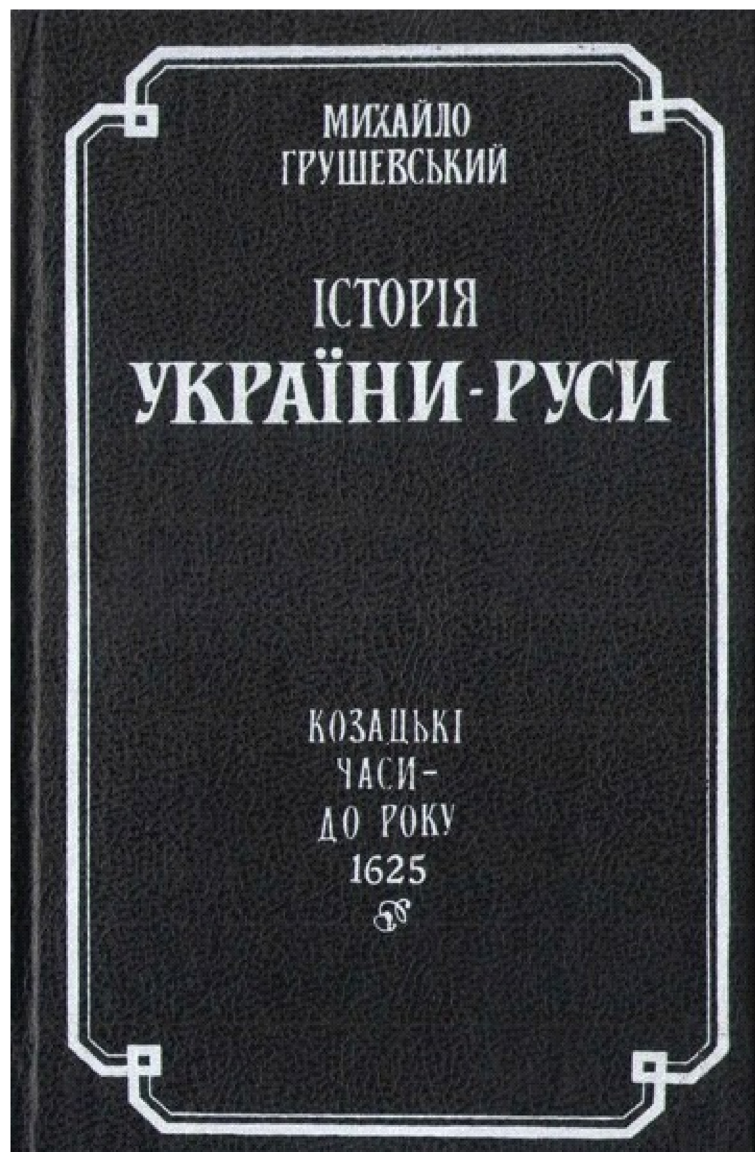

ТОМ VII

Вступне слово

„Се ж бо те племя славного народу Руського, з насїння Яфетового, що воювало Грецьке цїсарство морем Чорним і сухопутю. Се з того поколїння військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксілах по морю й по землї плавало і Константинополь штурмовало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілїрик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестили ся, віру християнську від Константинопольської церкви приймали". (З характеристики козаків в маніфесті 1621 р., див. низше с. 391).

Сим томом розпочинаєть ся третїй круг (цікль) Історії України-Руси, присвячений часам козацьким, XVII-XVIII вв.

Перший круг (три томи, I-III) містив історію українського народу від перших початків його історичного житя до упадку його державности, докладнїйше сказавши — преісторію українського народу і української території, історію сформовання, розвою й упадку Київської держави та її епільоґа, держави Галицько-волинської, і тих форм соціального, культурного і національного житя, які розвинули ся в рамах сього державного устрою, до половини XIV віку.

Другий круг (теж три томи, IV-VI) містить історію розкладу і упадку українського житя під новим режімом Литовсько-польської держави, в XIV-XVI вв. Він слїдить за тими змінами, які вносив в українське житє новий суспільно-полїтичний устрій і чуже державне право, за процесом ослаблення або заникання соціальних і культурних форм, вироблених попереднїм періодом, витискання і заміни їх новими соціальними і культурними формами, і за наростаннєм тої реакції національних сил, яка прориваєть ся нарештї, в останнїх напруженнях суспільної і національної самоохорони, при кінцї XVI в.

Третїй круг, що мусить містити теж не меньше трьох або чотирьох томів (від семого до девятого або десятого включно), буде присвячений історії національного відродження за помічю нового соціально-національного чинника (фактора) — козачини. Буде се історія самої сеї нової національної сили перед усїм, далї її боротьби з ворожим польським режімом, відродження культурних і національних сил, проб відбудовання соціальних і національних відносин за помічю і під охороною козацької сили на ново, відповідно до бажань і ідеалів суспільности, аж до повного ослаблення й

упадку козацької сили в стрічі з зверхніми й внутрішніми перепонами і перешкодами. Се велика траґедія народного житя, де вперше на памяти історії український народ виступає активно, творцем своєї долі й житя, зриваєть ся до боротьби на житє й смерть за здійсненнє своїх мрій і бажань, але по вікових напруженнях облитий кровю, знесилений в боротьбі з непереможними перешкодами, упадає на бойовищі, на розбитих надіях і мріях. Найбільш яскравий і найбільш інтересний період українського житя і з погляду Українця — потомка тих поколінь українських борців, і з погляду сторонього дослідника історика-соціольоґа, він в історії українського народу з давна трактував ся осібно, як окрема цілість. По сій традиції я й виріжняю сю серію томів під окремим титулом „Історія української козачини". Але заразом в історичній перспективі українського житя ся фаза його історії мусить бути докладно вияснена в своїх звязках з попередніми стадиями, бо орґанічна звязлість і тяглість народнього житя не перериваєть ся вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід. І включаючи сю добу в свій загальний образ історії українського житя, я не залишив вказати ті ріжнородні звязки, які звязують козачину з попереднім житєм — давнійшою і безпосередньою минувшиною. Сю звязь зазначив я й епіґрафом з ново-відкритого маніфесту українського духовенства 1621 р.: в памятний момент нового тїсного союзу всїх суспільних верств на українській національній плятформі, в імя того що в тім часї означало собою національний постулят, українська інтеліґенція в своїй характеристиці своєї козацької репрезентації з притиском підчеркнула сими словами орґанічну звязь нового, козацького чинника з історичним життєм України, з її старими традиціями — в супереч пізнійшим теоріям чужоземного походження козачини та чужих впливів на її сформованнє, і взагалі всупереч всяким разриванням української історичної традиції.

Те історичне тло, на якім зявила ся козачина, було представлене в попередніх томах. Там вказані були ті суспільно-економічні, культурні, політичні обставини, в які поставила українську суспільність, український народ його історична еволюція в XVI-XVII вв., і вияснений був процес наростання народньої реакції, яка знайшла свій вираз і свої засоби в козачині. Загальне представленнє українського житя в V і VI тт. було доведене до другого десятолїтя XVII в. Се той момент коли стає довершеним фактом перетвореннє української козачини з явища чисто — побутового, з спеціальности східноукраїнського житя, в новий соціальний і

національний фактор. Козацтво проголошує свою солїдарність з українською інтелїґенцією на пунктї релїґійних і національних змагань і з сього часу історія козачини стає центром українського житя більше як на столїтє.

Перша половина отсього тому (гл. I-IV) слїдить історію козачини до сього переломового моменту. В нїй насамперед представлені ті кольонїзаційні обставини і всякі иньші звязані з ними відносини східно-українського житя з кінця XV і в XVI столїтю, що покликали до житя і дали розвинути ся широко козацтву, як побутовому явищу (гл. I). Зібрані приступні нам відомости про козакуваннє з кінця XV і до пол. XVI в., про його розріст, розширеннє його полїтичного кругозору і розмах енерґії (гл. II). Описані правительственні заходи коли приборкання козачини і реформи для її реґуляції, які мали такий вплив на відокремленнє козачини в певну привілєґіовану суспільну верству (гл. III), і перші серіозні конфлїкти її, в тім раптовнім зростї, з польсько-шляхетським режімом при кінцї XVI в. (гл. IV).

Друга половина тому (гл. V-VIII) вводить читача в ті обставини, які на початках XVII в. роблять з козачини орґан соціальних і національних змагань українського народу. Описуєть ся, як козачина, завдяки ідеї козацького імунїтету, виробленого протягом другої половини XVI в., притягає до себе великі маси селянського й міщанського елємenту, і через те сама здобуває відмінний характер — соціального протесту против польсько-шляхетського режіму (гл. V). Далї, представивши розріст козацької сили й екстензивної енерґії в перших двох десятилїтях (гл. VI), вияснюють ся ті обставини, в яких козачина входить в сучасну релїґійно-національну боротьбу, проголосивши своєю проґрамою сучасну національну проґраму української суспільности, і описують ся многоважні події 1620-1 рр., коли козачина поставила на карту свою участь і свої заслуги в Хотинській війнї для осягнення своїх національних і соціально-полїтичних постулятів (гл. VII). Потім ідуть розчарования козачини і з нею всеї української суспільности в тих надїях, за ними авантуристичні пляни міжнародних комбінацій 1624-5 рр. (союз з Кримом, пляни православної лїґи з приводу Яхії, проєкт піддання Московщинї), і нарештї — історія Куруківської кампанії 1625 р. — сього епільоґу хотинських заслуг і надій, кінчить сей том.

Деякі моменти з описаного тут часу і з сих подій були предметом більше або меньше докладних студій, але в цілости се не було оброблене деталїчно в усій своїй проґматичній звязи. Джереловий матеріал доповнений в значній мірі новим, ще не використаним, зібраним по части автором, по части иньшими членами археоґрафічної експедиції Наукового товариства імени Шевченка; частина його вийшла в VIII т. „Жерел”, частина цитована по рукописям, вийде в дальших томах „Жерел”. Лїтература вказана по части в нотках під текстом, по части в примітках. Коротко подана історія розроблення ріжних питань історії козачини. Ширше неможна було сього зробити в рамах сеї книги; щоб подати історію поглядів і відносин до козачини і ріжних сторін її в звязку з змінами в течіях і настроях нашої суспільности — на се треба було б другої такої книги як ся.

Як в деяких иньших питаннях нашої історії, прийшло ся минї значно розійти ся з популярними поглядами і в основнім питанню про звязки орґанїзацийних форм козачини з старшими суспільними традиціями, княжих часів. На мій погляд, ширше мотивований в гл. III, козачина не перейняла з тих часів готових орґанїзованих форм самоуправи, бо вони вигасли в руїнах східно-української дезорґанїзації переходових столїть, під гнетом литовсько-польського режіму. Сї орґанїзаційні форми відроджували ся з тих основних клїтин громадського ладу, які заціліли в сїм часї упадку, й виростали з них поволї особливо на запорожськім Низу. В городовій території, („на волости”, кажучи термінольоґією XVI-XVII в.), придавленій польсько-шляхетським режімом, сей орґанїзацийний процес був прискорений заходами самого правительства, що для нагляду над козачиною та її приборкання творила козацькі уряди й власти, відокремлювала козачину, для контролї, в спеціальну верству, але сї орґанїзацийні заходи правительства кінець кінцем служили козачинї опорними пунктами для своєї власної, вповнї неофіціальної орґанїзації. І сей процес використовування народньою стихією для кристалїзації своїх опозиціонних елєментів, для аккумуляції сили сопротивлення, самих тих опорних точок, які давали репресивні заходи ворожого режіму, має високий інтерес, і на нього я позволяю собі вперед звернути увагу читача.

Вкінцї приходить ся минї попросити його справити собі досить численні помилки, які позіставали ся в текстї, невважаючи на велике число авторських і коректорських коректь.

Практика друкарської штуки в Київі зістала ся непереможною перешкодою на сїм пунктї; нею ж поясняєть ся значне опізненнє сеї книги, що мала вийти ще в лютім сього року, а виходить в червнї.

I. Східно-полуднева Україна в XV-XVI вв.

ЗАГАЛЬНИЙ ПОГЛЯД, СПЕЦІАЛЬНИЙ ІНТЕРЕС СХІДНО-УКРАЇНСЬКОГО ЖИТЯ, ТРУДНОСТИ ДОСЛЇДЖЕННЯ.

Той процес еволюції відносин економічних, суспільних, культурних, національних, який характеризує литовсько-польські часи XVI-XVII віки української історії [1]), розвивав ся головно в західнїх і північно-західнїх українських землях. Сї землї близші були до вихідних точок тих нових течій, нових факторів, під впливом яких зміняло ся й розвивало ся тодїшнє українське житє; сї фактори опанували тутешнї землї повнїйше й глубше, знайшовши або сотворивши собі певні опорні точки в самім складї житя, самих відносинах сих земель в видї певних созвучних національних і суспільних елєментів самого громадянства. Але чим дальше на схід і східнє полуднє, тим слабли ті підстави, на яких опирав ся розвій нових відносин, і ті ріжнородні течії — чи в сфері еволюції суспільно-полїтичної, чи в процесї економічнім, чи культурно-національнім, які так глубоко проникали в відносини й житє західнїх українських земель, все слабше проявляли себе тут, зводячи ся майже або й зовсїм на нїщо на крайнїй східнїй та східно-полудневій періферії українських земель.

Слїдячи сї процеси на підставі матеріалів з західнїх українських земель, я зазначував звичайно і ті ослаблені форми, в яких проявляли вони себе в східнїх українських землях. Але самими сими ослабленими формами економічних, чи суспільних, чи культурно-національних процесів, в яких проявляла ся сучасна еволюція західнїх українських земель, розуміеть ся, не вичерпувало ся житє і відносини земель східно-українських. Наслїдком відмінних обставин, воно проявляло себе і в самостійних та оріґінальних формах, які в сумі надавали тутешньому житю кольорит і характер глубоко відмінний не тільки від центральних земель в. кн. Литовського, чи

Польського, але навіть і від західнїх українських земель. Тут, „яко на Україні”, на окраїнах, періферіях державного, суспільного, культурного житя Польсько-литовської держави не тільки не можна було строго тримати ся утертих шабльонів і формул правного, економічного чи культурного житя сеї держави, але треба було рахувати ся з явищами, відносинами, формами оригінальними, тубильними, „українськими” [2]). І коли в попереднїх столїтях, наслїдком кольонїзаційної й економічної слабости сих земель сї явища й прикмети тубильного, східно-українського житя мали значіннє й інтерес тільки місцевий, то почавши з останньої чверти XVI в. вони набирають все більшої сили. Сильний кольонїзаційний зріст Східньої України вливає нові сили в форми, в змагання й напрями тутешнього житя. Він же викликає похід сюди привілеґіованих елєментів і з ними — атрибутів і норм, вироблених змаганнями привілеґіованих верств Польсько-литовської держави. Але східно-українське житє, житє народнїх мас спеціально, набираючи сил, починає формувати ся й кристалїзувати ся в рішучій, різкій опозиції до шляхетського житя, що тепер сунуло на нього, та до устрою й права шляхетської республїки, якою стала Польсько-литовська держава. І в міру того як сї опозиційні елєменти стають дужчі, численнійші, Східня Україна здобуває значіннє огнища опозиції, противного полюсу для всього державного, економічного, культурного, національного складу Польської держави: для шляхетського права, шляхетського панщинного господарства, шляхетської католицької польської культури, шляхетського польського панування взагалї, й спеціально — його панування над елєментом українським. І коли східно-українські опозиційні антишляхетські елєменти входять в конфлїкти, а далї підіймають і свідому боротьбу з шляхетським устроєм, — ся боротьба набирає принціпіального значіння, і що далї все більше стає ясним, що ся боротьба має рішити питаннє: бути чи не бути шляхетсько-католицько-польському панованню, шляхетському праву і панщинному господарству на українській землї взагалї.

І от прослїдивши в кількох томах можливо докладно, під якими впливами полїтичними, соціальними, економічними, культурними складало ся й формувало ся житє західнїх і північно-західнїх українських земель сих столїть (від половини XIV до половини XVII в., чи до другої чверти або до початків XVII в. — як у якій сфері) — ми повинні звернути ся тепер з отсим до земель східно-українських. Дещо ми вже зробили: ми знаємо які

елєменти вносили в тутешнє житє право та суспільно-політичний устрій вел. кн. Литовського, потім Польщі, в якім напрямі впливала на східно-українські землї суспільна та економічна еволюція сих держав. Тепер нам належить прослїдити й оцінити силу сопротивлення сим впливам, яка випливала з обставин, з житя східно-українських земель, і те — що противставляло се житє впливам, формам і нормам права і житя польсько-литовського (польського в останній сумі).

Се завданнє дуже важне й привабне з становища історика українського житя. Воно має більший інтерес, як те слїдженнє змін, модифікацій українського житя під впливами польського права чи полїтики. Там український елємент займав ролю пасивну, підпадаючи, угинаючи ся під тими чужими й ворожими йому впливами. Тут він виступає активно-відпорним супроти чужих виливів і творчим, орґанїзаційним. Тим більшої уваги варті обставини, в яких він тут себе проявляв, і прояви, в яких він себе виявляв.

Але завданнє се стрічаєть ся з величезними трудностями — в недостачі джерел. До середини XVI в. ми знаємо про житє східно-українських земель дуже мало, а для столїтя від середини XIV в. до середини XV в., так само як і для попереднього — від середини XIII до серед. XIV — таки так мало, що трудно собі й представити. Тим часом в тих столїтях в сїм житю пройшли переміни важні, глубокі, які відмінили тутешні обставини глубоко й сильно в порівнянню з ранїйшим, досить добре нам звісним житєм київських часів.

Приходить ся збирати найдрібнїйші звістки, натяки, припадкові подробиці на протягу кількох століть з цїлого простору східно-українських земель від Хмельника до Путивля, від київського Полїся до чорноморського побережа, та доповняти їх щедро виводами ретроспективними, з матеріалів пізнїйших — другої половини XVI і першої XVII в., щоб зложити собі якийсь образ тутешнїх обставин і загальної еволюції тутешнього житя.

Примітки

[1]) Їй присвячений том V і VI Історії України-Руси.

[2]) Як я вже мав нагоду вказувати (в І т. Історії України, вид. 2, с. 2) слово „україна” в старих українських памятках, як літопись Київська і Галицько-волинська (XII-XIII вв.), уживається в загальнім значінню пограничної землї. В XVI в. ся назва спеціалізуєть ся для середнього Поднїпровя і з часом стає не тільки технїчним виразом, але й власним іменем для східно-полудневих українських земель (Поднїпровя з середнїм Побожем).

СХІДНЯ УКРАЇНА І ЇЇ КОЛЬОНЇЗАЦІЯ ДО ТАТАРСЬКИХ ПОГРОМІВ XVI В.: ФІЗИЧНІ ОБСТАВИНИ СХІДНО-УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ, БОГАЦТВО ПРИРОДИ, УКРАЇНСЬКЕ ДОЗВІЛЛЄ.

Середнє Поднїпровє, що в перших віках історичного житя українських земель було огнищем полїтичного, економічного, культурного житя для цілої Східної Европи, в тих темних столїтях ($^{1}/_{2}$XIII- $^{1}/_{2}$XVI) стало глубоким перелогом, на якім буйно віджила дївича природа, не чуючи над собою важкої руки чоловіка, і серед неї на ново сходили сходи суспільного житя, де в чім навязуючи до традицій давнїйших, староруських, в иньшім — розвиваючи ся вповнї оригінально серед дозвілля сих здичілих пустинь. Не тільки на мешканця Західньої Европи, призвичаєного вже до тїсного, інтензивно-культурного людського житя, але й на людей з центральних земель вел. кн. Литовського, також ледво що зачеплених якоюсь культурою, сї східнї українські землї середини XVI в. робили вражіннє якихось диких просторів, незвичайно буйних і богатих дарами природи та позбавленних вповнї руїнних слїдів людського житя. Подібне вражіннє, яке робили на Европейця простори Америки — її ґіґантські степи, ґіґантські лїси, ґіґантські ріки, незвичайно буйна природа і незвичайно слабкі слїди людського житя. Звісний литовський мемуарист середини XVI в. Михайло Литвин — чоловік імпульсивний, з буйною фантазією, добре, хоч і не без гіперболїзму, віддає нам сї вражіння від дикого українського дозвілля в своїм трактатї — призначенім для його земляків, також не дуже помащених культурою [1]):

„Київ, пише він, „має ґрунти такі родючі і легкі для оброблення, що як виорати їх парою волів, і то тільки оден раз, буде пребогатий урожай. Навіть не оброблені, сї ґрунти дають рослини поживні для людей своїм коріннєм та стеблом. Також дерева з ріжними благородними овочами і виноградні лози з великими витяхами, зовсїм добрими, — вони дико ростуть самі подекуди на скалах. В старих дубах і буках, дуплястих від старости, зчаста здибають ся рої пчіл і стільники прегарні кольором і запахом.

„Звіря в лїсах і полях така сила, що зубрів, диких коней і оленїв бють тільки для шкіри, а з мяса беруть тільки хребетні, товстїйші части, решту кидають — так його дуже богато. Олениць і диких кабанів зовсїм не вживають. Диких коз така маса прибігає зимою з степів в лїси, а лїтом в степи, що селянин бє їх тисячки. На ріках дуже богато бобрових гнїзд. Птахів сила предивна, так, що весняною порою хлопцї набирають повні човни яєць качачих, диких гусей, журавлїв, лебедїв, а пізнїйше набирають повні хижі молодих птахів. Орлят беруть до клїток за для їх пер, що прилажують ся до стріл.

„Собак годують мясом звірячим і рибою. Ріки там бувають повні риби, коли нечувані маси осетрів та иньшої великої риби йдуть з моря на солодку воду. Тому деякі з рік звуть ся золотими, особливо Припеть. Дійсно вона в однім місцї, коло Мозиря на устю р. Тура [2]), коли прибуває свіжа вода з джерел, на початку марта, що року наповняєть ся таким множеством риби, що як кинути спис, то він стерчитъ і тримаєть ся просто, немов би його встромив в землю — така там густа риба! Сам би я не повірив, як би не бачив часто, як там черпали без перерви рибу і наловляли часом на оден день тисячку маж приїзжим купцям, що приходять туди під той час, коло повороту сонця (весняного зрівняння)".

Иньші письменники, другої половини XVI в. і першої половини XVII вторують сим звісткам, оповідаючи дива про родючість, буйну рослинність і богату фавну східно-полудневої України — Поднїпровя, Браславщини й східнього Поділя. [3])

Чуда кажуть про незвичайну видатнїсть ґрунту, — так що оброблений як найлихше, він дає неймовірні урожаї, вертає посів до сто разів. Сїяти там що року не треба — на Поділю досить одного року зорати й посїяти —

уродить і на другий, а дасть одного року і другий і третій урожай. Коли лишити плуг на полі, то він за два за три дні так заросте, що трудно його знайти. Трава на пастівнях така висока, що волів ледво видко в ній, як пасуть ся: часом навіть і рогів з трави не видко. Ґрунт такий родючий та тяжкий, що треба запрягати волів по кілька пар. Бжоли така сила, що вона робить стільники не тільки по дуплах, але й по ямах. Риби така маса місцями, що вона сама гине від тісноти по озерах і затоках, коли вода почне убувати. Я сам бачив, оповідає Боплян, як на устю Орели, закинувши невід, витягнули більш як дві тисячі штук риби, і найменші з них були довгі на стопу. Самару козаки звуть святою рікою, за її богацтва, як здогадуєть ся він: її околиці найбогатші воском, медом, звіриною, будівляним деревом; тут пробуває маса рибалок, що за браком соли вялять рибу в попілї, а також сушать її в великих масах.

Полишаючи на боці гіперболїчні подробиці, ми чуємо в сих відзивах, хоч би й перебільшених, реальні прикмети тодїшнього українського дикого дозвілля. Навіть у сухих рахунковичів, правительственних ревізорів, що описували доходи українських старостів в середині XVI в., воно вириває вирази здивовання, коли вони говорять про свобідне житє українських уходників Подніпровя, що „уставичъне там живуть на мясе, на рыбе, на меду зъ пасекъ, зъ свепетовъ и сытять тамъ собе медъ яко дома” [4]), або про роскішні займанщини тутешнїх осадників. „Суть иншыи пасеки, иж и три селища за одну пасеку не стоять, пише ревізор про міщан браславських, — „при которой єсть на милю земли, а в наменшоє на полмили; также в него пашня, стави спустныи, пчолъ мноство, зверъ всякий, сады и огороды овощовыи роскошныи и всякий иншый пожитокъ, в которую пасеку и в земли и в сеножати и дубровы, што ку єй прислухаютъ, не толко не волно єсть никому входовъ и пожитковъ никоторыхъ мети, але и дровна ани травы стебла нихто даромъ взяти не можетъ, олижъ все за поклономъ” [5]). „Пашня тамъ родить збожьє всякоє завжды лепей, нижъли при котромъ иншомъ замъку”, — пише иньший ревізор про браславське староство. „Конемъ и въсякому быдлу хованьє тамъ роскошъноє по дубровахъ и свинямъ по дубинкахъ через зиму, а тамъ радо ся быдло всякоє тамъ множитъ. Зубровъ, оленей, лисицъ и иншого зверу множество великоє. Меду тежъ офитость великая, а предне доброго, чистого, белого, безъ бортей и безъ всякоє працы великоє, не только съ пасекъ, але готового съ вепетовъ выдираючи” [6]).

Край, досить богатий сам по собі, пролежав облогом кілька століть. Став перелогом на всій просторони до глубшого Полїся — поза Київ, Житомир, Остер, Чернигів, — вибуялим, богатим природними силами, але диким, некультурним. Як і коли стало ся се з колишнім огнищем східно-европейського житя?

Примітки

1) De moribus Tartarorum, базельське вид. с. 33 і далї; переклад в Мемуарах вид. Антоновичем І с. 48 і далї.

2) Річки того імени під Мозирем нема, треба розуміти котрийсь з припетських притоків.

3) Guagnini Sarmatiae Europeae descriptio вид. 1581 р., с. 40-1, Blaise de Vigénère La description du Royaume de Pologne, 1573 — в Мемуарах вид. Антоновичом І с. 70. Orassinii Polonia, 1574 л. 112-3 (переклад Будзіньского, 1852). Broniovii Tartariae descriptio, 1595, с. 26 (перевод в Записках одеських т. VI). Cellarii Poloniae descriptio с. 21-2. Beauplan Description de l'Ukraine, вид. Ґолїцина с. 86 і далї (переклад в Мемуарах вид. Антоновичом кн. II).

4) Архив Югозап. Рос. VII. І с. 103.

5) Źródła dziejowe VI с. 127 р. (друковано з копії, з деякими очевидними помилками — я дещо поправляю).

6) Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 21.

СХІДНЯ УКРАЇНА І ЇЇ КОЛЬОНЇЗАЦІЯ ДО ТАТАРСЬКИХ ПОГРОМІВ XVI В.: ПРОЦЕС УПАДКУ СХІДНО-УКРАЇНСЬКОГО ЖИТЯ, ЗДИЧІННЄ СХІДНЬОЇ УКРАЇНИ.

Велика, кільковікова прогалина в наших джерелах дає можність відповісти на се питаннє тільки дуже загально.

Приготовляло ся се спустошеннє вже здавна, наслїдком упадку державної орґанїзації, державного житя, — з одного боку, сильного натиску кочових орд — з другого; явища сї йдуть в парі й звязані між собою. Уже з другої половини XII в. стає очевидною безсилість державної орґанїзації, княжої власти стримати натиск кочовника над пєредстеповий пояс української кольонїзації. Передстеповий пояс нищить ся, пустїє. Вся східно-полуднева Україна починає підупадати; житє полїтичне, економічне, культурне починає все сильнїйше й замітнїйше відливати відси в лїпше захищені й спокійнїйші краї західнї й північні [1]). Ослабленнє Половецкої орди в другім і третїм десятилїтю XIII в., можливо, трохи затримало сей процес і дещо улїпшило кольонїзаційні обставини передстепового поясу, але за бідністю джерел про се можна говорити хиба в формі гіпотези. Та слїдом Батиїв погром задає рішучий удар полїтичному житю східньої України, а в дальшій лїнїї — також економічному й культурному. Значна частина східно-української території виломлюєть ся з князївсько-дружинного устрою й вертаєть ся до давнього аморфного житя поодиноких громад під татарською зверхністю. В иньших частях, де князївсько-дружинний режім задержав ся, або відновив ся, він малїє, дрібнїє, вироджуєть ся й затрачує свій полїтичний характер: державно-правні прикмети його слабнуть все більше й уступають місце прикметам приватно-правним [2]). Під тяжкою рукою татарської зверхности, дикої, варварської й особливо неприхильної, підзорливої та ворожої до вищих, правительственних верств, до власти, до всього що може бути завязком орґанїзації, опозиції, відпору, — житє дичіло, вироджувало ся. Вищі, заможнїйші, культурнїйші верстви, вибагливійші що до обставин житя, починають кидати східно-українскі землї, що так мало давали запоруки безпечности, ладу, порядку. Боярство і міський патриціат, духовенство й артистично-реміснича людність мандрує на захід, в Галицько-волинські землї, і на північ, в землї українські, білоруські, великоруські.

Повного спустошення в Східнїй Українї ще нема. Для низших верств, придавлених боярсько-капіталїстичними елєментами, такі зміни на перших початках могли навіть бути досить пожадані. Тим більше, що татарське правительство, поки держало свої орди в руках і могло вести якусь плянову

політику, безперечно, йшло на зустріч течіям, зверненим проти князївсько-дружинного режіму, й мусїло старати ся як найменьше наприкряти ся українському демосови, там де він ставив ся ворожо супроти сього режіму. Ми бачили в своїм часї, що навіть у слободи, осаджувані татарськими баскаками, збирало ся богато осадників, і люде тїкали туди з сїл княжих [3]). Де князївсько-дружинний режім упадав, — житє демократизувалось, „без холопа і без пана" до певної міри. Де князївсько-дружинний режім зіставав ся, там з разом з своїм здрібненнєм мав він тенденцію розвивати далї холопсько-панську еволюцію; отсе й підрізувало його при конкуренції того демократичного складу житя.

Загалом беручи, житє демократизувалось, але заразом мусїло дичіти й грубіти під зверхністю татарських емірів і баскаків. Особливо коли почала вироджувати ся, розвалювати ся ординська орґанїзація і дисциплїна — а се, як знаємо, почало „вже зовсїм виразно давати себе знати з останньою чвертю XIII віка [4]). Серед ординської анархії житє безборонних, безкняжих громад ставало неспокійним і трівожним, гірше навіть від дрібних і малосилих князївств — де вони заціліли або відродили ся там, в східній Українї. Патріархальне житє громад під управою своїх атаманів, без всякого мішання з боку їх „отчичів і дїдичів" — ханів татарських, що сиділи собі в Ордї й тільки присилали своїх баскаків по данину, — як малює се русько-литовська лїтопись в звіснім оповіданню про Подільську землю перед литовською окупацією, — мусїло часто давати місце епізодам і періодам далеко меньше спокійним. Серед безладя, що зачинаєть ся в Ордї з кінцем XIII вю., серед боротьби емірів і ватажків між собою, що зводили свої рахунки на „улусах" свого противника, серед грабіжницької самоволї розбійницьких ватаг, що вироджувалася в таких обставинах, — житє в близькім сусїдстві степів і орд ставало повним трівоги й небезпеки.

Розумієть ся, як то кажуть — голий розбою не боїть ся; серед сього трівожного житя виховували ся елєменти, які приспособляли ся до сеї трівоги й небезпеки, завсїди готові відбити ся від татарських напастників і заплатити їм тимже. Але хлїборобській, господарській людности такі неспокої не могли бути милі, й спокійнїйші та лїпше загосподарені елєменти, що мали щось до страчення, мусїли відпливати, мандрувати далї від татарських пополохів, на захід і північ. Східня Україна, стративши хутко вищі верстви, верхи своєї суспільности, мусїла поволї тратити взагалї

оселу, хліборобську українську людність, — поволі пустїти, починаючи від крайнїх своїх періферій, на степовім пограничу, і далї в глубину. Те що ставало пограниччем, своєю дорогою рідшало, пустійшало все більше, і оселе, рільниче житє українське все більше концентрувало ся на північний захід, збирало ся в краях лїсових. А передстеповий край, не кажучи за степові погранича, все більше починав експльоатувати ся тільки наїздом, „уходами”, як то бачимо в XVI в.: українська людність разходила ся з весною з своїх лїсових осад по тих покинених просторах, ловила рибу, дичину, збирала мед і віск; сміливійші, особливо бездомні, меньше вибагливі й зимували тут часом. Але оселе, господарське житє відступало все далї й далї на північ і захід, в поліські краї.

Сей процес мусїв потягнути ся яких півтора столїтя, більше і меньше — як по обставинам.

Примітки

[1]) Про се див. в т. III [2] с. 334 і т. VI с. 6 і далї.

[2]) Див. в т III [2] с. 155 і далї.

[3]) Див. т. III [2] с. 153-4.

[4]) Див. т. IV [2] с. 294.

СХІДНЯ УКРАЇНА І ЇЇ КОЛЬОНЇЗАЦІЯ ДО ТАТАРСЬКИХ ПОГРОМІВ XVI В.: ВІДРОДЖЕННЄ ДЕРЖАВНОГО ЖИТЯ ПІД ЛИТОВСЬКОЮ ЗВЕРХНІСТЮ, ЗАХОДИ ОБОРОННІ І КОЛЬОНЇЗАЦІЙНІ ЗА ВИТОВТА, РОЗДАЧА МАЄТНОСТЕЙ, ОСЛАБЛЕННЄ ПО ВИТОВТЇ, ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕЛЬКОВИЧІВ. КОЛЬОНЇЗАЦІЯ XV ВІКУ: ЗАМКИ НА СТЕПОВІМ ПОГРАНИЧУ, ВОЄННОСЛУЖЕБНА КОЛЬОНЇЗАЦІЯ В БРАСЛАВЩИНІ,

КИЇВЩИНІ І ЗА ДНІПРОМ, СЕЛЯНСЬКІ ВОЄННО-СЛУЖЕБНІ ГРОМАДИ, СИСТЕМА ЗАМКІВ, ГОСПОДАРСТВО.

В другій половині XIV в. східня Україна входить у склад Литовської держави, дістає на ново державну орґанїзацію, княжу власть і дружинно-боярську верству. Зявляєть ся на ново тенденція вернути собі страчені простори, закріпити її узброєними замками, утворити нові кадри воєнно-служебної людности.

Найбільш визначним і енерґічним репрезентантом сих змагань в наших джерелах, в данім ними матеріалї, виступає Витовт. Ми знаємо, що він змагав до того, аби поставити під свої впливи саму Орду, і для того зробив кілька походів в степи, а пізнїйше полїтичними способами — виводячи своїх протеже на ханський престіл, пильнував тримати орди в своїй залежности, і дійсно вмів осягнути те, що на чорноморськім побережу його воля була законом для тутешнїх Татар. Річні дороги Днїпра, Бога, Днїстра, їх виходи в море хоче мати він в своїх руках, і для того ставить тут ряд замків. Відживають давні, віками погребані ідеї про урядженнє експортових портів на чорноморськім побережу, митних комор на тих степових дорогах; для їх охорони ставлять ся замки, а в плянах їх мають і ще більше [1]). Наданнє чорноморського побережа Бучацким з 1442 р., що говорить про „замки наші: Каравул на Днїстрі, Чорний город там де Днїстер паде в море, і Качибеїв на морськім березї, з усїма містами, портами, митами водними і сухопутними", та ставить новому державцеви в обовязок укріпити і в ліпший стан привести сї замки й городи [2]), — як відгомін свіжої ще памяти про Витовтові заходи на Чорноморю має зовсїм реальне значіннє. В Витовтових часах се були зовсїм серіозні пляни, як показує історія побудовання замку на Днїстровім лиманї (мабуть тогож Чорного городу). Границї України зачеркували ся до чорноморські береги на полуднї, по Донець і Тиху Сосну на сходї [3]). Се був поворот до давнього стану річей — пять століть назад, як ще турецький поток не залляв чорноморських степів. І в першій чверти XV в., при енерґії Витовта, при великих силах, які давала сконцентрована, в одних руках зібрана Литовська держава, сильна і одностайна під міцною рукою Витовта — сї завдання могли б в значній мірі бути сповнені.

Не без значіння може бути се, що Витовт всю східно-полудневу Україну

(окрім Сіверщини) задержував в своїй безпосередній власти, не даючи в державу князям. Поділє, коли воно перейшло до нього (західнє від р. 1411, східнє мабуть ще від 1393 р. і без перерви до смерти Витовта), він обсадив своїми старостами. В Київщині, разом з Задніпровєм, по смерти Скиргайла, що дістав сю волость на основі умови з Ягайлом, посадив Витовт свого товариша кн. Івана Ольгимунтовича, але не в ролї князя володаря, а в ролї намістника тільки („далъ ему держати Києвъ”, як каже русько-литовська лїтопись). І така управа через намістників, очевидно, потягнула ся до самого надання Київщини Олельку Володимировичу (в 1440-1 р.) [4]). Дуже можливо, що Витовт умисно не давав тут волостей нікому, щоб мати вповні свобідну руку в задуманім руху на полуднє, — щоб вести його по одному плянови на цілій лінїї.

На жаль, недостача актового матеріалу з близьких Витовтови часів не дає нам можність слїдити за його заходами коло кольонїзації й орґанїзації в серединї самого того передстепового поясу. Тільки для західнього Поділя (пізнїйшого Подільського воєводства) задержало ся певне число Витовтових надань [5]). Се переважно записи сум на ріжних маєтностях, роздаваних в державу ріжним особам — Русинам (місцевим і з дальших земель) і ріжним приходням. Таке роздаваннє, инакше сказати — формованнє воєнно-служебної верстви й воєнно-служебного землеволодїння, судячи по захованим вказівкам, вело ся інтенсивно, очевидно — не тільки на поділю, але і в Браславщинї, і в Київщинї [6]). Поруч воєнно-служебного привілеґіованого землеволодїння, що запевняло певну воєнну силу сим землям, формували ся кадри воєнно-служебного селянства, так званих слуг, які звільняли ся з усяких иньших повинностей, або сї иньші повинности зводили ся до minimuma в заміну за обовязок воєнної служби. В пізнїйшій описи київських сіл маємо при сих воєнно-служебних осадах, які в захованім до наших часів фраґментї досить густим рядом криють західно-полудневе київське пограниче, виразні відсилки до Витовтових практик, які позволяють бачити в орґанїзації сих воєнно-служебних кадрів дїло Витовта, безпосередно його та його намістників [7]). Разом з тим мусїли йти заходи коло будови укріплених замків, що мали служити опорними узлами сеї воєнної орґанїзації.

З смертю Витовта центральне правительство уже не займалось більше сею справою так енерґічно. Західнє Поділє перейшло до Польщі і з заведеннєм

тут польського устрою (по смерти Ягайла) було більше полишене власному промишленню місцевої шляхти. Правительство в. кн. Литовського, заклопотане внутрішніми завірюхами й відносинами до Польщі, тратить інтерес і розуміннє сеї східно-полудневої справи, начеркненої Витовтом — як взагалі занедбує свою східню політику. Нові київські князї — Олелько і його син Семен, що в 1440-х рр, дістають в уділ Київщину з Заднїпровєм, полишені своїм слабким силам, могли тільки слабшими заходами і не так пляново вести далї традиції Витовтової політики — рух на полуднє. Але так само було в Браславщині, хоч би вона правила ся намісниками безпосередно від центрального правительства [8]).

Від Олельковичів маємо кілька надань, або згадок про них, які показують на неустанний рух на полудне — кольонїзаційний і орґанїзаційний. Семен Олелькович переводить розмежованнє своєї волости з Кримською й Золотою ордою — „высылалъ намѢстника своєго Свиридова, который отъ него Черкасы держалъ, и тотъ по тымъ мѢстцамъ разъѢждчалъ и по тымъ урочищамъ границы клалъ, яко съ землею Татарскою такъ и зъ БѢлымъ городомъ, такъ тежъ зъ землею Волоскою" — „отъ Марахвы рѢчки, которая впала въ ДнѢстръ [9]), и на низъ ДнѢстромъ — по половинѢ ДнѢстра, мимо Тегиню, ажъ гдѢ ДнѢстръ упалъ въ море, а оттоль съ устья ДнѢстрова лименомъ пошла граница мимо Очаковъ ажъ до устья ДнѢпрова [10]), а отъ устья ДнѢпрова до Таваня — а по той сторонѢ Таваня съ Перекопскою землею граница вашей милости по Овечу воду и в-верхъ Овечей воды, а отъ верховъ Овечей воды у верхъ Самары и у-верхъ Овечея воды, а отъ верховъ Овечея воды у-верхъ Самара и у-верхъ ОргѢя ажъ до Донца и отъ Донца по Тихую Сосну" [11]).

Коли вважали потрібним об'їздити ті границі та класти на них граничні знаки, видко, що надавали тим територіальним претенсіям на землї нижнього Днїпра або верхів Самари якесь реальне значіннє. Пізнїйша реляція переказує разом з оповіданнями про той граничний обвід і память про те, що на Тавани перевози (себто доходи з них) були по половинї — половина на вел. князя, половина на хана кримського. Факт сей належить, очевидно, до часу перед Менґлї-ґераєм, за часів Олельковича, і дає нам ілюстрацію реального значіння, яке мали ті границї з Кримом або Волощиною в сих — пізнїйше диких степах.

Про розміри кольонїзації, й її поступи деяке понятє дають нам звістки про стан її перед Менглі-ґераєвими спустошеннями, які можемо зібрати з сучасних документів і пізнїйших згадок.

Ідучи від заходу, від Поділя коронного перед усїм маємо оте звістне вже нам наданнє Бучацкому чорноморських замків Чорного города і Качибея, з приналежними околицями, що в тих часах, 1440-х рр., ще вважало ся на стільки реальним, що Бучацкі завели процес з королївською адмінїстрацією за права на приморські пересипи. Але се значіннє надавалось сим землям т. ск. по інерції — по традиції Витовтових і Ягайлових заходів; претенсії до них не були підтримані правительством і землї сї виходять з реального володіння чи Корони, чи в. кн. Литовського, до якого се побереже, як ми бачили, все таки зачисляло ся по давнїй памяти і в другій половині XV віку.

На середнїм Днїстрі найдальше висунений в степи замок — се звісний нам Караул (коло Рашкова), з добре захованими слїдами укріплень. Вище його звісний ряд держав і маєтностей XV віку:

Буша і Грушовець на Мурахві, Берладка на Муращці, Бронниця, Іваниківцї, Аґдашів (Акташ, білий камінь), инакше Серебрія, далї — Іляшівцї, Лядава, Козлов — все маєтности тубильних, українських родів — Буцнїв, Козловських, Нешевичів, Іляшовських [12]). Пізнїйша традиція — в серединї XVI в. — коли сї поднїстрянські простори були „з давнїх часів пустими”, заховала память [13]) про замок на Жванї — пізнїйше „городище Жван” (теп. Жван не далеко від Днїстра) і другий в Голчедаєві, на Лядаві (згаданий в перемирнім трактатї 1431 р., теп. Верхнїй Голчедаїв).

За Днїстром, від устя Мурахви границя осад, чи шляхетських маєтностей XV віка відступає поволї на північ. Полишаючи на боцї сильно непевну грамоту Семена Олельковича на маєтности Шашкевичів з 1459 р. [14]), де виступає поріче р. Косницї і Русави аж по саму р. Рашківку, з городищем Тимолївським (Тиманівським) і Драгошівським (теп. Комаргород), маємо більш певні вказівки в цїнній записи про роздачу Казимиром маєтностей в Браславщинї на виленськім соймі 1448 р. [15]). Тут знаходимо такі надання й потвердження: Рогоза дістає привилей на отчини свої Мервинцї, Гиковцї і Кобилє, і вислуги Воробієвичі й Шпиків — вони тягнуть ся смугою понад Мурахвою аж до Богу: Мервинцї на долишнїй Мурахві [16]), Кобилево —

може Кобилецьке коло середньої, Воробіївці і коло них Рогозна на Богу, Шпиків між ними. Іванко Гинкович дістає наданнє на Бортники не далеко Браслава (на пол.-зах.) і Юрківці за Богом. Якийсь війт Станислав дістає Єрмолинці, і мабуть він же [17]) — Остолопів, Дашів, Ометинці, Ситківці, Кропивну й Роговці — маєтности за Богом, від устя Собу на північ. В тій же місцевости має Слупиця Куну й Носовці, Копоть Кошевці (коло Собу) і Кожинці (коло Роськи), Шелибор Кальник і крім того Шандирів і Куничне (на півн. від Браслава), Менько Ілинці (на горішнім Собу), коло нього Івашенко Осташкович Вязовець. Грицько Ясманович дістає грамоту на Кроковці (Криківці в дорічу Бога, на півн. від Браслава), Жорнища (в дорічу Соба, коло Ілинець), Оратів (в дорічу Роськи) і Погребище (вже на самій Роси). Грицько Баласепревич (!) на Долинне (було в ґрунтах. Розволожських — теп. Володарки, в порічу р. Молочної [18]) і Пальчиківці — є тепер тільки Пальчиків на низу Гнилого Тикича. Коли се він, то „доходи лебединські”, що належали як отчина Івашку Львовичу разом з селами Релів і Росечеїв [19]), можна класти на околиці звісного Лебедина [20]), в дорічу Виси (тому тих сіл не можна вже тепер відшукати — бо ся східня околиця спустіла найбільш радикально) [21]).

Сей інтересний ряд можна б доповнити ще реєстром маєтностей Дашковичів, потверджених за ними в 1505 р. По словам Федька Дашковича, що дістав се потвердженнє, вислужив сї маєтности дїд його за часів Витовта. Ся голословна заява мало що варта, і комплекс маєтностей сих зложив ся протягом довшого часу, але можна прийняти, що він, бодай в значній части, сягає часів перед татарськими погромами. Окрім звісного нам Шандирева, знаходимо тут маєтности: Клищево, Тростянець, Тиврів — все в сусїдстві Шандирева, над Богом і коло нього, далї Волчківці й Несторовці (їх місця не можемо вказати) [22]), також „селища” (слїд їх, дїйсно, заник зовсїм): Оринича і Костино на р. Косниці, Збуново і Паробче на Русаві, Ленїв і Михайлово — не звісно близше, де саме [23]).

Для Звенигородщини маємо цїкаве потвердженнє в. кн. Олександра Гринку Васькевичу на маєтности — селища Миглієво (Млїів), Орловець і Лїнчинцї (инакше Ілїнчинцї), в порічах Вільшани і Тясмина: землї сї були „отчиною й вислугою Федька Васькевича, земянина Звенигородського”, що згинув від Татар, і з рукою його вдови перейшли до Гринка Васьковича [24]). В середині

XVI в. сї маєтности належали Зубрикам, і крім них володїли вони ще селищем Радивонівським в порічу Тясмина (пізнїйший Жаботин) — правдоподібно се такий же останок колишнїх маєтностей з перед запустїння, як і ті Звенигородські їх селища [25]).

На Поросю, що належало до Київського князївства, маємо кілька надань кн. Олельковичів [26]). В 1451 р. надає кн. Олелько боярам своїм Івашку й Петру Григоровичам селище Таганчу, що перед тим держав якийсь „панъ Игнатъ Шумаковъ"; другим разом дістали вони від нього Товарів на Роси (коло теп. Межирич); їх батьківщиною був Григорів на Днїпрі, низше Терехтемирова. Иньшому „боярину нашому пану АндрЂю Морозови" надає кн. Семен Олелькович „село Жердеву" тамже над Днїпром, вище Канева [27]). Бояре Єрші вододїли в другій половинї XV в. Могилами і Білим-берегом (Днїпровським побережем, очевидно — понизше Роси) [28]). Якийсь кн. Роман володїє великими маєтностями над Росею: Рут Старий і Новий, Тоганів, Очків, Новоселє, Клайклище (!) і Костомирів — від нього переходять вони в другій пол. XV в. до Івашенцевичів [29]).

За Днїпром знаємо в тих часах маєтности Глинських — порічя Ворскла і Сули. Лозків — ґрунти Жеребятинські по р. Карани й далї в глубину Заднїпровя. Кн. Половців Рожиновських — ґрунти Рожнівські й Ніжинські, між Десною, Удаєм і Остром, на підставі мовляв привилею ще від кн. Володимира Ольгердовича [30]).

В сумі сї отчини й вислуги, надання й потвердження тягнуть ся широкою смугою від устя Мурахви більше меньше на устє Сули, становлячи такби сказати передову лїнію тодїшньої кольонїзації. На скільки реально вона була кольонїзована, розумієть ся, не можна сказати. Але судячи з того, що зараз побачимо — про села княжі на полудневій границї Київщини, мусимо думати, що вповнї безлюдними навіть сї передові пости тодїйшнього кольонїзаційного походу не були: сї „отчини" й „вислуги" випрошували ся й роздавали ся не тільки в надїї якоїсь будучої кольонїзації а й орґанїзували ся економічно, загосподарювали ся по троху — хоч переважало, без сумнїву, над оселою господарською кольонїзацією господарство уходне, наїздом. Для якогось інтензивнїйшого господарства не могло тут бути місця: хлїборобство напр. можна мислити собі тільки в дуже скромних розмірах. З другого боку той факт, що маєтности того чи иньшого

властителя чи державця не виступають переважно в виді одного обрубного комплєксу, а складають ся з кількох куснів, часом досить віддаленних оден від одного, позволяє здогадувати ся, що землї навіть в сїм передовім поясї були досить розібрані, цїнили ся, освоювали й випрошували ся у центрального правительства на перебій! Значить воєнно-служебне землеволодїннє було досить розвинене. Ті відомости про маєтности, які маємо, вказують тільки деякі з них, і в дійсности катеґорія тутешнїх бояр-земян була далеко численнїйша, — хоч в порівнянню з землями лїпше засидженими тутешнє землеволодїннє, розумієть ся, зіставало ся дуже рідким. Крім роздавання земель боярам-земянам, в інтересах кольонїзації й воєнної оборони, в тих же інтересах розвивало ся _закладаннє громад воєнно-служебних, селянських, на землях, які зіставали ся в безпосереднїм роспорядженню князя чи великокняжого намістника. Звістна нам опись Київщини, списана по смерти Семена Олельковича, перед татарськими погромами, кидає цїкаве світло і на орґанїзацію сеї селянської воєнно-служебної кольонїзації, і на тутешнє господарство.

В тім фраґментї, який маємо, виступає ряд сіл, починаючи від Роси і під Житомир та Чуднів. Значна частина імен сих осад заникла і їх місця не можемо означити, так що льокалїзувати сей образ воєнно-селянської кольонїзації можемо тільки почасти; але східно-полудневі осади таки мабуть пропали, разом з описю замків Черкас і Канева (ґеоґрафічного порядку фраґмент не держить ся докладно). Фраґмент розпочинаєть ся селом Терпсеєвим „на Рси" (пізнїйш не звістне). Далї маємо с. Антонів недалеко Роси (над Березянкою), кілька сіл над Раставицею: Щербів (теп. Ружин), Вчерашнє, може Радостів. Потім Почуйково на Каменцї, Сокольча на Унаві, Ходорків і Скочищів на Ірпени, Водотиїн на верху Здвижа. Крім того кілька сіл над Днїпром — на полуднє від Київа, як Гуляльники коло Ржищева [31]) (ґрупи сіл коло Житомира і Чуднова мають уже иньший характер). Осади сї й иньші з ними названі, яких місця не можемо близше означити (таких є сїм) майже всї мають згадку про практику Витовтових часів [32]). Се показує, що маємо тут до дїла з осадами старими, не молодшими, а може й старшими від Витовтових часів. Саму воєнно-служебну орґанїзацію їх можемо вважати, з певною правдоподібністю, дійсно дїлом Витовта та його намістників: слабкість привілеґіованої воєнно-служебної верстви зовсїм природно могла понудити його до орґанїзації кадрів воєнно-служебного селянства, з елєментів заможнїйших,

економічно сильнійших. Вони носять технїчну назву „слуг”. Їх головний обовязок — воєнна служба: „а служба ихъ толко на войну ходить”, „на войну хоживали, а иного ничого не знали” — в значінню яких небуть робіт. Тільки подимщину давали — себто ріжні натуралії з свого господарства, і то тільки раз на три роки: „а подимщину даивали за великого князя Витовта на третїй годъ”; часом згадуєть ся ще обовязок „болкуновщини” (поволовщини), але тільки на приїзд самого в. кн. Витовта (отже рід т. зв. стації). Доперва кн. Семен став заводити „новину" в селах, які близше лежали до його дворів: казав їм „на толоку ходити, сїна косити, став сипати”, і ся новина, очевидно, будила серед тих слуг велике незадоволеннє — „того дей имъ и-старины не бывало”. Осади не великі — найчастійше 5 до 10 господарств, але єсть такі, де всього два-три господарства, а в однім сидить тільки сам оден отаман — осадчий, сподїваючи ся осадників; два найбільші села мають по двадцять служебних господарств, з отаманом разом. Поруч воєнно-служебних в невеликім числї стрічаємо таких, що сидїли на „вроцї”, медовій або куничній дани, а також „свобідних”, які ще не висидїли волї, не запомоглись, і через те ще не несуть нїяких повинностей. В сумі сї 18 сїл, описані в нашім фраґментї, посилали на війну близько 150 конних вояків.

Відомости його доповняє в дечім пізнїйша опись київського замку (1552 р.). Вона згадує „села, съ которыхъ выхоживало люду панцеръного на службу господаръскую 146, а тепер тыє села пусты вси”, і вичисляє сїм таких сїл (Куликів, Попадичі, Рословичі, Янковичі, Юриєвичі, Невеселово, Іванковичі) [33]). Деякі з отсих сїл зникли без слїду, иньші звісні в близшім сусїдстві Київа, зараз на полудне від нього; мабуть всї вони більше-меньше до сеї околиці належать. Нема сумнїву, що память про них належить теж до часів перед спустїннєм Київщини, і таким чином ся звістка доповняє собою звістки описи XV в.: в тім фраґментї її, який маємо, нема сеї околиці, і нї одного з названих вище сїл не маємо в нїм. Се показує наскільки значнїйша в дійсности була ся воєнно-служебна кольонїзація, і наскільки частинні відомости про неї маємо в нашім фраґментї.

Опорними базами — уздами сеї воєнно-служебної орґанїзації служили замки, але на жаль ми про них маємо дуже слабі відомости з сих часів. На подільскім пограничу бачили ми два замки, правдоподібно невеликі — Голчедаїв і Жван. На середнїм Днїстрі — Караул. На середнїм Богу крайнїй замок в напрямі до степів, звістний нам — се Браслав. Далї на схід

Звенигород, знищений під час татарських погромів і потім не відновлений. На Дніпрі крайнїй замок в Черкасах. За Витовта мусїли бути якісь замки на низу Днїпра і Бога (порівняти звістку про якийсь город св. Івана, поставлений Витовтом десь на нижнїм Днїпрі) — вони відповідали б тим чорноморським замкам в околиці Днїстра і були потрібні, як передові пости, для охорони хоч би митних комор тих часів. Але про них не маємо ніяких докладнїйших відомостей [34]). Знаємо тільки сю внутрішню лїнїю — Браслав, Звенигород, Черкаси. Можливо переходила вона й за Днїпро — тут міг бути також замок в порічю коли не Ворскли, то Сули, але вказати його близше ми не спроможні.

Деякі згадки з XV в. і з пізнїйших, напр. в описях українських замків середини XVI в. кидають світло на кольонїзацію й житє, яке розвивало ся під ослоною сеї воєнної орґанїзації. Житомирцї згадують в 1552 р., які то доходи несли замкові млини перед спустошеннєм, як ще села не спустїли — тому шістьдесят, сїмдесят, вісїмдесят лїт. „Добрыхъ лѢтъ, гды пашня роживала, а мелючи тут воживано муку до Києва и до иншихъ замковъ, прихоживало тогды з млына выхованє хлебом на сорокъ особъ, бо привоживано молоти и з Чуднова, и з Слободищ, и з инших сел што по Тетереви” [35]). Цїкаво порівняти з пізнїйшим нужденним станом Житомира і його околиції, в серединї XVI в. [36]), звістки про нього в описи XV віку: — тодї в нїм було двадцять корчом, а в Чуднові 53, „а в месте людей полно” [37]). В Браславщинї пригадували, як за давнїйших часів ходили підводи з Браслава до Канїва, Київа й Черкас навпростець „по селом, которыи передъ тымъ бывали, а теперъ вжо од поганства спустели” [38]) — отже були не тільки номінальні права на ті села, але й реальні осади. З сусїднього подільского погранича маємо цїкаву пізнїйшу память в меморіалї Претвича, як то „тих часів як Ров, Олчедаїв та Жван не були спустошені, богато людей сидїло коло тих замків”, але потім підчас спустошень воєвода волоський перегнав їх за Днїстер й оселив у себе; а як поставлено замок в Барі й стала та околиця залюднюватись, почали й ті еміґранти (чи їх потомки) назад вертатись [39]).

Примітки

[1]) Див. т. IV [2] е. 313-315, т. VI с. 58-9 і прим. 2.

[2]) Грамота в моїй книзї: Барское староство, с. 25-6.

[3]) Пізнійший обвід границь з часів Семена Олельковича — зараз низше про се.

[4]) Київських державців перших двох десятиліть XV в. не знаємо докладно. Не знаємо, як довго сидів Іван Ольгимунтович; остатнї слїди його житя маємо з р. 1401 (див. у Вольфа sub voce), але чи був він тодї київським державцем, не видно. Між убитими в 1399 р. на Ворсклї фіґурує князь Іван Борисович київський, і коли се не помилка, то приходить ся думати, що Іван Ольгимунтович в Київі просидів не довго, і був хтось по нїм. Див. про се в моїй Історії Київщини с. 501; ототожненнє Івана Борисовича з Іваном Ольгимунтовичем, зроблене ще Густинським лїтописцем, розуміє ть ся, не можливе, але не більше помагає й поправка, предложена Вольфом, с. 95: замість „Івана Борисовича" читати „Бориса Івановича" і вважати його сином Івана Ольгимунтовича, по за тим незвісним. Не знаю також, звідки зачерпнув пок. Малишевський вказівку, що син Івана Ольгимунтовича Андрій „називає ть ся київським князем коло р. 1420" (Доминиканецъ Яцекъ Одровонжъ, с. 461-2). В документальнім, взагалї джереловім матеріалї я не знаю такої згадки; не знають її й дослїдники, що займали ся біоґрафією сього Андрія Івановича (Пуласкии, Вольф). Аж 1422 р. згадуєть ся син Івана Ольгимунтовича Михайло як capitaneus kiiowiensis і носить сей титул до рр. 1431-3.

[5]) Матеріали до історії Зах. України ч. 18-22, Акты Зап. Россіи I ч. 22 (факсимиле в Палеограф. снимках, 19), Акты Юж. и Зап. Р. I ч. 17; иньші надання і згадки про них вказані в моїй книзї Барское староство с. 27 і в книзї Молчановского с. 318 і далї (є одначе і кілька фальсифікатів — як грамоти на Княжу Луку і Симяків).

[6]) З Браславщини і з полудневої (зароської) Київщини, що до неї зачисляла ся, маємо кілька згадок про привілєґіоване (воєнно-служебне) володіннє, що сягало часів Витовта, але все се в документах пізнійших, і з них деякі

зовсїм певно фальшиві, а иньші непевні. Так грубий фальсификат представляє грамота в. кн. Олександра з 1509 р. (sic) про Жаботин і Оловятин, з згадкою про наданнє Витовта (видав проф. Антонович в Кіев. Старинї 1896 X с. 2, вважаючи за автентичну). Без сумнїву не автентичний лист Свитригайла Карпу Микулинському з 1431 р., де згадують ся володїння Микулинських (Грамоты в. кн. Литовскихъ ч. 4). Деякі підозріння будить і пізнїйший лист Жиґимонта (ib. ч. 28), але може бути, що він тільки підправлений; але друга грамота Свитригайла, з згадкою про наданнє Витовта Микулинському, переказана в сїм листї, мабуть не була автентична. В записи 1580 р., виданій проф. Антоновичом (К. Ст., 1. с.) наданнє Ольбрахта зовсїм неймовірне, бо Кялаур лежав на території литовській, і мабуть не певнїйше й наданнє Витовта (пор. мою рецензію в Записках т. XVI с. 6). Згадки про наданнє Витовта в грамотї Олександра 1505 р. (Starożytna Polska III с. 535 — див. низше) приходить ся брати на віру — документи мовляв погоріли. Більше значіннє мають згадки про „отчини" деяких бояр-шляхти в наданнях Казимира 1448 р. (див. низше) — отчини Рогози й Івашка Львовича в східній Браславщинї.

7) Див. низше.

8) Хто правив Браславщиною в Казимирових часах, се не дуже ясно. Грамот Свитригайла для Браславщини з сих часів не можемо вказати. Грамота його на Згаровцї й Котюжинцї, звісна з пізнїйшого копіарія (Archiwum Sauguszków I ч. 42), з датою 1444 р., коли автентична, належить мабуть до ранїйшого часу (індикт вказує на 1437). Грамота на Ричегів, з р. 1415 (Грамоты в. кн. Литовских ч. 5), має підозрілу як на такий рік, згадку про порученнє від в. кн. Володислава Ягайловича (сей Ричегів правдоподібно те саме що Урунчугів граничного обводу 1570 р., маєтність Ободенських, на Роси, між Погребищами й Джуньковим — у Яблоновского jakiś Unruczów — Źródła dz. XXII с. 627). Так само непевна, що до своєї форми, одинока грамота Семена Олельковича на браславські маєтности — наданнє Шашкевичам з 1459 р. (наведене низше). В своїм місцї (т. IV [2] с. 235) я вказав на те, що обвід границь, вчинений Семеном Олельковичом, може натякати на те, що Браславщина належала до нього. З другого боку маємо записи про надання в. кн Казимира в Браславщинї, що належать, очевидно, до початку 1448 р. (див. низше). Приклад, який я подав у своїй статейцї: До питання про правно-державне становище київських князїв XV

в. (Записки т. XXXI і Розвідки кн. III), правда, показує, що Казимир вважав можливим втручати ся в місцеві справи княжих волостей. Але маємо таку звістку, що в 1463 р. Браслав держав кн. Михайло Чорторийський — очевидно як великокняжий намістник (Длуґош V с. 372) (иньша звістка — про намістникованнє Сангушковича в 1446 р. опирається ся на дуже непевних підставах — пор. Monografia ks. Sanguszków I с. 115-8). Се вказувало б на безпосередню залежість Браславщини від великокняжого правительства.

9) Мурахва була границею литовського Поділя з коронним.

10) „А Очаковъ на земли вашей милости господарскіє стоитъ", додає ся пізнїйша реляція, на підставі відомостей від київських старожилів, що оповідали про сей давнїй обвід границь.

11) Акты Зап. Рос. II ч. 99 — реляція в. кн. Жиґимонту (коло р. 1540) про границї в. кн. Литовського на підставі оповідань „людей старих Киян, Черкашан і Канївцїв", що памятали той обвід Семена Олельковича.

12) Див. про се мою книгу „Барское староство" с. 37 і далї, і долучену там історичну мапу.

13) В „апольоґії" Претвича — Biblioteka Warszaw. 1866, III с. 52.

14) Грамоты в. кн. Литовськихъ ч. 9. Дослїдниками ся грамота приймаєть ся, до Яблоновского включно (Ukraina, с. 605).

15) Документы арх. юстиціи с. 46 (про дату див. в передмові, с. IX). Досї в лїтературу пішли тільки деякі витяги з сеї записи, зроблені Любавским (Обл. дѢленіе с. 264-5) і за ним Яблоновским (Ukraina). Иньші, які Любавский не потрапив перенести на мапу, зіставались досї не використані.

16) Так приймали Любавский і Яблоновский, і се справдї правдоподібнїйше, нїж Мервин в дорічю Роськи (хоч не знаю, чи брали його в рахунок ті дослїдники) — з огляду на місце „вислуг" Рогози.

17) В виданню вони віддїлені, але „а Скабарни" се мабуть не назва особи, а маєтности (зіпсована).

[18]) Źródła dz. XXI c. 24.

[19]) „Ивашку Львовичу на отчину потверженьє на селе Релева на Расачеєв а на лебединскыє доходы”.

[20]) Лебедином звав ся й Шпиків (див. Źródła dz. XXI c. 624), але Шпиків фіґурує в сих же записях осібно, й тут не може йти в рахубу.

[21]) Там може було й с. „Пореєвъцы”, що дістав якийсь Пушка разом з тим Грицьком „Баласепревичом”.

[22]) Несторовці звязують з Нестерваром (Любавский, Яблоновский) — робити се можна тільки гіпотетично.

[23]) Виїмок в Starożytna Polska III c. 535, пор. Любавского Обл. дѢленіе с. 265.

[24]) Грамоты в. кн. Литовскихъ ч. 13, пор. 23.

[25]) Архивъ VII. I с. 90: „ИванъЗубрикъ маєтъ... по жонѢ селища: Мехлеєво, Личинцы, Горловъцы, ...другоє именьє єго селище Радивоновъскоє на реце Тясмене”.

[26]) Див. мої: Кілька київських документів XV-XVI в. (Записки т. XI і Розвідки й мат. II).

[27]) „Дердева” в ревізії 1552 р. (Архивъ VII. I с. 98, пор. Величка I с. 399).

[28]) Уляна Єршівна в першій чверти XV в. зве їх „именями отчизними і материзними” — ibid.

[29]) Витяг з актів в Słown. geogr. sub voce Макарів.

[30]) Див. т. VI с. 283-6.

[31]) Глеваха коло Василькова не йде в рахубу — се село не воєнно-служебне, а тягле — на толоку ходили звідти до білгородського двору.

[32]) Тільки в чотирох її нема, і з них село Радостів виразно виступає як

новоосадне.

33) Архивъ VII. I c, 121.

34) Про деякі ходячі в літературі звістки див. в т. IV2 с. 315-6.

35) Архивъ VII. I c. 147.

36) Див. низше.

37) Архивъ VII. II c. 4-5.

38) Źródła VI c. 122.

39) Bibliot. Warszawska 1866. III c. 52.

ТАТАРСЬКІ НАПАДИ І ВОЄННА ОБОРОНА XVI В.: ПОГРОМ 1482 Р. І ЗАХОДИ ОБОРОНИ, ПОЛЇТИКА ОКУПІВ І ЗАДАРЮВАНЬ, ПЕРЕГОВОРИ 1510-Х РОКІВ І ТАТАРСЬКІ СПУСТОШЕННЯ, ОБОРОНА ЗАХІДНЬОГО ПОГРАНИЧА, УГОДА 1512 Р. І ЇЇ БЕЗПЛОДНІСТЬ, ТАТАРСЬКІ ПУСТОШЕННЯ 1513-6 Р., ОРҐАНЇЗАЦІЯ ОБОРОНИ 1518 Р., ПОГРОМ ПІД СОКАЛЕМ І „ОРДИНАЦІЯ" 1520 Р., ТАТАРСЬКІ Й ТУРЕЦЬКІ НАПАДИ 1520-Х РОКІВ, СПУСТОШЕННЄ ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНИ 1524 Р., ПОГРОМ ТАТАР 1526/7 Р., НАПАДИ 1528-1530 РР.

Сї здобутки кольонїзації й воєнної орґанїзації — досить скромні самі по собі, але дуже значні й показні в порівнянню з пізнїйшою руїною — зникли під татарськими погромами останньої чверти XV в. Польско-литовське правительство, спроневіривши ся Витовтовим традиціям, занедбало свою східно-полудневу полїтику до того, що дало своїм соперникам половити своїх традиційних союзників — кримських ханів, і Крим з передової позиції литовської полїтики, сторожа і охорони української кольонїзації, яким був він, по признанням польських полїтиків XV в. 1), стає на довгі часи огнищем руїни й деструкції для України, аж поки вона сама не спромогла ся з ним собі порадити. 1482 роком роспочинаєть ся отся нова

доба в житю східно-полудневої України. Татарські напади, то більші, то меньші, спадають оден по другім на неї. То той то сей замок, з столичним київським включно, попадають в руки татарські, гинуть в огнї, а меньші загони, яким більші замки були не по зубах, шпирають в їх околицях, нищачи останнї слїди осель і господарства [2]). „За ті літа панування славної памяти Олександра, згадують литовські пани по його смерти [3]), Мендлї-ґірей цїсар перекопський сам своєю особою і через своїх дїтей і людей неперестаючи нищив пограничні землї обоїх держав, і які то шкоди невимовні стали ся, які полони несчисленні виведено, яке розлитє крови християн чоловіків і жінок, потерпіли вони (держави) від того поганства — хто то може виповісти!”

Польско-лптовске правительство Казимира і Олександра почуло себе безсильним против сього степового ураґану і в своїй прострації готово було навіть відновити данні відносини українських земель до Орди, зняті з них правительством Витовта сто літ тому. Не помишляючи навіть про оборону границь кольонїзації, воно силкуєть ся оборонити й затримати бодай внутрішню сїть замків. З незвичайним напруженнєм, з мобілїзацією сил майже цїлої держави кор. Казимир відбудовує в 1483-4 рр. київський замок знищенний в 1482 році. „На роботу київську, оповідає пізнїйша урядова записка, приходило тодї більше як 20 тис. топорів з волостей подніпрянських, задвинських, торопецьких, з Вел. Лук і Ржеви Великої”. Навіть від папи випросив Казимир підмогу на відбудованнє Київа [4]). Заразом щоб зробити вражіннє на Татар, мобілїзує воєнні сили в. кн. Литовського під Київом. Таку ж мобілїзацію повторив в 1490-х р. в. кн. Олександр, вийшовши з цїлим військом на полудневу границю, і відбудовав при тім браславський замок, знищений Татарами [5]). Але навіть не всї замки були відновлені — напр. Звенигород так і зостав ся без відновлення, і все Поросє і Заросє, поза Днїпровою смутою, лишило ся без всякої охорони, то значить було засуджене і далї бути пусткою. Так само і все східно-полудневе Заднїпровє.

Цїною крайньої запобігливости бажанням і інтересам кримського розбійника, піддобрювання його дарунками і обіцянками рік-річної дани, та грання на розбійничих інстинктах його орди, польско-литовському правительству кінець кінцем удало ся захитати одностайність і витрівалість кримської полїтики, прихильної до Москви, а ворожої до Литви-Польщі, та

звернути Кримців против Москви [6]). Перспектива війни з Москвою, з якою носило ся, в надії реваншу, литовсько-польське правительство по смерти Івана III, робило такий поворот дуже привабним; надія, що звернувши розбійничу енерґію Криму на Москву, можна буде у себе сподївати ся певнїйшого спокою від Кримців, — так само. По довгих торгах про розміри річних „упоминків”, які мали платити ся кримському ханови [7]), стала ся угода на тім, що хан буде річно діставати 15 тис. золотих, які платити ме по половинї Корона і в. кн. Литовське, а хан за те обовязував ся дати закладнїв, не пустошити земель литовсько-польських і помагати литовсько-польській державі на її неприятелів, перед усім на в. кн. московського: від нього Менґлї-ґерай обіцяв відобрати й до в. кн. Литовського вернути всї землї, які той забрав був за часи в. кн. Олександра [8]). Умова ся була доведена до кінця в 1512-3 рр., але вже від 1507 р. Кримська орда почала пустошити московські землї, і все більше входила в смак сього нового спорту.

Одначе се само по собі нї трошки не забезпечило українські землї Корони й в. кн. Литовського від таких самих пустошень. Правда, нове правительство, Жиґимонта Старого, показувало дещо більше енерґії й уважливости в охоронї полудневих границь і запобіганню татарським наїздам, але сї охороннї заходи переважно були звернені на західню Україну — Галичину, Поділє, Волинь, як краї сильнїйше залюднені, богатші воєнною силою і воєнно-служебною людністю. Східня ж Україна, слабо залюднена й слабосила сама по собі, була дуже слабо обслужувана й правительством. Та кінець кінцем і східня й західна Україна, не вважаючи на всї правительственні заходи, жила в неустаннім хронїчнім страху татарських спустошень, і така вічна небезпечність, розумієть ся, страшенно підтинала всякий розмах кольонїзаційної енерґії, не давала можности інтензивно працювати над відновленнєм знищенної кольонїзації. Клясична фраза волинської шляхти з 1540-х рр.: „тут на Волини будь єсть або не єсть перемирє з Татары, тогды предся з коня мало зседаєм” [9]) — дуже добре характеризує тутешнє житє за всю першу половину XVI в.

Під час переговорів про згоду і союз з Кримом, коли литовсько-польські війська були стягнені на московську границю (під час повстання Глинського), великі татарські ватаги напали на Поділє, Волинь, мабуть і Київщину, заганяючи ся в Полісє аж під Слуцьк, де побило їх литовське

військо, вертаючи ся з походу; иньших знов погромили на Поділю коронні жовнїри з подільською шляхтою, і ще згадують ся дві битви на иньших місцях [10]). В р. 1509 воєвода молдавський вчинив звісний нам похід на Поділє й Галичину, з турецьким і татарським військом, як пише сучасник [11]). Потім з початком 1510р. почали ходити трівожні поголоски, що Татари збирають ся на Кучманськім шляху і хочуть іти на Поділє. Король скликав шляхту в загальний похід, в Коронї, зажадав помочи з Литви й Волощини [12]); може бути, що се відвернуло татарський похід, або й без того взяв він иньший напрям — звернув ся на Ногайську орду. Але погромивши Ногайців, Татари знову звернули ся до українських земель. Знову пополох і мобілїзація, особливо на Поділю [13]), і Татари одним військом пішли на Волощину, другим — по за Київ в білоруські й литовські землї, заганяючи ся далеко аж за Вильно, і страшенно попустошивши, „цїло до Орди вернули ся" [14]). Литовський гонець, приїхавши з кінцем року з Орди, привіз вісти, що Татари збирали ся походом ще й на Галичину, але Менґлї-ґерай затримав сей похід [15]). В Польщі чекали нових нападів, ухвалено кредит на удержаннє постійного більшого війська на Поділю (проєктовано чотири тисячі, в дійсности було три [16]); поручено всяку обережність пограничиним старостам і начальникам війск [17]). Доносили на весну, що татарське війско зближаєть ся до України, потім — що його бачили коло Браслава [18]). Кінець кінцем Татари кинули ся на Київщину, але воєвода Немирович погромив їх на Рутку (на полудни від Київа) [19]). На весну 1511 р. знову трівога: хан посилає своїх закладнїв до Київа, але з ними йде 6 тисяч Татар. Збирають ся війська, щоб стрінути зі зброєю в руках сих вістників спокою [20]), але трівога сим разом була фальшива: хан закладнїв не післав. Одначе трівожні вісти не вгавали. Чекали і пильнували границь на Волини й Поділю; литовські сили були мобілїзовані і зібрані під Мозирем, під головним начальством кн. Острозького [21]). Ціле лїто пройшло в трівозї й сторожі. Татари дійсно показали ся під Браславом, але їх погромлено [22]). Потім пішли поголоски, що Татари йдуть на Київ, і туди післано литовське військо [23]). Кінець кінцем, Татари звернули ся на Волощину, і се знову викликало пополох на подільсько-волинській границї, зброєння, загальний похід, але скінчило ся тільки на якімсь невеликім наїздї Татар на Україну — погромив їх там намістник овруцькій Полозович

[24]).

Правительство вважало се результатом усильної оборони, що рік обійшов ся без більшої татарскої біди, й на новий рік (1512) проєктувало знову ухвалу надзвичайних кредитів на оборону границь, тим більше, що трівожні вісти тягом приходили також про Турків [25]). Але дістати нових кредитів король не встиг і латав видатки як міг. Тим часом уже під весну почали надходити трівожні слухи про Татар, і на весну вони дійсно великою масою (рахують 20 тис.) впали в Галичину. Поки настигли сили, стягнені з Корони й Литви, орда встигла сильно попустошити й пограбити край. Кінець кінцем її погромили під Вишневцем, і дуже тріумфовано з тої побіди, але розумієть ся, ся побіда, як звичайно, не вертала зруйнованого, побитого, спаленого [26]). І за хвилю знову приходили вісти про нові татарскі загони коло границь України, коло Браслава, і т. п. [27]). Для відносин татарських високо характеристичним було, що саме як Татари пустошили Галичину, ханські закладнї, вислані нарештї, їхали до Київа, на забезпеченнє згоди, бо напад, мовляв, зроблений був без відомости Менґлї-ґерая [28]). Се одно давало дорозумівати, як мало можна і в будучности покладати ся на певність спокою, забезпеченого присягами, річними „упоминками" й нарештї закладнями. І дійсно, в Польщі й Литві з трівогою ждали нових нападів. Приходили вісти, що Татари великою ватагою (40 тис.) показали ся в степах. На „київських полях" погромлено невелику ватагу Татар під проводом Менґлї-ґераєвого внука Алепа. Наїзди й битви йшли на подільських границях [29]). І одначе годї було витягнути від сойму постійні кредити на орґанїзацію оборони: шляхта міцно тримала ся за кешенї, сойм 1512 р. не відновив кредитів, і пограничне військо коронне з 3000 і 2000 спадає до 300 [30]). Правительство литовсько-польське, опираючи ся на новий трактат і недавно вислані Менґлї-ґераєви гроші старало ся всими силами звернути його на Москву, і се удало ся справдї — хан робить кілька експедицій на Сіверщину (1513 і 1515), але сї операції татарські коло литовської границї всякий раз викликали великі страхи, щоб при тім Татари не перекинули ся й на українські землї Литви, і правительство литовське просило, аби орда не роскладала свого кошу поблизу границї [31]). Під час другого походу Татари, з участю литовського війська (під проводом київського воєводи Немировича і старости

канївського Ост. Дашковича) сильно спустошили Сїверщину, але разом з тим орда татарська набігла на Поділє й загнала ся під Теребовлю, де наткнула ся на польських жовнїрів і завернула ся назад [32]). І пізнїйше йшло також. Новий хан Магомет, син і наступник Менґлї, що вмер на весну 1515р., запевняв в своїй приязнї Польщу, яку ставив в приклад московському в. князеви — що йому відти „і лїтом і зимою золото пливе від короля як ріка безустанку пливе — і для малих і для великих однаково”. А його брат Ахмат з Очакова чинив напади на литовсько-польські землї.

1516 р. приніс ще серьознїйший погром, в яким винний був очевидно сам хан. „Той хитрий поганець і від московського упоминки брав і обом помогати обіцяв”, як завважає польський хронїст. Діставши значнїйші суми з Москви, він вислав лїтом велику орду (раховано її 30-40 тис.) на Галичину. Оборони не було, загального походу не встигли на час скликати і поки одні на одних дивили ся, Русь і Поділє видано Татарам як на мясні ятки — страшенно попустошено сї краї, від Карпатів до Люблина, забрано в неволю масу худоби, людей, а старих і малих, яких не можна було брати в неволю, на місцї побито. Шляхтянок з значних домів, що збирали ся тїкати з домів, повезли в їх власних фурґонах до Криму, як не без гіркого гумору завважає польський хронїст. Польскі жовнїри і шляхта місцева, зібрана наборзї, могли погромити тільки деякі дрібнїйші ватаги — головні маси вийшли безкарно, забравши масу полону (рахували його на 50 і навіть на 100 тис.), і гетьман коронний з 2 тисячами війська, що мав, не вважав можливим з ними зачіпатись. Ходили чутки про новий похід слїдом, але сим разом трівога була фальшива [33]).

Сильний голод, що прокинув ся в Криму під осїнь того року, погнав Татар до нових наїздів. Маси їх почали громадити ся в Чорнім лїсї над Днїпром. Король даремно намовляв хана, аби звернув їх кудись далї, на московські границї. По торішнїй шкодї рішено збільшити знов пограничне військо — до 1000 люду. Волинь цїлу змобілїзовано на випадок нападу. Дійсно під кінець року Татари впали на Поділє й розділивши ся на чотири ватаги, кинули ся в околицї Камінця, Летичева, Зинькова й Межибожа. Але що сим разом їх чекали, та й орда була, очевидно, слабша, то її погромили легко [34]). Головна орда з самим ханом, шукаючи паші, присунула ся під наддніпровські осади, і сам хан остерігав київського воєводу перед своєю непослушною голотою [35]). Взагалї в ордї замітна була більша ніж коли

дезорґанїзація — ханські брати й сини поступали кождий як хотїв, і се в додатку до зрадливої полїтики самого хана замотувало відносини ще більш безнадійно. Частина орди кочувала понад Днїпром і тримала в неустаннїй трівозї українські землї. В 1517 р. Татари таки встигли несподїванним нападом погромити пограничне польське військо. Потім знову напали в падолистї на Подїлє й Волинь, але по попереднїй трівозї їх сим разом чекали й погромили [36]).

Сї неустанні напади змусили нарештї шляхту ухвалити (на поч. 1518 р.) кредити на удержаннє війска на Руси против Татар (трох тисяч), а заразом уставу про чергову службу шляхти для оборони полудневої границї: Польща роздїлялась на три части, і по черзї шляхта з одної частини обовязувалась сама, чи через своїх заступників іти на всяку потребу на охорону границь [37]). Може бути, що ся мобілїзація оборонних сил справдї оборонила в тім роцї, принаймнї західню Україну: Татари пішли на Молдаву, і там подїльські жовнїри помагали їх бити Волохам. Пізнїйше татарські ватаги кинули ся на Київщину й на Волинь, але їх погромили — одну ватагу кн. Острозький, другу Дашкович [38]). Та незадовго виявилась вся нездатність тих оборонних засобів против серіознїйших нападів татарських. В липнї

1519 р. велика орда татарська (40 тис. як кажуть) наїхала на землї побужські — Волинську, Львівську, Белзьку, Люблинську й зачала пустошити. Пограничне військо подїльське в числї 3 тисяч поспішило на поміч і злучивши ся з військом гетьмана литовського Острозького і шляхетськими силами, стало під Сокалем, щоб погромити Татар, як вони будуть вертати. Позиція для боротьби з цїлою ордою була дуже невідповідна, і Острозький противив ся сьому плянови, але шляхта польська відкинула його ради; зведено битву, й військо польсько-литовське страшенно погромлено. Небагато його встигло сховати ся до сокальського замку, а Татари забравши трофеї — корогви й труби, з полоном і здобичею пішли собі до дому через Волинь [39]).

Ся катастрофа зробила сильне вражіннє в Польщі. Король з сенаторами рішили ужити всяких способів оборони, але кінець кінцем не могли видумати нїчого більше, як тільки заповісти загальний шляхетський похід без попереднїх оповіщень і зібрати новий трохтисячний контінґент

наємного війська для охорони полудневої границї. Та й то приходило ся те марне військо наймати, як нарікав король, не знати за які гроші: шляхта, ухваливши податок, нічого одначе не платила, і вже попереднїй контінґент був найнятий за позичені гроші, а тепер знов треба було шукати позички, не знаючи навіть, як її потім покрити 40).

Вицїдивши стільки крови з України, хан наново розпочинав переговори з польсько-литовським правительством, нагадував за невиплачені упоминки й ріжні закиди вишукував 41). Але заразом з Криму приходили вісти і поголоски про пляни нових походів: що Татари підуть разом з Москвою здобувати Київ, що вони збирають ся знову йти на західню Україну, і т. д. 42). Вони трівожили тим більше, що воєнні сили Польщі були відтягнені пруською війною. На зїздї воєвод і старост, зібранім на жовтень 1520 р. у Львові, ухвалено такий плян оборони, затверджений потім королем: На Подїлю стоятиме служебне військо, в числї 600 жовнїрів (тільки всього!), під проводом головного свого коменданта каштеляна камінецького Яна Творовского, а старости камінецький і Хмельницький мали йому ставати до помочи з усею шляхтою й иньшою людністю, яку б могли зібрати 43). Як. Струсеви, на місце давнїйшого Стан. Лянцкороньского, поручено стражництво — орґанїзацію сторожі, розвідок, і в небезпеці він мав давати вісти до воєводи руського, старости львівського і воєводи люблянського, а ті мали оповістити всїх старост, щоб остерігли людність, аби ховала ся, а самі з усїми силами, які могли б зібрати, мали спішити ся в поміч війську. Головний обоз і гармата мають стояти на галицько-волинській границї між Олеськом і Залізцями, і гетьман має бути при нїй. До помочи покликати також кн. Острозького з волинським військом і воєводу молдавського 44). Плян обчислений був так, щоб протягом 3-4 днів могла наступити повна мобілїзація всїх сил. Властиво він старав ся тільки управильнити ту практику оборони, яка виробила ся в останнїх лїтах. При браку воєнних сил вся надія була на скору й енерґічну поміч шляхти. Обовязати її до того не можна було (такий обовязок був тільки в в. кн. Литовськім), тож король осібним листом поручав старостам земель Подільської, Руської, Бельзької й Люблинської, аби ”гарними й доладними словами” 45) заохотили місцеву шляхту, щоб вона при татарськім нападї зброїлась і спішила на поміч гетьману.

Обставини не дали можности випробувати відповідно вартість сеї „ординації”. Трівожні вісти з Криму приходили неустанно, щоправда, і король оголосив навіть загальний похід 46), але Татари наїхали пізнійше. Була се невелика ватага (2 тис.), яка одначе встигла досить напустошити, і тільки як верталась вона, напали на неї жовнїри й погромили 47). Се давало досить виразне свідоцтво убожества і орґанїзації оборони і сторожовій службі спеціально (сам її начальник Струсь наложив головою при тім). Але поворот в кримській полїтиці забезпечив українські землї на якийсь час від значнїйших погромів: хан Махмет розірвав з традицийною полїтикою Ґераїв, задумав взяти під свою власть східнї орди, перед усім Казань, через се мусїв війти в гострий конфлїкт з московським правительством, що держало Казань під своїм впливом, а тим самим — мусїв більше цїнити союз з Польсько-литовською державою. Він навіть просив післати в великий похід на Московщину, задуманий на лїто 1521 р., помічний полк з воєводою Немировичом або Дашковичом, і Дашкович дійсно ходив в сей похід, що задав страшенні шкоди Московщинї. Але і на Українї трівога від Татар не переставала. Десь чи не під сам час московського походу пятитисячна ватага татарська напала на київське Полїсє, знищила й спустошила Мозир, відти пустила ся далї на захід, до околиць Пинська і Слуцька, все пустошачи по дорозї, й перше ніж стягнено які небудь сили против них. Татари встигли собі спокійно вернутись 48). З початків 1522 р. литовські посли (між ними звісний Дашкович) неустанно писали про заміри Татар іти великим походом на Україну литовсько-польську 49), бо їх задарюють на те і Турки і Москва. Під впливом трівожних вістей сойм ухвалив кредити і постановив на Подїлю тримати чотиротисячний корпус, а в потребі скликати загальний похід 50). Король на лїто дійсно скликав похід під Медику, але шляхта не зібралась, і замісць походу вийшов тільки оден скандал 51); в додатку — кредитів, ухвалених соймом, мало що вплинуло до скарбу і в дійсности число жовнїрів на Подїлю в 1523 р. ледве доходило до тисячі 52).

Кримцї не зявились (як думали в Польщі — завдяки мобілїзації шляхетських сил, хоч і не вдалій) 53), за те рік сей приніс напад на Подїлє Турків і білгородських Татар. Їх ватага (раховано її на 5000) попустошила Подїлє, пройшла в Галичину, а комендант жовнїрського війська, досить

звісний пограничний вояка Сецеґіньовский з своїм полком не відважив ся на них напасти: дав їм спокійно господарити і потім вийти, зіставшись пасивним свідком пустошень, як нарікала шляхта [54]). Лїтом 1524 р. Турки повторили свій похід, але з більшими силами (сучасник рахує на 13 тисяч). Сим разом вісти прийшли завчасу, й трівога піднялась велика, тим більше, що гранична оборона була дуже слабка, бо торішнїй сойм не ухвалив кредитів, і не було ніяких засобів на наєм більшого війська. Король скликав загальний похід, визначивши на нього місце між Буськом і Глинянами і для більшого враження заповів, що сам туди приїде [55]). Великопольська шляхта одначе випросилась від сього походу, обіцяючи ухвалити кредити [56]); кредити вона дійсно ухвалила, але війська тим часом найняти таки не було анї коли анї за що. Зібране на швидку руку військо і шляхетські полки, скликані старостами, могли вести тільки партизанську війну, але на головні сили гетьман ударити де відважив ся, викликавши тим знову невдоволенне шляхти [57]). Не встигли ще заспокоїтись трохи по тім турецькім наїздї, як почали приходити нові трівожні вісти: заповідали новий напад Турків, з України Дашкович писав, що Татари, роздражнені нападом козаків на кафинських купців, грозять походом; з Литви писали, що в. кн. московський хоче взяти в бльокаду Київ і побудувати під ним свої замки [58]). І справдї величезна орда татарська (рахують на 40 тис.) під проводом стриєчного брата нового хана посунула на Україну. Впала на Волинь, відти в Галичину, під Мостисками стала кошем, а поодинокі загони розкинулись по західній Українї. Король видав накази шляхтї коронній збирати ся під Сандомир, скликав міську мілїцію (висилати кождого десятого), змобілїзував Литву, сам на чолї шляхти пішов до Львова, але Татари за часу забрали ся з усею здобичею, а хоч Конст. Острозький здогонив їх, то з своїми слабкими силами зачіпати ся з ними таки не відваживсь [59]).

Сї спустошення довели людність просто до розпуки. Поділє, земля Галицька, Львівська і навіть Перемиська були страшенно спустошені. „Русь уся спустошена огнем і мечем, читаємо в листї очевидця, — бо і земля Перемиська, що досї була не зачеплена, другим сим татарським наїздом обернена в попіл; безконечна маса людей і худоби забрана; скрізь мало хто лишив ся, спромігши ся сховати ся в якихось лїпше укріплених містах або кріпостях. Поділє по виходї Турків прислало до кор. величества послів, оплакуючи свою біду і що більше — додаючи, що вони вже сливе готові

піддати ся першому сильнійшому ворогови, бо вже дійшли до останньої біди” [60]).

Новий великий татарський напад мав місце в р. 1526, а як пояснюють сучасники, був він подиктований султаном, як діверсія з огляду на тодішню турецьку кампанію на Угорщині [61]). Хоч на соймі 1525 р. були ухвалені кредити для утримання війська на два роки, але ся оборона, як пояснив король, могла помогти тільки против легких нападів; „майже кождого року терплячи се нещастє, ми не подбали з свого боку противставити нїчого певного і відповідного, щоб його відвернути”. Скликано було загальний похід, тим часом Татари пустошили Волинь, Белзьку й Люблинську землю і встигли забрати ся перше, нїж стягнули ся які небудь значнійші сили [62]). Потім вони повторили свій похід зимою з 1526 року на 1527. Сим разом пішли в Полісє до Пинська по замерзлим рікам і болотам, сягаючи в найбільш неприступні й захищені місця. Страшно попустошили сї краї й забрали масу здобичи і вертаючись уже зближали ся до Днїпра, але догонив їх, аж недалеко Київа, під Ольшаницею Конст. Острозький з волинськими силами і несподївано напавши, сильно погромив і відбив у них полон (рахують його на 40 тис.!) [63]). Була з тої причини велика радість і пиха — був то останнїй голосний тріумф волинського героя, „summi cum Tartaris belli gerendi imperatoris”, як його величали в Польщі, — але кінець кінцем потїха була дуже марна.

Лїтом пішла велика трівога, бо татарська орда рушила ся під Білгород і сподївались її знову на Україну. Король скликав загальний похід. Але Татари, здаєть ся, не прийшли — принаймнї нема слїду якогось значнійшого нападу [64]). 1528 рік записав ся дрібним нападом Татар на Поділє — їх ватага коло тисячі коней погромлена була польськими жовнїрами під Камінцем [65]), а при кінці — походом під Очаків старост з коронної й литовської України, але сї козацькі походи я загалом лишаю на пізнїйше. В Криму тодї йшли усобиці між потомками Менґлї-ґерая (вони потягнули ся з перервами аж до 1551 р., коли вирізано всю родину Саіб-ґерая і ханство взяв в свої зелїзні руки Девлєт-ґерай). Оден з претендентів Іслам-султан шукав помочи и захисту на Україні, і обовязував ся навіть стерегти українських границь [66]). Отсї кримські усобиці були, мабуть, причиною деякого ослаблення татарського натиску в сих роках, хоч і не

запевняли, розумієть ся, спокою Україні [67]). Сойм 1529 р. під вражіннєм страшних спустошень 1526 р. і нових трівожних вістей, ухвалив нові кредити на утриманнє війська. Нападів того року не чуємо. Пани з України зате вчинили з пограничним військом новий похід на Очаків, але він скінчив ся дуже плачевною катастрофою — військо польське згинуло в сїй експедиції. Ждали з тої причини нового нападу Орди, але обійшлось [68]). Аж 1530 р. в осени, як толкували — наслїдком вістей про смерть старого сторожа литовських границь кн. Острозького, Татари напали на литовську Україну; але на Волини погромив їх Константинів син кн. Іля, а воєвода Немирович зількома иньшими князями гнав ся за Татарами аж до Днїпра й багато їх побив. Була то одначе дрібна ватага татарська [69]). Грізнїйший був похід волоський під кінець того року: він зайняв Покутє, пробував здобути Камінець і Львів, і як я мав нагоду згадувати — знаходив певну прихильність серед Русинів [70]).

Примітки

1) Див. т. IV [2] с. 318-9.

2) Перегляд нападів 1482-1506 рр. див, в т. IV [2] с. 326-334.

3) Pułaski Stosunki z Mendli-girejem, док. 84.

4) Див. т. IV [2] с. 327.

5) „За панованя славної памяти Александра короля є. м. самъ єго милость персоною своєю господарскою со всею землею литовскою рачилъ тутъ до Браславля приЂзджати и оный замокъ своимъ накладомъ и людми литовскими, которыхъ зъ собою мелъ, велелъ при собЂ заробити — Źródła dziejowe VI с. 117. Лїтопись т. зв. Биховця (Полн собр. лЂт. XVII с. 554-5) оповідає се так, що Олександр ішов властиво походом на Волощину по умові з братом, але що пани-рада спротивились тому походу й не хотїли перейти р. Богу, то Олександр мусїв зайняти ся відбудованнєм

браславського замку. Оповіданнє се, в тій формі, як маємо в лїтописях, без сумнїву, розмальоване в панських кругах, і Каро мав всяке право відкидати сю історію про спротивленнє панів під час походу (Geschichte Polens IV c. 135-7). Завважу, що місцева браславська традиція кладе се на трохи ранїйші роки, нїж молдавська кампанїя 1497 р. — десь на самі початки Олександрового панования (Архивъ VII. II с. 19-20, пор. Źródła dziejowe VI c. 117.

6) Виказ дарунків див. в публїкації: Литовскіе упоминки татарскимъ ордамъ, вид. Д-Запольский, с. 52-74.

7) За в. кн. Олександра ішла мова про 10 тис. золотих річної дани; Жиґимонт пробував виторгувати і знизити її до 5-6 тис., покликуючись на те, що його дорого коштує удержаннє в неволї Менґлї-ґераєвого ворога і страшила Шах-Ахмета (про його див. т. IV с. 333) — инакше сказавши просив знижки за сю гречність (Пулаский док. 107). Але Менґлї-ґерай не поступав, і кінець кінцем прийшло ся згодити ся на річну данину 15 тис. золотих.

8) Перипетії сих переговорів у Пулаского Stosunki с. 123 і далї. Ханське потвердженнє трактату й присяга тамже ч. 145 і 146.

9) Źródła dz. VI c. 29.

10) Декій с. 34, Рус.-литов. лїтоп. Познанський кодекс с. 346, Стрийковский 344 і 351, Бєльский с. 940, 949-50.

11) Ваповский с. 86.

12) Кореспонденція в Acta Tomiciana I ч. 78-82.

13) Acta Tomiciana I ч. 98-9.

14) Декій с. 47, Познанський кодекс с. 346, лист Жиґимонта у Пулаского ч. 116 й ин.

15) У Пулаского док. 120.

[16]) Поборовий унїверсал в Corpus iuris polonici ч. 54, пор. Ваповского с. 100.

[17]) Кореспонденція в Acta Tomiciana I ч. 136 і далї.

[18]) Ibid. ч. 204, 212.

[19]) Стрийковский II с. 362; про гіперболїзм сеї звістки Пулаский с. 158-9.

[20]) Acta Tomiciana I ч. 240.

[21]) Zbior praw litewskich c. 115 (дата справлена у Любавского Сеймъ с. 189).

[22]) Кореспонденція в Acta Tomiciana I ч. 250-2, 260-3.

[23]) Ibid. ч. 271, пор. II ч. 6.

[24]) Acta Tomiciana I ч. 303: accepimus nuncium, quod Palossz circa Owrucze nonnihil Tartaronum profligavit. Згадка про Овруч не лишає сумнїву, що тут мова про Сенька Полоза (Полозовича), що в 1510 р. звісний як намістник овруцький (Бонєцкий с. 252).

[25]) Acta Tomiciana II ч. 6.

[26]) Реляція Кшиского в Acta Tomic. II ч. 64 й иньші листи тамже; Ваповский с. 106-8; Познанський кодекс с. 346 (за Ваповским); Децій с. 59-64 (він признає сїй побідї великий моральний вплив на Поляків).

[27]) Acta Tomic. II ч. 15, 79, 80, 81.

[28]) Pułaski док. ч. 133.

[29]) Acta Tomic. II ч. 88.

[30]) Див. т. V с. 329.

[31]) Acta Tomiciana II ч. 226, 276, Пулаский (витяг з листу) с. 192

[32]) Децій с. 101, Ваповский с. 136-7, Бєльский с. 986.

[33]) Децій с. 119, Ваповский с. 141-2, Бєльский с. 989-90.

[34]) Децій с. 131-2, Ваповский с. 144 і 146-7.

[35]) Acta Tomiciana IV ч. 221: ut homines finitimi se in custodia continerent et ad arces transportarent, impossibile enim fore tantam multitudinem et familiam a se posse retineri, quin huc excurrat et predetur. Пор. ч. 265.

[36]) Acta Tomiciana IV ч. 258, 261, 267, 270, Ваповский с. 153.

[37]) Corpus iuris polonici ч. 192-194, пор. Ваповский с. 153.

[38]) Ваповский с. 157.

[39]) Реляція Томіцкого — Acta Tomic. V ч. 76, також королївські листи ч. 71-2, 73, Ваповский ч. 159-162.

[40]) Acta Tomiciana V ч. 78 і 81

[41]) Витяг листу у Пулаского Machmat-Girej с. 320.

[42]) Acta Tomiciana V ч. 109 (с. 113), 110.

[43]) cum toto suo comitatu ac nobilibus et plebeis, quos ipsi educere poterint.

[44]) Corpus iuris polonici ч. 232.

[45]) Pulchris et compositis verbis — Acta Tomic. V ч. 283.

[46]) Acta Tomiciana V ч. 284 (qualiter ingens vis Tartarorum fl. Dniepr transnatavit et stationes suas ab hac parte illius fluvii collocavit expectans opportunitatem, ut dominia et terras nostras Podolie, Russie aggrediatur).

[47]) Ваповский с. 172.

[48]) Ваповский с. 182. Витяги з невиданих литовських актів у Любавского Сеймъ с. 221.

[49]) Acta Tomiciana VI ч. 20, 72, пор. ч. 107 і 177 (с. 197).

50) Ваповский с. 186-7, Бєльский с. 1022, Corpus iuris pol. ч. 264.

51) Acta Tomiciana VI ч. 107 і 177.

52) Див. т. V с. 329.

53) Acta Tomie. VI ч. 109.

54) Ваповский с. 191, пор. Acta Tomiciana VI ч. 226, 257, 267 і VII ч. 21, 29, 44 (згадки про торішнє спустошеннє Руси).

55) Acta Tomic. VII ч. 21 і 23, пор. 28, 30.

56) Acta Tomic. VII ч. 31 і 36, пор. 24.

57) Ваповский с. 194. У Бєльского сей похід звязаний до купи з попереднїм (с. 1027).

58) Acta Tomiciana VIII ч. 51.

59) Acta Tomiciana VII ч. 44, 49, 50, 51, 60-1, 74. Докум. архива юстиції I с. 518-20. Ваповский с. 195-6. Познанський кодекс с. 349.

60) Acta Tomiciana VIII ч. 44.

[61]) Пор. Acta Tomiciana IX ч. 50.

[62]) Ваповский с. 213, Acta Tomiciana VIII ч. 70-3, 131-3 і IX ч. 202.

[63]) Acta Tomiciana IX ч. 49-51, 56, 147. Ваповский с. 218. Бєльский с. 1040 (тут знову два татарські напади злучені в одно). Познан. кодекс с. 350.

[64]) Acta Tomiciana IX ч. 202, 214, 215, 218, 222-3.

[65]) Ваповский с. 223.

[66]) Acta Tomiciana XII ч. 136.

[67]) Tatari perecopenses, qui ob intestinam discordiam hoc anno non potuerunt vastare dominia mtis regiae in magna copia, iam tandem inierunt concordiam et cum savolensibus perpetuae concordiae foedera tractare et conficere dicuntur... quo... dominia mtis r. maiori potentia ferro et igne vastare et ex illis praedas agere more suo jossent, читаємо в пропозиції на сойм 1529 р. — Acta Tomic. Xl ч. l.

[68]) Acta Tomiciana XI ч. 303 і 314.

[69]) Acta Tomiciana XII ч. 312 і 331.

[70]) Див т. VI с. 243.

ТАТАРСЬКІ НАПАДИ І ВОЄННА ОБОРОНА XVI В.: РЕЗУЛЬТАТИ ТАТАРСЬКИХ ПУСТОШЕНЬ. ОРҐАНЇЗАЦІЯ ОБОРОНИ — ЗАМКИ, ЇХ УСТРІЙ І ОБОРОННІ ЗАСОБИ, ХИБИ КОНСТРУКЦІЙНІ І ИНЬШІ ПРИЧИНИ МАЛОЇ ЗДАТНОСТИ ДЛЯ ЛЮДНОСТИ, БРАК ВОЄННИХ ЗАЛОГ, ЛИХИЙ СТАН ЗАМКІВ.

Я перерву тут перегляд нападів і спустошень, які терпіла Україна. В зібраних вище звістках переважно фіґурувала Україна Західня — Поділє, Галичина, Волинь. Се в значній мірі залежить від того, що звістки наші приходило ся черпати головно з джерел коронних. Але сей катальоґ нападів

і спустошень навіть для західньої України, без сумнїву, не повний, і в дійсности вона терпіла їх ще більше. І такими ж „майже рік річними ворогами" [1]), якими були Татари для Поділя, були вони так само для України Подніпрянської. Коли в західню Україну мусїла їх вабити надія на багатшу здобич, бо там край був густійше залюднений і лїпше загосподарений, то Східня Україна спокушала меньшим риском, більшою безкарністю, і сюди особливо дрібнїйші ватаги татарські мусїли часто ходити.

В західній Україні густійша людність — між нею добре уоружена, дуже численна шляхта — була значною оборонною силою, а ще й правительство тут більше робило для оборони. Правда, сї оборонні заходи кінець кінцем оборонили і західню Україну дуже ілюзорично. В результатї чвертьвікових дуже енерґічних заходів (так, розмірно енерґічних!) і короля, і його ради, і сойму, що пересилюючи свою крайню неохоту стільки разів ухваляв надзвичайні кредити „на оборону Руси", — і шляхетської суспільности, місцевої й замісцевої, і адмінїстрації — „вся Подільська земля і більша частина Руси лежала спустошеною", так що й Татарам було трудно в нїй чим поживитись. Правда і те, що кінець кінцем оборонна тактика зводила ся до безконечного обертання в безконечнім колесї. Утриманнє наємного війська являло ся паліативом, бо на значнїйше військо не вистачало засобів; а полк з яких 800-1800 жовнїрів не міг забезпечити від скільки небудь серіознїйшого нападу. Приходило ся помагати шляхетським походом, але сей шляхетський похід звичайно все виявляв спою непридатність в боротьбі з таким рухливим ворогом як Орда, і наслїдком частих закликів шляхта попросту переставала їх слухати, збирала ся дуже неповно або повільно. І що далї, то гіркійші й загальнїйші нарікання викликала ся орґанїзація оборони. Шляхта нарікала на правительство, що невважаючи на всї побори, побирані з людности, не може орґанїзувати порядної оборони. Король і його рада нарікали на шляхту, що вона така лїнива до походів і неохоча до кредитів: не хоче їх ухваляти і не платить ухваливши. Нарікали на адмінїстрацію, на начальників пограничного війська, що вони не можуть устерегти краю перед Татарами [2]). Начальникам приходило ся вопіяти на неакуратність коронного скарбу в виплатах та раз у раз роспускати за браком грошей своїх жовнїрів і полишати границї майже без усякої оборони.

В східній Україні справа стояла далеко простійше. Правительство обмежало ся тим, що своїм коштом утримувало і в потребі відбудовувало кілька своїх замків, які мали служити передовими стражницями держави в сій „україні”, та тримало невеликий відділ війська на Подніпровю — в Київі, почасти в Каніві й Черкасах, щоб оборонити тутешні замки від серіознійшого нападу Татарів. По за тим — в повній свідомости своєї безрадности і безсильности лишало воно сї українські землї божій опіцї й промишленню самої місцевої людности.

Державні, „господарські” замки таким чином ставали одинокою ґарантією безпечности, яку давала тутешнїм краям держава, одинокою підставою кольонїзації, одиноким прибіжищем місцевої людности. Супроти такого незвичайного значіння для кольонїзації і взагалї для цїлого житя сих величезних просторів, сї замки варті нашої уваги. Треба придивити ся їм дещо, щоб оцїнити, що вони могли давати й давали місцевому житю, місцевій людности. А що з середини XVI в. маємо описи сих українських замків, які дають добре понятє про вигляд, устрій і стратеґічне та кольонїзаційне значіннє їх, то варто трохи близше спинити ся коло них також і тому, що се багато поучить нас про тутешні кольонїзаційні й всякі иньші обставини взагалї [3]). Отже варто війти трохи і в деталї сеї оборонної замкової орґанїзації.

Фортифікаційний тип, способи будови й охорони сих українських замків XVI в. тхнуть старою традицією, і такими, якими бачимо їх в серединї XIV в., вони без сумнїву були не тільки в початках сього столїтя, а й далеко ранїйше. Се давній староруський город, що дуже поволї тільки приладжуєть ся до новочасних способів війни, гарматної й ручної стрільби і т. п. — тим більше, що головний неприятель, з яким приходило ся рахувати ся — татарська орда звичайно орудовала майже тимиж боєвими засобами що й кочові напастники староруських часів.

Першу ролю в фортифікаційних засобах грала неприступна позиція — висока, стрімка гора, окружена ровами, по можности облита водою. Великокняжий ревізор так описує придатне на замок місце, знайдене ним: „лука одна протягнула ся між Богом, як шия — з одного й другого боку обливає її ріка, тільки на 50 сажнїв відійшла ріка від ріки; як би зробити на Богу став, а на тій шиї викопати два або три рови (наповнені водою з Богу), то вийшов би замок дуже сильний, якого не можна було б анї підкопати, анї

стріляти на нього з гармат нї з якого боку не можна; а й на прибудованнє міста є дуже придатне, рівне місце, не таке як тепер (у Винниці), що з замку не видко всього міста, а з міста замку" [4]). Зводний, рухомий міст лучив замок з містом і давав доїзд. Укріплення замкові по всій східній Українї були деревляні. Вповнї задержала ся тут староруська технїка їх „рублення". Стїни замка складали ся з поодиноких „городень", себто деревляних вязань (зрубів), на 1 $^1/_2$ до 3 $^1/_2$ сажнїв довгих, наповнених землею; щоб зменьшити небезпечність від огню, їх мастили грубо глиною. На них робив ся деревляний поміст (бланки, бланкованнє) з парапетом, з проробленими отворами для стрільби (подсябитья), і накритєм від дощу. В кількох місцях над лінією „бланковань" підіймали ся вежі, такіж деревляні, зрублені з брусів. На бланках і вежах стояли гармати, лежав ріжний гарматний і всякий иньший припас — колодки, камні, трезуби, призначені на те, щоб кидати на ворогів під час приступу; стояли корита з водою від огню. З середини до городень були прибудовані хати й комори, що служили сховками для місцевих людей. По старій традиції городнї були росписані між місцевою людністю — панами, міщанами, сїльськими громадами („людьми господарскими, мешаны и волощаны и людми князскими, паньскими и боярскими") [5]), і ті що мали обовязок ставити і утримувати в порядку певну городню, коло неї ставили комори й сховки, де могли б сховати своє майно безпечно від ворогів [6]). Значнїйші пани мали свої двірки осібні. Замки були тїсні і все в них тиснуло ся одно до одного дуже тїсно. Овруцький замок напр. має 66 сажнїв вздовж і 43 вшир, житомирський 62x55 саж. остерський 37x31, иньші ще меньші: канївський 45.5x18, винницький 24x23, черкаський 30x17, чорнобильский 22x17.

Розміри значного числа замків таким чином не більші були від звичайного подвіря — півморґа ґрунту ($^1/_3$ десятини), або й ще меньше. В такім замку не могло знайти захисту богато людей, анї було мови про те, щоб в такім стиску відсижували ся довго. Замок міг дати притулок тільки людности свого міста й найблизшій околиці, щоб перечекати хвилевий, раптовий татарський напад, і то не завсїди. Браславський замок, завважає ревізор, „велми єсть малый, не водлугъ достатку людей — не толко половица ихъ, але и третяя часть зъ статки своими часу пригоды не могутъ ся умѢстить" [7]). Ріжні непорядки побільшали недогоди і зменьшали ще більше значіннє замка як певної ґарантії безпечности. В тім же браславськім замку для

одного з передмістя доїзд був такий тяжкий, що людям приходило ся обїздити більше як чверть милї, й не могли в небезпечности скоро втїкти до замку. В Житомирі серед сварок, хто має поставити міст — місто чи староста, замок стоїть без мосту і до замку майже не можна було дістати ся: „не только возомъ въ замокъ не можетъ приѢхати, але и пѢшому трудно на взводъ взыйти. аниж поползкомъ”, і люде під час трівоги „въ таковой нерадности мусять до лѢсу втекати” 8). Винницький замок був так лихо і слабо побудований, що „не толко людемъ въ часъ пригоды отъ навалного непріятеля негдѢ заперти ся и обороны одколь вчынити, але и быдла страшно заперти” 9). Замки будовані з дерева, не пильновані, не обмазані часом і глиною, гнили й нищили ся взагалї дуже скоро, і скарги на лихий стан замків становить вічну пісню в тих часах: людність і адмінїстрація місцева старала ся спихнути їх будову й направу на правительство, страхаючи татарською небезпекою, виправдуючи ся своєю неспроможністю, а правительство силкувало ся зложити на плечі місцеві.

На тих хибах конструкційних справа не кінчила ся. Щоб замок міг служити ґарантією безпечности, треба було, щоб людність могла бути остережена про небезпеку, і то завчасу, аби мати час сховати ся в замку. На те була сторожа „замкова” і „польна”. Спеціальні „сторожі” й „кликуни”, по черзї посилані місцевою людністю з повинности, або удержувані з податку, даваного замість натуральної служби („сторожевщина” і „кликовщина”), мали ходити по замковому бланкованню і пильнувати ворожого нападу. Потім на певних урочищах, на татарських шляхах, на могилах або штучних вишках („на сохах”) стояли сторожі, маючи при собі коней, і вистерегали Татар, з тим щоб завчасу остерегти перед ними людність. Се теж було повинністю людности, досить тяжкою, так що її практикували переважно тільки „водлугъ часовъ потребы” — підчас роботи на полях, або „кды ся вистерегають людей непріятелскихь” 10). Але не завсїди вміли під час тої потреби знайти ся сї сторожі, і від часу до часу все повторяєть ся історія, що Татари захопили той чи иньший замок несподївано, бо сторожі польної не було. „Сидїли безпечно під той час, з огляду на перемирє нашого господаря з Татарами й Турками, оповідає ревізор про браславську катастрофу 1551 р., і покладали ся на те, що недавно й комісари виїздили на їх границї, й посли перекопського хана були під той час у нашого господаря в справі згоди і спокою; через те не журили ся людьми непріятельськими, не розвідували про них, анї жили обережно, анї не мали

жадної сторожі на полї, а нї в острозї (при міських укріпленнях), і староста собі під ту пору геть поїхав". В такій необережности їх прийшов на них несподївано тодїшнїй перекопський хан Девлєт, і підночувавши за три милї, над раном несподївано приступив під замок і без труду його взяв і знищив [11]). Але що не було якоїсь орґанїзованої сиґналїзації, не було якоїсь ширшої орґанїзації розвідів, а кождий замок мусїв сам думати про себе, висилаючи своїх сторожів на „татарські шляхи", то й коли польна сторожа навіть не була занедбувана, від неї користи було не богато. „Сторожа не дуже потрібна", доводили з гіркого досвіду Житомирцї, „бо нїколи вона не встереже, а як і підстережуть Татар, то не потраплять дїгнати до замку перед Татарами" з татарського шляху, де вони стояли двадцять миль від сього замку. Кінець кінцем навіть в лїпшім випадку вість про Татар приходила звичайно в останнїй хвилї перед їх нападом, і треба було летїти з усїх сил, щоб поспіти сховати ся до замку. Так що коли браславським міщанам приходило ся об'їхати яку третину милї, щоб попасти до замку, то се вважало ся небезпечним, майже безнадїйним: „не могутъ ся такъ далеко к замку люди з статки своими поспѢшити и сами в руки неприятелю увойдут" [12]).

Нарештї слабкі воєнні сили замків підтинали стратеґічне й кольонїзаційне їх значіннє. Артилєрія була невелика, переважно дуже лихо утримана і слабо обслужена. З виїмком Київа, богатшого на артилєрію, иньші замки мали по 4-5 гармат, а житомирський й винницький замок мали тільки по дві-три, та й ті не здалі були: в Житомирі як понищили ся під час пожежі 1520-х рр., так і лежали цїлком неужиточні в 1540 і 1550-х рр. [13]), і реляції, ревізорів нїчого не помагали.

Воєнні залоги стрічають ся тільки в де-яких замках, і то мабуть часом тільки. Під час ревізії 1552 р. напр. була залога жовнїрська в Київі і сто „драбів" в Черкасах. Крім того воєнну силу замків становили старостині служебники — дуже не рівні числом (найбільші подані числа в Черкасах — 61, в Каневі — 46, але в Житомирі тільки — 11), і кілька пушкарів, спеціалїстів від стрільби з гармат. А без залога значіннє замку зводило ся до minimum-у. Браславяне, представляючи потребу відновлення звенигородського замку, щоб відновити старий тракт з Браслава в поднїпрянські замки, вважають неминуче потрібним для привернення давнїйшої комунїкації й кольонїзації уставленнє постійних воєнних залог.

„Для всього того, над усї иньші потреби просять, аби наємні вояки („люде пенежныи”) неустанно тут мешкали — щоб і зимою й лїтом тут їх держали. Бо тепер неприятель не має страху, і як тільки наємні вояки відходять, приходять Татари й чинять шкоди. А колиб наємні вояки все мешкали тут, то й замок Звенигородський можна б було безпечно побудувати, й села могли б поосїдати, і староста та урядники його були б безпечні від тутешнїх ворогів. І козаки не сміли б на землю турецьку ходити і зачіпки чинити — бо й тепер козаків не можна б було спинити, коли б не мешкали „люде пенежні.”

Таким чином сам по собі замок місцевим людям представляв ся дуже проблематичною обороною: навіть саме відновленнє Звенигородського замку без вояцької залоги вони вважали мало можливим. Дійсно, ще замки на Днїпровій артерії, більше пильновані правительством, були в першій полов. XVI в. лїпше трохи удержувані й богатші воєнними засобами [14]). Але на лїнії київсько-волинського і браславського погранича — сама біда: тїсний і тяжко приступний для своїх замок браславський, незвичайно лихий і позбавлений всякої артилерії винницький (у одної гармати „конець увірвав ся,” а з другої гармати „небезпечно єсть стреляти”) і нарештї ще оригінальнїйший житомирський — недавно вибудований державним коштом, але протягом кількох лїт зовсїм неприступний для місцевої людности за браком мосту [15]), при тім також дуже небогатий оборонними засобами (ще в 1552 р. по всїх донесеннях попереднїх ревізорів було там тільки всього „дельце спижноє — две диры в немъ” та „сарпатиновъ железнихъ старыхъ, горилыхъ вже три разы, негожихъ ку стрельбѢ — два”, а з третього теж неможна стріляти, бо неокований, і такихже незданих гаківниць 13) [16]). І катастрофа, яка спіткала Браслав в 1551 р., показала виразно, чого варті були сї замки, і як справедливі були доводи Браславян в 1545 р., що без воєнних залог тутешні замки нїчого не варті. Вибравшись несподїваним походом на Україну, з турецьким військом і гарматами, хан захопив браславський замок зовсїм безборонним: люде були на роботах, на пасїках і на полях, в замку поховали ся тільки жінки та дїти, чоловіків було тільки 50, і то переважно нездалих до оборони. Турки з початку обстрілювали замок, потім пішли на приступ, але довідавши ся, що в замку нема води, занехали штурму, певні, що замок піддасть ся їм однаково. Замок дїйсно третього дня піддав ся, і забравши всїх з собою в полон, попаливши замок і місто, хан пішов собі. Люде, що зістали ся поза замком,

захоплені несподіваним нападом, поховали ся в лїсах, але Татари їх переважно половили також.

„Лишило ся всього коло двіста душ, які були повтїкали, а й тепер на тім же місці сидять і чекають, що замок наново побудують, бажаючи знову осїсти ся на своїх батьківщинах, з огляду на великі тамошнї пожитки”, кінчить своє оповіданнє ревізор [17]).

Примітки

[1]) Гетьман Тарновский non ignarus Scythas Tartaroa rapto vivere et hostes regni pene anniversarios nequaquam guieturos, пише Ваповский в 1530-х рр. (с. 250).

[2]) З нагоди повтореного Татарами нападу король писав до начальника пограничної сторожи звісного Стан. Лянцкоронського: miramur iam bina hoc anno incursione Tartaros terras nostras Russiae infestasse, cum tu istic sis cum militibus mercenariis et nihil sit a nobis neglectum, quod ad praesidium partis istius videtur pertinere — Acta Tomic. IV ч. 26l.

[3]) Маємо дві серії описей замків Київщини й Браславщини, першу з 1545 р., другу з 1552. Перша, звісна нам в цїлости, обіймає замки: володимирський, луцький, кремінепький, винницький, браславський і житомирський, видана в цїлости, але з старої копії, переписаної латинкою, в Źródła dziejowe t. VI (поодинокі описи, в копіях теж пізнїх і несправних, також в Памятниках кiев. ком. IV і Архиві Ю. З. Р. VI. I і VIII). Оригінальний текст в Литов. Метриці, IV A № 4. З другої серії маємо замки луцький, володимирский, кремінецький, винницький, браславський, житомирський, овруцький, київський, чорнобильский, мозирський, остерський, канївський і черкаський; вони всї, з виїмком описи володимирського замку, досї не опублїкованої, видані в Архиві Югозап. Рос. ч. IV. I, ч. VII. I і II (одначе також не завсїди справно). Книга оригінальна не заховала ся: вона була, видко, скоро знищена і переписана на ново в 1593 р. — ся копія в Литов. Метриці IV. A № 6. Сї дві серії в сумі

становлять першорядне джерело до внутрішньої історії Волини і особливо східньої України; для неї се джерело перше і незрівняне, і як таке служило вже й буде ще нераз нам служити. Між обома серіями є одначе значна ріжниця в укладі й крузї відомостей: перша писана більше в формі мемуара, займаєть ся особливо питаннєм про права шляхетського землеволодіння, але дає богато побутових подробиць при тім. Друга більш схематична, але дає детальнїйші звістки про стан укріплень, припаси, доходи адмінїстрації і обовязки людности. Матеріал з них про замкову орґанїзацію вибраний в моїй давнїй роботї (першій науковій працї, з студентських часів): Южнорусскіе господарскіе замки въ половинѢ XVI в., 1890 (з київ. Университ. ИзвѢстій). Про самі ревізії, яких результатом були сї описи — Д.-Запольский, Очерки по исторіи западно-русскаго крестьянства, с. 168 і далї. З давнїйшого часу маємо коротші описи кількох замків: Житомир, Чуднів і Винница в звісних фраґментах описи Київщини XV в.; інвентар Кремінця без дати, між актами 1480 років, вид. у Любавского Обл. дѢленіе, дод. 1; опись Овруча з 1519 р. — Архивъ Ю. З. Р. VII II ч. 5; цитований вище меморіал в справах київського замку — Źródła Ґрабовского і Пшездзєцкого т. II.

4) Źródła dziejowe VI c. 111.

5) Для прикладу як розписувала ся стара „городова робота” наведу таку роспись з Овруча: всїх городень замок має 61, з того більшу половину ставлять місцеві пани (по дві й по три), кілька городень ставлять бояре й дрібні власники „з своїми поплечниками”, по однїй городнї; одну ставлять попи овруцькі, одну овруцькі купцї-куничники, одна козацька, сїм ставлять „люде господарські” — Архивъ IV. I с. 36-7.

6) „Земяне и мещане повидили: хтоколвекъ собе на которй стороне городню обыметъ и двери вробдетъ и схованьє будетъ в ней мети, той вжо повыненъ будетъ тую городню направовати, верхъ накрывати, камене и колодкы ку обороне на ней мѢти и глыною обмазовати” — Архивъ VII. I с. 126 (Житомир).

7) Źródła VI c. 120.

8) Ibid. c. 119, 120, 137.

[9]) Źródła VI c. 111.

[10]) Архивъ VII. I c. 81, 144, 608, IV, I c. 40.

[11]) Архивъ VII. II c. 20.

[12]) Źródła dz. VI c. 120.

[13]) По описи XV в. було в Житомирі „чотири пушки великихъ а пять тараницъ” (Архивъ VII. II c. 5), а в 1546 р. — одна дїрава гармата, два серпентини, так само нездалї до стрільби, і нїякого припасу до них, так само в 1552 р.

[14]) Хоч і тут канївський замок, через 13 лїт по збудованню, був уже в такім станї, що на нїм „трудно не толко оборона, але и сторожа, бо нельза вже ходити по бланъкахъ: што не поопадало, и то ледви отъ витру колышетъ ся” (Архивъ VII. I c. 92). А в останнїй чверти столїтя в такім же гіркім станї був і столичний замок київський.

[15]) Міщане одначе стоічно знесли ту невигоду й добили ся, що нарештї їм зроблено міст „за гроші скарбу господарского”.

[16]) Архивъ VII. I c. 142.

[17]) Архивъ VII. II c. 21.

КОЛЬОНЇЗАЦІЙНІ ОБСТАВИН І САМООБОРОНА ЛЮДНОСТИ: ЗНАЧІННЄ ЗАМКІВ, ЛЮДНІСТЬ В 1-ІЙ ПОЛ. XVI В. ВСЯ ТУЛИТЬ СЯ ПРИ НИХ, БРАК ВЛАСТИВИХ СІЛЬСЬКИХ ОСАД НА СХ.-ПОЛ. ПОНІПРОВЮ, БІДНІСТЬ КОЛЬОНЇЗАЦІЇ НА ПОБОЖУ І В ЗАХІД. КИЇВЩИНІ, ЖИТОМИРЩИНА, БІЛА ЦЕРКВА І ЗВЕНИГОРОДЩИНА, ПОБОЖЕ.

Такими як ми отсе їх бачили, замки східньої, литовської України (а такими ж більше меньше були й замки коронного погранича) не могли мати великого кольонїзаційного значіння — більш стратеґічне. Се були наче

укріплені пункти на якійсь ворожій території, які улекшували зносини, давали можність слідити за рухами ворога, запевняли — хоч і не дуже певно, сяку таку безпечність своїй залозї й купці людности, що тулила ся під її захистом, — але зовсїм не панували над територією. Для сього вони були занадто слабкі й безрадні, як ми бачили. Вся осела людність тулить ся під самим замком, виходячи тільки на роботу або на степові промисли, але й під охороною замкових стїн не може чути вповнї безпечною анї себе, анї тим меньше — свого хозяйства. Міський острог не дає ніякого певного захисту; на випадок татарського нападу треба ховати ся в замку хиба „з душею самою", як казали, лишаючи на волю божу свої достатки. Серед неустанних татарських нападів і трівог не могло навіть в найблизшім сусїдстві замку розвинути ся анї міське житє, анї більше господарство, і людність, що тулила ся під замком, жила на воєнній нозї, готова кождої хвилї боронити власними руками свого достатку і своєї голови — бо і в тім звичайно не було на кого покладатись. Не на туж купку старостиних слуг і кількох нездалих гармат!

І от ми й бачимо справдї, що почавши від великих Менґлї-ґераєвих пустошень XV в. потім без малого ціле столїтє, а добрих три чверти столїтя — до 1560-х років Східня Україна лежить пусткою. Одинокі сталі оселї тулять ся при тих нечисленних замках, в міськім острогу під ним, а весь безграничний простір сих країв з його природними богацтвами експльоатуєть ся тільки находом, ватагами уходників.

Заднїпровє, позбавлене замків, лежить пусткою ціле. З литовського боку крайнїй замок — се Остер, з московського — Чернигів і Путивль. При остерськім замку числить ся кілька сїл, а властне шість, а семе (Лутава) хоч лежить під самим Остром, належить до київського замку. Разом в них селянських господарств 45. Але навіть в сїм глухім кутї, серед лїсів і болот, людність не чула себе безпечною, як показує цікава замітка: „пахивали на замокъ у трехъ миляхъ на поли у Столицы, а тыхъ часовъ пашня опущона за неспокоємъ отъ Татаръ" [1]). Вся боярська, воєнно-служебна людність сидить в містї [2]). І тих кількадесять селян переважно, мабуть, мали свій притулок в містї, хоч що правда — деякі з тих сїл сидять в дуже глухих кутах, захищених ріками, лїсами, болотами.

На днїпровській артерії деякі — дуже бідні і незначні останки оселої кольонїзації держать ся в київській околиці і то повище Київа, по Днїпру,

Деснї, Ірпеню (Дубечня, Погреби, Слобідка на Деснї, Тарасовичі, Сваремле, Петровцї на Днїпрі, Демидів на Ірпени), і далї на північ. Поруч них на кождім кроцї руїни старшої кольонїзації. „В Києве городищи Старомъ которыє люди митрополскиє сидятъ, тыє службу земъскую господаръскую служатъ якъ который можеть, бо отъ Татаръ звоєваны”. „Села, съ которыхъ выхоживало слугъ панъцерныхъ на службу господарскую: село Куликовъ, село Попадичи, село Грелавичи, село Янъковичи, село Юръєвичи, село Невеселово, село Иванковичи — с тыхъ селъ выхоживало люду панцеръного на службу господаръскую 146, а теперъ тыє села пусты вси”. „С селъ польныхъ — с Кривого, с Ходоркова и з Сокольчи дани хоживало 3 кади меду, нижъли запустели отъ давныхъ летъ”. „Село на Тетереви Вышевичи, именьє Шибеноє, Забудчи — звоєваны тыхъ часовъ отъ Татаръ” 3). Все се переважно близькі околицї Києва (найдальші ті села „польні”, себ то степові — Ходорків, Криве, Сокольча на горішнїм Ірпени й Унаві, але панцирні села, які не зникли без слїду, роскидані на полудне зараз під Києвом); лежать сї села переважно вже в лїсовім поясї, і одначе навіть найбільш витрівала, воєннослужебна кольонїзація панцирних слуг не витримала татарської трівоги. А й під самим Києвом не можна було вести правильного господарства, як вказує отся звістка про митрополичих людей на Старім Городї.

Опись дальшої наддніпрянської стражницї — замка канївського, окрім міського острога згадує селянську людність на кількох осадах: в Вороновім, Терехтемирові, Подсичах, Тулиблї, Колтягаєві, Совинї, разом 50 селянських родин, що рахують ся мешканцями сїл. Але тільки рахують ся, бо з виїмком одного села — Воронова, всї иньші селяне „зимують і лїтують при замку”, як виразно каже опись 4). Инакше сказавши, вони живуть властиво в містї, як і міщане, і господарять ни ґрунтах свого села находом, як і всякі иньші уходники, але вважають ся „отчичами” тих ґрунтїв і дають з них постійну, обовязкову дань властителям сих ґрунтїв, не так як по иньших „пустих” селищах, де нема „отъчича ни одного” і наймають їх собі вільні арендарі-підприємцї, коли і де схочуть. Тільки в тім селї Воронові місцеві люде в Каневі тільки зимують, а лїтують у себе „на острові” — отже мають досить безпечне від Татар схоронище 5). Таким чином се все властиво Канївцї, міщане, які ріжнять ся між собою правним титулом: одні належать до замкового присуду, иньші до приватних властителїв-панів, або монастирів. Иньшої людности тут нема. Навіть в такім селї, що всього

версту лежить від замку, і то люде не хотять там мешкати, а сидять у місті.

При Черкасах — сьому форпості української кольонізації, навіть уже й таких номінальних осад не значить ся. Вся людність концентруєть ся в місті; єсть міщане і бояре і неоселі козаки, але людей панських нема зовсім, з виїмком кількох міщанських домів, що „позадавали ся земяном” [6]). Єсть панські порожні селища — память колишнїх сіл, з перед татарського пустошення, по за тим — самі „уходи” — монастирські, панські, переважно замкові або міщанські. Вони обіймали порічя Ворскли, Орели, Самари, Тясмину, обоїх Інґулів, самого Днїпра аж гень низше порогів, аж до Тавани [7]). Але оселих осад тут не було ніде.

Вся середина Київщини між лінією Днїпра на сході й лінією Богу на заході була позбавлена навіть таких опорних кольонізаційних точок, якими служили замки днїпровські. Передова стражниця київського Полїся — Житомир, як ми бачили, чверть столїтя простояв не відновлений по тім, як згорів в 1520-х роках. Замок збудовано наново й приведено до якогось порядку тільки під 1550-ті роки, і тоді тільки почала стягати ся сюди значнїйша людність. В 1540-х рр., через непорядки замкові, через брак оборони і через великі драчі та повинности, якими старости обтяжали сю купку людей, яка тулила ся коло замку, люде навіть при замку, в місті, не хотіли осідати. При ревізії 1545 р. до ревізора „прийшли бояре і міщане і всї люде тамошнї, плачливо чолом бючи, аби їм дано волї на кілька лїт, аби податків, підвод і стацій не давати, а мати свободу куди схочуть їздити й торговати, бо тепер, кажуть, не позволяють їм ніде нї меду солодкого, анї звіря мохнатого, анї воску возити й продавати, цїлком в запорі їх держать; як нам буде така свобода й ласка від господаря й. милости, тоді, кажуть, і иньших багато може зібрати ся й осїсти ся під тим замком, а тепер не через що иньше як тую неволю люде не хочуть сходити ся до того замку, і ми самі за такою неволею, коли не буде ласки й милости господарської, не можемо вдержати ся при тім замку й підемо геть” [8]). З осібна міщане заявляли: ,,тепер дей мы, горчаки, сорок або петдесятъ чоловека, не только стацей и подводъ давати не можемъ, але и сами не маємъ чымъ ся пожывити и коней на чомъ заховати, бо дей каждый зъ насъ хлебъ купуємъ на Волынь и на Подоле Ѣздячи, и вжо дей шыя наша, одъ хлеба несвободна, и естли бы тыхъ часовъ къ подводамъ и стацямъ мели насъ приневолить, тогды жадный зъ насъ въ местѢ не одержит ся” [9]).

Так же незначна була й иньша, не міщанська людність сього величезного повіту. „Всихъ головъ пановъ и земянъ житомирскихъ" ревізор начислив 22, в їх володїнню „селищъ тридцать два, а людей ихъ всихъ сто и чотыри чоловеки" [10]). Їх маєтности, як також маєтности замкові, він всї зве селищами; очевидно справжнїх властивих осад тут майже не було або й зовсїм не було. Однї „селища" були таки зовсїм пусті (між ними й такі вже в досить глубокім Пслїсю положені, як Щенїв, на півн.-схід від Житомира), на иньших значили ся піддані, але переважно сидїли під замком. В 1544 р. земяне й бояре дістали від в. князя увільненнє від повинности мостової й сторожевої і від десятини польної [11]), з огляду на повну неможливість вести якесь господарство — „ижъ они з людми своими при замку нашомъ мешкають и для поганства Татаръ по селищамъ своимъ пахати не смеютъ" [12]). І поставленнє замку тут не багато змінило. Ревізія 1552 р. знов каже, що „тыє вси земяне (житомирські) и люди ихъ вси, хотя у в селахъ мешкаютъ, (то значить — числять ся при певних селищах як їх мешканцї), а предся для пополоху Татар лете и зиме уставичне в домах в месте живутъ" [13]), а про маєтности замкові й панські, хоч знає їх більше нїж ревізор 1545 р., про всї говорить як про пусті: „замок и мостъ замковый винны были робити села вси житомирского повету, як господарскиє, так князскиє, панскиє, земянскиє и боярскиє, нимъ єще пусты были, а запустели од шести, од семы, од осмыдесять летъ, а иншыє ближей, а иншиє єще далей" (себто в останнїх десятилїтях XV в.) [14]). Вся невеличка людність тулила ся під замком, тут господарила на замкових ґрунтах [15]), а в свої селища виходили на господарство на промисел тільки уходом, як на Поднїпровю, і правильного рільного господарства не було, так що збіже навіть для власного прожитку справдї приходило ся купувати на Волини й Поділю, як казали ті земяне й міщане [16]), і на випадок яких небудь нових повинностей не тільки міщане, а й земяне могли серіозно грозити: „мы вси з людми нашими проч поволочем ся" [17]).

Як передову сторожу для західньої части Київського повіту — поріч Ірпеня, Унави, Каменки, в серединї XVI в. поставлено замок в Білій Церкві. Є звістка, що се зробив воєвода київський кн. Пронський (воєводою був від 1544, а вмер р. 1555). Коли се так [18]), то мусїв він зробити се перед самою смертю, бо в ревізії 1552 р. про білоцерковський замок нїчого не чуємо.

Деякі відомости маємо про нього з пізнійшої ревізії; з неї бачимо, що був він заложений в великих розмірах, але слабко узброєний і не маючи ніяких доходів окрім з міста, що мало осїсти при нїм, лихо удержував ся, скоро погнив і занедбав ся [19]). Місто при нїм справдї осїло, але довго зіставало ся одиноким оселим місцем в сїй околиції — як то було і з иньшими замками.

Для полудневої Київщини опорною базою служив Звенигород, але він не був відновлений весь XVI вік, хоч на потребу того вказувала українська людність. З тим околиця ся лежала пустою. Бачили ми вже оповіданнє Браславян про те, як давнїйше підводи з Браслава ходили навпростець на Київ, Канїв, Черкаси „по селам, которыи передъ тымъ бывали, а тепер вже од поганства спустели” [20]). Для того, щоб ся кольонїзація могла відновити ся, вони вважали замало відбудувати сам тільки Звенигородський замок, але розложити тут сторожеве військо, як було на Подїлю короннім: „гдыбы люди пенежныи завжды обецне мешкали, тогды як замок оный звиногородский можетъ безпечне забудованъ быти, такъ и села осести”. І як ми бачили з попереднього, справдї само збудованнє замку не могло б відновити кольонїзації, а під його ослоною могла б осїсти тільки більша або меньша осада міська.

Так було і в самій Браславщинї. Браславський замок служив передовою базою для Побожа; ним дорожили дуже з сього боку, й спішно відновили заходом цїлого князївства в 1490-х рр., а коли його спалили Татари в 1551 р., зараз же відбудовано коштом литовського скарбу; будівничим був пушкар Жолдак, що обовязав ся збудувати замок за 23 місяцї; 60 копачів і 40 ремісників працювало при тім і будова коштувала разом 3177 зол. [21]). Вся людність мала свій захист під сим замком. Ревізії, що правда, не кажуть сього так виразно, як бачили ми се при иньших замках, але в світлї анальоґій з иньших пограничних околиць сказане ними не лишає сумнїву в тім. 33 домів боярських, 160 домів їх людей і 129 домів міщан господарських, по ревізії 1545 р., [22]) — се не тільки вся осела людність міста Браслава, а заразом вся осела людність Браславщини [23]). Тільки в повітї Винницькім бачимо окрім замкового острога правдиві села, з людністю, і то великі — по кількадесять господарств (всїх „людей” господарських і панських в містї і в повітї ревізор нарахував 1113, а з них в містї тільки 112 домів).

Примітки

[1]) Архивъ VII. I с. 595.

[2]) Оден тільки боярин значить ся поза містом — де він пробуває, не сказано; всї иньші, числом 28, сидять „въ острозе”.

[3]) Роблю маленьку поправку: в друкованім „села на Тетереви”, але з сих сіл тільки Вишевичі на Тетереві”.

[4]) „Село Подсычи земянскоє — отъ замку землею и водою 2 мили, семъєй 6-ть, зимують и литують при замъку, служать зъ городовыми”; „Село Тулибле у версти отъ замъку кнегине Путивльскоє, семъєй 6, при замъку зимують и литують, тягнуть зъ местомъ”; „селище Колтягаєво, семъєй 6, в мисте при замъку зимують и литують”: „село Совинъ, 3 мили отъ замъку на Ръси, семъей 8, зимують и литують въ месте при замъку”. — Архивъ VII. I с. 99-100. Тільки при „селищу Телехътемирові” нема такої замітки, але скорше вона тільки пропущена, нїж мала б бути тут справжня відміна від иньших сіл: коли люде з Воронова, дальшого села, зимували в Канїві, а тільки лїтували у себе, і то на мало-приступнім острові, то трудно не думати се й про Терехтемирів, тим більше, що до Терехтемирева тягнули уходи на Самарі, й люде туди мусїли ходити: наручнїйше їм було мати свої осади під Канївом, як тримати ся свого села; до того ж вони і „служать з Канївцями”.

[5]) „Зимують при замъку в месте, литують тамъ на острове” — Архивъ VII. I. с. 98.

[6]) „Єрмакъ Севрюкъ заложил ся ново Михаилу Грибуновичу земянину, Гораинъ Московкинъ заложил ся за ротмистра теперешнего”. Архивъ VII. 1 с. 89.

[7]) Ibid. с. 84.

8) Źródła dz. VI с. 143.

9) Ibid. с. 139.

10) Źródła dz. VI с. 131.

11) Мова про десятину, яку брано з тих, що сїяли на ґрунтах замкових, див. в ревізії 1552 р.: „поля замкового од острога удолж... миля заведничая..., тоє поле мещаномъ вольно пахать, а земяне и подданыє ихъ, которыє пашутъ, тыє даютъ на замокъ десятину". Ся вільність міщан мусить бути стара, і про знесеннє десятини просили земяне: очевидно, їх люде, тулячи ся в містї, замість орати на своїх селищах, часто господарили на тих замкових ґрунтах під замком — бо ж і загалом в містї людей було не багато.

12) Źródła VI с. 135.

13) Архивъ VII. I с. 151, і вище: „люди князькиє, панскиє, земянскиє, боярскиє, которые живутъ ув острозе и за острогомъ, — хотя которыє и в селахъ мешкаютъ, а предся домы свои в месте маютъ". В ревізії 1545 р. при першім селї в реєстрі земянських маєтностей читаєть ся: „людей ихъ милости в месте мешкаютъ десять человековъ" (с. 130); можливо, що се поясненнє „в месте мешкаютъ" дано як загальне для всього реєстра, і скорше як виїмок треба зрозуміти дальше поясненнє, що люде Тишкевича „которыє тут мешкали, пошли вжо до Слободища".

14) Архивъ VII. I с. 144, і вище: „села князскиє, панскиє и земянскиє, коли єще не были пусты".

15) Див. вище нотку 2 на с. 45.

16) Окрім наведеного ще на с. 138: „и сами достатку живности не маютъ, олижъ на Волинь и на Подоле єздечи збоже собѢ ку живности скупують". Пор. в ревізії 1552 р. згадку з „добрыхъ летъ", перед спустошеннєм, які доходи йшли з замкових млинів, „а теперъ Житомирци инде збоже купують, єздячи, тамъ и мелютъ" — Архивъ VII. I с. 147, пор. вище 2 с. 20.

17) Ibid. с. 140.

[18]) Звістку сю подає Яблоновский (Ukraina с. 84) з якоїсь рукописи Е. Рулїковского, без усяких близших пояснень. Як близшу дату збудовання замку подає він звідти р. 1550, але се, як сказано вгорі, досить не правдоподібно.

[19]) Він мав 158 городень, а київський 177 (в 1552р. тільки 133). За те вся білоцерковська артилерія складала ся з трох нездалих гармат: одна розірвана, друга „дуже слаба", третя без ложа; гаківниці й аркабузи теж „не всї справні" — Źródła XX с. 15-16.

[20]) Źródła VI с. 122.

[21]) У Балїньсікого Starożytna Polska III с. 468.

[22]) Цифри одначе не конче певні: ревізія 1552 р. каже, що при замъку, в острозе, земянъ мещанъ и волощанъ было домовъ всихъ семъсотъ и тридцать".

[23]) Źródła dz. VI с. 125. Про людність по за містом — про панських підданих по селах, ревізія не згадує нїчого. На иньшім місцї йде мова про уставленнє осібного війта для людей панських, „поки в местЂ будут мешкали" (с. 124): отже сї панські люде сидять в містї з огляду на небезпечність, не відважаючи ся мешкати по селах. Можна ще пригадати тут, як вся браславська людність по зруйнованню замка сидить і чекає „замъку на томъ же местцы" — Архивъ VII. II с. 21.

КОЛЬОНЇЗАЦІЙНІ ОБСТАВИН І САМООБОРОНА ЛЮДНОСТИ: НЕОБЕЗПЕЧЕНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЖИТЯ. ВОЄННА САМООБОРОНА ЛЮДНОСТИ, ЇЇ ЗАГАРТОВАННЄ, УКРАЇНСЬКЕ ДОЗВІЛЄ І ПРИТЯГАННЄ НИМ ЛЮДНОСТИ, УХОДНИЦТВО, УХОДНИЦЬКІ ПРОМИСЛИ.

Людність щільно тулила ся під стїнами замка, але замок не давав їй сам по собі повної безпечности. Не кажучи вже, що оборона замка була проблемою, яка не завсїди удавала ся при більших татарських нападах, — ся оборона мусїла відбувати з безпосередньою участю самої таки

людности. З виїмком Київа (і то не завсїди), замки тутешнї, як ми вже знаємо, не мали значнїйших залог, які могли б оборонити замок під час татарського находу. Людність не мала за чиїми спинами крити ся й мусїла своїми грудьми боронити свої сїмї й достатки. Не хто як ся сама людність мала брати ся за гаківницї й аркабузи, щоб обстрілювати ворогів з „бланковань"; не хто иньший, як вона мала орудувати тим каміннєм і колодками, які хозяєви кождої городнї мали зібрати на бланках сеї своєї городнї. Очевидцї браславського взятя памятали одного з героїв сеї нещасливої оборони, що знайшов ся серед „малогодных ку обороне" людей, яких застало в замку татарське військо: „нижъли только одинъ с них — Кудрянко земянинъ — тотъ моцно ся працовалъ оборону и иншихъ на то напоминалъ и беручи ихъ за руки водилъ на бланки" [1]).

І се не було тільки елєментарною потребою, а й формальним обовязком місцевої людности. За недостачею військових сил, вся людність східньої України обовязана брати участь в оборонї й ставити ся на кождий поклик місцевої адмінїстрації. Навіть в Київі великокняжа устава наказує, що на випадок вістей про татарський напад міщане не мають права виїзжати з міста, не лишивши якогось заступника замість себе. Міщане, які мали коней, мали ставити ся в походи на Татар і в погоню за ними; хто не має коня, має йти до замку на оборону [2]). В Канївщинї — „повинни Каневцы такъ мещане яко бояре и подданыє ихъ, и церковныє, и гости вси противъ людей неприятельскихъ и в погоню за ними конно, збройно бывати — зъ старостою и безъ него зъ слугами єго" (то значить без ріжницї — чи сам староста їде на Татар, чи посилає своїх слуг тільки — в якусь меньш важну експедицію). Подібно в Черкасах, з тою ріжницею, що тут не було людей панських і мова тільки про бояр і міщан — вони повиннї служити „конно и збройно", їздити против людей неприятельських і в погоню за ними, а навіть як би не було „слуху о людехъ неприятельскихъ" мають „для осторожности отъ нихъ" виїздити кілька разів на рік з старостою або його слугами „на поле", на розвіди [3]). Така ж практика була й на Побожу: „коли неприятелї приходятъ на волость, тодї против них повиннї йти, чи з старостою чи з його урядниками, з міста і з волости кождий хто має коня; а в погоню оден другого виправляє „о двуконь", (тому що до погони треба було мати два конї, аби стомивши одного, пересїсти на другого, то оден їхав з конем сам, а другий давав йому свого коня [4]).

Таким чином не тільки воєннослужебна, а і вся людність східньої України жила все на воєнній нозї і не тільки в інтересах самооборони, а і з обовязку мусїла вчитись воєнного ремесла і була в неустанній його вправі. Ревізор завважає, що тутешнї земяне й міщане „ручницы мають и стреляти добре уміють". Чверть столїтя пізнїйше посол Батория Бронєвский пише про браславських міщан, що вони прегарні стрільцї, досвідчені вояки, вишколені в частих битвах з Татарами, прегарні знавцї степу [5]). Але кінець кінцем мобілїзації всїх сил людности не ставало для оборони — не тільки в такім слабо оселім замку, як Житомир, де „здешніи малыи люди в час потреби добре осести и оборонити не могутъ" свого замку, і конче потрібують якоїсь воєнної залоги [6]), але й по люднїйших замках. Бачили ми анальоґічне прошеннє повсякчасного розкватировання війська як одинокої певної охорони й забезпеки в Браславі.

Таке трівожне і незабезпечене житє для людей більш вибагливих, з вищих верств особливо, було незносне, і панського елєменту серед місцевої людности на постійнім мешканню ми на Українї сливе не бачимо. Не було йому тут що й робити, бо господарства вести не можна було, і задля скупих доходів з уходників не було інтересу тут сидїти. Навіть ті пани, що займали якісь уряди тут, найчастїйше виручали себе ріжними служебниками й заступниками; тільки деякі вояки з замиловання жили тут завсїди та в тутешню пограничну боротьбу вкладали все своє житє. Поза тим ріжні minores gentes місцевого боярства, ріжні вояки з ремесла, та сїрий демос міщанський і селянський, невибагливий і витрівалий на нужду і небезпеку. В його очах сї трівожні й небезпечні обставини житя з лихвою переважували ся привабними сторонами тутешньою побуту, які не переставали серед найбільшого розярення татарських наїздів тягнути сюди осадника. Українське дозвіллє, широка воля й свобода в відносинах, брак всього того утиску, матеріального й морального, який давав себе чути в лїпше засиджених і захищених місцях „посполитому чоловікови" з боку суспільної єрархії, і невичерпані богацтва природи та свобода в користанню з них — тягнули сюди й привязували людей до сеї землї злитої кровю й посипаної попілом від татарських наїздів. Ми бачили в описи браславського нещастя 1551 р. сей несподїваний фінал: по свіжо пережитій катастрофі, по спаленню замку й поголовнім виведенню в неволю всїх, хто в тім замку був, — люде які заціліли припадком, замість того аби тїкати куди видко від сих зрадливих осель — навпаки сидять на попілищах

Браслава і чекають, коли їм правительство поставить новий замок „на томъ же местци" — „хотячи садити ся зася на отъчизнахъ своихъ для великихъ пожитковъ тамошнихъ".

Слово „отчизни" не повинно тут нас ввести в помилку: мова йде не тільки про місцевих бояр-земян, а й репрезентантів всяких верств суспільних — міщан і селян. Вони всї чули себе тут не паріями суспільности, а повноправними членами її, і з зброєю в руках „наставляючи груди свої" против бісурменського неприятеля, готові були також дати відправу й усяким неоправданим претенсіям суспільної єрархії, самим старостам навіть. І се не вважаючи на всю силу і вплив, які мали сї віцекоролї в ролї одиноких репрезентантів державної власти в сих вийнятих з звичайних умов і норм воєнних територіях, в ролї комендантів замку, що давали єдиний захист і безпеку людности, і проводирів місцевої мілїції, до якої мусїв належати кождий тутешнїй обиватель! Такий, напр., бунт Канївців і Черкасців против свого старости Тишковича, наслїдком його драч і кривд, в 1536 р., що привів до заміни Тишковича иньшою особою [7]). Подібний бунт став ся кілька років потім на Побожу: на початку 1541 р. „вси земяне и мещане браславскиє и винницкиє звязнивши ся [8]) напротивку старосты своєго кн. Семена Пронского, поймавши старшого земянина Богуша Слупицу втопили, врядника князя Пронского вонъ выгнали и замокъ въ свою моцъ взяли, и самого князя Пронского у Веницы облегли" [9]), і здобули, а майно його забрали, ще й змусили його видати їм лист що не буде на них скаржати ся в. князеви, коли сей бунт виявив ся. І люде хвалили собі жити повним житєм тут, серед трівог і вічної війни, заглядаючи з часта в очи смерти й татарській неволї, ніж хилити ся перед паном і урядом в більш безпечних околицях, і замісць бідувати й сповняти ролю робучого інвентаря там, користати тут повними руками з українського дозвілля, з „великих пожитків тамошнїх".

Ревізор не залишив нам пояснити, в чім полягали ті великі українські пожитки, що зваблями сюди людність невважаючи на вічні напади від Татар, нужденну оборону й небезпеку житя й свободи. На всї сторони від сих нужденних замків тягнули ся безграничні простори урожайної землї; не винищені лїси й байраки давали гарні випаси й захист худобі й її господарям, а приміщена десь під захистом такого лїску, серед безкрайого моря цвітучого степу, пасїка при малім доглядї давала масу найкращого

меду й воску. Геть далеко на схід і полудне в саме сусїдство татарських кочовищ тягнули ся ті невичерпано-богаті безкраї „уходи”, де промишляли всякі „уходники”, не знаючи над собою нічиєї власти, не маючи нікого над собою крім горячого полудневого неба, а навколо себе розкішного степу який так мальовничо змалював на підставі старих переказів заднїпрянець Гоголь:

„Все полудне, вся просторінь нинїшньої Новоросії, до самого Чорного моря було зеленою, дївичою пустинею. Нїколи плуг не проходив через незмірні хвилї диких рослин; тільки конї, що ховали ся в них як в лїсї, витоптували їх. Нічого кращого не могло бути в природї, вся поверхня виглядала як зелено золотий океан, скроплений міліонами ріжних квіток. Крізь тонкі високі стеблї трави переглядали блакітні, сині й фіолєтові волошки; жовтий дрік вискакував в гору з своїм гострокінчастим вершком; біла кашка крутими шапками виглядала на поверхнї; занесений бо-зна звідки колос пшениці достигав в гущавинї”.....

Серед сього роскішного дозвілля жили вони „уставично на мнясї, на рибі, на меду з пасік”, „ситили собі мед як дома”, не платячи за се ніяких податків, і з багатими запасами риби, меду, шкір вертали ся на зиму в городи.

Не тільки з східно-українських міст, а і з дальших полїських і волинських околиць кождої весни сотнї людей смілих і підприємчивих розходили ся по степовим уходам, і до глубокої осени пробували тут. Черкаські міщане скаржили ся, що староста, охотячи ся до більших поборів, роздає уходи „чужегородцям”: Киянам, Чорнобильцям, Мозирцям, Петриківцям, Бихівцям, Могилївцям, — отже тут приходнї не тільки з українського, а й глубшого — білоруського Полїся [10]). По Припяти й її полудневим, волинським притокам ідуть комяги, везуть товари „з низу” — мед, рибу й иньші продукти, придбані волинськими промисловцями [11]). Число їх все зростало, збільшала ся між ними конкуренція, і користаючи з неї українські старости збільшали свої побори. Голосні нарікання української людности на своїх старост за се стрічають ся на кождім кроцї. Місцеві люде — міщане перед усїм, стояли на тім, що їм за їх воєнну службу належить свобідне користаннє з уходів — „ничого не были повинни з тыхъ уходовъ старостамъ водлугъ старини давати, бо дей за то служимъ”, як казали вони

в своїм процесї з черкаським старостою в 1544 р. [12]). Ревізорам в 1552 р. вони поясняли, що давнїйше до старости черкаського належало тільки пять уходів, якими він міг роспоряджати — „даивалъ ихъ кому хотячи а з якоє кольвекъ вити або части”; всї иньші були в роспорядженню черкаських міщан, і вони не питаючи ся нїкого, займали ся там промислами, даючи старостї невеликі датки; від ватаги уходників одного бобра, з риб по 30 риб (щук, коропів, лящів, сомів), а як були осетри — одного осетра. Але старости для побільшення доходів замкових і своїх заводили все більші оплати, не тільки з чужесторонцїв, а і з місцевих міщан за право промишляти на уходах. Користаючи з своєї сили і власти, яку давали їм обставини місцевого житя, як комендантам замка, де знаходила свій захист і оборону вся місцева людність, старости в тяжкій руцї держали місцеве міщанство і без церемонїї заводили ріжні драчі.

Славний Остафій Дашкович, що так запопадливо збирав засоби на пограничну оборону й боротьбу з Татарами й за те уславивсь у сучасників як пограничній богатир, а до потомків перейшов з славою народнього вождя й першого орґанїзатора козачини — дуже сумні спомини лишив у місцевої людности збільшуваннєм поборів. Давнїйше на Різдво, на „колядку”, ватага з 5-6 душ давала старостї одну куницю, а Дашкович почав брати від кождого міщанина по куницї, і з наймитів їх і козаків також по куницї або лисицї, або грошима по 12 гр. В 1550-х рр. старости черкаські брали з уходників наперед, даючи їм дозвіл, „поклін” з ріжних припасів (овса осьмак то значить 5 бочок солянок, круп бочку, солоду бочку), або медом чи грошима, і уходники одні перед другими набивали цїну (одни перед другими опережаючи повышаютъ). Потім, коли уходники вертали до дому, староста бере з них як свою „вить” восьму частину всього: „з рыбъ, з сала, з мяса, з кожъ и со всего”. З уходів канївських, як безпечнїйших і близших, старости хотїли брати половину здобичи і умисно не давали своїм міщанам, що претендували на сї уходи за меньшою оплатою. З черкаських уходів міщанських, окрім своїх замкових, староста в 1551 р. взяв 80 кіп грошима; уходників було тут коло 300 душ. Канївські заднїпрянські, т. зв. „сїверські” уходи, по словам боярина Чайки, що завідував Каневом за Дашковича, приносили від половинників 90 кадей меду, окрім бобрів, риб, мяса й иньших пожитків — не рахуючи очевидно ріжних самозванних уходників, бездомних козаків, що нїкого не питаючись і не журячись старостою „чинили переказу” уходникам, мешкаючи навіть „уставично” на

уходах [13]). Мусїло бути справдї велике богацтво здобичи, коли варто було за риск, працю, наклад вдоволити ся тільки половиною здобутку, й для сього мандрувати з Волини, Пинщини, Могилївщини куди небудь на Рось або заднїпрянські „сїверські'" уходи [14]).

Мід від уходників забирали місцеві старости собі до корчом. Теж саме хотїли робити вони з шкурами (в Черкасах скаржили ся, що староста окрім двох бобрів даваних давнїйше від ватаги — одного старостинського, другого — городового, став брати ще „вить" — семого бобра, а решту купує, по якій цїнї хоче, не випускаючи з замку). Хотїли завести монополь навіть на рибу, але він не удержав ся, і Днїпром повз Київ ішли в результатї кождої кампанїї десятки великих комяг з рибою („а бываетъ комягъ о колькодесять одноє осени"). Місцеві люде й ріжні „чужоволостцї" (Мозирцї, Могилївцї, Рогачівцї, Річичане, так само Волиняне й Підляшане) везли рибу свіжу й вялену, солону в бочках, осетрів штуками і в бочках, білугу — найблагороднїйшу рибу, що за те й забирала ся вся як мито на київського воєводу [15]).

Річний промисел — ловленнє риби, та злучена з тим також ловля бобрів, — становив головну катеґорію в сих уходницьких промислах, і на весь пізнїйший час він зістав ся головним промислом і джерелом прожитку для козачини „низової і річної". Опись черкаського замку досить повно описує головні території (ревіри) сього промислу по Днїпру й його притокам, почавши від Черкас: уход і стан Дубослей, з озерами уступними і затонами, повними риби й бобрів, такий же уход і стан Еланський — обидва старостинські, устє Сули і Пивський уход — власність Пустинського монастира, уход Воловський, Кремінчук, Лїсок, устє Тясмина і всї уходи по Тясмину — черкаські міщанскі (з виїмком ухода Родивонівського князїв Глинських і Бузуківського уходу монастира Печерського), уход Псіольський, Ревуче, Кишенка (на устю Ворскли), Вовчий остров, Орель з своїми уходами, Романівський уход — так само, Протолч (сей старостинський), уход Кошоум, Білоозеро, Отмут — черкаські, устє Самари монастира Печерського, а далї аж до верхівя її — черкаські; уходи на порогах, старостинські: Волницький, Ненаситецький, далї: Плетениця, Томаковка, Базавлук, Носівський, Аргачинський, Таваньський — на звіснім кримсько-днїпровським шляху [16]).

Другу катеґорію становлять пасїки. Вони не сягають в степи так глубоко: найдальші згадують ся на Тясмени і Ворсклї. З уходів на Ворсклї староста в 1550-х рр. дістає 11 кадей меду, скількість зовсїм поважна [17]).

Лови звірині згадують ся під Черкасами за Днїпром: тут староста мав свої лови по першій пороші, і в тім часї не можна було людям тут ловити; в иньших місцях була, очевидно, повна свобода, і сї лови, безперечно, практикували ся широко (пригадати прибільшені оповідання Михайла Литвина про маси звірини й диких коней, або при нагоді кинену його сучасником Претвичом замітку, що в степах „звірів всюди досить — диких коней, зубрів, оленей”, і від слїдів їх табунів трудно відріжнити слїд малої ватаги Татар [18]). Ловленнє диких коней було спеціальністю сих степових просторів. З оповідання черкаської описи 1552 р. виходилоб, що тутешня людність практикувала випас коней в диких степах на свободї: хто б вигнав одного чи більше коней „з диків”, має їх привести на замок, і з замку господар забирає своїх коней, давши певну оплату тому хто їх зловив.

Далї до сих степових промислів притикає „соляництво” — ходженне по сіль на чорноморські лимани. І нарештї — засїдки й лови на татарські „бутинки” — ріжного роду здобичу: від „луплення татарських чабанів”, забирання овець і коней з татарських стад почавши — до засїдок і бійок з татарськими ватагами, луплення й забирання в неволю Татар, коли траплялась нагода. „Доходъ з бутынковъ” грає теж не маловажну ролю в економічнім житю Черкас в першій половинї XVI в., в доходах людности і замкового уряду і в їх суперечках про замкові побори й драчі [19]).

Примітки

[1]) Архивъ Ю. З. Р. VII. II с. 20-1.

[2]) Акты Зап. Р. І ч. 120 і Акты Ю. і З. Р. II ч. 108.

[3]) Архивъ Ю. З. Р. VII. І с. 81-2, 95.

[4]) Винниця — Архивъ VII. I с. 602, пор. тамже с. 610: „Село пана Аксака Стрыжовка, домовъ 80, хто коня маєтъ, каждый на войну Ђдетъ при пану и безъ пана". Теж саме було і в Браславі, і ревізор нарікав тільки, що бояре і міщане не тримають коней до служби, тим часом як давнїйше міщане, що мали пасїки, обовязані були їздити „о двуконь" кождий (Źródła VI с. 125). Житомир — Архивъ VII. I с. 145.

[5]) Переклад в Записках одеських VI т. 333.

[6]) Źródła VI c. 141.

[7]) Архивъ III. I ч. 2, ibid. VIII. V ч. 24, Акты Ю. З. Р. II ч. 127 і спеціальна статя А. Яковлева: Бунтъ Черкасцевъ и Каневцевъ въ 1536 г. — Україна 1907, I.

[8]) Себто: „звасневши ся", посваривши ся.

[9]) Про сей бунт маємо в кількох документах: В. князь повідомляючи земян, що він заберає кн. Пронського з уряду, коротко згадує про бунт (Архивъ Ю. З. Р. VIII. V ч. 15, кор. 17); з відповіди кор. Бони на реляцію маршалка волинського кн. Фед. Сангушка, довідуємо ся, що він не міг зайняти ся розділом маєтностей кн. Острозьких наслідком того браславського повстання, яким мусів займатись; він був скликав князїв і панів волинських іти на ратунок кн. Пронському, але потім передумав, боячи ся, щоб Браславяне і Винничане не відповіли ще різше на такий похід: „доведавши ся, замку не спалили, а сами где до земли неприятельскиє не пошли", і вважав за ліпше через одного з винницьких земян намовляти їх добрим способом, „абы они таковыхъ речей понехали" (Archiwum Sanguszków IV ч. 223, пор. лист в. князя в тійже справі — ib.ч.224). Претвич в своїй записцї згадує теж про се: Natenczas gdy Winniczanie i Bracławianie oblegli byli xiedza Prunskiego na Winnicy, byłem przy iego mosci (c. 54). І тут як і в Черкасах в. князь забрав старосту, хоч і подтвердив йому осібним листом, що той бунт не повинен шкодити його добрій славі (Архивъ VIII. V ч. 16). Може в звязку з сим бунтом стоять і пізнїйші скарги браславських обивателїв на своїх старост (Archiwum Sanguszkow IV ч. 361, Архивъ VIII. V ч. 26 і Любавского Сеймъ с. 504 і далї), як і спори черкаської людности з старостами.

[10]) Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 85.

[11]) Źródła VI c. 62.

[12]) Архивъ Ю. З. Р. VII. II с. 275.

[13]) Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 103.

[14]) Архивъ Ю. З Р. VII. I с. 85 і 103.

[15]) Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 112.

[16]) ibid. VII. I с. 84-5.

[17]) Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 86. Пор. в процесї 1536 р. міщанські „пасїки звічнсті на Тясмени”.

[18]) „Апольоґія” Претвича, с. 49.

[19]) Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 83, 86, т. II ч. 18.

КОЛЬОНЇЗАЦІЙНІ ОБСТАВИН І САМООБОРОНА ЛЮДНОСТИ: НЕБЕЗПЕЧНІ ОБСТАВИНИ УХОДНИЦЬКОГО ГОСПОДАРСТВА, ТАТАРСЬКІ НАПАДИ, ПЕРЕХОД УХОДНИЦТВА В ПАРТИЗАНСЬКУ ВІЙНУ, ДОБИЧНИЦТВО, ЗАЧІПКИ З ТАТАРАМИ. ПОХОДИ НА ТАТАР 1493-1523 Р., НАБІГ НА ОЧАКІВ 1528 Р., ПАРТИЗАНЬСЬКА ВІЙНА ЯК СПОРТ І ПРОМИСЛ, ОПОВІДАННЯ ПРЕТВИЧА, ПОГРАНИЧНИКИ ЗАХ. УКРАЇНИ, РОЗВІЙ ПОГРАНИЧНОЇ ВІЙНИ.

Щоб зрозуміти, як сї промисли уходничі переходили в зачіпки з Татарами, розбої й партизанську війну, ми повинні перенести ся в ті обставини, коли оті українські замки були укріпленими таборами на воєнній території, де все жило на воєнній нозї, й виходячи за ворота свого острогу чи замку, чуло себе виставленим на всяку небезпеку з боку „людей неприятельських". Ще при кінцї XVI в., коли обставини українського житя вже значно змінили ся на лїпше, завдяки зросту народньої самооборони, подорожник Лясота описує нам, як всяка рільна робота вела ся „оборонною рукою". Переїздячи через Прилуку (подільську), на пограничу Браславщини й Київщини, отже вїздячи в територію, яка в другій половині XVI в. що йно кольонїзувала ся на осело, він записує: „місто се має гарні, родючі поля й рілї, а серед них з часта виднїють ся дивні малі, відокремлені домки з стрільницями: туди тїкають селяне, коли на їх нагло й несподївано нападуть Татари, і боронять ся звідти, бо кождий селянин, ідучи в поле, бере на плече свою рушницю, а

при боці свою шаблю або тесак (Tessaken), тому що Татари тут дуже часто крутять ся, і майже ніколи нема від них безпечности" [1]). Звісна народня пісня описує ту небезпечну обстанову, в якій приходило ся господарити навіть в сусїдстві осель:

Ой в неділеньку рано пораненьку

Тай ізібрав женців Коваленко,

Хлопції, дївчата, та все молодиї,

Поробив їм серпи та все золотиї.

Ой повів женців долом-долиною

А на тую пшениченьку на озимую:

„Ой жнїте, женції, розжинайте ся

І на чорную хмару оглядайти ся,

А я піду до дому та поснїдаю

В неділю раненько пообідаю.

О і жнуть женції розжинають ся,

На чорную хмару озирають ся,

Ой тож не хмара — то Орда іде,

А Коваленко передок веде.

Вязали руки та скрипицею,

А залили очі та живицею [2]).

Тим з більшим риском були звязані промисли по далеких уходах, яких кільканадцять або й кількадесять миль від замку. Користаннє з тутешнього дозвілля часто оплачувало ся смертю або неволею; не дурно в черкаських постановах про одумерщину як звичайна альтернатива виступає: ,,который мещанинъ тамошний умретъ або єго Татарове возмутъ" [3]). ,,Нї оден рік не пройде без того, щоб не побрали десь Татари в неволю рибалок", згадує

Претвич в своїх записках, та оповідає, як він оден раз зробив Татарам засідку: вислав рибалок браславських на Бог, а сам пішов за ними слїдом, і як дали йому знати, що Татари справдї погромили тих рибалок „на живій водї", він погнав за ними з своїми служебниками і погромив Татар. Иньшим разом згадує він про Татар, що йшли з земель в. кн. Литовського (поднїпрянських), „позабиравши людей по уходах, пасїки повибивавши" [4]).

Таким чином уходництво вимагало великої відваги й знання степу та його обставин, татарських звичок та навичок. Відважних людей не бракувало: як ми бачили, в другій четвертинї XVI в. уходників напливало все більше, і вони одні перед другими набивали вкупну цїну й старостинську вить за дозвіл на уходництво, за нїщо рахуючи й невигоду й небезпечність супроти богацтва здобичи. Для безпечности, як і для потреб самого промислу, вязали ся вони в ватаги, більші або меньші, розумієть ся узброєні на випадок стрічи з Татарами, а для охорони ставляли часом на своїх уходах подібні „городцї", які бачив Лясота на Побужу, або инакші засїки („сїчи") й укріпляння. (В 1541 р. черкаські міщане й слуги скаржили ся між иньшим на свого старосту, що він їм не позволяє ставити чи уживати „городцїв" в тих уходах) [5]).

Промисел мусїв вести ся таким чином оружною рукою, і вів ся дїйсно, а ватага уходників, чи цїла ґрупа ватаг, яка промишляла на певнім уходї, де небудь в сусїдстві татарських кочовищ, на нижнїм Днїпрі, Богу або Інгулї, представляла з себе заразом і промислову компанїю і певну воєнну силу. Виставлена на неустанну небезпеку від Татар, раз у раз поносячи від них шкоду, вона з свого боку не пропускала нагоди дати Татарам реванш за ті „перекази", які терпіла від них в своїх промислах. Розвивав ся певного рода пограничний спорт: хто кого — Татари наших, чи наші Татар, як висловляєть ся сучасник, описуючи українське пограниче [6]). Як для тих, так і для других се було так само питаннє чести, так сказати, як і зовсїм реального „заробітку, і заробіток сей навіть був, як я вже сказав, отаксований і оподаткований місцевою адмінїстрацією. „Кгды ся придастъ Черкасцомъ бутынокъ або языки (невільники) з людей неприятельскихъ, тогды старосте з бутынку того одно што лепшоє: кони, або зброя або языкъ, а иншии языки и бутынокъ имъ; такъже кгды козаки з земли неприятельской здобывши ся приходять, з добытку того старосте одно што лепшоє".

Тут виразно відріжняєть ся здобича з воєнного походу від більш принагідного „луплення" татарських людей, що вже з кінця XV віка стає звичайним явищем українського житя на сих пограничах. В 1489 р. „люде" київського воєводи Юрия Паца розбивають торговельний караван московських купців на дніпровім перевозї, на Тавани [7]). З 1492 р. маємо скаргу кримського хана на такі дрібні зачіпки: „Кияне і Черкасцї, пришедши Днїпром, под Тягинею корабель (татарський) розбили і чоловіка одного взяли і багато річей і грошей побрали; потім иньшого чоловіка взяли і кілька волів з ним забрали; і потім під Тягинею ж Черкасцї десять коней взяли й три чоловіки в неволю забрали" [8]). В пізнїйших 1490-х роках Черкасцї граблять московського посла коло Тавани, йдучи на Очаків, і знов кілька років пізнїйше „київські Черкасцї", як називає їх московський меморіал, воюють Татар під Очаковим [9]). З уходів нижнього Днїпра в початках XVI в. прокрадають ся „козаки" рукавом Днїпровим, обминаючи татарські городки на Тавани, щоб шарпати Татар, і хан наказує той рукав „лїсою переплести й каміннєм засипати" [10]). 1524 р. доносить Дашкович в. князю про велике невдоволеннє хана з поводу, що черкаські козаки погромили й побили купців з Кафи [11]). В 1540-х рр. хан, відповідаючи на скаргу литовського правительства на татарські напади, з свого боку скаржив ся, що литовські люде „на Тавани на Днїпрі, на Бургунї (тамже переправа, коло Тавани), на Чорній Криниці, на Дробних Криницях, на Самарі людей наших бьють, купців громять, иньших забивають, а иньших живих в неволю беруть, товари їх забирають, улуси громлять, худобу й стада беруть без числа; соляники, що приходять до Кочубієва, забирають в неволю і забивають людей наших, кого тільки спіткають: торік соляники, прийшовши по сіль, зловили Татарина Саричору на ймя, й повели з собою. Також торік ваші люде перейнявши убили на Тавани слугу (ханського, післаного гонцем) Джан-Ґільдея, і з ним був оден купець Атока — товари його забрали, і через те нїхто з наших слуг не смів їхати в посольстві" [12]). В серії тих скарг був також звістний епізод, як козаки погромили на Санжарові купецький караван турецько-татарський [13]).

Се була неустанна дрібна партизанська погранична війна, якою зривала українська людність своє серце на Татарах за вічний страх і небезпеку, в якій держали вони Україну, за їх вічні пустошення і грабовання. Се лупленнє Татар, як я сказав, ставало спортом і — заразом певним джерелом

доходу для сеї передової стражі української кольонїзації. Від часу до часу в тім же дусї робили ся значнїйші експедиції на татарські кочовища й укріплення — часом самою тою ж українською людністю на власну руку, часом орґанїзовані самими українськими старостами чи иньшою адмінїстрацією.

Так уже в 1493 р., віддячуючись Татарам за напад на Черкаси, староста черкаський кн. Богдан Глинський напав на новопоставлену Татарами очаківську кріпость, здобув і зруйнував, побив Татар, а иньших забрав у неволю [14]). З 1490-х рр., без близшої дати, маємо згадку про те, як „Черкасци кіевскіе" воювали Татар під Очаковим, і побрали в неволю Татар ріжних очаківських [15]). Зимою 1502/3 р. згадуєть ся похід „київських і черкаських козаків" човнами по Днїпру, коли вони погромили десь коло тягинського перевозу воєнну ескорту татарську, що провожала послів [16]). В дальших роках такі походи човнами Днїпром на Татар стали таки докучати Ордї, що хан збирав ся ставити новий городок на Днїпровім острові і перегородити Днїпро ланцюхами, щоб не можна було їхати нї вгору нї на низ [17]). Звістки наші про сї експедиції на Татар дуже припадкові й неповні, тому про сї Днїпрові походи, що так Ордї докучили, нїчого близше не знаємо.

З 1516 р. маємо звісний похід Предслава Лянцкороньского старости хмельницького: досить дрібний сам по собі, очевидно — оден з досить звичайних таких нападів. Вояки польські, що стояли на Поділю, з ріжними охочими пограничниками під проводом Лянцкоронського пішли під Очаків і зайняли великі стада овець на нижнїм Днїстрі. З тими вівцями вони подали ся як скорше назад, але Турки з Білгорода догонили й звели з ними битву над Днїстровім лиманом, але Лянцкороньский відбив ся від них [18]).

В 1523 р. мав бути значнїйший, але на жаль — дуже мало знаний в подробицях похід Дашковича в Крим; користаючи з замішань в Ордї, де наложив головою хан Магмет-ґерай, а може й виступаючи як союзник котроїсь з татарських партий, він спалив Очаків і наробив великого спустошення в Криму [19]).

В 1528 р., при кінці, згадуєть ся велика експедиція пограничних старостів на чабанів татарських під Очаків: ходив староста черкаський Дашкович,

„старости виницький і браславський" — то значить, мабуть, намістники — підстарости кн. Конст. Острозького, що держав тоді Винницю і Браслав, і староста Хмельницький Предслав Лянцкороньский. Всього зібраного з ними „війська" польський хроніст рахує 1200 їздців, „Поляків і Русинів". Вони зайняли великі стада коней і овець; Татари пробували відборонити, але їх в трох бійках побито (розумієть ся, мусїли бути то якісь дрібні ватаги татарські), і старости з тріумфом привели з собою, як кажуть, 500 коней і 30 тис. овець! [20]). Заохочені сим успіхом, на другий рік, подільські вояки задумали нову експедицію. На чолї їх стояли два молоді маґнати з України: Язловецкий і Пілецкий. Зібравши коло 2000 вояків з пограничного війська й ріжних иньших аматорів, Поляків і Українців [21]), вони задумали використати тодїшню усобицю: боротьбу Іслам-солтана з ханом Сеадатом, і уложили напад на Очаківських Татар. На перед, на звіди, був висланий якийсь Русин, обізнаний з місцями і шляхами; він наїхав на татарські стада овець і користаючи з сеї нагоди, зайняв і погнав їх; але здибав ся на дорозї з чабанами волоськими, які погромили його, забрали стада й його самого вбили. Язловецкий, не діставши вістей, рушив з своїм військом, поїхав на татарські кочовища і заставши їх несподївано, погромив, побив, пограбив, і зайняв під Очаковом великі стада коней — коло трох тисяч, як казали. Але Очаків тоді був уже в руках Іслам-солтана; сього Язловецкий не знав, а Іслам, роздражнений нападом, задумав помстити ся над такими необачними союзниками. Він вислав післанців до Язловецкого, жадав вияснення сього нападу і закликав до себе на розмову. Язловецкий, збентежений таким несподїваним оборотом — що погромив він союзника, заявив, що готов дати всяку сатисфакцію, вернути забраних коней, і поїхав з иньшими панами до Іслама до Очакова. Але там їх арештовано, а полишене Язловецким військо погромлено несподїваним нападом. Іслам хотїв загамувати Татар, але се йому не вдалось, і мало хто лишив ся живий тодї з сього полку [22]).

Так дрібна погранична війна на уходах і дрібні експедиції та напади роблені самою людністю, при прихильній невтральности або й заохотї місцевої адмінїстрації, та оборонні „погонї" за Татарами непомітними переходами сходили на воєнні походи на татарські землї, орґанїзовані репрезентантами місцевої адмінїстрації. Розбійничо-воєнний промисел Татар своїми прикладами впливав на орґанїзацію анальоґічного воєнно-розбійничого промислу серед української людности, з оборонної орґанїзації

формуючи воєнне ремесло зачіпне, аґресивне, з мешканців обовязаних до оборонної служби — вояків-спеціалїстів, для яких війна ставала стихією.

Претвич в своїх цікавих записках поясняє, що татарські напади стали хронїчним явищем, бо зробили ся джерелом прожитку для людности, джерелом зарібку для місцевих капіталїстів, джерелом доходів для адмінїстрації й правительства. Капіталїсти „Турки" в Білгороді й Очакові, і так само, очевидно, в Кафі або Козлові, давали ріжній татарській голоті коней на борг для нападів з умовою, що Татарин за се давав їм половину здобичи, яку в тім нападї здобуде; посилали з ними також своїх служебників і наємників на свій риск. Діставали таким чином частину здобичи, а решту її купували від тої голоти по чім хотїли. Адмінїстрація, поясняє Предвич далї, мала великі доходи з продажі добичи: при продажі невільника платив 300 аспр продавець і стільки ж купець до місцевого фіску, „і так кождого року діставав цїсар (султан) по кілька сот тисяч аспр з продажі людей в Очакові й Білгороді" [23]). Подібно, як ми бачили, адмінїстрація українська побирала собі ріжні такси й оплати від здобичи, яку діставали тутешні люде в погонях на Татар, в спільних походах з адмінїстрацією, або приводили з собою з степів, з своєї степової боротьби з Татарами. Почавши від листів Жиґимонта Старого до поднїпрянських старост 1541 р., де він гірко закидає їм, що вони позволяють козакам нападати на татарські улуси, а „тими їх добутками по половинї ділять ся" [24]), такі докори з боку литовсько-польського правительства стають „загальним місцем" в листах до пограничних урядів. Для вояків коронних, розложених на Поділю, і так само для ріжного воєнного люду на Поднїпровю був певний інтерес викликати татарський напад, щоб потім погромити Татар — і то не тодї як вони тільки йшли з порожнїми руками, а тодї як вертали ся обтяжені здобичею, бо здобич сю в такім разї вояки забирали собі й віддавали власникам її тільки за певний викуп, або й навіть зовсїм собі присвоювали [25]). (Се може теж мабуть до певної міри нам толкували, чому Татар громять звичайно тодї, як вони вже вертають: се не тільки було лекше, але й інтереснїйше). І як з татарського боку дрібні наїзди стали звичайним явищем, ремеслом для прожитку, і практикували ся по кільканадцять разів до року, з меньшим риском і заходом [26]), — так і з України розвивали ся наїзди на Татар — чи то в формі погони, викликаної татарським наїздом, чи то в формі реваншу, або застрашення на будуче.

Послухаймо про се оповідання Претвича, одного з голоснійших репрезентантів сеї воєвничої української адміністрації:

„Перший похід його (Претвича) в степи на Татар був тоді як п. воєвода белзький (Сєнявский, гетьман польний) ходив до Дубової луки переймати Татар, що пішли були на в. кн. Литовське і йдучи по дорозї на Журнобродщинї позабирали людей в пасїках і меди повибивали, і обминули п. воєводу. А він довідавши ся, що вони вже завернули до дому, післав мене з своїми служебниками наздогін. Догонивши їх на Аджібеку (Хаджібейськім лиманї?), побив їх, забрав в неволю і відібрав від них людей королївських; коней при тім дістав 170, а між ними була половина турецьких, що дали їм за половину здобичи, як завсїди дають. Потім на другий рік прийшло татарське військо з султаном Еджібеком; воєвода белзький з воєводою подільським погромив їх коло Панькович, і вони вернули ся від Панькович, а я упросив ся у них ще за Татарами, і відправили мене з своїми служебниками. Пішовши, злучив ся в степу з людьми воєводи волоського і догонив Татар на Беримбою, в ночи; тої ночи бив ся я з ними трічи; були зо мною ще й Браславцї. А Татари були білгородські, очаківські й добруджські; коней нам дістало ся 560, а між ними було турецьких коней зо 200. Потім прийшло татарське військо і „брало" в винницькій волости — тоді взято пана Миська. Були Татари білгородські й очаківські, і з ними Турків зо триста. Зібравши ся йшов я побіч, щоб перейняти білгородських; оден улан, свояк царський звернув з білгородськими Татарами і я їх підстеріг на Чапчаклею й побив, а того улана й Атоку зловив живцем.

„На другий рік в осени приходило кілька сот Татар очаківських і білгородських, „брали" по Бар і під Хмельником. Я тоді стеріг шляхів, і теперішнїй воєвода київський, а тоді староста браславський (кн. Пронський), прислав до мене, що Татари граблять, отже, прошу вас, поспішайте до мене; і казав іти до нього на Мушурів [27]). Зійшовши ся там з ним, пішли за ними і догонили тих що йшли позаду коло Чапчаклею. Ми половили їх живцем і вони дали нам знати, що переднї мали їх чекати на верховинах Березанських: мали відіслати вязнїв, а самі знову йти на державу королївську. Тодї перебравши людей своїх (за Татар) післали сьмо їх наперед, а самі йшли за ними і побили їх на голову: взяли вязнїв понад 50, а коней дістало ся нам більше як тисяча, а між ними було коло 1450

коней турецьких, на яких Турки висилають Татар на войованнє.

„Коли Винничане й Браславяне облягли були кн. Пронського в Винниці [28]), був я з ним. Прийшов Білек мурза й ин., вибрали Димидівці і у мене взяли півтреті тисячі овець, що був я взяв у буркалабів сороцьких, і трох служебників минї забрали. Післав я за ними наздогін служебників, але вони не могли їх догонити і вернули ся, але стріли ся з білгородськими Татарами, що йшли з в. кн. Литовського; побили їх, відібрали людей королївських і вязнїв живцем узяли. Потім білгородські Татари воювали в в. кн. Литовськім. Кн. Пронський пішов їх переймати в Нерубаю, а я з служебниками своїми стеріг їх на бродах під Кремінчуком. Поки ми прийшли під Нерубай, Татари вже проминули й пішли, але частина їх натрапила на моїх служебників, і ті їх побили або живцем побрали.

„На другий рік Татари білгородські й добруджські воювали під Овручом і під Хмельник заходили. П. воєвода (Сенявский), зібравши ся, пішов за ними, а кн. Пронський, не зходячи ся з ним, пішов за ними з своїми людьми по тій сторонї Богу. Татари піймали його сторожу, спостерігши, що люде йдуть за ними по обох боках Богу. П. воєвода стеріг їх на бродах, але не мігши підстерігти вернув ся сам назад, а мене з служебниками лишив. Я післав сторожу далї Богом, і дали минї знати, що переправляють ся низше Чапчаклею. Я тодї пішов за ними в погоню; прийшов під сам очаківський замок, а Татарів не знайшов. Післав до очаківського воєводи, питаючи його, де ті Татари. А він сказав: ви собі відайте ся з Татарами і робіть з ними що хочете; в містї їх нема, вони на верховинах Березанських. Я пішов тодї на них, побив їх там і багато живцем побрав, дїтей і жінок поколов, потоптав, мстячи ся за кривди. І коней у них узяв там понад 500" [29]).

Претвич пише свою записку як оборону супроти обвинувачень з турецької сторони й самих правительственних кругів Польщі, що його зачіпки з Турками грозять Польщі небезпечним конфліктом. Тому він має всяку причину згадувати тільки про ті походи з свого боку, які були викликані Татарами, і волить промовчувати те, що робило ся з власної ініціативи; представити в усій повноті сю пограничну боротьбу отже він не мав причини, а тільки її найбільш леґальну сторону — з становища польського правительства. І він кладе при тім натиск на оборонні інтереси сеї пограничної війни. По його словам ліпша орґанізація сторожі й иньші уліпшення в обороні (більша увага гетьманів польських до сеї оборони,

поставленнє нових замків, особливо Бару) стримали Татар від більших походів на західню Україну в сих 1540-х роках; вони почали прокрадати ся дрібнійшими ватагами, а на се було одиноким способом — не пропускати їм сих нападів, гонити ся, шукати тих розбійників в їх власних норах, під турецькими замками.

"Воєвода белзький, побачивши, що тих людей (татарських), які ходять малими ватагами та забирають людей, не може він підстерегти (в свій час), так щоб погромити ще тут, на землї королївський, а шкода і спустошеннє через те велике всїй Українї дїєть ся, — удав ся до гетьмана великого, просячи науки в тїй справі — чи можна за ними гонити ся в степи, де вони ховають ся в сусїдстві цїсарських (турецьких) замків, і п. гетьман наказав гонити ся за ними, як тільки можна далеко і бити їх, де тільки Бог дасть". „І так воєвода белзький став пильнувати і гонити Татар, а з ним і ми королївські слуги — намножило ся їх в в. кн. Литовськім: кн. Пронський, теперішнїй воевода київський, а тепер теж кн. Коренький (староста браславський в рр. 1548-50, перед тим житомирський), кн. Вишневецький (звістний Дмитро-Байда), кн. староста володимирський (Сангушко Федор, † 1547 р.). Як вони зявились та почали вправлятись при воєводї белзькім в рицарській службі, тодї почали заростати шляхи й тим дрібним ватагам в землї королївські, особливо білгородським і очаківським, що під ті часи найбільші шкоди чинили не вважаючи на згоду короля з цїсарем турецьким, а тепер їм положено кінець заходом п. воєводи белзького і нас слуг королївських [30])".

Претвич, з свого становища, як бачимо, кладе головний натиск на заходи адмінїстрації, і то адмінїстрації коронної, не зачіпаючи анальоґічної дїяльности намісників поднїпрянських, тим меньше — не входячи в справу розвою воєнних сил і воєнного ремесла, та пограничного українського спорту серед самої суспільности. І ми можемо доповнити поданий ним образ сеї пограничної війни такими замітками, що і в інтересах оборони, і в інтересах розвою воєнних сил взагалї, розвій сього воєнного ремесла серед людности мусїв серед місцевої адмінїстрації знаходити повне співчутє, бо се давало їй готові контінґенти для всяких воєнних потреб і плянів, не тільки в інтересах державних, а і в її власних — для всяких матеріальних і моральних ресурсів. Що в своїй боротьбі з Татарами, яка ставала все більше успішною в серединї і другій половинї XVI в. ся місцева адмінїстрація користувала ся власне сими воєвничими елєментами

суспільности й на них опирала ся, як з другого боку — своєю протекцією й співучастю та поблажливістю й обороною в усяких вибриках помагала виробленню і зросту сих воєвничих елєментів суспільности. Що в міру того, як слабли татарські напади супроти риску і страху реваншу, сї воєвничі елєменти шукали виходу своїй енерґії і свойому замилованню до сього воєнного спорту у власних нападах на татарські й турецькі володїння. Коли татарські напади від великих масових походів переходили на дрібні грабівничі ватаги, українська людність навпаки від погонь і дрібних зачіпок переходила до більш сміливих екскурсій на татарські кочовища, а далї — до походів в більшім стилю на турецькі й татарські замки й городи. А розвій таких більших походів втягав все більші маси воєнного елєменту, школив і орґанїзував їх.

Се власне були ті обставини — суспільно-економічні, кольонїзаційні й воєнні, в яких росла протягом XVI в. і формувала ся українська козачина.

Примітки

[1]) Tagebuch des E. Lassota c. 201 (Мемуари вид. Антоновичом I с. 153-4).

[2]) Антоновичъ и Драгомановъ Истор. пѢсни I ч. 25, вар. А. і В. (я збираю сї варіанти до купи).

[3]) Скарга 1536 р., див. вище.

[4]) l. c. с. 55 і 58.

[5]) Архивъ VII. II с. 372.

[6]) Paprocki Herby rycerstwa polskiego c. 221.

[7]) Памятники снош. съ Крымомъ I с. 23.

[8]) Пулаского збірка ч. 24.

[9]) Памятники снош. съ Крымомъ I с. 194-6, 305, див. ще низше.

[10]) Ibid ч. 120 (1510).

[11]) Acta Tomiciana VIII ч. 51.

[12]) Книга посольская в. кн. Литовського I с. 22.

[13]) Див. у мене т. VI с. 10-1.

[14]) Памятники сношеній съ Крымомъ I с. 196.

[15]) Памятники снош. съ Кримомъ I с. 305. По контексту сього реєстру шкод, іцо розпочинаєть ся погромом 1493 р., коли Черкасці пограбили Суботу, не можна думати, щоб пригода з московськими купцями Морозовим і Ширшиком, стала ся тоді ж — се мусить бути иньший, пізнійший похід на Очаків, коли Черкасці пограбили тільки очаківську околицю

[16]) Ibid с. 476.

[17]) Пулаского док. 120 (дальша згадка про козаків литовських, що прокрадають ся по за Таваню — наведена вище, на с. 58, — поясняє нам, про що тут мова).

[18]) Ваповский с. 143.

[19]) Карамзін VII с. 78 (на підставі кримських актів, в цілости не виданних досї); Соловйов V с. 1635 (коротка згадка, мабуть за Карамзіним). Смірнов у своїй історії Криму не згадує навіть сього епізоду, взагалї не входячи близше в тодїшні усобиці.

[20]) Ваповский с. 224.

[21]) Poloni et Roxani в цілім сім епізоді у Ваповского (як низше).

[22]) Acta Tomiciana XI ч. 303 (пор. 314) і Ваповский с. 225-8.

[23]) Ор. с. с. 49, пор. 51.

[24]) Акты Ю. и З. Р. І ч. 105, про них ще низше, в гл. II.

[25]) Пор. королївську уставу 1518 р., що уставляла цїни на викуп добичі у вояків власниками — Акты Бар. староства І ч. 31 = Corpus iuris polonici III ч. 195. Привід до того дало, що вояки й иньші участники погонь на Татар присвоювали собі здобич і не віддавали власникам. Король уставляє таксу викупу, ut et damna passi sua se reperisse gaudeant, recuperatores vero eiusdem praedae ad recuperandam aliam reddantur hoc pretio et lucro pro labore eorum et opera alacriores. Так дивить ся само правительство!

[26]) Tatarowie w małych poczciech jęli chodzić dla przekradzenia mimo straż uajwięicej po 200, po 300, a po 50, 60,40, a po 30 i po 10, a tak temi małymi tyla ludzie tak kradli ludzi w ziemi w. k. m., że tego bywało przez 20 kroć do roku, w cale uchadzali. — Претвич (ор. с. 49).

[27]) В оріґ. Nussurow.

[28]) В роцї 1541, на початку.

[29]) Ор. с. с. 53-5 (переклад дещо покорочую).

[30]) Ор. с. с. 49-50.

II. Початки української козачини.

ОБЯСНЕННЯ ПОЧАТКІВ КОЗАЧИНИ. КОЗАКОВАННЄ ЯК ПОБУТОВЕ ЯВИЩЕ І КОЗАЦЬКЕ ІМЯ: ПРИЧИНИ, ЩО ВИКЛИКАЛИ РІЖНІ ТЕОРІЇ ПОЧАТКІВ КОЗАЧИНИ, ТЕОРІЇ ЕТИМОЛЬОҐІЧНІ І ЕТНЇЧНІ В ІСТОРІОҐРАФІЇ XVII-XVIII В., УПАДОК РЕАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ. ТЕОРІЯ ЧЕРКАСЬКО-ЧОРНОКЛОБУЦЬКА, НЕЙМОВІРНІСТЬ ЧЕРКЕСЬКОЇ КОЛЬОНЇЗАЦІЇ В ДІЙСНОСТИ; ТЕОРІЯ ТАТАРСЬКА. ТЕОРІЇ ҐЕНЕТИЧНОГО ЗВЯЗКУ КОЗАЧИНИ З КИЇВСЬКОГО РУСЮ, ТЕОРІЯ ПРОТИВ-КНЯЗЇВСЬКА (БОЛОХОВСЬКА), ТЕОРІЯ БРОДНИЦЬКА.

Складний процес, яким творила ся й формувала ся козачина, не ясно представляєть ся навіть репрезентантам сучасної історіоґрафії, при всїх матеріалах, якими вони роспоряджають; тим меньше міг бути ясним старим книжникам і ученим, яким хотїло ся дати відповідь сучасній суспільности на питаннє, як виникло се найбільш кольоритне, найбільш характеристичне, блискуче й голосне явище українського історичного житя. Вони брали ся за рішеннє сього питання тоді, як се явище не тільки скристалїзувало ся вповнї, набуло незвичайної екстензивної сили, стало великою й впливовою суспільною верствою, — але й покрило собою иньші суспільні верстви, стало репрезентантом української народности par excellence, подібно як „народ шляхецький" репрезентував сучасну народність польську. І таке всенародне значіннє козачини, в звязку з незмірно-ориґінальними прикладами козацького устрою, козацької стихії, що так різко відріжняли її на тлї загального поневолення народнїх мас і України й иньших сусїднїх країв — Білоруси, Великоруси, Польщі, — сей контраст поневолення і свободолюбного козацького духу й устрою — все се перед усїм мусїло навівати гадки про якусь етнїчну окремішність козачини, ідеї "козако-руського народу" як осібної етнїчної ґрупи.

Такі теорії етнїчного походження козачини були досить наручні змаганням її репрезентантів до спеціальних свобід і привілеґій, тому знаходили пригожий ґрунт в українській суспільности. Оден з пізнїйших "лїтописців" української козачини Ріґельман досить сильно виступає против виводів козачини від ріжних народів, або „отъ древнихъ нЂкакихъ вольныхъ людей, кои якобы не принадлежали ни къ какому владЂнію". „Для того не почитають себя, чтобъ они подлинно были изъ русскихъ людей или же бывшіи подданные", а се чинять тому, бо хочуть представити „якобы и до нынЂ были по тЂмъ древнимъ народамъ вольные и никому не принадлежащіе" [1]). З становища суспільної психольоґії вказівка досить цїнна, і можна справді думати, що такі мотиви суспільного характеру причиняли ся до переваги теорій етнїчної окремішности козачини над теоріями етімольоґічними, яких теж не бракувало. Так виводили імя козаків від „кози" — що вони були легкі як кози [2]), або що вони ловили кіз в степах; від „коси"- „то есть отъ остроты и понятности козацкой". Але вже оден з найранїйших репрезентантів „ученої" козацької історії Гр. Грабянка (1710), вичисливши кілька етімольоґічних чи етіольоґічних виводів [3]), відкидає їх, чи лишає на другім плянї, а во главу угла кладе вивід від Козар

— „древнЂйшаго рода скифска, идущаго отъ племени перваго Афетового сына Гомера”. При тім Козари, розумієть ся, являють ся Словянами, і „малороссійскіе вои Козаровъ нарицаніе мало что перемЂнивши, въ мЂсто Козаровъ Козаками именуются”. З часом ґалєрія предків української козачини розширяла ся й збільшала ся: відшукано Казахію у Константина Порфирородного, Кавказьку Гірканїю, що в перекладї має значити „Козакію” (hircus — цап), лїтописних Касогів. Але вивід від Козарів зістав ся при найбільшій популярности, завдяки визначній ролї, яку сей нарід грає в нашій лїтописній традиції, та досить широкому росповсюдженню сього імени в хороґрафії України. Дотепу й ерудиції ріжних козацьких лїтописцїв полишало ся широке поле для всяких заходів у звязуванню сих псевдо-історичних предків української козачини з її дійсними історичними початками. Рекорд побив безперечно автор „Історії Русів”, бо у нього старі Козари являють ся попередниками козачини не тільки по імени, але і в подробицях орґанїзації: се було козацьке військо, а иньші українські племена грали роль посполитих XVIII в., і хозарська дань IX в., описана в лїтописи — се датки київських посполитих на удержаннє козаків [4]). Si non e vero...

Супроти таких гучних ґенеальоґій козачини від Ноєвих синів в простій лінїї зіставляли ся на боцї скромні, але вповні реальні замітки про утвореннє козачини, які знаходимо у старших письменників. Так популярний на Українї „Гваґнін”, оповівши про похід Лянцкороньского під Білгород, що від Бєльского почавши вважав ся історичним початком козачини, з притиском підносив, що козачина почала ся от з таких охочих людей, яких зібрав Лянцкороньский [5]). Оповіданнє се повторив потім укладчик Густинської лїтописи, додавши до того етимольоґічну фантазію: „И потомъ бранилюбивый сей народъ, засмаковавши себЂ зъ добычъ, поставиша себЂ старЂйшину зпосредЂ себе, нарицаємаго Козака, отъ него же и сами потомъ козаками нарекоша ся” [6]). Але такий простий і прозаїчний початок не вдоволяв українських патріотів XVIII віка і вони зістали ся при тих хитрих етноґрафічних виводах.

Але хоч як наївні й ненаукові були сї ґенеальоґії козачини, в кождім разї інтересне й характеристичне для української історіоґрафії XVIII віка — се бажаннє звязати початки козачини з староруськими часами, поставити їх як репрезентантів полїтичного українського житя в тїсні звязки з Київською

державою, з політичним житєм староруських і переходових часів. Сим стара історіоґрафія наша і ті праці, які писали ся під її впливами [7]), відріжняєть ся досить різко від того, що писало ся під впливом традиційних поглядів на Українців як на чужородців — Черкас. Сей другий погляд, задокументований для XVI в. старою ґльосою Воскресенської літописи про Чорних Клобуків — предків козаків Черкас [8]), на ріжні способи потім розробляв ся в російській історіоґрафії [9]). А своє канонїчне завершеннє знайшов він у її найавторитетнїйшого репрезентанта в формі досить рішучо висловленого здогаду, що козаки були зрущеними потомками Чорних Клобуків. Торки й Берендїї, каже він, инакше звались Черкасами й Козаками, вони затримали ся на неприступних островах Днїпра, і розмножені припливом утїкачів-тубильців, прийняли їх віру й мову, стали обороняти тих країв від Татар і Турків; від їх імени дістало своє імя місто Черкаси [10]).

Імя днїпровських Черкас, без сумнїву, має центральне значіннє в розвою сих теорій і поглядів. Імя звучало і звучить як назва якоїсь кольонїї, осади черкаської; подібність імени пригадувала кавказьких Черкасів (Черкесів), і нїчого неможливого не було в тім, що справдї якась купка кавказьких Черкасів, захоплена якимсь рухом кочовників, залетїла сюди й лишила тут своє імя. Як і коли се стало ся, в XVI в., по стількох перемінах і переворотах кольонїзаційних, очевидно, не мали понятя. Історія, записана ревізорами в 1552 р. від канївських міщан про „початок Черкасів і Канїва", має вповнї леґендарний характер, хоч і приймаєть ся більш або меньш серіозно сучасною історіоґрафією [11]). Канївцї оповідали, що в. кн. Ольгерд, здобувши Кафу, Перекоп і Черкасів пятигорських (кавказьких), вивів відти Черкасів з їх княгинею і головну частину їх посадив на Снепородї, за Днїпром, а иньшу частину в Черкасах, а Снепородцїв перевів у Канїв. Се говорило ся на те, аби оправдати претенсії Канївцїв на заднїпрянські уходи, і дуже тяжко відріжнити, що тут може бути деяким відгомоном подій, а що — умисним комбінованнєм ex post для вказаної цїли. В кождім разї оселеннє Черкас було річею такою давньою, що в серединї XVI в. не можна було мати про се нїякого докладного понятя: звісне оповіданнє старшої русько-литовської лїтописи представляє, що вже під час першого походу Витовта на Україну Черкаси були досить значним замком, так що їх оселеннє треба класти або на перші початки литовської

окупації, або може ще скорше — на часи перед-литовські. У людности про таку давнину не могло лишити ся ясної памяти, і дійсно подробиці канївського оповідання вповні леґендарні (похід на Кафу й Кавказ, особа Ольгерда, перевід людности з Снопороду до Канева). З другого боку осадженнє сеї черкаської кольонії, коли б воно не було, з погляду етнічного було, очевидно, таким же малозначним фактом, як і осадження яких небудь „Козарів", „Печенїгів", „Ятвягів", яких досить має наша топоґрафія. Якогось слїду оселення більшої маси Черкасів ми не маємо [12]), та скільки б їх не було, вони мусїли розгубити ся, розсїяти ся майже без слїду під час ріжних кольонїзаційних пертурбацій, так що при кінці XV і в XVI в. в кождім разї не могло бути мови про якусь черкаську кольонїзацію на Поднїпровю.

Але замок черкаський з кінцем XV в. стає осередком пограничної української вольницї, яка своїми зачіпками з Татарами та всякими стрічними і переїзжими (в тім і з московськими послами та купецькими караванами) робила багато шелесту. Етнїчна форма його імени, привична московському уху, що знало добре Черкасів пятигорських, надавалась дуже добре для означення сеї нової, а голосної вольницї. І так „Черкаські люде", або просто „Черкаси" стало означеннєм для української козачини в московських кругах, а своєю назвою викликаючи в уяві понятє чогось чужородного, піддало московським книжникам ідею звязати сю пограничну людність з чорноклобуцькою, що жила в тих же околицях в XI-XII віцї. Російські ж історики XIX в. постарали ся без близшої аналїзи фактів і обставин надати сїй старій гіпотезї наукообразну форму і стали виводити українську козачину від чорноклобуцької людности, хоч вона під час кольонїзаційних переворотів XIII в. мусїла розсїяти ся й зникнути без останку [13]).

Згодом, коли вияснив ся татарськїй початок козацького імени і деяких козацьких терминів — з одного боку, з другого боку — стала відомою татарська кольонїзація в в. кн. Литовськім, стали зявляти ся проби поставити справу козачини в зязку з татарською кольонїзацією [14]). По анальоґії з татарською кольонїзацією Литви гіпотетично припускали анальоґічну татарську кольонїзацію в Київщинї, за часів Витовта і пізнїйше, і від сеї татарської кольонїзації виводили перші початки, обо й перші кадри козачини. Вповнї сї теорії розвинули ся в новійших часах, в

історіґрафії российській і польській [15]). Дарма, що тепер, при розмірно значнім запасі документального матеріалу ми можемо констатувати зовсім виразно, що Київщина ніяких скільки небудь значнійших слідів татарської воєнно-служебної кольонізації не має [16]); що українська козачина зовсім не представляє з себе в своїх початках якоїсь суспільної верстви чи кляси, і що український козак в тих початках, як чоловік бездомний і неоселий, являєть ся антитезою воєнно-служебному Татарину в. кн. Литовського, державцю певної маєтности, репрезентанту воєнно-служебного володіння, і що скільки небудь визначної турецько-татарської домішки серед української козачини в тих часах зовсім не можна вказати.

З другого боку одначе впадала в певні крайности і українська історіоґрафія, в супереч сим виводам української козачини від чужородних етнічних початків стараючи ся привести її в ґенетичну звязь з формами й явищами давнійшого староруського житя. Ненаукові виводи від ріжних подобоіменних народів вона відкинула уже з початками XIX в. [17]) і звернула свою увагу головно на внутрішній зміст козачини, як реакцію народнього житя против польських державних і суспільних форм (особливо з серединою XIX в.). Зовсім справедливо констатувала вона в козачині, як вона розкриваєть ся перед нами в пізнійших часах, з кінцем XVI в., українську народню стихію, форми й тенденції народнього житя вповні анальоґічні з тими, які розкриває перед нами житє староруське. Але при тім ретроспективно перенесла вона сї суспільно-політичні, громадські форми козацького устрою з початків XVII на початки XVI віка. Вона заговорила про громадський устрій козачини на переломі XV і XVI в., про козацькі самоуправні громади з радою козацькою й народноправними гетьманами на чолї. Козачина від своїх початків виступає тут як узброєна громада (община) староруських часів, тільки під новим, татарським іменем [18]). Се була антиціпація вповні анальоґічна з иньшою — перенесеннєм на початки XVI в. пізнійшого козацького устрою XVII в.: преємства гетьманів, поділу козацького війська на полки, і т. и., що зявляєть ся уже у старших українських лїтописців XVIII в. і доживає в більш або меньш ослаблених формах до кінця XIX віку. Меньше різка, делїкатнійша нїж вона, ся теорія козацького громадського устрою кінця XV і поч. XVI в. в ослаблених формах живе до нинї в українскій історіоґрафії і близьких їй по духу кругах. [19]). І на загальнім тлї її виникають ріжні спеціальнійші теорії, що

силкують ся звязати козачину в її перших стадиях з тим або иньшим явищем староруського житя, сеї або иньшої форми його. Така теорія козацько-княжа, що в паралелю староруським громадам з князями на чолї представляє козачину на переломі XV-XVI вв. як озброєні народні громади під проводом місцевих князїв-гетьманів [20]). Теорія противкнязївська, що звязує козацькі громади з противукняжим рухом XIII в. і тими громадами, що виломлювали з князївсько-дружинного устрою й піддавали ся під безпосередню власть Татар, щоб спекати ся князїв [21]). Теорія бродницька, що ззязувала козачину з бродниками перед-монґольських часів [22]), и т. п.

Всї сї теорії не раз дуже справедливо і влучно вказували анальоґії козацького устою, його тенденцій й відносин до иньших полїтичних чинників (напр. анальоґія уходницького житя XVI в. з бродниками XII-XIII в., відносини козачини XVI-XVII в. до польсько-шляхетського режіму і відносини громад XIII в. до князївсько-дружинного устрою, козацький громадський устрій і громадсько-вічевий лад староруських часів). Але ґенетичного звязку тут нема й бути не може по тій простій причинї, що козачина на переломі XV-XVI віків не була анї орґанїзованою суспільною верствою, анї творила громад, і всї говорення про козацькі громади на початку XVI в. і їх „вічевий", самоуправний устрій переносять на початки XVI в. явища, які мали місце доперва при кінцї сього столїтя, як я тільки що сказав.

Примітки

[1]) ЛЂтописное повЂстствованіе о Малой Россіи с. 3.

[2]) Вивід се дуже старий: його подавали вже в 1580 р, — як от в меморіалї Гамберіні (Boratyński Kozacy i Watykan, Przegląd polski 1906 жовтень).

[3]) „Аще же Веспасіан Коховскій и отъ козъ дивнихъ (диких) козаковъ нарицаєтъ, яко тЂмъ скоростію до брани соровняются и тЂхъ ловомъ наипаче упражняются, но приличнЂе Стриковскій проименованіе

производить, глаголющи, яко отъ древняго своєго нЂкоєго вожда Козака, егоже промысломъ многажди Татаръ побЂждаху, козаками нарицаются. Александеръ ГвагнЂнъ отъ свободы ихъ тако нарекшихся разумЂетъ быти, занеже праотцы ихъ отъ доброй воли охотнЂ на брань исхождаху" (с. 15). Кн. Мишецкий передав нам в своїй „Історії о козакахъ запорожскихъ" записаний від Запорожців в 1730-х роках переказ про славного стрільця Семена, що мовляв назбирав козаків і з ними осів ся на Низу, а память про себе лишив мовляв в назві „Семенового рогу" на бозькім лиманї.

4) „Сіє названіе (Козарів) получили наконецъ и всЂ воины славянскіе, избранные изъ ихъ же породъ для войны и обороны отечества, коему служили въ собственномъ вооруженіи, комплектуясь и перемЂняясь также своими семействами. Но когда во время военное выходили они внЂ своихъ предЂловъ, то другіе гражданскаго состоянія жители дЂлали имъ подмогу и для сего положена была у нихъ складка общественная или подать, прозвавшаясь наконецъ съ негодованіемъ: дань Козарамъ" (с. 2).

5) Вид. Туровского с. 221.

6) Полн. собр. лЂтоп. II с. 368.

7) Напр. начерк Г. Ф. Мілєра О малороссійскомъ народЂ (вид. Бодянським).

[8]) „ВсЂ Черныє Клобукы, єже зовут ся Черкасы" — Воскр. I с. 56.

[9]) Напр. Болтін (I с. 344) оповідає (фантазує), що Ахматові слободи в Курщині були залюднені „Черкасами"; вони, по їх знищенню, втїкли до Канева, оселили ся тут і поставили город Черкаси.

[10]) Карамзін V с. 231: він опираєть ся на тій же ґльосї Воскр. лїтоп., як пізнїйше се робить і Поґодін (ИзслЂдованія V с. 206-7), приймаючи en toutes lettres погляди Карамзіна, тільки в формі цїлком катеґоричній („отстранилъ возможность возражать", як самовдоволено заявляє сей обмежений чоловік). В трохи слабшій формі прийняв сї погляди й Соловйов („но если упомянутые народцы дЂйствительно составили зерно малороссійскаго казачества, то... къ этому зерну присоединились многочисленныя толпы казаковъ чисто русскаго происхожденія" — I с. 1686). Пізнїйше карамзінську теорію приймав Кулїш (Перший період козацтва) і новійше сю тезу — що чорноклобуцькі племена звали ся Черкасами, з повним переконаннєм повторив В.-Буданов (Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 56 — він відкликуєть ся до Карамзіна, очевидно не підозріваючи, що має дїло з пізнїйшою гіпотезою).

[11]) В оборот її пустив проф. Антонович (Очеркъ исторіи в. кн. Литовского с. 62-3, пор. Кіев. Стар. 1884, VIII с. 583). В.-Буданов брав її досить скептично (Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 40 і 56). Новійше уживає сього переказу Ляскоронский (Рус. походы въ степи, с. 118) без церемоній звязуючи сю історію з Витовтом.

[12]) Яблоновскнй (Ukraina с. 33) завважає, що цїлу Черкащину називано „Черкасами", jak by przez jakieś przypomnienie dawne, і вказує на грамоти вид. Каманїним (Чтенія київські т. VIII ч. 1 і 2): „въ Черкасехъ селище моє Бузуково", але грамоти сї маємо в пізнїй копії.

[13]) Див. т. II [2] с. 550-1.

[14]) Вивід козаків від татарського „козак" дав Сенковський в своїх Collectanea (I с. 220, 1824); йому ж очевидно належать анальоґії козацького устрою з турецько-татарським (з устроєм яничарів, єгипетських мамелюків) в час. Библіотека для чтенія 1840-хъ рр. (див. замітку Ол.

Грушевського в Записках Наук. тов. Шевченка т. LXXIX). Потім ріжні анальоґії для козацького устрою з татарським принесла статя Хартахая Историческая судьба крымскихъ татаръ, 1866, й вони були перейняті Кулїшем (Ист. возсоед. России I с. 34-5). Навіть Костомаров, що в молодих лїтах сильно виступав против виводів козачини з чужородних початків і доводив ґенетичні звязки побуту княжих часів з запорожським житєм (його статя Мысли объ исторіи Малороссіи, в Бібліот. для чтенія 1846) кінець кінцем підпав впливу сих поглядів і в новійших виданнях свого „Богдана Хмельницкого" писав, що „козачество безспорно татарскаго происхожденія, какъ и самое названіе козакъ (4 вид. 1884 р. I с. 5). Кулїш уже в першій своїй праці (Перший період козацтва с. 27) прийняв московську теорію про чорноклобуцьке походженнє козаків, а пізнїйше (Козаки въ отношеніи къ государству и обществу, Рус. Архивъ 1877 кн. III і VI, Історія отпаденія I с. 46, але не в Исторіи возсоединенія, де сї всї теорії поминені) приймав теорію черкаського початку козаків і пробував її підперти ріжними етнольоґічними прикметами людности Черкащини й Чигиринщини.

15) Розумію особливо праці Любавского (Обл. дѢленіе с. 531-3, рецензія на працю Каманїна в Ж. М. Н. П. 1905, VII), Яблоновского особливо Ukraina (с. 395-8), де він, очевидно не без впливу виводів Любавского, виводить українську козачину від гіпотетичної татарської кольонїзації Київщини, по анальоґії з татарськими кольонїями Литви.

16) Одинока вказана досї згадка воєннослужебних „Татар київскихъ" що одержали наче б то якісь ґрунти в Остерщинї від кн. Олелька і Семена (Акты Зап. Рос. I ч. 77) не знаходить продовження в пізнїйшім матеріалї.

17) У Бантиша-Каменського в першім виданню його історії (1822) сї виводи вже збуто повним мовчаннєм і початок козачини представлено реально, на тлї історії України XV-XVI в.; козаки се українскі збігцї, що тікають від польських утисків з кінцем XV в., а імя приймають від Татар „съ коими имѢли столь частыя брани" (с. XV).

18) Подібні погляди, більше або меньше різко й катеґорично висловлені, ми знаходимо у Максимовича, Костомарова, Антоновича, в 1840-60 роках. Костомаров як в згаданій статї своїй (Мысли объ исторіи Малороссіи 1846) так і в пізнїйших — яку звіснім своїм манїфестї ДвѢ русскія народности

(1861) бачить козачину в житю княжої Київщини — її громадськім народоправнім устрою („Казачество уже въ своемъ существЂ возникало въ XII-XIII вЂкЂ”, „старорусскіе элементы, розвитые, до извЂстной степени еще в XII вЂкЂ и долго крывшіеся въ народЂ, виступають блестящимъ метеоромъ въ формЂ казачества” — с. 69 і 72 І т. Монографій). Максимович в своїх Письмах о козакахъ приднЂпровскихъ, виступаючи против теорії Антоновича, „не сумнїваєть ся”, що устрій козацькій в останнїй четвертинї XV в. був громадський — „устройство... было у нихъ общинное, также какъ и у мЂщанъ и у всего посполъства южнорусскаго” (Собр. соч. І с. 279). Але найбільш різко сформулював сї погляди Антонович в своїй першій працї про козаків (Архивъ Ю. З. Р. III. І, 1863): він бачить на Подніпровю „въ XV и XVI вЂкЂ органически образовавшійся, укрЂпившійся и выросшій изъ туземныхъ элементовъ общинный порядокъ устройства — встрЂчаемъ его только подъ чужимъ, заимствованнымъ отъ татаръ именемъ Козаковъ. Князья, предводительствующіе ими, носятъ тоже особенное названіе — гетмановъ... Во внутреннемъ своемъ устройствЂ (козаки) представляють сохранившееся вполнЂ начало обшинъ славянскихъ и подчиняются, какъ высшей власти, приговору вЂча, которое теперь называется радою”.

19) Антонович в своїм новійшім курсї по історії козачини (Бесїди про козацькі часи, 1897) бачить в козачинї воєнно-служебні громади, покликані до воєнної служби корпоративно і орґанїзовані на основах громадського-вічевого устрою (с. 14-5). Каманїн в своїй статї къ вопросу о козачествЂ до Богдана Хмельницькаго (1894) в козачинї XV в. бачить „отдЂльныя общины”, „во главЂ каждой изъ нихъ свой особенный князь” (с. 68).

20) Виставлена Антоновичом в цитованій розвідцї (1863), прийнята зараз Кояловичом (Лекціи по историі Зап. Россіи), скритикована Максимовичом (ст. с. 1863-5), відроджена Каманїним в цитованїй працї.

21) Дашкевичъ Болоховская земля (1876, с. 120: .колыбелью южно-русскаго козачества мы рЂшаемся считать тЂ територіи, гдЂ въ половинЂ XIII ст. лЂтопись помЂщаетъ Болоховцевъ и ихъ союзниковъ и единомышленниковъ”). Новійше такі погляди знаходимо у Каманїна ор. с.

22) Такі гадки бачимо вже у Арцыбашева (ПовЂствованіе о Россіи І с. 182), потім у Максимовича (III с. 262: „Первымъ началомъ или зерномъ

запорожскаго казачества были наши Тмутарканцы); потім підтримав їх Голубовский (ПеченЂги с. 200)

ОБЯСНЕННЯ ПОЧАТКІВ КОЗАЧИНИ. КОЗАКОВАННЄ ЯК ПОБУТОВЕ ЯВИЩЕ І КОЗАЦЬКЕ ІМЯ: КОЗАЧИНА ЯК ПОБУТОВЕ ЯВИЩЕ: ДАВНІСТЬ ЯВИЩА, АНАЛЬОҐІЇ В СТАРОРУСЬКІМ ЖИТЮ. ТЕРМІН „КОЗАК" — ЙОГО УЖИВАННЄ У ТУРЕЦЬКИХ НАРОДІВ В XIII-XV ВВ.; ПЕРЕНЕСЕННЄ МІЖ СЛОВЯН, КОЗАЦЬКЕ ІМЯ В ПАМЯТКАХ XV В.; РІЖНІ ЗНАЧІННЯ СЛОВА „КОЗАК" — РОЗБІЙНИК, СВОБІДНИЙ, БЕЗДОМНИЙ ЧОЛОВІК, СТЕПОВИЙ УХОДНИК, ДОБИЧНИК-ПАРТИЗАН; КОЗАЦТВО ЯК ЗАЙНЯТЄ, А НЕ СУСПІЛЬНА ВЕРСТВА АБО ҐРУПА В ПЕРШІЙ ПОЛ. XVI В.

Коли ми хочемо собі здати справу з походження козачини — як і коли вона зародила ся, як розвивала ся й формувала ся, ми повинні докладно розріжняти ріжні сторони сього питання. Мусимо відріжняти козачину як побутове явище і як певну орґанїзовану суспільну верству, правно-суспільний інститут; з другого боку розріжняти козачину як явище, і її термін, з яким вона спеціалїзуєть ся і кристалїзуєть ся.

Козачина як явище, побутове, знане нам з часів староруських. Своє козацьке імя в тім матеріалї, яким розпоряджаємо, дістає вона з другої половини XV в. А формуєть ся в певну суспільну верству протягом цілого XVI в. і певні орґанїзовані форми й певне правно-признане значіннє дістає аж на переломі XVI і XVII в. І тільки з кінця XVI в. про козачину можна говорити як певну суспільну ґрупу, орґанїзацію, міркувати про козацький устрій, козацькі громади, управу і т. и.

Як явище побутове, ті прояви українського житя, які в XVI в. стають нам звісними під технїчною назвою „козацтва", — старі як Україна. Се результат відвічної боротьби побуту оселого, хлїборобського з хижою, розбійничою, кочовою людністю степів, що віками тягнеть ся, все в нових і нових формах, в нових відмінах на тійже території України. І коли полишимо на боці часи давнїйші і будемо тримати ся тільки історичних часів нашого народу, ми на кождім кроці будемо стрічати ся з

попередниками української козачини XVI в. І сї степові бродники, українська людність Чорноморя, вибита з обставин культурного, оселого житя кочовим потоком, віками спожитя серед кочових орд приладжена до обставин сього трівожного, півдикого житя, загартована й воєвнича, а заразом неминучо здичіла, пересякнена елєментами турецького кочового житя. Сї „Берладники", „вигонцї галицькі" й иньші ріжноіменні чи безіменні промисловцї, що ходили на рибу й на иньший промисел в низини Дунаю, Днїстра, Днїпра, Дону, готові серед сих промислів кождої хвилї перетворити ся в воєнну дружину, щоб відбити ся від ворожого нападу чи самим вдарити, пограбити купцїв чи иньших промисловцїв, або пустити ся походом в глубину краю [1]). І близше — на пограничах оселої кольонїзації з степами — ся погранична людність українська на Посемю, на переяславськім пограничу, Поросю й Побожу, воєвнича, завзята, готова дати відправу однаково всякій степовій напасти, і всяким претенсіям княжої власти чи боярської адмінїстрації. Сї „Куряне, славні вояки — під трубами повивані, під шоломами випещені, з кінця списа вигодовані", як їх описує Слово о полку Ігоревім — „дороги їм відомі, яруги знайомі, в них луки (завсїди) натягнені, сагайдаки відчинені, шаблї вигострені — вони. скачуть як сірі вовки в полї, шукаючи собі чести, а князеви слави" [2]). Сї „чернигівські билї" з словянськими й турецькими іменнями, що „без щитів з самими ножами за халявою однім покриком проганяють ворогів, звонячи в прадїдівську славу". Ті Поршане, ще за Володимира Вел. „нарубані" з ріжних країв і провінцій Київської держави, й пізнїйше складані з ріжних преріжних елєментів, з яких трівожне житє, очевидно, висївало найбільш тверді, загартовані на воєнну трівогу части, — що держали ся тут серед періодичних спустошень, перемішані з кочовою чорноклобуцькою людністю, приладивши ся до сусїдства і пожитя з сими турецькими елєментами, в вічній боротьбі присвоївши собі манєри і практики віковічного ворога „поганина". Все се прототипи козачини, — теж побутове явище, яке на переломі XV і XVI в. здобуває собі імя „козацтва".

Коли ми читаємо на останнїх сторінках Київської лїтописи припадком поданий нам образ сього пороського житя — сих сміливих, але безцїльних наїздів на Половцїв, диктованих тільки бажаннєм „сайгатів", здобичи, — видумуваних самою пограничною людністю з сих мотивів, а чинених місцевими молодшими князями в супереч бажанням князїв старших, розважнїйших полїтиків. Коли слухаємо вирази невдоволення сих

„старійшин Руської землї” на сї наїзди на половецькі кочовища, — бо се лупленнє половецьких веж і стад викликає тільки, як реванш, нові напади половецькі, — і заразом чуємо те співчутє, яке викликала в пограничній людности, в дружинних кругах ся безконечна погранична війна, де так приємно було застукати бісурман серед їх нападу на Руську землю, чи при повороті, з здобичею, де небудь на тяжкій переправі, на порозї степів, або заїхати десь несподївано половецькі кочовища, забрати „колодники, и кони, и скота, и челяди и всякого полону” — ми чуємо себе в обставинах пізнїйшого XVI в. А слїдячи рух сих пограничних громад Побожа против князївсько-дружинного режіму XIII в., їх піддаваннє Ордї, щоб виломити ся з під власти князїв, — чуємо прототипи козацької полїтики кінця XVI, XVII-XVIII вв., її вічної опозиції державному ладу й суспільному режіму Польщі, її союзів з Кримом і Портою й змагань в сих турецько-татарських силах знайти опору против шляхетського режіму Польщі, против централїстичної полїтики Москви.

В XV в. сї старі прояви українського пограничного, свобідного і трівожного войовничого житя здобувають технїчну назву козацтва. Назва знов таки стара: в турецькім світї вона здавна означала вояка, при тім легкого і малоцїнного, так би сказати — низшої катеґорії. В словнику половецькім з 1303 р. знаходино слово козак в значінню передової сторожі: понятям сторожа, варта відповідають половецькі слова „караул”, „козак” [3]). В татарськім світї, з яким Українї прийшло ся житя в такій близькій стичности в XIII-XV вв., козак має значіннє чоловіка свобідного, незалежного, воєнного авантурника, але знов таки низшої катеґорії — волоцюгу, партизана, розбійника, чоловіка бездомного, неоселого [4]). В такім значінню — досить широкім, непевнім і не легкім для докладнїйшого означення, се слово переходить до сусїдньої, людности, яка мала дїло з степовиками — в кримські міста на Україну і в Великоросийські землї. В приписках на синаксарі XII в. міста Сурожа (Судака) знаходимо записку, очевидно сучасну, про якогось молодика Алмальчу, вбитого „козаками” в 1308 р. [5]); очевидно козаки — тут кримські чи степові розбійники, татарські чи якісь иньші. В статутах кримських ґенуезьких кольонїй 1449 р. не раз згадують ся козаки з Кафи й иньших ґенуезьких міст, чи то з місцевих вояків (т. зв. орґузіїв — кінної поліцийно-воєнної сторожі при консулї м. Кафи), чи з иньших людей, що займали ся добичництвом —

забирали чи переймали (interceptio) у Татар худобу й ріжну здобич [6]). На великоросийськім пограничу, в Рязанській землї, першу звістку про свійських, рязанських козаків, як легке військо, стрічаємо в р. 1444 [7]), але в пізнїйшім лїтописнім оповіданню, так що автентичність сього терміна для 1440-х років не безсумнївна (в документальнім матеріалї що до Рязанської землї ми про них зачуваємо тільки в перших роках XVI в.) [8]). На Україні документальні, вповнї виразні згадки про козаків свійських, українських, маємо з 1490-х років, а меньше яснї натяки — з 1470-х років. При тім одначе в звістках, які дотикають України, і в иньших сучасних слово „козак" (казак), „козацтво", „козаки" уживаєть ся в ріжних значіннях, які передають ріжні відтїнки сього понятя.

Козак — степовий розбійник, добичник. З одного часу ми маємо дві таки згадки, що являють ся заразом найстаршими слїдами уживання козацького імени на Українї. Під 1469 р. Длуґош записує: „велике татарське військо, набране з утїкачів, розбійників і вигнанців, яких звуть вони своєю мовою козаками, під проводом заволзького хана Маняка, трома відділами напало на землї Польської корони" [9]). В 1474 р. громада м. Кафи заносила своїм зверхникам скаргу, що кілька років тому пограбували в степах великий караван їх купців „розбійники й козаки". [10]) з земель в. кн. Московського, і на се вони не дістали нїякої сатисфакції, а навпаки своєвільство і сміливість „сих розбійників і иньших сусїднїх зросла до того, що майже що дня чинять пребагато шкоди Кафинцям" [11]). В обох оповіданнях імя козаків безпосередно прикладаєть ся до добичників неукраїнських [12]), але заразом вони натякають досить виразно, що назва козаків прикладала ся широко до ріжного роду степових добичників (convicini nostri, як їх називають Кафинцї). Тим поясняєть ся фразеольоґія актів з кінця XV і початків XVI в. Хан напр. скаржить ся в 1492 р. в. кн. Олександру, що Кияне і Черкасцї розбили під Тягинею татарський корабель; а в. князь відписуючи повідомляє, що він поручив трусити „козаків" [13]). Отже „козаки" — се ті Кияне і Черкасцї, які промишляють в степах розбиваннєм. Півстолїтя пізнїйше, виправдуючись перед турецьким правительством в справі пограблення Очакова козаками, польське правительство подібним же способом поясняло, що се зробили „прокляті ті розбійники, люде неоселї, що тягають ся по степах" [14]).

Козак — чоловік свобідний, нікому не підлеглий, над яким нема ані власти, ані екзекутиви. „Вільний козак” стало орґанічним понятєм в пізнійшім козачім житю. В тім же очаківськім епізоді, правительство польське, спихаючи з себе всяку відповідальність, писало, що згода не може бути порушена „своєвільством і злочином розбійників, котрих провідниками були московські піддані, а решта люде не оселі в державах королївських, і за ними пішла вся наволоч; вони не мають постійних осель і живуть в степах як дикі звірі, живлять ся з грабунку, нїчиїй власти не підлягають, і через те не легко таких людей ловити й карати” [15]). Правительство Баторія на всякі скарги татарські й турецькі на козаків повторяло, що „то купа людей з ріжних народів, які ходять самопас, не мають нї постійного пробутку, анї певних законів, анї якоїсь власти над собою [16]).

Козак — взагалї чоловік бездомний, неоселий, неприкаянний, без певного зайнятя. „Окромъ осилихъ бояръ и мещанъ бываютъ у них прихожиє козаки” — читаємо в ревізії черкаського замку 1552 р., по вичисленню оселої людности міста. Подібно при Канїві, на закінченнє реєстра, де вичислені бояре, міщане, слуги, вояки, люде панські й монастирські: „А окромъ того бываєть там людей прихожихъ, козаковъ неоселыхъ — а бываєтъ ихъ не ровъно завжды, але яко которыхъ часовъ” [17]). „Козаків, людей неоселих, прихожих нїколи не держати по селах довше трох днїв, і коли козак прийде до кого і коли буде відходити, все село повинно про се знати, бо від таких дїєть ся по селах богато шкод і злодійства”, постановляє пізнїйша ревізія кремінецька, і уставляє, що як би хто пустив до свого дому „такого козака, неоселого чоловіка”, не повідомивши громади, або так само випустив, або перетримав над три днї, і за той час стала ся б кому шкода, — то він має за те відповідати [18]).

Зайнятя козака люстрації 1552 р. описують так: „Козаки которыє домовъ тамъ въ Черкасахъ не мають, и тыє дають старосте колядки по шести жъ грошей и сена косять єму по два дни на лете толоками за єго стравою и за медомъ; а которыи козаки не отходячи у козацъство на поле ани рекою у низъ, служатъ въ местехъ в наймехъ бояромъ або мещаномъ, тыи старосте колядки давати ани сена косити не повинни” [19]). Першу фразу можна розуміти на двоє: що під козаками треба розуміти неоселих людей, в противставляннє міщанам, або що були такі козаки, що мали доми й тому розуміють ся в катеґорії міщан, а тепер мова про неоселих (при широкім

значінню слова „козак” обидва толковання вповні будуть на місці, як ще побачимо). Сї неоселі козаки або ходять на свій козацький промисел, „у козацтво” в степи й низ, або служать за наймитів в містї. Се друге теж важне, бо відтїнює те понятє бездомного, пролєтарського характеру козацтва, яке вище я зазначив; але перед усім характеристичне для нашого козака перше — його козакованнє в степах, яке роскриваєть ся в дальших понятях.

Претвич, виправдуючи в своїх записках партизанську війну з Татарами, пише: „що до лягання на полю між шляхами, яке зветь ся козацтвом [20]), — то вийшовши на степи за дуброви там такі болота, що як би й чотири чоловіки йшло, то не може закрасти ся, бо на болотах всюди їх можна вислїдити — і такою службою на степах між шляхами трапляло ся минї часом не допустити Татар в землю королївську, а часом підстеріг, як вони йшли в землю королївську, підстерігав і побивав” [21]). Так отже ще в середині XVI в. „козацтво” було технїчною назвою для степової партизанської війни, підстерігання ворога в степах, щоб при нагоді його „улузати”, як казали. (Се розуміннє „козацтва”, як бачимо, сходить ся дуже близько з тим, в якім се слово вперше приходить в наших памятках — в значінню варти, сторожі). „Козацтво” люстрації 1552 р., очевидно, ширше понятє: „іти у козацтво” в нїй, очевидно, означає не спеціально тільки степове розбиваннє чи пограничну війну, а степовий промисел взагалї — рибні й звірині лови і нерозлучну з тим партизанську війну. В такім більше спокійнім характері степових промисловців виступають перед нами козаки в однім з найранїйших звісток, в уставній грамоті м. Київа 1499 р.: „Которыи козаки зъ верху ДнЂпра и съ нашихъ сторонъ ходять водою на низъ до Черкасъ и далЂй, и што тамъ здобудуть, съ того со всего воєводЂ десятоє мають давати; а коли рыбы привозять зъ верху або зъ низу просолныи и вялыи до мЂста кіевского, тогды маєть осмъникъ воєводинъ то осмотрЂти и обмытити и маєть на городъ взяти онъ бочки рыбъ по шести грошей, а отъ вялыхъ рыбъ и свЂжихъ десятоє” [22]). Тут козаками звуть ся степові промисловцї, навіть прихожі люде з Полїся, що ходили на уходи й вертали ся потім з рибою й иньшими продуктами уходницького господарства.

Отже козак на українськім Поднїпровю другої половини XV і першої половини XVI в. — се з одного боку неоселий, нїкуди не приналежний

чоловік, в тім роді як ludzie lóżni, гультяї польського права. З другого боку се чоловік такий, що незалежно від свого становища суспільного, — чи буде то чоловік неоселий, чи оселий міщанин, боярин, пан, — промишляє в українських степах і спеціально займаєть ся тут пограничним спортом, степовим добичництвом, а ще спеціальнійше — практикує партизанську війну з Татарами. В анальоґічних значіннях се козацьке імя уживало ся в тім же часї також і серед Татар, де сим іменем називали ся вільні, неприкаяннї вояки, степові добичники [23]), і в світі великоросийськім, де крім свого пограничного воєнного козацтва — донського, стрічаємо козаків в ріжних місцях в значінню наємних робітників, промисловців і певних воєнно-служебних контінґентів [24]); а навіть і на Білоруси і Литві, так далекій від татарського світу, були безземельні воєнно-служебні козаки з татарських осадників [25]).

Ні в першім значінню — неприкаянного пролєтаріату, тим меньше в другім, добичницькім, українське козацтво кінця XV і першої половини XVI в. не представляє з себе ніякої замітної, скільки небудь орґанізованої суспільної верстви. З одного боку воно розпливаєть ся в тій рухливій хвилї уходників, що набігає з весною в подніпрянські міста й уходи й відливає відси з кінцем степового сезону, розпливаючись по ріжних кінцях України; з другого боку воно всякає й непомітно переходить в місцеві суспільні верстви східно-полудневої України — особливо в міщанство. „В козацтво” ходять тутешні міщане, селяне і навіть дрібне боярство; з „козаків” рекрутують ся „почти” служебників місцевих старост і державців. Козацтво і в сїм часї і довго ще пізнійше — більше зайнятє нїж суспільна позиція, і тодї як про дїла, походи, зачіпки козацькі стогдом стогне в тутешній українській атмосфері, козацтва як суспільної верстви, як якихось „громад”, про які стільки писало ся в новій українській історіоґрафії, — не видно й не слїдно в нашім документальнім матеріалї довго-довго, майже до самого кінця XVII віку.

Поки що ми переконаємо ся про се, коротко переглянувши найстарші звістки про українську козачину, з кінця XV і початків XVI в.

Примітки

[1]) Пор. т. II [2] с. 520.

[2]) Пор. т. II [2] с. 331.

[3]) Codex Gumanicus bibliothecae ad templum Marci Venetiarum ed. Géza Kuun, с. 118. В сїм словнику на слово латинське даєть ся слово перське, потім слово або два або цїла ґльоса половецька. В данім разї маємо такий ряд: guayta — naobat — ghasal cosac. Середновічно-латинське guayta, у Дюканжа gaita — excubiae, vigil; перське naobat — як толкує видавець, значить сторожу (excubiae, custodia); ghasal, по його поясненню, зіпсована транскрипція karaul. Отже cosac відповідає словам варта, „караул”.

[4]) В турецькім словнику Радлова (Опытъ словаря тюркскихъ нарѢчій) читаємо: козак в мові джаґатайській, в діалєктах кримськім і казанськім — „чоловік вільний, незалежний, авантурник, волоцюга”, ein freier, unabhängiger Mensch, Abenteurer, Vagabund; в джаґатайсько-турецькім словарі Велямінова-Зєрнова — розбійник, der Rauber, Wegelagerer; козак дієслів в джаґат. — розбійничати, raubend umherziehen.

[5]) „ЗамѢтки XIII-XIV вѢка, относящіяся къ крымскому городу СугдаѢ (Судаку), приписанныя на греческомъ синаксарѢ” (Записки одеського істор. тов.V с. 613: τη αύτή ήμέρα έτε λιωδ ό δουλ τού θύ άλμαλτηού ύιός τού σαμακά, φευ ό υέος ξίφη σφαγης υπο καζακων. ινσ ς τού ζώις έτ. — „того дня (17 мая) умер раб божий Альмальчу син Самака, ой! — молодик, убитий мечем козаків, р. 6816 (1308)

[6]) Див. статути, видані в V т. одеських Записок с. 757: si continget fieri aliquam predam terrestrem per casachos orgusios seu homines Caphe tam de rebus bestiaminibus et bovis Tartarorum quam aliorum quorumcunque, — устава забороняє кафинській адмінїстрації відбирати від них здобичу, а навпаки консул повинен tales casachos orgusios et interceptores sustinere et eis dare omne auxilium et favorem, а за відібраннє здобичи ab interceptoribus (добичннків) predictis уставляєть ся кара. Стороженко в своїй моноґрафії про Баториєву реформу перекладає сей текст так, що тут іде мова про козаків та орґузіїв та иньших Кафинцїв (с. 17), але я вважаю правильним

переклад і толкованнє видавця, проф. Юрґевича (див. прим. 108 на с. 830), що тут мова про козакованнє орґузіїв та иньших кафинських людей — отже слово „козаки” толкуєть ся дальшими словами — се або орґузії (що як люде воєнні особливо сим добичницьким спортом займали ся), або иньші Кафинці. Що таке орґузії, поясняє устава на с. 699-700, се воєнна ескорта консуля, анальоґічна з старостинськими „почтами”, що так само козакували на Україні (про походженнє сього слова у Смірнова Крым. ханство с. 43). Устави Судака і Чембало (Балаклави) (тамже в Записках V с. 783 і 789) додають іще постанови про поділ козацької здобичи. Інтересні своїми анальоґіями з українською практикою: четверту частину дістає консуль, решта ділить ся по половині між громадою і козаками (de quacunque preda fienda de quibuscumque rebus inimicorum seu aliorum, qui quovismodo contrafecissenfc decretis Caphe, perveniat in consulem dicti loci quarta pars (et) relique tres quarte partes dividantur inter comune et dictos cazachos seu alios interceptores, videlicet quemlibet eorum per dimidia — ibid. с. 189 і теж саме с. 783).

7) Никон. III с. 62: „козаки рязаньскіа на ртахъ съ сулицамя и съ рогатинами и съ саблями”. В коротшім оповіданню Воскрес. л. (т. II с. 111) нема про них згадки.

8) Звістки зібрані у Иловайского Исторія рязанского княжества (Сочин. I с. 202).

9) ex fugitivis, praedonibus et exulibus, quos sua lingua kozakos appellant — V с. 530.

10) per publicos latrones et cosachos illius domini de Mosco.

11) tantum crevit libido et audacia horum latronum et aliorum convicinorum nostrorum — Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri II т. II ч. 1102, передрукований сей текст з коментарем в моїй статї: Козаки в 1470-х роках (Записки Наук. тов. ім. Шевченка LIV).

12) Порівняннє сеї кафинської скарги з дипльоматичною кореспонденцією московською показує, що пограбили кафинський караван татарські „козаки” московського васаля „царевича” Касима.

[13]) Pulaski докум. ч. 24.

[14]) a perditis illis latronibus, qui nunquam certo loco consistunt, sed per campos vagantur. В польськім концепті сього листу: ci ludzie, ktorzi w Oczakowie skodi pocynieli, beli kozacy polni, a nie osiedli na iednem mieisczu. Збірка документів до епізоду 1545 р., видана Е. Барвінським (Набіг козаків на Очаків 1545 р.) в Записках Науков. тов. ім. Шевченка т. XVIII с. 15.

[15]) Ibid. ч. 1.

[16]) Гайденштайн (II с. 113), пор. інструкцію Баторня — Źródła dz. IV с. 77.

[17]) Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 89 і 106.

[18]) Архивъ Ю. З. Р. VII. II с. 114 (1563).

[19]) Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 82.

[20]) Co sie dotycze legania na polu między szlaki na straży, ktore zowią kozacwo.

[21]) l. c. c. 52. Пор. оповіданнє Бєльського, як 1516 р. Предслав Лянцкороньский вибрав ся під Очаків w kozactwo (с. 991 — оповіданнє се наведене низше).

[22]) Акты Зап. Россіи I ч. 170.

[23]) Див. напр. Памятники снош. съ Крымомъ II с. 128, 231-4, 613 — татарські козаки азовські й білгородські, тамже с. 230 — „козакъ ордынскій", с. 376-9 „козаки мещерські" (татарські, служебні московського в. князя); в Актах Ю. З. Р. II ч. 143 поіменний реєстр 24 козаків білгородських, що вступають на службу в. кн. Литовського (характеристичні татарські ймення).

[24]) Див. напр. звістки зібрані у Костомарова у вступі до Б. Хмельницького (вид. 1884, г. 6-7).

[25]) У Любавского Обл. дЂленые с. 529-30.

КОЗАКИ І КОЗАКОВАННЄ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНЇ XVI В. ВІДНОСИНИ ДО КОЗАЦТВА МІСЦЕВОЇ АДМІСТРАЦІЇ Й ЦЕНТРАЛЬНОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА: НАЙДАВНЇЙША ЗВІСТКА ПРО УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ (1492), ЗВІСТКИ 1493-1499 Р. І 1502-3 РР., „КОЗАКИ КН. ДМИТРА" І „БУРСНИКИ"; ЗВІСТКИ 1510 Р., КОЗАЦЬКИЙ ВЕРБУНОК 1524 Р.

Найдавнїйшу, вповнї означену звістку про українських козаків ми вже знаємо [1]). В 1492 р. в. кн. Олександр писав до Менґлї-ґерая: „Также писал єси намъ въ ярлыку своємъ, ижбы наши люди Кіяне и Черкасцы, пришедши ДнЂпромъ, подъ Тягинею корабль твой розбили и чоловека одного иняли и много статковъ и денегъ побрали, а потомъ иного твоєго чоловека иняли и колькось воловъ съ нимъ взяли, а после того подъ Тягинею Черкасцы ж десять коней взяли, а тры чоловеки иняли и зъ собою повели. Ино намъ то несведемо, будетъ ли ся стало — ино ся то стало безъ нашоє воли. Про то послали єсмо до нашихъ врадниковъ украинныхъ, абы того обыскали межи козакы, а чого доискавши ся — дали в руки слузе твоєму Мусаце, и люди которыи будут поиманы, и статки што будут побраны. А тыхъ лихихъ людей, которыи то будутъ вчинили, велели єсмо сказнити" [2]). Отже в тім часї термін „козак" для українських вояків був уже прийнятий, звісний в правительственних кругах, і ними без всяких близших пояснень уживаєть ся для означення степових добичників.

Рік пізнїйше маємо факт подібний, тільки уживаннє козацького імени меньше виразисте. Менґлї-ґерай доносить в. кн. московському, що його посла Суботу, що йшов від волоського господаря до Криму, коло Днїпрового перевозу „изъ Черкаскаго городка козаки потоптали, все поимали — пЂша остали;" по словам московських аґентів се були „Черкасцї", і з ними „Богданъ, черкаский воєводка" (кн. Богдан Глинський) — вони тодї зруйнували Очаків [3]). Звістку сю вважаю не так виразистою, бо сих черкаських людей називав козаками тільки Менґлї-ґерай, а він з свого, татарського становища міг від себе приложити назву козаків до сього українського походу; хоч сам похід вповнї в стилю козацькім.

Дальший з ряду текст наведений вище [4]) в цїлости: згадка про козаків-

уходників в уставній грамоті м. Київа 1499 р. Крім сеї більшої постанови, присвяченої їм спеціально, устава кілька разів згадує про них і купців, як людей прихожих, сторонніх, що до Київа приїздять і замешкують тут.

Зимою 1502/3 р. повторилась історія з перед десяти літ, Менґлї-ґерай писав про се до Москви: їхав від волоського воєводи до Криму посол, сим разом ханський; воєвода допровадив його з своєю „ратью" до границї, а хан вислав на границю їм на зустріч свою охоронну сторожу. Незважаючи на всї сї охороннї заходи таки напали на них на Днїпрі на перевозї „кіевскіе и черкаскіе козаки", „на судѢхъ... пріѢхав ночью". Татарська ескорта одначе кінець кінцем відбилась і втікла від них: „бились съ ними и русскихъ козаковъ побили". Не була се одначе їх побіда, а тільки вони „отъ бѢды утекли": українські козаки Татар „топтали", вбили з них сїмох, а сїмох покалїчили і 30 коней у них вбили [5]). Назву „руських козаків" маємо й сим разом в устах хана (перед тим говорив він про козаків татарських).

Потім десь лїтом 1504 р. писав Менглї-ґерай до в. кн, Олександра, що він збирав ся висилати свого посла на Литву, але, як переказує його слова кн. Олександр — прийшла до нього вість, „штож злыи люди козаки на перевозе (знов днїпровськім очевидно, під Тягинею десь) лихое дѢло учинили, купцовъ и пословъ разогнали и скарбы и товары ихъ побрали". Се стримало посольство; хан жадав, аби литовське правительство вишукало тих ворохобників і заграблені ними річи. Тому що тодї хотїли доконче якось прийти до згоди з Кримом, в. князь дав місцевій адмінїстрації — київському воєводі й наміснику черкаському сильні накази — вишукати пограблені річи й покарати тих „злих людей козаків" (в иньшім листі — „безименныє люди козаки"). І намісник черкаський кн. Василь Глинський дійсно повишукував ріжні річи й повіддавав татарським купцям, а провинників — „тих людей многихъ поимавши, шыєю казнилъ", коли вірити запевнянням в. кн. Олександра перед Татарами, — навіть „вседши на конь за тими лихими людьми гонялъ", і багато їх тримав в арештї [6]).

В звязку з якоюсь пригодою в тім же роді, тільки може ранїйшою, маємо записку про трус вчинений у черкаських козаків ключником київським і управителем черкаським Сеньком Полозовичом [7]) для розшукання пограблених у купців річеї, очевидно за наказом в. князя. Він знайшов товари Охматові у черкаських козаків кн. Дмитра, що „перекрали тих

купців у Щурової роти": кілька шуб біличих і лисячих і кавалок цвїковського сукна; а після одного з козаків Щурової роти, Митечка, що вмер під той час, у його „бурсника" (товариша) козака ж Каленика зістала ся штука сукна, дороге каміннє, перли і золоті ґудзики — не знати чи з того ж погрому чи з иньшого, бо вони були забрані „на город" як відумерщина, а не при трусї. Записка незвичайно цікава тим, що козаки виступають перед дами в відміннїй ролї: як наємні вояки в місцевих компанїях. Однї служать у кн. Дмитра, себ то воєводи київського Дмитра Путятича, мабуть в полку його служебників [8]), иньші в ротї якогось Щура, мабуть ротмистра роти „драбів", наємних вояків, які тут в поднїпрянських замках звичайно стояли. Очевидно, рота ся не складала ся з самих козаків, а козаки — як той покійник Митечко і його „бурсник" Каленик [9]), входили туди поруч иньших вояків, і тому записка зазначує від себе спеціально, що Каленик також козак [10]). Очевидно, сї черкаські добичники-козаки могли вступити у воєнну службу по своїх степових подвигах, або й серед служби взяти участь в такім походї — хто знає чи не була вмішана в сю справу сама місцева адмінїстрація, сам „славний козак" Полозович й місцеві ротмистри, тільки супроти великокняжого наказу з ролї участників чи протекторів походу мусїли перейти до ролї слїдчих судів та розшукувати пограблені річи, як се нераз бувало, і знаємо се часом документально (порівняти пізнїйші докори в. князя місцевій адмінїстрації, що вона для свого пожитку дозволяє козакам на улуси татарські наїзжати, а потім з добичею з ними ділить ся) [11]).

Про пізнїйші козацькі походи на Татар маємо загальну звістку в цитованій уже мною реляції Макарця Товмача з 1510 р. Він оповідає, що хан хоче розвалити старий Очаківський замок, а поставити новий на устю Бога, на розї між Днїпром і Богом, і против того нового замку вибудовати „бойницю", і в нїй поставити гармати й перетягнути через Днїпро ланцюхи, „аби твоєї милости людемъ (з в. кн. литовського) нельзо переѢжджати ни в верх ни в низ". „У Товани рѢчка Ярыймова обойшла кругъ острова а в ДнѢпръ зася втекла, и тою рекою покрадывали ся козаки твоєє милости мимо городы татарскіи, и тую речку на весне маєтъ лесою переплести и каменемъ засыпати, штобы козаки туда не переходили" [12]). Мова йде, очевидно, про походи козаків на човнах, значнїйшими партиями, в околицї Очакова й на чорноморське побереже, що чинили — вони в тих лїтах, 1505-

509. Близших подробиць про них в джерелах не маємо.

Ріжні иньші війни й битви, в пізнійшій традиції звязані з козацтвом і в тій формі передані потомству — як походи „славного козака" Остафія Дашковича з кінця першого і початків другого десятоліття XVI в., як подвиги „Русака Полоза, славного козака" в сій формі передані Бєльским [13]) — в старших, сучасних джерелах не мають козацького імени в польських кругах се імя тоді ще було дуже мало знане. Навіть голосний похід Предслава Лянцкороньского під Білгород, що з легкої руки Бєльского для пізнійшої традиції, на цілі столїтя, аж до XIX в. включно став фактом епохальним, „початком козачини" [14]), в джерелах сучасних не має козацького імени [15]). Аж з 1524 року маємо звістки про козаків яко таких. Одна говорить про напад черкаських козаків на кафинських купців — козаки пограбили їх і побили, і хан грозить ся за се йти на Україну [16]). Друга далеко важнійша. Се згадка про те, що вже десь зимою 1523/4 р., або й ще ранійше в. князь рішив орґанїзувати пограничний корпус з козаків і для того поручив Семену Полозовичу й Криштофу Кмитичу, пограничним старостам, навербувати на державну службу козаків і з ними вчинити похід далї Дніпром. Не вважаючи на те, що рада в. кн. Литовського занедбала великокняже розпорядженнє й не прислала для того козацького війська грошей і сукон, Полозович і Кмитич вчинили похід під Тавань і вели дуже користну боротьбу з Татарами, так що в. князь проєктує орґанїзувати з козаків постійну значнійшу мілїцію, тисячу або й дві, та розложити їх залогами против Татар [17]). Про сей проєкт будемо говорити пізнійше; нам тут він інтересний як симптом невпинного розвою козачини, її чисельних сил і воєнної енергії. Бо проєкт сей не міг виникнути инакше. Він не лишає сумніву, що протягом всього другого десятилїтя неустанно розвивала ся козацька партизанська війна і хоч джерела наші не згадують козаків яко таких, але в тих ріжних епізодах боротьби з Татарами, які переказують вони нам з тих часів, проявляла себе власне козачина.

Примітки

[1]) Старші звістки або натякають тільки на розповсюдненнє козацького імени в наших сторонах, а безпосередно кажугь про козаків не-українських (як наведені вище — с. 78), або ex post прикладають імя козаків до українських вояків. До сеї другої катеґорії належать згадки Стрийковского; його згадку про подільських козаків в війнї з Федором Коріатовичом (II с. 19) Дашкевич вважав найдавнійшою звісткою про українських козаків: але Стрийковский залюбки, на власну руку, уживає сеї назви (пор. Молчановского Очеркъ историі Подольской земли с. 133 і далї, де наведені приклади такої довільности). Така ж, очевидно, звістка Бєльского під 1489 р., прийнята за найстаршу звістку Антоновичом, і за ним Еварницьким) — що в буковинській кампанії Яна-Ольбрахта провідниками польському війську служили kozaki tych tam miejsc swiadome (с. 882): в иньших джерелах про них згадки нема, Бєльский сам потім записує звістку про козаків під 1516 р. як найдавнїйшу (с. 991). Антонович в ряд найранїйших звісток про козаків ставить повстаннє Мухи (Бесїди с. 15), але се рух анальоґічний з козацькими рухами XVII в, а до ранньої козачини не має нїчого. З більшим правом притягає Каманїн (Къ вопросу с. 61) звістку 1489 р. про напад людей Юрія Папа, воєводи київського, на московський купецький караван на таванській переправі (Пам. сношеній съ Польско-лит. госуд. I с. 23); се безсумнїву „козакованнє", але документ не називає сих людей козаками.

[2]) Пулаский ч. 24 (19/XII. 1492).

[3]) Памятники снош. съ Крымомъ I с. 194-6.

[4]) Див. с. 81.

[5]) Памят. снош. съ Крымомъ XLI с. 476.

[6]) Пулаского ч. 64 і 65 (кілька сповіщень в. кн. Олександра в Крим, в подібних виразах).

[7]) Записка ся, видана двічи (з ориґіналу в Архиві Югозап. Рос. III. I ч. 1 і з копії Литов. Метрики у Леонтовича Акты ч. 641), не має дати, а датуєть ся гіпотетично 1503 роком, тому що вписана між двома документами 1503 р Але що попереднїй документ має дату з цвітня, а дальший — з сїчня, тож хронольоґічного порядку тут нема, і записка наша може бути і з пізнїйшого

часу. Той факт, що розпоряджаєть ся тут в Черкасах Сенько Полозович і завідає замком („на мене, на городъ пришли отумерлыя речи"), промовляв би за тим, що се стало ся перед старостованнєм кн. Василя Дашковича Глинського. А. Яковлев в недавній розвідці своїй про черкаських намісників Полозовича вважає черкаським намісником 1502-3 рр. Се був би дуже привабний здогад, але не легко припустити, щоб у нього потім се намісництво відібрано і тільки пізнїйше дано намісництво овруцьке.

8) Любавский, в звязку з своєю теорією, бачив в сїм Дмитру „хрещеного татарського князька, подібного до тих, що тримали татарські роти по описи 1528 р." (Обл. дѢленіе с. 532).

9) Слово „бурсникъ" в сїм документї дуже інтриґувало дослїдників. Любавский бачив тут якихось підсусідків чи що, і виводив з того доказ козацького землеволодіння і на тім опирав свою теорію походження української козачинни від „испомѢщенныхъ Татаръ" Київщини (Обл. дѢленіе с. 531-2). Тепер, з виданнєм судних книг Литов. Метрики значіннє сього слова перестало бути неясним: се слово значить товариша, колєґу. Так в однім процесї (1520) виступає перед нами слуга кн. Острозького Ірик Михнович „съ товарищемъ своимъ Коптемъ", а в дальшім оповіданню називає його своїм „бурсникомъ" („потомъ звадил ся зъ бурсникомъ моимъ съ Коптемъ"), і з оповідання видко, що се справдї були собі кумпани, люде одного становища (Литов. Метрика I с. 1417). В такім значінню се слово уживаєть ся й на иньших місцях — ibid. с. 9 і 1439.

10) Отже не вважаю оправданим погляд, що се був спеціально козацький поділ на роти — що то вони були органїзовані в роти (сей погляд новійше у Яблоновского Ukraina с. 413). Принаймнї документ не дає скільки небудь сильної підстави для такого погляду.

11) Акты Ю. З. Р. I ч. 105 (1541).

12) Пуласкиий ч. 120; текст має сильні помилки — спрявляю їх дещо.

13) Wasyl w. ks. moskiewski przysyłał mu (Глинському) na pomoc Ostafija onego sławnego kozaka — с. 944, і низше с. 949: których był wodzem Ostafi Daszkowicz kozak niepospolity (під р. 1508). Cześć ich zagonów (татарських) Polus Busak, sławny kozak pogromił (с. 950).

[14]) У Бєльского: Których (вояків наємних) się zebrawszy tego czasu kilka set z Przecławem Lanckorońskim jechali w kozactwo pod Biłagród, zajęli dobytek turecki i tatarski, pędzili do domu; Tatarowie i Turcy pogoniwszy je u Widowego jeziora bili się z nimi, przemogli je naszy i z korzyścią się wrócili. A natenczas się dopiero kozacy u nas się wszczęli (с. 991).

[15]) В новійшій моноґрафії про початки козачини, І. Каманїна, на перші два десятиліття XVI в. кладуться ще дві події з історії козачини: наданнє козакам першого привилею великим князем і повстаннє козаків против правительства (с. 78-81). Перше опираєть ся на пізнїйшій амплїфікації козацької традиції про першого гетьмана козацького, що основою своєю має записку Бєльского про початок козаків 1516 р. (з ріжними поправками й відмінами в датах). Друга звістка опираєть ся на записці про погром польського й литовського війська під Сокалем в 1519 р. (див. вище. 28), тільки зміненій одним з пізнїйших компіляторів (або через непорозуміннє, або через кепський здогад) в тім напрямі, що Татари за порозуміннєм з Поляками бють „наших" (себто Волинян) — Сборникъ лЂтописей Юж. и Зап. Рос. с. 75.

[16]) Рада в. кн. Литовського писала до в. князя: Scriptum esse ad nos a dno Eustachio capitaneo in Czerkassy et Kanyow, quod Sahath Kirej imperator atque Aslam soltan scripserunt illi, aggravantes sibi plurimum de mercatoribus caffensibus per cozacones de Czerkassy occisis et spoliatis, promittentes ob noc venire ad depopulandum dominium mtis vre — Acta Tomiciana VII c. 51.

[17]) Документы арх. юстиции І с. 523.

КОЗАКИ І КОЗАКОВАННЄ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНЇ XVI В. ВІДНОСИНИ ДО КОЗАЦТВА МІСЦЕВОЇ АДМІСТРАЦІЇ Й ЦЕНТРАЛЬНОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА: ПРОВІДНИКИ КОЗАЦЬКІ В ТРАДИЦІЇ І ПРОВІДНИКИ ДІЙСНІ: ЮР. ПАЦ, БОГДАН ГЛИНСЬКИЙ І ДМИТРО ПУТЯТИЧ, СЕМ. ПОЛОЗОВИЧ, ОСТ. ДАШКОВИЧ, ЙОГО ВІДНОСИНИ ДО МІСЦЕВОЇ ЛЮДНОСТИ, ПРЕДСЛАВ ЛЯНЦКОРОНЬСКИЙ Й ИНЬШІ ЗАХІДНЇ ПОГРАНИЧНИКИ, БЕРНАТ ПРЕТВИЧ. РІДКІСТЬ

ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ЗГАДОК ПРО КОЗАКІВ І ПРИЧИНИ СЬОГО; УЧАСТНИКИ КОЗАЦЬКИХ ПОХОДІВ ВИПИРАЮТЬ СЯ ЇХ; УЧАСТЬ МІСЦЕВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ Й ШЛЯХТИ В КОЗАЦЬКИХ ПОХОДАХ, ЗГАДКИ ЛУБЄНЄЦКАГО ПРО ШЛЯХЕТСЬКЕ КОЗАКУВАННЄ, БРАК КОЗАЦЬКОЇ ВЕРСТВИ, ЕЛЄМЕНТИ, ЩО БРАЛИ УЧАСТЬ В КОЗАКУВАННЮ, НЕОРҐАНЇЗОВАНІСТЬ КОЗАЦТВА ЯК ВЕРСТВИ.

В пізнійшій козацькій традиції й історіоґрафії української козачини деяким пограничним старостам, або иньшим проводирям козацьких експедицій, більш або меньш припадково переказаних польськими хронїстами, припала честь бути орґанїзаторами козачини й її гетьманами, в дусї пізнійшого значіння сього уряду — всенароднїх вождів України. Грабянка, автор першої „наукової” історії козачини визбирав такі ймення козацьких провідників, записаних ним в гетьмани: „в року 1506 былъ первымъ гетманомъ Прецславъ Лянцкоронскій, а в року 1514 будучи гетманомъ запорожскимъ нѢякійсь козакъ Венжикъ Хмелницкій розбилъ великую орду въ ПолщѢ подъ Заславемъ, потомъ былъ гетманомъ Димитрій князь Вишневецкій, а по немъ Евстафій князь Ружинскій” [1]). Вихідною точкою послужила й тут таж записка Бєльского про початок козаків в 1516 р., в „козацькім” поході Лянцкороньского на Очаків, тільки її дата в якійсь компіляції була помилена на р. 1506, так само як записка про побіду „Венжика козака Хмельницкого” під Заславом з під 1534 р. [2]) була перенесена, мабуть також помилкою, під р. 1514. Правдива дата походу Лянцкороньского була одначе пізнійше справлена, а з тим на перше місце серед козацьких гетьманів поставлений був иньший традиційний „славний козак” Остафій Дашкович, ще в історіоґрафії XVIII в. [3]), а українські історіоґрафи XIX в., при всїх ваганнях в дальших іменнях, уставили на довго сих двох перших гетьманів — першого Дашковича, другого Лянцкороньского [4]). В звязку з тим все більше рішучо переносила ся на перші десятиліття XVI в. й орґанїзація козачини, звязувана з іменем Дашковича уже в першій половині XVII в. [5]), але в пізнійшій традиції покрита більш популярними оповіданнями про реформу Баторія. Після того як Дашковича і Лянцкороньского знов висунено на перший плян, як перших гетьманів козацьких, на початки XVI в. почала переносити ся й орґанїзація козацького війська, незалежно від тих старих, забутих

переказів. В найбільше рішучій формі зробив се автор Історії Русів (звязавши одначе сю орґанїзацію чомусь з іменем Остафія Ружинського, чоловіка з другої пол. XVI в.), і його оповіданнє при всій анахронїстичности довго приймало ся в пізнійшій історіоґрафії.

Та навіть і по тім, як з громадженнєм історичного матеріалу все більше розлїтали ся хмари здогадів і фантазій сплетених старшими й новійшими історіоґрафами української козачини, ся пара: черкаський намісник Остафій Дашкович і Хмельницький староста Предслав Лянцкороньский зістали ся, можна сказати, аж до наших часів в ролї ґенїїв-опікунів української козачини, як її перші орґанїзатори й провідники. Тим часом не були вони анї орґанїзаторами козачини, анї першими в ролї привідців „козацьких" походів, і своє значіннє на сїм полї вони мусять розділити з богатьма иньшими репрезентантами української адмінїстрації, які так само старали ся використати козачину, як побутове явище, в інтересах оборони українського пограничa та з ріжних мотивів брали участь в „козацтві".

Першим з українських адмінїстраторів, замішаних в „козацтво", в нашім матеріалї виступає київський воєвода Юрий Пац: в 1489 р. його люде (Юрьєвы люди Пацевича) погромили московських купців на Днїпровім перевозї [6]). На скільки сам він особисто був у се вмішаний, не видно. Його люде, судячи по іменам провідників: „Богдан та Голубець та Васько Жила", се мабуть не орґанїзований похід київських рот, а свобідний набіг „козаків", що служили в „почтах" київського воєводи, хоч вони й не виступають в сїй звістцї під козацькою назвою: як ми вже знаємо, технїчним терміном ся назва стала не скоро.

Активнійше виступає сучасник Паца намісник черкаський кн. Богдан Глинський. Ми не знаємо, коли настав він в Черкасах — мабуть ще в 1480 роках [7]); в 1495 р. бачимо його вже намісником путивльським. Одинокий певний похід його знаємо в 1493 р„ коли віддячуючи ся за татарський наїзд, він разом з „царевичом Уздемиром" ходив походом на Низ, здобув і зруйнував новопоставлений Менґлї-гераєм „город" (Очаків), забрав в нім на „30 тис. алтин" грошей, і людей ханських 64 по части побив, по части забрав в неволю; тодї ж пограблено московського посла Суботу, що їхав до Криму з Волощини, й хан називає сих грабителїв „козаками черкаськими" [8]). Хоч тут назва „козаки", як я підносив, не має сильно-вираженого

технїчного значіння, але можемо прийняти се за певно, що похід справдї був вчинений з участю козаків, і дуже можливо, що й деякі иньші походи Черкасців з кінця 1480 років і потім в 1490-х робили ся з участю Б. Глинського.

Про наступника Паца на воєводстві кн. Дмитра Путятича знаємо вже документально [9]), що в його „почтах” служили черкаські козаки: вище згадано трус у „козаковъ черкаскихъ — князя Дмитриєвихъ козаковъ”; Щурова рота, де теж служили черкаські козаки, згадані в тій же записцї, могла бути ротою як київської так само й черкаської залоги. Спеціально козацьких рот чи полків в сих згадках нема ніяких підстав бачити: се було б антіціпацією, судячи по иньших фактах еволюції козачини. Воєвода набирав до своїх почтів козаків, і вони ж служили в місцевих ротах.

З наступників кн. Богдана з козачиною в нашім матеріалї звязуєть ся імя Сенька Полозовича, управителя черкаського староства на початках XVI в. Він був ключником київським в 1490-х рр., потім намісником овруцьким (коло 1510), державцем річицьким, але при тім, як оден з корінних київських земян, все виступає в наших звістках як оден з героїв пограничної війни з Татарами. Сучасник Децій знає його як „славного руського вояка” [10]); у пізнїйшого Бєльского він славить ся як „Полоз Русак славний козак” [11]) — все з нагоди побіди над татарськими загонами в 1508 р. Потім в сучасній кореспонденції маємо згадку про його побіду над Татарами в 1511 р. [12]) Але в найбільш характеристичній ролї, як ініціатор ширшої орґанізації козацької й провідник козацького війська, виступає він перед нами в 1520-х рр., разом з иньшим київським паном Криштофом Кмитичем, сином теж черкаського намісника, державцем чорнобильським. Хоч правительство литовське не дало їм ніякої підмоги на те, щоб зібрати козацьке військо, Полозович і Кмитич, „собравшы малый почотъ козаковъ, на низъ Днепром до Києва и далей до Тованя на службу нашу ходили”, як писав в. князь до панів-рад литовських. „И тамъ будучы послугы своєє намъ немало вчынили и тыхъ людей неприятелей всихъ Татаръ, которыє в паньстве нашомъ были, тыждень через Днепръ не пропустили, и на кождый день з ними бытву мевали и иншихъ били, а иншии сами потонули” [13]).

Та славу й значіннє Полозовича, як провідника й орґанїзатора козацького, покрила слава иньшого черкаського намісника Остафія Дашковича. Був се

також як Полозович місцевий чоловік, знавець місцевих відносин, завзятий вояка, герой пограничних воєн; його діяльність, анальоґічна з діяльністю роля Полозовича, але яркійша, шумливійша, інтензивнійша, закрила фіґуру його попередника і для пізнійших часів зробила з нього найвизначнійшого репрезентанта дніпровської козачини. Хоч то треба піднести, що в сучасних актах з Дашковичом ніде не звязуєть ся козачина як назва, як термін.

Дашкович був київським паном-земянином з походження — тут були його маєтности „отчызныи матерыстыи” [14]). Але на політичну арену виступає він на Білоруси: на початку XVI в. під час війни Литви з Москвою був він комендантом Кричева; перед тим був він „воєводою во многихъ мѢстѢхъ” на пограничу, але про сю його службу не маємо близших відомостей [15]). В 1503 р., обмовлений за щось перед в. кн. Олександром, Дашкович постановив попрощатись із ним і здавши замок дворянину господарському П. Епимаховичу, він перейшов, уже по уложенню перемиря між Москвою й Литвою, на службу в. кн. московського. В. кн. Олександр жадав, щоб його видали йому як зрадника, але в. кн. московський на се не пристав, трактуючи перехід Дашковича в дусі старого права свобідного переходу „бояр і слуг вольних” [16]). Щоб оправдатись перед в. кн. Олександром в зложених на нього обвинуваченнях, Дашкович приїздив за охоронним листом в 1505 р. на литовський сойм в Берестю і оправдав ся дійсно: був реабілітований, і маєтности йому вернено [17]). Але очевидно, він лишив ся ще на службі московській, і під час повстання Глинського приходив йому в поміч з московським військом [18]). Тільки по погромі повстання Дашкович вернув ся до Литви і переносить свою діяльність на Україну. З початку він дістав в державу Канів, потім, в р. 1514 до Канева придано йому й Черкаси, і обидва староства лишили ся в його руках до смерти, двадцять літ з верхом.

В сім періоді його спеціальністю стають справи татарські: охорона України (вся східно-полуднева Україна подніпрянська належала до його уряду як канївського й черкаського старости), зносини й дипльоматичні пересправи з Татарами. В польсько-литовській державі вважали його незрівняним спеціалістом на сім полі. В сучасній записці про похід під Очаків так росписуєть ся репутація Дашковича. Він мав велику славу у своїх і у Татар, „бо багато мав побід над Татарами, не раз також був провідником Татар в походах на Москву, пустошив московські землї на великі простори і

татарське військо щасливо приводив назад додому обтяжене величезною здобичею. Хитрий, відважний і щасливий войовник, він був правдивим пострахом Татар. Його лице, весь вигляд тїла й одежа все було чисто татарське. Він знав їх мову і часто буваючи на розвідах, він зіставав ся не пізнаним в їх таборі: його вважали за Татарина і завдяки тому довідавши ся про їх справи, він розбивав їх на голову, а післанців татарських, посиланих до нього, він виставляв на страшний позір, прибитих на палях в степах в тих місцях, кудою проходили Татари [19]). Знаємо його похід з Татарами на Сїверщину в 1515 р. і голосний похід на Москву в 1521 р.; в. кн. Жиґимонт прислав за сї подвиги почесні дарунки Остафію: оксамит і сукна і 50 кіп грошима. По сїм Остафій послує в Крим і зараз по тім — пустошить його близше незнаним способом, під час усобиць по смерти Магмет-ґерая [20]). Пізнїйше він також бере участь в кримських усобицях, і використовуючи їх для набігів на Татар (в роді голосного походу під Очаків 1528 р.), підтримує кримських претендентів. Так під його опікою, в сусїдстві Черкас, шукав захисту при кінці 1520-х рр. претендент Іслам-ґерай, і се стягнуло на Дашковича похід хана Сеадат-ґерая: він приходив в 1532 р. на Черкаси, з яничарським військом і великою артилєрією, щоб поконати невгомонного сусїда, але міста не здобув, і по тринадцяти днях безуспішних зусиль, як оповідав польський хронїст, запросив Дашковича на зїзд і запив з ним союз і братерство. Дашкович їздив з трофеями сеї голосної кампанії на зїзд до Пьотркова — з кулями від гармат, якими обстрілювано Черкаси, і так йому складали великі комплїменти й дарунки. Там же він висловив свої памятні поради про заложеннє постійних залог на Днїпрі на татарських перевозах, для оборони України [21]). Се був його останнїй тріумф, він умер незадовго (1535), не полишивши потомства, ні жінки (не знати, чи й був жонатий), за те роздавши богаті надання на монастирі, як належало „чоловіку рицерському”. Серед місцевої людности лишив він память не особливо світлу своїми „новинами", як ми бачили вже по части. Збиваючи засоби на свої військові „почти”, на оборону замків і на свої воєнні потреби, сей суворий пограничник держав залїзною рукою місцеве міщанство і всякий иньший люд, позаводив ріжні побори й оплати, обмежив місцеву людність у свобіднім користуванню уходами і всякими иньшими вигодами, і його „новини” стали потім вихідною точкою для довгих спорів місцевої людности, що не могла помирити ся з утратою старих свобід, і вела завзяту війну з пізнїйшими старостами, які не маючи сил і авторитету Дашковича,

вели далї його фіскальну полїтику. Зараз по смерти Дашковича „войт і всї мїшане міста Черкаського” заносять в. князеви скаргу „штожъ дей якъ державъ отъ насъ тотъ замокъ Черкасы небожчихъ панъ Остафей Дашковичъ, ино дей въ тотъ часъ кривды ся великія имъ отъ него стали”: він вийняв з юрисдикції громади багато людей і перевів їх на послугу замкову і під його присуд; відобрав міські уходи на Днїпрі й Сулї і почав роздавати їх за оплатами „людемъ обчымъ”; почав з здобичи уходників брати половину риби або звіря; забрав на замок доходи з корчми; завів примусову продажу риби й меду на замок; збільшив старостину частину в добичі воєнній, козацькій спеціально і т. д. [22]).

Се не перешкодило одначе пізнїйшій українській історіоґрафії зробити з Дашковича репрезентанта громадського, народоправного елєменту, хоч в дїйсности, як бачимо, власне сьому громадському елєменту він сильно дав ся в знаки.

В західнїм, побожськім районї, на брацлавсько-подільськім пограничу, пізнїйша традиція звеличала особливо ролю й значіннє Предслава Лянцкороньского, старости Хмельницького, анальоґічно, але з далеко меньшим правом нїж се зробила з Дашковичом. У сучасників центральною фіґурою тутешньої оборони й боротьби з Татарами аж до самої своєї смерти в 1530 р. виступає кн. Константин Ів. Острозький, summus cum Tartaris belli gerendi imperator, як його називають сучасники [23]). З свого титулу винницького і брацлавського старости він був офіціальним сторожем литовського Побожа, а як гетьман в. кн. литовського, перший маґнат Волини і взагалї чоловік незвичайно авторитетний і поважаний, він в другім і третім десятилїтю був шефом цїлої української оборонної орґанїзації. Його останнїй тріумф над Татарами в 1528 р., був оваційно святкований: по всїй Польщі „кн. Константина до небес виносили найбільшими похвалами, і коли він скоро по тім приїхав до Кракова до короля Жиґимонта, той прийняв його з найбільш вишуканими почестями, в присутности всього двору і коли він вїздив в город і замок, перед ним несли воєнні знаки, забрані від ворога в сїй війнї, й вели перед ним забраних в неволю Татар” [24]).

При нїм на другім плянї стояли подільські старости, начальники наємного війська й стражники — начальники сторожі, що завідали обороною

коронної границі. Серед них в сучасних джерелах на першім пляні Станислав Лянцкороньский, староста камінецький і стражник (excubiarum praefectus) в другім десятилітю, його наступники в стражництві Якуб Струсь (від 1520 р.) і Микола Сенявский, пізнійший гетьман, начальники наємного війська Ян Сверчовский (старший), Якуб Сецеґіньовский, старий пограничник, брат Станислава Предслав Лянцкороньский староста Хмельницький, Юрий Язловецкий, тоді ще молодий воєвничий маґнат, герой нещасливого походу під Очаків 1528 р. [25]). З них в пізнійшій традиції найбільш пощастило Предславу Лянцкороньскому — в сучасних звістках не так дуже замітному. Старовольский в своїх Sarmatiae bellatores звеличав його як гідного ученика Конст. Острозького, як лицаря, вишколеного в рицарській штуці сучасної Европи („пройшовши цілу Европу, побував також в Єрусалимі і в ріжних варварських краях, і там багато навчив ся з воєнної штуки і вернувши ся до дому, покористував ся тим: в воєнній штуці багато відмінив і нового завів") [26]).

В 1530-х рр. зачинав свою службу на Поділю як ротмістр Бернат Претвич, від р. 1540 староста новозбудованого барського замку, оден з найбільш славлених пограничників [27]). Про його казали: za pana Pretwica wolna od Tatar granica; налїчували 70 його битв з Татарами, і в усїх він, мовляв, побивав їх. Найбільш прославленим епізодом був його похід під Очаків 1541 р., оповіджений Бєльским: „незадовго перед тим Татари впали були на Русь, починили великі шкоди коло Винниці й по иньших місцях. Бернат Претвич гербу Вчелє, староста барський, вартий памяти у всїх нас Поляків, пустив ся за ними з невеликим числом козаків і Черемисів, прийшов за ними аж під Очаків, але вже забрані в неволю люде були на кораблях: везли їх в Кафу на продаж. Плакав, дивлячи ся на їх біду, промовляючи: як би я радий був вас виратувати, коли б міг. За те славно помстив ся за них, порубавши дїтей татарських, і жінок їх, або потопивши, коли вони утїкали на воду. Черемиси стріляли на воді як качок. З добичею вернув ся до дому і другого року то повторив" [28]). В своїх мемуарах, предложених в 1550 р. соймови в відповідь на турецькі скарги, Претвич дав нам цікавий образ тодїшньої пограничної війни, вже використаний нами вище. Шефом і учителем своїм і своїх товаришів називає він гетьмана польного Сенявского — може й занадто, з ґречности перебільшуючи його ролю, та ховаючи ся за його повагу супроти невдоволення двору з причини турецьких скарг. Своїм

близшим товаришем в пограпичній війні з Татарами 1530-х років, як ми бачили, називає він кн. Семена-Фридриха Пронського, старосту винницького і браславського, а в 1540-х роках кн. Федора Сангушка також старосту виницького і браславського, потім володимирського († 1547), Богуша Корецького, що старостував також в Винниці і Браславі в кінці 1540-х років, князя Дмитра Вишневецького (славного Байду) 29). Се розумієть ся — тільки більш меньш припадком названі ймення героїв тодїшньої пограничної війни.

Звязь сеї пограничної боротьби з козачиною тут, на західнїм театрі сеї війни, виступає в офіціальнім, сучаснім матеріалї ще рідше, ще слабше і припадковійше, нїж на Поднїпровю — хоч і там вона, як ми бачили, в сучаснім матеріалї також зрідка тільки проступає. Діяльність Пред. Лянцкороньского, героя пізнїйшої козацької традиції, фундатора козачини, в сучасних звістках нї одною йотою не звязуєть ся з козацьким іменем. Голосний похід на Очаків Претвича в пізнїйшім оповіданню (Бєльского) представлений дїлом козацьким, але в записцї Претвича 30) про козаків в сім поході не згадано й словом. Від козацького нападу на Очаків 1545 р. вся адмінїстрація литовської й польської України відхрестила ся руками й ногами; польські слїдчі, очевидно на підставі пояснень Претвича чи його служебників, поясняли, що то „козаки з в. кн. Литовського через волость Барську, Претвичовим шляхом, займаючи на кільканадцять миль коронної території, ходять брати добичу на Волощину і на улуси й чабанів турецьких, і се для того так роблять, аби ввести в підозріннє у сусїдів Претвича й иньших пограничних людей з корони Польської”. Польські аґенти спихали справу на старост литовських: вони зловили якогось козака Івашка, одного з козацької ватаги, і той показав на слїдстві в Кракові, перед двором королївським, що „вони ходили тепер на Волощину за відомістю й наказом кн. Федора старости володимирського, а иньшим часом ходять на Тягиню й Очаків” 31). Сї пояснення одначе зістали ся секретом польського правительства 32). Даремно турецьке правительство заявляло, що ініціаторами сього нападу були: старости пограничних замків, перед усім Претвич, Сангушко, Пронський (не знати, чи староста черкаський Андрій, чи воєвода київський Семен, давнїйший староста браславський) 33). Польське правительство стало на тім, що похід вчинила степова наволоч, переважно з московських підданих, а дуже мало — литовських, над якою

нема нїякої екзекутиви, і щоб не розмазувати справу, поспішило заплатити шкоди турецьким підданим. Претвич в своїх записках тільки оден однїсенький раз прохопив ся про свої звязки з козаками. Оповідаючи про свою засїдку, вчинену Татарам, коли вони погромили риболовів браславських (десь в р. 1548), він пише: „ідучи в степи, полишив я кількадесять служебників — стерегти на Кучманськім шляху, над ними був Бєрнашевский з козаком старшим [34]), і за тиждень по моїм виходї вони вистерегли білгородських Татар.... що йшли просто на Бар; пішли за ними й догонили за 4 милї від Бару, побили, а декотрих живцем узяли". Ся припадком упущена звістка дуже інтересна, особливо як звязати її з тими виясненнями турецькими, і оповіданнєм не дуже пізнїйшого Бєльского про козаків в Претвичових походах. Такі замітки Претвича як та, що практикована ним сторожа на шляхах зветь ся „козацтвом", або що в походї Претвича з иньшими панами й старостами на Татар був у них „асавулом" кн. Корецький — найлїпше показують, як пересякнена була козацькими елєментами вся отся погранична війна з Татарами.

Не підлягає сумнїву, що на цїлім просторі від Київа й Черкас до Бару й Хмельника протягом всеї першої половини XVI в. погранична боротьба з Татарами й партизанська війна тими всїми правительственними аґентами — сторожами, державцями, гетьманами, стражниками, ротмістрами, й ріжними панами, що з власної охоти віддавали ся сьому пограничному спортови, вела ся з участю козаків і елєментом козацьким в дуже значних розмірах. Згадки про козаків в сучасних джерелах, рідкі й скупі, тільки кидають промінчики світла на сю практику, що в дїйсности була явищем постійним, звичайним, можна сказати — нормальним. Коли в джерелах сучасних з київських воєвод тільки кн. Дмитро Путятич, з черкаських намісників тільки кн. Богдан Глинський, з овруцьких Сенько Полозович, з житомирсоких кн. Корецький, з браславських кн. Сангушко, з барських Претвич більше документно звязані в сучаснім матеріалї з козачиною: уживають козацьких сил до своєї боротьби з Татарами, виступають на чолї козацьких ватаг, — то в дїйсности, можна сказати, всї скільки небудь визначні участники сеї пограничної боротьби робили се: уживали козацьких сил і „козакували" разом з козаками. Не тільки „Русак Полоз" або Остап Дашкович, але всї визначнїйші старости черкаські починаючи від кн. Богдана Глинського — Кмита Олександрович, Іван і Василь Дашковичі Глинські (брати Богдана в других), Андрій Немирович, пізнїйший воєвода

київський, звісний участник війн з Татарами — всї вони були такими ж „козаками”, якими пізнійший Бєльский рекомендує нам Полозовича й Дашковича, тільки більше або меньше „славними”. Козакували державцї браславські як старий Константин і молодий Іля Острозькі, як Сангушки, Пронські, Корецькі. Козакували ротмістри литовські й коронні й маґнати в родї Язловецьких (похід 1528р.), Сєнявских (Ярош і Микола сини воєводи белзького), Вишневецькі (як славний кн. Дмитро). „Руські землї” за короля Авґуста мали багато молодїжи охотної й ґречної (sic), з котрою багато мали роботи Татари, від них відбиваючись”, — споминав за свіжої памяти ан. Лубєнєцкий; „такі були Сєнявскі, Струсї, Гербурти, Претвич, Станислав Замойский, Потоцкий. Влодек, кн. Вишневецькі, Збаразькі, Заславські, Корецькі, Рожинські й иньшої значної шляхти не мало, що рідко сходила з поля. Вони вважали то за рід ловів (myslistwo) ходити в поле самим або посилати туди свою челядь і підданих — через те й спокій був з Татарами” [35]).

Таким „козацтвом”, як називає Лубєнєцкий на иньшім місцї сей степовий спорт [36]), сї пограничники, урядові й не урядові, старости і ротмістри, маґнати й поменьші пани, безперечно, сильно причиняли ся до розросту сил і енерґії козацької. Своєю участю чи підмогою козацьким походам вони розколисували динамічну енерґію козачини і приготовляли, приспішали його орґанїзаційний процес. Але не були анї орґанїзаторами козачини анї формальними провідниками її хоч трохи в такім стилю, в якім представила декого з них пізнійша традиція козацька. Те, що хоч трохи підходило під такий стиль, було і лишило ся самими проєктами (як проєкти Полозовича й Дашковича), що найбільше — ефемерними епізодами (як екскурсія Полозовича), не переведеними в практику. Загалом же беручи, все те шляхетське „козацтво” від часу до часу тільки, принагідно або хвилево використовувало місцеву козачину народню, не роблячи нїчого для її постійної орґанїзації і зовсїм не приймаючи на себе (виключивши одного тільки Дмитра Вишневецького в 1550-1560 рр.) ролї формальних проводирів козачини. Навпаки, репрезентанти сього шляхетського козацтва мали всяку причину на те, щоб не тільки не манїфестувати ся офіціально своїми звязками з козачиною, а навіть скромно промовчувати їх.

По перше — солїдарізувати ся з козачиною було ненаручно, бо вона раз у раз переходила границю дозволеного і попадала „не в тон” полїтиці

правительства. Епізод 1545 р. дуже характеристичний з того погляду, що показує, як старанно відпекували ся від усякої участи в козацьких подвигах їх панські участники, коли з того виходила небезпека королївської неласки, або й перспектива заплати з власної кешені рахунку шкод, починених козаками. І тому що ніколи не можна було вгадати, який оборот справа візьме, сим панським участникам козацького спорту далеко мудрійше було не дуже висуватись на перед, особливо коли козацький похід робив ся не в формі погоні за напастниками Татарами, а з власної ініціативи (Претвич в своїй записці все тільки й оповідає про те, як він ганяв за Татарами, коли вони приходили в коронні або литовські землї). По друге, козачина не встигла ще здобути собі того блискучого престіжу, тої авреолї, яка окружила її пізнїйше. В першій половинї й серединї XVI в. козачина — се була перед усїм бездомна голота, неприкаяннї люде. Козацьке імя уживало ся в досить згірдливім, непочестнім значінню, і навіть в другій половинї XVI в., звертаючи ся до них, не називано їх козаками, тільки „молойцами”, „рицарством” або иньшим титулом [37]). Тож і я думаю, що Ост. Дашкович чи який иньший репрезентант тодїшнього козаковання не взяв би то собі за великий комплїмент, як би хто його в очі назвав „славним козаком”, як називає по за очі Бєльский, уже в другій полов. XVI в., коли престіж козачини виріс незмірно.

В першій половині XVI в. козачина як явище побутове, тим більше — як термін, була досить слабо ще знана по за місцевими українськими кругами, і тим поясняєть ся також, що звістки про неї в тім часї у сучасників такі рідкі й припадкові. Вона не тільки не сформувала ся ще як певна верства, але не набрала якоїсь виразности в своїм понятю. Ми бачили вже, в якім широкім, неозначенім розумінню уживало ся се слово на протягу всеї першої половини XVI віку. в козацтво — козакованнє, але пошукайте людей, які б відізвали ся й сказали на себе, що вони козаки! Таких тодї сливе не було. Козакує Претвич й ходить з козаками; але я свого часу перегриз документальний матеріал для його Барщини, і знаю, що нема слїду там козаків, як якоїсь катеґорії суспільної чи кольонїзаційної. Єсть одиниці, до яких прилипло імя козацьке як призвище, як Дмитро Базанович Козак, земянин браславський, що осїдає в Барщинї, Козачина селянин, Козак новооселий свобідний [38]); а в козацтво ходили, очевидно, й місцеві міщане, й Чемериси-кольонїсти, і воєнно-служебна барська шляхта й старостинські служебники та наємні вояки. Перепись сторожі з подільсько-браславського погранича знайомить нас напр. з сими місцевими земянськими контінґентами, що несли сторожову службу і заразом становили кадри всякої партизанської війни. На Кучманськім шляху, над Мурахвою, відбувають сторожу шляхтичі з Барщини (пізнїйшої) з своїми підданими і служебниками на 30 конях (Лазар Карачіївський з 4 кіньми, Павло Стабровский з 7, Ян Волик з 6, Гира Снитовський і Мирча з 2, Васько Поповський, Лехинча Женечкович, Васюта з Івановець, Гринець Каричинський, Янек з Слобідки, Васько Сташович, Федір Поповський, Олекса Женечкович, Андрушко Станчулович, Кузьма Криванович — по одному); під Копистерином 40 коней (м. ин. Захар війт з 2, Ленарт пушкар з 3); на браславських шляхах — на Саврани, Чечельнику, під Звенигородом і Кошиловцями — 25 коней, і т. д.). Он хто козакує. В Браславщинї 1540-х рр. повно скарг на браславських козаків: скаржить ся на них турецьке правительство; признаєть ся до вибриків браславських і винницьких козаків правительство литовське; місцеві земяне й міщане міркують над способами, як би стримати козаків, щоб вони не зачіпали ся з Турками; винницькі земяне в своїх жалях на старостів згадують про свої давнїйші доходи з козаків і пасїк козацьких, покасовані старостами [40]). І що ж? Маємо докладні переписи Браславщини з 1545 і 1552 р. і знов таки не бачимо в них козачини як якоїсь суспільної катеґорії чи ґрупи. Єсть земяне,

міщане, піддані панські й державні, а козаків нема; а вже ж неможливо собі представити, що се все мова була тільки про козаків прихожих.

Тільки на Поднїпровю, в головних огнищах козачини — в Черкасах і Каневі в 1550-х рр. виступають козаки як певне суспільне понятє, але і тут по за чистими ембріонами козацької орґанїзації, якими були „ватаги" степової козачини, ми в тім часї — аж до 1560-х рр. не знаходимо ще нїяких скристалїзованих орґанїзаційних форм [41]). Навпаки місцева козачина виступає перед нами в таких формах, які ще виразно вказують на неорґанїзованість сього понятя. Очевидно бо, що анї та бездомна козачина, яка живе в наймах в містї, нї та прихожа, якої в 1551 р. в Черкасах начислено коло 250 душ, не представляє собою тої козачини, яка в тих часах, в 1540 і 1550-х. рр. наповняє своїми голосними подвигами Україну і якої правительство ще в 1520-х рр., на підставі поданих йому місцевими людьми відомостей, вважало можливо навербувати на службу против Татар хоч би й 2000. Ті ріжні понятя козака, які дають нам люстрації поднїпрянських замків — козака-бездомника, козака-уходника, не покривають ся з понятєм козака-войовника. Понятє козака ще дуже мало означене, скристалїзоване, і сформованнє козачини як суспільної верстви навіть тут, в головнїйших огнищах її ледво-ледво що зачинало ся в 1550-х рр.

Козацький елємент наростав неустанно, але сформованнє козачини як правно-суспільного понятя, як суспільної верстви мало ще перейти довгий процес розвою — наслїдком внутрішної еволюції і під впливами тактики адмінїстрації місцевої й центрального правительства: того ужитку, який робили вони з козачини, як суспільно-побутового явища, і тих способів, на які брали ся вони, щоб підбити козачину під свої пляни й бажання.

Bach I.F. Evaluation of T-cells and thymic serum factors in men using the rosette technique.// Transplantation Rev.- 1973.- V. 16.- P.196-217

Примітки

[1]) с. 20-1.

[2]) Як читаємо її у Стрийковского с. 397.

[3]) Так у Ніґельмана: „въ самомъ началѢ 16 столѢтія одинъ изъ украинскихъ жителей и уроженецъ города Овруча, именемъ Дашкевичь, назвавшись хетманомъ, собралъ нѢсколько одноземцевъ своихъ, наименовавъ ихъ козаками, именемъ отъ Татаръ заимствованнымъ (і воював з Татарами), за что въ 1505 г. испросилъ отъ короля польскаго Жигмунда перваго земли въ кіевскомъ и браславскомъ воеводствахъ для пространнѢйшаго оселенія сихъ воиновъ" (с. 14); теж в Переписи, вид. Білозерським. Відси потім дата 1500 р., як початок гетьманства (як в історії Маркевича). На хронольоґізацію, хоч дата походу Лянцкороньского була вже поправлена, все таки впливала стара дата 1506 р., і тим очевидно поясняєть ся, що Дашкевича посунено на самі початки XVI в., і його привилей положено на р. 1505.

[4]) Про вагання в сїй справі див. в прим. 3.

[5]) Розумію головно оповіданнє Старовольского — наведене в прим. 3.

[6]) Памятники снош. съ Литов. госуд. I с. 23. Згаданого тут Богдана, провідника нападу, Каманїн (с. 62) і Яковлев (с. 343) вважають кн. Богданом (Глиньским). Се трудно думати: по перше — дуже він не гонорно тут названий, без титулу, по друге — чому він виступав би на чолї воєводиних людей, а не своєї власної дружини?

[7]) Яковлев в своїй розвідцї про черкаських намісників (с. 344) наводить записку з 1488 р. про наданнє пушкарю черкаському і по нїй „там же князю Богдану Федоровичу 10 коп. грошей з листа (чит.: мита) в КіевѢ"; але се „там же" мабуть вказує не на Черкаси, а на місце надання. Помиляєть ся д. Яковлев, кажучи, що кн. Богдана взяли Татари в неволю: в реляції татарській, ним вказаній, про се нема нїчого.

[8]) Памятники снош. съ Крымомъ I с. 194-6.

[9]) Як вище, с. 85.

[10]) Polusz miles ruthenus insignis — під р. 1508 (с. 35).

[11]) Polusz Rusak, sławny kozak — під тим же 1508 р. (с. 950).

[12]) Див. вище, с. 25.

[13]) Документы арх. юстиціи I с. 523.

[14]) Акты Ю. З. Р. II ч. 117; про ріжні баламуцтва про Дашковича див. прим. 3.

[15]) Памятники снош. съ Лит. гос. I с. 447-8, 470, Воскр. I с. 24.

[16]) Памятн. снош. съ Лит. гос. I с. 469-70.

[17]) Литов. Метрика I с. 770-1.

[18]) Див. в т. IV [2] с. 486.

[19]) Acta Tomiciana XI с. 233.

[20]) Про се у Карамзїна VII с. 78 (без показання джерела воно не звісне й досї).

[21]) Бєльский с. 1055 і 1059, пор. записку сучасного дневника про приїзд Дашковича на сойм в Monum. Poloniae V с. 899.

[22]) Архивъ Ю. З. Р. VIII. V ч. 6-7. II с. 367-8.

[23]) Див. вище с. 32.

[24]) Ваповский с. 218.

[25]) Всїх їх біоґрафії у Старовольского Sarmatiae bellatores, але риторичні й дуже бідні реальним змістом

[26]) Sarmatiae bellatores вид. 1631 розд. LXXVII. В наших часах сї старі компліменти, пересоливши їх ще більше (за Кулїшем), повторив Еварницький: у нього Лянцкороньский „извѢстенъ былъ какъ лучшій

полководецъ своего времени, много путешествовавшій по разнымъ странамъ Европы и Азіи, изучившій всѢ боевые пріемы лучшихъ европейскихъ и азіатскихъ полководцевъ" (Исторія запорож. казаковъ II с. 9-10).

[27]) Видавець його мемуарів Любомірский знав його з рахунків ротмістром на Поділю від 1537 р. (Bibl. Warszawska, 1866, III с. 47). Про його діяльність як барського старости див. мою книгу Барское староство с. 100 і далї.

[28]) Вид. Туровского с. 1085.

[29]) Див. вище с. 64.

[30]) Його оповіданнє наведене вище с. 63-4.

[31]) Збірка документів про сей напад 1545 р. (з Acta Tomiciana) видана Е. Барвіньским в Записках т. XVIII ч. 2.

[32]) Окрім згаданої збірки з Acta Tomiciana, маю в руках ще оден документ, який показує, що кн. Сангушко дійсно був скомпромітований в тім епізоді: Testimonium genorosi Bernardi Prethwicz capitanei barensis contra Demetriuni filium ducis Chwiedori Wlodimirski. Sigismundus etc. Significamus tenore praesentium etc., quod constitutus personaliter in praesentia nostra regia generosus Bernhardus Prethwicz statuit testem generosum Hyeronymum Szyenyawsky palatinidem belzensem personaliter coram nobis, qui testimonium praestitit praesensque adfuisse se dicit, quando praedictus generosus Bernardus Prethwicz ostendit literas serenissimi domini regis junioris nobili Demetrio, filio ducis Chwiedori Wlodimirski, quibus sua majestas serio prohibuerat omnibus capitaneis, in confiniis agentibus, ne vel ipsi ad rapinas aegendas in Oczakow aut alia caesarea Thurcarum dominia descenderent aut proficiscerentur, aut homines quoscunque mittere auderent. Quas tum literas ipse Prethwicz dicit, quod Demetrius negabat se vidisse aut sibi per ipsum Prethwicz esse oblatas vel ostensas. Insuper dux Demetrius Wiszniowieczki et nobilis Ioannes Hrynko coram nobis per literas sub sigillis eorum sunt testati ejusmodi literas et prohibitionem severam serenissimi domini regis iunioris praefato Demetrio esse per praedictum Prethwicz ostensas et explicatas, quod idem personaliter probare se submittunt aut coram nobis aut serenissimo domino rege iuniore filio nostro

charissimo, quando illis a nobis aut serenissimo domino rege iuniore locus et tempus data fuerint et praescripta, — harum testimonio literarum quibus sigillum nostrum est subimpressum. Datum Cracoviae feria sexta in octava visitationis virginis Mariae anno Domini millessimo quingentesimo quadragesimo sexto regni vero nostri quadragesimo. Relatio magnifici Thomae de Sobota regni Poloniae canicellarii (Метрика Коронна кн. 70 л. 605). Тут виступає, як бачимо, ціла компанія пограничників, що фіґурує і в записках Претвича: кн. Федор і його син, сини Мик. Сенявского, кн. Дмитро Вишневецький; тільки як в записках Претвіча вони представляють ся приятелями-товарищами, то тут, супроти гнїву короля, сердечно спихають оден на другого вину.

33) S państwa wassego s Polski z nikotorich zamkow przotkiem z Braczlawia Izaczko, a Masslo z zamku tess wassego s Cerkass na imie Karp, Jan Dersko — cy s Czerkassow y s Kiowa, y z innich zamkow nyektorzi panowie ssami w glowach, przodkem Prethwicz, Wlodimierski, Pronski, y z innich panow roszkazania ci bendącz glowami, sprawiwssi ssobie trzidzieisczi y dwie szaiky, wodą przissli... pod zamek nasz Oczakow — ibid. ч. 8. Як бачимо з усього, Турки мали про орґанїзацію походу досить докладні відомости.

34) Nad któremi byl Biernaszewski z kosakiem z Tarszem — так в виданню (l. c. с. 58); очевидно треба читати: ztarszem або starszem. „Старший козацький” кількадесять лїт пізнїйше вже звісний нам як, офіціальна, назва козацького ватажка.

35) An. Łubieniecki Poloneutichia с. 30.

36) с. 15

37) Напр. листи Баторія 1578-9 (Acta Steph. Batorei ч. 168, 189, 192) — Mołojcom Zaporożnym; лист Язловецкого (Listy S. Zółkiewskiego ч. 12): Panowie Molodczy; лист Кр. Зборовского: Zacne rycerstwo! (Pauli Pamiętniki do życia i sprawy Sam. i Kr. Zborowskich с. 43, і т. д. — див. ще низше.

38) Архива Ю. З. Р. VII. II с. 221-2, VIII. I с. 137-8, 222-3.

39) Źródła dz. т. XX с. 144.

40) Записки т. LXIII, op. c. ч. 8, Книга Посольская I с. 20 і 35, Źródła

dziejowe VI c. 122, Архивъ Ю. З. Р. VIII. V ч. 26.

41) „Роти” — як „Щурова рота” згадана в наведенім вище черкаськім епізоді коло р. 1503, очевидно не були ротами спеціально козацькими: нема тут їх сліду протягом цілого XVI віку.

КОЗАКИ І КОЗАКОВАННЄ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНЇ XVI В. ВІДНОСИНИ ДО КОЗАЦТВА МІСЦЕВОЇ АДМІСТРАЦІЇ Й ЦЕНТРАЛЬНОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА: ПОЛЇТИКА ПРАВИТЕЛЬСТВА СУПРОТИ КОЗАЧИНИ В 1-ІЙ ПОЛ. XVI В., ПРОЄКТ КОЗАЦЬКОГО НАБОРУ 1523/4 Р., ПРОЄКТ ДАШКОВИЧА 1533 Р.; ТАТАРСЬКІ ЖАЛЇ НА КОЗАКІВ, СКАРГИ ТУРЕЦЬКІ І ПРАВИТЕЛЬСТВЕННІ ЗАХОДИ КОЛО ПРИБОРКАННЯ КОЗАЧИНИ, ЦИРКУЛЯР 1541 Р.

Уже з кінцем XV в. зачіпки козачини з Татарами, Турками, Москвою й скарги на них від тих правительств починають звертати на неї увагу правительства польського, а особливо литовського. Ми бачили вже, як напад козаків в 1504 р. на татарский караван з послами й купцями спинив посольство ханське для уложення угоди, і литовське правительство, що безмірно бажало якось ту угоду склеїти, для придобрення ханови наказало своїй українській адміністрації ужити як найгострійших способів против участників сього ненаручного інциденту. Їм поручено було відшукати заграблене й сильно покарати участників, і староста черкаський справді не тільки повідшукував ріжні річи, але й половив ріжних участників — ходив навіть оружною експедицією для того в степи. Посадив одних до вязниці, иньших карав на смерть — принаймні коли вірити запевненням литовського правительства та донесенням, які дістали в Криму з Черкас. В дійсности сї нагінки не були може так суворі й гострі, й багато з того могло бути зроблено „про око”, як робило ся й пізнійше: не в інтересах сеї української адміністрації було занадто приборкувати козаків, і то ще на потїху неприятеля „поганина”.

При кожній нагоді ся адміністрація не залишала пояснити правительству свій улюблений принціп, що розвій партизанської війни з Татарами являєть ся одиноким пострахом і способом стримання Татарів, та підчеркнути

цінність, яку мають козаки в орґанїзації такої степової війни з Татарами і оборони від Орди. Результатом таких представлень було рішеннє вел. князя навербувати з козаків пограничний корпус для сторожі шляхів і перевозів від Татар. Я згадував уже про се. В груднї 1524 р. в. кн. Жиґимот, піддаючи радї вел. князївства з нагоди близького сойму ріжні гадки й проєкти до обдумання, між иньшим пригадував справу навербовання козаків. „Писали ми вже перед тим вашим милостям, щоб ви наказали державцю річицькому Семену Полозовичу і Криштофу Кмитичу зібрати козаків і піти Днїпром на низ на службу нашу; і ми казали їм дати „на страву", а для козаків кількадесять кіп грошей і сукон. Тепер пан Семен і пан Криштоф писали до нас, сповіщаючи, що вони зібрали були чимало козаків і стояли з ними довгий час у Київі, ждучи того датку нашого, але анї їм самим анї для козаків не прислано анї одного пенязя. Через те козаки ті розійшли ся, а вони як слуги добрі й вірні, сповняючи наказ наш і в. мил. рад наших, забрали все таки малий „почот" козаків і пішли з ними Днїпром до Київа і далї — до Тавани, на службу нашу. Там вчинили вони нам не малу послугу: всїх тих ворогів Татар, що були в державі нашій, вони цїлий тиждень не перепускали. Кождого дня зчинали з ними битву, богато побили, иньші потонули. І ми за сю послугу їм дуже вдячні. І з огляду на се й. м. господар поручає сказати в. милости: коли з таким малим числом людей були вчинені такі послуги нам, то ми з того бачимо, що як би там на Днїпрі стояло козаків тисяча або дві, то певно з того була б „большая а знаменитая послуга и оборона паньствамъ нашимъ". Через те поручаємо вам, радам нашим: звольте порадити ся і поміркувати про се. І коли б надумали ви тримати там на будучий рік козаків на Днїпрі для охорони й оборони держав наших, то звольте вибрати якогось відповідного чоловіка з наших дворян і поручіть йому завчасу, зараз по великоднї їхати до Київа — збирати козаків. І накажіть на той час післати для них сукон і грошей кілька сот кіп. А тих козаків розложити по Днїпру на перевозах, аби вони служили державі й нам, стерегли тих перевозів і боронили, скільки їм Бог поможе" [1]).

Як міркувати з сього, вже не далї як при кінцї другого десятилїтя виник проєкт узяти козаків на державну службу. Се була досить смілива гадка — обернути на службу державі тих степових розбійників, яких в. князь так недавно наказував ловити й горлом карати, і признати їх за своїх слуг, зсолїдаризувати ся з ними. Мусїло минути кілька лїт, поки в. князь,

заклопотаний охороною від Татар своїх полудневих границь, рішив ся взяти сей проєкт за свій і поручити — десь в 1523 р. — раді вел. князівства до виконання. Його сповненнє було поручене двом панам державцям київським — Полозовичу, бувшому овруцькому державцю й Кмитичу чорнобильському. Але проєкт був певно підтриманий, коли не поставлений поважнійшими репрезентантами української адміністрації, почавши від київського воєводи Немировича, одного з героїв пограничної боротьби з Татарами. Характеристично, що кільканадцять літ пізнійше на запитаннє польського сойму про спосіб оборони від Татар, Дашкович поставив тойже проєкт орґанізації залог (очевидно козацьких) на долішнім Дніпрі як єдино реальний спосіб [2]). Отже се була задушевна гадка української адміністрації. Рада в. князя Литовського, очевидно, прийняла її, й передала великокняже порученнє Полозовичу й Кмитичу; але при хронїчній бідности скарбу в. кн. Литовського кошти на сю експедицію не були вислані нею. І о той же камінь очевидно, зачепив ся й новий проєкт в. князя: повербувати на р. 1525 козацький полк з тисячі або двох тисяч. Ми не маємо ніякого сліду, аби він був здійснений. Сойму тоді, здаєть ся, не було, проєкти в. князя лишили ся не сповненими, і свого проєкту вербовання козаків він потім не поновив. [3]).

Вісїм літ пізнійше пригадав сей проєкт Дашкович сойму коронному. Приїхавши на пьотрковський сойм, на початку 1533 р., разом з послами свого приятеля й протеґованця Іслам-ґерая, обсипаний дарунками й компліментами за свою останню кампанію з Татарами [4]), він на запитаннє сенаторів про способи оборони від Татар, розвинув той давнійший проєкт. ,,Коли в сенаті питали того Остафія, оповідає Бєльский, як би запобігти тому, щоб Татари не чинили шкод у нас, він радив, щоб ми держали на Дніпрі по всяк час дві тисячі чоловіка, які б на чайках боронили перевозів від Татар, а кілька сот їзди на те, аби їм довозити поживу. Окрім того на островах, яких багато на Дніпрі, побудувати замки й коло них аби осаджено міста. Рада ся подобала ся всім, але таки нїчого з того не вийшло” [5]).

Відложивши на бік гадку про побудованнє замків і міст на Дніпрових островах, ми в сїм проєкті Дашковича бачимо старий проєкт 1520-х рр. про те, щоб розложивши козацьке військо на Дніпрових перевозах, боронити приступу Татарам [6]). Безперечно, що й сим разом мова йшла про

навербованнє козаків, хоч Бєльский і не ужив сього слова [7]).

„З того нічого не вийшло”. Правительство не здобулось на енерґію, на розвагу й такт на те, щоб узяти в свої руки орґанізацію козацького елєменту в початках його зросту та ціною певних субсидій звернути його на службу державним потребам. Козачина була полишена своїй долї, своїй еволюції, і зростала як стихійна, неорґанїзована сила далї, під покровом і опікою провінціальної адміністрації, котрої мотиви й інтереси одначе дуже сильно росходили ся з інтересами держави, як незадовго прийшло ся констатувати самому правительству.

Але козачина й не потрібувала державної опіки й підмоги для розвою своїх сил. Раз рушивши ся, вона зростала й росла своєю власною стихійною силою. Тільки свої сили й свою енерґію вона обертала не на оборону границь, як хотїло собі правительство, але на далеко интереснїйшу й видатнїйшу партизанську війну з „поганством” — походи на „улуси” татарскі й турецькі, „лупленнє чабанів татарських” та купецьких караванів. З зростом козачини сї зачіпки й своєвільства ставили все частїйші та переходили в значнїйші воєнні експедиції. З пізнїйших років маємо посольство хана, де він заявляє свою готовість посилати своїх людей на землї литовського неприятеля в. князя московського, тільки жадає щоб їм не було перешкоди від козаків: аби Татар пускали через литовську, задніпрянську територію, і щоб старості черкаському й канївському наказано, аби не було шкоди від козаків:

„Приходять козаки черкаські й канївські, стають на Днїпрі під нашими улусами й чинять шкоди нашим людям. Я до вас багато посилав за тих козаків, аби їх приборкати, і в. м. не схотїв приборкати. Тепер отсе йшов я на московського в. князя і як наближив ся до Днїпра, з нашого війська вернуло ся чоловіка з тридцять немічних, а козаки ваші — Солтанець, Вороча і Масло з товаришами їх покалїчили й коней забрали. Коли хочеш мати приязнь з нами, будь ласкав прислати до нас тих, що чинили шкоди; инакше не май того за зле: я не хочу зломити приязни братської й присяги, але на ті замки — Черкаси й Канів пошлемо нашу рать” [8]).

Коло 1540 року. коли хан Сагіб уложив вічну згоду з Жиґимонтом і дістав від нього з своїм двором великі „упоминки”, — козаки знову дали знати себе королївському „союзнику” цїлим рядом зачіпок. Ударили нагло на

Каїрі на Татар, що, мовляв, ішли з спасенною гадкою „воювати до Москви”, побили 25 душ і 250 коней забрали; погромили й пограбили гонців татарських, що їхали до вел. князя Литовського; так само погромили й пограбили гонців, що їхали до кримського хана з Казани, — не кажучи вже про більш звичайне лупленнє пограничних татарських кочовищ: „которыє люди царя перекопского зъ быдломъ своимъ кочуютъ у поли, тыхъ дей людей єго многихъ частокроть козаки наши бьють и статки ихъ отбирають”. Хан повторив, що при таких козацьких нападах не може стояти згода. Тисячні упоминки, плачені йому, готові були пропасти, й новий татарський похід грозив Україні [9]).

Турецьке правительство теж неустанно скаржить ся на „своєвільних людей” з України, що нападають на турецькі володіння й громлять купців. Так з початку 1538 р. маємо скаргу за напад на Очаків, пішим військом і чайками, та пограбованнє місцевої людности. Кілька місяців пізнійше — скарга на браславських людей, що погромили чабанів і заграбили гроші у „вівчарського писаря”. Десь зимою 1540 р. беруть люде з України участь в повстанню Татар против Порти й разом з ними нищать околиці Білгороду й Тягинї [10]).

Всї сї й багато подібних иньших жалоб (бо ми маємо тільки дещо з того) змусили литовсько-польське правительство серіозно задумати ся над козацькою справою, вже з иньшого становища нїж в 1520-х рр. Треба було якось стримати козаків, бо се грозило розятрити в кінець відносини до Татар і Турків, а правительство хотїло цїною всяких уступок купити спокій з ними. Більш енерґічний і воєвничий настрій перших десятиліть панования Жиґимонта, коли зброї татарській чи турецькій хотїли противставити свою оружну силу, зброїли границї, будували замки, — дав місце шуканню спокою за кожду цїну. Заразом, очевидно, переведені слїдства виказали, що пограничні старости не зовсїм безгрішні в козацьких зачіпках. Їх оправдання, що козацькі напади чинять ся без їх волї й відомости, не були прийняті: слїдства пригадали, що старости беруть частину з козацької здобичи, отже являють ся участниками козацьких нападів; само правительство зрештою санкціонувало свого часу старостинські побори з степової здобичи (в спорах Черкасців з старостами), [11]), з мотивів фіскальних, але тепер воно виходило з иньших поглядів. Принціп застрашування Татар козацькими нападами признавав ся

небезпечним. Правительство рішучо хотїло зробити кінець партизанській війні на турецько-татарськім пограничу й чути нїчого не хотїло про якісь пляни боротьби.

Результатом були циркулярі, розіслані в липню 1541 р. до пограничних старост, одного того самого змісту [12]).

В. князь пригадував, що він уже багато разів писав, наказуючи під страхом утрати ласки господарської та грізної кари, щоб було дано пильний позір на те, аби козаки тамошнї не ходили на татарські улуси та не чинили їм нїякої шкоди. „Але ви нїколи не хотїли поступати відповідно до того наказу нашого господарського і не тільки не стримували від того козаків, але самі їм давали на то дозвіл, для своєї користи". Згадавши про останнї козацькі вибрики, на які скаржив ся хан, в. князь вказує, які з того виходять прикрі наслїдки в відносинах до Татар: хан грозить розірвати вічну згоду та йти походом на Україну. Одвічальність за се спадає на пограничних старост за їх недбалість. „Первей того многокроть о томъ єсьмо до васъ писали", повторяє в. князь, — „напоминаючи аби єсте яко сами из себе, тако и казаковъ въ таковомъ своволенъствѢ гамовали, — вы николи отъ того ся повъстегати не хотели, и ач колве мели єсмо то вамъ у терпливости нашей, не хотячи за то срокгости никотороє надъ вами чинити, нижли кгды ся вы въ том впаметати не хочете, мы вжо большей того таковогo своволенства вашего вамъ терпети не хочемъ. Бо ачколве чините вымовы, якобы кромѢ воли и вѢдомости вашоє казаки подданнымъ царя перекопъского таковыи шкоды чинили, ино то не єсть речъ слушъная, абы вы врядники не мели о томъ вѢдати.. и яко бы тежъ и вы поветнивовъ врадовъ своих [13]).. у ведомости або в послушенстве своємь мети не могли". „Чыните вымовы речъми непотребными, а то може кождый розумети, ижъ тымъ шкодливымъ речамъ земскимъ прычына єсть та, штожъ вы для своєго пожытку дозволили єсте казакамъ на влусы татаръскиє наєжъдчати и шкоды имъ чынити, а тыми их добытки на пол с ними делите; а для тыхъ вашыхъ пожытъковъ мы, господаръ, шкодуємь, а реч посполитая великий впад прыймуєть". В. князь грозить, що коли б знов через якийсь козацький напад розірвала ся згода з Татарами й пропали ті гроші, які заплачено ханови по умові, то вина за се спаде на старосту того повіту, з котрого вийде та козацька зачіпка, і в. князь буде вже карати за неї того урядника без милосердя: на маєтности й на особі його, „на чти и горлехъ". Щоб

запобігти тим козацьким ексцесам на будуще, в. князь постановляє таке: Його дворянин Стрет Солтанович обіде замки київський, канївський і черкаський і для контролї спише на реєстр всїх тутешнїх козаків; місцевий староста чи адмінїстратор має допильнувати того, щоб дїйсно всї козаки вписали ся в той реєстр. Старости, даючи козакам дозвіл іти в степи на дозволені промисли „на рыбы и на бобры", мають при повороті контролювати їх „добитки" (відбераючи на себе часть) — чи ті козаки дїйсно займали ся тільки тими дозволеними промислами, чи не нарушили в чім державних заборон (не ходили в промисел на Татар). Хто б з них відважив ся на таке — вчинив би які шкоди улусам татарським, таких старости мають арештувати і карати на місцї або відсилати до в. князя [14]).

Примітки

[1]) Документы арх. юстиціи I с. 523.

[2]) Максимович (I с. 293), за ним Каманїн (ор. с. с. 81), думали що і попереднїй проєкт вийшов від Дашковича ж: що він його поставив на соймі в Городнї 1522 р., і що в. князь прийнявши сей проєкт, дав своє порученнє радї. Максимович не цитує своїх джерел і розуміє тут мабуть проєкт Дашковича, предложений на соймі Пьотрковськім, а Каманїн очевидно пішов за Максимовичом.

[3]) Любавський Сойм с. 237 і далї.

[4]) Див. вище с. 93.

[5]) Бєльский с. 1059. Правдивість його оповідання про приїзд на сойм Дашковича потверджуєть ся запискою в дневнику слуги біск. Томіцкого, що був на. тїм соймі: 19 ianuarii Eustachius Daschkowicz vir bello ot milicia clarus venit Pyotrcoviam (Monum. Poloniae histor. V c. 899).

[6]) Порівняннє того, що він сам далї говорить в сїй справі, з проєктом Дашковича не лишає в сїм сумнїву.

[7]) З огляду на се трудно вважати проєкт, вложений ним в уста Дашковича, лїтературною фікцією, — хоч він дуже відповідає тому, що сам Бєльский на иньшім місцї висловлює як свою гадку в справі уставлення modus vivendi козачини (с. 1358).

[8]) Акты Зап. Рос. II ч. 150. Документ не має дати, видавець вважає сього хана Сагіб-ґераєм і датує документ 1527-1533 рр. Коли він Сагібів, то мусив би бути пізнїйший.

[9]) Великокняжі грамоти з липня 1541 р. — як низше.

[10]) Жерела т. VIII ч. 3, 4, 7

[11]) Архивъ Ю. З. Р VII II. ч. 18.

[12]) Видані з них грамоти: до справцї (адмінїстратора) київського воєводства і до старости черкаського (Акты Ю. З. Р. I ч. 105 і Архивъ VIII. V ч. 19), третя — до канївського старости Бобоїда в витягах у Пулаского Szkice I с. 43-4. Вони буквально подібні до себе, з деякими тільки відмінами, (але київська грамота видана з виразними помилками). Нема сумнїву, що й иньшим старостам були післані подібні ж грамоти.

[13]) Людність свого повіту.

[14]) Як показує виданий д. Яковлевим уривок (Україна, II), такі накази були повторені місяць пізнїйше ще раз.

КОЗАКИ І КОЗАКОВАННЄ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНЇ XVI В. ВІДНОСИНИ ДО КОЗАЦТВА МІСЦЕВОЇ АДМІСТРАЦІЇ Й ЦЕНТРАЛЬНОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА: БЕЗПЛОДНІСТЬ ПРАВИТЕЛЬСТВЕННИХ ЗАХОДІВ ПОЛІЦІЙНИХ КОЛО КОЗАЧИНИ, ТАТАРСЬКІ НАПАДИ ЯК МОТИВ ОПРАВДАННЯ НАПАДІВ КОЗАЦЬКИХ. КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ 1540-Х РОКІВ: ПОГРОМ КАРАВАНА НА САНЖАРОВІ, ПОХІД НА ОЧАКІВ, ЖАЛЇ НА СПІЛКУ АДМІНЇСТРАЦІЇ З КОЗАЧИНОЮ.

Як бачимо, все се задумано було дуже просто. Козаків спишуть на реєстр, тоді буде звісно, на випадок якоїсь зачіпки з Татарами, чиї козаки, з котрого замку те зробили, і хто з старост має за них відповідати; старости у власнім інтересі, щоб не стягнути халепи на себе, будуть пильно наглядати за ними, пускаючи в степи і оглядаючи їх, коли вони будуть вертатись, і суворими карами відібють у них охоту до промислу над Татарами [1]). Тільки все се грішило повним незнаннєм і нерозуміннєм місцевих обставин, вийшло з голов столичних бюрократів, які думали, що циркуляром можна творити житє і наказом або забороною розвязувати найтяжші проблєми. І через те було засуджене на повний неуспіх. Подробиць не маємо, але результат — що з того знов таки „нічого не вийшло", зовсїм ясний.

Можемо припустити, що дворянин великокняжий дійсно приїхав до Київа; се було не трудно. Але списати реєстр було вже далеко тяжше. Ми бачили, що понятє „козака" в серединї XVI в. було дуже широке і неозначене. Такої верстви людей не було. На поклик, аби козаки ставили ся до реєстрації, могло відізвати ся дуже мало, або таки й зовсїм нїхто; і також не легко було уставити обєктивні критерії для того, кого притягнути до тої реґістрації, і як списати ту катеґорію людей, для якої була та реґістрація призначена: тих що мали охоту промишляти над Татарами. Ті напр. козаки, що „не отходячи у козацтво" служили в наймах в містї — не мали нїякого інтересу в данім разї. Ті що дійсно промишляли в степах — се була рухлива людність в значній мірі не звязана з даними замками, навідувала ся до них часами й збирала ся з широких просторів України (та й не України тільки). Для багатьох се зовсїм не було постійне зайнятє, рід житя. Тай місцевим урядникам не було нїякого інтересу вишукувати та силоміць втягати в козацький реєстр людей, які могли б дійсно колись скомпромітувати себе зачіпкою з Татарвою, та стягнути халепу на адмінїстрацію свого замку. Зареґіструвати отже „козачину" не було можливости. Не було можливости й віддати її під нагляд старост. Козаки не конче брали дозвіл від старости на свої степові промисли й не конче ставили ся до контролї. А місцеві урядники — се теж дуже важно, не мали зовсїм охоти справдї перейняти ся таким ріґорізмом супроти степових промислів, який рекомендувало їм правительство, та розірвати з усїми практиками і своїми поглядами на місцеві обставини. Не могли зрікти ся так легко доходів, які мали з того, тим більше, що вони не вірили в можливість здійснення тих поліційних загострень і особливо — не вірили в те, щоб се справдї забезпечило спокій

Україні від Татар. І ми можемо бути зовсім певними, що коли справді, для заспокоєння правительства й був списаний якийсь реєстр, то він не мав ніякого реального значіння. Що найбільше — своїми впливами на місцеву людність місцева адміністрація могла добити ся на якийсь час повного ослаблення воєнної енергії, тих зачіпок з Татарами — поки перший значнійший напад якоїсь татарської ватаги не положив кінця сїй здержливости, давши оправданнє дальшим промислам добичників українських.

Сього, розумієть ся, не треба було довго чекати, навіть при найщиршій охоті хана чи санджака турецького справді дати спокій Україні й не давати приводу до набігів татарських: козачину татарсько-турецьку ще тяжше було взяти під контролю і стримати нїж козачину українську. З записок Претвича бачимо, що татарські напади на Україну в 1541-5 рр. ішли неустанно [2]). Трохи чи не тодї саме, як правительство займало ся гадками про приборканнє дніпровських козаків, напад Татар на київське Полїсє дав привід до голосного походу Претвича на Очаків, коли він дав собі духу над Татарами, „мстячи ся кривди його королївської милости". Потім Татари йдуть з земель в. кн. Литовського, забравши людей по уходах — отже спокійних ловців риби й бобрів, і знову бійка. „Потім приходили Татари на в. кн. Литовське, і пан воєвода (Сєнявский) ходив з литовськими панами в погоню аж до Лебедина, але не догнавши, вернули ся назад", тільки Претвич погромив кілька ватаг, що хотіли ще вернути ся на Україну. На другий рік на весну пішли Татари „на дорогу барську"; їх переловили, і довідали ся, що Татари збирають ся йти на Україну, й Татари білгородські пішли вже на Черкаси; Татари погромили слуг черкаського старости й забрали стадо, але Претвич забіг їм дорогу під Очаковим, погромив і відобрав людей і худобу, що вони взяли під Черкасами, і т. д.

Розумієть ся, одного-двох таких татарських наїздів було досить, щоб зробити кінець всякому перемирю з боку української козачини й пограничних урядників, коли таке перемирє було, й „розрішити на вся" по давньому. І дійсно з рр. 1545-6 ми вже знову маємо цїлу пачку скарг татарських і турецьких на козацькі зачіпки, погроми, походи і т. д. Жалї ханські на дрібнїйші бійки й зачіпки від козаків з тих літ ми мали нагоду читати [3]). Але сї козацькі напади приберали все більші розміри. Як констатувало саме литовське правительство, з Черкас, Канева, Браслава,

Винниції й иньших „українних" городів в. кн. Литовського назбирало ся „мнозство козаковъ", вісім сот або й більше, під проводом Карпа, Андрушка, Лесуна й Яцка Білоуса, і розложивши ся в степу за Браславом, робили відти напади, громили купецькі каравани і т. и. Їх ділом мало бути погромленнє великого турецько-татарського каравана на Санжарові, що йшов до Москви і кінець кінцем дуже сильно дав ся в знаки литовському скарбови [4]). Провинників, здаєть ся, знайти не вдало ся: за наказом правительства адміністрація наловила козаків і прислала їх на двір королївський, але сї козаки були мало що винні: вони займали ся ріжним промислом на уходах хорольських і ворсклянських, і караванщики самі зачіпали їх, били й забирали тих уходників, і вони тільки віддячили ся дечим потім караванщикам, а розбили караван козаки з московської України [5]). Кінець кінцем виходили найбільше винні самі купції, що обминаючи законну дорогу й митні побори з нею звязані, пішли „яловими степами", а головними грабителями — московські піддані „которыи зъ замковъ украинъныхъ съ Путивля, съ Чернигова, съ Новагорода Северскаго завжды тамъ подъ замъки и влусы приходячи, тыи збытки починаютъ и шкоды чинять, и то все на є. м. козаковъ (литовських) ускладаютъ и во всемъ ихъ винуютъ" [6]). Так представляло справу литовське правительство перед ханом, але раді своїй в. князь висловив своє переконаннє, що ті козаки були не тільки домашнї, але й вчинили свій погром не без участи місцевої адміністрації — „не одно сами своволне, але снать и за выправою и посланьємъ некоторыхъ самихъ державецъ украиныхъ на поле ходили и въ томъ тыє корованы громили". І рада з в. князем постановила, що ті гроші, які скарб в. кн. Литовського мусів виплатити пограбленим купцям, мусять йому покрити ті, що „були причиною выправы оныхъ козаковъ, такъ тежъ и користи тоє причастъниками" — чи то самі державці, чи їх урядники-ротмистри, десятники і всякі люде [7]). Було се одначе, розуміє ть ся, бажаннє вповні плятоничне.

Другим таким голоснійшим епізодом було пограбленнє Очакова в тім же 1545 р., вище вже згадуване. Козаки на 32 чайках вночи напали на замок, здобули його, кількох убили, кількадесять душ взяли в неволю і випустили потім на окуп, та побрали що надибали добичи і коней. І тут правительство складало головну вину на московських підданих, на ріжну вільну степову козачину, над якою воно не має ні власти ні контролї, але знов таки мусїло

заплатити шкоди з державного — сим разом польського скарбу [8]). Само для себе правительство і сим разом знало, що наброїли козаки свої. Провідники були тіж, що в Санжарівській історії: Карпо Масло з Черкас (очевидно той самий Карпо, що зветь ся одним з провідників козацьких в попередній історії), Яцко з Переяслава — мабуть одна особа з Яцком Білоусом, Єндрушко з Браслава [9]). Досить сильно скомпромітований був що до участи в сих козацьких нападах староста браславський Сангушко, в підозрінню був і Претвич і Пронський.

І знову завертіло ся колесо. Правительство литовсько-польське нарікало на те, що не вважаючи на велику данину, рік річно плачену ханови, Татари грабують українські землї й забирають людей в неволю. Хан запевняв, що всьому виною козаки: вони своїми нападами на

Лївобережу не дають Татарам можности ходити на московські землї й позбавляють їх сього леґального джерела поживи; вони нападають на турецькі й татарські улуси й викликають тим напади на Україну [10]). Нема що говорити про спокій, поки дїють ся зачіпки й напади від козаків: „естли же ты, братъ нашь, козаковъ своихъ украиныхъ, которыє водою Днепромъ подходячи подъ замки и улусы наши шкоду чинять, воимовати не будешъ — Татарове мои своєє шкоды терпети не будутъ" [11]). Такі самі нарікання й претенсії йшли й від турецького султана. Вимовляння своєвільними козаками, московськими підданими нїчого не помагали [12]). Татари й Турки зовсїм катеґорично винуватили по давньому пограничних старост. Коли в 1550-х рр. пограблено на Тавани караван турецького купця „Адрахмана", хан зовсїм недвозначно заявив, що се черкаський староста кн. Дмитро Сангушкович, приставивши для безпечности навіть свого чоловіка, потім казав козакам його пограбити [13]). Кілька років пізнїйше, повідомляючи, що „перекопський князь Алъклычъ" за наїзди на Україну всаджений „у твердоє везеньє", хан жадав, аби в. князь з свого боку покарав своїх старост і ,,врадниковъ украинныхъ", що позволяють козакам нападати на улуси татарські, і виразно вказував при тім на київського воєводу і старосту черкаського: „зъ ведомостью и дозволеньємъ" їх нападають козаки з їх замків на Татар [14]). З турецького боку особливо скаржили ся на Претвича [15]).

В. князь розсилав все нові й нові листи до пограничних старост, наказуючи їм „козаковъ повстегати и шкодниковъ карати", робити слїдства разом з відпоручниками ханськими, ставити до очей підозрілих, а винних горлом карати [16]); скомпромітованих старост кликав на оправданнє й навіть скидав з урядів або переносив на иньші місця (як Претвича з Бару, а Дм. Сангушка з Черкас [17]) — хоч Сангушка біда спіткала не так за татарські шкоди, як за його аферу з княжною Острозькою). Але все се нїчого не помагало. Старости оправдували ся тим, що вони тільки відбивали ся від татарських нападів, або стерегли ся від них — як Претвич у своїй нераз цитованій „апольоґії", а пограблені купцї далї виходили самі собі винними, тому що їздили „свовольне небезпечъными дорогами" [18]). Провинників найчастїйше не знаходилось, а як і вишукували часом якихось жертвенних козлів [19]), то се нїкого не стримувало. Пограничний спорт розвивав ся все більше, погранична війна приймала все ширші розміри. Козацькі напади ставали явищем повсечасним, звичайним; козачина вповнї опанувала низ Днїпровий, степи; доходило до того, що сам король мусїв посилати своїх післанців в Орду обходом, на Волощину, тому що Днїпром їхати було небезпечно від козаків — „которыє немалымъ почътомъ поля на тотъ часъ наполнили и вси перевозы залегли", як писав король весною 1558 р., під час афери Вишневецького.

Примітки

[1]) По анальоґії з попереднїми й пізнїйшими проєктами представляють собі, що і в 1541 р. списаннє реєстра означало вербованнє козаків на службу державну (Каманїн ор. с. с. 82). Але се не так: списаннє 1541 р. мало характер чисто поліційний, і про службу козацьку нема мови.

[2]) Почасти див. вище наведені виривки (с.64-5.) і 1. с. с. 55 і далї. Хронольоґічні означення у Претвича не дуже докладні здаєть ся, — а може не докладні дати Бєльского. Але загалом записки Претвича дають богатий образ пограничної війни від поч 1541 (облога Пронського) до 1549 р.

[3]) Див. с. 106.

[4]) Про сей епізод була вже мова в т. VI с. 10-11. Акти в Посольській Книзї I ч. 17-20; деякї з сих документів, очевидно не знаючи сього видання, передрукував Яковлев, Україна кн. III.

[5]) 1. с. с. 26 і 30.

[6]) 1. с. с. 26.

7)1. с. с. 36.

[8]) Збірка актів в т. 18 „Записок" ч. 8. і Жерела т. VIII ч. 13-5, про епізод сей див. іще вище с. 96.

[9]) З Карпа Масла польська канцелярія по созвучности зробила „Карпа Московитина" (Karp Moscum — все та ж тенденція зложити справу на Москву); Яцко раз зветь ся Браславцем, другий — Переяславцем (теж мішали видко, по созвучности), Андрушко раз зветь ся Єндрушко, другим разом з нього зробив ся Jan Dersko.

[10]) Посольская книга I с. 22, 83, 100.

[11]) Ibid. с. 85.

[12]) Ibid. с. 77, 112, 137 й ин.

[13]) Посол. книга I с. 77.

[14]) Ibid. с. 110.

[15]) Жерела т. VIII і цитованя „апольоґія" Претвича в Bibl. Warsz. 1866, III.

16) Посольская книга I с. 78, 110, 112, 116, 134.

17) Ibid. 78, 112, 114.

18) Посол. книга I с. 134, 137.

19) В. князь в 1555 р. пригадував ханови, як він „не давно прошлыхъ часовъ" наказав видати в Черкасах татарському гонцеви „шкодниковъ горлы на караньє", і заохочував, аби хан так поступав і з своїми (Посол. кн. I с. 116).

КН. ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ І ЗНАЧІННЄ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТИ: НЕДОСТАЧА ВІДОМОСТЕЙ ПРО МОТИВИ ДІЯЛЬНОСТИ ВИШНЕВЕЦЬКОГО, ЗАМОК НА ХОРТИЦЇ, ПОДОРОЖ В ТУРЕЧЧИНУ І ПОВОРОТ НА УКРАЇНУ, ПЛЯНИ БОРОТЬБИ З КРИМОМ І БОЯЗКІСТЬ ЛИТОВСЬКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА, ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ЗВЕРТАЄТЬ СЯ ДО МОСКВИ, ПОХІД РЖЕВСКОГО НА ТАТАР, ЛИТОВСЬКЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО ЗАПОБІГАЄ РОЗРИВУ З КРИМОМ, ОБЛОГА ХОРТИЦЬКОГО ЗАМКУ ТАТАРАМИ В 1557 Р., ВИШНЕВЕЦЬКИЙ В МОСКВІ, ПЕРЕГОВОРИ З МОСКОВСЬКИМ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ ПРО СПІЛЬНУ ВІЙНУ З КРИМОМ, ЇХ БЕЗПЛОДНІСТЬ, ПОХОДИ ВИШНЕВЕЦЬКОГО І АДАШЕВА НА КРИМ, КІНЕЦЬ МОСКОВСЬКОЇ АКЦІЇ, ВИШНЕВЕЦЬКИЙ НА УКРАЇНЇ; ВОЛОСЬКА АВАНТУРА І КІНЕЦЬ ВИШНЕВЕЦЬКОГО; ТРАДИЦІЯ ПРО НЬОГО.

В сї степові відносини, в житє козачини в тих 1550-х роках Вишневецький, безперечно, влив багато нового ферменту. Його коротка, переривчаста, блискавична діяльність варта з сього боку всякої уваги. Тільки на жаль ми бачимо самі зверхнї моменти — і то тільки декотрі, рідкі, відірвані, і мусимо відгадувати цїлість, провідну гадку сеї діяльности. А се тим тяжше, що не завсїди можна бути певним такої провідної гадки, якогось глубшого пляну в тих киданнях сього степового короля, що не лишив нам нїякого автентичного коментарія до них, нїякого власного пояснення. Попереднїм

дослїдникам його вчинки здавали ся преважно безцїльними киданнями неспокійного духа. неурівноваженої енерґії. Але навіть в найгіршім разї — хоч би се було справедливо, все таки се явище на тлї нерухливого, шабльонового житя нашого українского маґнатства на стільки незвичайне, блискуче, що мусить притягнути до себе увагу кождого дослїдника тодїшнього житя. Єсть безперечна сміливість гадки, безгранична відвага в розмаху сеї енерґії — те що так цїнне в чоловіку всїх часів, і я певний, що ся авантурнича, неспокійна енерґія не проминула безслїдно, а заплоднила певними ідеями, певними конкретними прикладами житє українського погранича. Я бачу виразні анальоґії, певні ідейні звязки з діяльністю Вишневецького не тільки в самій ідеї Запорожа, як постійної твердинї серед степового моря, але і в полїтицї пізнїйших козацьких ватажків — в їх змаганнях грати певну міжнародну ролю, опираючи ся на сусїднїх державах, котрих інтереси сходили ся тут в степах. Перед тим ми сього не бачили, і я добачаю тут не тільки post hoc, але й propter hoc. Сей степовий авантурник мав наслїдників своїх ідей, хоч і дрібнїйших, скромнїйших, більш повздержних і урівноважених. З попередників він пригадує не в однім Дашковича, тільки все таки більше неповздержливий, невгамований, широкий. І тому коли Дашкович кінець кінцем скінчив ролею державного мужа, Staatsmann'а, Вишневецький скінчив авантюристом.

На публичну арену виходить Дмитро Вишневецький в 1540-х рр. Знаємо його як заможного маґната, властителя кількох сїл в полудневій Волини. Але замість росширяти й збільшати свою „фортуну”, він віддаєть ся пограничному, модному тодї спорту — боротьбі з Татарами. З сього боку, як одного з визначнїйших репрезентантів боротьби з Татарами рекомендує його в своїй записцї з 1550 р. Претвич [1]). Але Вишневецький не вдоволив ся тою, більше оборонною боротьбою, яку вели пограничні старости й маґнати; він береть ся здійснити гадку, яка носила ся перед очима, очевидно, не одного з тодїшнїх людей, але не була реалїзована досї — хоче заложити замки на Днїпрових островах, як твердинї против Татар. На початках 1550-х рр. [2]) „на острові Хортицї, против Конських вод, коло кримських кочовищ”, ставить він замок і громадить наоколо себе козачину [3]). Серед сих заходів удаєть ся він до Турків. Не знати — чи вчинив він се тільки тому, що литовське правительство не давало йому досить енерґічної помочи, чи се було в його таки плянах — оперти ся на Туреччинї против Криму. Досить того що десь лїтом 1553 р. він їде в Туреччину. Про се

Жиґимонту-Авґусту писав кн. Острозький — що Вишневецький „з усею своєю ротою, себто з усїм козацтвом і хлопством, яке тримав коло себе", зїхав до Турків — вислав наперед свою козацьку роту, а потім і сам з своїми козаками потягнув до Туреччини [4]). Се викликало страшенну трівогу в двірських кругах, та і на Українї: бояли ся, що Вишневецький наведе Турків на Україну. Але страхи були безосновнї: з початком 1554 р. Вишневецький приїхав з Туреччини, представив ся королеви з початком марта, в товаристві воєводи Миколи Сєнявского, свого давнього товариша з пограничної війни, що тепер взяв на себе ролю посередника і заступника перед королем [5]). Його вияснення кінець кінцем були прийняті, і Вишневецький дістає від в. князя порученнє тримати сторожу на Хортицї против Татар. Отже у Вишневецького се була ідея союзу на два фронти: опираючи ся на Литовсько-польську державу і підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, держати в руках Крим.

Але смілі пляни Вишневецького й безоглядність в їх виконанню страшили короля. „Під сї часи таких слуг потрібно як найбільше, тільки: не з такими мислями", писав він Радивилу кілька лїт пізнїйше [6]). Супроти Татар литовсько-польське правительство старало ся держати ся можливо обережно: формально Крим був союзником Литви против Москви. Правительство бояло ся, щоб Вишневецький не зачепив Татар якось нетактовно і в. князь носив ся з гадкою „звести" його з границї й вислати з козаками на війну в Ливонію, навіть хитрощами якось звабити його з Низу, або вислати на заступство котрогось з його братів [7]). Але Вишневецький не давав себе звести, й правительству зіставало ся тільки пильно уникати всякої прояви солїдарности з небезпечним своїм слугою. Пізнїйше (1557) Жиґимонт-Авґуст на татарські скарги на Вишневецького писав хану, що Вишневецький вів свої пляни на власну руку; він, Жиґимонт, його на Днїпро не посилав, а потім поручив йому степову сторожу головно покладаючи ся на добрі відносини Вишневецького з Туреччиною й ханом. „Можете міркувати з того, що і до й. м. цїсаря турецького він ходив против волї нашої, а як там його принято, самі знаєте: він вернувши ся до держави нашої, розповідав, що там дістав дарунки (жалованьємъ осмотренъ былъ), і у тебе, брата нашого, ласку мав, і з тих причин ми головно й поручали йому степову сторожу, в тім переконанню, що він буде підтримувати відносини з вашими людьми, зазнавши від вас ласки". І Жиґимонт-Авґуст старав ся

представити ханови, який то користний може бути для нього самого і для Туреччини Хортицький замок: він буде хоронити татарські й турецькі володіння, улуси їх і чабанів їх від всяких зачіпок і прикростей, особливо з московської сторони, бо як раз, мовляв, то московські козаки чинять ті зачіпки 8).

Але ся традиційна полохлива політика литовська Вишневецькому була не по мисли. Тим часом як литовське правительство силкувало ся затримати добрі відносини з Кримцями й звернути їх против Москви, Вишневецький як раз звернув ся в московський бік. Правдоподібно се був його власний плян, зовсім натуральний і льоґічний: іґноруючи державне суперництво Литви й Москви, свою степову політику вести, опираючи ся на обидві сї держави, що рівно терпіли від Орди і з українських пограничних земель своїх противставляли козацьку оборону сим руїнним атакам Криму. Сама ся політика не була нова. Уже в 1530-х рр. хан скаржився в кн. литовському, що черкаські старости, іґноруючи ворожнечу Литви й Москви і союз Литви з Кримом, уживають на свою службу путивльських козаків (себто з українських земель в. кн. московського), насилають їх на татарські улуси разом з козаками черкаськими й канівськими 9). Зовсїм натурально, що й Вишневецький задумав притягнути Московську державу до спільної боротьби з Кримом й суперництво інтересів, з традиційним наускуваннєм Орди одних на другого, заступити спільною боротьбою з сим спільним ворогом. Але Вишневецький мав всї причини не хвалити ся перед часом такими плянами з огляду на офіціальний союз Литви з Кримом против Москви, а в московських кругах, з свого боку, не мали причини признавати ініціативу сього ефектовного пляну чужинцеви Вишневецькому. Офіціальна московська лїтопись говорить про перші стадиї боротьби з Кримом, як про дїло самих московських воєвод, зовсїм іґноруючи Вишневецького. Але він був без сумніву правдивим ініціатором сих плянів, які в московських кругах также скоро опадають потім, як нагло виникли з його виступленнєм.

В марті 1556 р. московське правительство заповіло похід на Крим, Днїпром на Низ, під улуси кримські. Провід дано дяку Ржевскому; вихідною точкою мав служити Путивль. Ржевский мав побудувати човни на верхівях Псла і з путивльськими козаками йти „добувати язиків”, провідувати „про царя” (хана). Офіціальним приводом служили вісти, що хан збираєть ся походом

на московські землі [10]). В дійсности, очевидно, подвигнули до того московське правительство ради й представлення зроблені Вишневецьким через путивльських козаків, участників його нових заходів і плянів. І при великій обережности і неособливій скороспішности московської бюрократії, мусимо думати, що свої заходи коло спільної акції з Москвою Вишневецький мусів зачати досить довго перед тим — десь слїдом по своїй візиті в Туреччині. В червні Ржевский доносив уже про свої успіхи. Він писав, що на Дніпрі приступили до нього козаки черкаські і канївські, в числї 300, під проводом своїх отаманів Млинського і Михайла Єськовича. З ними і з своїми путивльскими козаками Ржевский пішов під кримський городок Іслам-кермен (на долїшнім Днїпрі, коло перевозів, де теп. Каховка), але Татари мали вісти про них і замкнули ся в замку. Козаки зайняли тільки коней і худобу, й пішли під Очаків. Тут здобули „острог” (місто), побили Турків і Татар, забрали багато „язиків” (полонянників) і пішли з тим назад. За ними погнали ся санджаки (турецькі команданти) з Очакова й Тягинї з великим військом, але козаки в Днїпрових очеретах зробили засїдку, побили з рушниць багато людей і змусили їх вернути ся. Потім під Іслам-керменом догонив їх калґа з великою ордою („съ нимъ весь Крымъ, князи и мирзы”, як писав хвалькуватий дяк). Козаки заложили ся на Днїпровім острові й почали відбивати ся від Орди, відстрілюючи ся з рушниць. Шість день добували їх Татари, але добути не могли, й відступили кінець кінцем. А козаки зайнявши в ночи кінські стада, забрали їх на острів і перебравши ся з річного війська в кінне, пішли навпростець через степи [11]).

В усій тій реляції нема найменьшої згадки про Вишневецького, фіґурує тільки сам дяк Ржевский. Думаю, що се трудно зложити на саму хвальковатість сього Московитина, і що Вишневецький старав ся перед часом не відкривати своїх карт перед ханом, не розривати відносин з ним, і для того не висував ся наперед з своєю участю в против-татарських заходах, а навіть ховав її. В литовських кругах його зносини з Москвою в тім часї не були тайною — московські посли, бувши у Жиґимонта лїтом 1556 р., чули там, що Вишневецький „отъѢхалъ къ МосквѢ” [12]), хоч формальне посольство до московського царя від Вишневецького в московській офіціальній лїтописи записане тільки в вересні 1556р. [13]). На литовськім дворі його сміливі пляни викликали заразом і трівогу перед можливими полїтичними клопотами від його акції [14]) й живі симпатії для

сих плянів орґанїзації широкої боротьби з Кримом спільними силами християнських держав. Як з одного боку в московських кругах, так з другого в литовсько-польських Вишневецький ширив сю ідею спільної боротьби, своїми зносинами, своїм прикладом, і його гадки викликали співчутє. Його зносини з Москвою не будили невдоволення в литовсько-польських кругах з огляду на поставлені ним завдання, принаймнї — се невдоволеннє в значній мірі нейтралїзувало ся свідомістю тих користей, які мали з того вийти, як би удало ся справдї орґанїзувати таку спільну боротьбу. На жалї хана з причини козацького нападу 1556 р. [15]), литовське правительство відповідало можливо заспокоючи його. Запевняло, що сей напад був дїлом козаків московських, Вишневецький в нїм участи не брав і нї в які спільні заходи з тими московськими козаками вступати не хотів: московські люди заохочували його служити Москві й помагати їй збудувати замок для в. князя московського на Хортиці, але Вишневецький на се не здав ся, держить хортицький замок на в. князя литовського і тримаєть ся козаків низових, а з московськими не заходить (се була офіціальна закраска свідомо мабуть надана литовським правительством акції Вишневецького з минулого року) [16]).

Жиґимонт-Авґуст представляв ханови всю небезпечність московського пляну — всунути ся московськими замками над низ Днїпровий, пригадував анальоґічну тактику Москви супрти Казани й лякав анальоґічними перспективами Крим — поставивши свої замки під Перекопом, Москва буде пильнувати того, щоб взяти й Крим в свої руки. Тому радив поки що, в таких трівожних обставинах не зачіпати ся з Вишневецьким: пізнїйше, як сї обставини проминуть, в. князь розбере справу й коли б Вишневецький був винуватий, він його укарає, й забере з Хортиці, а поки що він там дуже потрібний, супроти московських плянів. Москва, можливо, навіть буде старати ся силоміць забрати Хортицю собі, а як би Вишневецького звідти вивести, то вона зараз би захопила його замок. Татарам і Туркам литовський замок на Хортиці дуже буде користний, хоронячи їх від московських козаків, а щоб сам Вишнивецький не зачіпав ся з Татарами, про се він, Жиґимонт, йому накаже, і певний, що Вишневецький покаже ханови свою зичливість [17]).

Але хан не міг слухати сих намов, бо Вишневецький навпаки виступав против Криму все більше ворожо. В осени 1556 р. (десь в жовтнї) він сам,

чи може його козаки напали знову на Іслам-кермен, здобули сей замок, забрали з нього гармати й перевезли до хортицького замку [18]). Розгніваний хан, здаєть ся, з початку хотів звабити до себе Вишневецького: присилав йому дарунки й лист, закликаючи до себе на службу [19]). Але Вишневецький на те не здав ся, і тоді хан, як тільки став Дніпро, вибрав ся походом на небезпечного сусіда. В січні 1557 р. він приступив під хортицький замок з великими силами — „з сином і з усїми людьми кримськими”, й силкував ся його добути. Більше трох тижнів (24 дні) тягнулася отся облога, але кінець кінцем здобути замку не удало ся, й хан вернув ся з великими стратами [20]). Вишневецький спішив сповістити в. князя про сю огняну пробу своїх хортицьких укріплень і планів і просив заразом „посилити його замок людьми й стрільбою", щоб дальше боронити ся від Криму. Але литовське правительство так маніфестувати свою солїдарність з Вишневецьким супроти Криму не відважало ся. В. князь в відповідь на донесення Вишневецького висловив своє вдоволеннє за „сталость і мужну оборону”, обіцяв прислати „жалованьє”, але заразом рекомендував йому не загострювати відносин до Криму, пильнувати, щоб козаки не зачіпали Татар і Турків і т. и. [21]).

Сї ради були не на часї. Відносини до Криму у Вишневецького стали на вістрю меча і про якесь злагодженнє їх не було мови. За зимовим походом 1557 р. прийшов новий, ще більший, десь лїтом: хан приступив знову з Ордою під Хортицю, разом з ним турецьке військо на човнах і поміч волоська, і сим разом взято Вишневецького в бльокаду. Подробиць на жаль не маємо. Кінець кінцем не стало на Хортиці провіанту, козаки стали розбігати ся від Вишневецького, і він нарештї мусів уступити з Дніпрового низу далї на Україну, в Черкаси [22]). Тут знов таки, очевидно, не знайшов він ніякої реальної помочи для своїх плянів боротьби з Кримом, і рішаєть ся нарештї йти в Московщину, шукати там нових засобів, реальнїйшої помочи для своїх плянів, бо Москва стояла на воєнній нозї з Кримом.

Як я вже згадав, формальні зносини з московським правительством були завязані Вишневецьким рік перед тим, в осени 1556 р., хоч фактичні відносини мусїли істнувати вже перед тим. Московське правительство тодї прислало йому „жалованьє”, але кликало в Москву; він присяг перед московськими послами, що приїде й служити буде, а поки що вимовляв ся війною з Кримом. Під кінець 1557 р., не маючи иньших ресурсів, він

приїхав до Москви, зложив на жаданнє присягу вічної служби й дістав великі надання й доходи: „въ вотчину” (дідичне володіннє) місто Бєлев з усіми волостями й селами, як було за Бєлевськими князями, багато сіл під Москвою, багато дарунків грошима й уборами і на приїзд десять тисяч рублїв — величезну суму, яка найліпше показувала, як Вишневецького цінили в Москві й яке велике значіннє йому надавали [23]).

Перед московськими полїтиками розвиває Вишневецький все тіж свої пляни спільної боротьби против Орди в союзї з Литвою. Вони знаходять тут повне співчутє. Полишаючи на боцї всяку дальшу ідеольоґію, московським полїтикам було однаково інтересно і розірвати союз Литви з Кримом, втягнувши її в війну з Ордою, і приборкати Орду. На початку 1558 р. орґанізуєть ся велика кампанія на Крим, під проводом Вишневецького. Сам Вишневецький мав іти слїдами кампанії 1556 р.: побудувати на горішнїм Пслї човни, і човнами йти на Низ. З ним вислано значне московське військо [24]), і крім того мав він згромадити коло себе козаків. Кабардинський мурза Канклич мав разом з тим іти зі сходу „на пособь” Вишневецькому. Вони мали злучити ся з Вишневецьким в Іслам-керменї, і відси мав він „надъ крымскимъ промышляти, сколько имъ Богъ помочи подастъ” [25]).

Разом із тим рішено вислати посольство в Литву, щоб заохотити литовське правительство до спільних заходів против Криму. Близший привід давало те, що хан, розгнїваний вчинками Вишневецького, зірвав свій гнїв на литовській Українї — не вважаючи на всї заходи литовського правительства можливо спихнути з себе всяку відповідальність за вчинки Вишневецького і взагалї не допустити до розриву з Кримом. З початком року калґа з двадцять-тисячною ордою несподївано впав в Браславщину, поруйнував і пограбив її й поблизькі волости подільські — Хмельницьку, Барську й иньші сусїднї околицї Волини й Поділя і з величезним полоном (рахували його на 40 тисяч), вийшов собі спокійно, перше нїж зібрали на нього якусь силу. Навіть ще з дороги частина орди вернула ся назад і ще раз шарпнула на прощаннє [26]). Покладаючи ся на вражіннє від сього нещастя, московське правительство постановило, як драстично висловляла ся боярська ухвала — „короля о дружбѢ задрати”, доки він не помирив ся з Ордою, — аби його відвести від хана [27]). Цар посилав на сю тему грамоту досить загального змісту, а послам поручав пояснити, що він, цар, жалує

розлиття крони християнської і шукає способів „христьянству избаву учинити отъ насилованья татарского”; для того він відкинув всякі зносини з ханом, вислав Вишневецького на Крим, і бажав би в союзї з в. кн. Литовським „христьянство отъ бесерменскихъ рукъ отвселЂ боронити”, без всяких апетитів на литовські землї [28]).

Ся ідея була стрічена з повним співчутєм в литовських кругах. Ост. Волович, що вів переговори з московськими послами з поручення в. князя, і українські маґнати як кн. Острозький й кн. Степан Збаразький, і сенїор литовського маґнатства Радивил — всї висловляли свої симпатії таким плянам і бажаннє, щоб між обома державами прийшло до трівкого порозуміння на сїм ґрунтї, й вони поставили ся супроти Орди. Але при тім не перемовчувано й певних скептичних заміток що до такої спільної акції. Бояли ся, що всї користи від знищення Орди загорне Москва й зміцнить свою позицію против Литви. Вказувано, що кримського хана приборкати не тяжко: „єсть за що на нього стати і не хитра річ таким двом державам його з Криму зовсїм вигнати, але за нього як за васаля свого уступить ся Туреччина, і боротьба з нею упаде на саму литовсько-польську сторону, і не знати, чи піддержить її тодї Москва. З другого боку, по старим традиціям і прецедентам, будили певні підозріння сї московські заходи на нижнїм Днїпрі: не вважаючи на всї запевнення Москви, що вона не має ніяких плянів на литовські землї, бояли ся, щоб з того не виникла потім якась інтриґа. Московським послам казали, що супроти місії Вишневецького вже був даний наказ іти в Київ литовському війську — берегти литовських інтересів, і тільки миролюбні запевнення московські, через се посольство, стримали сю експедицію [29]).

Кінець кінцем в. князь литовський через своїх послів заявив своє співчутє ідеї союза против бусурман і бажаннє вести в сїй справі дальші переговори [30]). Рішено було для сього вислати спеціальне посольство. Але коли се посольство, вислане до Москви з кінцем 1558 р., поставило сю справу, з московського боку подано умову, що має бути наперед уложена вічна згода між обома державами, на підставі даного стану володїння. Литовські посли не згодили ся на се, бо се значило б вирікти ся всяких претенсій на землї, забрані Москвою протягом столїтя (Сїверщина, Смоленськ), і на тім справа розбила ся [31]). Жиґимонт перед тим обсипав хана докорами за його нельояльність: за походи на хортицький замок і зруйнованнє сього замку, бо

хоч він був, мовляв, поставлений без волї литовського правительства, але стояв на територіі литовській, і за татарські напади на Україну (крім згаданого великого походу цїлий ряд меньших) [32]), але кінець кінцем, супроти такого обороту, відновив знову союз з Кримом, звернений против Москви. І полїтична ситуація, що захитала ся була, таким чином вернула ся в 1559 р. до старого [33]).

Се був сильний удар Вишневецькому. Пляни спільної, скомбінованої атаки на Крим розвівали ся. Він мусїв рахувати на сили одної Москви. А Москва, занята все більше боротьбою на балтийськім побережу, не могла особливої енерґії розвинути на чорноморськім, та й трудно було на такім віддаленім, відірванім театрі війни розвинути сильнїйшу діяльність — не вважаючи на дуже користні обставини. По словам Курбского, що ставив в велику вину і московському і литовському правительству занедбаннє кримської справи, Орда була тодї дуже ослаблена посухою, голодом, пошестями [34]). При спільній боротьбі Москви й Литви, безперечно, можна було Орду приборкати дуже сильно. Без Литви, при дальшім суперництві з нею, се було далеко тяжше.

В кампанію 1558 р. Вишневецький, як доносив в Москву, пройшов до Перекопу, але в середину Крима не пішов, а відступив на Таванський перевоз. Кримцїв нїде не було: хан забрав усю орду за Перекоп і скупив усї сили до оборони. Очевидно, Вишневецький атакувати його так не вважав можливим — мабуть чекав помочи. З Москви йшов до нього дяк Ржевский з припасами; зійшовши ся з ним в Порогах, Вишневецький відсвіжив свої сили, відіславши до Москви нездалих, потомлених, і з новим вибраним, але невеликим контінґентом пішов лїтувати в Іслам-кермен. Він мав у плянї похід по за Перекоп, під Козлов (Евпаторію), але з Москви, куди він вислав про се вісти, дістав наказ лишити на Днїпрі московське військо і козаків з Ржевским і иньшими московськими воєводами, а самому їхати до Москви [35]). Можливо, що супроти Литви вважали невідповідним тримати Вишневецького на Днїпрі. На другий рік (1559) плян походу в середину Криму був сповнений, але його поручено вже московському воєводї Адашеву, а Вишневецького вислано на Дін, відти напасти на Крим. Московське військо, виїхавши з Днїпра на море, висадило ся в Криму, попустошило близші околицї, нагнало великого страху. Натомість роля Вишневецького була зовсїм не визначна [36]). На новий рік йому дали ще

дальшу місію — виправили на Кавказ до Черкесів, з якими мав він діло попереднього року [37]). Може бути, що понятя про одноплеменність дніпровських Черкас-козаків з кавказькими Черкесами мали також свій вплив на такий плян, але Вишневецькому така місія могла подобати ся хиба з браку чогось інтереснійшого. З Кримом Москва більше не хотіла зачіпати ся: зроблене в Криму враженнє від московських походів хотіла використати, щоб стримати хана від нападів на московські землї. Вся енерґія московської держави звертала ся на ливонську війну, що готова була кождої хвилї перейти в війну з Литвою (й дійсно перейшла в 1561 р.).

Вишневецькому з його плянами не було що більше робити в Московщині [38]). Та й війна, що розпочинала ся у Литви з Москвою, ставила його в фальшиве становище „зрадника”, чого він теж собі не міг бажати. Лїтом 1561 р. ми бачимо його вже знов на Низу. З Манастирського острова (вище Хортиці), 30 миль від Черкас, вислав він до свого брата, тодїшнього старости черкаського Михайла, лист, заявляючи своє бажаннє вернути ся назад в Литовську державу й оправдуючи ся тим, що його виїзд до Москви став ся під час перемиря й не мав ніяких злих замірів (що було й правда). Разом з тим і козаки, товариші одисеї Вишневецького, заявили також своє бажаннє вернути ся до дому й просили охоронних листів. В. князь литовський поспішив „прийняти в свою ласку господарську” Вишневецького, так само що до козаків, тільки поручив старостї черкаському й воєводі київському розвідати, чи нема між ними участників очаківського погрому 1556 р. Як би були вони, і можна було б з сеї причини сподївати ся якогось невдоволення з боку турецького і татарського правительства, що тих ворохобників прийнято назад на Україну, то намовляти тих козаків, аби вони не лишали ся на Українї, а йшли на ливонську війну — дістануть на то „даток і живность” [39]). Чи пійшли дійсно козаки на ливонську війну, не знаємо, але той факт, що в ливонській кампанії маємо звістки про якихось козаків, робить се досить правдоподібним. Вишневецький же зараз роспочав якісь нові пляни на українськім пограничу, зачепив ся з Турками під Очаковим, потім робить якісь нові походи [40]). Невважаючи на всї свої вибрики, він все таки цінив ся сильно в двірських сферах; на соймі його приймали і витали, і коли він захорував тодї — думав, що його отроєно, в. князь казав своїм лїкарям його лїчити [41]).

Не вийшовши ще добре з хороби, невгомонний князь вмішав ся в волоські справи — і тут проторюючи дорогу для цілого ряду козацьких ватажків, до Тимоша Хмельниченка включно. Звабив його приятель Ольбр. Лаский, що вже перед тим вмішав ся в волоські справи — підтримував узурпатора т. зв. Гераклїда або Деспота, але потім розірвав з ним. За його приводом Вишневецький взяв участь в молдавській усобиці. Против Деспота підняло ся повстаннє під проводом Молдавана Томші і серед сього замішання Вишневецькому подано надію теж на господарство: „иньші Волохи, не хотячи Томші, саме тоді як Томшу проголошувано господарем, післали по Вишневецького". Вишневецький прийшов з козаками, але молдавські партизани підтримали його слабо, й Томша без великого заходу погромив його військо 42). Дмитро, або Димитрашко, як його тут називали, мусїв утїкати, але його зрадили й видали Томші, а той відіслав його до Царгороду, де його чекала смерть. „Бідний Димитрашко з своїм товариством має приїхати сюди нинї або завтра рано", писав 15 жовтня 1563 р. французький посол в Царгородї, а два тижнї пізнїйше додає: „Бідний Димитрашко тільки що прибув, як його величество султан казав його вбити (engaucher) з иньшим великим паном з Польщі по імени Пісоніскі (Пясецький), що за своє житє давав баші 20 тис. дукатів; решту його вояків післано на ґалєри, крім одного, що служив Деспотови — його повішено" 43).

Сей траґічний кінець і героїчна смерть Вишневецького, як образ побіди ідеально настроєного духу над грубою фізичною силою, символ безсильности хижого бісурменського світу побідити морально світ український, взагалї християнський — зробили сильне вражіннє. В кругах українських, польських, литовських по горячим слїдам події історія смерти Вишневецького почала переказувати ся в лєґендарних, ріжними поетичними подробицями розцвічених формах. Оповідали, що він скінчив житє, повішений на гак за ребро в Царгородї, й висїв так три днї, посміваючи ся з Турків і лаючи їм на наругу Магомета, так що Турки не витримавши сих наруг, застрілили його й тим перервали муку, на яку його призначили. Дивуючи ся його відвазї й завзятю, вони роздїлили між собою його серце й їли його, щоб собі присвоїти щось з його сміливости й зневаги смерти, яку показав він. Потім що дальше то більше ріжних поетичних loci communes вплїтано в се оповіданнє. Султан турецький, повний здивовання з хоробрости й подвигів Вишневецького, хоче його привабити, зробити з нього Турка, обіцяючи всякі благодати, але Байда зневажає то все й іде на

страшну смерть, замість панувати з бісурменами. Висячи на гаку, він просить лук і стріли й стріляє Турків, навіть самого султана [44]). Сї перекази оброблями ся і в поетичній формі, і одна з таких поетичних перерібок, в виді української народньої пісні, перелетїла до нас через прірву трох столїть, задержавши ся в народнїх устах.

Се популярна пісня про Байду, росповсюднена на цїлій Українській території, від Галичини до Заднїпровя. Ігноруючи його житє, вона займаєть ся виключно його героічною смертю. Легковаженнє житя і житєвих роскошів, зневага смерти — її провідний мотив, і ухопивши його, поет на місце історичної постати князя-маґната за лїпше вважав підставити типову фіґуру гуляки козака, що непоясненим близше способом опинив ся в Царгородї й піячить тут:

В Царгородї на риночку

Ой пє Байда мед-горілочку;

Ой пє Байда — та не день не два,

Не одну нічку та й не годиночку.

Царь Турецький к ньому присилає,

Байду к собі підмовляє:

„Ой ти, Байдо, та славнесенький

„Будь менї лицар та вірнесенький!

„Візьми в мене царівночку,

„Будеш паном на всю Вкраїночку!"

„Твоя, царю, віра проклятая,

„Твоя царівночка поганая!"

Ой крикнув цар на свої гайдуки:

Візьміть Байду добре в руки,

Візьміть його, повисїте,

На гак ребром зачепіте!

Ой висить Байда тай киваєть ся,

Та на свою джуру поглядаєть ся:

„Ой джуро мій молодесенький,

„Подай минї лучок та тугесенький

„Ой бачу я три голубочки —

„Хочу я убити для його дочки!”

Ой як стрілив — царя вцїлив,

А царицю в потилицю,

Його доньку — в головоньку [45]).

Багацтво редакцій сеї пісні свідчить про її широку популярність. Траґічна смерть гідно вінчала се бурхливе, блискуче житє.

Примітки

[1]) Як вище с. 64 Претвич зве його просто Вишневецьким, але Вишневецьких не було богато, і порівняннє з наведеним вище документом (с. 97) не лишає сумнїву, що се Дмитро. Літерату див. в статї моїй про Байду.

[2]) Ми бачили вище, що таку гадку вкладає в уста Бельский Дашковичу на пьотрківськім соймі — с. 104-45.

[3]) Думаю, що про сї замки згадує Жиґимонт-Авґуст в листї 1553 р. — порівняти його лист з 1554 р. (як низше). Давнїйші дослїдники, почавши від Бартошевича, думали про Канїв і Черкаси, але ті замки в сих часах

держав Дмитро Сангушко.

4) Listy Zygmunta Augusta с. 58, перші поголоски про се ще перед тим — с. 54 (червень 1553 р.).

5) Listy с. 76.

6) Ibid с. 131.

7) Ibid с. 107-108, пор. 94, 110.

8) Посол. книга I с. 135.

9) Акты Зап. Рос. I с. 186 (се вважають ділом Дашковича напр Куліш Ист. возсоед. I с. 59, вповні правдоподібно, що й він так поступав, але лист ханський належить до пізнійших часів і говорить про пізнійших старост).

10) Никоновская лЂтоп. (Пол. собр. лЂтоп. XIII) с. 269. Д. Каманїн, в останнє переглядачи звістки про Вишневецького, особливу увагу надавав звісткам літописи Нормантского (Временникъ моск. общ. ист. V). Але ся пізнійша компіляція не дає про Вишневецького нїчого понад те, що маємо в Никонівській

11) Никонов. лЂтоп с 271.

12) Памятн. снош. съ поль.-литов. госуд. II с. 530-1.

13) Никон. л. с. 275.

14) Див. виїмок з листу короля 1556 р.

15) Посол. книга I с. 130 і 133-5.

16) Посол. книга I с. 139.

17) Посол. книга I с. 135.

18) Никон. лЂтоп. с. 277.

[19]) Посол. книга I с. 158.

[20]) Посол. книга I с. 139, Никонов. лЂтоп. I с. 280.

[21]) Акты Ю. З. Р. II ч. 130. Лист без дати, ало порівняннє його з актами Посол. книги показує виразно, що він писаний не скорше мая 1557 р., бо по висланню до Крима Довґірда. Вольф хибно клав його на часи перед кампанією 1556 р.

[22]) Про се Вишневецький писав до Москви в жовтнї 1557 р. — Никон. с. 286; думаю одначе, що не зараз по своїм приходї до Черкас тим похвалив ся, а тодї як переконав ся, що з литовського боку нїчого не осягне.

[23]) Памятн. снош. съ Польско-литов. гос. I с. 543, Никон. с. 286.

[24]) Московські посли казали 30 тисяч, але се мабуть побільшена цифра; Курбский рахує се військо тільки на 5 тис., але се мабуть якась частина тільки тих сил, якими мав роспоряджати Вишневецький.

[25]) Памятники II с. 542-3, Никон. с. 288.

[26]) Памятники II с. 547, пор. с. 539 і Никон. с. 289, Посольская кн. I с. 141-2, 143, 144.

[27]) Памятники II с. 593.

[28]) Памятники II с. 541-3.

[29]) Памятники с. 545-9.

[30]) Памятники II с. 557-9.

[31]) Памятники II с. 567-579.

[32]) Посол. книга I с. 160.

[33]) Ibid. ч. 91-3, 98-102.

[34]) Сказанія, вид. 1833 I с. 80-2.

[35]) Никон. с. 296.

[36]) Временникъ моск. общ. V с. 142-4, Курбский I с. 81-2, Памятн. II с. 584.

[37]) Временникъ V с. 145, виписка з лїтописи у Карамзїна VIII прим. 566.

[38]) Як бачимо, нема що здогадувати ся якихось спеціальних причин, чому Вишневецький схотїв вертати ся назад на Україну (Вольф думав, що на нього вплинула переміна в характері царя Івана, Соловйов підозрівав якісь „незвісні причини”).

[39]) Акты .Ю. З. Р. II ч. 142-4.

[40]) Listy Z. Augusta c. 129, 131.

[41]) Бєльскій с. 1145.

[42]) Бєльский с. 1148.

[43]) Charrière Negotiations de la France dans le Levant II c. 741-2 і відти у Hurmuzaki — Dokumente privitore la istoria Românilor, supplem. l vol. I c. 19.

[44]) Перекази зібрані у Нєсєцкого sub voce.

[45]) Антоновичъ и Драгомановъ I с. 145-6; пропускаю деякі непотрібні амплїфікації й допускаю малу реконструкцію.

III. Зріст і орґанїзація козачини в передостаннїх десятилїтях XVI віку.

РОЗВІЙ І КОНСОЛЇДАЦІЯ КОЗАЧИНИ В СЕРЕДИНЇ XVI В, І РЕФОРМА ЖИҐИМОНТА-АВҐУСТА: БЕЗПЛОДНІ ЗАХОДИ ПРАВИТЕЛЬСТВА КОЛО СТРИМАННЯ КОЗАКІВ, ЦИРКУЛЯР 1560 Р, ПЛЯН НАБОРУ КОЗАКІВ В ПРАВИТЕЛЬСТВЕННУ СЛУЖБУ І ЗНАЧІННЄ СИХ РЕФОРМ ДЛЯ ОРҐАНЇЗАЦІЇ КОЗАЧИНИ.

Таким чином діяльність Вишневецького з його плянами, що обіцювали радикально змінити відносини на Черноморю, орґанїзувавши до цїлїй лїнії

боротьбу з „бісурманским” світом, леґалїзувати козацьку партизанську війну і заразом надати їй ширші і певнїйші розміри, більш орґанїзовані форми, — застрягла в піску серед неприхильних обставин між-народньої полїтики. Не розвязала козацької справи, тільки внесла до неї ще більше ферменту, розкрила ширші горізонти перед козачиною й її проводирями, окрилили їх ще сміливійшими ідеями. А польсько-литовське правительство спинило ся на тім самім місцї: перед потребою за кожду цїну пильнувати добрих відносин з Кримом і Туреччиною супроти нової війни за Ливонїю, що відтягала всї сили Литви, не позволяючи поважно думати про якусь серіознїйшу оборону полудневих границь. А для підтримання сих добрих відносин — треба було гамувати всякими способами козаків та стримувати від нападів на улуси турецькі й татарські.

І правительство литовське далї росписує накази пограничним старостам, щоб не позволяли анї своїм служебникам анї козакам зачіпати Татар, аби не нарушити згоди з ними, казали пропускати їх свобідно, коли вони будуть іти на московські землї, [1]) і т. и. Маємо такий циркуляр з 1560 р., де в. князь з огляду на скарги білгородського санджака на шкоди: турецьким підданим, роблені „з Київа, Білої-Церкви, Браславля, Винницї, Черкас і Канева”, забороняє навіть підстерегати Татар на шляхах, не тільки не посилати в степи на здобич, і обмежати ся чисто пасивною обороною, а навіть іще меньше: „естли бы люди непрнятельскіє у границы панства нашого пришодшы каковую шкоду вчынили, за таковыми у погоню нехайбы шли и подданымъ нашимъ ратунокъ и оборону чинили, а для иныхъ никоторыхъ причинъ жебы твоя милость служебникомъ своимъ и козакомъ на поле ходити не велЂлъ”. [2])

Та коли вже перед тим такі накази не доводили до нїчого, тим меньше тепер українські старости — навіть хоч би мали охоту служити сїй малодушнїй, неможливо здержливій на погляд кождого пограничника правительственїй проґрамі — не могли стримати козачину в тих тїсних рамках, в які хотїло її замкнути правительство. За останнї десятилїття козачина неустанно зростала чисельно, а останнї події — проба аґресивної боротьби з Кримом, заходи Вишневецького, що робили з козачини певний самостійний фактор міжнародної полїтики, навчили її шукати опертя в суперництві держав — мусїли незмірно піднести козачину в її власних очах. Вона, її проводирі почули себе здатними до чогось ліпшого, нїж

сповняти поручення пограничних старост, і все більше вибивали ся з їх впливів та поступали самостійно. На Дніпровім низу вона ставала все сильнійшою ногою, а на всякий випадок у неї були опорні точки в пограничних містах України московської, у путивльських і донських козаків, у пограничних московських воєвод. І кілька років по виданню згаданого наказу до пограничних старост, правительство литовське мусить констатувати, що козаки „з замковъ и местъ украиныхъ безъ росказаня и ведомости господарскоє и старостъ украиныхъ зъєхавши, на Низу на Днепре на полю и на иныхъ входахъ перемешкиваютъ", зовсїм „свовольне", не журячи ся правительственними і старостинськими наказами, і далї чинять „великиє шкоды и лупезства" чабанам турецьким і улусам та кочовищам кримським. 3)

Правительство ранійше чи пізнійше мусїло переконати ся, що при повнім браку екзекутиви, при недосяжности для нього степів, де закорінювало ся все більш козачини, при готовій помочи й опіцї з боку пограничної московської адмінїстрації, — самими наказами й заборонами воно нїчого не вдїє; що воно мусить дати козачинї якусь нагороду в заміну степових промислів, в видї платнї з державного скарбу, і якусь мету й зайнятє в видї державної служби. Від системи заборон і невдалих проб контролї воно таким чином вертало ся до старого пляну 1520-30 років — орґанїзації державної воєнно-служебної козачини. Прецеденти з останнїх років призвичаювали до сеї гадки, робили її простою й зрозумілою: державне „жалованнє" для Вишневецького й його козаків з скарбу литовського й московського, ужитє козаків до воєнної служби в ливонській війнї на державний кошт — приготовляли плян, до якого приступає правительство литовське з кінцем 1560-х років.

Сї правительственні проби орґанїзовання козаків самі по собі були дуже нездалі, вели ся без потрібної витрівалости й системи, нїколи не вміли знайти відповідних засобів для свого повного здійснення й застрявали незмінно в піску фінансових перешкод, щоб згодом, під натиском заграничної полїтики — потреби „заспокоєння козаків", розпочати наново ту саму історію. З становища правительственної проґрами — опанувати козачину і вибравши з неї елєменти більш солїдні й певні та орґанїзувавши їх, віддати сю орґанїзовану козачину на службу правительственним плянам і інструкціям — його заходи стріло повне фіаско. Але заходи сї мали незвичайно важне значіннє для самої еволюції козачини, давши результати

зовсїм несподївані з становища правительственної проґрами, але дуже цїнні з становища сформовання і орґанїзовання козачини як певної суспільної верстви і як певної полїтичної сили. Для українського житя вже насиченого козацьким елєментом вони послужили тими імпульсами, які дали привод до кристалїзації козацького елєменту в певних суспільних і державно-правних формах, до усвідомлення сього державно-правного значіння і з тим до незмірно сильного дальшого розвою козачини й розросту її та її сил. [4])

Примітки

[1]) Акты Ю. З. Р. II ч. 140, Посол. кн. I ч. 130.

[2]) Акты Ю. З. Р. II ч. 137, такі листи були вислані до воєводи київського, старости черкаського і браславського.

[3]) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 3.

[4]) Лїтературу див. в прим. 5.

РОЗВІЙ І КОНСОЛЇДАЦІЯ КОЗАЧИНИ В СЕРЕДИНЇ XVI В, І РЕФОРМА ЖИҐИМОНТА-АВҐУСТА: НЕОРҐАНІЗОВАНІСТЬ КОЗАЧИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛ. XIV В., ПРОЦЕС ВИРІЖНЕННЯ Й ВІДОКРЕМЛЕННЯ, БРАК ОРҐАНЇЗОВАНИХ ФОРМ — ПИТАННЄ ПРО КОЗАЦЬКІ ОРҐАНЇЗАЦІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛ. XIV В., КОЗАЦЬКІ ВАТАЖКИ, ЗАРОДКИ ОРҐАНЇЗАЦІЇ — ВАТАГА ЯК ОСНОВНА КЛЇТИНА, ЗВЯЗИ ВАТАГ З СТЕПОМ, ПОЧАТКИ ОСВОЮВАННЯ СТЕПУ, „ГОРОДЦЇ", КОЗАЦЬКИЙ ПРОМИСЕЛ В ЧАСАХ ЗБОРОВСКОГО, КОНСОЛЇДАЦІЯ СТЕПОВОЇ КОЗАЧИНИ — ОПОВІДАННЄ ПАПРОЦКОГО ПРО ЗАПОРОЗЬКИХ ГЕТЬМАНІВ, ЦЕНТРАЛЬНЕ ЗНАЧІННЄ СЇЧИ, МІЖНАРОДНІ ЗНОСИНИ НИЗОВОЇ КОЗАЧИНИ.

Щоб оцінити з сього погляду значіннє реформи 1570 р. і дальших повторень „постановеня” з козаками і козацьких вербунків — за Баторія й Жиґимонта III, та їх впливів на сформованнє і еволюційну енерґію козачини, постараємо ся здати собі справу — наскільки своєю власною еволюцією козачина приготовила в собі певні внутрішні засоби й мотиви орґанїзації, й як далеко вона поступила в сїм орґанїзаційнім процесї.

В попереднїм роздїлї ми констатували, що невважаючи на зріст своїх сил, дуже помітний на протягу першої половини XVI в., козачина тодї ще не орґанїзувала ся в якусь суспільну верству, клясу, а навіть ледви помітна як суспільна ґрупа. Козакують ріжні елєменти суспільні з українського погранича, але не виступають як козаки по спеціальности, по роду житя. Є козачина de facto, але нема її de jure. Її контінґенти зростають все більше, але се рухомі кадри, які мобілїзують ся для походу, для степової кампанії, й роспливають ся по нїй в ріжних суспільних ґрупах майже без останку.

Ми завважали в початках другої половини XVI в. (переписи 1552 року) тільки дуже незначні осади, козачини, як суспільної верстви і то тільки в поднїпрянських замках — головних її огнищах, Черкасах та Каневі, і то серед найнизших катеґорій людности — людей неоселих, немаючих, неприкаяннних, в числї кілька сот, тодї як загальне число козацького контінґенту мусїло переходити за десяток тисяч, і незадовго походи в 2-3 тисячі козаків стають досить звичайним явищем.

Переважна маса козачини таїть ся в иньших суспільних верствах, не виріжняючи ся з них, тому що признавати ся до козачини як своєї суспільної позиції, манїфестувати ся козаком — не було нїякого інтересу. Се не давало нїяких прав і привілеґій, нїякої вигоди, а навпаки — ще кождої хвилї могло втягнути в якусь історію, стягнути одвічальність за якийсь козацький учинок.

Козачина як понятє правне не істнує ще. З козацького ремесла, „козацького хлїбу” як називаєть ся козацький спорт і козацький грабунок пізнїйше, місцева адмінїстрація завела певного рода заробковий податок, забираючи собі „на замок” львину долю з козацької здобичи, так само як з продуктів уходництва; козацтво трактує воно як рід уходництва і побирає з нього дань за таке „уживаннє” степових просторів і уходів. Ми бачили, що міщанство пограничних міст сильно ображало ся на сї побори й претендувало на свобідне, безданне уживаннє уходів і виконуваннє степових промислів за

свою воєнну службу [1]) (се прецедент пізнійших претенсій козацьких), але сей мотив не був признаний, і міщанство мусіло скорити ся під тяжкою рукою місцевих старост-намісників; так само й иньші тутешні верстви людности.

Хто бавив ся козацтвом, не виходив через те з своєї верстви й її обовязків. Земяне несли свої воєнно-служебні обовязки, міщане зоставали ся під зверхністю замку й старостинською властю, піддані — під властю свого пана; козакованнє не звільняло ні сих міщан ні сих підданих від міщанських і підданських даней і служб і тої юрисдикції й власти, яка тяжіла над ними.

Козаки-господарі навіть не відріжняють ся в переписях з загальної маси оселого міщанства — вони „тягнуть” разом з ними, й тільки про неоселих козаків люстратор записує осібно, що й вони, як оселі міщане, платять колядку, а замість давати готове сїно, косять сїно на замок толокою [2]).

Пятдесять літ пізнійше сї міщане й селяне-козаки відріжняють ся різко від тих міщан і підданих, які далї несли сї дани і підлягали власти своїх державців і панів: сї козаки міщане або піддані непослушні, вони не підлягають власти державця і не дають на нього дачок. Се нова фаза в боротьбі української людности з своїми зверхниками; в першій борють ся земяне і міщане з фіскальними драчами і довільностями місцевої адмінїстрації, і козацтво не виступає окремо; в новій виступають покозачені елєменти міщанські й селянські, відмовляючи послуху й дани всякій зверхности — панській чи державній. В першій половині XVI в. вони ще не мали за собою правних титулів на се — взагалї на якісь спеціальні права й привілєгії. Сї титули принесли їм правительственні „постановленя” з 1570-1590-х років. І відріжнили козачину в осібну суспільну верству.

Перед тим козачина тільки зайнятє, а не суспільна верства. В перший раз з 1560-1 рр. маємо великокняжі листи, де між ріжними клясами української людности згадані й козаки, але се, очевидно, стоїть іще в звязку з спеціальним змістом сих листів: вел. князь остерігає Черкашан і Канївців, щоб не зачіпали Татар. В однім випадку мова про слуг ханських, що будуть їхати через Черкаси й Канів, в другім — про татарське військо, що буде йти на Московщину. Вел. князь наказує старості й його урядникам „и тежъ бояромъ, мѢщаномъ, козакомъ и всимъ подданымъ нашимъ тамошнимъ”,

щоб не робили їм ніякої шкоди й не зачіпали їх [3]). Козаки, очевидно, згадані тому, що зачіпки з Татарами були їх спеціальністю. Вісім літ пізнїйше в. князь звертаєть ся до козаків уже спеціально і виключно, але теж в справі спеціально козацькій — їх реформи.

Коли козачина не творила протягом всеї першої половини XVI в. виразної навіть суспільної ґрупи, тим меньше можна сподївати ся в таких обставинах якихось постійних орґанїзованих форм, якихось формальних її репрезентантів, проводирів, урядів. Те що вказувано в сїй сфері з ріжних боків як слїди козацької орґанїзації, козацьких властей, при близшім перегляді не може вважати ся таким [4]). Ми не бачимо поки що понад першою клїтиною козацької орґанїзації, якою була степова, уходницька ватага, ніякої иньшої трівкої орґанїзованої форми, а тільки рухливі козацькі дружини, які збирають ся ad hoc, для певного нападу, походу, експедиції. Що найбільше, під час найбільших розмахів козацької енерґії відбувають серію походів їх дружини більше меньше в тім же складі, під проводом тих самих ватажків. Так напр. кілька експедицій 1545 р. (погром каравана на Санжарові за Днїпром і напад на Очаків) зроблено було під проводом тих самих ватажків — Карпа Масла, Яцка Білоуса, Андрушка [5]). Оден з них — Карпо Масло згадуєть ся між проводирями козацьких нападів і з попереднього часу (Солтанець, Вороча і Масло) [6]). В сїм факті, що певні ватажки держать ся на чолї козачини протягом певного часу, в ряді експедицій, є безперечно симптом внутрішньої звязлости козачини, дуже інтересний і цїнний, але все таки ні орґанїзованих ширших форм ні орґанїзованого представительства в сїм часї у козачини не знаходимо [7]).

Сї вищі орґанїзовані форми дає козачинї правительство, в інтересї воєнно-поліційнім, і з тих же поліцийних мотивів творить спеціальні козацькі власти й козацьку юрисдикцію — щоб було до кого звернути ся зі скаргами на козаків, через кого до одвічальности їх потягнути. Самому козацтву не було інтересу манїфестувати ся якимсь офіціальним представительством, офіціальними формами орґанїзації. Але воно таки й не мало їх, а не таїло ся з ними. Для нього вистачало тої внутрішньої звязлости, тих внутрішнїх звязей, які проникали його й давали можність мобілїзувати ся, рухати ся як одному тїлу під впливом кождого сильнїйшого імпульсу.

Роспливаючи ся в суспільнім устрою „волости” — осілої території

пограничних старость, згинаючи ся під тяжкою рукою пограничної адміністрації, не маніфестуючи ся тут своїми орґанїзаціонними формами, своїми штабами і кадрами, козачина мала одначе свою сферу житя, де могли свобідно проростати й розвивати зародки її орґанїзації, де розвивали ся й ширили ся ті фактичні звязки, які заступали потребу в орґанїзованних формах. Сею сферою був степ, широкий і неприступний нїякій контролї правительственної власти. Тут розвивало ся козацтво як зайнятє, тут орґанїзувало ся воно в певні, правда — примітивні форми, які одначе силою своєї звязлости, когеренції, як я вже сказав, заступали недостачу якихось орґанїзованих форм.

Його основною клїтиною була воєнно-промислова „ватага" з кількох до кількадесяти душ, з своїм старшим, „отаманом" на чолї. Характер степового промислу вимагав такої кооперації: трудно було вести промисел для відокремлених одиниць і се змушувало їх лучити ся в такі спілки. Правдоподібно такі ватаги розуміють міщане в своїх скаргах на старостинські новини в 1530-х роках, оповідаючи, що давнїйше „передъ тымъ они пять або шесть парсунъ собравши ся одну куницу шерстью старосте нoшивали" [8]). Отсї пять шіст чоловік можливо се ядро такої воєнно-промислової ватаги, що могла доповняти ся прихожими членами до числа кількадесятьох. На більшу чисельність ватаги вказують значні побори, які брали „поклону з ватаги" старости в серед. XVI в., окрім части її здобичи (сїм солянок, великих бочок, ріжного збіжа, й иньші припаси) [9]). Се було велике хозяйство, яке вимагало оборотного і розумного старшого, отамана. Назва „отамана" як її старшого з „ватагою" як компанію промисловців стоїть в тїснім звязку: „ватаги" з „ватаманами" на чолї звісні ще з XIII в. на біломорськім побережу [10]) і дожили до наших часів на побережу чорноморськім, де рибальством і тепер займають ся ватаги, під проводом свого „отамана". Ся живучість і тїсна звязь сих термінів вказує на значну консервативність сеї кооперативної форми, і за браком старших звісток про сї промислові ватаги, нинїшня їх практика на Чорноморю може пояснити нам порядки старших часів, не тільки XVI, а й давнїйших віків. Теперішні ватаги складають ся з кількадесяти душ, не меньше тридцяти звичайно, виберають собі отамана, господарять громадою і при кінцї кампанїї дїлять добичу: половину бере хозяїн промислу (він відповідав в данім разї замковій власти), решту дїлять на товаришів; але отаман дістає

дві або три пайки, тим часом як иньші члени ватаги — тільки по одній [11]).

Се та основна клїтина, протоплязма громадського ладу, яка під тяжкою рукою пограничного уряду, що передушила вищі форми громадської самоуправи, пройшла з старших часів в нове, козацьке житє.

Як можна собі представити, такі ватаги мусїли з року на рік промишляти більше меньше на одних місцях, де знали вже добре місце, обставини, шанси промислу. З другого боку, вони мали тенденцію робити ся сливе постійними мешканцями сеї міцевости, з розвоєм промислу і старостинських поборів. Люстраторам середини XVI в. скаржать ся на „перекази" в уходах від козаків, що на тих степових уходах „уставичъне живуть на мясе, на рыбе, на меду зъ пасекъ, зъ свепетовъ, и сытятъ тамъ собе медъ яко дома." [12]) Сї степові сибарити, якими отсе представляє їх люстрація, готові були зносити всї прикрости суворої степової зими, відрізані від хрещеного світа на довгі місяцї, аби спекати ся контролї замкової власти й її тяжких поборів, з якими був звязаний поворот „на волость" на зиму. Замкова власть і екзекуція не сягала в степи; вона користала з поворотів уходників на зимівку до замків, щоб зводити з ними свої рахунки — брати побори з продуктів промислу, з татарської здобичи й чинити екзекуцію над ким уважала потрібним. Тим, кому грозила якась неприємність від замкової зверхности або не хотїло ся дїлити ся з нею „козацьким хлїбом", лїпше було не йти до замків, а пересиджувати „уставичне" в степах, по можности уряджуючи ся тут „яко дома". Правда, се крім недогод зимової пори приспоряло ще ріжні трудности в збутї промислової здобичи, продуктів і одержуванню запасів. Але очевидно степовики знаходили способи собі радити, заводячи торги на границї московській і татарській і умудряючи ся доставати собі припаси з пограничних українських міст. (Тепер і пізнїйше неперепусканнє в степи й на Низ припасів поживних і воєнних — борошна, олова, пороху і т. п., було одним з найсильнїйших репресивних способів на козачину в руках пограничної адмінїстрації).

Сїй пограничній адмінїстрації таке осїданнє воєнно-промислової козачини в степах було, розумієть ся, неприємне, бо підривало доходи від уходників і ослабляло її власть над місцевою людністю. Вона старала ся по змозї перешкодити сьому процесови, — хоч як він був цїнний з погляду кольонїзації. Між иньшим, — з сих мотивів очевидно, вона не позволяла

уходникам ставити укріплень на степових уходах; на се скаржили ся міщане в 1540-х рр. — що староста їм не позволяє ставити „городців” в уходах. [13]) Але перешкоди сї, очевидно, не могли мати рішучого значіння і такі „городцї” мусїли таки ставити ся, а ставлячи ся — служили опорними точками тому осіданню воєнно-промислової людности на „уставичний” пробуток. Вони служили охороною й захистом для тих уходницьких ватаг, звязували їх новим узлом — незалежно від того, що й самі трівожні обставини тутешнього промислу, й потреба оборони, як я вже згадував, змушували їх вязати ся в ширші союзи. Спеціально Днїпрова артерія заставлена була такими „городцями”. В захованій для нас описи екскурсії гетьм. Язловецкого на Піднїпровє 1571 р. згадують ся такі „головнїйші остроги на Днїпрі”: Базавлук — 35 миль від Черкас, Хортиця — 40 миль, білозерський острог — 47 миль. [14]) Се головнїйші. Меньших мусїло бути багато.

Папроцкий, описуючи побут Зборовского на Запорожу в початках 1580-х років, представляє тутешню промислову людність в видї одної орґанїзованої кооперації. Епізод сей написаний по горячим слїдам, на підставі оповідань участників сеї одисеї, і хоч було б дуже необережно брати його за чисту монету в усїх подробицях [15]), одначе й перейти над ним до порядку дневного нїяк не годить ся, бо маса подробиць, безперечно, передано тут дуже близько і реально [16]). Отже він оповідає, що на Самарі Зборовский застав 200 козаків „річних” (rzecznych) або „водних”, „що тільки ловлять звір і рибу на поживу иньшим, і мали старшого що їм давав порядок”; „вони живуть там між ріками постійно (ustawicznie), промишляючи звірем — рисями й иньшим, а що належить до живности, то відсилають иньшим”. Сими иньшими були, очевидно, козаки „рицарські”, заняті головно війною, що сидїли на самім Днїпру. Їх передову сторожу чи віддїл Зборовский здибав на Таволжанім, „межи Порогами”, а головною резіденцією їх був великий остров Томаківка, повище Базавлука, — „він такий широкий, що на нїм може прохарчитись 20 тис. людей і не мало коней”.

Таким чином Низ від Самари до татарського погранича в сїм оповіданню виступав оживлений одною козацькою орґанїзацією, котрої одні віддїли стоять на уходах самарських, иньші промишляють по побережу, одні займають ся рибним і звіриним промислом, беруть сіль на соляних

лиманах, торгують [17]), — иньші промишляють війною, і т. д. Промислові звязи, виміна продуктів лучать ся й переплутують ся тїсно з звязями воєнними, підтримуваними в інтересах оборони для орґанїзації походів для козацького хлїбу. Воєнний кіш козацький, розложений на однім днїпровім острові (сі резіденції його мінялись) становить центральну, геґемонну ґрупу сього низового житя, що надає йому тон і провід, коли не комендує формально.

Взагалї наскільки безсумнїввне істнованнє фактичних звязей, фактичного зчіплення, когеренції козачини та певних реальних звязків її, спеціально на Низу поза контролею всяких факторів „волостянського" житя, не тільки в тім моментї, до якого належить оповіданнє Папроцкого (десять лїт по першій козацькій реформі), але й перед нею, — на стільки сумнїввна і трудна до катеґоричного порішення формальна сторона. То значить, на скільки сї степові реальні звязки перетворили ся в формальну підвластність, виробили певні власти загально козацькі, форми управи й залежности для цїлого Низу? Папроцкий вкладає в уста козаків, коли вони проголошують своїм гетьманом Зборовского і на знак того передають в його руки булаву, цїкаву згадку про „давнїйших гетьманів". „Передаємо тобі сю зброю давнїйших гетьманів тутешнїх, які щасливо проводили нами на добру славу" [19]). Як би сї слова можна було взяти за автентичні, вони б нам вказували на істнованнє цїлого ряду запорозьких гетьманів, принаймнї в восьмім десятилїтю XVI в. Не маємо одначе на се права, і можемо тільки з усякою правдоподібністю приймати, що вже в шестім-семім-восьмім десятилїтю фактично низова козачина дійшла дуже значної звязлости, консолїдації, яка тїсно граничила з орґанїзованістю, а може й переходила в такі орґанїзовані форми, які одначе бачимо документально аж у останнїм десятилїтю XVI в. Але не маємо права переносити сї форми кінця XVI в. далеко назад, тому що козачина безперечно жила дуже швидко під кінець сього столїтя й еволюція його поступала дуже скорими кроками.

Більші експедиції на Татар — з одного боку, з другого — потреба оборони своїх промислів, не тільки від Татар, але і від пограничної адмінїстрації, з під тяжкої руки котрої — від драч і екзекуцій її — закопувала ся козачина все глубше в степи на „уставичний" пробуток, водили сим консолїдаційним процесом. Мало було мати свої сховища й городцї, треба було хоронити їх, і свої запаси — зброю й припас (завязки пізнїйшої армати) від

старостинських служебників і татарських ватаг. Орґанїзація воєнна і промислова переплутували ся тїсно й нерозлучно, так як війна і промисел ішли рука з рукою на самім початку в сїм степовім козакованню.

Степова промислова ватага з отаманом на чолї перетворяєть ся з розвоєм військової орґанїзації в найнизшу одиницю віськову — „десяток”, з тим же „отаманом” на чолї. Перший захований до нас козацький реєстр (1581 р.) подає нам компут полку, зложеного з 50 десятків; кождий десяток має отамана з девятьма товаришами [20]). Старовольський, описуючи козацький побут першої половини XVII в., каже, що кождий десятник крім десяти товаришів мав під началом ще тридцять до пятдесяти новиків (tyrones), яких школив і випробовував на козаків [21]). Перед нами уоружена ватага, очевидно, для рахунку втиснена в офіціальне десяточне число, з неофіціальними новиками і чурами.

З другого боку сїть козацьких зимовників на уходах звязуєть ся узлами городцїв чи острогів, які знов звязують ся в оден узел центральним кошем.

Ідея Вишневецького — заложити постійну сильно укріплену твердиню на однім з Днїпрових островів, в 1550-х роках, не зістала ся без сильного впливу на їх еволюцію: вона викінчила процес творення того акрополя Днїпрового Низу, яким стає запорозький кіш, „Сїча”. Сей процес безперечно приготовляєть ся козацькими залогами на долїшнім Днїпрі ще з першої половини XVI в. [22]). З розростом козачини відчувала ся потреба такого сильнїйшого осередку. Тільки проба Вишневецькото з хортицьким замком навчила, що нема що покладати надїй на сильні мури й гармату супроти Турків і Татар, бо вони потраплять стягнути на се відповідні сили; треба шукати місця малоприступного, і козацька Сїч кочує низше, серед лябірінту днїпровських островів, затоків і проток.

Утвореннє такого осередку, безперечно, мало велике значіннє і вплив на дальшу консолїдацію і орґанїзацію козачини, і вже в 1580-х рр. запорозька козачина зветь ся инакше „сїчовою”, по імени Сїчи [23]). Сїч значить уже встигла стати признаним осередком і репрезентацею низової козачини. Се не могло стати ся так від разу і розвій Сїчи супроти сього треба класти на передні десятилїтя — семе і восьме, слїдом по заложенню Хортицького замку і дїяльности Вишневецького.

Діяльність ся мусіла мати також, як я вже зазначив то вище, важне значіннє і з того боку, що значно розширила політичний світогляд низової козачини. Вона відкрила перед нею широкі горізонти міжнародної політики: навчила дивити ся на себе як на фактор політичний міжнародного значіння, а не якісь прості помічні кадри для пограничних старост і панів. Ми бачили, що інтереси оборони й спільної боротьби з Кримом уже перед тим виглажували тут межі кордонів і приводили до спільних походів, силами України литовсько-польської й московської, незалежно від офіціальної політики виленського чи московського двору. Литовсько-польське правительство своїми відпекуваннями від козаків, заявами, що козачина їй не підвластна, від неї не залежна і не солїдарна — повторюваними від середини XVI віка і далї неустанно, могло також тільки причинити ся до витворення в низовій козачині почутя своєї самостійности, як незалежної, суверенної політичної сили — бодай в якихось неясних зародках. Широкі розмахи політичної акції Вишневецького і скромнійша, але анальоґічна діяльність пізнійших ватажків — не могли не вплинути на витвореннє такого почутя. Кн. Ружинські накладають з Москвою, Зборовский в ролї козацького ватажка переговорює з Волощиною, носить ся з плянами участи в персидській війнї; пізнійше козацька старшина пропонує козацьку поміч ханови, мабуть против Туреччини; в 1590-х роках Сїч продає свою поміч кождому з сусїднїх держав під умовою доброї нагороди, як вповнї незалежна політична сила.

Укладаючи з цїсарським правительством що до своєї служби, вона просить його порозуміти ся з правительством польським, але тільки на те щоб не було перешкод в переходї через землї коронні, щоб не чинено перешкод в комунікації [24]). Але йому й на мисль не приходить дозволити ся у того ж польського правительства для сеї служби посторонній державі.

Зборовскому і його товаришам здавало ся дивним, що низова козачина „не дбає про короля свого пана анї про отчину, в якій родили ся, а всї надії свої привязують до того місця, де живуть, кажучи прослівєм: поки жита, поти бита.” Але тут була не тільки цинїчна безпринціпність добичника, а й почутє своєї окремішности й незалежности від державних звязей чи з Польським чи з якимсь иньшим державним орґанїзмом. І се розуміли й такими очами на козаків дивили ся в самій шляхетській суспільности.

Запороже таким чином значно випередило в своїй політичній еволюції

козачину „городову”, кажучи традиційним терміном — орґанїзацію її „на волости”. Там вона ще була вповні безправною, не признаною як орґанїзація, як суспільна верства, не орґанїзованою вповні пригнетеною властю адміністрації й шляхти. Тим часом на Низу вона була вже сильно сконсолїдованою, а далї й орґанїзованою силою, перейнятою почутєм своєї окремішности й незалежности. Пізнїйша традиция, що вважала Запороже властивим осередком і головою козачини, й його рішення (а не рішення військової ради городових полків), авторитетними для всеї козачини, мала таким чином свій корінь і оправданнє в відносинах ще з середини XVI в. Запороже було огнищем козацької сили, солїдарности, орґанїзованости. Відси йшла екстензивна й орґанїзаційна енерґія козачиини „на волость”, коли правительственні реформи дали їй першу леґітімацію як правній орґанїзації й відкрили можність формувати ся в окрему, правно-признану суспільну верству.

Примітки

1) Див. вище с. 52-3, 93.

2) Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 82, 95.

3) Акты Ю. и З. Р. II ч. 138 і 140.

4) Вище я говорив уже (с. 85-6) про „Щурову роту” з початку XVI в., що нема підстави вважати її ротою спеціально козацькою, хоч її вважають такою й новійші дослїдники — як Яблоновский (Ukraina с. 413). В иньшім документї з початків XVI в. (без року, з часів старостування в Черкасах Василя Дашковича Глинського, то значить з рр. 1504-7) виступає в адресї „отаман черкаський” (намістнику черкаскому князю Василю Дашковичу, а не будетъ єго самого въ Черкасехъ, ино єго наместнику черкаскому и отаману и войту и всЂмъ мЂщанамъ черкаскимъ — Акты Юж. и Зап. Рос. II ч. 123, титул сей провірено для мене по оригіналу). В сїм черкаськім отаманї недавно добачувано отамана спеціально козацького (Крипякевич: Козаччина і Баторієві вільности с. 27). На се одначе нема підстави. Отамани

звісні нам в Київщинї з другої половини XV в. в ролї анальоґічній з отаманами — сїльськими старшинами Зах. України (див. т. V с. 367), і адресуючи ся до „отамана й війта” м. Черкасів, правительство, очевидно, мало на метї старшину міста, як то поясняє дальша згадка „всїх міщан” (а про козаків не згадано). Обидва означення „отаман і війт” можуть мати на гадцї одну особу — старшого міської громади. Отамана козацького черкаського нема ще навіть при кінцї XVI віка і нема слїду його істновання за цїле се столїтє. Теорію городових козацьких громад і отаманів в першій пол. XVI в. (Каманїн ор. с.с. 96, Крипякевич 1. с.) треба облишити.

5) Поруч них є й імення, що не повторяють ся в документах про сї козацькі походи: Лесун в санжарівськім епізодї, Мануйло в очаківськім. Див. джерела вказані вище с. 111-112.

6) Акты Зап. Рос. II ч. 150.

7) „Козака старшого” в записках Претвича (див. вище с. 98), очевидно, теж треба розуміти в значінню ватажка-проводиря даної козацької ватаги, а не якогось уряду — „козацького старшого” в пізнїйшім значінню, бо на се нема ніякої підстави. Тодї Претвич, як і иньші старости, затирали саме істнованнє козацтва в їх повітах, і правительство заявляло, що в козацтво ходять якісь нікому не звісні заволоки, по більшій части заграничні; як би то виглядало, як би в тім часї були якісь офіціальні козацькі „старші” з уряду і з ними ходили в свої походи сї пограничні старости.

8) Архивъ Ю. З. Р. VIII. V с. 10.

9) Архив Ю. З. Р. VII. I с. 85.

10) З двинських грамот 1294 р.: Како єсть докончалъ съ Новгородомъ, ходити тремъ ватагамъ моимъ на море, а вотамманъ Ондрей Критцки (у Срезневского, Матер. для словаря sub voce). Слово „ватага” стрічаєть ся і в Київськiй лїтописи, про Половцїв — „возвратиша ся к ватагамъ своимъ” (під р. 1190). Слово се, як і ватаман, мабуть принесено було до наших степів Турками, і може сї два слова стоять в лєксичній звязи.

11) Щербина Очерки южнорусскихъ артелей с. 179 і далї. Сборникъ по хозяйственной статистикѢ Полтав. губ. п. VI с. 131.

12) Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 103.

13) Архивъ Ю. З. Р. VII. II с. 372.

14) Ogledowali ostrogi naprzedniejsze na rzece Nieprze; Bazawluk, który iest mil 35 od Cyrkas, Bieloozerski 47 mil od Cyrkas, Chortycza mil. 40 — у Папроцкого Herby вид Туровского с. 221-2. Віддалення показані хибно: Хортиця до Черкас близша від Базавлука.

15) Тим більше — ставити оповіданнє Папроцкого вище оповідань очевидця Лясоти і Бопляна, ним самим списаних, як се робить Стороженко (С. Баторій с. 306); казати що у Папроцкого маємо „въ краткомъ видѢ всѢ свѢдѢнія о запорожцах”, які дають Лясота і Боплян (ib.), можна теж тільки в полємічнім запалї.

16) Епізод сей містить ся в його „Гербах” (Herby rycerstwa polskiego, 1584, і нове виданнє Туровского, 1860) sub voce Jastrębiec, повторений в збірцї Жеґ. Паулї: Pami tniki do życia i sprawy Zborowskich, 1846, і новійше у Стороженка Ст. Баторій, з примітками (малоцїнними).

17) Uroczysko Karajteben, które jest forum albo rynek, gdzie Tatarowie z kozaki wszelakie targi swe miewaja (Herby c. 159).

18) Posłał (Зборовский) sto człowieka z czołny na morze po sól, bo tam kiedy rok suchy, zsiada sie na wyspach biala jako lód (Herby c. 162).

l9) Podawamyć tę broń pierwszych hetmanów miejsca tego, którzy nam fortunnie z dobrą sławą rozkazowali (Herby c. 158).

20) Źródła dz. XX c. 154.

21) Eques Polonus (1628), caputultimum.

22) Д. Каманїн іде задалеко, приймаючи з звісток про козацькі засїдки на долїшнім Днїпрі, що вже при кінцї XV в. була козацька Сїча на Тавани — Чтенія VIII с. 72. В противну крайність впадає Яблоновский (Ukraina c. 422), не припускаючи і в другій половині XVI в. якоїсь постїйнїйшої сїчи.

[23]) Султан przegraża a najwięcej się obraża Siczowych Kazaków najazdy, łupiestwy (соймова пропозиція 1585 р. — Dyaryusze sejmowe z r. 1585 с. 9.

[24]) Tagebuch von E. Lassota c. 217. пор. с. 221.

РОЗВІЙ І КОНСОЛЇДАЦІЯ КОЗАЧИНИ В СЕРЕДИНЇ XVI В, І РЕФОРМА ЖИҐИМОНТА-АВҐУСТА: ОБІЦЯНКА РЕФОРМИ В 1568 Р., ГРАМОТА 1572 Р. ПРО УРЯД СТАРШОГО І СУДЇ КОЗАЦЬКОГО, ВЕРБУНОК ЯЗЛОВЕЦЬКОГО, ЙОГО РОЗМІРИ, ПОЧАТКИ КОЗАЦЬКОГО ІМУНЇТЕТУ.

З кінцем 1568 року, наслїдком турецьких скарг на шкоди й своєвільства козаків українських [1]), в. князь видає лист до козаків. Вперше се звертаєть ся правительство до них безпосередно і спеціально як певного тїла, а не до провінціальної адмінїстрації, як зверхників козаків, як і всїх иньших.

Лист адресований „подданимъ нашимъ, козакамъ тымъ, которыє зъ замковъ и местъ украиныхъ зъѢхавши, на Низу перемешкиваютъ". В. князь вказує їм, що їх „лупезства" „приводять в небезпечність границї від неприятеля". Новий султан поставив умовою дальшої згоди, щоб піданним турецьким і ординським не було шкод, як досї. „Вся Україна й дальші від України повіти добре чують, яку шкоду і полон терплять через лихих і своєвільних людей, через котрих чинять ся сї наїзди неприятельських військ". Такі ж наїзди й пустошення грозять і далї, коли не зроблений буде кінець тим зачіпкам. В. князь наказує козакам рішучо, аби вони вийшли з степів, з Низу, з усїх уходів до замків і міст українських і не виходили більше своєвільно, не сміли „шкоди й лупезства" чинити чабанам турецьким і Татарам кримським. За те обіцює їм службу й плату при замках. „Ведже при замцехъ нашихъ знайдет ся вамъ служба наша, за которую жалоcване каждый зъ васъ отъ насъ одержить, кеды тоє сваволности поперестанете". Инакше в. князь грозив „каранєм срокгим" [2]).

Можемо собі представити, що між козачиною, згромадженою на Низу і в сусїднїх з степом містах, не забракло охочих до того „жалованя" і просто цїкавих побачити, яку службу видумають їм, і які шанси дасть їм ся служба.

Король дав гетьману коронному Юрию Язловецкому, одному з колишнїх героїв подільського козаковання (ініціатору нещасливого походу на Очаків 1528 р.) „злеценьє и порученьє" вибрати зпоміж сих козаків на державну службу „певный почетъ," що мав діставати річну платню з скарбу, й вчинити „постановеньє межи козаки низовыми", себто — уставити певні норми й порядки козацького житя. І Язловецкий вчинив се.

На превеликий жаль, тексту сього „постановлення" у нас немає. Маємо тільки принагідну згадку в королївськім листї, що потверджує дальші орґанїзаційні роспорядження тогож Язловецкого [3]. „Тому що козаки, читаємо в сїм листї, скаржили ся на великі кривди й утиски від воєвод, старост українних і иныпихъ урядів, його вельможність (Язловецкий) вилучив їх з власти й присуду всяких урядів і взяв їх під свою гетьманську власть. А запобігаючи тому, щоб наслїдком сього не було якихось своєвільств від козаків, і щоб кождому була вчинена без проволїкання справедливість, коли б козак кому щось завинив, він поставив старшим і судею над усїми козаками низовими шляхетного Яна Бадовского. Сей кождому, хто мав би якесь дїло до козаків, має справедливість чинити над ними, коли вони прийдуть з Низу до замків і міст наших". Повідомляючи про се короля, гетьман просив потвердити на сїм урядї того Бадовского, „що від довшого часу постійно служив там на Українї господареви вірно й сумлїнно". Просив показати Бадовскому свою ласку, давши ріжні права і привілеґії (звільнити його доми в Білій Церкві від присуду замкового і міського, від податків і повинностей всяких, дати йому право свобідного шинковання). Важнїйше було, що Бадовский сам і його юрисдикція над козаками мав бути вийнятий також з присуду всяких иньших урядів: скарги на нього заносити і відкликати ся від його суду можна було тільки до гетьмана і короля. Инакше Бадовский „безъ таковоє волности" не міг би сповняти своїх завдань: „для переказы отъ воєводъ, старостъ украинныхъ и урядовъ" „намъ господару въ томъ служити бы не могъ".

Король сповнив бажання гетьмана, і грамотою своєю з 5. VI. 1572 р., з якої черпаємо всї отсї наші відомости, потвердив розпорядження Язловецького, затвердив Бадовского на його урядї й признав за ним ті широкі права й імунїтети: „маєтъ Янъ Бадовский", читаємо в сїй королївській грамотї, „не отступуючи ни въ чомъ постановеня пана воєводы руского (гетьмана), зо всихъ козаковъ низовыхъ кождому справедливость неодвлочную водлугъ права посполитого чинити и въ томъ слушне и пристойне справовати, не

будучи повиненъ съ того уряду судейского и зъ домовъ бѢлоцерковскихъ передъ воєводами, старостами и врадами нашими и ни передъ кимъ иншимъ (окромѢ кгвалту и речей крвавыхъ) усправедливяти, толко перед нами господаремъ, або передъ паномъ воєводою рускимъ и по немъ будучими гетманами иншими до своєго живота" [4]).

Тільки всього довідуємо ся про сю реформу. Схиблена і невдала була вона з становища тих цїлей, для яких призначала ся — приборкання козачини й заведення спокою на полудневій границї, так само як і всї пізнїйші реформи. Але так само як і пізнїйші, мала вона величезне значіннє для орґанїзації козачини, для сформовання козацтва як осібної півпривілєґіованної суспільної верстви, яка згодом здобуває собі провідну ролю в відносинах східно-українських. З сього погляду ся перша звісна нам реформа має дуже важне значіннє, бо в сїм напрямі привілєґіовання козачини — виключення її з суспільно-полїтичної схеми корони і наділення імунїтетами, пішла від разу дуже сміло і різко, і через те варта особливої нашої уваги.

Брак фактичних відомостей про її переведеннє приходить ся заступити можливо докладною аналїзою того, що дає про се згадана грамота 1572 р. Насамперед вона стверджує, що плян короля, підданий може тимже таки Язловецким — набрати з козаків „певный почотъ" на королївську службу й королївське удержаннє, був Язловецким сповнений. Він „межи козаки низовыми певный почетъ тыхъ козаковъ ку службе нашой, которымъ юргелтъ [5]) зъ скарбу нашого ити маєтъ, обралъ". Близшихъ подробиць про сей королївський козацький полк грамота не дає, але ми знаходимо їх в рахунках коронного скарбу. З 1575 і 1576 років, отже перед пізнїйшим Баториєвим набором, значить ся тут полк „низових козаків" на королївській службі, в числї 300 люда, з платою на „квартал" (3 місяцї) по 2 $^{1}/_{2}$ зол., окрім сукна [6]). Се очевидно й був той „почот", набраний Язловецким; цифра 300 козаків не покажеть ся нам неправдоподібно малою, коли згадаємо, що пізнїйший Баториєвий набор дав тільки пятисотний козацький полк.

Сї скарбові записки, потверджуючи слова королївської грамоти, дають нам докладне понятє про розміри козацького набору, переведеного Жиґимонтом-Авґустом, чи близше кажучи — Язловецким. Отже, на

королївську службу і королївське удержаннє було взято розмірно невелику частину козацьких контінґентів — всього кілька процентів (в поході 1576 р. Богдана Ружинського на Аслан-городок напр. хан рахував 3000 козаків). [7]) Правительство Жиґимонта-Авґуста з своїм набором 1570 р. зостало ся далеко позаду проєктів 1520-х рр., коли проєктовано взяти козаків на державну службу „тисячу або дві". Правда, що тодї скінчило ся тільки проєктами, а тепер все таки взято якусь частину козаків на службу дійсно; але супроти зросту козацької сили й чисельности почот 1570-х рр. був величиною зовсїм незначно-малою.

Та зводячи до зовсїм незначних розмірів, з огляду на вічний брак гроша в короннім скарбі, число козаків взятих на державну службу, правительство не обмежувало своїх заходів сим малим контінґентом, а хотїло разом з тим уняти в нові порядки „всїх козаків низових". Вчинене Язловецким „постановене" мало дотикати всеї козачини. В тім і вага реформи 1570 р. [8]) Сам факт, що кілька сот козаків взято на королївську службу ще не мав би великої ваги; знаємо, що кілька років перед тим козаків Вишневецького брано на службу до Ливонїї, і се не мало нїякого особливого значіння. Але реформа Язловецкого, беручи малу частку козаків на службу, орґанїзувала заразом усю козачину, заводила нові порядки для всїх козаків. Ян Бадовский був поставлений „старшимъ й судьєю надъ всими козаки низовими", мав над усїми ними мати власть і юрисдикцію, чинити суд в усїх скаргах на них. Мотиви ясні: опираючи ся на сили і авторитет коронного гетьмана, свого безпосереднього зверхника, і розпоряджаючи полком королївських козаків, сей „старший" козацький мав держати в руках всю козачину й стримувати її від усїх вибриків. Але разом з пidданнєм під його власть і суд козаки звільняли ся від усяких иньших властей і судів — „зъ владзы и присуду всякихъ врядовъ" — воєводи, старост українних, урядів міських і т. д.

Се було початком козацького імунїтету — першою підставою сформовання козацької верстви як суспільної кляси. Хоч королївська грамота не каже виразно, що сей імунїтет має служити всїй козачинї (з тексту виходило б навпаки, що він каже тільки про тих королївських козаків), але очевидно, сама льоґіка фактів вимагала того, що коли вся козачина піддана під власть і суд „старшого", то вся вона, як і козаки королївські, тим самим виймала ся з власти й юрисдикції иньших урядів. Чи хотїло сього правительство чи нї,

чи мало воно на увазї такий вислїд реформи, иньша справа, але річ очевидна, що власне в такім напрямі, дуже наручнім і вигіднім для козачини, мусїла піти мисль козацька й такі виводи зробила з нової реформи. Хто займав ся козацтвом, хто вважав себе козаком — тим самим уже мав бути, по духу нової реформи, свобідним від всякої иньшої власти окрім свого козацкого старшого, а принаймнї — міг сам уважати себе свобідним, покликуючи ся на „вольности", признані козакам реформою Язловецкого. Козацтво таким чином ставало привілєґіованою верствою, бути козаком — мало значний суспільно-економічний інтерес. Пізнїйші на скілька лїт розпорядження Батория в тім же дусї підтримали такі претензії козачини на „вольности", але в сумі вони тільки потверджували й розвивали те, що вповнї виразно проголосила вже реформа Язловецкого. Тим варта вона нашої уваги, хоч пізнїйші розпорядження Батория, ставши епохою в історії козацькій в пізнїйшій традиції, закрили сю ранїйшу реформу 1570 р.

Примітки

1) Пор. Жерела VIII ч. 2. 6 і далї.

2) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 3.

3) Акты Ю. З. Р. II ч. 149.

4) Акты Ю. З. Р. II ч. 149.

5) 1575 super kozacy Nizowe N 300 excepto panno per 2 1/2 fl. facit 750 fl.; 1576 — super Cosacos Nizowych 800 per 2 1/2 fl. (Górski Historya piechoty c. 35 і 242, Historya jazdy r. 323). Та обставина, що з двох років ми маємо той самий контінґент і ту саму плату, позволяє з значною правдоподібністю виводити його набор з набору Язловецкого, десь 1570 р.

6) Jahrgeld, річна платня.

7) Źródła dziejowe IV c. 69.

8) Беремо сей рік як приблизний, для коротшого означення.

РОЗВІЙ І КОНСОЛЇДАЦІЯ КОЗАЧИНИ В СЕРЕДИНЇ XVI В, І РЕФОРМА ЖИҐИМОНТА-АВҐУСТА: БЕЗПЛОДНІСТЬ РЕФОРМИ ЩО ДО ПРИБОРКАННЯ КОЗАКІВ, БОГДАН РУЖИНСЬКИЙ І ЙОГО ПОХІД НА АСЛАН-ГОРОДОК, ПОХОДИ НА ВОЛОЩИНУ, ПОХІД СВЄРЧОВСКОГО, ПІДКОВА І ШАХ, ИНЬШІ ЗАЧІПКИ З ТАТАРАМИ Й ТУРКАМИ В 1570-Х РОКАХ, ТАТАРСЬКИЙ ПОХІД І ТУРЕЦЬКИЙ УЛЬТІМАТУМ.

Своєї безпосередньої мети — приборкати козаків, завести спокій в степах і зробити кінець зачіпкам з Турками й Татарами, реформа Язловецкого не осягнула, розумієть ся, — бо й не могла осягнути. Перехід на королївську службу і королївське удержаннє горстки козаків не міг мати з сього боку ніякого значіння. Погранична партизанська війна з Татарами та Турками була незвичайно оживлена в тім часї, і затримати козачину при самій обороні, дефензиві, не було ніякої можливости. Був се час, коли по словам черкаського старости Вишневецького (в відповідь на докір, що він не сповістив про якийсь татарський напад під Черкаси), характеристичним в своїм гіперболїзмі — „не новина Татарам і по кілька раз на тиждень бувати під україннім замком, і як би про такі малі трівоги завсїди і за кожним разом давати знати, то й післанців би забракло” [1]). Поруч полку королївських козаків під проводом Бадовского, далї збирали собі козацькі ватаги ріжні пограничні пани й козацькі ватажки та промишляли „козацьким хлїбом”, як характеристично називав козацькі походи й грабунки пізнїйший Наливайко. Власне в тих роках, коли Язловецкий з Бадовским старали ся орґанїзувати козаків, виступає в ролї козацького ватажка земляк Вишневецького і наступник в його полїтицї кн. Богдан Ружинський. Репрезентант одного з другорядних княжих родин північної Волини, він в зменьшених розмірах повторяє карієру свого голосного земляка [2]). Папроцкий, в своїм панеґірику воєнним заслугам пограничних українських панів (Panosza tho iest wysławienie panow i paniàt ziem Ruskich i Podolskich z męstwa, z obyczaiow y z inszych spraw poczciwych), виданім в р.

1575, згадує про нього як ватажка козацького, пограничного рицаря — „Богдан кн. Рожинський, гетьман низових козаків, з своєю ротою”, „покинувши світові розкоші” (які йому, як малому князьцеви однаково не дуже усміхали ся), „стоїть як мужнїй лев, піднїсши руку праву, щоб звести з поганами бесїду кріваву”. Іґноруючи заходи польського правительства коло задержання добрих відносин з Кримом, він при кінці 1575 р., коли Татари вибрали ся в Західню Україну, пішов з козаками на татарські улуси й страшенно їх спустошив, велику радість вчинивши тим суспільности на Україні й Польщі, яка витала в сїм пімсту за спустошеннє Зах. України [3]). З припадкової звістки московської реляції довідуємо ся, що Ружинський стояв у зносинах з московським правительством: десь зимою 1575/6 р. цар прислав козакам Ружинського дарунки, обіцював їм поміч і запаси, з тим щоб на другий рік, на весну вони йшли в середину Криму, на Козлов, і Ружинський з козаками обіцяли то вчинити [4]). На весну 1576 р. Ружинський з козаками дїйсно вибрав ся — тільки не під Козлов, а на татарські замки на долїшнїм Днїпрі. Мусїв бути то значнїйший похід — ходили козаки днїпровські, браславські й винницькі; хан рахує їх на три тисячі. Мав він значіннє діверсії, і для того й був аранжований московським правительством: Татари були вибрали ся в московські землї, але вість про козацький напад змусила їх вернути ся; ще й по дорозї козаки їх добре шарпнули. Але козацький напад на днїпровські замки скінчив ся траґічно. Козаки приступили під Аслан-городок, стали добувати, заложили міну під його укріплення, але міна вибухла так нещасливо, що вдарила на козаків, і сам Ружинський згинув при тім вибуху — викликавши „рясні сльози тамошнїх країв” [5]). Хан, настрашений сими козацькими походами, наказав вивезти з Аслан-городка всю зброю і покинути його, й виписав свої жалї до нового короля, Ст. Баторня. Але суспільність жалувала, як бачимо, не ханських клопотів, а „мізерної смерти" козака-пограничника, не спочуваючи боязкій, услужнїй полїтицї свого правительства супроти Криму.

З другого боку турецьке правительство дражнило ся мішаннєм пограничних панів і козаків в молдавські справи. З серединою XVI в. Молдава (Волощина) робить ся ареною неустанних авантур. Трон молдавський турецьке правительство до волї дає ріжним авантурникам, що оден перед другим обіцяли йому вищий харач, давали більші дарунки; висаджуючи оден одного, сї претенденти шукали опертя у ріжних сусїднїх

володарів, звертали ся по поміч до польсько-українських маґнатів і козаків. Дмитро Вишневецький закінчив свою політичну і житєву карієру, вмішавши ся в боротьбу Геракліда і Томші (1563). Потім польсько-українські пани й саме правительство польське спомагало господаря Олександра Лопушана і його сина Богдана, що піддав ся під протекцію Польщі й підтримував тїсні приятельські відносини з маґнатами сусїдньої України Богдана зсадив з господарства, задарувавши турецьке правительство, претендент Івоня, що називав себе потомком воєводи Стефана (1572). Польське правительство пробувало підтримати Богдана й поручило се подільському воєводі Мєлецкому, але похід його в Волощину не мав успіху 6). Але й Івоня скоро знайшов контрпрецендента в особі брата господаря Валахії і мусїв оружною рукою боронити себе від Турків (1574). Він почав тодї вербувати собі військо на Українї. Кілька подільських шляхтичів, або ротмістрів місцевого війська — Сверчовский, Козловський, Осмольский, Копицкий, Яницький, Соколовский, Стужиньский й ин. 7) радо відозвали ся на се й зачали збирати охочих до походу. Звербовано було двісті козаків, стільки ж „Браславян" — мабуть всякої „збираної дружини" (шляхти, міщан і козаків), і стільки ж „Барян" — з Барського староства 8). Головним проводирем був отой Сверчовский, що завдяки тому, з покрученим іменем, в видї Свирговського, попав в пізнїйшій традиції в реєстр козацьких гетьманів і став героєм фабрикованих в XIX в. псевдо-історичних пісень 9). Коли вірить сучасному автору історії сеї війни, сї козаки й польські вояки доказували чуда відваги, але кінець кінцем свою кампанїю з Турками Івоня таки програв, згинув сам в турецьких руках проводирі його українських полків також попали в турецьку неволю. Та се не відстрашило иньших іти слїдами Івонї й його помічників з України.

Зараз на Українї, між козачиною навіть, як кажуть, знайшов ся чоловік, що назвав себе братом Івонї і виступив претендентом на молдавський трон. Звали його Іваном Підковою — мовляв за силу, що підкови руками ламав. З початку він пробував також знайти поміч у українських панів — у кн. Конст. Острозького, київського воєводи, і у барського старости Творовского-Бучацкого. Але вони в сю авантуру вмішати ся не схотїли, й тодї сей Підкова — з сього поводу пізнїйшою традицією також включений в реєстр козацьких гетьманів, став вербувати собі військо між козаками. Його помічником в тім був барський шляхтич і жовнїр Стан. Копицкий, що

теж „двадцять літ жив між козаками і був люблений ними", і якийсь Волошин Чапа, що оселив ся був в Браславщині. Копицкий, пустивши в рух грошенята, що був заслужив на жовнїрський службі, з Чапою зібрали козацький полк з 330 чоловіка, як оповідає сучасник — „людей правдиво одборних”. Старшиною („гетьманом”) над ними був Шах. З ним Підкова в 1577 р. пішов на Волощину, але господар Петрило виступив з далеко більшими силами, і Підкова мусів вернути ся на Україну, подумати про значнїйші сили. Він зимував у Немирові. Господар звернув ся з скаргами до короля, просячи зловити претендента, але прислане до Немирова військо, стрївши ся з оружним опором Підкови, не рішило ся брати його силою. Поки йшла далї кореспонденція в сїй справі, наполоханий Підкова рішив не гаяти ся з своєю справою і знїсши ся з Шахом став ладити ся до нового походу. Шах лишив на Низу 400 козаків, а з 600 злучив ся на Пробитім шляху з Підковою й пішли на Волощину. Господар виступив против, але битва сим разом скінчила ся для нього нещасливо: сучасники оповідали, що між козаками був характерник, що замовив турецькі гармати. Господар утїк, а козаки з тріумфом ввели Підкову в молдавську столицю Яси, 291/XI. 1577. Тріумф одначе був занадто скороминущий. Правда, господаря, коли він пішов на Яси, виганяти Підкову, козаки ще раз розбили; але його підтримували Турки, ладив йому поміч Баторий. Підкова з кінцем року рішив забрати ся з здобичею, поки цїлий, на Запороже. Але звабив його на дорозї воєвода браславський, кн. Збаразький, що мав від короля наказ доконче Підкову зловити: запросивши до себе Шаха запевнив через його Підкову, що йому нїчого не буде, і Підкова на те здав ся. А Баторий, дїставши до рук, казав його всадити до вязниці, й потім Підкову стято, на жаданнє господаря і турецького султана [10]).

Але не встигли ще відрубати голову Підкові, як козаки вели вже иньшого претендента, що називав ся Олександром, братом Підкови (під весну 1578 р.). Козаків сим разом зібрало ся більше: султану доносили, що було їх більше як дві тисячі, піших і конних, що вони приступили під Яси, пустошачи Волощину, і султан наказував королеви, аби доконче відшукав сього претендента, що з Волощини знову пішов на Україну. Баторий сповнив се жаданнє, і при новім походї, семигородські полки його брата погромили претендента, він сам впав в руки ворогів, був відданий Туркам, що вбили його на палю, і чимало козаків, „чоло їх”, як писав Баторий ханови — загинуло і попало в неволю [11]). Та не вважаючи на се, вже в

червні тогож року (1578) козаки йшли вже знову на Молдаву, ведучи нового претендента, що називав ся Петром, сином того що йно вбитого Олександра. Вони спалили пограничне молдавське місто Сороку і впали в Молдаву. Баторию для ратовання своєї репутації приходилось запевняти, що се вже не його козаки, а московські. Він поручив польському війську рушити в поміч господареви, але сим разом той сам собі дав раду, погромивши і зловивши претендента [12]).

Разом і з сими волоськими авантурами докучали козаки Татарам і Туркам і де инде. Козаки винницькі й браславські в 1576 р. спалили Тягиню (Бендери) [13]). На Дніпрі „Шах гетьман Низовців" зимою 1576/7 р. погромив татарського посла, що їхав з Москви, забрав у нього „багато скарбу" і т. и. Хан скаржив ся перед королем, жадав укарання козаків, инакше грозив повним розривом, а заразом козацькими зачіпками оправдував татарські напади на Україну, що йшли оден по другім. По його словам, великий татарський напад на Поділє 1575 р. став ся тому, що царевич Аділь-ґерай не міг довше стерпіти таких козацьких прикростей [14]). На початках 1577 р. Татари пройшли огнем і мечем полудневу Волинь, поробивши страшенні спустошення: хан поясняв, що се Татари шукали Шаха по тім погромі татарського посольства — шпирали за ним скрізь по маєтностях кн. Острозького, шукаючи його, але не могли відшукати [15]). Під літо напали на Поділє і східню Галичину [16]). З початком 1578 р. знову впали на Волинь, в маєтности Острозького, облягли його в Острозї під час весїля. Татари закидали Острозькому, що головні проводирі козачини знаходять у нього опіку; казали, що Шах в 1577 р. пограбив їх послів за порозуміннєм з Острозьким, і другий ватажок козацький Арковський зимував зиму 1577/8 р. в Київі, в воєводській столиці Острозького, а Шах в Немирові, в маєтностях Збаразького. Острозький мусів війти в переговори з Татарами, обовязав ся, що він прожене козаків з Низу і зробить з ними порядок [17]). Заразом через посла свого хан рішучо жадав від короля тогож самого — щоб Татари мали спокій від козаків, бо инакше нїчого не поможуть і упоминки: хан не може стримати своїх Татар [18]).

З свого боку султан турецький, як зверхник хана, уже першими своїми посольствами пригадував Баторию як своєму бувшому васалеви й протеґованцеви, щоб він приборкав козаків, покарав провинників і взагалї

забезпечив Татар від дальших зачіпок; инакше сам султан візьметь ся зробити порядок з козаками [19]). Козацькі напади на Молдаву викликали ще більше невдоволеннє на турецькім дворі, і султан знов таки ставив жаданнє, щоб король або зробив спокій, або — коли на те не має сил, нехай представить се султанови, і той вишле свої війська на Україну [20]).

Примітки

[1]) Archiwum I. Zamojskiego ч. 301.

[2]) Відомости наші про нього дуже бідні. Я дав критичний перегляд традиції і реконструкцію звісток про Рожиньского в своїй статї: „Гетьман Богданко" в кн. XVI „Записок". Пізнїйша традиція не тільки зробила з нього козацького гетьмана „Богданка", головного актора Баториєвої реформи, але й окружила його масою фантастичних, героїчних подробиць, перетворила його (головно Історія Русів) в героя якоїсь казкової феерії, яка дожила по ріжних підручниках козацької історії до дуже недавнїх часів.

[3]) Горецкий — Dziejepisowie krajowi p. 44, Бєльский с. 1367.

[4]) Виїмок у Соловйова II с. 768.

[5]) Лист Девлєт-ґерая — Źródła dziejowe IV ч. 35, реляція цїсареви у Вєжбовского Materyały do dziejów pismiennictwa polskiego I с. 214-5, Paprocki Herby, вид. 1584 с. 109, Бєльский с. 1367, згадки ще в скарбових записках Źródła dz. IX с. 62 (Grodek).

[6]) Ґорецкого Descriptio belli Ivoniae, 1578 с. 19 і далї (пер. в Dziejepisowie krajowi і в Мемуарах Антоновича ч. I), Ласіцкого Historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano voiuoda, при вид. Ґорецкого, як вище.

[7]) Самого Сверчовского Старовольский (Sarmatiae bellatores, гл. LXXI) зве Мазовшанином з роду, але „Сверчі" звісні на Поділю вже в пол. XVI в., й деякі иньші фамілїї: Осмольскі, Копицкі, Козловські звісні нам в східнім

Поділю (див. показчик до моїх Актів Барского староства).

8) В editio princeps 1578 р.: Suerceuius habuit sub signis ducentos equites. Barsanus ducentos duxit. Braslaviensium erant ducenti. Hi sese omnes Suierceuii imperio commisere nec sine ipsius voluntate cum hoste congredi ausi (c. 39). Антонович (Мемуари 1. c.) зовсїм справедливо поправив се на Barsanos. Такого начальника Barsanus нїде більше не бачимо в сїй історії.

[9]) Сю історію традиції про Сверчовского і участь козаків в війнї Івонї з Турками представила пнї К. Мельник (Антонович) в передмові до перекладу Ґорецкого (Мемуари І. с. 89-94). Спопуляризував оповіданнє Ґорецкого Бєльский, переповівши його в своїй хронїцї, щедро розмалював автор Історії Русів, а Костомаров своєю статею „Иванъ Свирговскій, украинскій козацкій гетманъ XVI вѢка", так сказати канонїзував сю традицію. Критикуючи сю традицію пнї Антонович одначе пішла задалеко, доводячи, що „козаки" в історію Ґорецкого попали тільки через непорозуміннє і що військо Сверчовского складало ся „виключно з шляхтичів воєводства подільського, браславського й иньших". Той факт, що Ґорецкий зве все се військо Поляками, не повинно нас збивати, так само як і імена провідників — подільських шляхтичів: „Поляками" вони могли бути названі з становища державної приналежности, а що подільські шляхтичі ставали на чолї збірних дружин, де брали участь і козаки, се ми знаємо з попереднього, Ґорецкий на початку виразно притивставляє козаків-участників браславській і барській дружинї і описує їх такими подробицями, які, минї здаєть ся, не лишають місця сумнїву, що се були справдї козаки (levem armaturam equitum polonicorum, qui ad Borysthenem et Ponti ostia causa praedae acquirendae degunt, esse gentem tot bellis induratam... — і далї поясняєть ся що вони a nostris vocantur — Cosaci, c. 37-8). Нема отже чого заперечувати, що серед збираних дружин Сверчовского була й ватага козацька, тільки Ґорецкий, по перше, недокладно називає їх польським військом, по друге — назву козаків розтягає часами й на иньші дружини Самого Сверчовского пізнїйший Старовольский (1. с.) зве старшиною запорозьких козаків — cozachorum Zaporozensium tribunus primum, deinde generalis praefectus.

[10]) Дуже докладне оповіданнє про аферу Підкови й участь у нїй козаків у Бєльского с. 1430 5 вид. Туровского; коротко у Гайденштайна с. 119 (пер. І с. 285-6). На жаль, не заховала ся поема Папроцкого: Krotki a prawdziwy opis wyjechania do Woloch Iwana wojewody, ktorego Podkowa zową, 1578 Реляція про кару смерти в збірцї Listy Annibala z Kapni, wyd. Al. Przezdziecki, 1852, c. 253.

[11]) Sękowski Collectanea z dziejepisów tureckich II c. 304, Bielski p. 1440, Баторий в інструкції Броневскому — Acta Steph. Bathorei (Bibl. ordyn.

Krasińskich, Muzeum Swidzińskiego c. 37), Archiwum Zamojskiego I ч. 199.

12) Sprawy wojenne St. Batorego ч. 80, 90 (124) 92, Acta St. Bathorei ч. 81-7. 91-3.

13) Źródła dz. IX c. 68. Стороженко (Баторій і козаки с. 42) хибно думає, що тут мова про Тягань на Дніпрі: в Тягини дніпровськім тодї значнійшої осади чи замку не було, а й самі подробиці слїдства (1. с.) очевидно вказують на Тягиню днїстрову, що звичайно служила одним з предметів козацьких набігів.

14) Źródła dz. IV c. 68-9, кор. Бєльского с. 1365.

15) Źródła dz. IV c. 109-110, 138, пор. Бєльского с. 1405-6 Думаю_ що польські полїтики не конче вірили хану, що то він посилав на Волинь Татар за Шахом, але д. Стороженко вірить вповнї (ор.с.с. 42-43).

16) Źródła IV ч. 105-7, 109-10.

17) Бєльский с. 1435, Гайденштайн с. 119, пор. Acta S. Bathorei ч. 23 і 25.

18) Acta St. Bathorei ч. 25.

19) Materyały do hist pismiennictwa polskiego I c. 214.

20) Sękowski II c. 307.

БАТОРИЄВА РЕФОРМА І ПІЗНІЙШІ ОРДИНАЦІЇ (1578-1590): ДОМАГАННЯ ХАНСЬКІ ЩО ДО КОЗАЧИНИ, СКЕПТИЦИЗМ БАТОРИЯ, ЙОГО РОЗПОРЯДЖЕННЯ, УГОДА З КОЗАКАМИ, ОРҐАНЇЗАЦІЯ ДАНА КОРОЛЇВСЬКИМ КОЗАКАМ, СКЛАД КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ ПО РЕЄСТРУ 1581 Р., „КОЗАЦЬКІ ВІЛЬНОСТИ", ПОРІВНЯННЄ РЕФОРМИ БАТОРИЯ З РЕФОРМОЮ ЖИҐИМОНТА-АВҐУСТА, ПІЗНІЙШІ ТРАДИЦІЇ ПРО БАТОРИЄВУ РЕФОРМУ, ЗНАЧІННЄ СИХ РЕФОРМ В ЕВОЛЮЦІЇ КОЗАЧИНИ.

Все се правительству польському і спеціально — новому королеви Стеф. Баторию, що весною1576 р. зявив ся в своїм новім королївстві, не могло бути приємно. Баторий цінив добрі відносини з Туреччиною, хотів мати спокій від Татар і Турків на полудню, щоб звернути всї сили держави на північ — против ґданських бунтівників і против Москви, ставлячи боротьбу з нею на першу чергу; хотів звернути против сього головного ворога й Орду. Він знав, як знала вся польська суспільність, що татарське говореннє, мов би то татарські напади викликають ся тільки козацькими зачіпками, треба приймати вповнї скептично [1]). Він мусїв також мати понятє про те, що зробити порядок в чорноморських степах і уняти в руки козаків річ зовсїм не така легка, і у нього вириваають ся й пізнїйше замітки, які показують, що він в можливість сього завдання вірив досить слабко. На перші скарги хана він відповідав старими оправданнями, що над козаками не має нїякої власти — вони збирають ся з земель московських, волоських, або з таких королївських пiдданих, що були засуджені на смерть, а повтїкали до козаків, і татарькі напади збільшають їх число, бо богато людей удають ся до козаків, стративши своє майно в татарських погромах, або мстячи ся за своїх свояків, за жон і дїтей. Король брав то на себе, що старости його замків не будуть приймати до себе козаків, будуть ловити й карати провинників, але там де нема його замків — як на Заднїпровю (а так само треба розуміти — і в чорноморських степах), там нехай сам хан робить з козаками порядки, нехай ловить їх і нищить, король против сього нїчого не має [2]).

Але хан зовсїм виразно вказував на те, що козацькі ватажки переховують ся і проживають в маєтностях коронних панів, на Українї, і починав, як ми бачили, робити справу з тими панами на власну руку, не чекаючи королївської екзекутиви. Королеви через своїх послів він радив те, що вже практиковано було в попереднїх роках: взяти лїпшу частину козачини (przedniejszych z nich) на королївську службу, а решту приборкати гострими полїцийними розпорядженнями: заборонити їм мешкати по містах і селах на Українї, не давати їм поживи і воєних припасів і карати на смерть провинників. І король обіцяв се спробувати, але заразом не жалував скептичних заміток: козаки мають порозуміннє з московським правительством, від репресій поховають ся в московські краї, а потім знову покажуть ся на Низу — „допильнувати того не можливо там, в тих пустинях”. Король не може й на будуще брати на себе відповідальність за

Низовців, особливо супроти інтриґ московських: московське правительство їм постановило навіть „якогось днїпровського воєводу", і воно ж напустило їх на Волощину [3]).

Але треба було щось зробити — принаймнї ut aliquid fecisse videatur. І такий характер роботи „про око" і має так розславлена пізнїйше Баториєва реформа. Відкладаючи може на пізнїйше, коли час і обставини позволять близше зайнятись українськими справами, основнїйше полагодженнє відносин до Татар і заспокоеннє полудневої границї, Баторий поки що повторив, з деякими змінами, попереднї заходи Язловецкого і правительства Жиґимонта-Авґуста. Дарма, що сї попереднї заходи показали свою повну безплодність; хан радив їх. Баторий повторяв — припечатуючи для сильнїйшого враження від часу до часу крівавими екзекуціями над козацькими провинниками [4]).

Державне козаче військо, орґанїзоване Язловецким, за той час встигло, очевидно, вповнї розсипати ся. В скарбових записках бачимо ще виплати для нього в 1575-6 рр.; на коронацію Баторня прибули й якісь козацькі делєґати — може того ж королївського війська [5]). Але в рр. 1576-7 нїде не стрічаємо якихось звісток про се військо, і очевидно — воно реально не істнувало. Правдоподібно неакуратність в виплатї грошей розстроїла його дуже скоро, а смерть його орґанїзатора Язловецкого (що вмер в р. 1575) довершила се; не фіґурує нїде й настановлений Язловецким козацький старший Бадовский. Баторий, сповняючи ханські ради й науки мусїв розпочати справу на ново. Насамперед пригадав він Конс. Острозькому його умову з ханом — іти на Низ і розігнати звідти козаків, а кого зловить — смертю карати; хану поручав він з свого боку, аби разом з кн. Острозьким тим же розгоном козаків зайняв ся [6]). До пограничних старост вислав унїверсал з докором, що вони перетримують у себе козаків, дають їм поміч і висилають на Татар, на будуще наказував не давати козакам нї притулку, нї помочи, нї запасів — селїтри, олова, живности, а помогти кн. Острозькому їх розгоняти, і хто б до їх з тих „лотрів" прибіг — ловити і смертию карати [7]). Для слїдства і суду над привідцями тих останнїх зачіпок і нападів з сойму вислано воєводу люблинського Тарла, з широкими правами; тільки з тої комісії нїчого не вийшло. Тарло признав найбільш винним кн. Острозького, бо з його земель найбільше козаків виходило, також з Немировських маєтностей кн. Збаразького. Але на його позви нїхто

не ставив ся, і ніяких провинників Тарло не міг вилапати — з виїмком якогось козла жертвенного, якого приволїк із собою за браком чогось лїпшого [8]). Се була сторона репресивна. Разом з Тарлом одначе король вислав свого аґента Янчу Беґера — вербувати козаків в королївську службу. Се було дїло лекше. В вереснї 1578 р. Янча приїхав до Львова, до короля з відпоручниками козацькими — Андр. Лиханським з товаришами, що були уповажнені козаками до переведення „постановення" з королем [9]).

Се нове „постановеннє" і по формі і по свому змісту відновляло стару уставу Авґустову. Про старий „почет", орґанїзований Язловецким, і тут не згадуєть ся; козацький полк набераєть ся на ново, але з тогож контінґенту і більше менше на тих самих умовах — так представляє се нова королївська устава. „На зверхнього начальника, на місце небіжчика вельм. Юр. Язловецкого, даємо їм кн. Михайла Вишневецького, старосту нашого черкаського і канївського, і йому гетьман їх і иньші начальники і також усї козаки (mołojcy) мають бути послушні". На час московської війни визначаєть ся їм вища плата (по 15 зл. на рік і по кафтану), „а пізнїйше доставатимуть те що мали за пок. Жиґимонта-Авґуста короля, тим самим способом і з тими же вільностями, які тодї були" [10]). „Иньші постанови як що до вязнїв, так і в иньшихъ справах, уставлені за неб. Юр. Язловецкого, мають бути сповнювані".

Служба сих козаків має роспочати ся від св. Миколая (6/XII. 1578): тодї вони присягнуть на вірність королеви й послушність свому зверхникови (кн. Вишневецькому) та на додержаннє своїх обовязків. А власне: вони „не мають воювати Волоської землї анї чинити в нїй ніяких шкод анї розрухів, навпаки — всїх про кого б довідали ся вони, що хочуть то чинити, повинні будуть гамувати, ловити і бита як ворогів королївських і коронних; так само мають тримати ся що до Білгороду, Очакова, Тягинї, сїл і степів тамошнїх — шкод ніяких не чинити анї не позволяти чинити; цареви Кримському, його землям, людям, улусам, степам що до челяди, худоби і всякої річи не мають чинити шкоди, бо цар з Татарами обовязав ся служити нам против неприятелїв коронних, — але мають давати нам знати про людей царських; взагалї будуть поступати відповідно до наказів наших які їм дамо" [11]).

На знак того, що се війско королївське, козаки дістали велику королївську корогву, шовкову з мальованнєм [12]). Може й ще щось, що пізнїйше входило

в понятє військових клейнотів, як бубни, труби і т. и.

Безпосереднїм начальником козацьким — „гетьманом”, як його називає сама королївська грамота, але очевидно не в значінню докладного титулу, був настановлений чи безпосередно королем, чи кн. Вишневецьким, Ян Оришовський, шляхтич з тих мабуть що здавна кумпанували з козаками. Сам він зве себе „поручником", в значінню французького lieutenant — помічника кн. Вишневецького. „Писарем”, а по нашому — більше скарбником і інтендантом — настановлено згаданого вже Баториєвого аґента Янчу Беґера.

Перепись козацького полку, вчинена 1581 р., в дещо незвичайних обставинах (по повороті козаків з московської війни), дає деяки низші подробиці про орґанїзацію сих королївських козаків — „козаків низових запорозьких і річних, що ходили на службу королївську до Москви”, як називає їх перепись [13]). На чолї стоїть Ян Оришовский, „поручник козаків низових запорозьких", при нїм його рота з 30 чоловіка (тут кілька шляхтичів, Українцїв і Поляків, судячи по іменах) [14]). Потім іде пятьсот козаків, поділенних на десятки; на чолї кождого „отаман” (ataman), що входить в рахунок десятка (отже десяток складаєть ся з отамана і девяти козаків). Иньші достойники, очевидно, криють ся в тій прибічній ротї Оришовского. Більша половина козаків мають призвища від своїх міст, або пояснення що до свого походження, і се кидає цікаве світло на склад сеї козачини. Що правда, на нїм, очевидно, сильно відбив ся побут сього козацького полку на білоруськім театрі війни й перехід через білоруські землї. Не тільки величезне число козаків з глубоких білоруських земель (Могилева, Гомля, Бихова, Мстиславля, Полоцька, Витебщини, всього звищ 90), але й цифра людей з припетського Полїся (звиш 50) [15]), з країв московських, литовських та польських, хоч самі по собі й не великі [16]), правдоподібно все таки значно повишені завдяки сим спеціальним обставиннам в порівненню з тим складом козацького полку, в якім він був навербованний на Українї. Взявши за скобки сї елєменти, роздуті спеціальними обставинами, в яких комплєтував ся полк підчас кампанії й по нїй, маємо такі цифри, що дадуть нам понятє про більше нормальний склад козачини: з Київщини 70 (найбільше Черкасцїв — 26, 14 Канївцїв, 12 Киян, 8 Білоцерковцїв, 4 Острян, 4 з київсько-браславського погранича); майже стільки ж Волинян (74) — тут звертають на себе увагу великі цифри

з полудневої Волини з маєтностей Острозьких — з Дубенщини щось 15, з Константинова 8, Острога 6) [17]). З иньших українських країв, розумієть ся, значно меньше — з Браславщини й Поділя разом коло 20, з Галичини 12, з Холмщини й Підляша 8. Хоч означення маємо не при всїх, і вони мають, розумієть ся, до певної міри характер припадковий, але сї цифри мають безперечне значіннє. Поруч Киян і Волинян та меньше численних виходнїв з Західньої України припустимо і в нормальних відносинах значну домішку Полїшуків і Білорусинів, де що людей з Московських країв, кришку Поляків. Иньші домішки дуже незначні (оден Нїмець, оден Серб, оден Татарин, оден Кафинець, два Пятигорцї — може котрий з них „пятигорський Черкес”). Домінує стихія українська, з білоруською домішкою.

Вертаємось до самої реформи.

Осїдком козацьким, його офіціальним володїннєм стає Терехтемирів з своїм старим монастирем Зарубським, наданий Баториєм козакам на шпиталь для ранених і неспосібних козаків [18]). Пізнїйша комісарська постанова (1617 р.) жадала від козаків, щоб Терехтимирів служив тільки шпиталем, а не збірним місцем козацьких куп — се вказує на ролю Терехтемирова в дійснім козацькім житю, як їх воєнного центра і збірного пункту, арсеналу й офіціального осїдку, як описував його в 1620-х рр. Собєский, а в 1630-х Пясецкий [19]).

Понятє вільностей козацьких, признаних правительством Баторія і глухо згаданих тільки в його уставі, з відсилкою до постанов Авґустових, розвиває його грамота з 1582 р., видана до українських воєвод і старост наслїдком жалів козацьких на нарушуваннє їх прав. Козаки скаржили ся, що сї уряди, присвоюють собі юрисдикцію над ними mimo urzad i zwierzchnosc starszego ich арештують їх, саджають до вязниці без усякої причини, вимишляють на них „обвістки”, коляди й иньші податки, забирають майно по умерших козаках, „поминаючи їх приятелів і рідних”. Все се, як ми знаємо, буди старі практики; се доходи з козаків практиковані старостами ще з першої пол. XVI в., але тепер козаки не хотїли їх більше признавати, покликуючи ся на вільности, признані їм королями, і Баторий став на їх становищі. Він наказав урядам українським, щоб вони більше не розтягали своєї власти й юрисдикції „над тими козаками низовими, а

особливо котрі побирають платню від нас, а мешкають в містах, місточках і де инде". Не вільно карати козаків і до вязниці садити без відомости їх старшого, поставленого над ними від короля; не вільно судити їх безправно в звичайних справах — окрім винних в убийствах і насильствах: тільки таких, за порозуміннєм з козацькою адміністрацією, можна карати на підставі загальних компетенцій уряду свого; не можна брати податків і вимислів ніколи, а ні забирати майна по умерших, поминаючи його рідних, або кому небіжчик подарує [20]).

Очевидно, і ся грамота розвиває тільки принціпи козацького імунїтету, проголошеного реформою Язловецкого. Характеристично, що й тут, як і в грамоті 1572 р, сей імунїтет хоч близше признаєть ся козакам королївським, взятим на службу, але не виключено — король не вважає можливим відмовити його цілій козачині. Се на перший погляд стоїть в дивній суперечности з замірами Батория, але по части толкуєть ся традиціями реформи Язловецкого, по части тим, що в тім часї як Баторий видавав сю грамоту, він користав у своїй московській кампанії з услуг далеко ширших і численнійших кругів козацьких, а не самеї тільки горстки козаків реєстрових.

І так Баториєва реформа в сумі не вносила в козацькі відносини майже нїчого нового в порівняннню з реформою Язловецкого, а тільки повторяла і в де чім розвивала норми й практики заложені попередньою реформою. Де в чім Баториєва устава була навіть меньше користна для козачини. Напр. намість безпосередньої залежности від гетьмана коронного вона піддавала козацьку старшину під власть черкаського старости, що більше ніж хто з українських урядів звичайно давав козачинї відчувати свою тяжку руку. Самі вільности козацькі передо всїм були цінні тим, що виймали козаків з власти сього українського віце-короля, а настановленнє його козацьким шефом давало привід йому до ріжних претенсій. Можливо, що скарги козацькі 1582 р. були тим і викликані, що Вишневецький і його аґенти, опираючи ся на зверхніх правах його над козачиною, почали відогрівати старі драчі і претенсії. Користнійша для козачини устава Язловецкого була й тим, що вона сильнійше підчеркувала одноцільність усеї козачим, реєстрової й нереєстрової, бо заводила власть старшого над цілою козачиною без ріжниці і тим самим ще повнійше, ніж се робить Баториєва грамота, припускала всю козачину до козацьких вільностей [21]).

Та дарма, Баториєва реформа покрила, як новійша, память попередньої, Авґустової тим більше, що від тої в руках козаків, скільки знаємо, не лишило ся ніяких привилеїв, а від Баториєвої зістали ся. Згадана вище його грамота 1582 р. про козацькі вільности має на собі цікаву замітку, що вона предкладала ся пізнїйше козаками на доказ вільностей, наданих їм кор. Стефаном (з козацької кореспонденції можемо вказати на бажання козацькі предложені Кішкою в 1600 р., [22]) де він між иньшим просить „поправи”, себ то поновлення мабуть грамоти кор. Стефана „в справі відумерщин наших”). Отсї „вільности,” — козацький імунїтет, признаний козачинї Баторием і засвідчений документами, які пізнїйше зберігали ся в козацьких кругах, були з становища козацької еволюції, найцїннїйшим з усього, що дала козачинї Баториєва реформа. Але крім неї й деякі иньші конкретні факти — як наданнє клейнотів і козачої резіденції — Терехтемирова, послужили основою пізнїйшої Баториєвої леґенди і вона в традиції XVII в. стає ерою в козацькім житю. Від Батория ведеть ся традиція ріжних практик і порядків козацьких; зовсїм не прихильний до козаків в дійсности, він виступає в сїй традиції як патрон козачини, віщун її будучої слави, і Твардовський, прославляючи нову Українську річ-посполиту утворену Гадяцьким трактатом, бачив у нїй здійсненнє Баториєвих пророкувань:

W czym nie prożna owa

Żartem praktykowana wrożka Stefanowa,

Że kiedyś z tych tetrzyków rzecz bydz pospolita

Miała wolna [23]).

В писаннях козацьких істориків XVIII в. ся Баториева леґенда знайшла дальший розвій, в історіоґрафії XIX — наукообразні форми, і в такім канонїзованім оповіданню про те, як Баторий орґанїзував козачину, уставивши шеститисячний реєстр, сформувавши козацькі полки і утворивши пізнїйшу систему козацької управи — дожила до кінця сього столїтя.

Се були побільшення, а властиво непорозуміння, що до тих напрямів, в яких реформи — старша Авґустова і новійша Баториєва, впливали на сформованнє козачини. В напрямі чисто воєнної, формальної орґанїзації вплив був не особливий і не важний. Можна піднести хіба деякі другорядні

явища як поява пятисотного полку, як вищої орґанїзаційної одиниці: вона може вести свій початок від Баториєвого набору, і ми з такими пятисотними козацькими полками, не королївськими, а свобідними, запорозькими, стрічаємо ся потім, в девятдесятих роках [24]). Се були подробиці меньш важнї, але згадана вище козацька петиция 1582 р. до короля, де вони протестували уже против praw ich naruszeniu [25]), против того що місцева адмінїстрація претендує на власть і юрисдикцію над козаками, хоче поберати з них дани й податки, прикладає до них старі практики міського житя і т. д., — показує нам ту властиву сферу, де робили переворот правительственні реформи: в сфері суспільній. Перед нами не загальна скарга людности на місцеву адмінїстрацію й її кривди, як ми бачили давнїйше, а специяльно козацька верства, що вже відокремила ся на ґрунтї прав і привілеґій признаних їй правительственними реформами й крок за кроком робитиме все дальші й дальші виводи з признаної їй позиції в напрямі повної емансипації, повного імунїтета.

В сфері внутрішньої орґанїзації реформи мали те значіннє, що тим козацьким імунїтетом зробила в рамах державности польської порожнє місце, вільну від польського панського права сферу, де українська стихія могла знову кристалїзувати ся відповідно до своїх традицийних, сливе імманентних прикмет. Значіннє отже виключно майже негативне.

Примітки

1) Бєльский так писав про козаків: ciż nas z Turkiem najwięcej wadzą i Tatarowie tak powiadają: żeby nie oni, tedy by z nami dobrze mieszkali; alie im nie trzeba wierzyć — с. 1358.

2) Źródła dz. IV с. 76-7.

3) Acta St. Bathorei с. 36.

4) Я отже представляю собі Батория мудрійшим, нїж великий його приклонник, автор новійшої моноґрафії про Баториєві реформи А.

Стороженко, що приймає, мов би по гадції Баторния те змовленнє кількох сот козаків на королївську службу зробить кінець козацьким своєвільствам (с. 81).

5) Boristenis kozacis personis 4, videlicet Iwano Sewerny, Chwiedoro Zachwosthy, Sziemiono Pochowsky, Marco Winniczky loco expeditionis illjrum de gratia s. m. r. dati singulis per fl. 15, panni lundinensis per ult. 6 — скарбові записки в Źródła dz. IX с. 80.

6) Acta St. Bathorei ч. 23, пор. с. 36.

7) Acta st. Bathorei ч. 25.

8) Acta St. Bathorei ч. 24, Sprawy wojenne с. 145, пор. Бєльского с. 1441.

9) Acta St. Bathorei ч. 160, Źródła dz. IX с. 217.

10) Potem to maja mieć, co mieli za sw. pamięci Zygmunta-Augusta króla i przodka naszego, tym kształtem i z tą wolnoscią, jako w ten czas było.

11) Acta St. Bathorei ч. 60, пор. ч. 189.

12) Źródła IX с. 207. Zibaldo aucupictori a labore vexilli magni Nizjviis missi et pro serico dati f. 18 (осїнь 1578), пор. 203 (корогву відвезено в падолистї козакам). Тому що корогву малював aucupictor, можна здогадувати ся, що на корогві був польський орел.

13) Regestr kozaków nizowych zaporoskich i rzececznych, którzy chodzili na służbe króla imci do Moskwy" — Źródła dz. т. XX с. 154.

14) Олександр Мірейовский, Мик. Садковский, Станїслав Строжевский, Курбяк Шульжинский, Семен Копицкий й ин.

15) 3 Чорнобильців, 17 Мозирян, 11 Брагинців, 10 з Давидгородка, 13 з Турова, 3 з Пиньщини. Хоч з сих міст і околиць ходило здавна богато людей на уходи, але й тут мусимо рахувати ся з переходом війська через Білорусь і комплєтованнє його в білоруських краях.

16) „Московитян" і людей з московських країв 24, Литвинів або людей з

литовських міст 9, людей з польських країв 10, та кілька (3-4) з виразними польськими йменнями, окрім штаба Оришовского.

17) Пригадаймо собі реляцію Тарла, що найбільше козаків виходить з Острозьких маєтностей (див. вище с. 154).

18) Про се наданнє маємо згадку у пізнійшого Лясоти: Therechtomirow so den Zaporosen kosaken vom Khünig Stephano zue einem Spital gegeben worden (с. 207).

19) Commentarii Chotinensis belli c. 113-4, Chronica gestorum c. 54-5. Чи Терехтемирів і помисли листу Баторія мав служити тільки шпиталем, про се розвила ся була недавно полєміка між Яблоновским і Ярошем (див. прим. 5). Яблоновский доводив, що Терехтимирів міг бути самим Баториєм призначений також і на козацький арсенал і на місце козацьких нарад і місце урядовання, consiliorum ex magistratus sedem, як каже Пясецкий. Се можливо що до арсеналу особливо, а в кождім разї так як далї ставить се питаннє Яблоновский: чи Баторий давав тільки на шпиталь чи нї, але на сам шпиталь Терехтимирів в дійсности не уживав ся. Але хибно думає Яблоновский, що до терехтемирівського надання належав і Боришпіл. Про се низше.

20) Грамота недавно знайдена, видана в Жерелах т. VIII ч. 34.

21) В. Ярош в своїй розвідцї про Баториєву реформу доводив навіть, що Баторий свідомо хотїв „знищити зародки козацької самоуправи і самосуду”, для того піддав їх під власть черкаського старости, і взагалї силкував ся „скасувати всї козацькі окремішности”, — а мав про се свідчить петиція Кішки про „поправу листів кор. Стефана”. В дійсности, як ми бачили, Баторий поновляв і стверджував козацькі вільности признані реформою Язловецкого, а Кішка просив потвердження Баториєвих листів, а не їх зміни, як думав Ярош. Так само недоцїнює значіннє Баториевих розпоряджень Стороженво, виступаючи против „загально розповсюдненого серед учених вірування буцїм Стефан Баторий якоюсь „реформою” змінив правне становище козацького „сословія” (с. 156). Стороженко справедливо підтримує гадку, що козацького „сословія” тодї не було, але не розуміє, що Баториєва реформа, в рядї иньших, вплинула дуже сильно на сформованнє козацького стану — як я вказував се десять лїт тому в своїх „Примітках до

історії козачини”.

22) Listy S. Zółkiewskiego ч. 74.

23) Twardowski Wojna domowa c. 264. Стороженко, взагалї дуже скептично настроєний для Баториєвої реформи, чомусь на сїй точцї виступає від сього скептицизму і вірить, що справдї Баторий на склонї житя передчував, що козачина „превратится въ сословіе, совершенно аналогичное шляхтѢ, — сословіе, которое пожелаетъ раздѢлить со шляхтою ея роль въ управленіи РѢчью-Посполитою, а получивъ съ ея стороны грубый отпоръ, устроить новую РѢчь-Посполитую, стару же приведетъ къ гибели” (с. 119). Думаю, що Баторий дуже мало винуват в сих фантазіях. Як би він се передчував, то міг дати прояв сим побоюванням, а того не бачимо.

24) Лясота с. 220: ein Polkownik, das ist ein Bevehelshaber über fünf hundert Man.

25) Жерела VIII ч. 34.

БАТОРИЄВА РЕФОРМА І ПІЗНЇЙШІ ОРДИНАЦІЇ (1578-1590): ПЛЯНИ БАТОРИЯ, РЕПРЕСІЇ НА СВОЄВОЛЮ, УЧАСТЬ КОЗАКІВ В МОСКОВСЬКІЙ ВІЙНЇ, ЗРІСТ КОЗАЦЬКОГО СВОЄВІЛЬНОГО ЕЛЄМЕНТУ З ЇЇ ПОКІНЧЕННЄМ (1582), КОЗАЦЬКІ СВОЄВІЛЬСТВА І ЗАЧІПКИ З ТУРКАМИ В 1580-Х Р., РЕПРЕСІЇ, ВЕРБОВАННЄ КОЗАЧИНИ 1583 Р.

Забираючи козаків на свою службу. Баторий з одного боку сповняв ради й бажання хана що до заведення спокою на полудневій границї. Хан радив взяти ліпшу частину козачини на свою службу, иньших здавити репресіями — не давати їм притулку на Українї, не пускати до них запасів, і Баторий через свого посла заявив, що се все сповнив, або сповнить: козаків на свою службу візьме, накази старостам видав, кн. Острозькому поручив зїгнати козаків з Низу [1]). Все зробив, що міг зробити льояльний сусїд і союзник. Але текст його „постанови з Низовцями” вказує ще на иньшу сторону, яку мав на оцї Баторий при своїй орґанїзації козацького полку: скористати з нього в своїй війнї з Москвою. Козаки діставали збільшену платню — аж

до кінця Московської війни, отже мали зараз у ній взяти участь. Судячи по тих скептичних замітках що до осягнення спокою на полудневій границї, які Баторий так щедро розсипав в своїй інструкції, він сїй другій сторонї — пожитку з козачини для московської війни надавав далеко більше реального значіння — і не помилив ся.

Нї накази старостам, нї перспектива експедиції Острозького, що з якихось близше незвісних мотивів таки зовсїм не відбулась, нї тим меньше — перехід на королївську службу кілька сот „переднїйших" козаків не стримали зовсїм козацьких зачіпок на полуднї. Вже тої самої осени 1578 р. якийсь „Лукіан козак" — може звісний пізнїйше з титулом „гетьмана козацького" Лукян Чорнинський — напав на Молдаву, потім пішов під Очаків і заняв там табуни кінські [2]). Слїдом „воєводич молдавський" Константин Лакуста, участник авантур Подкови, втїкши зі Львова в степи й зібравши „po ezęsci łotrostwa", пішов теж на Молдаву. Там його погромили, і він завернувши ся, подав ся — як казали, до Москви, то значить в лївобічні краї. Та на весну (1579) він обявив ся знову над Днїпром, недалеко Черкас, збираючи своєвільні купи козацькі й ладячи ся до нового походу на Волощину. Баторий був дуже роздражений всїм сим і поспішив на перші вісти вислати на Україну свого дворянина, щоб за помічю пограничних старост і королївських козаків зловити Лакусту. Козакам він пригадував їх обовязок служби і грозив карами смертельними, як би мали поматати Лакустї в його плянах [3]). За кілька день знов цїлий ряд потверджень на Україну в тїй же справі — ловити авантурника [4]). Чи удало ся запобігти його походам, не знаємо, але спокою в степах, очевидно, таки далї не було. Тай трудно було вимогати льояльности і порядку від козаків, коли саме правительство не здобувало ся на нїякий порядок в своїх відносинах до козаків і обовязках, які брало на себе в заміну за свої жадання послуху і спокою. В листї шефа козачини старости черкаського, писанім півроку по новій ординації козацькій до канцлєра коронного, знаходимо хоч побіжні, але незвичайно цїнні з сього погляду згадки. „Зволив минї написати, ваша милость, що король посилає Янчу, аби видати Низовцяв гроші, — та не тільки що грошей, а навіть і Янчі козаки не могли дочекати ся, і я вже довше нїяк не міг їх затримати — пішли всї на Низ; я сповнив волю і наказ королївський: всїх їх стягнув до Черкас, але чи то через недбальство королївських післанців чи з иньшої причини ta kozacka rosprawa затягла ся; а хоч козаки всї минї прирікли й обіцяли не робити

нічого против волї королївської й на улуси татарські не ходити, але тому не можна вірити так дуже, бо то нарід своєвільний” [5]). Так розумієть ся! трудно було сподїватн ся, що в своїх обіцянках витрівають своєвільнї козаки — коли таким непевним в своїх обовязаннях і роспоряженнях показувало себе правительство, що хотїло їх дісціплїнувати, а натомість — деморалїзувало, і брак словности й солїдности хотїло надолужити — терором.

На соймі, скликанім з кінцем того року, король перевів ухвалу, яка тимчасово, до нового сойму, давала українській адмінїстрації широкі права карання своєвільних людей нешляхетського роду, „що на Українї Руській, Київській, Волинській, Подільській, Браславській згоду з Турками, Татарами, Волохами турбують”, а шляхтичів мав судити задворний королївський суд і засуджувати навіть „на горло” [6]). На початку 1580 р. виданий був універсал до урядів і шляхти української, де король наказував їм пильнувати спокою на полудневій границї і ловити всїх провинних [7]). Результатів не знаємо, але очевидно не було нїяких особливих [8]). Хан через послів не переставав скаржити ся на „розбої й грабовання козаків”; Баторий повторяв, що буде робити, що може, але нїчого не може обіцяти, бо козаки — се купа людей з ріжних народів, без певних осель, не підвластних нїякому праву і від нїкого не залежних [9]). В 1581 р. бачимо козаків реєстрових на Поділю, розложених з польським військом, очевидно для спокою від Татар і своєвільних козаків [10]).

Але все таки сї півтретя року, 1579-1581, був розмірно спокій від козаків на полуднї, бо їх енерґію займала московська війна. Шеф реєстрових козаків Мих. Вишневецький з иньшими українськими маґнатами, в р. 1579-81, пустошив московську Сіверщину, нищив тутешнї замки, і очевидно при тім головний контінґент, поруч місцевої шляхти, давала йому козачина — реєстрова і ще більше нереєстрова [11]). З 1580 р. маємо припадкову звістку, що реєстрові козаки під проводом Оришовского ходили під Стародуб і Почеп, спалили кілька міст і замків і пішли з великою добичою [12]). На північнім театрі війни також виступає в тих роках козачина: в кампанії 1579 р. під Полоцьком були „козаки Низові”, очевидно нереєстрові, під проводом Матвія Самоватого і Миколая [13]). В 1580 р. зааємо довгий ряд козацьких ватаг, звербованих ріжними панами і під проводом своїх ватажків; так

воєвода полоцький Доргостайський мав сто козаків конних і триста піших, славний Филон Кмита 100 конних і 500 піших, Борис Жаба 300 піших, Гаврило Біруля 500, Голубок 100, Корнило Перевальський 100, Федор Кишевич 100. і т. д. [14])

Але московська війна скінчила ся на початку 1582 р. Навербовані для війни контінґенти були роспущені, в тім і козацькі ватаги. Не тільки нереєстрова козачина, навербована на війну, мусіла вертати ся до дому, але й козачина реєстрова або була також відправлена за браком грошей в короннім скарбі, або сама розійшла ся, не діставши заплати за останнїй рік служби — як не дістало її взагалі військо. Землї польсько-литовські, а спеціально українські зароїли ся масою народу, призвичаєного до військового добичництва і тепер полишеного і без занятя і без усяких засобів. На східно-українськім пограничу збираєть ся маса неспокійного, палкого воєвничого елєменту, що починає в ріжних експедиціях шукати виходу своїй енерґії й — джерела прожитку. Елємент козацький, і без того вже досить сильний і численний, збільшаєть ся й зміцняєть ся ще масою ріжної збиранини, що була витягнена війною, і тепер лишила ся без діла і прожитку. „Козацькі напади стали ще частійші після того як кор. Стефан уложив згоду з. в. кн. московським”, завважає сучасник Гайденштайн, віддаючи погляди правительственних і двірських кругів; „військо наше було роспущене, і багато з нього людей непризвичаєних і неохочих до праці, а привичних жити здобичею з неприятельських країв, удало ся до козаків, а вони, збільшивши свої сили, почали що далї то частійше нападати на краї, що були в згоді з Польщею, грабувати й палити” [15]).

Се в перше було спостережене те чергованнє приливу й відливу козацької енерґії, що проявляло себе потім звичайно. Раз у раз правительство звертало козацькі сили на лєґалїзовану війну й само, посередно, через свої заклики й своїх вербувачів, доводило до maximum силу й чисельність козацьких контінґентів; потім пускало їх „на зелену пашу”, і коли сї козацькі контінґенти, зіставши ся без прожитку й зайнятя, шукали собі виходу в самовільних походах, — воно кидало ся до репресій, скарг на козацьке „лотровство” і т. д. Трудно одначе осудити, скільки саме тут було простої короткозорости, а скільки впливу польської державної vis major: браку грошових засобів у правительства на те, щоб задоволити потреби війська по війнї, і браку сил і екзекутиви — щоб затримати в спокою й

порядку неспокійний воєнний елємент по кампанії. Вичерпаннє всіх засобів мало звичайно той результат, що держава по скінченій кампанії зоставала ся вповні без війська, вповні безвладна і не могла нічим стримати буйний воєнний елємент, якому незаплаченнє платні давало певне моральне оправданнє на всякі непорядки й вибрики [16]). Так і тепер — випустивши на Україну масу воєнного, своєвільного елєменту, з незаплаченими претенсіями до держави, правительство заразом роспустило навіть ту „переднійшу” частину козачини, що мала служити в її руках гальмом козачих своєвільств.

Правительство не було зовсїм сліпе на сї перспективи, і король жадав принаймнї, щоб сойм полишив йому на далї право судити своїм королївським судом шляхтичів, які б почали органїзовувати самовільні походи. Але шляхта утомлена тими уступками, які мусїла робити королеви на попереднїх соймах під натиском війни, тепер рішучо не хотїла йому годити. Грошей на заплату війську не ухвалила, повновласти на своєвільців не дала [17]).

Результати всього того скоро себе показали.

Вже під кінець 1582 р. прислав хан післанця з жалями, що козаки погромили на Самарі татарських послів, які везли з Москви „упоминки" ханови; хан жадав нагороди, инакше грозив ся зараз іти на Україну — вже вирушив з своїм військом. Турецький посол, що приїхав для сильнїйшого враження, підтримував жадання хана і грозив, що коли король тих пограблених грошей не верне, Турки вишлють також своє 40 тис. військо на Україну разом з Татарами. Баторий одначе не вважав можливим відновляти давнї практики: нагороджувати з коронного скарбу шкоди вчинені козаками, й повторив свою відповідь, що він над козаками власти не має й за них не відповідає, а заразом став мобілїзувати все можливе против Татар. Се зробило своє вражіннє, і Татарська орда вернула ся від Днїпра назад [18]). Але на весну (1583 р.) нова трівога: козаки зачали збирати ся походом на Молдаву — вести нового претендента на молдавський престіл, що звав себе Мануілом сина Івонї. Листи й накази, які король поспішив розіслати до начальників польських військ і пограничних старост, не богато помогли, тим більше, що й серед панів тутешнїх знайшли ся прихильники чи помічники. Молдавській експедиції одначе запобіг браславський староста

Струсь, погромивши козаків, що йшли з претендентом. Тоді козаки звернули ся на турецькі городи — зруйнували Ягорлик (на Днїстрі), здобули й пограбили місто Тягиню (Бендери) і всю околицю, забрали турецькі гармати й велику здобичу — казали що продали її на ярмарку за 12 тис. золотих [19]). Се страшенно розлютило й ростривожило короля, бо грозило стягнути на Польщу справді турецький похід, тим більше, що козаки скрізь розславлювали, що ходили на Турків „за наказом" (правительства), і на тій підставі на Україні скрізь жадали собі удержання — може бути що була тут якась містифікація [20]). З другої сторони король не залишив з свого боку можливо пострашити шляхту перспективами сеї авантюри, доводячи потребу широкої повновласти на своєвільних панів. Королївське військо погнало ся за козаками, вони кинули забрані гармати і втїкли за Днїпро. Далї за ними ганяти ся було неможливо, та й правительство боялось, що вони перейдуть за московські границї, та стануть небезпечною зброєю против Польщі [21]). Султана заспокоєно обіцянкою звернути гармати й покарати провинників. Наловлено їх і по ріжних місцях і на очах турецького чауша стято тридцять душ у Львові [22]). З шляхти справа скропила ся на Самійлу Зборовскім, звіснім авантурнику і старім ворогу короля й Замойского. Вже перед тим позбавлений горожанських прав, він стягнув на себе і свого брата ріжні иньші обвинувачення, між иньшим і те, що мовляв намовив до нападу на Турків козаків, з якими стояв в зносинах і пробував у них ще перед тим на Запорожу. Його стято тепер [23]).

Ловленнє провинників королївськими комісарами на Поднїпровю [24]) було, здаєть ся, причиною якихось розрухів. Маємо глуху звістку про якусь незгоду між Черкашанами і козаками. В сїй справі вислано туди одного з ротмистрів, Ожельского, але крім поручення — розібрати ту справу Черкасців з козаками, йому дано й друге — зробити новий вербунок козаків на службу королївську — взяти їх 600 чоловіка на плату державну [25]).

Мотивів не знаємо; чи треба було просто воєнного контінґенту, чі сподївали ся, що се поможе до зменьшення козацької самоволї. Ожельский дорученнє сповнив, як що правду каже — не без трудности, бо, каже, козаки більше цїнили надію на здобичу, як платню. Справдї, мусїв дати їм платню більшу, нїж в 1578 р.: по 20 зол. на рік і по 4 аршини сукна (5 локтів). Військо се, як каже скарбова записка, було розложено на Подїлю, разом з польськими

вояками [26]). Маємо звістку про виплату для нього, чи властиво про сукно, і з дальшого, 1584 р. [27]). Хто був поставлений над козаками старшим, тепер не знаємо, але не бачу причин думати, що від сього уряду був відсунений Оришовский, що далї, в р. 1585-6 фіґурує в ролї „гетьмана запорозького" [28]). Зрештою нїяких подробиць про дїяльність сього нового (третього з ряду) реєстрового козацького війська за короткий час його істновання не маємо. Правительственних актів, які б нормували права й обовязки його, теж нема. Очевидно, було се відновленнє знаного вже інституту, з тим же характером і правами; а був він вийшов з житя тільки через неувагу — чи брак фондів.

Примітки

1) Acta St. Bathorei c. 36-7.

2) Sprawy wojenne c. 106, з иньшої копії у Iorga Studii istorice asupra Chiliei si Cetatii Albe c. 336. Archiwum Zamojskiego I c. 301.

3) Acta Steph. Bathorei r. 187-9, Archiwum Zamojskiego I ч, 250, 285.

4) Acta ч. 190-3 і 195.

5) Archiwum Zamojskiego I ч. 301 (8. IV 1579).

6) Volumina legum II c. 206, пор. Гайденштайна 143.

7) Архивъ Ю. З. Р. III ч. I ч. 5.

8) В пізнїйшім листї (1583) Баторий пригадував, що не зробив ужитку з свого права судити шляхту — nikogo za nią nie kondenmowano i podobno nie pozwano (Sprawy wojenne ч. 156).

9) Гайденштайн с. 198= пер. II с. 113. До історії з кримськими царевичами захопленними козаками 1581 р. і переданими в руки королївських властей

(Dziennik pochodu с. 31 і далї і док. бібл. Замойск.) се все трудно звести. Отже думаю, що Стороженко (ор. с. с. 85-9) помиляєть ся, що 1580-l рр. був спокій від козаків і Баториїв унїверсал був зайвим. Стороженко покликуєть ся на історію побуту Зборовского між козаками, кладучи його на р. 1581, але ся дата не зовсїм певна, а побут Зборовского на Запорожу був не довгий.

10) Źródła dz. IX. II с. 294-5. Є звістка про битву Вишневецького з Татарами весною 1581 р. (Septentrionalische Historien с. 78, у Стороженка ор. с. с. 209).

11) Epicedion, панеґірик Вишневецькому, передрукований Стороженком, ор. с. с. 205-212.

12) Гайденштайн 164 = пер. II с. 40.

13) Źródła dziejowe IX. II с. 204.

14) Ibid. с. 215-6; що контінґенти були козацькі, означено не всюди: в наведенім мною рядї імен почавши від Бірулї нема сеї вказівки, але що се були ватажки козацькі, нема сумнїву. Біруля і Голубок були звісні як козацькі ватажки (Sarmatiae bellatores ч. 116)

15) Rerum polon. l. XII с. 326. Подібне писав в осени 1583 р. Збаразький: mniemam, iz ich więjcej przybędzie do nich za rospuszczeniem wojska, jako teraz sila pacholików bez służby tula się (Sprawy wojenne с. 404).

16) Див. в т. V с. 336-7.

17) Sprawy wojenne ч. 196.

18) Dyaryusze sejmowe z r. 1585 с. 349 (королївське експозе з 1584 р.). Гайденштайн с. 207= пер. II с. 134-4.

19) Гайденштайн с. 213 = пер. II с. 146-7, Sprawy wojenne ч. 156, Dyaryusze 1585 r. с. 350, оповіданнє козацького старшого у Боратиньского Kozacy i Watykan (Przegląd polski 1906, жовтень).

[20]) Се могло бути тим лекше, що за сей похід 1583 р. партія Замойского обвинувачувала Зборовских, сї навпаки звалювали вину походу на Замойского, себто на правительство, котрого Замойский був правою рукою: що він напустив козаків на Молдаву, аби вони там наложили головами, а потім на нихже вину зложив. Tenże pod Tehinią potaiemnie lanczego kozaka wyprawił, chcąc ludzi wiele wybawic; gdy skarga przysła od Turczyna, samże potem instygował na kozaki, wiele mężow dobrych potracić poradził, пише партизан Зборовских на Замойского (B. Paprockiego dwie broszure polityczne, вид. 1900 р. с. 48). Козакам таким чином могло бути справдї піддано з котрогось боку переконаннє, що правительство бажає такого походу.

[21]) Бєльский згадує: I natenczas gdy ich Stefan król chcial koniecznie wygubić, brali się do Moskwy do tych drugich kozaków, zkąd większe jeszcze niebezpieczeństwo baczył, i przetoż im podobno dałl pokoj (с. 1361).

[22]) Гайденштайн с. 213 і 225 (пер. II с. 147, 168). Septentrionalische Historien с. 83-5 у Стороженка; він здогадуєть ся, що козацький старший, скараний на смерть за сю історію, був звісний нам Янчі Беґер, комісар королївський, названий у Папроцкого як провокатор (з руки Замойского) до походу на Турків.

[23]) До афери Зборовских: Z. Pauli Pamiętniki do życia i sprawy Zborowskich, 184; Bartosza Paprockiego dwie broszury polityczne z lat 1587 i 1588 wyd. Czubek, 1900; Dyarysze sejmowe z 1585 r. (процес Криштофа Зборовского); Гайденштайн с. 219.

[24]) Записка скарбова про висланнє до Черкас коморника Подольского для ловлення козаків участників походу на Тягиню — Źródła dz. IX. II с. 116.

[25]) Про се оповідає в своїх записках Ожельский — видані у Броель-Плятера Pamiętniki IV с. 114.

[26]) Źródła dz. IX. II с. 295.

[27]) Архивъ Юго-Зап. Рос. III. I ч. 6.

[28]) Ярош (op. c.) рішучо твердить, що при тім новім поборі старшим козацьким був постановлений Рожинський, а Оришовский poszedł w odstawkę, бо був скомпромітований ріжними „граничними гріхами” (с. 610); але властиво на те нема ніякої підстави. Вкажу навпаки, що в цитованім самим Ярошем акті з падолиста 1586 р. (Архивъ Ю. З. Р. VII. I ч. 35) Оришевский зветь ся і гетьманом запорозьким і заразом „слугою є. королев. милости”. Ґурский в своїй історії піхоти (с. 35), каже таки катеґорично, що старшим над тими 600 козаками в 1583 р. був Оришовский, але на жаль не цитує близше свого джерела.

БАТОРИЄВА РЕФОРМА І ПІЗНІЙШІ ОРДИНАЦІЇ (1578-1590): КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ 1585 Р., УТОПЛЕННЄ ҐЛЕМБОЦКОГО, СМЕРТЬ БАТОРИЯ, ПОХОДИ НА ТУРКІВ 1586 Р., КОЗАЦЬКІ СВОЄВІЛЬСТВА НА УКРАЇНІ, ВЕРБУНОК 1587 Р.

Нї се нове навербованнє козаків, нї суворі кари на участників авантур 1583 р. не зробили трівкого впливу на козацькі своєвільства. Лїто 1584 р. пройшло здаєть ся тихо. Але під кінець року козаки напали на Очаків, спалили й наробили Татарам шкоди, а в польських кругах — трівоги. Потім, здаєть ся, незалежно від сього походу, козаки ще ходили на улуси татарські й зайняли масу худоби і людей в неволю побрали. Хан вислав на Україну орду в відплату за се. Татар кінець кінцем погромили, але боялись, що ся козацька авантура послужить останньою краплею в чашї турецького гніву, тим більше що Порта тодї розмахалась, недавно справивши похід на Крим. На зимовім соймі, на поч. 1585 р. дуже тим трівожились, але кінець кіпцем нїчого не урадили [1]). Король вислав на Поділє й Волинь свого післанця Ґлембоцкого — шукати стад, що козаки захопили у Татар, а мабуть і провинників. Ся місія одначе скінчила ся дуже сумно для королївського післанця; десь він з козаками собі зайшов, і ті його кінець кінцем утопили [2]). Се була одначе занадто рискована історія, навіть для козачини, і її ватажки рішили зняти з себе відповідальність за се. „Кн. Михайло Ружинскій, гетманъ козаковъ запорожскихъ и зъ иншими козаками, товаришами своими запорожскими” прислали в Київ, до уряду одинадцять чоловіка, окованих, як провинників сеї історії — „менечи,

якобы ты одинадцать человЂковъ збунтовавши ся небожчика пана Глубоцкого замордовали и утопили, и тыхъ одинадцать человЂковъ узнали и нашли быть винными”. Підвоєвода київський одначе їх прийняти не схотів і відіслав до ратуша, де знов їх міщане не хотіли прийняти, „бо дей ту въ києвскомъ ратушу, яко на Украини, везеня такъ моцного якъ увъ ынншихъ местахъ нетъ” 3). Чи досиділи ся вони тут королївської резолюції, чи знайшли спосіб утїкти, „яко на Україні”, зістаєть ся незвісним.

З московських джерел довідуємо ся, що козаки вели також по давньому зносини з московськими воєводами, очевидно — щоб дїставати від них „жалованьє” и запаси на війну з Татарами, й брали участь в тодїшнїх кримських заміщаннях. В 1585 р. козаки під проводом Оришовского мали двічи ходити на кримські улуси й забрати масу худоби; пізнїйше від Оришовского і від иньших отаманів козацьких їздили в Крим післанцї й заявляли хану готовість служити йому на всїх його ворогів окрім Польщі (може розуміли ся тодїшнї конфлїкти Криму з Портою). Але з сього всього не вийшло нїчого, козаки далї робили напади на кримські улуси, а московське правительство підтримувало зносини з їх ватажками — Михайлом Ружинським, його братом Кириком і иньшими отаманами, та напускало їх на Татар 4).

З джерел місцевих — з листу Богдана Микошинського „гетьмана війська запорозького”, довідуємо ся, що весною 1586 р. козаки били ся з Татарами на Днїпрі: хан хотів перейти через Днїпро, коло Таволжаного острова, і козаки били ся з ними і не дали перейти 5).

Смерть Батория при кінцї того року і безкоролївє з завзятою боротьбою партий, що розпочала ся тодї, додали духу козачинї. Козаки знову напали на Очаків, здобули замок, вилїзши в ночи по драбинах, вирізали залогу, пограбили й спалили місто. Потім рушили на Волощину з якимсь претендентом. Похід не удав ся: господар з початку відступив перед ними, але дїставши поміч від Турків змусив забрати ся з Волощини на Покутє 6). За сїм пішов похід на море. Ватажком був Кулага, мабуть Захар Кулага, оден з отаманів в реєстрі 1581 р. Козаки на човнах прийшли під Козлів (теп. Евпаторію), здобули кілька турецьких кораблїв, потім напали на місто, погромили кількасот крамниць, позабирали товари, Турків і Жидів били й забирали в неволю. Але тут наспів калґа з Татарами, стала ся битва в самім

містї, Кулагу вбито, кількадесять козаків захоплено, иньші пішли собі. Напали також на Білгород, попалили місто. Другим разом, нїби то вони також, напали на Азов, погромили бухарських купців, взяли в неволю триста людей [7]). Розгнїваний тим всїм султан наказав хану йти на Україну, а зза Дунаю мав тудиж іти з військом турецьким, взявши до помочи також Волохів, беґлєрбеґ „то єсть гетьман всїх військ европейських", — він разом з Татарами мав вдарити на Польщу.

Польські круги огорнула панїка — до війни з Туреччиною вони чули себе зовсїм не приготованими [8]). Край не вийшов іще з атмосфери анархії й усобиць безкоролївя; відносини до Австрії, нарушені оружною боротьбою австрийської й шведської партії, були не упорядковані. Польща чула себе на краю погибели. Правда, хмара пролетїла. Хан, як толкували — з лакомства до здобичи, поспішив ся нападом на Україну — і був побитий. Козаки на р. Камінцї сильно погромили його, на переправі через Днїстер також побили орду, багато Татар погинуло, і хан, сам постріляний, мусїв завернути ся до Криму, перше нїж рушило зза Дунаю турецьке військо. Енерґія розпуки додала сил шефу польських воєнних сил Замойскому, він встиг стягнути деякі сили, й вісти про се, принесені передовим турецьким військом, що впало було на Покутє, прохолодили воєнний запад Турків. Веґлєрбеґ, відступивши за Дунай, до Сілїстрії, зимою 1589 р. розпочав переговори, поставивши умовою скасованнє пограничних замків, що служили вихідними точками для козацьких походів, знищеннє та приборканнє самих козаків. На друге лїто одначе визначив новий похід на Польщу [9]).

Під сими вражіннями був скликаний сойм, на весну 1590 р. Небезпека від Турків, потреба приборкання козачини, орґанїзація оборони — стояли на першім плянї. А то тим більше, що зріст козачини почав давати себе в знаки й українській шляхтї. Вже на соймі 1587 р. відзивали ся нарікання на козаків, що вони приходять в подільські села, грабують, а кажуть, що роблять то за позволеннєм річи посполитої [10]). В шляхетських інструкціях на сойм 1590 р. ми знаходимо жалї, що козаки „не тільки своїм своєвільством нарушують умови і союзи з сусїднїми державами, але і нам (шляхтї) дають себе знати, поводять ся з нами не инакше яв Татари — вкладають великі окупи на народ шляхетський і міста — тільки що маєтностей не палять" [11]). І роком пізнїйший королївський універсал, сповіщаючи про висланнє на Україну комісарів для розслїдження тутешнїх

самовільств, мотивує се не тільки нападами на сусїдні держави, але й „великими і нечуваними шкодами, кривдами, грабежами и убийствами по містах, містечках і селах” воєводств Волинського, Київського і Браславського „від своєвільних людей”.

Судові книги східньої України справді дають нам не оден приклад таких своєвільств. Так напр. управитель Коденської волости Тишкевичів в 1586 р. скаржив ся, що під час трівоги татарської „ниякиєсь козаки на имя Лукян Чернинскій, который кажетъ себе гетманомъ звати, ниякійсь Ивановскій а Патока а Пергатъ и иншихъ козаковъ не мало”, зібравши селян з сусїдніх сіл, напали на місто Кодню й пограбили, також сусїдні фільварки [12]). Київський хорунжий Бутович з своїм сином, що очевидно стояв в близьких відносинах з козаками, закликавши кілька сот козаків, зрабували маєтність Хворощанську Козаровських, з якими, видко, мали якісь спори [13]), і т. и. Робили ся екскурсії і в дальші краї. Напр. весною 1590 р. ватаги козацькі під проводом кількох отаманів (Якуба Осовського, Андрія Рогачовського, осаула Федора Полоуса й ин.) пройшли в Бихівську волость Ходкевичів, іменем свого гетьмана Войтїха Чановицького „розказуючи собѢ податокъ незвыклый грошовий и незмѢрную и незвиклую стацію, такъ тежъ салетру, оловъ и сѢрки колько тысячи фунтовъ на козаки складати”, та забирали силоміць худобу, припаси, всякі річи у місцевої людности й чинили їй ріжні кривди й насильства, й т. и. [14]).

Навербоване в 1583 р. козацьке військо дуже скоро розлїзлось, прищіпивши козацькій масі тільки свої претенсії до ріжних прав і привілеґій, почавши від судово-адмінїстрацийного імунїтету й кінчаючи претенсіями на „приставства” — квартири й виживленнє. Коли на конвокацийний сойм, на поч. 1587 р. приїхав Оришовский з своїми жаданнями що до невиплаченої платнї і нагороди за службу — свою службу, чи козаків взагалї, сього ляконїчний дневник не поясняє (зате згадує, що Оришовский був убраний po grecku і під час читання його петиції сїв на ziemi po turecku) [15]) — в звязку з сим була мабуть піднята справа реєстрового козацтва. Дебатів, на жаль, не знаємо, маємо тільки коротеньку згадку, що козаків рішено на ново взяти на службу, а над ними настановити знову Оришовского [16]). Що до контінґенту маємо звістку, докладности якої, на жаль, не можемо провірити — що в 1588 р. було в службі 966 козаків [17]). В славній

Бичинській битві того ж року, що рішила претенсії на польську корону між Жиґимонтом і Максиміліяном австрийським, брали участь і козаки з Оришовским і иньшими ватажками (Голубком між иньшим) [18]). Але чи був цїлий той час (1587-90) постійний козацький полк в тій великости, се дуже непевно. Судячи з того, що на соймі 1590 р. іде на ново дебата про сформованнє нового козацького війська, скорше треба думати, що та звичайна причина — не плаченнє грошей — дала розлїзти ся й козацькому полкови, набраному в 1587 р. (думаю, що він таки був набраний), а вся козачина без ріжниці була захоплена останнїми походами на Турка.

Примітки

[1]) Daryusze seim. 1585 r. c. 8-9, 29, 282, 321. Див. ще низше.

[2]) Архивъ Ю. Зап. Рос. III. I ч. 7, Гайденштайн с. 326 = пер. II с. 362.

[3]) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 7, Grabowski Źródła I c. 66-7. Ружинський слїдом фіґурує як служебник кн. Януша Острозького (29. IV. 1587 — Архивъ Ю. З. Р. VI. I с. 170); се дає де що до думання: чи по своїм акті „льояльности" він став „неможливим" між козаками, чи може сама льояльність поянюєть ся такою ролею служебника дому Острозьких.

[4]) Соловйов VII с. 608-9; оден з походів 1585 р. може бути похід на Очаків зими 1584/5 р., другий — окрім того, і мабуть про худобу, захоплену в сей другий похід, мав розвідувати ся Ґлембоцкий

[5]) Listy Żółkiewskiego c. 34.

[6]) Гайденштайн с. 326, до хронольоґії — дневник сойму 1587 р. (Scriptores rerum polonicarum, XI): на сойм вість про зруйнованнє Тягинї наспіла 31 липня.

[7]) Реляція московська у Соловйова VII с. 610, Жерела VIII ч. 38-9, Гайденштайн 1. с., Бєльский с. 1617, лист Замойского в Archiwum

Radziwiłłów с. 98.

8) Трівожні поголоски про турецький похід уже під час сойму 1587 р. — Dyaryusz с. 119, але вони були фальшиві — пор. с. 157.

9) Королївська грамота на соймики-Жерела VIII ч. 39; Archiwum Radziwiłłów с. 99-100.

10) Dyaryusze r. 1587 с. 202. Пригадати можна ще жалї Збаразького 1583 р. на Янчі, що він gwałtem sobie przystawstwa pozabierał i szkody poczynił — teraz zasię — powiedają sobie u mnie przystawstwa i rozkazują, aby im urzędnik żywnoć dawał (Sprawy wojenne с. 403-4).

11) Жерела VIII ч. 39. Але чи дата сеї інструкції певна, чи не належить вона до часів Наливайківських?

12) Архивъ Ю. З. Рос. III. I ч. 8 (дата 1587 р. хибна, пор. с. 19 й Опись актовой книги № 8 с. 33).

13) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 9, пор. мої Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. ч. 12.

14) Археограф. сб. I ч. 61.

15) Dyaryusze z 1587 r. с. 33.

16) Ibid. с. 37.

17) Górski Historia piechoty с. 35 — цитата до сього на с. 243 така, що з неї я зовсїм не мудрий.

18) Бєльский с. 1606-7.

БАТОРИЄВА РЕФОРМА І ПІЗНІЙШІ ОРДИНАЦІЇ (1578-1590): КОЗАЦЬКА СПРАВА НА СОЙМІ 1590 Р., РЕФОРМА КОЗАЧИНИ, СПОСОБИ ЇЇ ПЕРЕВЕДЕННЯ, НАДАННЯ ДЛЯ КОЗАЦЬКИХ

ВАТАЖКІВ, НОВА КОЗАЦЬКА ЗВЕРХНІСТЬ, ОРДИНАЦІЯ 1591 Р., ЇЇ НЕРЕАЛЬНІСТЬ, СПРАВА ЛЕЖ І КОНТРИБУЦІЙ.

Сойм скликаний на весну 1590 р. стояв під вражіннєм страшних вістей привезених з Туреччини: Порта жадає від Польщі річної дани, инакше грозить новим походом і обіцяє потурчити Поляків. На посольство польське в Царгороді везір кричав як на яку голоту: „чи маєте розум, опамятайте ся! хто коли противив ся минї? Перс боїть ся мене, Венеція тремтить, Італієць просить ся, Німець мусить дати, що скажу! Пошлю на вас всї татарські орди, Мунтян і Волохів, пашу силїстрийського, будинського, темешварського, беґлєрбека силїстрийського з двома стами тисяч коней! Світ дрожить передо мною!” Таке оповідали на соймі, і гетьман Замойский на колїнах просив палату, щоб поважно подумала над справою, бо справді небезпечність зовсїм серіозна. І сойм оцїнював ситуацію дуже серіозно — в гру йшло саме істнованнє Польщі і можливість завойовання її, як не давно стало ся з Угорщиною. Треба було змобілїзувати всї сили против ворога [1]).

В таких обставинах і такім настрою обмірковувано козацьку справу. З одного боку летїли на голови козаків громи, бо то вони зачепили Турка і стягнули всю ту грозу на Польщу, або принаймнї прискорили катастрофу ; з другого боку — польські полїтики мусїли оцїнювати участь козаків в торішнїй кампанії против Татар, мусїли цїнити їх як добре, дешеве і на кожду хвилю готове військо. Отже тяжко з козаками, а без них теж трудно. Сучасник Бєльский дає нам відгомін спорів про козачину з тих часів. Згадували, що й Баторий думав над тим, щоб її винищити до останку, але козаки низові почали тїкати в московські краї, на Дон, і се його настрашило — бо в такім разї стали б вони ще небезпечнїйші, і тому мабуть він дав їм спокій. Кінець кінцем дебати сходили ся на тім, що без козаків таки було б іще гірше — Україна була б іще більше безборонною перед Татарами і Турками. „Треба, щоб були, але щоб тримати їх в порядку”, був результат тих дебат pro і contra. „Як би Україна була в німецьких руках, або венецьких, не були б вони такі недбалі як ми”, признавали польські культурники. Треба забудувати Україну системою оборонних замків, розложити козаків на пограничу, кудою приходять Татари, але треба їм платити [2]).

Сї виводи вповнї відповідають постановам, прийнятим на соймі 1590 р. —

„порядку що до Низовців і України”, як вони затитуловані в соймових конституціях, а сї постанови розвивають далї ті рішення і заходи, які робили ся польським правительством за останнї двадцять лїт [3]), тільки відповідно до розросту і зміцнення козачини проявляють більше енерґїї і розмаху, принаймнї — в сфері потенціальній, або инакше сказати — на папері.

Нехай козачина буде — тільки її треба привести в карність, в послушність правительству — се провідна гадка постанов. Отже як тільки промине турецька туча і можна буде зайняти ся козацькою справою, гетьман коронний чи його заступник має з коронним військом піти на Низ, на Запороже і орґанїзувати тамошнє козацтво. Людей своєвільних відти має він вивести, вигнати, а розложити мілїцію, набрану з козаків; має настановити над ними начальників з шляхтичів: ротмистрів (полковників) і сотників; мусить взяти всїх сих козаків на реєстр і привести до присяги на послушність королеви й річи-посполитій, що без дозволу гетьмана коронного чи його відпоручника вони не будуть переходити границї анї тим меньше — нападати на сусїднї держави; не будуть грабувати купців чи иньших подорожнїх; не будуть приймати до себе нїкого без волї свого начальства або гетьмана і про всяку зміну в складї своєї мілїциї — як хто відійде, а на його місце иньший вступить, мають доносити гетьманови, щоб той знав поіменно всю ту реєстрову козачину; а людей судом засуджених на утрату житя або чести взагалї не мають до себе приймати.

Гетьману кор. даєть ся широка повновласть у всїм, що має на метї підтриманнє порядку й дісціплїни між тою козачиною. До помочи йому мають бути соймом поставлені два комісарі (dozorcy), які кождий в своїм округу мають слїдити за тою реєстровою козачиною і за нереєстровим своєвільним людом, що мешкає по селах і містах, і як би що завважили непорядного між реєстровим військом — мають сї комісари дати знати гетьманови коронному, а як по селах чи містах — місцевим старостам і дїдичам; а як би ті старости й дїдичі не звертали на се уваги й не чинили справедливости над своєвільною людністю — треба позивати їх до трибуналу і там їх судити поза чергою.

Щоб здавити те українне своєвільство, треба всїх українських урядників, до сїльських війтів і ватаманів включно, під присягою обовязати, що вони пильнуватимуть, аби з їх сїл і міст нїхто не виходив на Низ, в степи, а тим

меньше до сусіднїх держав, і з степів, з Низу нїкого не приймати крім тих хто викажеть ся пашпортом від свого сотника (реєстрового війська) — крім таких нїкому не продавати нї живности, нї пороху, нї яких иньших запасів, нї куповати від них здобичи, навпаки таких, що прийшли з здобичю — арештувати й карати. А хто б з урядників чи вийтів того не пильнував, таких треба карати на смерть. Шляхта, пани, старости, які б без волї гетьмана коронного ходили б в степи, тим більше — нападали на сусіднї держави, або в маєтностях їх знайшла ся якась здобича з таких своєвільних походів — мають судити ся як бунтівники [4]).

Плян як плян, можна сказати навіть — розумний, тільки як би була можливість його здійснити. Та в ті практичні подробиці, які мали забезпечити переведеннє сеї реформи, соймова ухвала навіть не входить. Вова не спиняєть ся над тим, якими коштами має бути удержана та козацька мілїція на Низу, не виясняє навіть її розмірів і чисельности. Тим часом як Бєльский в своїх виводах кладе натиск на те, що козакам треба платити, соймова ухвала натискає, що їх треба заприсягти, списати, мати на папері всї переміни; замість сотворення реальних засобів — формалїстика. Сойм зачеркує ґрандіозний плян, але не спускаєть ся до марних подробиць його переведення, особливо ж не хоче заходити в питання, які змусили б сягнути до шляхетської калитки, або обмежити шляхетські привилеї діскреційною властю правительства. Та без того сї всї пляни оставали ся будовами на леду. Яким чином удержати в житю ту козацьку орґанїзацію, як би навіть її перевести? як не дати їй розсипати ся слїдом, як розсипали ся всї попередні? Як змусити пограничну адмінїстрацію і людність, щоб вона справдї переводила ті драконські правила про замкненнє степового погранича? Як дати їй силу над тим своєвільним пограничним воєнним людом, що давно встиг стати правдивим паном-хазяїном сього краю? Як змусити пограничну шляхту щоб вона не забавляла ся пограничним воєнним спортом, а пильнувала своїх підданих? яку знов таки дати їй на те силу і засоби? На все се треба було сильного війська, сильної власти, великих засобів; але нїчого того шляхта не хотїла дати, нехотїла дозволити, і без того ся конституція лишила ся пустою шляхетською фанфаронадою.

Ухвалена вона була на пізнїйші спокійнїйші часи і в житє властиво не увійшла нїколи, а нам інтересна як найповнїйший вираз провідних мотивів польської шляхетської й державної полїтики супроти козачини, що повторяють ся в ухвалах і ранїйших і пізнїйших.

Поставивши свої дезідерати, сойм поки що, з огляду на небезпеку від Турків, поручив правительству, чи гетьману коронному взяти козаків низових і донських на службу воєнну як найбільше (ile ich jedno bydz może), значить — поручив змобілїзувати всю сю пограничну своєвільну людність, — щоб потім пробувати її задавити тими репресіями. Раховано, що можна б козацької сили стягнути 20 тисяч; як оповідає сучасник, був уложений і плян такої мобілїзації (в загальній цифрі 110 тисяч), списано й можливих начальників тих всїх полків [5]). Але польські фінанси не позволяли такого ґрандіозного експеріменту: навіть надзвичайний податок був шляхтою ухвалений тільки на випадок, як би справдї прийшло до війни. З скарбових записок виходило б, що на службу взято було в дїйсности (і то на якийсь дуже короткий час) тисячу козаків на вищій платї, по 12 зол. на квартал — мабуть конних, і дві тисячі по 5 зол. — мабуть піших [6]).

Для заохоти козачини до державної служби й помочи правительству в таких трудних обставинах були роздані грамоти — надання й потвердження ріжним козацьким ватажкам, і мабуть — козацтву in corpore. Так Криштоф Косинський, що вже тодї мусїв грати ролю одного з головнїйших проводирів козачини, дістав грамоту на пустиню Рокитну на Поросю; другий ватажок — Войтїх Чановицький — на Боришпіль з селищем Іванківським за Днїпром, третїй — по імени нам незвісний — городище Володарецьке з селищем Розволожським на Роси, четвертий — Горошин і Снепород за Днїстром. Козакам взагалї мабуть було потверджене володїннє Терехтемировим і їх давнїйші права і вільности [7]).

Але турецька туча проминула й сим разом. Замойский, висланий до Царгороду, за посередництвом і помічю анґлїйського посла встиг удобрухати султана і привести до згоди: Польща мала заплатити Туркам за шкоди, починені козаками в останнї напади, і вивести „українних людей з Низу всїх”. Сї умови прийнято [8]). Король мусїв відступити від принціпу поставленого Баториєм, що правительство польське за козаків не відповідає. Та що війни не було, то не війшли в житє й надзвичайні податки, ухвалені соймом, і правительство польське опинило ся знов перед більш нїж трудним завданнєм, з порожнею касою, вичерпаною контрибуціями Туркам і Татарам, думати над сповненнєм другого

турецького жадання — очищення чорноморських степів від козачини і переведення тих всяких репресій і орґанїзацій, премудро начеркнених соймом 1590 р. [9]).

Надзвичайні козацькі контінґенти зменьшено до одної тисячі пішого війська: двох полків по 500 чоловіка, з платою по 5 зол. на квартал; службу і платню їм визначено від 18/X. 1590 [10]). Завданнєм сього війська мусїло бути те саме, що постановлено було йому в обовязок при відновленню служби в 1591 р.: „погамованнє україннаго своєвільства і затримання згоди з сусїднїми державами”. Зверхником був поставлений Миколай Язловецкий староста снятинський; поруч нього в ролї комісара по козацьким дїлам виступає Якуб Претвич староста теребовельський (син славного Берната); безпосереднїм начальником козаків мав бути все тойже Оришовский. Так воно мусїло бути й при першім визначенню служби сьому козацькому корпусу — в осени 1590 р

Вiйсько було набране, начальство над ним настановлене, і стало дїло знов за малим: за тою нещасливою платою. Квартал минав за кварталом, а грошей козакам не плачено. В скарбі грошей не було, воякам польським теж не заплачено і вони збирали собі контрибуції, де попало. Козаки теж вважали себе в праві промишляти всякими способами. Весною 1591 р. вони зібрали ся йти на Волощину з якимсь претендентом — „потомком Івонї". Вісти про се страшенно наполохали правительство, що вже побачило перед очима, по всїх пережитих трівогах, перспективу нового розриву з Туреччиною. Король поручив Язловецкому якось стримати козаків. Язловецкий ріжними обіцянками встиг відвести козаків від сього пляну: козаки видали претендента, а правительство поспішило всадити його до Мальборґу [11]). Що наобіцяли при тім козакам, на жаль не знаємо. Обіцяли зараз платню виплатити, — „на св. Яна” (24/VI), але мабуть на тім не кінець тих обіцянок. Одначе і платня не приходила. Тільки в вереснї Претвич роздобув гроші на заплату [12]). Службу козакам тим часом відновлено. Маємо з 25/VII королївські листи, видані на підставі порозуміння короля з сенаторами: вони продовжують козакам службу на неозначений час і уставляють „ординацію” для сього козацького війська.

Має воно далї складати ся з тисячі козаків — людей досвідчених і до того здатних, під проводом Оришовского і зверхністю Язловецкого. Козаки

новоприняті, що не зложили ще присяги, мали присягнути перед королївськими комісарами, що будуть послушні королеви й начальству свому (старшому, себто Язловецкому, і „поручнику” його — Оришовскому) і пильнуватимуть спокою з сусїднїми державами: анї самі не будуть зачіпати ся з ними, анї кому иньшому не дозволять. Оришовский обовязаний доносити про всякі кроки неприятеля і всяке своєвільство українних людей; против неприятеля має виступити з усім своїм військом. До війська свого не повинний приймати нікого без відомости „старшого”. Щоб військо се могло сповняти свою сторожову службу, а головно — щоб не наприкряти ся пограничним старостам і маєтностям та їх людности, король наказує йому стояти за границями оселих місць: або на ур. Кремінчуку, або десь на иньшім місці в степу (але таки на Днїпрі ж, очевидно); там має бути побудований замок [13]). Старостам і державцям волостей на горішнім Днїпрі дано наказ вислати на се Днїпром дерево, а також мабуть і робітника, як то практикувало ся з давнїх часів при будові днїпровських замків, і тим способом має бути побудований той замок. На виживленнє сього козацького війська старости й державцї королївщин, з східно-полудневої України очевидно, мають вислати по мірцї муки з кождого тяглого селянського господарства і відіслати то — селянськими підводами очевидно. За се козаки вже не мають права на ніякі „лежі” — кватири, і на утриманнє „на волости”, як називали залюднені части України: не мають брати живности в маєтностях панських, анї чинити ніяких шкод, і за всяку шкоду, яка б стала ся, „старший або поручник” мали вчинити справедливість над провинником. Але крім старшого або поручника ніхто не може претендувати на якусь власть або юрисдикцію над козаками [14]).

„Ординація”, як бачимо, здійсняла, бодай в мінятюрі, проєкти сойму 1590 р.: козацьке військо, в числї одної тисячі, виводило ся на Низ і там мало пильнувати спокою й порядку. З тим мали увільнити ся українські маєтности від козацьких „леж” і „приставств”, які тепер мовчки признавало їм і правительство, а вони мусїли ставати дуже прикрими, особливо коли козаки не діставали заплати. Заразом, як ми бачимо, потверджував ся козацький імунїтет.

Козачина потвердженнє своїх прав і привілєгій прийняла до відомости, але виконувати вложених на неї завдань не вважала для себе обовязковим, бо

грошей не діставала, заповіджених королем реформ не бачила, та й нарешті з тою силою, яку правительство давало в руки своїй коронній адміністрації — тисячкою реєстрового козацтва, ся адміністрація нічого не могла вдіяти супроти маси українського своєвільного козацтва, що зоставало ся по за реєстром. Не могла нічого вдіяти навіть при найліпшій охоті.

Замку на Кремінчуку побудовано не було, провіанту козакам посилати ніхто не спішив ся, і на Низ їх, очевидно, не виведено — не можна було ними комендерувати, коли не платило ся їм як належить. Від жовтня 1590 р. їм не були заплачені гроші, й ніяк не можна було здобути ся на тих 15 тис. золотих, що їм належали. А се давало притоку до ріжних своєвільств, контрібуцій з маєтностей і всього того, що позволяло собі під той час і реґулярне військо, заложивши конфедерацію з причини незаплачення грошей [15]). І справа козацьких „леж” та контрібуцій стає одною з головних casus belli в тих зачіпках з козаками, що роспочинають ся слідом — почавши від війни козаків, під проводом Косинського, з пограничними маґнатами і кінчаючи великими розрухами 1595-х років.

Примітки

1) Бєльский с. 1629-1633, пор. поборовий унїверсал Volum. legum II с. 319.

2) Бєльский с. 1358-1361.

3) Пор. ляконїчний зміст постанов сойму 1587 р.: Kozacy niżowi tez by bronili przeprawienia i dawali by nam znać o nieprzyjacielu — Dyaryusze с. 37.

4) Volum. legum II с. 310.

5) Бєльский с. 1644.

6) Górski op. c. с. 243.

7) Так треба дорозумівати ся з порівняння соймової конституції 1590 р. з

иньшими документами про надання „особам козацьким” в тім роції. Конституція 1590 р., без всякої звязи з козацькою справою (тому її властиве значіннє зоставало ся неясним) позволяє королеви своєю властю роздавати пусті землї „на пограничу за Білою Церквою” заслуженим „особам шляхетським”, і далї сї землї вичисляють ся поіменно: монастир Терехтемирівський, Боришпіль з Іванковим, Володарка з Розволожем, Рокитно, Горошин і Снепород (Vol. legum II с. 318). З грамоти короля для Жолкєвского довідуємо ся, що Боришпіль, Володарку і Рокитну дано „тром особам козацьким” (в моїх Матеріалах до історії козацьких рухів 1590-х рр, ч. 13). З иньших документів знаємо що Боришпіль дістав в 1590 р. Войтїх Чановицький, „гетманъ козаковъ запорожских” — Стороженко Очерки переяславской старины, с. 197, про нього пор. тіж Матеріали с. 4, Археограф. Сборникъ I с 61 і Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 10. Рокитну в тім же роції дістав Криштоф Косинський — Див. люстрацію 1765 р., Архивъ Ю. З. Р. VII т. III с. 127. Коли тепер завважимо се все, то переконаємо ся, що згадана конституція, хоч з загальним характером, говорила спеціально про наданнє маєтностей козакам (з пяти названих маєтностей чотири — з Терехтемировим разом — безсумнївно козацькі, і по анальоґії треба думати, що й Горошин був наданий або призначав ся якомусь старшому козацькому). Король взяв від сойму повновласть наділити маєтностями виднійших козацьких проводирів і — потвердити за козаками Терехтемирівський монастир, наданий їй Баториєм без згоди сойму. А таке потвердженнє за ними Терехтемирова мусимо собі представляти як складову частину загального потвердження за козаками прав і привилеїв, признаних за ними попереднїми королями. З згаданих надань надибав я грамоту Чановицькому; цїкаво, що і в ній, як і в конституції, говорить ся про його заслуги загально, без згадки про козацтво.

[8]) Жерела III ч. 43, Бєльский с. 1645-51.

[9]) Ibid. і Volum. legum II с 332.

[10]) Докум. львів. краєв. архиву; Архивъ Ю. З. Р. III, I ч. 11.

[11]) Бєльский с. 1654, королївське експозе — Жерела VIII ч. 43, тут поясненнє: bunt ten ich stąd sie był zawziął, isz tym którzy przeszłego seymu na służbę rptey bely przyjęczi y na pewnym żołdzie postanowieni, aby inszym pola bronili, zaplata na czas pewny beła zatrzymana.

[12]) Львів. кр. архив.

[13]) Стороженко в своїй праці про Баториєву реформу висловив гадку, що замок мав бути побудований в Кремінчуку не дніпровськім (де тепер місто Кремінчук), а днїстровім; і поправляє в тім напрямі королївську грамоту та толкує сим факт, що зверхником козаків поставлено снятинського старосту Язловецкого (с. 261). Все се одначе фантазії, бо й контекст грамоти 1591 р., де говорить ся про опусканнє дерева з горішнїх волостей, і оповіданнє Бєльского (с. 1360) не лишають сумнїву, що тут мова про Кремінчук дніпровський.

[14]) Wszakże też nikt nad tymi ludzmi nie bendzie miał zwierzchnosci y z nich sprawiedliwosci nie ma czinicz, telko przelożony albo jego porucznik — Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 11.

[15]) Z żołnierzami piekła było dosyć, записує Бєльский, с. 1659.

IV. Перші козацькі війни

КОСИНСЬКИЙ І ВІЙНИ ТА РОЗРУХИ 1592-3 Р.: ЗАЧІПКА КОСИНСЬКОГО З ОСТРОЗЬКИМ, ПОГЛЯДИ СУЧАСНИКІВ І ПІЗНІЙША ТРАДИЦІЯ, ДІЙСНІ ПРИЧИНИ КОНФЛЇКТУ, НАПАД НА БІЛОЦЕРКІВЩИНУ, КОМІСІЯ 1592 Р. І ПЕРЕГОВОРИ ПІД ТРИПІЛЛЄМ, РОЗРУХИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ І БРАСЛАВСЬКО-ВОЛИНСЬКІ, МОБІЛЇЗАЦІЯ ВОЛИНСЬКОЇ ШЛЯХТИ, ПОХІД НА КОСИНСЬКОГО І БИТВА ПІД ПЯТКОЮ, КАПІТУЛЯЦІЯ КОСИНСЬКОГО, НОВІ ПРИГОТОВАННЯ КОСИНСЬКОГО, ОПОВІДАННЯ ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПРО ЙОГО ПЛЯНИ.

Ряд конфлїктів козачини з пограничною адмінїстрацією й маґнатством, закінчених грізним фіналом — війною 1596 р., піднятою вже самим центральним правительством на повне знищеннє козацтва, розпочав ся зачіпкою козацького ватажка Криштофа Косинського з кн. Острозькими.

Сама по собі була се зачіпка анальоґічна з тими, які оповідають нам з тих часів судові книги досить часто [1]), тільки що сим разом в гру входили такі „кити" українського маґнатства, як київський воєвода і його син, краківський каштелян, і щоб доїхати їм, треба було добре напружити ся. Се Косинський дійсно зробив — через те й зачіпка ся прибрала більші розміри, і за неї почали ся чіпляти ся все нові й нові епізоди, розятрюючи все більше відносини козачини до пограничного маґнатства й адмініcтрації, яку репрезентували сї маґнати.

На сучасників історія з Косинським в першій хвилї не зробила особливого враження: її вважали дрібною зачіпкою кн. Острозьких з козацьким ватажком, без більшого і принціпіальнійшого значіння, і шефи польського війська — коронний гетьман Замойский і польний Жолкевский винуватили старого князя, що він замість аби скінчити справу по доброму, розвів з того таку велику війну [2]). Роздували її участники сеї війни, але в дальших кругах не надавали їй значіння, і тільки по далеко грізнійших рухах 1594-6 рр. стали дивити ся на епізод Косинського як на прелюдію тих рухів [3]). А ще пізнійше, коли затратила ся справжня перспектива сих подій — в українських кругах XVII в. епізод став представляти ся вступним актом великої національної боротьби українського народу під традиційним прапором благочестивої віри. У Грабянки вже читаємо оповіданнє, що коли українські епископи ухвалили піддати ся папі, і „благочестивіи синове" вирікли ся тих „наємниковъ, а не истинныхъ пастырей", — „разжег ся ревностію благочестія Косинскій на Ляховъ зъ войскомъ запорожскимъ прійде и много замковъ повоєва и Ляховъ поби, но въ року 1594 подъ Пяткою отъ Ляховъ пораженъ былъ" [4]). А невичерпаний в фантазіях автор „Історії Русів", не вдоволений з такої прози, пояснив, що Косинський, „яко намѢстникъ королевскій и министръ правленія", протестував против владичих ухвал, але його тоді умисно звабили на берестейський собор, засудили як „апостата" на смерть, „и замуровавши въ одномъ кляшторѢ въ столпъ каменный, уморили голодомъ", — „и такъ гетманъ Косинскій за ревность свою къ благочестію и спокойствію народному, учинился первою жертвою уніи". Козаки пішли його ратувати; Поляки їх стріли під Пяткою, але козаки їх погромили, та прийшовши вже не застали живим Косинського [5]).

Така була ся історія, широко розповсюджена по підручниках і популярних

книжках, що й мині, малому хлопцеви, колись жалем і гнївом стискала серце. Але тепер ми знаємо вже зовсім добре, що „повстаннє Косинського” було в початках своїх нїчим, як зачіпкою козацького ватажка, може навіть і не Українця анї православного зроду, з тодїшнїм столпом православія і українства, Конст. Острозьким, і викликана була ся зачіпка хапчивістю білоцерківських урядників його кн. Януша Острозького [6]).

Особа самого Косинського, Криштофа на імя, знана нам дуже мало. Сучасник каже, що він був з Підляша родом [7]); був він правдоподібно шляхтичем [8]). Народність і релїґія його не звісні; з того факту, що підписав ся він на своїй капітуляції по польськи [9]), розумієть ся, не можна нїчого витягнути: і кілька панів звісних з своєї української народности теж підписались тут по польськи. В 1586 р. бачимо Косинського в козацькім війську: в листї Богдана Микошинського з мая 1586 р. він згадує про вісти, принесені сторожами з над Тавани „від Криштофа”; приймаєть ся звичайно, що се Косинський, і се мабуть так. В кождім разї він в тім часї мусїв займати вже визначне становище в козацькім війську, бо в 1590 р. разом з иньшими визначними козацькими ватажками „шляхетського стану” [10]) дістав від короля наданнє. Косинському дано велику, але пусту маєтність Рокитну над р. Рокитною на Поросю, і зза неї й пішла біда. І на Рокитну і на ґрунти Володарецькі, надані разом з тим иньшій „особі козацькій”, заявив претенсії Януш Острозький як староста білоцерківський, чи властиво його урядники. Обидві маєтности лежали в сусїдстві білоцерківської королївщини, і Острозький опротестував сї надання, очевидно — доводячи, що сї маєтности належать до білоцерківської королївщини, та виправи собі на сї ґрунти королївські привилеї [11]). Історія, як бачимо, досить нагадує пізнїйшу історію з Хмельницьким. Розгнїваний Косинський постановив навчити українського маґната. Здаєть ся, вже в серпнї збирав ся він в похід. Маємо цїкавий лист його (по польськи), писаний з місць сусїднїх з маєтностями Острозьких до реєстрових козаків кудись на Поділє:

„Наші ласкаві панове товариші! Нашу товариську прихильність поручаємо ласцї вашій!. Дошла до нас вість, що и староста (мб. Язловецкий) з тими грошима до нас не спішить ся. Тому ви не чекаючи нїчого, пускайте ся зараз до нас. Скажіть слузї п. Претвича від імени війська, що вже його

більше чекати не будемо: мусимо самі промишляти. Скажіть і уряднику в Шаравці, аби свого пана (Претвича) повідомив, що військо тих грошей не хоче чекати. Мабуть заведуть нас з тим у зиму, як і торік: мали дати нам на св. Яна, а тепер уже й осінь надходить. Писано з Пикова, місяця авґуста. Ваш жичливий товариш Криштов Косинський і все рицарство" [12]).

Може бути гроші, що вдало ся Претвичу нарештї роздобути для козаків з початком вересня [13]), відтягнули трохи козацьку завірюху. Але з кінцем року Косинський з військом козацьким рушив таки — робити рахунок з кн. Острозькими. В останнїх днях грудня він напав на Білу церкву, пограбив і позабирав майно кн. Острозького і його заступника — підстарости кн. Курцевича-Булиги; між иньшим повиймав документи на забранї маєтности, і шкоди великі починив [14]). Так оповідає скарга кн. Ян. Острозького „на Криштофа Косиньского, который на сесь часъ гетманомъ козацкимъ се учинилъ, также и на все войско козаковъ Низовыхъ"; вона підсуває поясненнє, що Косинський вчинив се „снать зъ направы чиєє" — себто що наслав його якийсь пан, що мав рахунки з Острозьким. Цїкаво що про грабованнє міщан й иньших людей тут нема згадки — Косинський зводить рахунок чисто тільки з самим кн. Острозьким і підстаростою — властивим мабуть ініціатором цїлої історії. Але може князївська скарга всього не вичисляє. Иньший документ згадує про козацький напад на Білу церкву і Богуслав — також державу кн. Януша Острозького, і каже, що козаки здобувши сї замки оружно, не тільки пограбили підстаросту, але й позабирали всю гармату, амунїцію і запаси, і людей пограбили „як якийсь неприятель" [15])

Разом із тим дїяли ся також наїзди на иньші околиці. Між иньшим козаки напали на замок в Трипілю й тут засїли з арматою, зібраною з ріжних місць [16]).

Король ще на перші вісти про сї козацькі погроми, на початку 1592 р. визначив комісарів на Україну для розслїдження своєвільств і покарання провинників [17]). Були тими комісарами іменовані Як. Претвич, староста черкаський Олександр Вишневецький, староста браславський Якуб Струсь, староста барський Станислав Ґульский і войський браславський Ян Ґульський — переважно самі українські старости, що мали дїло з козачиною. Вони стягнувши які мали сили, разом з офіціальним

старшиною козацтва Язловецким рушили на Україну оружною рукою [18]). Був се перший комісарськїй похід — слїдча комісія, яка виступала на чолї війська, щоб стрільним і холодним арґументом в потребі потвердити свою правосильність — спосіб так часто потім уживаний в „зносинах" річи посполитої з своїми своєвільиими підданими.

Козаки засїли в Трипілю, укріпили його й приготовили ся до оборони, не слухаючи позвів до слїдства, присиланих їм від комісарів, що отаборили ся в Хвастові. Маємо досить інтересний лист до них від їх номінального зверхника Миколая Язловецкого, висланий з хвастівського табору, дня 10 марта.

„Панам Молодцям Запорозьким, що в Триполю під той час. Панове Молодції! Хоч ви невважаючи на моє писаннє вже показали себе непослушними і королеви пану моєму і минї самому, забувши свою присягу і обовязки супроти свого прирожденного пана, але я розумію, що ви то вчинили через Косинського, зрадника королеви і річи посполитій, і думаю, що за одного лотра всї не схочете терпіти. Тому посилаю до вас ще сей лист, наказуючи вам іменем короля, аби ви того лотра видали, а самі волї королївськїй не противили ся, бо тут ви породили ся і трудно б було вам обійтись без Польщі, котрої вам би вже не знати. Инакше замість того що я з вами мав служити королеви й кров поганську розливати, — коли ви зараз не увязните того лотра і не вишлете послів до мене, то я за помічю божою з людьми королївськими буду мстити ся над вами" [19]).

Козаки очевидно не злякали ся сих погроз, і готовили ся до оружної розправи з комісарським військом, і Язловецкий з комісарами, приступивши під Трипілє і побачивши таку рішучу поставу, не рішив ся „мстити ся за помічю Божою". Комісари постановили на козаків заочне рішеннє, осудивши їх як бунтівників і ворогів держави [20]). Але стидаючи ся вертати ся з отсим кусником паперу з свого походу, поновили переговори, і кінець кінцем заявили охоту вдоволити ся тим, що козаки формально пообіцяють бути послушними на будуще й приймуть нового старшого на місце Косинського — не видаючи його правительству. На тім і стало, і з тим комісари вернули ся [21]). Але спокою через те не стало більше.

Факти з козацьких розрухів сього року (1592) ми взагалї знаємо в видї відірваних епізодів, які переважно не можемо анї хронольоґічно анї праґматично повязати одні з одними. Кн. Конст. Острозький на осїннім соймі того року, остерігаючи сеймові стани про лихий стан замку київського і білоцерківського, згадував, що козаки низові кілька разів на місто і замок київський нападали, позабирали силоміць гармати котрі лїпші, порох і всю стрільбу, й досї їх не вернули" [22]). В Переяславі, де вже перед тим вийшли якісь суперечки між козаками і міщанами (козаки занесли скаргу на міщан, і король висилав в сїй справі комісію до Василькова, яка мовляв під террором від козаків потвердила їх претенсії, а потім признала се неважним) [23]) — тепер прийшло до крівавих розрухів. Козаки, як оповідає один документ, здобули Переяслав силоміць, вбили місцевого підстаросту і багато шляхти, забрали всю армату й амунїцію й спалили замок і місто [24]). І знову тут можна підозрівати певну звязь з ворожнечою Косинського на Острозьких, бо Переяслав був державою старого князя, так як і замок київський. Ішли якісь розрухи на Подїлю, може в звязку з тодїшнїми подіями в Волощинї, де Поляки під той час висаджували на господарство свого претендента [25]). Але Косинський при тім далї не давав спокою волостям Острозьких, і маємо звістку що старий князь за помічю сусїднїх старост пробував відборонити ся від нього оружно, але козаки побили се військо [26]).

На зиму сї розрухи з Київщини й Браславщини перекинули ся на Волинь. Вони звернені далї головно против Острозьких; але влїтало й иньшим панам, що помогали Острозькому. Рух козацький з спорадичних грабовань маєтностей немилих панів, коли вірити шляхетським проклямаціям, все більше переходив на справжню козацьку кампанію против української шляхти, яку козаки змушували до згоди і послушности своїм домаганням. В перших днях 1593 р. волинська шляхта, зібрана в Луцьку на рочках судових, ухваляє відложити судові справи й зайняти ся обезпеченнєм спокою супроти того, що люде своєвільні „которыє се называютъ быти козаками низовыми", вийшовши в воєводства Київське й Волинське, „обычаємъ неприятелскимъ замки и места такъ єго корол. милости яко и шляхетскиє поседаютъ и людей забияютъ и мордують, палятъ и пустошатъ и до присегъ на послушенство своє примушаютъ, подбиваючи ихъ на послушенство своє" [27]). Шляхта володимирська пише, що від свого

старости кн. Острозького і від ріжних панів з воєводств Київського і Браславського, так само від шляхти луцької вона дістає відомости про велику небезпечність від козаків: вони „обычаємъ неприятельскимъ не мало замковъ, местъ и селъ украинныхъ повоєвавши, зголдовавши маєтность брати нашей — шляхтичевъ оныхъ краєвъ и никоторыхъ самыхъ особъ въ неволю до везеня побравшы, теперъ зъ немалымъ войскомъ зъ арматою способомъ неприятельскимъ южъ до воєводства Волинского притягнули, умысливши далей панства короля єго милости пустошити и плондровати" [28]). Не без того певно, що ті, кому найбільше сей рух грозив — і в першій лінії кн. Острозькі, умисно старали ся представити його як найбільше грізним і загальним, клясовим. Але безперечно, що бувши в своїй основі актом пімсти над Острозькими, рух сей що далі прибирав таки ширші й загальнійші розміри.

Волинська шляхта рішила просити опіки й помочи у короля й гетьмана коронного, а сама почала мобілїзувати ся під проводом кн. Острозького [29]). Король від себе також видав листи до шляхти інтересованих воєводств — Київського, Волинського і Браславського, наказуючи їй іти загальним походом і для того збирати ся до Константинова, під провід кн. Острозького [30]). Більше в правительственних кругах не вважали потрібним робити для справи, яку вважали приватною справою Острозьких — як уважали її і в суспільности, і як вона справді була. В правительственних же кругах старий князь не був persona grata, а з шефом польских воєнних сил Замойским він таки зовсїм був посварений в останнїх часах, і той з свого боку підчеркував, що козацькі розрухи — се приватна справа Острозького і пішла з його вини. Тим поясняєть ся дуже здержливе і пасивне становище правительственних і воєнних кругів польських супроти сих розрухів. На осіннїм соймі 1592 р, як довідуємо ся тепер, був проєкт дуже гострих репресій на козаків: конфіскувати маєтности надані війську і поодиноким особам козацьким, уневажнити всї права і привилеї, оголосити участників розрухів за бунтівників і ворогів держави, ловити їх скрізь, де покажуть ся, сполученими силами старост і шляхт і арештувати. Се було те, що кілька років пізнїйше було ухвалено — по кампанії 1596 р., але тепер очевидно такі гострі репресії (що мали форму потвердження засуду даного комісарами під Трипілєм) на соймі не пройшли [32]). І зимою 1592/3 р., коли козаки господарили на Волини, гетьман Замойский спокійно сидів дома, і

під той час коли король видавав своє оповіщеннє до української шляхти, щоб ішла помагати Конст. Острозькому, він поручав свому помічнику, гетьману польному Жолкєвскому писати до Острозького, щоб не доводив до війни, закінчив справу по доброму. Очевидно, обидва гетьмани складали провину сеї „клотні" на Острозького і не вважали потрібним мішати коронне військо в сю домашню справу українського маґната [33]); вони вважали своїм обовязком слідити за Татарами [34]).

Острозькому приходило ся своїми засобами, за помічю шляхти й старостами, що стояли в близших відносинах до нього, ратувати свої маєтности. Вони дійсно енерґічно забрали ся до сього. Старий князь громадив наоколо себе шляхту в (Старо) Константинові; Януш спішно зібрав в Галичині яке можна було військо з тутешніх країв і Угорщини. До помочи зявились також торішні комісари: Якуб Претвич, кн. Олександр Вишневецький, Ян Ґульский. Косинський мав свою резіденцію в містечку Острополю, в маєтностях кн. Острозького. Коли почали громадити ся війська Острозьких, він вийшов відти далї на схід і окопав ся під м. Пяткою, недалеко від Чуднова, в тихже Острозьких маєтностях, на сильнїйшій і безпечнїйшій позиції. В перших битвах, які мав він з кн. Константином, перед приходом полків Януша, Косинському досить щастило. Але в рішучій битві, що задумав задати Косинський Острозьким, аби не дати себе облягти, він програв зовсїм. Можливо, що тут завинила стратеґічна помилка: Бєльский оповідає, що Косинський хотів мати опорну позицію далї в степу, аби його не відтяли відти, й вислав частину війська туди, щоб заложили йому табор. Се досить відповідає козацький тактиці, яку знаємо з пізнїйших битв, і могло ослабити і сили і розложеннє головного козацького війська. В сїй битві, яку Косинський дав Острозьким на латинське вшестє (2 лютого н. ст., 23 січня ст. ст.), йому з початку теж щастило, і ряди противників почали подавати ся, але тут ударив дуже сильно на козацьке військо Януш Острозький з своєю кіннотою і розірвав його ряди. Козаки почали тїкати до міста (Пятки); військо Острозьких гонило за ними. Сучасники оповідають, що вбито йому масу людей (один каже більше як дві, иньший — що до трох тисяч, що вбитих виглядало в двоє більше як в великій битві під Бичиною), забрано 26 гармат, иньшу стрільбу, майже всї хоругви. Се очевидно перебільшені оповідання, особливо коли додають, що в війську Острозького не згинуло й десяти людей [35]). Але битва в кождім разї була програна сильно, і військо козацьке

стратило дух і не мало відваги далї боронити ся. Як оповідав служебник Вишневецького, козаки звернули ся до його пана, просячи бути посередником і привести до згоди. Переговори стали на тім, що й торїк під Трипілєм. Козаки обіцяли, що скинуть Косинського з гетьманства і на будуще не будуть зачіпати маєтностей Острозьких і иньших учасників походу, і на тім Острозькі годили ся пустити їх свобідно на Низ. В такім дусї списано було 10/II н. ст. акт, захований для нас в повнім текстї, я наведу його в скороченню:

„Я Крыштофъ Косинскій на тотъ часъ гетманъ, а мы сотники, атаманья, все рыцерство войска запорозского вызнаваємо тымъ листомъ нашимъ, ижесмы великиє добродейства и ласки ясновельможного пана Костантина княжати Острозского, которыя є. м. намъ -всему войску и кождому зъ насъ зъ особна по всѢ часы вѢку своєго зъ милостивоє ласки своєи панскои показовать и веле доброго для насъ чинити рачилъ, а мы запомневши того всего немало смы прикростей и шкодъ є. м. самому и деткамъ є. м., слугамъ и подданымъ поделали и завинили, ласки ихъ милости собе нарушили. Которыє то всѢ выступки наши за унижеными а пилными прозбами и за причиною веле людей зацныхъ ихъ милости то все зъ милостивоє ласки своєи, яко панове християнскиє, не прагнучи пролитя крови нашеи, намъ отпустити рачили. Для чего мы тыє вси кондыцыє намъ отъ ихъ милости княжатъ поданые и тут въ томъ листе нашомъ менованыє выполнимы, и присегою своєю утвержаємъ: Ижъ отъ тыхъ часовъ пана Косинского за атамана не меть, и овшемъ на Украине заразомъ з насъ иншого на тоє местце надалей за недель чотыри наставить; а потомъ въ послушенстве королю є. м., не чинечи жадного розмерья зъ суседми посторонними панствъ є. кор. милости, на звыклыхъ местцехъ за пороги быть; лежъ жадныхъ ани приставствъ, шкодъ ани кривдъ жадныхъ въ державахъ кнежатъ ихъ милости и въ маєтностяхъ приятелъ ихъ: є. м. кнежати Александра Вишневецкого старосты черкаского и иныхъ на тотъ часъ при ихъ милости будучихъ и тежъ въ маєтностяхъ и державахъ слугъ ихъ не мевать и не чинить; збеги, здрайцы кнежатъ и. м. слугъ ихъ до насъ збеглыхъ выдавать и тыхъ у себе не переховывать; стрелбу гдеколвекъ взятую на замкахъ, местахъ яко и державахъ ихъ окромъ Триполскихъ вернуть; также и хорогве, кони, быдла и речи рухомыє, теперь въ маєтностяхъ кнежатъ ихъ милости побраныє, вернуть маємо; также челядь обоє плъти, которая єсть при насъ, отъ себе отправить; и вечне у кнежатъ

ихъ м. въ стародавной милости мешкать и николи противъ ихъ м. зъ жаднымъ человекомъ не приставать и овшемъ ихъ м. служить". (Наступає формула присяги). Лист підписав Косинський і Іван Кречкович „писарь войсковый именемъ всего войска”, Претвич. Вишневецький, Ґульский і двох волинських панів — Боговитин і Гулевич [36]). Крім сього листу Косинський мусїв іще особисто „ударити чолом” перед кн. Острозьким — „три рази упав до ніг самого пана воєводи, також і синїв його” [37]). І по тій церемонії був пущений з військом на волю.

Примітки

1) Пор. вище с. 171.

2) Listy Źółkiewskiego с. 22-3, як низше.

3) Nie trzeba sobie było lekce tych rzeczy ważyć, bo pospolicie z takich małych poczatków wielkie sie rzeczy stawaią, завважає Бєльский про історію з Косинським по Наливайкових рухах (с. 1689).

4) Грабянка с. 24, пор Краткое описаніе (при Самовидцї) с. 215.

5) Исторія Руссовъ с. 34.

6) Лїтературу див. в прим. 5

7) Бєльский с. 1689, теж в реляції Пясочиньского — у Кулїша Ист. возсоед, II с. 176; Костомаров замість Подляшья написав „ПолЂсья” і се пішло потім далї.

8) Не перевіреною лишаєть ся звістка давнїйших біоґрафів Косинського, буцїм він служив у К. Острозького, але погнївавшись пішов на Низ. Се оповіданнє, здаєть ся, виникло з здогаду, звідки пішла ворожнеча у Косинського на Острозького: але ми тепер знаємо лїпше, звідки.

9 Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 19.

10) Таку умову ставляла соймова конституція — Vol. legum II с. 318; з сього можна думати, що й Косинський був шляхтичем.

11) Так, я думаю, належить розуміти сю історію. Рулїковский, автор просторих статей про сї маєтности в Słownik-у Geograficzn-ім (sub voce Rokitno, Wołodarka), толкував се инакше: що Косинський дістав свою пустиню з обовязком залюднити її, але не будучи спроможен, відпродав її. З скарги на Косинського 9/I. 1592 бачимо, що він спеціально інтересував ся деякими документами і забрав грамоти Ян. Острозького на стар. Білоцерківське і Богуслав, на Розволоже і на Рокитну (Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 12); значить, Ян. Острозький вже випросив був собі на них привилеї, і я думаю, що з початку були то потвердження на сї ґрунти як на королївщину. Але на Рокитну дістав привилей Вишневецький, і Ян. Острозький потім, купивши його претензії, став приватним власником Рокитни (див. лист Януша з 1599 р. в додатках до Исторіи возсоед. II с. 447: dwie wsi, ktory był i. m. pan hetman (Замойский) ziednał u k. i. m. Kosinskiemu, od Kosinskiego kupił (sic! — знаємо ті купна, хиба дав якесь відчіпне, діставши привилей) niebosczyk xiąze Wiszniewiecki, ia zaś uchodząc w sąsiedstwie tak bliskiem niezgody iakiey, dla swego pokoiu musiałem kupic te wsi wiecznosią u xcia Wiszniewieckiego, пор. Źródła dz. XX с. 16). Права на Володарку купив у Загоровського і Трембіцкого кн. Збаразький, і вона за ним зістала ся; але цікаво, що білоцерківські урядники далї претендовали на Володарецькі ґрунти (ibid. с. 392, пор. Рулїковского l. с.). Думаю, що се кидає світло на властивий початок спору Острозького з Косинським — що він піднїс претензії на сї ґрунти як білоцерківські.

12) Listy Żółkiewskiego с. 22. Новійші дослїдники (Николайчик, Доманицький) датували сей лист 1592 роком, але се не можливо — тодї реєстрова козачина була збунтована, й які ще переговори про платню могла вести!

13) Докум. львів краєв. архиву.

14) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 12.

15) Жерела VIII ч. 48.

[16]) Жерела VIII ч. 43 і 48. Значіннє сього нападу на Трипілє не зовсїм ясне. Рулїковский думав, що се козаки розширяли свої Терехтемирівські володїння (Słownik geogr. sub voce Trypol); може бути одначе, що й тут був якийсь звязок з аферою Острозького, бо на Трипілє претендували воєводи київські (ibid.).

17) Архивъ Ю. З. Р. III. 1 ч. 13.

18) Жерела VIII ч. 48.

19) Listy St. Źółkiewskiego с. 21-2.

20) Жерела VIII ч. 48.

21) Ibid. ч. 43. Як виходить з сього, Косинський цїлий сей час був „на волости”, сидїв у Трипілю з козаками. Отже помиляють ся дослїдники, думаючи, що по нападї на Білу Церкву Косинський пішов на Низ і про нього не чути було більше як півроку.

22) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 14.

23) Матеріали до іст. козацьких рухів ч. 1.

24) Жерела VIII ч. 48, пор. Сборникъ лѢтоп. Ю. и З. Рос. с. 77.

25) Бєльский с. 1080-1, пор. Гайденштайна с 302 = польського перекладу II. с 367.

26) Бєльский с. 1681.

27) Архивъ III. I. ч. 15 і 16.

28) Ibid. ч. 18.

29) Ibid. ч. 50.

30) Архивъ III. I ч. 17.

31) „Былъ послухъ, же козаки воєводу києвского воюютъ,” опо-відає про сю фазу рухів оден з учасників — Архивъ Ю. З. Р. III I с. 60.

32) Проєкт конституції виданий недавно в Жерелах т. VIII ч. 48. Не знати, чи була прийнята постанова иньша — про скасованнє уряду козацького старшого (що займав Язловецкий) та пiдданнє козацького війська просто

гетьману коронному — тамже ч. 49.

33) Była to waśń domowa, spory powiatowe, zajscia pomiedzy Rusinami, do któorych nie mieszała się ani powaga rzeczypospolitej ani oręz wojska koronnego, добре коментує становище польських гетьманів видавець Любомірский (Listy). Для повного пояснення треба додати було тільки що й особисту waśń між Замойским і Острозькими.

34) Listy St. Źółkiewhkego ч. 14.

35) Бєльский

36) Лист маємо в копії з володимирських книг, вид. в Архиві Ю. З. Р. III. I ч. 19 і в дефектнім виді Listy St. Źółkiewhkiego ч. 15; невважаючи на свою дефектність, се виданнє справляє одначе деякі помилки володимирської копії (я їх використав в сїй виписи).

37) Listy ч. 16.

КОСИНСЬКИЙ І ВІЙНИ ТА РОЗРУХИ 1592-3 Р.: ПОХІД НА ЧЕРКАСИ І СМЕРТЬ КОСИНСЬКОГО, ТРІВОГА ВИШНЕВЕЦЬКОГО, УГОДА ЙОГО З КОЗАКАМИ, КОЗАЦЬКИЙ ПОХІД НА КИЇВ. МІЩАНСЬКІ РОЗРУХИ БРАСЛАВСЬКІ.

Косинський корив ся одначе на те тільки, аби ціло дістати ся з своїм військом на Низ. Своєї обіцянки — скинути Косинського, козаки не сповнили; він зістаєть ся атаманом і лагодить ся зараз до нового походу на Україну, — ще з серіознійшими замірами нїж перед тим, коли вірити реляції побідника Олекс. Вишневецького. Вишневецький писав, що сим разом Косинський думав не про пустошеннє панських маєтностей, а про те щоб „вивернути до ґрунту все пограниче і нас усїх побити". Що розумів він під сими хоч і страшними, але досить неясними словами, лишаєть ся сумнївним: чи підозрівав він в Косинськім заміри опанувати східно-полудневу Україну і завести там новий лад без холопа і без пана, під козацьким реґіментом, чи тільки бояв ся загальної різанини. І розумієть ся, другий сумнїв — чи дійсно Косинський мав такі заміри, які росписує отсе

кн. Вишневецький. По його словам Косинський „з війском своїм сприсяг ся на те, щоб з турецькими і татарськими військами пустошити землї коронні й помагати псам поганським опанувати корону, і хан кримський має з ним післати військо своє, а Косинський за те обіцяв йому воювати землї королївські. На се він присяг і в. кн. московському з усім своїм військом і піддав йому вже все пограниче, більше як на сто миль на тих границях; і в листї своїм до них великий князь московський писав себе вже царем запорозьким, черкаським і низовським і післав на Запороже сукно і гроші" [1]).

Ґрандіозно все се виглядає, і дуже б інтересно було мати в Косинськім дійсного репрезентанта таких ідей, таких соціальних і полїтичних плянів, — попередника козацьких вождів XVII в. в їх плянах широкої боротьби против шляхетського польського режіму, опертої на союзах з відвічними ворогами і суперниками річи посполитої, для перестрою суспільного ладу України. Тільки знов непевність, чи не додав тут Вишневецький чогось, щоб збільшити вагу своєї побіди над Косинським; що де що напустив він сюди і з непорозуміння, се певне; ті грізні московські претенсії оперті на очевиднім непорозумінню: на згадцї в царськім титулї черкеських князїв і низовської землї (Черкесів кавказьких і Низу волзького). Та в кождім разї інтересно се, що так би сказати в повітрі носили ся гадки хоч би про можливість з боку козачини плянів, які кількадесять лїт пізнїйше стали перспективами і плянами вповні реальними. Коли ми пригадаємо зносини козаків з московськими царями в 1550-1580 роках, недавні пропозиції ханови помочи від козаків в 1580-рр., всї ті оповідання про розтяганнє козацької власти і юридикції над шляхту на Укрaнї в попереднїм роцї, то в оповіданнях Вишневецького, поза деякими перебільшеннями і непорозуміннями, властиво не знайдемо багато недорічного або неправдоподібного. Що московське правительство мало зносини з Косинським, се навіть знаємо певно: весною того року до нього була вислана царська грамота з порученнєм, аби разом з козаками донськими слїдив за кримськими Татарами в інтересї Москви [2]). Але чи було що більше в тих зносинах — якісь проби оперти ся на московській помочи з боку Косинського — того не знаємо.

По словам Вишневецького Косинський вибрав ся був весною (в маю 1593 р.) з двотисячним козацьким військом і арматою й потягнув під Черкаси.

Чого він тут хотїв, Вишневецький близше не поясняє. Сучасники Гайденштайн і Бєльский кажуть, що Косинський гнївав ся на Вишневецького за поміч Острозьким і тому від нього хотїв почати; можемо додати до сього, що Вишневецький і в рокитнянську історію був вмішаний [3]), — а козаки з ним як з черкаським старостою теж мали довгі і давнї рахунки. Так чи инак, Косинський сим разом хотїв зачати від нього. Вишневецький оповідає, що Косинський, приступивши під Черкаси, почав обстрілювати місто, в ночи сподївали ся від нього штурму і Вишневецький за лїпше взяв його випередити й несподївано напав на Косинського з міста. В битві, в замішанню згинув сам Косинський, а його товариші, збентежені тим, подали ся чим скорше на Запороже, до війска [4]). Бєльский і Гайденштайн оповідали инакше: що Косинський, випередивши військо, вїхав до міста і з ним кілька сот козаків; зачав в корчмі гуляти і тут його пяного забили слуги кн. Вишневецького. А за тим стали громити й козаків і їх згинуло до півчвертаста [5]). Хоч оповіданнє Вишневецького авторитетнїйше, але щось воно не мусїло бути так просто і чисто з тим, як він оповідає — така собі звичайна битва; мусїв бути там якийсь елємент підступу, засїдки або чогось такого. Се дає дорозумівати ся й страх Вишневецького перед козацькою пімстою, і пізнїйше признане право своякам Косинського і його товаришів судом доходити свого на Вишневецькім [6]).

Доносячи Замойскому про свій тріумф над Косинським, Вишневецький просив його вплинути на короля, щоб українське пограниче було захищене військом, бо грозить йому пімста від Запорожців. „Найпевнїйша річ, що ті зрадники — а їх за порогами єсть понад кілька тисяч — захотять мстити ся і спустошать сю Україну, злучивши ся з Татарами". Просить також, аби до пограничної шляхти видано унїверсали, які б, крім подяки за поміч, нею вчинену вже, заохотили б її „не показувати нїякої зради до короля і річи посполитої і не тїкати від мене і від сього пограничა, але зо мною боронити границь держави, не жалуючи свого житя" — бо инакше від тих „проклятих людей" (козаків), „а через них — і від заграничних король не матиме спокійного панованя", додає він для лїпшого переконання. Ох, як бачимо, дуже не весело почував себе черкаський староста від свого тріумфу над Косинським.

Його горячі поклики до правительства за помічю полишили ся без

результату. Правда, сойм зібраний на місяць май, устами Замойського висловивши подяку Острозькому за приборканнє козаків [7]), ухвалив завести певне військо на Дніпрі, яке б боронило своєвільникам нападати на сусїдні землї; козаків і всяких своєвільників, що збирають ся в купи й чинять насильства, проголошено за бунтівників, дозволено на них без всяких судових процедур уживати війська і в обороні своїх маєтностей наступати оружною рукою, і всяка одвічальність за забитих в таких бійках людей, хочби й шляхтичів, здіймала ся вповні [8]). Але все се не давало ніякої реальної помочи для оборони від козаків. Тим часом лїтом 1593 р. вони зовсїм серіозно посунули на Поднїпровє. Разом з ними Татари впали на Волинь; говорили, що то їх козаки підмовили і напустили саме на кн. Острозьких — тому, мовляв, і кошем вони стали під Константиновим і найбільші шкоди в Острозьких маєтностях починили. Шляхта місцева була то на соймі то на трибуналі, й Орда набравши полону „пішла й шаблї вийнятої против них не побачивши" [9]). Козаки тим часом рушили на Черкаси. Сили їх мусїли бути дуже значні, і Вишневецький по недавнїх тріумфах мусів зложити пиху з серця й шукати порозуміння. Скінчило ся такою характеристичною капітуляцією українського віце-короля перед козачиною:

Покій вічний і непорушний уставляєть ся з обох сторін. Борошно, човни й коней (забраних очевидно у козаків) п. староста черкаський має вернути козакам, і коли б пізнїйше котрийсь товариш з війська запорожського пізнав щось свого в староствах Вишневецького, то може доходити своїх прав до того. За смерть Косинського, Шалевского і Снятовского їх свояки можуть судом доходити свого. Всї козаки, які за весь час тих замішань були при кн. Вишневецькім або в його війську, — їм прихід і одхід має бути свобідний як тут (на волости) так і за пороги, до війська козацького, як би хто схотїв, і не має бути ніякого дорікання їм анї пімсти (амнестія).

Майна по померших товаришах козацьких урядники старости — підстарости і городничі не мають забирати на старосту черкаського, але має воно діставати ся по праву дїдичному жінкам, дїтям і своякам їх.

Козаки, приходячи з Низу до староств п. старости коли б то не було, мають мати вільний прихід і одхід, але ті що будуть приходити, мають вибрати зпоміж себе старшого, який би чинив справедливість над ними за

проступки [10]).

Останні точки вказують на якісь хронічні напруження в відносинах між Вишневецьким і козачиною (побираннє відумерщини, заборонене грамотою Баторія, недопусканнє своєвільних козаків з Низу до городів). Вишневецький обіцяв знести сї репресії й відкрити козакам вповні свобідну дорогу. Було се по останнїх ухвалах сойму досить несподїваним. Біскуи київській Верещиньский, що займаючи ся кольонїзацією своєї Хвастівської волости, інтересував ся живо тутешнїми справами, сповіщаючи Замойского про умову уложену з козаками, уважав потрібним оправдати Вишневецького. Не такий час, завважає він, щоб справдї можна було взяти ся до репресій, ухваленних соймом на козаків; грозять напади від Татар, неясне становище Турка; добре б було, як би було можна очистити Україну від козаків, але зараз — „кепські часи"; хиба пізнїйше.

Дїйсно, хиба пізнїйше, бо поки що козаки були повними хазяєвами в східнїй Українї, а військо коронне і правительство нїчого не робило для приборкання їх. По своїй угодї з Вишневецьким козаки післали своїх післанців до Київа, щоб тутешнїй уряд ґродський дав їм возного для посвідчення насильств і кривд, які вони мали від Вишневецького (себто хотїли здїйснити ті права судового доходження, які їм забезпечила умова). Уряд київський — кн. Конст. Острозького, „не вважаючи на їх ролю послів козацьких", арештував тих післанців, взяв на допит, на муки; оден і вмер на тих тортурах, другий лишив ся ледво живий; майно їх і иньших козаків поконфісковано. Почувши про се, військо козацьке з арматою всею силою рушило човнами на Київ, „доходити справедливости на провинниках". В Київі тодї була зібрана київська шляхта на рочках; почувши про козацький похід і не маючи способів боронити ся, вона рішила вислати своїх післанців до козаків, щоб намовити їх, аби не йшли на Київ цїлим військом, а вислали тільки свою делеґацію для розслїдження справи. Післанцями були Верещиньский і кн. Кирик Ружинський, що з братом Михайлом також був ватажком козацьким в 1580-х роках, отже був для козаків нїби свій чоловік. Як оповідає Верещиньский, вони виїхали козакам на зустріч на устє Либеди, але в ночи їх наїхали „калаури" козацькі і думаючи, що то сторожа київська, ледве їх не порубали. Але біскуп впав на гадку, щоб дати козакам пізнати, що то не сторожа, казав — своїм музикам грати на жоломийках (w szalamaie) псалом „Воспою Господеви въ животѢ моємъ", і се справдї виратувало їх. Коли прийшло козацьке військо, Верещиньский з

Ружинським пробували відмовити козаків від походу на Київ, але вони не згодили ся післати делеґатів, кажучи, що з сими послами було б те саме що і з попередніми, і пішли Дніпром і суходолом на Київ; а було їх коло чотирох тисяч. Шляхта розбігла ся, „не хотячи з урядом замковим пити того пива, яке він наварив"; уряд замковий з міщанами замкнули ся на замку. Але кінець кінцем прийшло до згоди без розлитя крови, і навіть без стріляння, як запевняє Верещиньский в своїй реляції. Козаки згодили ся на окуп за вчинені їм кривди: заплачено їм 12 тис. золотих, і списано з ними „угоду" (на жаль не маємо її); вона забезпечала „вічний покій і перемирє" з козаками, як і черкаська, і правдоподібно забезпечила козакам більше меньше тіж права, що й черкаська угода з Вишневецьким [11]).

Тим часом похід козаків і утеча шляхти з Київа сильно наполошили сусїдню шляхту волинську, і спеціально князїв Острозьких: їм очевидно вже привиджував ся новий козацький похід на Волинь. Волинська шляхта, зібрана в Володимирі на виборі делєґатів до трибуналу, зі страхом приняла відомість, що козаки „до столицы воєводства києвского зъ арматою войною втягнули, згромажати и тамъ осести хочуть", бо з того була б і Волини велика небезпечність. Тому дала кн. Острозьким повновласть, аби слїдили за козаками і в потребі скликали шляхту: шляхта обіцяла, що на кождий поклик їх ставить ся, куди вони скажуть [12]).

Небезпечність присувала ся на Волинь і з полудня — від Браславщини (може її розуміє волинська шляхта згадуючи, що від козаків також „часу недавно прошлого небезпеченства и шкоды великиє въ краяхъ Подолскихъ стали ся"). Тутешнї козацькі розрухи були особливо тим небезпечні, що з козаками тут накладало й міщанство браславське, так близьке до них всїм складом свого житя, — тим часом як в поднїпрянських замках воно не виходить з послушности своїм старостам. З пізнїйших звісток довідуємо ся, що провідником чи визначним участником сих браславських розрухів був Наливайко, але скупі відомости, які маємо в листї Жолкєвского з 25 падолиста 1593 р. не згадують про нього ще. Жолкєвского про тутешнї розрухи сповіщав браславський староста Струсь, описуючи їх дуже грізними рисами, в дусї реляції Вишневецького, і зробив на Жолкєвского сильне вражіннє. „Пан староста браславский дуже збентежений своєволею й бунтами тих злих хлопів", писав Жолкєвский Замойскому; „пильно потрібує ласки, ради й ратунку вашої, бо за противленнєм і бунтованнєм

тих хлопів (розуміють ся очевидно браславські міщане, разом з козаками) трудно йому сповняти свої обовязки в відправлюванню святої справедливости (суду): приходить ся йому, їздячи туди (до Браслава), зберати великі збори, стережучи ся їх буйности і своєвільства. Я радив п. старості — і з свого боку буду того пильнувати — щоб якось по доброму привести їх до послушности; але як би далї з їх боку був такий непослух, прошу дати науку — що в такім разї робити далї. Я маю відомости, що вони присягли ся не допустити там жовнїрам квартир (leżey), а мабуть і у кримського царя їх післанцї бувають. Такий у них непослух (upor) і своєвільство, що вже не уважають зовсїм анї на Бога анї на короля анї на що иньше. Треба б завчасу тому запобігти, аби з того чогось гіршого не стало ся. Як менї казав п. староста, сила їх там слабка, тільки завзятє велике" [13]).

Цікаво при тім почути, що аж сї жалї й відомости Струся змусили Жолкєвского вперше задумати ся над козацькою справою, над сими українськими своєвільствами. Се тодї як уже цїлих два роки (1592 і 1593) східно-полуднева Україна була ареною козацького господаровання; потім як козаки опановували державні замки, забирали гармати, давали правдиві битви старостам і шляхтї. Так мало займали тутешнї справи вищу адмінїстрацію польську. Аж тепер Жолкєвский довідуєть ся про ріжні накази королївські в справі козачини, від Баториєвих почавши аж до недавнїх, з 1590-років, що казали війську коронному, як ми бачили, без всяких правних процедур громити своєвільних.

Ситуація на Українї справдї ставала все грізнїйша. Спеціальні причини ще причиняли ся до напливу козачини з Низу в „волость": Татари громадили ся в великих масах в степах, потравили тут пашу, і вкінцї знищили запорозькі укріплення на Запорожу, скориставши з того що козачина вся рушили звідти [14]). Але на хвилю нові комбінації заграничної полїтики притягнули до себе увагу козачини й відтягнули їх сили від української „волости", звернувши в експедиції заграничні.

Примітки

[1]) Listy Źółkiewskiego ч. 19.

[2]) У Соловйова VII с. 625.

[3]) Див.вище, с. 182.

[4]) Listy ч. 17.

[5]) Bielski с. 1691.

[6]) Угода як низше.

[7]) У Немцевіча Dzieje panowania Zygmunta III, вид. Туровского I с. 135.

[8]) Volum. legum II с. 344.

[9]) Бєльский с. 1700-l.

[10]) Лист Верещиньского до Замойского, виданий поки що у Стороженка Ст. Баторій с. 307; помиляєть ся він, толкуючи, що уставленнє козацького суду в Черкасах опираєть ся на польськім праві. Нї, се був імунїтет, привілеґія.

[11]) Реляція Верещиньского-Listy St. Źółkiewskiego с. 28-30.

[12]) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 21.

[13]) Listy ч. 22.

[14]) Listy с. 32-3.

ЗНОСИНИ ЗАГРАНИЧНИХ ДЕРЖАВ З КОЗАКАМИ І УЧАСТЬ ЇХ У ВІЙНІ З ТУРКАМИ 1593-6 РР.; КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ І РОЗРУХИ НА УКРАЇНІ Й БІЛОРУСИ 1595/6 Р.: АВСТРО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА І ПЕРШІ ЗНОСИНИ АВСТРІЇ З КОЗАЧИНОЮ, ВЕРБУНОК ЯН. ОСТРОЗЬКОГО, МІСІЯ ХЛОПІЦКОГО, ПАПА КЛИМЕНТ VIII І МІСІЯ КОМУЛЕЯ, КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ НА ТУРКІВ 1593/4 Р., МІСІЯ

ЛЯСОТИ І ПОСОЛЬСТВО МОСКОВСЬКЕ, ПОХІД НАЛИВАЙКА НА МОЛДАВУ, НЕВДАЛА ЕКСПЕДИЦІЯ ЯЗЛОВЕЦКОГО, КОЗАЦЬКИЙ ПОГРОМ ВОЛОЩИНИ, ВПЛИВ ЙОГО НА ПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ, ПОХІД ЛОБОДИ І НАЛИВАЙКА 1595 Р., ЕКСПЕДИЦІЯ ЗАМОЙСКОГО, МОЛДАВА ПЕРЕХОДИТЬ ПІД ЗВЕРХНІСТЬ ПОЛЬЩІ.

Уже з 1590 р., коли Туреччина закінчила війну з Персією, стало рішучо заносити ся на велику війну між Австрією й Туреччиною за Угорщину. Невважаючи на те, що останніми часами (від згоди 1568 р. властиво) Австрія платила з своїх угорських земель рік-річний „почесний дар" султанови в висоті 30 тис. дукатів, напади з турецького боку не переривали ся, й було очевидно, що як тільки турецьке правительство упораєть ся, податливість і пасивність Австрії не відборонить її від нової атаки з боку Турків. І хоч формально війна була проголошена тільки літом 1593 р., але фактично вона вела ся вже скорше і австрийське правительство мусїло розглядати ся за союзниками і засобами против найстрашнїйшої воєнної сили тодїшнього світа.

Обставини складали ся так, що з заходу можна було що найбільше сподївати ся тільки грошевих підмог; воєнну поміч давав тільки папа. Приходило ся шукати помочи на сходї, й австрийський двір силкуєть ся притягнути до своєї боротьби з Туреччиною Московщину, Польщу, Семигород, Молдаву. Серед сих заходів довідуєть ся про воєнні контінґенти козацькі й заходить ся коло нього, щоб і їх притягнути до участи в боротьбі з Турками і їх помічниками Татарами.

Уже зимою 1592/3 р. чи найдальше — в початках весни 1593 р. до австрийського правительства звернув ся якийсь козацький висланник, заявляючи свою готовність прийти на Угорщину і „служити против Турок". Чи був то висланець справдї запорозької козачини, що стояла тодї під проводом Косинського і воювала з Острозьким, а потім Вишневецьким, не знати; може скорше був то висланець шляхетсько-козацьких авантурників, як і пізнїйший Станислав Хлопіцкий і той Валїцкий, що потім про посольство Хлопіцкого оповідав [1]). Австрийське правительство, маючи очевидно деяке понятє про двозначне полїтичне становище козачини, не схотїло на слїпо анґажувати себе й сього першого післанця відправило нї з чим. Але свому послу Вакеру, висланому весною 1593 р. до Москви з тим,

щоб притягнути її до участи в боротьбі з Турцією, між иньшим поручило воно запитати також, чи не буде московське правительство противити ся замірам австрийського правительства „прийняти козаків і післати їх против турецького султана”. Московське правительство потішило посла обіцянкою підтримати Австрію против Турків, а що до козаків сказано йому, що до них Москва нічого не має; при тім характеризовано їх як людей дуже користних для партизанської війни, але своєвільних і непевних [2]). Тоді при новім посольстві в Польщу, при кінці 1593 р., тому ж Вакеру поручили також довідати ся там щось близше про козаків, але потайки, не звіряючи ся особливо Замойскому, як чоловіку неприхильному антітурецьким плянам [3]). Що польське правительство не признаєть ся офіціально доніякої власти над козаками, се мусїли знати на австрийськім дворі і тому про згоду питати не поручали, а хотїли, очевидно, вияснити тільки фактичні відносини.

Тим часом одначе Януш Острозький, що мав зносини з Угорщиною, вже в вересні 1593 р. почав через свого білоцерківського підстаросту, звісного нам кн. Курцевича, заохочувати козаків в службу цїсареви: обіцяв їм по 20 золотих і сукно на кождого кінного вояка, але жадав, щоб мали з собою артілєрію — 24 гармати полеві, себто — щоб ішли усїм військом; так доносив Замойскому на початку жовтня Верещиньский [4]). Про се, очевидно, балакали між собою козаки в Київі, під час своєї „окупації” київської, і тут, почувши сї розмови, оден з катеґорії тих шляхетсько-козацьких авантурників, якийсь близше нам незвісний Станислав Хлопіцкий задумав зробити собі з того аферу [5]). Він пустив ся в Прагу на цїсарський двір і тут заявив, що приїхав в ролї посла від низових козаків: козаки маючи 8 до 10 тисяч війська беруть ся ударити на Татар, що виберають ся походом на Угорщину, — сим нападом вони відвернуть їх від походу. З сеї пропозиції австрийське правительство рішило скористати не чекаючи вістей з Польщі. Хлопіцкого формально прийнято в службу, приведено до присяги й вислано до козаків з цїсарською корогвою й трубами і листом до них, з закликом воювати Турків. Осібно з своїм аґентом Лясотою правительство австрийське післало в дарунок козакам 8 тис. дукатів і поручило йому близше порозуміти ся з ними що до операцій против Турків [6]).

Разом з тим в подібні ж заходи з свого боку, зовсїм не залежно від

австрийського правительства, чинив папа Климент VIII, що дуже близько до серця приймав угорську справу і також перейнятий був плянами східньої ліґи против Турків. Ще в 1580 р. через польську нунціатуру козацькі ватажки подавали папській курії пляни ґрандіозних воєнних операцій на Турка [7]); тодї вони лишили ся без результату, тепер папа задумав скористати ся з них. В осени 1593 р. вислав він свого нунція хорватського священника Комуловича, чи Комулея (в латинській формі), поручивши йому клеїти ту ліґу і між иньшим взяти на службу против Турків козаків. Він мав заохотити їх до війни — на се дано йому дві булї, одну адресовану до козаків, другу до їх гетьмана (capitaneus). На задаток, коли б того конче добивали ся, мав він дати їм 12 тис. дукатів, а решту — як уже розпочнуть війну [8]). Але маршрут Комуловичу дано при тім досить незручний: звернути ся до арциб. Соліковского, потім до Януша Острозького, а до самої козачини Комулович так і не знайшов дороги. Про Запорожців довідав ся, що вони стережуть Татар на устю Днїпра, і туди не відважив ся їхати. З Камінця війшов в переговори з „иньшими козаками", числом півтретя тисячі (мабуть Наливайковими) [9]), хотїв привести до спільних операцій їх з господарем молдавським, але той собі таких союзників не бажав, бо бояв ся їх погромів, і так з тих переговорів нїчого не вийшло [10]). Кінець кінцем Комуловича справили до недавнього козацького „старшого" Мик. Язловецкого, і з ним він уложив таку умову: за цїну переданих йому тих 12 зол. Язловецький обовязав ся до трох місяців іти або в Татарські краї або напасти на Татар, коли вони вертатимуть з Угорщини [11]).

Можемо собі представити, як сї всї пляни, переговори, поголоски, сї папські й цїсарські дукати, корогви й труби розворушили козацтво й який горючий матеріал кинули між нього.

Уже в груднї 1593 р. вибралось козацьке військо на турецькі дунайські міста, пройшло через Волощину, напало на Джурджево й трапивши під час ярмарку, набрало там здобичи, попустошило околицю й вернуло ся щасливо; Турки й Волохи вибрали ся догоняти, але до Днїстра не нагнали, а за Днїстер перейти не відважились. Провідником сього походу польські джерела називають Григория Лободу, що перше виступає тут як козацький ватажок, а козацьке військо рахують на три тисячі [12]). Але був се поход здаєть ся — добровольский, бо військо запорожське до його не

признавалось [13]). Воно рушило ся доперва на весну 1594 р., коли на Запороже прийшла цїсарська грамота, післана з Хлопіцьким і вислана ним туди на перед. Щоб показати свою службу цїсареви, як казали козаки, військо козацьке зараз же, в марті того року, вибрало ся походом на Білгород, де громадили ся тодї турецькі війська до походу, погромило місто й побило багато Турків — півтретя тисячі вояків і вісїм тисяч простого люду [14]). Потім, в маю, коли Хлопіцкий привіз цїсарську корогву й иньші клейноти, рішено було вчинити новий похід. Кримський хан тодї рушив з Криму на Угорщину, й рішено було погромити його на переправі через Днїпро (пригадуємо, що се був плян Хлопіцького, предложений цїсареви). З ним рушив гетьман Богдан Микошинський на 50 човнах з 1300 козаків. Але орда йшла дуже великою масою (було 80 тис. людей, як оповідав взятий „язик”), а переправи стерегли турецькі кораблї, так що козаки бити ся з ними бились, але не допустити переправи не здужали. В червнї приїхали посольства — московський посол з дарунками і порученнєм, щоб козаки помагали цїсареви, і цїсарський (Лясота) з грошима і порученнєм, щоб козаки йшли через Волощину на здогін за Татарами. Сума привезена Лясотою як дарунок (8 тис. дукатів) розчарувала козаків — вони сподївали ся більшого і хотїли формальної службової умови, з певною річною платнею. Плян походу в Туреччину їм теж не сподобав ся; вони казали, що на се треба й більше людей — а їх було на Запорожу 3 тис. тільки, і коней треба, а їх нема, і щоб дістати, треба часу; лїпше піти на Перекоп, або на турецькі міста Кілїю і Бабадаг, човнами. Як оповідає Лясота в своїй незмірно цікавій записцї, ся опозиция виходила від старших і статочнїйших козаків, тим часом як „чернь” з початку була за згодою, а потім під впливом сеї старшини, стала також відмовляти ся. Нарештї рішено вислати до цїсаря послів з деякими трофеями, щоб умовити ся що до дальшої служби, а тим часом іти на Перекоп [15]).

Завданнє — іти за Татарами на Молдаву й боронити їм переходу, не прийняте на себе Запорожем, на власну руку задумав сповнити Наливайко. Вже з весни він носив ся з гадкою іти походом на Татар і бажаючи злучити корисне з приємним, шукав фірми чи по просту сказавши — наємця для сеї кампанії. З квітня маємо його лист до гетм. Замойского: він подає до відомости, що відпросив ся з служби кн. Острозького, прочувши про небезпеку, яка насуваєть ся від ворога св. хреста і всеї корони Польської, зібрав „немало товариства” й віддає його й себе до розпорядження

гетьмана: просить інструкцій, куди на того неприятеля має звернутись і де з військом своїм має мати кватири [16]). Та гетьмани були взагалі до козацтва настроєні і скептично і неприхильно, і очевидно, не схотїли взяти й Наливайка в службу [17]). В маю-червнї він то, очевидно, переговорював вже з Комуловичом що до служби на Турків. Сї переговори теж не привели до нїчого, і тодї Наливайко з своїм військом, з півтретя тисячі люду сам пішов на Волощину, переймати Татар в їх походї на Угорщину, десь в серединї чи другій половинї червня. Військо його було, розумієть ся, занадто слабе, щоб заступити Татарам дорогу, але йому удало ся сильно їх шарпнути й забрати кілька тисяч коней (3-4 тис.), як оповідали його післанцї; з листу Наливайка до короля виходило б, що він погромив осади турецькі в околицї Прескан, на долїшнїм Днїстрі [18]). Прочувши, що Запорожцї не можуть за для браку коней рушити ся на Молдаву, Наливайко післав своїх післанців на Запороже, заохочуючи до згоди й спільних операцій. Лясота був свідком сього посольства. Він каже, що Запорожцї гнївали ся на Наливайка за те, що він під час волинської кампанії 1593 р. бив ся против них в війську Острозьких. Наливайко виправдував ся тепер перед Запорожцями, що він не міг инакше поступити, бо ся кампанія застала його в службі у кн. Острозького і він не міг від його відступити, але готов ставити ся на суд Запорожців: „коли чесне рицарство підозріває його далї в якійсь ворожнечі, то він сам особисто ставить ся в їх колї, зложить свою шаблю, буде виправдувати ся від усїх, і коли рицарське коло все таки признає його неправим, то він сам дасть свою голову відрубати його власною шаблею. Але він сподїєть ся, що його вияснення їх вдоволять і його вважатимуть на будуще своїм добрим приятелем і братом”. На перепросини він заявляв охоту подїлити ся з Запорожцями своєю здобичею — дати їм 15-16 соток коней, захоплених від Татар [19]). Кінця сього епізоду Лясота не оповідає, але очевидно, що помиреннє наступило, бодай формальне, бо згодом починають ся деякі спільні операції Запорожців з Наливайківцями.

Тим часом гетьмани польські, погордивши козаками, приготовили собі страшенну компромітацію. Не знаючи, кудою Татари будуть іти на Угорщину і боячи ся безпотрібно мобілїзувати шляхту, щоб потім не стягнути на себе докорів, як би ся мобілїзація була зайвою, вони не приготовили нїчого против Татар. А в липню (1594) хан, як казали — діставши велику суму від господаря молдавського аби не йшов через

Молдаву, — пішов вгорі Днїстром на Покутє, відти в Галичину, грабуючи, палячи, побиваючи людей. Перше ніж гетьмани стягнули свої війська і скликали сусїдню шляхту, Татари пройшли аж під Самбір, і аж тут стрівши ся з військом, зручно умкнули через гори на Угорщину. Сей татарській похід викликав з усїх боків страшенні нарікання й жалї на гетьманів Дорікали за спустошення, дорікали за компромітацію: австрийське правительство заздалегідь просило не перепускати Татар через свої землї, й правительство польське рішучо обіцяло, що Татар через Польщу не перепустить, тим часом позволили їм пройти в Угорщину тудою, де їх не сподївали ся зовсїм, і се сильно погіршило шанси „наших християн”, як казали в Польщі [20]). Се наповнило бажаннєм пімсти польські круги, Замойского спеціально; він стає горячим прихильником лїґи против Туреччини.

Язловецкий, вдавши ся під той час до Замойского з своїм пляном походу на Татар за папські гроші (Комуловича), дістає згоду гетьмана — хоч той і не покладав великих надїй на сей плян, вважаючи його занадто великим як на сили приватного чоловіка [21]). Надії свої Язловецкий покладав головно на козаків; Комулович подавав надії також на Волохів і Семигород, але се були пусті гадки. Хотїв іти в Крим, погромити татарські оселї, полишені ордою. Але козаки відступили від нього на дорозї, й тодї Язловецький передумав — пішов на Білгород, бо се була лекша справа. Та тут і власні люде його почали кидати й тїкати, так що се шляхетське козакуваннє на нїчім скінчило ся — а з тим і папські та Комуловичові заходи на Україні [22]).

Козаки натомість господарили в Волощинї. Наливайко в своїм листї до короля так поясняє історію сього походу: „Не хотячи тратити час дармо і упускати нагоду пустошити неприятеля, пустили ся ми (Наливайко з своїми) під Кілїю і прийшовши під Тегиню пішли штурмом; здобувши місто за божою помічю, вирізали ми не малу частину поганців, а частину забрали живцем. Спаливши місто, пробували ми здобути замок, але не могли здобути, і тодї розпустили загони: обернули в нївець огнем пятьсот і кількадесять сїл, побили не мало поганців, забрали ясиру (невольника) 4000 Турків, Туркень, Татарів, Татарок. Але господар волоський дав 7000 людей своїх в поміч поганинови і нас гонив з своїми людьми аж до переправи, відгромив здобич на перевозї і побив декого з товаришів” [23]). Сей невдалий похід мав місце десь в вереснї (сентябрі) [24]); на Україні

оповідали, що в нїм мало згинути Наливайківців дуже багато — більше як півтори тисячі, і Наливайко задумав відомстити ся Волохам. Війшовши в порозуміннє з Запорожцями, разом з Лободою вибрав ся він у новий похід, десь в жовтнї (октябрі) 1594 р. „Ми відповіли йому на се (господареви), пише Наливайко в своїм листі, й прирікли то йому явно в його землї, й сповняючи свою обіцянку і рицарське слово, вийшовши звідти (з Волощини), зєднали своє військо з Лободою і пішли разом на Волощину; там з ласки божої, в трох місцях мавши з тим неприятелем битву, зазнав я великого щастя, в людях його починив йому такі утрати, що він уже не міг більше поправитись і кидаючи гармати, мусів шукати собі ратунку у втїкачцї. А ми зі здобичею, яку тодї здобули у неприятеля й занесли до Бару, і там не дали коням старітись, а з огляду на листи від його цїсарської милости, а також панів воєводів семигородського, мунтянського і волоського — на жадавнє тих християнських володарів, поїхали на поміч до неприятельських земель, як годило ся людям рицарським” 25). Польські історики оповідають про той великий козацький похід на Волощину більше; вони кажуть, що козаків було до 12 тис., під 40 більше меньше хоругвами, і між ними були дві цїсарські корогви, прислані Рудольфом. Перейшовши Днїстер під Сорокою, розбили господаря, що пішов їм був на зустріч, так що він мусів тїкати до Мунтян. Спалили Яси, попустошили цїлу країну і вийшли за границю, коли воєвода зібрав ся на них знову за помічю з Мунтян 26).

Мабуть не без впливу сього ефектовного погрому наступила переміна в ситуації: господар молдавський Арон розриває з Турками й переходить на сторону цїсаря, та укладає союз з воєводою мунтянським і семигородським против Турків. Козаки в сій полїтичній комбінації брали дуже живу участь; сотник Демкович був спеціально висланий козаками на Молдаву, щоб узяти від господаря присягу на вірність цїсареви; з другого боку цїсар поручав господареви „порозумівати ся з козаками” в дальшій акції 27). Польщу й Москву цїсар знову старав ся втягнути також в свою боротьбу з Турцією, але страх перед Турками в Польщі був занадто великий, і Замойский хоч носив ся з гадкою походу на Крим, мусів обмежити ся оборонною тактикою 28). Тільки Арон з козаками і з семигородською помічю розпочав кампанію против Турків. Лобода з кінцем лютого 1595 р. пішов на Волощину, вже в ролї союзників Арона; Наливайко рушив туди ж кілька тижнів пізнїйше 29).

Козацькі сили рахували ся на 12 тис. [30]). Наливайко так описує сю кампанію: „Стрівши ся з військом волоським під Тегинею й зложивши присягу, пішли ми на замок. Замку здобути не могли й звернули ся на Білгород, здобули там місто, кілька разів били ся з неприятелем, попалили дуже багато сіл коло Білгорода, але замку не здобули й обернули військо на Кілїю. Тут місто спалили, сіл також немало попалили на устях Дунаю, замок здобували дуже сильно, і були б таки й взяли, як би не оглядали ся на незгоду і завись Волохів з Уграми (семигородськими), що скрізь нам була в великій перешкоді [31]). Побоюючись зради від них, ми завернулись до дому, і в долинї Ялпузї, шість миль від Кілїї святкували Великдень, звичаєм християнським. А відправивши там свято, приїхали щасливо в землю свою до Пикова" [32]).

Тим часом повстаннє Молдави і Валахії викликало великий турецький похід для приборкання непокірних підданців султанських. Турецьке військо спустошило Валахію і збирало ся на Семигород. Таж доля чекала Молдаву. Се викликало велику трівогу в Польщі: бояли ся, що війшовши в Молдаву Турки пройшли б і на Україну; тим більше що козаки подавали трівожні вісти й про Татар. Тим часом воєнні сили польські були слабкі. Прийшло ся гетьманам польським „зложити пиху з серця" й здати ся до козаків — дарма що на них тяжіли тепер ріжні провини і своєвільства. Скориставши з нагоди, що козацький полковник Сасько прислав з Браславщини вісти про Татар, Замойский післав до козаків лист, закликаючи до служби й помочи; писав, що мають тепер добру нагоду вернути собі ласку короля і сойму, утрачену їх своєвільствами, і поручав їм взяти на себе Татар. Але козаки о ласку не дбали, а жадали платнї і взагалї супроти того легковаження і неприхильности, яке показували їм досї гетьмани, не охотили ся до участи в їх плянах; польські хронїсти толкували, що й не довіряли вони Полякам — очевидно супроти тих суворих постанов, що на них тяжіли — і се також можливо. Замойский відписав, що перше нїж говорити про заплату, козаки мусять заслужити пробаченнє своїх вин, а тодї просити грошей і сукна. Тодї Сасько відповів, що на війну таки не підуть, і пішов з Браславщини на Днїпро [33]. Наливайко вибрав ся походом на Угорщину, мовляв за якимсь листом від цїсаря. „Давши коням три тижнї випочити і не маючи дїла в державі вашої королївської милости — писав він королеви — а не звикши дармувати, пустились ми до землї цїсарської, за писаннєм від й. м. цїсаря

християнського. Там не малий час ми служили — не за якісь гроші, тільки з самої нашої рицарської охоти, але зрозумівши, що Мамутеля веде з воєводою семигородским інтриґи против вашої кор. милости, посилає людей короля (ерцгерцоґа) Максиміляна семигородському воєводі в Волощину против пана канцлєра (Замойского), — я, будучи підданим вашим королївським, не стерпів того довше. Не прикладаючи свого серця до грошей і дарунків у тій державі (цїсарскій) і не даючи себе потягнути лакомству, я не загаяв ся довше там, але діставши певну вість, що пан гетьман (Замойский) пішов з військом на Волощину, зараз, не гаючи ся, з тих країв скоренько пішов на службу отчині своїй — вважаючи скрізь за обовязок їй служити. Просто з гір дав я листом п. гетьманови знати про себе і довідував ся, чи не потрібує він мене в тім краю. Але п. гетьман відписав нам, що йде до землї Волоської не для війни, а для иньших справ" [34]).

Так само, коли Запорожцї відмовивши своєї участи в походї офіціальнім, на власну руку пішли під Тегиню громити Турків, Замойский післав до них остереженнє, що їх там не потрібує, і жадає, аби зараз ішли собі на Низ, инакше буде з ними поступати як з ворогами. І ті пішли на Поділє [35]).

Замойский хотїв ужити козаків на Татар, але не хотїв їх у Волощинї, де задумував тонку, більш дипльоматичну, нїж воєнну акцію. Він стояв на тім, що боронить границь річи посполитої, але не нарушує згоди з Турками. Осмілений повною безборонністю Волощини, він війшов в її границї, вислав відси останки семигородского війська і посадив на господарстві одного з волоських бояр Єремію Могилу, що пробував довгий час на Українї й одержав від польського правительства права горожанські й шляхетські. Він мав бути формальним васалем польським, коли б на се пристала Туреччина, а як нї — то фактичним польським підручником, буфером між Польщею й Туреччиною; сього Замойский рішив добити ся від Туреччини, щоб Молдава зістала ся васальною державою, а не була обернена в просту турецьку провінцію, як задумували тепер в Царгородї. Наслїдком опізнення хана, головні сили турецькі не вирушили на Молдаву, і Замойский в своїм укріпленім таборі міг поставити ся против кримської орди й невеликого помічного полку тегинського бея; замість рішучої битви прийшло до переговорів і уложення згоди з ханом і беєм; разом з тим Могила через екзарха Никифора війшов в порозуміннє з турецьким

візиром: турецьке правительство годило ся признати Могилу господарем молдавським, своїм васалєм [36]). Плян Замойского був таким чином осягнений, відносини до Туреччини й Криму поладнані, Молдава в особі Могили перейшла під фактичний протекторат Польщі.

Примітки

[1]) Витяги з документів при статї Барвінського, дод. II.

[2]) Памятники дипломат. сношеній древней Россіи I с. 1282. Соловйов VII с. 594.

[3]) Дод. I до статї Барвінського.

[4]) Listy с. 32.

[5]) Tagebuch des Erich Lassota с. 215. Я звязую пляни Хлопіцкого з сею місією Курцевича (досї якось не зауваженою) з огляду на те як хронольоґічно і топоґрафічно сходять ся оповідання Верещиньского і Микошинського.

[6]) Tagebuch с. 192-3 і 211 і далї.

[7]) Про се статя Боратиньского Kozacy i Watykan (Przegląd polski 1906, жовтень); акти не видані.

[8]) Акти до місії Комуловича видали Пірлїнґ і Рачкі в Starine загребської академії: L. Komulovića izvjestaj i listovi o poslanstvu njegovu u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku (т. XIV), і потім ще додав додатки Пірлїнґ п. т. Novi izvori o L. Komuloviću (т. XVI); іструкція йому в сих додатках, ч. 4, також в Рус. истор. библіот. т. VIII і Hurmuzaki Dokumente III. I; булї у Тайнера Vetera monumenta Poloniae III ч. 211.

[9]) Еварницький на здогад назвав сього козацького ватажка Микошинським

(II. с. 101), і пізнїйші дослїдники, не мавши перед очима реляції Комуловича, а думаючи, що Еварницький з неї взяв імя Микошинського, повторили се за ним.

[10]) Komulovića izvjestaj ч. 8.

[11]) Ibid. ч, 8 і звіт Язловецкого тамже на с. 111.

[12]) Бєльский с. 1707-8, Гайденштайн с. 304, Archiwum Sapiehów ч. 109 реляція Вакера — дод. II при статї Барвінського; Барвінський мабуть через недогляд зве (с. 4) провідником походу Наливайка.

[13]) Tagebuch des Lassota c. 216-7, 220-1; можливо одначе й те, що не згадувало воно про сей похід тому, що не мало ще формальної цїсарської інструкції тодї.

[14]) Tagebuch des Lassota c. 216-7, 220-1; провідником сього походу Лясота називає Лободу (с. 215).

[15]) Tagebuch des E. Lassota c. 211 і далї (переклад в Мемуарах вид. Мельник-Антонович).

[16]) gdzieby szmy therz żywnosczy do czasu słusnego dosięgac mieli — Listy ч. 41.

[17]) Z Nizowczv sic stantibus rebus nie zda mi się ni-wecz wdawacz, bo thesz y tak pręthko- iessliby teraz Tatarowie szli, nie dosięze się ich, więcz y na constitucie y na obrazę kssiąząth patrącz, писав Жолкєвский (Listy ч. 24): отже він не вважав за добре входити з козаками в які небудь справи, бо конституція проголосила їх за бунтівників. пор. відзиви Замойского — дод. II у Барвінського; nullius pretii quidem esse, qui hodie hoc nomine censeantur.

[18]) Broel-Plater Zbiór pam. II c. 215; хронольоґічно означити події, розповіджені тут Наливайком, не легко, але в данім разї, здаєть ся, можна сей похід покласти на сей час з значною певністю.

[19]) Tagebuch c. 222-3.

[20]) Бєльский с, 1711-8, Гайденштайн с. 304-5 (пер II с. 322-4), Listy ч. 28-34.

[21]) Гайденштайн с. 307 (II с. 326).

[22]) Бєльский с. 1719-1720, Гайденштайн с. 307 (II с. 326). Судячи з листу Комуловича, похід Язловецкого мав би місце десь в жовтнї (октябрі) н. с. 1594 р. — Starine XIV с. 110, і з сим досить сходять ся оповідання Бєльского і Гайденштайна.

[23]) Broel-Plater II с. 215; помиляють ся, кладучи, сей похід Наливайка по пробутку в Барі.

[24]) З скарги браславської шляхти виходить, що по сїм походї Наливайко прийшов в Браславщину в серединї вересня н. с.

[25]) 1. с. 215-6.

[26]) Гайденштайн с. 307 (II с. 327), Бєльский с. 1720. Бєльский каже, що господар Арон дістав поміч і від Турків, але се може й невірно, супроти розриву у Арона з Турками, що став ся слїдом.

[27]) Уривок з реляції Демковича у Кулїша Ист. возсоединенія II с. 429.

[28]) Гайденштайн 314-5 (II с. 340).

[29]) Сей похід Наливайка якось пропускають.

[30]) Листи Острозького у Кулїша 1. с. с. 432-5.

[31]) Сї незгоди скінчили ся тим, що семигородський начальник арештував Арона і відправив до Семигороду — Гайденштайн с. 314-5 (II с 340),

[32]) 1. с. с. 216. Гайденштайн 1. с., Бєльский с. 1723.

[33]) Archiwum Radziwillów с. 117, Гайденштайн с. 316 (II с. 342), Бєльский с. 1728-9.

[34]) Лист Наливайка — Броель-Плятер II с. 216, пор. Гайденштайна с. 327

(II с. 363), Бєльского с. 1743.

35) Archiwum Rdziwillów с. 117, Гайденштайн с. 319 (II с. 349 — лихо переложено); що до хронольоґії, то Замойский каже, що сей похід був jeszcze za lata dobrze, отже не під час переговорів з ханом; инакше розуміють се в лїтературі.

36) Гайденштайн с. 319 (II с. 343-6), Бєльский с. 1728-41, витяги з недрукованого матеріалу у Жуковича Сеймовая борьба с. 177 і далї.

ЗНОСИНИ ЗАГРАНИЧНИХ ДЕРЖАВ З КОЗАКАМИ І УЧАСТЬ ЇХ У ВІЙНІ З ТУРКАМИ 1593-6 РР.; КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ І РОЗРУХИ НА УКРАЇНІ Й БІЛОРУСИ 1595/6 Р.: ЗНАЧІННЄ СЬОГО ФАКТУ ДЛЯ ПОЛЬСЬКО-КОЗАЦЬКИХ ВІДНОСИН. „УКРАЇНСЬКЕ СВОЄВІЛЬСТВО”, КОЗАЦЬКІ ЛЕЖІ, РОЗРУХИ В БРАСЛАВЩИНЇ Й БРАСЛАВСЬКЕ НАРОДОВЛАСТЄ 1594-5 РР.; КОЗАЦЬКІ КОНТРИБУЦІЇ В ПОЛЇСЮ І НА ВОЛИНИ, ПОХІД НАЛИВАЙКА НА БІЛУ РУСЬ, ПОХОДИ ШАУЛИ І ЛОБОДИ, УЧАСТЬ КОЗАКІВ В РЕЛЇҐІЙНІЙ БОРОТЬБІ НА ВОЛИНИ.

Се вносило важні переміни в відносини до козачини. Досї воєнні операції козацькі, звернені против Татар і Турків, могли бути до певної міри навіть користні з становища польської полїтики; тепер в інтересах сеї полїтики треба було зробити кінець їх походам на Турків і Татар, щоб не псувати відносин, не викликати нападів на Україну; так само треба було лишити в спокою Молдаву, раз вона перейшла під польську протекцію. З другого боку поладнаннє відносин на полудневій границї більше можливости давало польському правительству звернути пильнїйшу увагу на козачину, на „українне своєвільство”. Як ми бачили, ще сойм 1593 р. поухваляв дуже грізні постанови, проголосивши козаків за „бунтівників і ворогів держави”. Але сї ухвали зістали ся на папері, а козаки всї сї роки були повними хазяєвами на всїм українськім пограничу, від східнього Поділя до Днїпра. Розквартировували ся тут, де хотїли, збирали контрібуції й припаси на виживленнє і взагалї поводили ся як у якімсь окупованім краю, а місцеві урядники й пани мусїли тихо сидїти й корити ся, та запобігати ласки козацьких ватажків. От напр. які цїкаві відомости подає Як. Претвич з

Барщини, де козаки розквартирували ся зимою 1594-5 р., між двома походами в Волощину:

„Третїй день, як вїхали вони до Бару — сам Лобода став в містї Польськім, з Хлопіцким; на Черемиськім містї поставили Наливайка зількома сотнями коней; в Руськім містечку, що під замком, стало до двох тисяч людей. Вчора мали раду (koło) і на нїй постановили розставити добру сторожу, щоб нї оден чоловік не прибув і не вийшов з міста без їх відомости; кінну сторожу сильну мають розставити наоколо себе; навкруги до маєтностей наших мають росписати свої унїверсали, щоб ми їм туди посилали всякі запаси; а у того що зістав ся на замку як намістник старости допоминали ся реєстрів усяких доходів. Який там страх, як люде з своїх домів тїкають, куди можуть, того й описати не можу — і коли не буде ласки божої, а поради від короля і старання від вас (гетьмана), пограбують і зубожать нас усїх”. До листу приписка: „за дві години по написанню прийшла до мене звістка, що ті розбійники скінчили списувати осади (для контрібуцій, очевидно) під Зиньковим, в двох милях від мене” [1]).

Який переворот в тутешнї відносини вносила козачина, особливо характеристичні ілюстрації сього маємо з Браславщини. Вже з осени 1593 р. чуємо про великі клопоти, які браславський староста мав з міщанами, „з своєвільством і бунтами тих злих хлопів” [2]). Козачина, що розгосподарила ся в сих краях в тих роках, служила неустанним ферментом для дальшого опозиційного руху. Головно тут гостив Наливайко з своєю козачиною і між иньшим зводив рахунки з Калїновскими, як оповідає сам про се в листї до короля: „п. Калїновский моєму батьку, котрого я одного мав, без усякої причини ребра поломав, і таким чином батька мого зігнав зі світа, а я за сю велику кривду, від якої вже більшої мабуть і не може бути нїкому на світі, не будучи свідомим правних способів і не маючи коштів і накладів, потрібних для процесу, як чоловік бідний (chudy pachołek), признаюсь до того — постановив був над ним помстити ся способом „худопахольським” [3]). Здогадують ся, ще в осени (вереснї) 1594 р., по невдалім походї на Молдаву Наливайко знову прийшов у Браславщину, де пробував і перед сим походом. Козаки розложили ся тут і казали шляхтї давати їм „стацію і помірне, та по селах наших вибирали собі з стад коней — по кілька сот коней, як і тодї як ішли до Тегинї, також волів, яловиць цїлї череди”.

Шляхта була з початком вересня зїхала ся до Браславу на сесію земського суду, але перервала сесію й розїхала ся, тому що Наливайко прислав якісь грізні листи. Потім довідавши ся, що Наливайко не має при собі багато війська — бо мовляв його сильно погромили в Волощинї, а багато козаків розійшло ся від нього до дому, задумала шляхта поставити ся. Зїхавши ся на депутатські вибори до Винниці, рішила їхати всїм разом, оружною рукою до Браславу, щоб там відбути сесію земського суду, а властиво — здобути собі місто, що опанували ворохобники міщане з козаками; козакам ухвалила відмовити стації — мовляв побоюєть ся, щоб за се потім на неї не впала кара — „абыхмы мы также помочниками Наливайку не былы поличоны”. Міщан через своїх послів заспокоїла, щоб вони не дивували ся сьому походови, бо шляхта їде тільки на свою сесію браславську нїчого більше. Але коли шляхта з своїм походом прийшла під Браслав в ночи, на ночлїгу під Браславом напали на сей шляхетський табор браславські міщане з Наливайком і його козаками. „Війт браславський Роман Тишкович, з бурмистрами й лавниками і з усїм поспільством, маючи в поміч собі того безбожного чоловіка Наливайка з його дружиною, ск оро по півночи напали на нас, побили, помордовали”, декого забили на смерть, иньших покалїчили, пограбили, забрали коней, шати, наготовлені до суду документи й розпорошили шляхетський табор на чотири вітри [4]). Після сього погрому своєвільні браславські міщане стали повними панами міста; вони взяли замок, забрали армату, понищили ґродські й земські акти.

Таке народовластє браславське потягнуло ся мабуть до самої весни 1595 р., коли Наливайко з Лободою вибрали ся на Волощину; староста Струсь, здаєть ся, був собі вернув браславський замок, принаймнї судячи з одного сучасного листу Сопіги. Але з Волощини прийшов назад Наливайко і знову розложив ся „кошем” в Браславщинї й заволодів замком. Аж лїтом рушило на Україну польське військо з гетьманами, і Жолкевский прислав з своїм ротмистром королївський мандат, де король поручав йому приборкати непослушне міщанство. Перед грозою воєнної експедиції браславська міщанська републїва капітулювала: віддала замок з гарматою й актами назад свому старостї і обіцяла нагородити всї шкоди [5]).

З иньших місць маємо звістки звичайно тільки про контрібуції козацькі, які переходять часами в прості грабунки; соціально-політична сторона сього козацького господарования пропадає. Так в київськім Полїсю господарить

частина низової козачини під проводом Полоуса. Маємо пізнійшу згадку козацьку про се, що Полоус, „відступивши від Лободи, пройшов горі Дніпром і там ходив з своїм полком, виберав стацію й чинив наїзди на шляхетські доми” 6); в квітні 1595 р. маємо його лист з Мозиря до Радивила, де він потішав його, що хоч чинить шкоди, але по королївщинах, а не в Радивилових маєтностях 7).

Ґрандіозні контрібуції роспочав Наливайко в осени 1595 р. вернувши ся з Угорщини. Насамперед пішов на Волинь і тут прийшов під Луцьк під час ярмарку і судової сесії, колиназїздило ся сюди шляхти і купців. Налякані обивателї не думали про оборону, виїхали з біскупом на чолї назустріч і змовили ся з ним на контрібуцію; але Наливайко не вдоволивши ся нею, пограбив таки передмістя і зараз рушив далї, як каже сучасник — „прочувши про гетьмана” (польське військо) 8). Пройшов на Білорусь, напав на Слуцьк, здобув місто й замок, забрав гармату, казав заплатити міщанам величезний окуп (5 тис. кіп), і скоренько — перше нїж надтягнуло військо, зібране Радивилом, рушив далї на — Бобруйськ, Могилїв. Се місто здобули оружно, розташували ся в нїм, пограбили склепи, доми. Коли надтягнуло литовське військо, воно задумало спалити місто, щоб викурити відти козаків. Але Наливайко вийшовши з міста, засїв на сусїднїй горі, і коли литовське військо ударило на нього, дав добру відправу, маючи велику артилєрію, і почав потім оборонною рукою відступати на Волинь. Литовське військо не відважило ся зачіпати козаків, бо йшли в великім порядку, і з усїх боків до них прибувало людей 9). Се, як бачимо вже переходило в кампанію в більшім стилю. Але Наливайко в листї своїм, стільки разів цитованім і написанім власне в повороті з під Могилева, представляв се невинною козацькою екскурсію „на королївський хлїб”, на зимові лежі. „Щоб приспособити собі воєнні припаси, яких нам дуже бракувало, особливо пороху і стріл, пішли ми до Луцька, і звідти виїхали за три днї, мало що перепочивши, полагодивши тільки свої потреби; а хотячи по таких трудах дати коням спочинок на звичайнім козацькім шляху над Днїпром, поки не наспіє якась нагода до служби річн посполитій, пустили ся ми було краєм литовським, та ледви ми, як то кажуть, одною ногою вступили сюди, як уже пани литовські, без усякої причини від нас і без усякої вини, тільки за ту малість хлїба, що ми щось трохи зїли в їх маєтностях, або й не зїли, обуривши ся на нас, в Слуцьку місто й замок

осадили гайдуками", і т. д. Оповівши в такім невиннім тонї всї дотеперішнї свої „служби річипосполитій”, — бо такими службами він представляв всї походи минувших лїт, Наливайко віддавав себе й своє військо на услуги річипосполитої, просячи дати йому край між Богом і Днїстром на резіденцію і ті суми що йшли на упоминки кримському ханови, а Наливайко приборкає українне своєвільство і боронитиме державу від Москви й Татарів [10]).

Поки Наливайко наїдав ся так гойво „хлїбом його кор. милости” на Білоруси, козачина запорозька живила ся, хоч і далеко скромнійше, близше, в Київськім Полїсю. Частина її з Лободою стала в Овручу, иньша, під проводом Шаули, пішла на Білу Русь. На писання ріжних панів, що наказували Лободї вернути ся на Низ і не посилати козаків в землї в кн. Литовського, Лобода відписував в стилю Наливайка, як чоловік невинно ображений: „Кождому звісно з вас, як нас кликали й ґлейти посилали — наказував п. гетьман коронний і вся річпосполита, щоб ми йшли на потребу Корони польської до Молдави, і ми, тримаючи ся наших давнїх звичаїв — не лїнюватись і не вимовлятись від послуг королеви й вам, були на те готові; а тепер ви, виводивши нас і вже непотрібуючи, в ті зимові, непогідні часи висилаєте нас з земель королївських! Чи є яка вина в тім наша, кождий з вас може зміркувати. А Бог зна, куди мали б ми й удати ся під такий час! Тому покірно і унижено просимо ваш. милости — не ображай ся на нас за се і не забороняй нам хлїба соли в сїм краю. Бо ми не противні власти королївський і вашим наказам і вміємо цїнити ласку вашу”. На якісь згадки про дебоші Наливайка Лобода вирікав ся всякої солїдарности з ним: „Що до того своєвільного чоловіка Наливайка, що справдї забувши страх божий і легковажачи все на світї, зібравши такихже своєвільних людей собі під мисль, чинив шкоди й збитки в коронї польській, — то з ним не знаємо ся і знати ся нїколи не хочемо” [11]).

В дійсности, вчинки запорозьких козаків Лободи також мало відповідали льояльному тону його листу; вони брали участь в місцевих спорах і рахунках, чинили наїзди на ріжних панів. Тим же займав ся й Наливайко, прийшовши з кінцем січня 1596 р. на Волинь. Знаємо, що був то час бурливий — боротьба партиї національної, православної, з „зрадниками” — прихильниками унії й католицтва. Були певні особисті відносини у козацьких ватажків до голови національної партії” кн. Острозького: Лобода

підтримував здавна приязні відносини з кн. Константином, Наливайко служив у нього давнійше, а брат його Дамян займав визначну позицію в сучаснім православнім культурно-національнім руху, як член острозького кружка. Як через сї відносини, так і з мотивів більш принціпіального характеру, козачина стає на стороні православної партії й починає зводити рахунки з ріжними її противниками. Так козаки Лободи погромили маєтности одного з найбільш завзятих противників православних старости луцького Семашка й тримали його в облозї в його власнім замку [12]). Наливайко з бувшим слугою Кир. Терлецького кн. Фльоріаном Ґедройтем (Ґедройцом), що переїхав до кн. Острозького, спеціально зайняв ся Терлецьким. Користаючи мабуть з вказівок Ґедройтя, він напав на маєтність Яроша Терлецького, Кирилового брата, де було сховане й ріжне майно Кирила, що тодї саме — брав ся до Риму; пограбив тут майно, потім напав і пограбив иньшу — маєтність Яр. Терлецького Отовчичі. Далї розвідавши ся, що найважнійше майно владики Терлецького Ярош передав на схованнє в Пинськ міщанину Гр. Крупі, пограбив і сї депозити — „золото, серебро, клейноти, шати, убори церковні, гроші, грамоти, привилеї, ріжні акти, документи на великі суми грошей”. Розграблено також маєтність владичу Будераж [13]). Наїзди сї Терлецькі толкували спеціальним завзятєм на владику за те, що він до Риму поїхав. Участником наїздів вони називають між иньшим і Дамяна Наливайка, а й самому кн. Константину Острозькому закидали, що він насилає тих козаків і переховує їх у себе [14]). Дамян в однім процесї виступає як справжний ватажок — провідиик Наливайківських козаків в наїздї на маєтности Семашка [14]). Про полки Острозького, з якими він їхав весною 1596 р. до Люблина, оповідали, покликуючи ся на самих слуг Острозького, що в тих полках трохи не половина Наливайкових козаків [16]). Все се дало привід сучасним ворогам православних закидати їм тїсний союз з Наливайківцями, називати „Наливайками”, наливайківською сектою православних взагалї. А Наливайко в пізнїйшій традиції став оборонцем православія, як і Косинський [17]), і в новійшій історіоґрафії звязують ся сї козацькі рухи 1595-6 рр. з сучасною релїґійною боротьбою, більше або меньше тїсно [18]). В дійсности, ми бачили, сї козацькі рухи досить припадково тільки стріли ся з релїґійною боротьбою на Волини зимою 1595/6 рр., і принціпіальні релїґійно-національні мотиви в нїм властиво ще не грали ніякої замітної

ролї.

Примітки

1) Listy Źółkiewskiego c. 60.

2) Listy Źółkiewskiego c. 39. Поправляють дату сього листу на 1594 р., але не бачу тому причини — пор. иньший лист Жолкєвского ів. с. 46.

3) Broel-Plater II c. 215. Сучастник Як. Пшонка в своїх записках (рукоп. бібл. Осолїньских N 60 с. 261) згадав сей епізод як початок Наливайкових своєвільств: замість громити Татар він cohortem suam vertit in latrocinium ac rapinam, primum enim vastavit opidum (прогалина) Kalinovii arceque potitus omnia diripuit suisque divisit, quod cum ei succederet nec ob id facinus penas daret, maiora tentat multosque sibi similes aggregat, tum demum Luckum tum temporis nundinas celebrantem spoliat, Lituaniam ingressus Sluckum et alia quamplurima oppida vastat et ex praeda sic locupletatur, ut aliquot milia hominum suo stipendio sibi ordinat carque Nalevay nominari iussit.

4) Архивъ Ю.З. Р. III. I ч. 22.

5) Документ виданий в Кіев. Старинї, 1896, X с. 3.

6) Listy Źółkiewskiego c. 89.

7) Археограф. сборникъ VII ч. 39

8) Бєльский с. 1743, Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 23.

9) Бєльский с. 1743-4. Гайденштайн с. 327 (II с. 363). Боркулабівська лїтопись у Кулїша Матеріалы I с. 64 і нове виданнє в київ. Унїверсит. Изв. с. 19. Записки Євлашевського — Мемуары къ ист. Юж. Руск. II с. 32.

10) Broel-Plater II c. 218-9. Висловлено гадку, що сї „kondycye podane od Nalewajka krolowi jegom.” фіктивні — мовляв їх написав Мєшковский,

авантурник, що підняв ся завезти королеви Наливайків лист, і взагалї відограв у сїй білоруській афері якусь неясну і непевну ролю. На доказ вказують на поганий зміст сих кондицій. Мене, признаюсь, сей арґумент не переконує: не маю причин у Наливайка припускати дуже високий етичний настрій; а досить драстичних подробиць його пропозицій не вважаю й потрібним брати en toutes lettres.

11) Listy Źółkiewskiego c, 66.

12) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 25 і 26.

13) Архивъ Ю.З. Р. III. I ч. 27 і 39, ч. I т. VI ч. 62.

14) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 31.

15) Лист Острозького у Кулїша Ист. возсоед. II c. 438: „Co się tknie suspicii od ludzi rozmaicie mnie udaiących o tem łotrze Naliwajku, żebym go ia miał nasyłać lub to z wiadomoscią moią cokolwiek czynił było, — Bog widzi i wie a da to z łaski swey, że się nieprzyjaciel żaden moy przy tem nie zostoi”.

16) Archiwum Radziwiłłów c. 43-4.

17) Грабянка c. 24, ЛЂтоп. Самовидца c. 215.

18) Напр. Костомарова Моногр. III c. 279. Іловайский ор. c. III c. 587

ЗНОСИНИ ЗАГРАНИЧНИХ ДЕРЖАВ З КОЗАКАМИ І УЧАСТЬ ЇХ У ВІЙНІ З ТУРКАМИ 1593-6 РР.; КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ І РОЗРУХИ НА УКРАЇНІ Й БІЛОРУСИ 1595/6 Р.: ПАСИВНІСТЬ ПРАВИТЕЛЬСТВА, КОМІСИЯ НА КОЗАКІВ, НАКАЗ ДО ОРУЖНОЇ КАМПАНЇЇ. ГОЛОВНІ УЧАСТНИКИ ВІЙНИ З ПОЛЬСЬКОГО І КОЗАЦЬКОГО БОКУ, ЛОБОДА, ШАУЛА, САСЬКО, НАЛИВАЙКО.

Наливайкові вибрики з останньої зими 1595/6 р. на Волини й Білоруси могли вичерпати терпеливість навіть найбільш завзятих прихильників не вмішування Корони в козацькі справи. Досї правительство і гетьмани

коронні, зайняті иньшими справами, держали ся сеї полїтики не мішання. Конст. Острозькому в конфлїктї з Косинським, Струсеви в браславських бунтах гетьмани радили по доброму доходити до згоди з козаками, і навіть під час останнього походу Наливайка в Білу Русь Замойский вважав потрібним тільки виправдувати ся від поголосок, що то він туди козаків послав, і в тім напрямі писав до Наливайка [1]), так само до Лободи, аби „не чинив шкод в маєтностях королївських і шляхетських, а нї стояв у них [2])". На весну 1595 р. задумувано рушити на козаків військо [3]), але поголоски про се скінчили ся нїчим — треба було думати про оборону границь від турецько-татарської грози, і Замойский, замість громити козаків, мусїв навіть кликати їх до помочи на Татар — і потім оправдував ся, що робив се через брак коронного війська [4]). Аж з кінцем 1595 р. полагоджено турецько-татарські відносини й волоську справу, як ми бачили, й правительство могло серіознїйше подумати про козаків, а останнї вчинки Наливайківцїв справдї не позволили довше з тим гаятись. Пограбленнє столичного міста Луцька, здобутє Слуцька, спаленнє Могилева й т. ин. — все се були річи, яких не можна було довше розглядати крізь пальцї. В в. кн. Литовськім по тім зимовім поході Наливайка гуло як в улию, тим більше що на місце Наливайка сунув туди Шаула, вибраний намість Лободи, скиненого з гетьманства [5]). Литовська шляхта збиралась і зброілась, кликала до помочи коронне військо. Ще з кінцем лютого в Минську описувано шляхетські „почти" на козаків, наймано вояків в числї 1500, щоб вигнати козаків з в. кн. Литовського; над сим же радили на ґенеральнім зїздї в Слонимі в мартї [6]). Волинські ексцеси — нагінки на владику луцького (що був тодї persona gratissima у короля), та ще й обставлювані спеціально-релїґійними мотивами, мусїли також в високій мірі гнївати короля. Чаша переповнилась.

На початок 1596 р. король був визначив „комісію" на козаків: кн. Януша Острозького, кн. Януша Заславського, старосту камінецького Ґульского й браславського Струся й ріжних иньших панів, які мали з людьми своїми йти заводити спокій на Українї, і в поміч їм гетьман коронний мав вислати частину війська. Але пани переважно відтягали ся від сеї комісії, не спішили ся з своїми людьми в поміч коронному війську [7]). Жолкєвский даремно чекав їх під Кремінцем. Тому в останнїх днях сїчня 1596 р., на

перші вісти про козацькі своєвільства на Волини [8]), король видав універсали до волинської й галицької шляхти: повідомляв її, що дав наказ гетьманам, аби рушили на козаків військо, а шляхту закликав, аби й вона йшла загальним походом разом з військом, бо вже той козацький рух заходить і в їх краї. Разом з тим гетьман польський Жолкєвский справді дістав наказ рушити з військом на козаків. І так розпочала ся перша справжня війна, в більшим стилю, польської Корони з козаками.

З польського боку її головним діячем виступив власне Станїслав Жолкєвский, довголїтнїй помічник і повірник Замойского в ролї гетьмана польного, близшого начальника пограничної сторожі. Війна з козаками 1596 р.. поручена йому, була першою кампанїєю, яку він вів самостійно, й він вложив в неї всю свою енерґію — весь запал вояка і весь хист свій як стратеґа. Поруч його визначну ролю відограв кн. Кирик Ружинський, недавнїй ватажок козацький: він виступив тепер завзятим і немилосердним ворогом козачини, так що навіть Жолкєвский не похваляв його нелюдських екзекуцій і оправдував тільки тим, „бо козаки йому доїли до живого" [9]). Правдоподібно, вони дали ся в знаки кольонїзаційним плянам Ружинського в полудневій Київщинї, де він саме тоді закладав велику лятифундію на Поросю (волость Паволоцька), і на сїм пунктї розбила ся давнїйша приязнь з козаками не одного з пограничних панів, що тепер взяли горячу участь в кампанїї на знищеннє козачини. З пограничних старост визначну участь в нїй брав браславський староста Струсь, що мав тепер можність зірвати свій гнїв на козаках за клопоти, які мав від них в Браславщинї. Житомирський староста Семен Дениско Матвієвський вписав своє імя в історію кампанїї, наложивши головою в необережнім штурмі на козацький табор на Солоницї. Богдан Огинський, підкоморий троцький, проводив військом з в. кн. Литовського.

З козацького боку як проводирі справжньої козачини — „Низовців" виступають Лобода, Шаула, Сасько, Шостак, Кремпський.

Лобода Григорий зістаєть ся центральною фіґурою весь час а; до своєї смерти в солоницькім таборі. Він був репрезентантом статочнїйшої частини козачини, тої української сказати б буржуазії, що віддавала ся „козацтву". У нього були якісь близші відносини до київських земян, до київських монастирів, де потім розшукували його майно; за свого гетьманства купує він у Олизара Волчковича село Сошники в київськім Полїсю; українські

маґнати як Конст. Острозький пильнують добрих відносин з ним і респектують його (pan Loboda hetman zaporoski, як називав його по за очі старий князь); роман у нього теж в шляхетських кругах (хоч і не дуже високих): залюбив ся в панні Оборскій і змусив її опікунів видати за нього [10]). На перший плян він виступає по смерти Косинського (перед тим про його нема звісток). Під його проводом козаки при кінці 1593 р. ходили походом на Дунай, і він тоді був старшим (гетьманом) на Запорожу [11]). Поруч його зявляють ся часами иньші старші, в залежности від боротьби козацьких партий і напрямів політики (Микошинський літом 1594 р., Полоус весною 1595 р., потім Шаула). Але весь час аж до смерти — чи то як формальний старшина всього „низового" війська, „гетьман" як він себе титулує, чи як оден з ватажків його — Лобода стоїть на чолї козацького житя сих часів, і власне справжнього, більш орґанїзованого козацтва, і так дивили ся на нього в офіціальних кругах — „Лобода мав впливи серед більшої части, і то старших Низовців, Наливайко переважно серед ріжних утїкачів, що вчинивши якийсь злочин, або покинувши своїх панів, тїкали до козаків, шукаючи захисту — у них він своєю відвагою й злочинами здобув велику славу й повагу" [12]).

Шаула репрезентував туж козацьку верству що й Лобода. Се був земянсько-міщанський київський рід. Одна лінія Шаулів виступає в тім часї в київськім Полїсю, як земяне, власники с. Колодяжного; але були Шаули в Черкасах міщане, мабуть близші свояки гетьмана, бо у них (Вас. Шаула міщанина черкаського) шукали Шаулиного майна по погромі. Сам він держав якісь печерські ґрунти, під застав ста кіп литовських, які позичив монастиреви [13]). Гетьманом запорозького козацтва він виступає в початках 1596 р., коли з козацькими полками живив ся хлїбом козацьким на Білоруси [14]). В битві під Гострим Камінем його сильно покалїчено — руку урвало, [15]) і головний провід переходить до Лободи: його вибрано на ново гетьманом в Переяславі [16]). Але Шаула вилїчив ся і при солоницькій капитуляції був виданий на смерть Полякам. Саська Федоровича знаємо з лїта 1594 р. як одного з сотників на Запорожу — він був висланий тоді в посольстві до цїсаря, разом з Лясотою, а рік пізнїйше виступає як полковник козацького війська розкватерованого в Браславщині [17]). Здаєть ся, був се дуже давнїй козак: в Винниці в реєстрі 1552 р. фіґурує в рядї

господарів домів „Сашко Федорович козак", і дуже можливо, що се таки наш Сасько. В кампанії 1596 р. вів виступає в відділі Лободи, і наложив головою в битві під Гострим Камінем. Разом з ним згадуєть ся в Білоцерківській кампанії Шостак, як оден з визначних старшин [18]); при капітуляції він був виданий разом з Наливайком і Шаулою.

Наливайко весь час аж до останньої кампанії держить ся осторонь, і як низове військо старанно підчеркує свою несолідарність з ним, так і в правительственних кругах відріжняють Наливайковців від пів-леґального низового козацького війська. „Лобода був провідником давнїх, правдивих Низовців, Наливайко мав під собою самих злочинців і втїкачів, відти обопільна неприязнь і суперництво між Лободою й Наливайком", пише Гайденштайн [19]). З записок Лясоти знаємо, що на Запорожу кривим оком дивили ся на Наливайка ще від початку, і його перепросини, очевидно, не вигладили вповнї сеї неприязни [20]). Перед останньою ж кампанїєю Запорожцї вирікали ся всякої солїдарности з ним, як ми бачили. Тільки гроза від польського війська змусила Запорожців злучити ся з Наливайківцями, чи властиво — прийняти їх до себе; але часта внутрішня боротьба між обома ґрупами козачини, очевидно, йшла далї в козацькім таборі, прорвалась в дикім повстанню й суді над Лободою, — поки нарештї капітуляція не зрівняла всїх, віддавши однаково і статочних проводирів запорозьких і наливайківських ватажків під катівську сокіру польської Корони. А в пізнїйшій традиції фіґура Наливайка, завдяки вражінню, який зробили його пустошення, походи, контрібуції і нарештї — його довгий арешт в Варшаві й оповита леґендою смерть, — виросла навіть на центральну постать. Лобода сходить в козацькій традиції на полковника гетьмана Наливайка, або й зовсїм пропадає. Наливайко, який безперечно дуже хотїв вибити ся на гетьманську позицію за житя (він таки і титулує себе „запорозьким гетьманом", і правдоподібно се було одною з причин ворожнечі, що він не піддаючи ся зверхности запорозькій, хотїв грати ролю провідника якоїсь иньшої, самостійної козачини) допяв свого принаймнї хоч у сїй традиції.

В своїм листї-справозданню, висланім до короля на початку 1596 р., Наливайко рекомендує себе як давнього й досвідченого вояка — він „з молодих лїт, за багатьох козацьких гетьманів промишляв в неприятельських землях хлїбом козацьким", аж поки конфлїкт з козачиною Константина

Острозького, у якого тоді був у службі Наливайко, поріжнив його з козаками; він поясняв се, що був звязаний з князем „словом рицарським" і не міг його тоді покинути. З Острогом і Острозькими була звязана вся їх сїмя, як ми вже знаємо. Родина їх була з Поділя; кажуть, що батько Северина був кушнїром. Се може бути, хоч зачіпка Северина з Калїновским могла б вказувати на чоловіка „ліпшої кондиції" [21]). „Пан Калїновский мому батьку, що був у мене оден, без всякої причини полатав ребра, і тим батька мого світа позбавив", писав потім Наливайко королеви, поясняючи свій пізнїйший напад на маєтности Калїновского. Потім сїмя осїла ся в Острогу. Оден з Наливайкових братів Дамян, як знаємо, вийшов на визначного діяча Острозького кружка [22]). Северин свою причастність українській літературі задокументував тільки славянськими лїтерами свого підпису на однім з листів [23]), але мав репутацію чоловіка дуже здібного мабуть не даремно. До того був дуже гарний з себе. „Була то особа красна, чоловік до того не аби який, як би був на добре обернув те що йому Бог дав; до того прегарний пушкар", згадує Бєльский на закінченню свого оповідання про кампанїю 1596 року, вінчану манїфестаційною екзекуцією над Наливайком [24]).

Примітки

[1]) Archiwum Radziwiłłów с. 114.

[2]) Ibid. c. 115.

[3]) Лист Острозького у Кулїша Ист. возсоед. II с. 433.

[4]) Archiwum Radziwiłłów с. 117.

[5]) Archiwum Radziwiłłów с. 152 — цедула без дати, заблукала під р. 1599, се помітив добре Доманицький с. 69), але помилив ся теж, прийнявши для сеї цидули дату 16 мая 1595 р. — дата 16 мая до цедули не належить, а писана вона в початках 1596 р. (польське військо збираєть ся іти на козаків).

[6]) Жерела VIII ч. 59-60, Жукович ор с с. 193 .

[7]) Archwum Radziwiłłów ч. 115, Listy Źółkiewskiego с. 67, пор 69.

[8]) Семашка Запорозцї громили в першій половинї сїчня (н. с.), до Терлецького Наливайко взяв ся головно в лютім, унїверсали королївські підписані 27 сїчня, але до актів луцьких Семашко внїс сей унїверсал тільки 24 лютого, се поясняєть ся тим (як довідуємо ся з листу Жолкєвского — с. 69), що унїверсали посилали ся на його руки, до ужитку відповідно до обставин.

[9]) Кн. Ружинський — доносить Замойскому Жолкєвский „naymał, niespodziewanie przyszedszy, siła tego hultaystwa y dał ich nascinać przez pięcdziesiáth. Ja do thego czasu, oprócz tych czo w potrzebie legli, zachowalem ręcze swoie od ich krwi.

[10]) Мої Матеріали до історії коз. рухів ч. 5, 7, 11, 12, Каманїна Матеріали до іст. коз. землеволодїння ч. 4, додатки до Исторіи возсоединенія Кулїша II с. 431-5.

[11]) Lassota с. 515, див. вище с. 169. В збірцї Йончиньского (досить пізній і мало авторитетній — ркп. бібл. Осолїньских ч. 627 с. 170 і 106) є загадкова, незнати відки взята звістка, що Лобода збунтував козаків против офіціального старшого, якогось Пелку, довів до того, що того Пелку вбито, і потім підняв повстаннє.

[12]) Гайденштайн с. 327: Duo praecipui colluviei illius hominum duces erant: Archorij Loboda et Simon Nalevaiko, Loboda apud maiorem partem et maxime antiquiores Nizovios in pretio erat. Nalevaiko apud fugitivos plerosque, qui vel scelere aliquo perpetrato vel dominorum imperio relicto tanquam ad asylum eo confugerant, audacia potissimum et scelere magnam virtutis opinionem sibi conciliarat. Unde aemulationes et simultates, ad extremum apertae inimicitiae inter Lobodam et Nalevaikum existere. (В польськім виданню се місце перекладено дуже свобідно, II с. 363).

[13]) Мої Матеріали до іст. коз. рухів ч. 8-9, Архивъ Ю. З. Р. VI. I с. 170, VII. I с. 763 с.

[14]) O Saule przi ktorem iest armata kozaków zaporoskich y ktori teras wszystkiem iest głowa, писав Жолкєвский в мартї 1596 р. (Listy c. 74); Archiwum Radziwillów c. 152. Archiwum Sapiegow I c. 156.

[15]) Saule utrácono łokiecz z działka — Listy ч. 80.

[16]) Ся звістка Гайденштайна (с. 332) в польськім перекладї упущена.

[17]) Lassota c. 221, Listy c. 64.

[18]) Listy c. 72.

[19]) Див. вище с. 215.

[20]) Див. вище с. 200-1.

[21]) Одні наздогад називають батьківщиною Наливайків Сатанів, иньші Гусятин, Ролє (Opowiad. historyczne VI c. 114) виводить навіть докладну дату епізоду з Калїновским — але все се гіпотетичні виводи з короткої згадки самого Наливайка.

[22]) Ксьондз Йончиньский на основі переказів, які ходили в Острозі пізнїйше, так оповідає про сю родину Nalewajko senes erat pellio, habitans in illo circo Ostrogiensi qui vergit Zaslaviam (meis temporibus dicebatur nova Ostrogia). Hic saepius incurrebat parochos, nequitias et latrocinia exercens per excursiones in mare indeque piratu ditescebat. Hic trium filiorum pater extitit. Maximus natu passus est se sacris initiari. Alter cum satis diu artem pellicinam tractasset, pertesus sedenteriae vitae ad kosacos commigravit... Tertius fratrum, homo ignobilis et contemptus vixit, gleba contentus, cui adscriptus fuit. Protopopa Nalevajko homo cum procerae staturae fuisset, simulator pietatis, acerrimus propugnator schismatis, judicii sui tentacissimus, populi auribus contra unionem virulentas imposturos instillabat atque non solum ducem (Острозького) et aulam ipsius nobilissimam et frequentissimam (semper enim ad latus ducis bina et amplius hominum millia censebantur), sed et populum ferocissimum contra unitos reddebat, ita ut aperte oppugnare ecllesiam non vererentur Russitae Ostrogienses (c. 245-6).

[23]) Listy c. 65 (Семерий Наливайко — коли се добре прочитано).

[24]) Kronika c. 1765.

КАМПАНЇЯ 1596 РОКУ: ПОХІД ЖОЛКЄВСКОГО, ПОГОНЯ ЗА НАЛИВАЙКОМ, НАЛИВАЙКО ПІД БРАСЛАВОМ, ПЕРЕГОВОРИ ЖОЛКЄВСКОГО З НИЗОВЦЯМИ І ОБЄДНАННЄ КОЗАЧИНИ, РУЖИНСЬКИЙ І БИТВИ ПІД БІЛОЮ ЦЕРКВОЮ, БИТВА ПІД ГОСТРИМ КАМЕНЕМ.

Жолкєвский способив ся до походу на козаків уже з сїчня, з огляду на визначену комісію, в якій мало взяти участь і коронне військо. Збірним місцем він визначив для неї Кремінець і старав ся намовити сусїднїх маґнатів і достойників до участи в операції, але всї вони показували дуже мало охоти до того, й мало на них було надії.

Діставши кінець кінцем наказ розпочати боротьбу з козаками власними силами, Жолкєвский, невважаючи на дуже тяжку пору року і невеселий стан свого війська, з завзятєм кинув ся сповняти вложене на нього порученнє [1]). Була половина лютого, коли псували ся дороги, топили ся снїги. Військо було ще дуже знищене по молдавськім походї; лишило ся його всього 3 тисячі, а і з того багато було покалїчених, не знаряджених; а при тім платня не була заплачена [2]). Невважаючи на се все, Жолкєвский рішив ся взяти швидкістю, наглим натиском, щоб скористати з розірвання сил козачини і не дати їй зібрати ся до купи. Лобода тодї з Овруччини, може зачувши про збори комісії, рушив на полуднє, під Білу Церкву. Шавула з запорозькою гарматою стояв на Білоруси, в Пропойску. Наливайко був в полудневій Волини, але прочувши про рухи Жолкєвского, став відступати й собі — на схід, а потім на полуднє, в Браславщину [3]).

Тодї Жолкєвский рішив захопити Наливайка на дорозї й узявши 10 рот, з ними кинув ся на переріз. Гонив за ними день і ніч на схід, над Случ, і мало не застукав Наливайка під Лабунем: казав, що тільки тому Наливайко встиг уступитись, що оден з ротмистрів польських, Плоский, остеріг Наливайка (потім сей Плоский з другим, ротмістром Чолганским перейшли до Наливайка, тому що їм не заплачено було) [4]). Але з иньших відомостей виходило б, що Наливайко не був остережений, і не знав, що польське

військо настигає його. З під Лабуня він пішов просто на полудне, на Остропіль, потім на Пиків, користаючи з того, що польське військо спинило ся на спочинок під Острополем. Роти Жолкєвского йшли за ним по пятах, уриваючи й побиваючи, де захопили кого. Сей „початок траґедії”, як зве її оден сучасний кореспондент, мав місце в перших днях марта н. с. В Мацієвичах запопали Поляки дві сотнї козаків, ті боронили ся сильно, але Поляки запалили хату, звідки вони боронились, і побили; в Чорняві Наливайко поставив був на чатах козаків і не зняв — їх теж погромили [5]). Всього не мав він при собі більше як тисячу козаків, як казали очевидцї, і тому не відважав ся поставити ся против Жолкєвского, але як каже сучасник, — „хоч відступав спішно, але в великім порядку, ішов табором і в таборі мав до 20 гармат і чимало гаківниць, мав подостатку пороху, а до кождої гармати казав приковати пушкаря [6]). Але серед козаків його було велике незадоволеннє, що за тими спішними маршами потратили багато людей, коней, йшли без запасів, голодні, й багато з їх війська тїкало.

Наливайко покладав надії на своїх давнїх союзників і приятелїв в Браславщинї. Але тепер, перед очима коронного війська сї союзники не відважали ся тримати ся з козаками. В Пикові Наливайка не пустили до міста; він рішив ся йти спішним маршом далї до Браслава, і вислав туди перед собою лист з під Пикова, пригадуючи стару приязнь і союз. Заразом післав післанця й до Отруся, старости браславського, просячи його, щоб був посередником перед Жолкєвским; обіцяв роспустити своїх козаків і видати гармати, забрані і на замках. Жолкєвский відповів, що не хоче крови його й його товаришів і коли він козаків роспустить, а гармати і цїсарську корогву віддасть, — буде просити за нього перед королем, аби йому даровано житє. Але в Наливайковім таборі справи не вважали програною, і разом з тим вели ся переговори з Запорожцями Лободи, що стояли під Білою Церквою, про злуку обох військ [7]).

Тим часом погоня йшла далї. Під Пиковим роти Жолкєвского ледве не здогонили Наливайка: він відійшов тільки дві годині перед приходом їх, і пішов на Прилуку, в напрямі на Браслав. Жолкєвский, побоюючись, аби справдї браславські міщане не прилучили ся до Наливайка, покидав вози й все меньше потрібне, й гонив, щоб не допустити його до Браслава. За Прилукою він був догонив Наливайка й ударив на нього, але Наливайко боронив ся сильно, відстрелюючи ся гарматою, а коли ніч перервала битву,

пішов далї на полудне. В однім місцї йому удало ся затримати Жолкєвского, знищивши переправу на багнистій річцї, і поки робили гати, виграв знову певну дістанцію. Гармати, для облекшення, він затопив в ріцї: кулї й порох закопав в землю. Нарешті, не дістаючи нїяких вістей з Браслава на свій лист, він стратив надію, й звернув на схід, за р. Соб, в дикий, майже не рушаний іще степ. Туди Жолкєвский за ним іти вже не міг і розложив свої роти в Браславщинї на спочинок, узяв ся до екзекуцій над старими союзниками Наливайка; війта браславського й якогось иньшого „бунтївника" скарано смертю „для прикладу" [8]). А Наливайко тим часом пересидївши в уманських лїсах, — годуючись конями, яких різали на мясо, — відси пройшов під Корсунь, і тут поправившись, пішов на злуку з Низовцями [9]). Переговори, ведені ним з Низовцями ще під час маршу на Браслав і потім з тих степових становищ, закінчили ся угодою й злукою обох військ.

Лобода під час сього маршу вибрав ся було в Барщину, як казали — зводити свої фамілїйні рахунки з тещею, п. Оборскою, й ледве не наскочив на Жолкєвского. Але довідавши ся про його військо, вернув ся з під Погребищ назад до Білої Церкви. З ним було, як казали, коло 4 тисяч; з старшини — Сасько і Шостак. Жолкєвский, бажаючи не допустити до злуки з Наливайком, післав до Лободи до Білої Церкви лист, представляючи, що головним провинником уважав Наливайка, а Низовцям — як би вони схотїли здати ся на ласку королївську і забрати ся з України та „служити королеви стародавнїм способом на своїх місцях", — обіцяв за ними вставитись до короля. Але Низовцї стріли післанця Жолкєвското непривітно. До них уже дійшли звістки про погоню Жолкєвского за Наливайком, а мабуть і ті умови капітуляції, які йому поставлено, і вони сподївали ся тепер походу Жолкєвского на них. Кричали, що се прийшов шпигун від Жолкєвского і хотїли вбити. Лобода теж вилаяв ся, але як думав Жолкєвский — тільки про око, „при черни", — не міг, мовляв, гетьман до нього якого порядного шляхтича прислати — „бо той козачок, що я післав, був неособливий", завважає Жолкєвский. Потім того післанця Лобода відправив назад і дав йому золотого, але відповіди не передав нїякої [10]). Козачина не хотїла капітуловати. Шавула з араматою йшов з Білої Руси на Бихів і Остер під Київ. Туди ж виберали ся полки Лободи, щоб злучити ся під Київом. В серединї марта вони зачали стягати ся під Білу Церкву, козаки хотїли, зруйновати місто, але Лобода з полковниками стримали їх.

Очевидно, вони не хотїли загострювати без потрібно відносин і сподївали ся, що обставини дадуть нагоду до якогось компромісу й угоди. В 20-х днях марта Шавула злучив ся в Київі з Лободою, щасливо притягнувши туди з арматою й усякими запасами. Що до Наливайка гадки серед Низовців були довго поділені. Одні були за тим, щоб прийняти його й солїдаризуватись усїм; иньші стояли за те, щоб не солїдаризувати ся, а видати Наливайка Полякам. Кінець кінцем взяла гору перша гадка і до Наливайка післали заклик, щоб прибував [11]).

Жолкєвский зїстав ся з головними силами в Браславщинї, щоб дати свому війську поправити ся, постягати розкидані по дорозї обози та дочекати ся припасів і армати. Його виручив по части Ружинський, обіцявши передати йому до розпорядження свою власну армату, кільканадцять гармат. Недавнїй козацький ватажок горів тепер жагою пімсти й ненавистю на козаків, і Жолкєвский рішив вислати його в Київщину перед собою, на пострах козачинї, з пятьма сотнями конного війська і частиною піших. Ружинський пішов в свою Паволоцьку волость і розпочав екзекуції над участниками повстань, ловив і стинав „гультяїв”. Зачувши про такий терор Шавула з Лободою вислали на Ружинського Саська з трохтисячним військом, але той не маючи докладних вістей про Ружинського анї його сили, необережно вислав против нього передову сторожу, і той погромив її і тим переполошив Саська, так що той відступив під Київ. Ружинський, осмілений тим успіхом, став під Білою Церквою. Шавула вислав сюди до нього лист, де висловляв здивованнє з його ворожого поступування і заохочував, аби лїпше подбав про те, щоб помирити з ними Жолкєвского. Але заразом Шавула рушив з військом під Білу Церкву і сподївав ся разом з Наливайком, що наспів туди ж з своїм військом, знищити невірного князя, що підняв зброю на своїх колишнїх товаришів. І був би знищив справдї, бо разом з Наливайком, що прилучив ся до нього під Білою Церквою, мали коло 7 тисяч козаків, а з Ружинським було не більше тисячі. Але Жолкєвский, побоюючись, що Ружинський в своїм нерозважнім завзятю може влетїти в якусь халепу, поспішив ся перед часом за ним слїдом, довідавшись, що він пішов під Білу Церкву. І не вважаючи на неможливу дорогу (на розталу й розмоклу землю упав страшенний снїг і зробив її непролазною) наспів справдї ще в час, щоб виратувати Ружинського з біди.

Козаки надійшли під Білу Церкву в ночи (з 2 на 3 квітня н. с.), і Ружинський тільки в останнїй хвилї дістав про них вість. Він виступив

против них зараз не чекаючи дня і напав на табор Шавули, не помітивши, що саме тоді иньшою брамою йде до міста військо Наливайка, вислане Шавулою наперед на місто. Козаки Шавули, не сподівавши ся нападу, та ще серед темноі ночи, змішали ся; Ружинський розірвав табор й гонив їх, аж за Рутком Шавула привів своє військо до порядку і відбив Ружинського. Потерпіли в тім козаки, але й Ружинський не мало. Потягнув до міста, не підозріваючи, що там Наливайко, впущений міщанами, пустошив їх кватири. Почувши стрільбу, Наливайко кинув місто й удав ся до своїх. Злученими силами ударили козаки на Ружинського й сильно його тріпнули 12). Він замкнув ся в замку й вислав післанців до Жолкєвского, просячи йти на поміч. Жолкєвский, що був не далеко, почувши гук гармат, сам уже спішно рушив під Білу Церкву. Помітивши наближеннє головного війська, козаки кинули Білу Церкву й начали відступати під Трипілє, над Дніпро, найкоротшою дорогою. Жолкєвский кинув ся за ними.

Було се 3 квітня н. с. Козаки були в милї від Білої Церкви. Вони окружили себе „табором”, з пяти рядів возів, серед них були гармати, числом двадцять дві. Військо було піше, тільки старшина на конях. Так ішли вони табором в напрямі на Трипілє, серед рівного тутешнього степу. Жолкєвский рішив спробувати щастя й ударити на них; як би удало ся погромити се козацьке військо, решта їх, що стояла коло Київа, не мала б сили бороти ся. Кварцяного війська було у нього понад 1500 тис. піхоти, де що піших, і кілька сот панських та старостинських дружин з Поділя й Браславщини. Козаків було більше значно, але Жолкєвский покладав ся на ліпше уоруженнє свого війська. Зо три години він ішов за козаками, чекаючи своїх, що йшли з заду. Під вечір перебігло двох дезертирів з козацького табору й сказали, що в козацькім таборі трівога. Се осмілило Жолкєвского, й на урочищу Гострий Камінь ударив він на козацький табор, разом з усїх боків — „на чоло і в тил і з боків разом.” Козаки вдарили з гармат, але тим не зробили особливої шкоди — кіннота польська кинула ся штурмом на табор. Розпочала ся завзята битва. Козаки боронили ся сильно, і табору розірвати Полякам не удало ся — „не судив Бог”, каже побожний Жолкєвский. В реляції він потішав ся тільки, що козачина понесла великі втрати. „Побито їх до забитої смерти, як самі кажуть, — що ніде перед тим не стало ся їм такої шкоди, як у сих битвах”. Шавулї відорвало руку гарматною кулею, Саська вбито, й багато иньшої старшини побито; видко, що не ховала ся за чужі спини. В польськім таборі казали, що козаків

згинуло більше як дві тисячі, а під Білою Церквою тисяча, а прийшло було їх туди разом 7 тисяч; цифри утрат дуже великі, особливо коли порівняти з малими цифрами утрат польських, поданими тимиж реляціями [13]). В дійсности утрати польського війська були дуже значні [14]), і битва ся з становища плянів і завдань Жолкєвского була властиво для Поляків нещасливою.

Козацьке військо, на місце тяжко скалїченого Шавули вибрало гетьманом Наливайка й пішло далї на Трипілє. Жолкєвский, по великих утратах під Гострим Камінем, не вважав можливим іти далї за ними й вернув ся під Білу Церкву та вислав реляції до короля й кор. гетьмана, просячи прислати війська в поміч. Просив як можна, то вислати до нього те військо, що лишило ся ще в Волощинї під проводом Як. Потоцкого, старости камінецького, а також закликав військо литовське, щоб ішло на Україну, на козаків [15]). Сї бажання були сповнені — вислано Потоцкого, з Білої Руси прийшов помічний полк під проводок Ходкевича. Доперва діждавши ся тих полків і припасів, в другій половинї квітня міг Жолкєвский приступити до нових операцій — третього акту сеї крівавої траґедії.

Примітки

[1]) Історію його походу широко й досить згідно, в головнім, оповідав Гайденштайн. (с. 328 і далї, пол. пер. с. 364 і далї) і Бєльский (с. 1751 і далї); їх оповідання доповняють і поправляють, або потверджують листи з театру війни, які й цитую далї, згадуючи з загальних історій тільки те, що потрібує поправки або має спеціальний інтерес.

[2]) Archiwum Radziwillów c. 115, Listy Źółkiewskiego c. 67.

[3]) Listy Źółkiewskiego c. 67, 68, 70, 71; пор. Бєльского, що Наливайко пройшов над Гриців, на Случи; дата тут добра, у Гайденштайна похибка, що 22/II Жолкєвский був уже під Лабунем.

[4]) Listy Źółkiewskiego c. 73.

[5]) Лист при Ист. возсоединенія II c. 437; село хибно назване тут Marcierусе, і лист зовсїм не Острозького, як хибно надписав його видавець (і розводить ся з сього приводу — с . 123), а якогось дрібного панка.

[6]) Бєльский с. 1750.

[7]) Listy Źółkiewskiego c. 71.

[8]) Listy Źółkiewskiego c. 74.

[9]) Listy c. 74, пор. Гайденштайна с. 329 (пер. с. 367).

[10]) Listy c. 72.

[11]) Listy c. 76.

[12]) Тут Жолкєвский (Listy c. 78-9) і за його реляціями Гайденштайн (с. 329, пер. II с. 367-8) не договорюють історії з Ружинським до кінця, і виходить, мов би його була перевага до кінця, так що стає незрозумілим, чому він мусїв просити помочи у гетьмана. Бєльский каже виразнїйше про халепу, в яку Ружинський ускочив (с. 1752).

[13]) Жолкєвский начислив усїх убитих з польського війська під Гострим Камінем тільки 32 (Listy c. 80), Бєльский одначе рахує їх більше як 300 (с. 1751). Похвальна грамота Жолкєвскому дуже здержливо похваляє битву, і то з морального боку: очевидно признавала її з реального становища програною (Матеріали мої ч. 13).

[14]) Nec levia damna in diversis conflictibus ipsi (козаки Жолкєвскому) intulerant, praesertim apud Białacerkiew, ubi commisso praelio fortissimi plurimi ex exercitu Zolkievii fuerunt desiderati, пише Пясецкий (Chronica gestorum, вид. 1648 с. 172).

[15]) Listy c. 80.

КАМПАНЇЯ 1596 РОКУ: КОЗАЧИНА ПІД ПЕРЕЯСЛАВОМ, РІЖНІ ПЛЯНИ, ЗАХОДИ ЖОЛКЄВСЬКОГО ДО ПЕРЕХОДУ ЗА ДНІПРО, БИТВА І ПЕРЕГОВОРИ ПІД КИЇВОМ, ЖОЛКЄВСКИЙ ЗА ДНІПРОМ, КОЗАКИ ВІДСТУПАЮТЬ ПІД ЛУБНІ, СТРУСЬ ЗАХОДИТЬ ЇХ І ЗМУШУЄ ОТАБОРИТИ СЯ НА СОЛОНИЦЇ. БЛЬОКАДА КОЗАЦЬКОГО ТАБОРУ, РОЗРУХИ І СМЕРТЬ ЛОБОДИ, ПОХІД ПІДВИСОЦЬКОГО, КАПІТУЛЯЦІЯ КОЗАКІВ, РІЗНЯ, КІНЕЦЬ ВІЙНИ.

Після битви під Гострим Камінем козацькі війська постягали ся під Переяслав, з жінками й дїтьми. Гетьманом вибрано на ново Лободу. Запорозьку залогу Жолкєвский силкував ся відтягнути від участи в війнї й писав, похваляючи її льояльність, та обіцяв, що на них не спадуть репресії, коли вони не будуть і далї тримати з бунтівниками. Але сї писання не осягнули своєї мети: Запорозцї післанців Жолкєвского забили в кайдани, а самі рішили йти до Лободи. Удало ся за те погромити Жолкєвскому козацькі дружини, що збирали ся в Каневі під проводом Кремиского. Вислані Жолкєвским хоругви Ружинського, Вишневецького й ин. несподївано ударили на Канїв (в самий польський великдень), погромили сих козаків і багато людей побили.

В таборі під Переяславом тим часом, як доносили Жолкєвскому, виникали й бороли ся ріжні пляни, відбували ся часті наради. Маючи перед очима жінок і дїтей, зібраних в таборі, з фронту хижого ворога, що розлив стільки крови над днїпровими берегами, а з тилу глухий, дикий степ, — і найбільш завзяті, суворі сїчовики, степові вовки мусїли призадумати ся над тим, як його бути. Одні стояли за те, щоб іти за московську границю; иньші радили піддати ся під протекцію хана і з Татарами воювати Польщу; иньші знову хотїли зістати ся під Переяславом „і боронити ся до упаду”; відзивали ся голоси й за тим, щоб здати ся на ласку Поляків [1]). Жолкєвского поривало вдарити тут же під Переяславом; але не було ще анї сил відповідних, а й за Днїпро було трудно дістати ся: козаки по части позабирали з собою човни, по части потопили і понищили. Ледво не ледво постягав Жолкевский кілька човнів і комяг з цїлого Поднїпровя. Але тут несподївано зробили йому прислугу київські міщане; порозшукували і повитягали позатоплювані човни, донаправляли їх і зробили можливою переправу. Жолкєвский прийшов з цїлим військом під Київ, щоб перевезти ся тут за Днїпро. Козаки, прочувши про заходи Киян, надтягнули сюди зза Днїпра того ж

самого дня, 1 (11) мая; казали, що вони хочуть спалити Київ за сю зраду міщан [2]). У них було коло сотні чайок, і на них поплили Дніпром під Київ, з розпростертими корогвами, під грім бубнів і труб. Але вітер був противний, приходило ся йти на веслах, дуже поволї. Жолкєвский тим часом розставив свою гармату на березї й стрів козацькі човни огнем. Кулї пробили човен Підвисоцького, що кермував сим походом, і сам він ледво не згинув. Серед козаків настало замішаннє і чайки їх вернули ся [3]). По сїм козаки обмежили ся обороною берега — щоб не дати Жолкєвскому перейти через Днїпро. Супроти козацької армати се дійсно було тяжко зробити. Жолкєвский рішив наполошити й зігнати їх з берега. Козаки по невдалій переправі розпочали з ним переговори: пустили насамперед з свого берегу колоду через Днїпро, уткнувши лист; в нїм заявляли охоту здати ся на ласку польську, питали умов. Другого дня приїхав сотник козацький з листом такого ж змісту. Жолкєвский прийняв переговори і зажадав, щоб видали Наливайка й иньших головнїйших провинників, армату і цїсарські корогви. Козаки просили, щоб Жолкєвский відступив від сього жадання — видачі провідників.

Тим часом Жолкєвский вислав Потоцкого з частиною війська під Трипілє [4]) й пустив поголоску, що його післано з тим, аби перейшов за Днїпро й ішов на Переяслав, на козацький табор, де полишено сїмї козацькі. Про око вислав і кілька возів з човнами й иньшими причандалами під Трипілє. Під сей час до козаків перебігло з польського табору двоє джур і вони оповіли се за добру правду козакам, що Жолкєвский післав Потоцкого перевезти ся за Днїпро низше і йти на Переяслав. Козаки повірили й рушили під Переяслав, лишивши для докінчення переговорів Лободу й Наливайка з невеликою дружиною. Лобода, сївши в човен, підїхав під київський берег на особисті переговори з Струсем, що був висланий для переговорів, але й сї розмови нї до чого не довели — козачина не хотїла куповати собі житя зрадою своїм провідникам і товаришам. Лобода з Наливайком по сїм поїхали й собі під Переяслав, а другого дня зачало переходити тут же під Київом польське військо і за два днї, 4 (16) мая було вже на лївім боцї. Козацькі чайки спустили ся з під Київа на устє Сули.

Вернувши ся до Переяслава, козаки не рішились тут чекати польського війська. Замкнути ся в містї з своїм великим табором, з великою масою коней не могли. Вважали за лїпше йти далї, в глубину Заднїпровя,

сподіваючи ся, що Жолкєвский не посмів йти за ними туди, так як не пішов за Наливайком в глубину Уманьщини. З жінками й дітьми, з усім табором рушили вони на схід, на горішню Сулу, під Лубни, де недавно перед тим Олександр Вишневецький поставив замок і став садити місто, назвавши його своїм іменем Олександрів. Се був крайній етап тодішньої оселої кольонїзації Заднїпровя, і кілька миль відти на півн.-схід була вже московська границя, а на пол.-схід розлягали ся ще зовсїм ялові, незалюднені степи. І хоч з козацького табору багато розбігло ся і далї розбігало ся що дня, як доносили Жолкєвскому, — все таки було ще в нїм коло шести тисяч козаків, в тім на дві тисячі раховано доброго війська, решта аби які; було коло 30 гармат і багато дрібнїйшої стрільби і всякого припасу до них; припасли також, стоючи під Переяславом, всякого запасу.

Жолкєвский рішив іти, нищити їх до останку. „Я переконаний що для вашої кор. милости і річи посполитої дуже важно, щоб се своєвільство було знищене, і хоч з великими зусиллями й трудностями для війська приходить ся йти через ті пустині й тяжкі переправи, я таки йду за ними”, писав він королеви в дорозї з Переяслава на Лубни, з-над Супою. „Прошу минї вірити, дуже завзяли ся сї своєвільники. Гидко й згадувати, до чого брало ся се своєвільство, в яких виразах згадувало маєстат вашої кор. милости, які там замисли — розбити Краків, славну столицю вашої кор. милости, винищити шляхетський стан. І то певно, що дуже воно змогло ся — в сам час зволив ти, ваша кор. милость, наказати тому злому запобігти” [5]). В поміч йому прийшло ще свіже військо з в. кн. Литовського, під проводом Огинского. Всього мав тепер Жолкєвский коло 5 тис. коней, а з ріжною службою його військо коли не перевисшало, то рівняло ся чисельно козацькому; але се було обтяжене табором, сїмями, і тільки в меньшій части складало ся з елєменту, який узброєннєм і вишколеннєм міг зрівняти ся з військом польським. Жолкєвский мав тепер повну перевагу над козацьким військом і всю увагу свою звернув на те, щоб не дати йому утїкти з його рук — анї завернути ся на полудне, на Низ, анї перейти за московську границю, в околицї Путивля, анї на Дін, до донських козаків. Для сього удав, що спиняє похід і хоче трактувати з козаками: став табором, післав до них листи від Ґульского, „давнього їх довіреного приятеля”, і мовляв чекав від них відповіди — так мав завірити козаків його післанець. Але заразом вислав частину війська, понад тисячу коней, під проводом Струся і наказав йому перейшовши Сулу понизше Лубен, зайти козацькому війську з тилу і стримати його дальший похід в степи.

Інструкція ся була дана так секретно, що навіть самі вояки не знали, куди їх ведуть — думали що на Лубни. Тим часом в дорозї Струсь скрутив на полудне, під Горошином перейшов Сулу й скорим тропом забіг козаків, коли вони вже переходили за Сулу. Їх табор стояв над р. Солоницею, пів милї за Лубнами; решта війська їх тільки що переходила через Сулу, довгим мостом, що був під Лубнами. Їх чати, розставлені по дорозї до Переяслава, мали повідомити завчасу про зближеннє польського війська, і тодї мали вони знищити міст на Сулї — а сього власне бояв ся Жолкєвский. Вичекавши трохи, він рушив на Лубни, міркуючи так, щоб в однім часї з Струсем зявити ся на двох фронтах козацького війська. Для певности Струсь ще післанцем повідомив його, що він уже зайшов козаків.

Жолкєвский під той час спішним маршем, покинувши табор, через ніч спішив під Лубни, перед собою піславши передовий полк з 500 коней, щоб захопити міст. Сей передовий полк захопив справді козаків серед переходу і не дав їм зруйнувати мосту до решти: вони тільки запалили його, але огонь загашено і міст направлено. Слїдом показав ся й Жолкєвский. Козаки кинули ся під Лубни, против нього, але в тім побачили хмари пороху над військом, що наступало з тилу. Думали з початку, що Татари — сподївали ся може помочи від них. Потім побачили, що й то польське військо. Зрозуміли, що їх хитро зайшли в два огнї. Не знали, як бути — нарештї рішили зістати ся на місцї й окопати ся. Було се 26 мая н. с. Зачала ся славна, нещаслива облога козаків на Солоницї — останнїй акт траґедії.

Місце, де стали козаки, було високе, досить добре для оборони, з широким виглядом на всї боки [6]). В кілька рядів [7]) поставлені були козацькі вози і наоколо обведені валами і лїнією шанців. Серед табору поставлені деревляні зруби, набиті землею, й на них гармати, для ліпшого обстрілювання. Запасу всякого було подостатку, а війська, здатного до бою, як розвідав ся Жолкєвский, прийшовши під Лубни, було все таки близько 6 тис. [8]); друге стільки було жінок та дїтей. Табор був добре укріплений і здобути його приступом було неможна. Кілька сміливих нападів польських на табор покінчили ся дуже гірко для напастників, і Жолкєвский залишив такі атаки. Натомість обступивши табор з трох боків (а з четвертого прилягали непролазні багна Сули), тримав він козаків в тїсній бльокадї, не даючи вигоняти коней і худобу на пашу, і через те худоба пропадала з голоду; а далї й від води козаків відтято. Вилазки їх відбивано, а коли наспіли гармати, обставлено ними табор і розпочато канонаду, яка чинила багато шкоди, забивала людей і худобу в таборі, і при горячій погодї сї трупи, гниючи, неможливо псували повітрє. До того, серед тяжкого, пригнобленого настрою виникали серед козачого війська непорозуміння, неоправдані підозріння, поголоски про зраду, доходило до крівавих бійок. Переговори ведені Жолкєвским з Лободою чи то посередно, чи через Струся, дали привід його ворогам Наливайківцям піднести обвинувачення в зрадї. Жолкєвский висловляєть ся так, як би се не обійшло ся без його інтриґи — без його провокаційної роботи [9]), і посїяні ним semina привели до крівавого розруху. Бурлива рада закінчила ся смертю Лободи. Та Наливайкови не удало ся взяти булаву в свої руки. Вибрано Кремпського. Але партия Лободи не могла переболїти його убийства. Можна собі

представити, як тяжко було в такій атмосфері підтримувати дух і відвагу в масах. Але козачина трималась, з тою елєментарною силою, яка дивує нас не раз в таких слабо орґанїзованих козацьких масах.

Жолкєвский переконав ся, що голодом йому табору не взяти, бо йому також дуже тяжко було діставати припаси для війська, і скорше б його власне військо пропало з голоду, як козаки в своїм таборі. Крім того військо польське було страшне змучене неустанною сторожою, вічним обовязком бути готовими на козацькі вилазки, і під кінець майже без перерви в день і в ночи польські вояки мусїли бути на конях.

Тим часом на Поднїпровю збирали ся нові дружини козацькі, під проводом Підвисоцького, що зостав ся був при човнах, а з Запорожа йшли нові полки козачини, на човнах, в поміч Лободї. Не можучи пробити ся до Лубен і розірвати бльокаду, Підвисоцький почав пустошити Поднїпровє, сподіваючи ся тим відтягнути сили Жолкєвского від облоги. Коли б до нього прибули ще Запорожцї, вони могли б дуже сильно загрозити польському війську з тилу. Се змушувало Жолкєвского шукати нових способів як скорше змусити обложених до капітуляції. Переговори йшли від самого приходу під Лубни: починались, розривались і знову відновлялись. Все розбивало ся, очевидно, на жаданню, щоб козачина видала своїх проводирів. Нарештї, по двох тижнях облоги, по двох днях канонади, упав дух в козацькому війську. Жолкєвский каже, що в кінець настрашили козаків приготовання до пішого штурму на табор: військо польське почало робити рухомі заслони на колесах, з дерева й лозини, так звані гуляй-городи, щоб під їх охороною йти на приступ. Козаки зачали переговори, сим разом податливійше нїж перед тим, і нарештї прийшло до угоди.

Гайденштайн пишучи на підставі реляцій Жолкєвского, каже, що в польськім війську багато людей було тої гадки, щоб „для постраху й прикладу” вирізати сих козаків до ноги. В реляції Жолкєвского до короля, яку маємо перед собою, він покликуєть ся на ухвалу своєї військової старшини й ротмистрів, що вважали рисковним і небезпечним доводити козаків до останньої крайности й одчаю, і наче виправдуєть ся з такої поблажливости — що обмежив ся давнїйшими змовами [10]). Розумієть ся, й казати не було чого, що Полякам в тих обставинах треба було вести до угоди, а не до бою на смерть і житє. Але мстивий, кровожерний настрій —

порізати козаків, побродити в їх крови, очевидно тільки приховав ся на хвилю перед сею dura necessitas здержливости й розваги, щоб вибухнути зараз, коли зломано небезпеку, коли козачина в довірю до „благородного слова” шляхетського війська віддала себе в її власть.

Жолкєвский поставив такі умови, в дусї давнїйших переговорів: козаки видадуть головних проводирів повстання, яких їм вкажуть, віддадуть гармати і всякий припас, корогви і срібні труби, прислані цїсарем; вернуть невільників узятих з польського війська й річи забрані у польських вояків в Білій Церкві; вони розійдуть ся до дому і не будуть збирати ся без дозволу короля.

Сї умови були прийняті. Козаки згодили ся видати Наливайка, Шаулу і Шостака. Наливайко вже перед тим, передчуваючи кінець траґедії, кілька разів пробував вирвати ся з табору, а тепер з своїм полком почав боронити ся оружно — Наливайківцї не хотїли видати свого ватажка. Настав великий галас, зачули його в польськім таборі, поскакали на конях, ударили в труби й бубни на ґвалт, щоб не дати Наливайкови утїкти. Ледви не прийшло до імпровізованої атаки на козацький табор. Але кінець кінцем козаки приборкали Наливайка, вхопили його, коли він уже готов був перехопити ся через вал, і другого дня видали Жолкєвскому разом з иньшими провідниками: видали Шаулу і Шостака, потім їм вказано ще кількох і видано та чи силою забрано, так що кінець кінцем всього арештовано кільканадцять старшин [11]). Козаки видали також гармату — було там двадцять гармат ще добрих, иньших кільканадцять попсованих; віддали клейноти: корогви цїсаря Рудольфа, архикн. Максимілїана і кн. семигородського, срібні труби, булаву. Скарб козацький зате приніс розчарованнє польським жовнїрам, що сподївали ся богатої здобичи: вартість його оцїнено всього на 4 тис. золотих, були то головно річи турецькі, з останнїх походів.

Та тут, по капітуляції відограла ся огидна сцена кровожадної пімсти над безборонним, скапітульованим неприятелем. В урядовій реляції Жолкєвского вона представлена можливо невинно. При відбиранню від козаків річей, забраних ними в Білій Церкві від жовнїрів, каже він, „стало ся немале замішаннє” (tumult). „Жовнїри, особливо угорська піхота, а також українська, розярені на козаків, не тільки забирали від них свої річи, але стали видерати і їх власні, і побили їх кількадесять — стримати тих

розярених людей [12]) не можна було ніяким чином, хоч я з панами ротмистрами запобігав тому всіми силами й заходами", каже Жолкєвский [13]).

Неофіціальне джерело наше — хроніка Бєльского оповідає сей епізод не так невинно: Козаки видали Наливайка, згодили ся видати армату, хоругви, всю зброю, зложити присягу на будуще, аби тільки їх живими пущено на волю, але гетьман не хотів їм пообіцяти того, що з поміж них пани не будуть ще виберати своїх підданих, як би котрийсь кого пізнав. Тоді козаки відступили від угоди й сказали, що в такім разї будуть боронити ся поки живі. Гетьман на се сказав їм: бороніть ся! Тоді наші зараз прискочили до них, так що вони не могли анї упорядкувати ся, анї до стрільби взятись. І так їх рубали немилосердно, що на милю або й більш труп лежав на трупі. Бо було їх усіх в таборі, разом з черню, жінками й дітьми на десять тисяч, а не втїкло більше як півтори тисячі, під проводом Кремпського. Частину зловлено, і з них деяких гетьман пустив, привівши до присяги, а иньші вступили до рот (польських). Взято було 24 гармати й иньшої стрільба чимало; забрано теж всї корогви, між якими були деякі цїсарські [14]).

Тут передано сей епізод на підставі того, що оповідало ся про нього в польській суспільности по гарячим слїдам події (се останні роки хронїки). Передано чоловіком, який зовсім не заявив себе прихильником козацької сторони, і на підставі оповідань людей, які очевидно теж не мали заміру кинути якусь тїнь на польське військо. Отже мусимо мати довірє до сього оповідання, хоч і треба припускати певні побільшення в представленню сеї різнї, а також — згідно з реляцією Жолкєвского — мусимо переложити се на після капітуляції: Жолкєвский (і Гайденштайн) кажуть, що ся різня стала ся при тім, як польські жовнїри розшукували між козаками свої річи по капітуляції. Жолкєвский тільки дуже зменьшує розміри її та промовчує, що притоку до неї подала його додаткова заява, зроблена вже по капітуляції: що польським шляхтичам з війська вільно буде також пізнавати в козацькім таборі своїх колишнїх підданих і забирати їх manu militari собі в підданство назад. В пунктах капітуляції, поданих Жолкєвским і иньшими джерелами, сього жадання нема; його висунено підступно як останнїй удар вже по капітуляції. Супроти того, що козацьке військо мусїло містити в собі панських підданих дуже багато, се замість видачі провідників означало вже необмежене право арештувати скільки й кого хоч в козацькім війську

(доведи потім панови в польському таборі, що ти не його підданий!). Козаки заявили, що на се пристати не можуть — тоді Жолкєвский цинїчно предложив в такім разї „боронитися” — після капітуляції, й дав позволеннє свому війську ударити на пів-безборонне військо козацьке. Армата козацька була вже видана, козацький табор стояв отвором, і ся остання атака перейшла, як вповнї правдоподібно оповідає Бєльский, в просту різню: польські вояки дали волю своїм мстивим почутям, які зібрали ся в них на козаків за сю тяжку кампанїю. Виднїйших козаків, взятих в неволю, Жолкєвский міг прилучити, для лїпшої репрезентації, до виданих ватажків; иньші заявляли охоту вступити до польського війська. Кремпський з частиною козаків відбив ся і пішов на Низ. Може було з ним війська і значно більше нїж оповідав Бєльский: його образок різнї може бути й побільшений оповідачами. За те моральний результат солоницької угоди: капітуляція козаків, їх обіцянка розійти ся й не збирати ся більше без королївського позволення, був уневажнений останньою некоректністю Жолкєвского і тою різнею, яка виникла з неї. Козаки й Поляки з під Солониції розходили ся не примиреними, а ще більше розяреними останнїм епізодом ворогами.

Примітки

l) Listy c. 81, пор. 80.

2) Pisma Źółkiewskiego c. 149.

3) Сей епізод, переказаний у Гайденштайна в звязку з походом козаків з під Переяслава під Київ, українські історики, від Костомарова почавши, розуміли инакше: нїби то йшли козаки з Запорожа в поміч своїм — чомусь аж під Київ, так як би не знали, де їх шукати, і не підозрівали присутности Жолкєвского під Київом. Думаю, що нема потреби таким чином поправляти досить ясного і льоґічного оповідання Гайденштайна.

4) У Бєльского помилкою Остер.

[5]) Pisma с. 151.

[6]) Про місце битви, близше не звісне, див. у Милорадовича Средняя Лубенщина (К. Стар. 1903, IX кн. 290-1), Бочкарева Очерки Лубенской старины с. 16-7, Доманицького ор. с. с. 111-2.

[7]) По словам Жолкєвского аж в девять; у Бєльского тільки чотири ряди.

[8]) Лист Жолкєвского — Жерела VIII с. 91. У Гайденштайна 8 тис. (с. 336, пер. с. 377).

[9]) Przez pewne sposoby semina niezgody miedzy Łobodá, który ich starszym był, a Nalewaykiem y iego sektá wzruszyli się byli — лист Жолкєвского (Жерела VIII с. 91).

[10]) Ogládaiác się też na rożne przypadki, ze chocbysmy byli zwyciezyli, iednak czyniác z ludzmi odważnemi, ktorzy prży swoim fortelu na smierc stali, nie moglo byc bez znaczey szkody swoich (Жерела VIII с. 91),

[11]) Через те що фінал кампанії — солоницьку різню так дуже змазано, не можна докладно відріжнити, що було наслїдком добровільної угоди з козаками і що вчинено силоміць, по капітуляції. Кремпський напр. вийшов ціло, бо оружною рукою відбив ся — так виходить виразно з оповідання Бєльского, і само собою мало правдоподібно, аби головного провідника козачини (по смерти Лободи) з доброї волї пущено, як представляє Гайденштайн („Кремпського пустили, щоб розпустив своїх і відвів до дому”). На підставі капітуляції видані були напевно Наливайко, Шаула і Шостак.

[12]) Między ludzmi roziuszmemi.

[13]) Жерела VIII с. 92. Ще невиннїйше оповідає сю справу, на основі реляцій Жолкєвского, Гайденштайн: „Остання умова — аби воякам вернено забране у них, ледво не стала причиною розруху: вояки були невдоволені тим що їм було віддано і почали грабувати власні козацькі річи і прийшло до розруху, серед якого вбито кілька десятків, і ледво Жолкєвский той розрух втихомирив” (с. 336, пер.с. 378).

[14]) Бєльский с. 1764-5.

РЕПРЕСІЇ НА КОЗАЧИНУ Й ЇЇ РЕАБІЛЇТАЦІЯ: ПОЛЬСЬКІ ТРІУМФИ, НЕПОВНІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ПОБІДИ, ПЛЯНИ РЕПРЕСІЙ, УНЇВЕРСАЛ ПРО СПОСОБИ ЗАПОБІГАТИ УКРАЇНСЬКОМУ СВОЄВІЛЮ, КАРАННЄ ВАТАЖКІВ, СМЕРТЬ НАЛИВАЙКА І ЛЄҐЕНДА ПРО НЕЇ.

Отже сповнити своє завданнє — знищити українську своєволю, Жолкєвскому удало ся тільки по части. Частина війська уйшла — не з ласки польського гетьмана, а пробоєм. Крім Кремпського, що оружною рукою пробив собі дорогу, на Днїпрі стояло ще військо на човнах під проводом Підвисоцького, а з Запорожа „вигребли ся” вже були нові сили „на волость” [1]). Жолкєвский не мав енерґії йти громити їх і обмежив ся тим, що поручив підстарості черкаському оповістити їм про капітуляцію і наказати, щоб сї козаки занехали всяке вороже поступуваннє, инакше ударить на них з військом. Козаки, вчинивши раду, рішили просити згоди у Жолкєвского. Прислали з війська лист, де запевняли в послушности на будуще й просили пробачення всього минулого. Писали Низовцї і до ріжних своїх „приятелїв”, просячи заступити ся за них і забезпечити їх від репресій [2]). „Хоч невдоволений був, мусїв Жолкєвский се затаїти, бо тяжко було йому покарати їх, особливо як би вони відступили на Низ Днїпра; військо було змучене трудами, недогодами, далекою дорогою; човнів під рукою не було; окрім того всього з соймових нарад міркував він, що війська його треба буде в иньшім місцї”. (А до того, додамо, се військо було не заплачене й певно не схотїло б іти в новий похід в глухі далекі степи). „Тому відправив їх ласкаво”, а сам з польським військом рушив в Галичину [3]).

„Гадина” — як називав Жолкєвский українське своєвілє — була тільки придушена, але не задавлена. Се не перешкодило обставити можливо тріумфально результати кампанії. Солоницькій побідї надавано імпозантні розміри й приборканнє українських своєвільників святковано як тріумф не знати над яким ворогом. Депутати з війська повезли до короля вязнїв-провідників повстання, гармати й клейноти, видані козаками (між сими клейнотами особливо пікантні були в руках бунтівників ті цїсарські

корогви, з орлами цїсарськими — гетьман Замойский доконче хотїв їх показати папському нунцієви, що займав ся аґітацією за антітурецькою лїґою, в інтересах Австрії). На чолї депутації їхав Струсь, що мав держати до короля промову, рекомендуючи заслуги війська в сїй кампанії [4]). На веснянім соймі 1597 р. речник шляхетської палати величав короля з нагоди сеї побіди — „загашення огня козацького своєвільства, що своїм полумєм почало дуже розширяти ся в отчинї і далеко заходити пожаром" [5]). І само правительство ударяло в туж тріумфальну ноту, підносячи заслуги війська і Жолкєвского, що він „против лотровству козацкому (которихъ се до килкунадцати тисечей людей своволных народов розмаитых з великимъ небезпеченствомъ и пострахом панствъ нашихъ украинныхъ згромадило было) з малою частью войска нашого мужне и сердечне ставилъ и в погоню за ними идучы од Белоє Церкви о таборы тыхъ людей своволных и о стрелбу ихъ густую сам з голою бронею своєю, чинячы доброє серце войску нашому с тымъ козацтвом стирал се", — „которыхъ не перестаючи конати, для милости насъ, пана своєго, и отчызны своєє, важыл се проводити малыє войска наши за Днепръ и тамъ аж у Александрова, килкадесять миль за Днепром, при самой границы татарской (!) на Шоломицы тотамъ козацтво, людей своволных, в ремесле рыцерскомъ добре вышвечоных и одважных, догонивши, кгды ихъ вколо обогналъ, а не давши се имъ роспострети, всѢ фортели ихъ воєнныє справою, делностю а чулостю своєю.. до земледеня и стрвоженя привелъ, оные за божою помочъю розгромилъ, побилъ и звитежилъ, а старшихъ ихъ живо споймавши (sic), з дѢлы и зо всѢмъ нарядомъ воєннымъ до насъ з великою славою своєю и вдячностью нашою королевскою привелъ и отдалъ, панства наши украинныє волныє и безпечныє од нихъ учынилъ и успокоилъ" [6]).

В дійсности одначе проґрама повного задавлення української своєволї і винищення своєвільної козачини, поручена Жолкєвскому правительством і ним самим поставлена, — не була сповнена. Се признав сам Жолкєвский. Повідомляючи короля з табору під Солоницею про капітуляцію головного козацького війська й висловляючи заразом сподїваннє, що иньші козацькі сили також „поправлять ся, або властиво заявлять свою покору" [7]), він не подає надії, щоб навіть по всїх допущених формах терору [8]) козачина утихла; тому накликає до пильної уваги, щоб вона не віджила — „аби знову не зібрали ся до купи". Як один з способів против того в листах писаних в

поході, під час весняного сойму, він підносив виданнє суворих, репресивних постанов на козачину [9]). Сойм, сповняючи сї бажання, проголосив козаків за perduelles et hostes patriae, потвердив конфіскату козацьких маєтностей, гетьману поручив „винищити тих своєвільників до останку” (ad internecionem), а на будуще поновив постанови з сойму 1590 р. про гострий нагляд урядників і дїдичів над своїми підданими, недопусканнє виходу на Низ і т. и. [10]). Се відкривало широку можливість репресій на всїх участників козацької своєволї чи в тім підозріваних, всїм охочим до таких репресій, і в першій лїнїї самому Жолкєвскому. Та його енерґія й сили його війська були вичерпані солоницькою кампанією й він не вважав можливим взяти ся сам до дальшого нищення своєвільства, а полишав се місцевій адмінїстрації й самій шляхтї. Не змігши сповнити соймового поручення — винищити своєвільну козачину ad internecionem, мусїв вдоволити ся крівавим терором над одною частю, формальною покорою другої части тих своєвільних козацьких куп, а дальше задержаннє спокою на Українї поставив як дезідерат дальшої полїтики правительства. „В теперішнїх обставинах”, писав він в згаданій реляції — „поки тут не заспокоїть ся, треба, щоб для постраху було розложене військо (zolnierz); а і то теж річ не меньше потрібна, аби ваша кор. милость зволив наказати панам старостам і державцям земель королївських, щоб запобігали початкам (своєволї), чи самі особисто, чи через своїх заступників, та не давали злу зростати”. Для лїпшого враження вважав потрібним покарати взятих провідників повстання „як вона того заслужили,” — „аби иньші на будуще, научені їх прикладом, не брали ся до скликання таких куп” [11]).

Сї погляди гетьмана були прийняті правительством до відомости — тай були настільки загальні й елєментарні, що без сумнїву подїляли ся всею шляхетською суспільністю й адмінїстрацією українською. Всякому було очевидно, що розложеннє в східній Українї реґулярного війська могло мати найбільше реального значіння для запобігання новим вибухам козацької своєволї. В своїй давнїйшій реляції з-під Білої Церкви Жолкєвский в дуже сильних виразах малював грізну українську ситуацію. „Вся Україна зкозачіла, повно зрадників і шпигунів (козацьких), справдї треба взяти ся до рішучих способів коло тої України [12]) — бо хоч би тепер, як сподївали ся, удало ся запобігти (повстанню), то як не забезпечити якоюсь суровою соймовою ухвалою і розложеннєм війська до якогось часу — гадина знову

оживе”. Але як би то польське правительство могло завсїди розпоряджати до волї воєнними силами! В даний момент про се не було й мови! Не кажучи вже, що події на західнїй границї, пересуваннє татарських і турецьких військ коло границь Польщі змушувало держати військо в сусїдстві угорської границї — крім того військо зовсїм вийшло з рук Жолкєвского по скінченню кампанії. Платня й так залягала — не було заплачено три квартали, так що мабуть тільки надія на богату козацьку здобич задержала військо в послуху до кінця кампанії; але з кінцем її все мусїло урвати ся [13]). Сойм 1596 р., давши порученнє винищити козачину ad internecionem, не ухвалив одначе нїяких кредитів на військо. Зоставало ся сподївати ся чогось від нового сойму, а тим часом жовнїрські роти почали звичаєм своїм господарити в королївщинах і маєтностях західнїх, а гетьмани мусїли перед усїм зайняти ся справою заплати. Та і новий сойм (весною 1597 р.) кредитів на се не ухвалив, справа затягла ся на довго, і ще лїтом 1597 р. не була полагоджена [14]).

Лекше було сповнити иньші ради й жадання гетьмана. 1 вересня 1596 р. король видав унїверсал до всїх достойників, старост і державців, урядів і урядників і до всїх обивателїв — шляхти й міщан воєводств Київського, Волинського і Браславського, де розвивав репресійні постанови попереднього сойму супроти козацької своєволї, мотивуючи відомостями, які приходили до нього з України: „же съ того недавно розъгроменого войска людей своволныхъ козацкого некоторыє своволники єще при замкахъ, местехъ и местечкахъ нашихъ такъ и по селахъ нашихъ господарскихъ и шляхетъскихъ туляютъ се и безъ службы бавечи се знову засъ до таковоєжъ купы збирати се поголоски о собе и погрозки пущаютъ.” Щоб запобігти тому, король наказує не допускати до збирання своєвільних куп і розганяти їх: аби „таковыхъ и зъ наймнейшоє купы, хоть бы ихъ до одного пять або шесть человека безъ службы прилучило се, росполошивали и поскромляли.” Одних каже арештувати і вязнити при замках, а тих „гультяїв”, „лозныхъ”, „безъ службы будучихъ”, які б вчинали якісь „збродні” — „своєволне жили, моръды, кгвалты, бои, розбои, погрозки чинили” — ловити й карати смертю. Людей неоселих, що не служать, і не можуть виказати ся добрими свідоцтвами, тїкають на Украïну „зъ горы”, зрадивши своїх панів, або „виволані” (судомъ засуджені на утрату чести й прав) — таких „гамовати и поскромляти”, в Дикі поля й „на Запороги” ходити їм і всяким таким людям не позволяти. Запорожцїв з Запорожа на

Україну, „где бы ся выгребать хотели" — не пускати, ставити ся против них конно й збройно, як против неприятелів, та не позволяти їм приставати до берегу (розуміють ся, очевидно, козацькі походи вгору Дніпром на човнах) [15]).

Як бачимо, універсал брав ся до української своєволї дуже гостро. Як би його справдї було перевести в житє, то козачину і всяке своєвільство справдї задавлено б. Та розумієть ся, такий наказ видати було без порівняння лекше, нїж виповнити. Слїдити за дрібними навіть купами, по 5-6 душ, в тих слабозалюднених околицях України, та розганяти їх; мати на поготові конні й оружні сили, щоб на кождім місцї і в кождій хвилї противстати з ними козакам, коли вони схочуть „вигребти ся" з Запорожа, — все се нелегко було в тих обставинах чинити навіть добре орґанїзованій державній машині, а не то що шляхетській анархії України. І кінець кінцем сей універсал міг дати привід до ріжних причіпок і нагінок. на козачину, хто мав на неї гнів, дати причини наприкряти ся їй, але не запобігти новому наростанню своєволї. І в дійсности з усїх тих способів „запобігання українській своєволї" вказуваних Жолкєвським оден тільки був здїйснений на правду — суворе покараннє виданих чи наловлених провідників повстання. Се ж було найлекше!..

Особливо потерпів Наливайко. Иньших ватажків, привезених з під Солониці, скарано на смерть незадовго [16]). Наливайка ж протримали в вязниці сливе рік, раз у раз беручи на допити й тортури, щоб довідати ся про його замисли, зносини з сусїднїми державами, пограблені річи й т. и.; безперечно, в ватажку української своєволї бачили фіґуру важнїйшу, нїж він був в дійсности, й сподївали ся витягнути відомости про якісь далекосяглі полїтичні пляни [17]). Се проволїканнє викликало в польський суспільности підозріння й невдоволення: навіть люде високопоставлені підозрівали, що у Наливайка єсть якісь високі „промотори", і тягнуть справу умисно, щоб уратувати йому житє [18]). Се було причиною, що на сойм 1597 від деяких воєводств прийшло спеціальне домаганнє, аби Наливайка скарано [19]).

Нарештї 11 квітня н. ст. Наливайку зроблено кінець. Його стято, а потім тїло на четверо розсїчено і розвішено на показ [20]). Але зробивши таке сильне вражіннє на сучасну суспільність за життя, Наливайко й по смерти не переставав займати її, не по заслугам ставши немов втїленнєм

української опозиції. Наливайками називають православних, і взагалї українсько-білоруську опозицію. У сучасного польського мемуариста Пшонки маємо оповіданнє, що Наливайко казав звати себе „царем Наливаєм [21]). В звязку з сим стоять очевидно й пізнїйші перекази про його смерть, записани Йончинським: Наливайка посадили на розпаленого коня, на голову наложили йому розпалену зелїзну корону, і так замучили [22]). Оповідання сї показують, що скоро по смерти — а може ще й за житя Наливайко виріс до розмірів бунтівника — претендента на корону, кандидата на українського короля.

Відгомін тої ж версії мабуть маємо в записцї сучасного українскою мемуариста, що Наливайка „у ВаршавЂ кроль казалъ на мЂдянуй кобылЂ возити” [23]). У пізнїйших українських хронїстів замість коня зявляєть ся віл: Наливайка спалено на мідянім волї [24]). Нарештї автор „Історії Русів”, може під впливом клясичної традиції про Фаляріда, розвинув переказ старших українських хронїстів в новий образ: гетьман Наливайко по закінченню війни (по нечуваних побідах над польськими військами й уложенню трактатів та проголошенню повної амнистиї королем) їде з полковниками на сойм до Варшави, щоб повитати короля й запевнити його в своїй послушности. Але тут їх без суду і права арештують і по двох днях карають на смерть: вививши на майдан та проголосивши гонителями на віру, „посадили живими в мідяного вола і повільним огнем розпалювали його кілька годин, поки було чути крик і стогін страдників, а потім їх тїла спалено в тім волї на попіл” [25]). Се фантастичне оповіданнє і такіж самі дальші історії — про відібраннє прав від українського народу, насланнє на українські краї польських війск, урядників, духовенства — що збирають в оден фокус всї традиції про утиски української людности Поляками — робили сильне вражіннє на українських читачів першої пол. XIX в.

Примітки

[1]) Tamci którzy sá na czołnach y ci co wygrzebli się, означає їх Жолкєвский в останнїй реляції з під Солониці — Жерела VIII с. 92.

[2]) Знаємо про такі листи до Як. Претвича, Listy ч. 55.

[3]) Гайденштайн с. 337 (II с. 378).

[4]) Archiwum Radziwiłłów c. 119, Нємцевича Zbiór pamiętników II c. 169.

[5]) Swiadcza chorágwie temu łotrostwu wydarte, świadczy armata odebrana, świadcza pzredniejszych wodzów ich pojmanie i pokaranie, że w nie z trafunku jakiego, ale prawie studio et industria w. k. mci stało sie. Niech drudzy o tym jako chcá rozumiejá, niech aspectom i fortunie jakiejkolwiek przypisują, my to bonum wszelkiej rzpltej służące i za ojczystemi granicami słynące naprzód miłoserdziu Najwyższego Pana, a potym piłnemu staraniu a własnemu szczęciu w. k. mci przyznawamy. Промова маршалка посольської палати — Dyaryusze sejmowe z. r. 1597 c. 17.

[6]) Грамота Жолкєвскому на Баришпіль і Горошин — мої Матеріали до історії козацьких рухів ч. 13.

[7]) Жерела VIII с. 92.

[8]) Acz tak się nakarali, ze iak baczę — zarzekaią się tey swawoli.

[9]) Listy Źółkiewskiego c. 80.

[10]) Volum. legum II c. 364.

[11]) Жерела VIII с. 92.

[12]) Gruntownie o tey Ukragnie radzicz — Listy c. 80.

[13]) Пор. промову Замойского на соймі 1597 р. — Dyaryusze sojmowe z r. 1597 с. 80-1.

[14]) Listy с. 84, пор. Жерела VIII с. 97.

[15]) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 38.

[16]) Вєлєвіцкий в своїх записках каже, що крім Наливайка було ще 12 вязнів — ватажків (с. 216), Бєльский — тільки шість (с. 1716); ймення їх окрім

Шаули й Шостака (Панчоха, Мазепа, Кизим) передані джерелами непевними; пор. лист Радзивила — поголоска, що з товаришів Наливайка стято Кособуцкого і Павловского (Arch. Radziwiłłów c. 47). Про те, що їх уже скарано, згадує в січні 1597 р. Ожельский (с. 211).

[17]) Archiwum Sapiehów c. 144, лист Скумина у Голубєва П. Могила I док. 16, Zbiór pamietn. II c. 209, Вєлєвіцкий I c. 235.

[18]) Archiwum Radziwiłłów c. 47.

[19]) Dyaryusze c. 107, 385.

[20]) Лист Скумина як вище, Бєльский с. 1765, Вєлєвіцкий I с. 235.

[21]) Pamiętnik J. Pszonki стор. 24.

[22]) Рукоп. бібл. Осолїньских ч. 627 с. 203 (див. в примітках).

[23]) Т. зв. київська лїтопись в Сборнику лЂтоп. Ю. З. Р. с. 77.

[24]) Грабянка, Краткое описаніе, Лизогубівська лїтопись й ин. Мабуть через просту помилку (кіл зам. віл) зявив ся варіант Мілєра (с. 6), що Наливайко на „колъ посаженъ былъ".

[25]) Исторія Руссовъ с. 39. На звязь сього переказу з Фалярідовою лєґендою вказав Куліш (Ист. возсоед. II с. 147, — тільки треба мати на увазї, що в українських переказах (аж до Історії Русів) Наливайка печуть на мідяному волї). Др. Франко в своїй статї: Наливайко в мідяному бику (Науковий Збірник присв. М. Грушевському) старав ся вияснити відносини версії Історії Русів до анальоґічних старих переказів (Фаляріс і цар Манасія-Менаше), але міг тільки гіпотетично висловити ся про звязь її з Фалярідовою лєґендою.

РЕПРЕСІЇ НА КОЗАЧИНУ Й ЇЇ РЕАБІЛЇТАЦІЯ: БЕЗУСПІШНІСТЬ РЕПРЕСІЙ, ЛЬОЯЛЬНИЙ КУРС КОЗАЦЬКОЇ ПОЛЇТИКИ, БОРОТЬБА ЛЬОЯЛЬНИХ І СВОЄВІЛЬНИХ ЕЛЄМЕНТІВ,

ПОЛОУСОВЦІ І БАЙБУЗОВЦІ, УСОБИЦЯ НА ЗАПОРОЖУ, БИТВА НА НИЗУ, ЗАПОБІГАННЄ ПОЛЬСЬКОЇ ПОМОЧИ, ОБЄДНАННЄ КОЗАЧИНИ.

Результати осягнені тим терором були вповнї ефемерні. Се найлїпше показують заяви самого правительства з другої пол. 1596 р., що навіть „на волости" козачина не була придушена. Ще не стято Наливайка, ще тягли ся справи конфіскацій у ріжних осіб, більше або меньше скомпромітованих повстаннєм [1]), а вже приходило ся накликати українську адмінїстрацію до уважливости супроти „поголосок і погрозок" про нові своєвільні купи на Українї та супротив можливости нового козацького походу з Низу [2]). На шляхетських зїздах кінця того року також звертано увагу на „козацьке своєвільство", що тільки притаїло ся по деяких місцях" [3]). Статочнїйша частина козачини одначе сама відчула, що в останнїх своїх учинках перейшла границю можливого в сучасних обставинах і старала ся ослабити вражіннє пильним підчеркуваннєм своєї льояльности й користности державі пограничною службою. Тим більше що королївське розпорядженнє про недопусканнє нїякої комунїкації з Низом не лишало ся без наслїдків: рідних трудностей і перешкод в доставі припасів, в подорожах з Низу на волость і з волости на Низ, і в пожитю на волости козацьких родин. Козацька кореспонденція з 1596-1601 рр. (аж до реабілїтації) повна нарікань і запобігань тим нагінкам і перешкодам, і сим поясняєть ся горяче бажаннє статочнїйших елєментів помирити ся з правительством, і для того придобрити ся йому своєю льояльністю.

В тім льояльнім напрямі підтримували козачину й її „приятелї", які собі зробили спеціальність (і джерело заслуг перед правительством) в веденню „козацкої полїтики", і в своїх інтересах старали ся лєґалїзувати становище козачини. Так уже з липня 1596 р. маємо лист Якуба Претвича, давнього комісара по козацьким дїлам і „зичливого приятеля" козацького, як він підписав ся на сїм листї. Пише на Запороже, очевидно в відповідь на якийсь лист від старшого козацького Криштофа Нечковського і козаків, де ті сьому „приятелю" писали про сподїваний кримський похід на Угорщину, про якогось „Турчинка і дївчаток" зловлених для Претвича, і просили заступництва перед королем. Претвич сповіщає, що він засвідчив перед королем льояльність Запорожців — що вони участи в постанню не брали і тепер „заховують ся пристойно", і король їх уже „прийняв у свою ласку".

Претвич радить для ліпшого враження як скорше прислати татарських вязнів, якіб дали відомість про татарські пляни, вислати своїх депутатів до короля з прошеннєм ласки, написати також до гетьманів обох, коронного і польного (Замойского і Жолкєвского) і обіцяє постарати ся у короля: „я то вам вистараю ся у короля, що будете минї потім дякувати: помилує всїх вас яко людей рицарських". Просить того Турчинка і дївчаток для нього заховати: він їх запрезентує королевій (певно вже від себе, а не від козаків), а також, як що можна, добути, зо двох верблюдів мабуть для тоїж цїли [4]). Нема сумнїву, що старшина козацька йшла пильно за сими радами і не занедбувала нїчого, що могло б зарекомендовати козачину як найлїпше правительственним сферам і звільнити її від тих засудів і репресій, які нависли над козачиною від останнїх соймових ухвал. З серпня т. р. маємо унїверсал, чи паспорт від нового „гетьмана Ігната Василевича" і козацького війська знад Тавани до пограничних панів: вія оповіщає, що козачина висилає до короля своїх депутатів Каспера Підвисоцького і Гаврила Рожу з вязнем татарським, просить не відмовляти для них підвод, а заразом „сповняючи свою давну повинність супроти християнського народу", оповіщає про замір татарської Орди іти в землї коронні, — аби люде стерегли ся [5]). Результат сеї депутації до короля нам незвісний — можливо навіть, що вона й не доступила ще короля, бо все ж козаки були під баницією. Рік пізнїйше (1597) маємо новий унїверсал від того ж Василевича, де він оповіщає всю пограничну адмінїстрацію, що дня 14 червня Татарська орда знову зявила ся над Днїпром, для переходу, і дуже правдоподібно, що піде в землї коронні, отже нехай адмінїстрація остереже людність, не чекаючи нових вістей від козаків [6]).

Козаки таким чином пильно підчеркували свою службу безпечности для річипосполитої. За свою боротьбу против Татар вони діставали платню з Москви — „казну від вел. кн. московського" [7]), але заразом афішували її перед польськими кругами як заслугу перед Польщею. Ся сторожа козацька на полудневих границях, дійсно, стала вже такою доконечною потребою річипосполитої, що без неї вона не могла обійти ся, і особливо в тім часї, коли вона зістала ся фактично без війська (бо жовнїри все ще страйкували через незаплачену платню), служба козацька була для неї особливо цїнна. Тому коли коронний гетьман Замойский в осени 1597 р., в відповідь на якісь козацькі посольства чи листи розмахнув ся був дуже суворим листом,

все ще трактуючи козаків як осуджених соймом бунтівників, гетьман польний Жолкєвский, котрому Замойский сей лист переслав, рішучо спротивив ся такому трактованню [8]). По його гадці ніяк не треба було дражнити козаків, бо їх служба може бути потрібна в якійсь пригоді, і він їм того листу не відіслав. Справді, лїтом 1597 р. Татари в переходї шарпнули Поділє, а участь їх в угорській війнї грозила все новими й новими сюрпризами [9]). Отже козаки були потрібні.

Але тим часом як статочнїйша частина низової козачини старала ся простелити стежку для помирення з польським правительством, реабілїтації козацтва і привернення йому привілєґій statu ante bellum, елєменти більше радикально настроєні і меньше уважливі до відносин і поглядів правительственних неохоче зносили сю опортунїстичну полїтику й рвали ся звести рахунки з ріжними участниками кампанїї 1596 р. Ріжниця між двома напрямами, більше і меньше своєвільними, представленими в 1594-6 рр. Низовцями з одного боку, Наливайківцями з другого, прокинула ся тепер серед самої низової козачини. З початку се проявило ся, здаєть ся, в походах тих своєвільників на турецькі землї, на Білгород і його околицї [10]) — опортунїсти, по їх словам, не хотїли зачіпати ся з Турком, щоб не робити трудностей Коронї [11]). Потім, лїтом 1598 р., прийшло до різних конфлїктів, звісних нам з цїнних реляцій тодїшнього гетьмана запорозького Тихона Байбузи [12]), що стояв на чолї партії статочнїйших, як пристало репрезентанту поважного земянського роду [13]). По словам його, розрив став ся, коли козаки вибрали ся по слїдам Татар, що пустили ся знову на Угорщину, мабуть десь в першій половинї червня [14]).

„Довідавши ся, пише Байбуза, що цар кримський рушив на Угорщину, ми свідомі того, що ми люде рицарські, і не хотячи лежати на однім місцї, рішили ся постарати ся, скільки буде змоги, заступити тому ворогу дорогу десь в тїснім місцї й погромити, для прислуги королеви й річипосполитій, і пристали на се всї одностайно, спеціально атамани. „Вигреблись" ми на волость, тримаючи ся міст королївських, ішли, не чинячи кривд і шкід, постановивши міцно між собою, щоб не чинило ся кривд. Але декотрі товариші, побачивши, що ми заховуємо ся скромно, а їм не позволяємо ніякого своєвільства, повтїкали з нашого війська і утїкши на Днїпро, прийшли на кіш, нами полишений, вибрали собі старшим Полоуса,

позабирали й пограбили наші човна, наші „борошна", нашу казну, прислану нам від вел. князя. Починивши нам сї шкоди, пішли своїм полком на море і там взяли турецьке містечко. А ми, не мігши дігнати царя і війська його, вернули ся від Днїстра, пильнуючи того, щоб не нарушити покою річипосполитої і не ввести посла королївського в огиду у цїсаря турецького. Вернули ся на свої звичайні місця, а побачивши розграбленим все, що лишили ми на кошу своїм, обрушили ся ми на тих, що військо наше зраджують і видають під лицем неприятеля [15]). Скарали ми кількох бунтівників дійсно найголовнїйших, що ще за давнїх часів людей підбунтовували йти на волость, а самі ховали ся. Иньші повтїкали, а повтїкавши злучили ся з Полоусом против нас" [16]).

В сїй реляції не все одначе сказано. Похід „через королївські міста" наздогін Татар не був такий невинний. Козаки розмахнули ся на Волощину; ішли на Браслав і Немирів, але воєвода молдавський спільно з старостами українськими заступили їм дорогу своїми полками. Взагалї трівогу козачина викликала не малу; змобілїзовано військо, яке було на поготові. Не пробивши ся на Волощину, козаки скрутили Богом в долину і пішли к Днїстру на Ягорлик, щоб тут пройти в Волощину, але військо волоське відбило їх. Тодї вони потягли назад, але не на Запороже, а в Київщину. Одні кинули ся на волость Ружинських, правдоподібно зводячи рахунки з останньої кампанії; але їх тут погромили. Є деякі звістки про напад на поліські краї, в. кн. Литовського (де господарив Полоус свого часу) [17]). В иньшім листї (до канївського підстарости) Байбуза складав се все на Полоуса „він як звик був на волости тих недавнїх часів з підхожим собі товариством — з сотниками чинити наїзди на поважні шляхетські доми, так і тепер, пригадавши то собі, не перестає розливати кров, і ми, неповинні люде, через них тепер в біду попали"; „що до виходу нашого, що став ся сього року, то вони то збунтували вигребати ся на волость і нас на волость вивели, а самі назад вернувши ся, борошно наше, казну нашу заслужену розшарпали", і т. д. [18]). Але Полоус навпаки, просячи свобідного проходу на Низ для своїх партизанів, представляв головними своєвільниками Байбузовців — їх дїлом мовляв були своєвільства на волости й напад на маєтности кн. Ружинського [19]). Кінець кінцем Байбузовцї були може й не такі безгрішні в останнїх своєвільствах, і роздвоєннє, яке настало між козачиною, вийшло не з самих тільки полїтичних мотивів — ріжницї

тактики супроти правительства, опортунїстичної у Байбузовців, нельояльної у Полоусовців. Але що обидві партиї, поріжнивши ся, стали на ріжнім становищу супроти правительства, се вповні можливо і правдоподібно.

Між козаками вибухла формальна усобиця. Сором і пониженнє солоницької кампанії, крівавий терор і нагінки власти, роздражненнє і упокореннє вирвали ся в братобійчій, немилосердній війнї, в якій козачина, поділивши ся, сама нищила себе, як звір що в безсилій злобі кусає своє власне тїло.

Байбузовці, заставши на коші Полоусовців, счинили формальну битву з ними, і бувши в більшім числї (бо значна частина Полоусовців пішла на море) — погромили їх. Одних побили, а иньші повтїкали до Полоуса, як каже Байбуза. Кн. Ружинському оповідали козаки, що стала ся правдива битва, де полягло кількасот козаків, поляг в тім Мітла, що був в походї на волость, а иньшого ватажка Гедройца (правдоподібно Фльоріана Ґедройца, бувшого служебника владики Терлецького, участника волинських наїздів 1596 р.) — взято в неволю. Байбузовці зістали ся на коші, Полоусовцї пішли на Низ Днїпра, під Бургунь, й відти вели партизанську війну против своїх противників. Коли Байбуза вислав з коша осаула Скалозуба з кінним відділом, з 120 козаків, на підїзд під Татар, щоб дістати від них язиків, Полоус напав на них вночи, несподївано, і побив; „між ними було кількадесять уцтивих шляхтичів, людей дїйсно значних, і вони всїх їх позабивали", скаржив ся Байбуза. Половив і позабивав їх післанців, сторожу, що стояла на перевозах; „товариство наше, що йшло з волости з борошном до нас, перепиняли, одних забивали, иньших вязнили і борошно відберали" [20]); захопили знову московську казну яка йшла до Сїчи — перейняли в дорозї й забрали. Заразом і ті і сї звертали ся до пограничної адмінїстрації й панів, силкуючи ся притягнути їх на свій бік і представляючи своїх противників бунтівниками, старали ся на них обернути урядові репресії, а собі забезпечити невтральність і свобідну комунїкацію. Маємо лист Байбузи до підстарости канївського з початків жовтня, де він накликає до репресій против Полоусовців; місяць пізнїйше — до гетьмана Жолкєвского, де Байбуза оправдуєть ся від обвинувачень, які на нього пускав Полоус, описує гріхи Полоуса [21]) і просить ради й помочи на приборканнє Полоусовців: прислати до них якогось комісара на розслїдженнє кривд, инакше буде велике кровопролитє, „з чого й поганин

буде тїшити ся". З руки Байбузи ж вийшли, очевидно, дуже характеристичні пункти, переслані, судячи з титулу, коронному гетьману, коло тогож часу (трохи пізнїйше може), де він просить не тільки комісаря „для вчинення справедливости з тою купою", але й визначення їм старшого з поміж заможних, оселих шляхтичів, і прислання „знаку милостивої ласки й. к. милости", корогви — ,,як ми мали перед тим корогву пок. короля Стефана, і тепер просимо", а для придобрення козаки дарують гетьманови дві гармати, а гетьмановій обіцяють ,,пару дївчат або хлопят (очевидно з невільників), або що її милость зволить сказати [22]). З другого боку маємо, як я вже згадував, лист Полоуса до старостів і підстаростів українських, де він представляє бунтівниками Байбузовців та заповідає рішучу війну з ними [23]). Нарештї кн. Ружинський пише про вісти привезені йому з Низу козаками: козаки (партиї Байбузівської очевидно) просять ради на те своєвільство, бажають аби король дав їй гетьмана від себе й позволив вивезти з Запорожа „гармату" — гармати й гаковниці, котрих є там за сто і більше, „бо кажуть що відколи гармата там за порогами настала, тодї більше своєвільства намножило ся" [24]).

Козачина готова була втягати в свої усобиці правительство й відкривати йому дорогу до участи в свої відносини на Запорожу. Байбузовцї, очевидно, не сподївали ся дати собі ради з Полоусовцями, а Полоусовці ще меньше, й вони готові були прийняти старшого від правительства, віддати під його власть свою армату, обмежити свою автономію, аби тільки з помічю правительства підбити противну партию [25]). Правда, вони могли добре розуміти, що власть того урядового гетьмана буде доти реальна, доки вони самі того схочуть.

Але правительство, очевидно, за ліпше вважало в сю внутрішню війну не мішатись. „Нехай ліпше вони самі з собою погризуть ся, на будуще може буде ліпша служба від них королеви і річипосполитій" [26]), писав Ружинський, переказуючи сї запорозькі новини свому кореспонденту, старості камінецькому, і очевидно, такого погляду тримав ся й Жолкєвский, якого Байбуза силкував ся втягнути у сї козацькі справи.

Примітки

[1]) Актовий матеріал про сї конфіскати в моїх Матеріалах до історії козацьких рухів.

2) Архивъ Ю. З. Р. III I ч. 38, див. вище 236.

[3]) Жерела VIII ч. 67

[4]) Listy ч. 55.

[5]) Ркп. бібл. орд. Замойского.

[6]) Видано в Кіевскій Старинї 1893, X с. 158.

[7]) Згадки в листї Байбузи — Listy ч. 60.

[8]) Listy ч. 58; Жолкєвский виступив особливо против одного місця в листї Замойского, де той жадав аби козаки дали докази своєї льояльности; він висловив побоюваннє, аби козаки thego pytania iako chłopstwo grube w żarth sobie nie obraczali y nie wzdrzasznęli sie, але мабуть се більше за для видимости, а головно невідповідним вважав він взагалї суворий тон листу Замойского — więcz odrazac ich y inwidia sobie bez przyczyny czynicz zwłascza ze y tych czaszu przypadley Rptey potreby mogłoby przedsię zażycz.

[9]) Arhiwum Sapiegów ч. 184 і 185.

[10]) Про се чуємо в листї султана з осени 1597 р. — Жерела VIII ч. 68.

[11]) Пор. лист Байбузи, Listy с. 88.

[12]) Одна з них, з дня 15/XI (ширша) видана — Listy ч. 60, друга 13-4/X — в ркп. бібл. Замойских.

[13]) Батько Тихона Михайло Грибунович Байбуза був власником великих маєтностей посульських, спадщини по кн. Глинських, але їх забрав староста черкаський Олександр Вишневецький, — в заміну він виходив Байбузам королївське наданнє на порічє Псла, але вони не потрапили

зреалїзувати сих прав (див. т. VI с. 285-6). В потвердженню маєтностей Михайла Байбузи за його синами Семеном і Тихоном 1590 р. згадують ся їх служби на Українї „еще з молодости летъ своихъ" (Чтенія київ. XIV с. 98). В козацькім війську Байбузи перед тим не стрічаємо — коли не ототожняти з ним згадки якогось Тихна в р. 1594 (Listy с. 49).

14) Слова реляції przeszłego liata (Listy с. 88) розуміють так, що тут мова про події попереднього року, 1597, але слова сї значать „минувшого лїта"; порівняннє оповіджених тут фактів з иньшими листами не лишає сумнїву, що мова тут про події 1598 р., а вихідний момент їх, похід за Татарами, мав місце в місяцї червнї.

15) Розумієть ся мабуть самовільна утеча з війська під час того походу на Татар.

16) Listy с. 88.

17) Про похід козаків на Волощину — Archiw. Radziwiłłów с. 134, 136, Listy ч. 61, невидані листи Острозького у Жуковича Сеймовая борьба с. 376; про напад козаків на маєтности Ружинських і погром козаків під Котельнею — Arch. Radz. с. 138 і в листї Полоуса — ркп. бібл. Замойских.

18) Ркп. бібл. Замойских.

19) В листї без дати, писанім очевидно десь в осени 1598 р. Полоус рекомендував українській адмінїстрації своїх товаришів (що мали до нього прийти з волости), що вони „не приставали з тими своєвільниками, які повстали були против короля нашого й й. м. князя Кирика Ружинського і хотїли його воювати, а пішовши на Низ Днїпром, товаришів наших, що пішли до держав ваших, обдерли й пограбували, подаючи їм ту причину, що вони не повстали з ними против й. корол. милости й не воювали князя Ружинського; і так почавши зрадливо против короля і річипосполитої і наповнивши ся своєволї на волости, пішли до нас на Запороже, без нас на курінях наших майно наше побрали, пошарпали, товаришів наших, що не були з ними на волости, то значить не повставали з ними на волость против короля і річипосполитої, котрих ми йдучи на курінях зіставили — їх половили, помордували і на нас теж приготовили, чого їм Боже не поможи". ркп. бібл. Замойских. Що Байбузовцї були скомпромітовані таки

„на волости", видко з їх обережних виправдувань, що то властиво Полоусовці їх підбунтували. Се натякало б, що розділ між козачиною став ся з початку не на точці льояльности, і між прихильниками Байбузи, який міг справді репрезентувати потім курс опортуністичний, опинились і „своєвільники"

20) Listy c. 88-9, ркп. бібл. Замойского (тут оповіданнє про погром Скалозуба, писане 4.X. 1598: про друге заграбленнє казни ще нема мови)

21) Iakoz bogu y liudziom dawno iest winien Połous, y to w. m. nasz m. pan raczysz wiedzieć, iako ot Łobody odstąpiwszy w wierzch Dniepra poszedł tamze polkiem swym chodził, stacyi wybirał y naiazdy na domy szlacheckie czynił.

22) Рукоп. бібл. Замойских — лист ориґінальний, але без підпису й дати; адреса: „ясновельможному нашому милостивому пану" вказувало б на Замойского (одначе може бути адресатом і Жолкєвский), подібність змісту з Байбузиним листом з 15. XI. 1598 вказує на його авторство.

23) Listy ч. 60, ркп. бібл. Замойских.

24) Listy ч. 59.

25) В згаданих пунктах читаємо: A isz bes starszego nam trudno, prosiemy o takiego, ktory by był slachcicem maiętnym i ktory by o nasze krzywdy się mocno ujął; kniaz Domanta iest dobrze osiadlem slachcicem, o tego prosimy, niech będzie nad wszistkiemi nami starszy, przy temze i chorągiew kro. i. m. będzie, a my iako nanissi służebnicy i. k. m. y rp. za namnieszem roskazaniem i. k. m. y w. m. pp. hetmanów gotowismy shizycz na kozdą potrzebą.

26) A thak liepiey ze się samy z sobą pirwy poiedzą, tedy na potym może się liepsza posługa dzyacz k. iego m. i rzeczypospolytej.

РЕПРЕСІЇ НА КОЗАЧИНУ Й ЇЇ РЕАБІЛЇТАЦІЯ: МОЛДАВСКІ СПРАВИ, ПРАВИТЕЛЬСТВО ЗАКЛИКАЄ КОЗАЧИНУ ДО УЧАСТИ В МОЛДАВСКІЙ КАМПАНЇЇ, КОЗАЧИНА СТАВИТЬ УМОВИ, ПЕРЕГОВОРИ І ПОХІД КОЗАКІВ, МОЛДАВСЬКА ВІЙНА, ПЕРСПЕКТИВА ЛИВОНСЬКОЇ ВІЙНИ Й НОВІ ЗАКЛИКИ ДО КОЗАЧИНИ, ЖАДАННЯ КОЗАКІВ І РЕАБІЛЇТАЦІЯ НА СОЙМІ 1601 Р.

Кореспонденція уриваєть ся на тих листах, і ми не знаємо, як пішли далї сї відносини в серединї низової козачини. Розділ одначе не потрівав довго: кровожадна радість шляхетських ворогів козачини мусїла скоро розвіяти ся. Незадовго, в подіях 1600 р. бачимо козачину знову як одностайну цїлість. Внутрішнїй розділ мусів вигладити ся іще скорше, судячи з того, що 1599 р. був уже виповнений козацькими походами на турецькі землї: був якийсь морський похід, що починив Туркам багато шкоди, ходили вони в поміч воєводї мунтяньскому Михайлу, що вийшов з послушности Туркам, а в осени 1599 р. зайняв Семигород, мабуть также не без козацької участи [1]). На чолї козачини знайшов ся зручний провідник Самійло Кішка — герой найславнїйшої з козацьких дум, що оспівала його неволю у Турків і щасливу утечу з неї (незвісну нам з історичних джерел) [2]), але не заховала памяти про його полїтичні заслуги перед козачиною. Репрезентант статочнїйшої частини козачини, як і його попередник Байбуза — як і він представник української шляхетської козачини (з роду браславських Кошків або Кощичів, правдоподібно), вів умів в своїх руках задержати провід цїлої козачини і видержати її в полїтицї льояльности супроти правительства в рішучий момент, коли за сю недовгу льояльність можна було вернути собі утрачені привілєгії козацького стану.

Воєвода Михайло зачепив чулу струну польського правительства, а особливо старого гетьмана Замойского, бо по своїх успіхах в Семигородї підніс руку на польського васаля — молдавського господаря. На весну 1600 р. Михайло звернув ся на Молдаву, бажаючи й її прилучити до своїх володїнь. З становища польського, сформованнє такого сильнїйшого посереднього полїтичного тїла між Туреччинною й польськими землями

могло вважити ся користним. Але молдавський господар Могила вважав ся васалем польським, посадженнє його на молдавськім господарстві гетьман Замойский вважав своєю великою заслугою, і польське правительство вперед рішило боронити Молдаву від претенсій Михайла. Наступає весною 1600 р. спішна мобілїзація сил для сеї кампанії, а з тим різко міняють ся і відносини польського правительства до козачини: супроти браку готових сил для сеї кампанії страшенно важно йому притягнути до участи в сїй війнї козаків, і як перед тим воно дуже холодно приймало всї залицяння козаків, так тепер починає їх з усїх боків бомбардувати закликами та заохотами до участи в сїй війнї. Але супроти сеї різкої зміни зміняє своє становище й козачина. Перед тим вона примилювала ся з усїх сил до правительства, тепер, чуючи собі цїну, не хоче за що небудь продавати свою службу. Вона ставить жаданнєм повну реабілїтацію й приверненнє та леґалїзацію всїх прав і привілеґій козацьких, status ante bellum.

Першу звістку про сї переговори маємо в листї Жолкєвского. Спішно йдучи під Хотин, де замкнув ся Могила, розбитий військом Михайла, він висилає листи до Низовців, на Днїпро, і на Бог „ку Пробитому”, намовляючи їх розірвати свої відносини з Михайлом та послужити королеви й річипосполитій против нього, бо він, удаючи, нїби то хоче воювати поган, в дійсности проливає кров християнську [3]). Було се в останнїх днях мая. Гетьман Замойский, що так неласкаво прийняв козацькі залицяння два роки тому, вислав сам лист до запорозького війська, заохочуючи йти чим скорше на Молдаву, до Жолкєвского, що має для них і готовий „упоминок” [4]). Козаки одначе не спішили відзивати ся на сї запросини, не ласили ся й на той упоминок, тільки „трівали на своїх звичайних місцях за Порогами, не рушаючи ся нїкуди анї не ходячи по якихось добичах, тільки чекали ласки його кор. милости й річипосполитої, й будучи готові, чекали волї й наказу королївського”. Діждали ся, аж сам король вислав до них лист з закликом до походу, і все таки обмежили ся тільки загальними фразами про готовість свою йти в похід, — але „під певними слушними й їм потрібними кондіціями” [5]). Правительству сим разом було спішно, а козакам не так дуже, і вони чекали аж температура прийде до потрібної висоти. В правительственних кругах згадали й Оришовского й звернули ся до його посередництва аби намовив козаків. В червнї висилає до них гетьман Замойский лист з Оришовским, вказуючи, яку то козаки мають дорогоцїнну нагоду придбати собі ласку королївську і річипосполитої, — аби тільки

спішили до Молдави. Король теж прислав свого дворянина. Стан. Сєраковского з новим листом і з устними порученнями, кличучи козаків на війну. І сим разом козаки виступили з своїм ultimatum-ом. Маємо два листи їх писані одного дня, 1 липня, оден до короля від тодішнього старшого Самійла Кішки з старшиною й військом, другий до Замойского — від війська просто [6]). В них військо висловляє свої умови, під якими готово йти на службу — в обох листах в виразах подібних, навіть до буквальности, просячи тільки гетьмана від себе просити за них перед королем. Ось сї умови:

По перше — буде скасована баніція, вложена невинно на козаків.

По друге — аби вільности, з котрих користали їх предки спокійно, шануючи надання покійного короля Стефана, були вернені і ласкаво конфірмовані.

По третє — аби були заборонені ті незносні кривди, які терплять козаки від державців королївських маєтностей, старостів українних і їх підстаростів в особах своїх і своїх товаришів — убийства і всякі нелюдськости без всякої причини й вини, а також в своїм майнї, що добули вони крівавим потом, не жалуючи житя, шаблею у неприятелїв св. хреста — бо й того не дають їм спокійно уживати.

На обіцянку „упоминку" заявляють гетьману, що трудно їм іти по нього так далеко, аж до Жолкєвского, бо вони не мають з чим вибратись — „обнажені в достатках своїх". Просять, аби їм той упоминок королївський прислано на місце, на Дніпро. Не вдоволяючи ся ним просять і короля і Замойского, щоб їм була визначена платня, як була призначена їх попередникам. Крім того просять собі „знаку — себто корогви його королївської милости, щоб під тим знаком могли ходити і бути знані як слуги його корол. милости".

З тими умовами вислали вони до короля своїх депутатів — Родкевича й Онопрія. Обіцяли одначе рушити ся в похід не чекаючи відповіди на свої умови — покладаючи ся на прихильне їх полагодженнє. Оришовский зістав ся з ними, щоб своїми наляганнями підтримати їх в сїм добрім замірі. Дня 16 липня вони рушили з Запорожа, „стараючи ся догодити волї й наказу його кор. милости". Маємо лист від Оришовского, Кішки і всього війська Запорозького писаний з Білобережа, „шість миль низше Черкас", дня 1/VIII, до Жолкєвского правдоподібно, в відповідь на нові його принаглювання.

Тут дуже сильно описано ту незвичайну енерґію, яку вкладали Запорожці в сей похід, бажаючи догодити королеви. „Ідучи водою вгору й маючи противні вітри, як прийшли до порогів, то ледво не на кождім тягнули морські човни берегом через скали по двіста по триста чоловіка, взявши ся за линви; декому добре падав і крівавий піт з чола — все то приймали на себе, аби тільки догодити волї й наказу його кор. мил. та здобути ласку пана свого (короля) і вашу. Від дати того листу в неділю будемо певно в Каневі, там мусять зостати ся з тиждень, поки зійдуть ся всї з пограничних міст. Дальша дорога теж мусить забрати часу, яко людям пішим, хоч будуть поспішати і в день і в ночи, беручи підводи де можна; а з Канева до Камінця 50 миль!" Осібно ще від себе Оришовский засвідчав велику пильність і охоту, яку показує „старший, пан Самійло Кошка", щоб заслужити ласку королївську собі й війську 7). Невважаючи на се козаки потім піднесли на нього скарги, що він не досить щирости показав, і навіть, як доносить польське джерело — підозріваючи в порозумінню з Михайлом, арештували його і вибрали на його місце гетьманом Гаврила Крутневича, а його хотїли дати на суд Замойского 8), але се мабудь був якийсь партийний вибух, який полагоджено і вернено пізнїйше булаву Кошцї.

В відповідь на посольство козацьке король прислав лист 9), де висловляв подяку козакам за їх готовість іти в похід. Обіцяв постарати ся полагодити їх бажання на найблизшім соймі і посилав їм охоронні листи. Казав, що розішле накази до пограничної адмінїстрації, аби не чинила нїяких кривд і прикростей козакам, їх жонам, дїтям і майну 10). Потім козаки, прибувши в середині вересня в Молдаву, вислали до короля нове посольство за порадою гетьмана Замойского, що від себе обіцяв перед королем „чинити старання за ними" й посвідчити їх службу. Їздили сим разом: Якуб Осовський, Ждан Серафинович, Петро Одинець. В листї писанім від імени нового старшого, Крутневича, і всього війська, козаки поновляють свої прошення в справі платнї, та просять дати нові листи до урядів українних (до скасовання банїції), аби не було їм кривд після походу 11). Король і сим разом дав їм прихильну відповідь. Повторив, що з скасованнєм банїції і визначеннєм козакам платнї треба почекати до сойму, але він поручить гетьману виплатити їм в друге суму 6 тис. золотих (упоминок), а до старостів роспише мандати — щоб з козаками поводились уже не як з ворогами держави, а її служебниками. Обіцяв гетьману поручити, аби визначив

когось „до судів їх” (щось в роді давнього уряду Бадовського — видко козаки того собі бажали, аби забезпечити ся від старостинських судів). Взагалї запевняв, що скільки буде залежати від нього, то він усе зробить, а в усїм иньшім доложить старань о ich postanowieniu pewnym i gruntownym [12]).

Кампанїя тим часом пішла лекше, нїж можна було сподївати ся. Перше нїж Поляки встигли серіозно забрати ся до Михайла, він потерпів великий крах в Семигородї, де против нього підняла ся угорська шляхта і погромила, злучивши ся з цїсарським військом. Серіозної відправи Замойському дати він через те не здолав. Битва, яку дав він польському війську під Буковим, коло Плоєшт, в серединї жовтня, Михайлом була програна. Немало в тім прислужила ся й низова козачина: вона „офіровала ся”, як каже Замойський, вибити молдавське військo з його позицій, оборонених водою й лїсом, і діпняла того; під ворожою стрільбою, гарматною й рушничною, брела болотом і водою, вище як до пояса, і ударивши з польською піхотою на ворожі позиції, вибила звідти Молдаван [13]). Взагалї їх участь в кампанїї була дуже показна. Числа їх докладно не знаємо, але було не меньше чотирох тисяч — на се число була їм потім обіцяна платня [14]), а польського війська було сїм тисяч (включаючи й козацькі полки, звербовані ріжними панами [15]).

Михайло по програній битві мусїв уступити ся, і Замойский по сїм вважав своє завданнє скінченим: оголосив Мунтяни васальною провінцією Польщі, господарем її настановив Семена Могилу, Єремієвого брата і з тим пішов до дому [16]). Михайла потім іще раз погромив сам Могила з полишеним при нїм польським військом, і тим припечатав справу.

Замойский спішив ся яко мога скорше скінчити з сею справою, бо король кликав його до Польщі з огляду на шведські справи. Його стрий реґент Швеції Кароль, зсадивши Жиґимонта з шведського престолу, тепер захопив Естонїю, а далї брав ся вже і до польської Лївонїї. Його військo в осени 1600 р. перейшло ливонську границю й брало оден за одним ливонські замки. Сюди мусїло обернути ся коронне військо, зайняте на Молдаві, а супроти невеликих розмірів його (зменьшених іще відділом полишеним для охорони господаря), знов треба було заручити ся помічю козаків, іще в більших розмірах по можности. В молдавській кампанїї їх раховано

офіціально 4 тисячі, до ливонської Замойский хотїв мати їх шість тисяч [17]). Козаки не відмовляли ся, але клали натиск на обіцянку короля і гетьмана, що на соймі будуть сповнені їх домагання, предложені перед молдавською війною, як conditio sine qua non їх служби річипосполитій. Перед соймом, скликаним на кінець січня 1601 р. для ухвалення кредитів на ливонську війну, Самійло Кішка вислав листи з пригадкою сього. Маємо лист його до гетьмана, дуже ґречний, навіть унижений, як звичайно, де пригадують ся одначе дуже рішучо торішні обіцянки: скасованнє банїції, визначеннє платні, приверненнє Терехтемирова, просять також потвердження привилею кор. Стефана і визначення королївського комісара для охорони від кривд і зачіпок адмінїстрації та ґарантії козацького суду [18]). В сих справах вислана була і депутація до короля на сойм, зложена з Івана Радкевича, Андрія Комиша „ясаула” й Івана Макаровича. Щоб не сполошити королївської ласки, козаки, як запевняє Кішка, ідучи з походу, „минали коронні волости, аби ухоронити ся від крику людського і позискати ласку королївську” і розташувавши ся на зимівлю в Білоцерківщинї і сусїднїх околицях „заховували ся скромно і спокійно” [19]).

Так ґречним, а головно — так потрібним союзникам, розумієть ся, не можна було відмовити. Сойм зібраний з кінцем сїчня, в значній мірі сповнив козацькі бажання і королївські обіцянки. З огляду, що козаки вірно і гідно послужили державі в кампанїї з Михайлом і обіцяли послужити в новій війнї против Кароля, сойм зняв банїцію з усїх, хто візьме участь в тій війнї з Каролем. Звільнив їх від побирання умерщин, ґарантував від усяких кривд родини участників походу під час їх неприсутности; обіцяв, що Терехтемирів буде звернено. Одначе остерігав, що „звичайна юрисдикція над тими, що будуть мати осїдок у маєтностях наших (королївщинах) і в них мешкатимуть, не відбираєть ся у старостів, а також і у панів над їх підданими”. На війнї козаки мають бути під проводом старшого, якого їм визначить гетьман коронний. На закінченнє соймова постанова грозить, що як би козаки поновили свої „переступства” — „хоч того не думаємо про них”, — то банїція, проголошена на них давнїйше, на ново війде в силу [20]).

Таким чином бажання козачини були сповнені тільки по части, й старі права й привілєґії не були вернені їй в цїлости. Козацького імунїтету не признано вповнї. Промовчано справу платнї (вона признавала ся мовчки). Найважнїйшим було се формальне скасованнє банїції і признаннє козачини

як правної орґанїзації. Сим ухиляв ся засуд над козачиною, проголошений шляхетською річею посполитою в 1596 р., і тратили підставу репресії, практиковані над козачиною пограничною адмінїстрацією й шляхтою. Се було важним здобутком, важною заслугою Кішки — сього попередника Сагайдачного і його полїтики, і сим поки що могла вдоволити ся козачина. Вона могла вповнї сподївати ся, що дальший розвій козацьких сил і дальші потреби річипосполитої в козацькім війську дадуть козачині спроможність не тільки користувати ся в дійсности всїми тими правами й привілєгіями, на які вона претендувала, але крок за кроком здобувати для них і формальну санкцію правительства.

Примітки

[1]) Жерела VIII ч. 70.

[2]) Див. про сю Кощину лєґенду в прим. 4.

[3]) Listy ч. 71.

[4]) Ibid. ч. 72.

[5]) Жерела VIII ч. 72, пор. Listy ч. 72.

[6]) Перший — в Жеролах VIII ч. 72, другий — Listy ч. 72.

[7]) Listy с. 107.

[8]) Collectanea vitam resque gestas J. Zamojscii illustrantia

[9]) Писаний l/VIII — Жерела VIII ч. 73.

[10]) Жерела VIII ч. 73.

[11]) Лист. з дня 26 вересня 1600 р. в ркп. бібл. Замойского.

[12]) Жерела VIII ч. 74.

[13]) Записка Замойского в Starożytności polskie I с. 107.

[14]) Так виходило б з слів Кішки — лист у Стороженка с. 320; Замойский просив їх вислати наперед три, або принаймнї дві тисячі — Listy с. 74.

[15]) У Ґурского (як низше) с. 256.

[16]) Про сю кампанїю маленька розвідка К. Ґурского Wojna z wojewodą wołoskim Michałem w r. 1600-ym (Ateneum, 1892 т. IV).

[17]) Реляція Бартоша Верещинського — у Стороженка с. 320.

[18]) Kiedy się też trafi na posługę kr. i. msczi i rzeczypospolitey iść, aby sługa i. k. mczi przy nas zawżdy był, — około sądow naszych — aby nas żaden nie sądził kromy starszy nasz a komisarz i. krolewskiej mosczi.

[19]) Listy с. 75 (дата хибна, замість 1600 треба 1601).

[20]) Volum. legam II с. 401.

V. Східня Україна і козачина на порозї XVII в. Соціальне значіннє козацтва.

ЗРІСТ СХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ КОЛЬОНЇЗАЦІЇ І ЗРІСТ КОЗАЧИНИ, СФОРМОВАННЄ КОЗАЦЬКОЇ ВЕРСТВИ Й СОЦІАЛЬНО-ПОЛЇТИЧНЕ ЗНАЧІННЄ КОЗАЦТВА: ЗНАЧІННЄ ВІЙН 1590-Х РОКІВ І МАТЕРІАЛІВ ПРО НИХ ДЛЯ ВИЯСНЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ Й ЗНАЧІННЯ КОЗАЧИНИ. НЕВИРОБЛЕНІСТЬ КОЗАЦЬКОЇ ПРОҐРАМИ В 1590-Х РР.

Козацькі війни 1590 р. не тільки мали важне значіннє в розвою українських відносин, де в чім затримавши, де в чім приспішивши їх еволюцію. Вони кидають своїми богатими (розмірно) звістками про козачину на тлї українських відносин того часу цїлий сніп світла і на еволюцію козачини і на значіннє і впливи, які вона здобувала собі на суспільні і полїтичні

відносини східньої України. Тому представивши в попереднім розділї формальну, зверхню історію сих подій, ми повинні ще раз вернути ся, щоб витягнути з них те, що дають вони на загальнім тлї наших відомостей з суспільних і полїтичних відносин України, як показчики або як симптоми, для розуміння еволюції сих відносин в звязку з розвоєм козачини як дуже впливового і сильного суспільно-полїтичного фактора.

Правда, козацькі рухи й війни 1590-х років, коли дивити ся на них в цїлости, роблять дуже хаотичне вражіннє. Вони й не були одностайним рухом, а рядом конфлїктів в ріжних сферах, з боку ріжних ґруп і течій козачини, й тільки під кінець правительство, завзявши ся винищити козачину, своїм натиском сконсолїдувало її, обєднало, звело в одну точку і козачину й її конфлїкт з державним і суспільним устроєм. Спеціальні обставини, особливо безкарність, яку стрічала козачина в своїх вибриках протягом цїлого ряду лїт, дали їй можливість вибуяти по над міру й спричинили потім боротьбу на житє й на смерть, яку підняло з козачиною, хоч і не довело до кінця, польське правительство. Але боротьба була властиво передчасна, — бо тільки антиціпувала (випереджувала) пізнїйший конфлїкт польсько-шляхетського режіму з народнїм рухом, який наростав під проводом козачини. В 1590-х роках ся антітеза ще далеко не вияснила ся, не вигострила ся, й катастрофа 1596 р. була результатом дуже раптовного зросту козачини й різкої переміни в його становищу на Українї — стихійним вибухом сил, що не стрічаючи собі границь і перешкод, чи властиво стрічаючи самі занадто слабкі барєри, що ломили ся без трудности під їх напором — вибуяли занадто і перед часом, випередивши свій, щоб там сказати — проґрамовий підклад. Тому неможливо звести сих рухів 1590-х років не тільки до якоїсь ясної проґрами, але — й до якихось певних мотивів. Тому й опадають так різко розмахи козацького житя по неудачі солоницької кампанії. Ще не у всїм було за що бороти ся; не було ясно сформулованих постулятів, проґрами, яка вимагала б боротьби за всяку цїну. Але і в сїм мало пляновім, мало свідомім буянню можна помітити цїнні симптоми нових напрямів і течій, бажань і домагань, які ще не сформували ся, але вже пробивали ся, сходили на ниві українського житя, повні віщого, далекосяглого значіння. Властиву проґраму, або проґраму — minimum даного моменту відкриває нам умова козаків з черкаським старостою в 1593 р. [1]) Вона дуже скромна. Козаки запевняють свобідну комунїкацію Низу з українськими городами, свобідний довіз

припасів на Низ, свобідний прихід і вихід з Низу до пограничних міст, незалежно від соймових постанов і заборон. По друге — вони добивають ся, щоб привілєґії, признані козачині королївськими постановами — свобода від поборів, власти й юрисдикції адмінїстрації, додержували ся дійсно, і то в приложенню не тільки до козачини реєстрової (в данім моментї властиво її не було de facto), а до козачини взагалї. До сього треба додати ще як постулят, також на перший погляд елєментарний і скромний, але в практичнім переведенню дуже мало удобоносний — се право воєнних контінґентів козацьких, взаміну за їх службу державі й охорону полудневих границь, на „приставства” — кватири і виживленнє в коронних маєтностях. Се питаннє виступає як дуже живе і гостре в сучасній кореспонденції, наслїдком різкого зросту козацьких континґентів в їх чисельности — і заразом ріжних вимог їх від пограничних державців

Козачина, орґанїзована в тім часї на Низу вже сильно і міцно, змагала до того, щоб роспустити свою орґанїзацію по Українї, мати тут свої признані орґани й репрезентацію — не офіціальну, правительством уставлену, а свою власну, вибрану (умова, що козаки на волости будуть мати своїх старших з поміж себе, які будуть над ними справедливість чинити — постулят козацького самосуду і імунїтету на волости). Під сю орґанїзацію хоче вона зібрати все що признаєть ся до козачини, визволивши її від усякої иньшої залежности і підвласности. Жаданнє се як з одного беку елєментарно скромне і самозрозуміле — бо ж правительство користало з услуг всеї козачини в своїх воєнних потребах, і взаміну повинно було признати їй певні права й привілєґії в повнім її складі, — так в дійсности було далекосяглим супроти незвичайного тодїшнього розросту козачини.

Се, як я кажу, була проґрама-minimum; чи була поруч неї програма-maximum, се зістаєть ся неясним і на мій погляд не дуже правдоподібним. Але при тім сильнім зрості козачини, який помічаєть ся з кінцем XVI віка, переведеннє і тої мінїмальної проґрами вносило страшенний переворот в місцеві суспільно-економічні відносини.

Примітки

[1]) Див. вище с. 192-3.

ЗРІСТ СХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ КОЛЬОНЇЗАЦІЇ І ЗРІСТ КОЗАЧИНИ, СФОРМОВАННЄ КОЗАЦЬКОЇ ВЕРСТВИ Й СОЦІАЛЬНО-ПОЛЇТИЧНЕ ЗНАЧІННЄ КОЗАЦТВА: ГРІЗНИЙ ЗРІСТ КОЗАЧИНИ, ЙОГО ПРИЧИНИ: ЗРІСТ КОЛЬОНЇЗАЦІЇ СХІДНЬОЇ УКРАЇНИ, ЕМІҐРАЦІЯ З ЗАХ. І ПІВН. УКРАЇНИ, РІЗКІ КОЛЬОНЇЗАЦІЙНІ ЗМІНИ ЗА ПІВСТОЛІТЄ.

На зріст козачини з кінцем XVI віка вплинули ріжні обставини. Перед усїм саме помноженнє тутешньої людности.

Останні десятилїтя XVI і перші XVII зазначили ся незвичайним поступом кольонїзащї в Східній Українї. Тільки порівняти стан залюднення початків XVII в. з кольонїзаційними обставинами які малюють перед нами люстрації середини XVI в. Тоді кілька міських осад при замках на цїлім просторі полудневої Браславщини, східно-полудневої й центральної Київщини; та цїлого майже Заднїпровя, і поза тим самі порожні простори, оживлювані тільки ватагами приходнїв, що виходили на промисли в степові уходи, а в близшім сусїдстві замків оброблювані тільки находом — міщанами й селянами, що виходили тільки на роботу або що найбільше — на робочі часи до своїх хуторів, пасїк, ріль, готові при кождій трівозї тїкати в замкові укріплення. Тепер побачимо величезну ріжницю. Край цїлком відминив ся в своїй фізіономії. Поліпшеннє кольонїзаційних обставин східньої України — з одного боку, погіршеннє обставин селянського житя й господарства в Українї Західній і Північній — з другого, викликають незвичайну еміґрацію в східно-українські простори [1]). Зріст півоселого козацького уходництва в степах, що заткало їх з часом сїтю своїх зимовників і городцїв; повстаннє козацьких твердинь і залог на Низу, успіхи дрібної партизанської козацької війни з Татарами, голосні походи на них другої половини XVI в. — все се утворило инакшу, далеко теплїйшу й привітнїйшу атмосферу оселїй кольонїзації Східньої України. Розумієть ся, до повної безпечности и тепер ще було дуже й дуже далеко. Як ми бачили [2]), господарство й тепер приходило ся вести під неустанною грозою татарських нападів, що під пограничні замки приходили, як висловляєть ся (не без гіперболїзму

розумієть ся) черкаський староста — і по кілька разів на тиждень. Але так безпомічним і пропащим не чув уже себе тут оселий господар, а незвичайне погіршеннє економічних і правних обставин селянського житя в иньших, лїпше захищених частях України — незвичайний зріст селянського оподаткования, перетяженнє панщиною, забираннє ґрунтів — все се змушувало богатьох і богатьох виберати повне небезпечности житє на східно-українських просторах, нїж безвихідне поневоленнє в безпечнїйших сторонах західнїх і північних.

З українсько-білоруського Полїся, з Побужа й Галичини, з північно-західньої Волини суне маса селянського і маломіщанського осадника на полуднє і схід, посуваючи ся звичайно етапами — переходячи в поблизькі околиці: з Галичини на Поділє, з Побужа на Волинь, тим часом як звідси сила еміґрантів-утїкачів іде далї — в сусїднї части Браславщини й Київщини найчастїйше, поки кінець кінцем ся еміґраційна хвиля не перекотить ся до крайнїх своїх границь — заднїпрянських пустинь. Процеси про селян-утїкачів, дуже часті в тодїшнїх актах судів місцевих і трибунальських, дають по части понятє — коли не про розміри, то напрями сеї масової еміґрації. Бо переважні маси еміґрантів пропадали безслїдно для їх бувших панів і не знаючи, де вони опинили ся, їх пани не могли і вчинити процесу з їх новими дїдичами [3]). Тому про великість сеї еміґраційної хвилї дають понятє скорше ті переміни в залюдненню Східної України, які являють ся результатом сеї еміґрації.

В серединї XVI в. на полудневий схід від лїнії Київ-Браслав ми не бачили зовсїм постійних осель, з виїмком кількох (всього тільки трох!) правительственних замків. При кінцї першої чверти XVII в. міста і місточка рахують ся вже тут десятками, а села навіть сотнями. Так в Білоцерківщинї, де в серединї XVI в. що йно тільки сам замок збудовано, люстрація виказує 36 „сїл або хуторів” що належать до староства Білоцерківського, 9 таких же осад на міських ґрунтах, десяток сїл в шляхетських державах, крім того в Романівськім ключу 5 сїл, цїлий ряд міст і містечок: Таборівка, Трилїси, Гуляники, Сквира [4]). На Раставицї три місточка й коло 20 сїл [5]). Низше по Роси, в старостві Богуславськім 13 сїл [6]), в Канївськім звиш 20 [7]). За Днїпром в Переяславськім 25 сїл; крім Переяслава місточка Гелмязів, Яготин, Березань, Биків, Яблунів, Ірклїїв, Голтва, Кропивна, Золотоноша (се приватне, иньші королївські) [8]). Розширюєть ся значно сама територія

кольонїзації. На крайній східній границї, під московським рубежем бачимо ряд осад на горішнім Пслї: місточка Гадяч, Рашівка, Лютинка й ин. На Днїпрі зявляєть ся уже в першім десятилїтю XVII в. „староство Чигиринське," в порічю Тясмина [9]). Кольонїзуєть ся „пустиня Умань", де в 1620-х рр. бачимо місточка Умань, Городецьке, Бабанку. На межирічю Бога і Днїпра осадчий кн. Збаразьких Василь Босий поставив замок на Бершади, і він стає гнїздом пограничників, що під проводом Босого ведуть звідси партизанську війну з Татарами й Турками (до котрих належав поблизький Ягорлик); замок зруйнованно на жаданнє Турків в 1617 р., але порічє Бершади кольонїзуєть ся далї. Над Днїстром в тім же часї зявляєть ся замок в Рашкові зруйнований Турками в тімже 1617 р., але кілька лїт пізнїйше (1623 р.) бачимо тут уже ключ Рашківський Замойских. За пятдесят лїт від першої Авґустової „реформи" козачини людність східньої України зросла в ріжних місцях в 15-20 і більше разів [10]). А з тим незмірно зростала й чисельність самої козачини.

Примітки

[1]) Кольонїзація Східньої України на поч. XVII в. В звязку з соціально-економічними обставинами досї не була предметом спеціальних студий, так само і розвій козачини в звязку з сими факторами. Лїтература по історії кольонїзації Східньої України XVI-XVII в. Вказана в прим. 1 сього тому і в т. VI с. 285 і далї в прим. 3. Лїтература відносин соціальних і економічних в т. V прим. 3 і 7. До житя козачини сих часів деякі інтересні помічення особливо у Кулїша Исторія возсоединенія Руси т. II і III, дещо у Каманїна Къ вопросу о козачествѢ до Б. Хмельницкаго (Чтенія київські, VIII, зі збіркою документів). Спеціальнїйше вказано низше при поодиноких місцях.

[2]) Див. с. 55-7.

[3]) Досї, на жаль, не роблено близших розслїдів над сею еміґрацією, та розслїди ті утруднені й тим, що з актових книг найбільше інтересних з

сього погляду судів — житомирського, київського, браславського дуже мало заховало ся. Яблоновский в своїй моноґрафії про українську кольонїзацію (Źródła XXII с. 128 і далї) вибрав деякі відомости, головно з процесів трибунальських, та на жаль подав їх в формі дуже мало пожиточній. Наведемо все таки дещо: в Котелянській волости Ружинських (полуднева Житомирщина) знаходять ся втїкачі з маєтностей корецьких, полонських, заславських; в Чуднові, Коднї, Слободищах тамже — втїкачі з маєтностей полїських, і з Кремінеччини; в Ружинї і Білиловцї (тамже) з Побожа і Зах. Поділя; утїкачі з Поділя в східній Браславщинї — в Пикові, Немирові, Краснім, Погребищах, Липовцю, Дашові й їх волостях; рідше стрічають ся мандрівки сюди з Галичини та Побужа, але й такі факти є в процесах (а ще частїйше мусїли бути в житю): в Тиврові, Браїлові, Краснім, Бортниківцях (в Браславщинї) знайшли ся втїкачі з землї Галицької, в Рогізнїй — з Підляша; теж саме в Коднї — втїкачі з Баворова; в Турчинцї (Житом. п.) з Володавської волости; з Бельзкої землї — в Білилівцї. Втїкачі з горішнього Побожа (Багринівцї, Маркушівцї, Коморовцї) спиняють ся в Корсунї, Стеблеві, навіть Золотоноші, з Мозирщини — в Чигринї, Переяславі, Жовнинї. Найбільше за Днїпро ідуть з східньої й полудневої Київщини — перед перспективою панського режіму, що наступав на них, шукаючи дальших і безпечнїйших від панських претензій країв. Виходнї з Черняхова (коло Житомира) йдуть до Гоголева, Боришпільської волости, Прилук; з Рожева (на зах. від Київа) до Бикова, Жеребятина, Лубень, Сенчі, з Ходоркова (на полуд. від Рожева) до Бобровниці, Бикова, Басани, Березни, Сенчі; з Ржищева і Триполя — до Остерської і Боришпільської волости, до Кропивни, Пещаното, Жовнина, Лукомля, Сенчі; в Пиратинї знаходять ся втїкачі з Новоселець (гор. Побоже), з Лучина, Безрадич, Княжич (на зах. і полуд. від Київа); в Прилуках — з Чорнобиля, Воронина (Макарова), Черняхова, Рожева, Кривого (київське Полїсє і Житомирщина).

4) Źródła dz. V с. 137-8.

5) Źródła dz. XXII с. 214.

6) Ib. V с. 136.

7) Ib. с. 131.

8) Źródła V с. 132-3.

[9]) Ib. XXI c. 146.

[10]) По підрахунку люстрацій 1545-1552 рр. в воєводствах Київськім і Браславськім виходить усього коло 4400 родин — господарств (Архивъ Ю. З. Р. VII. II передм. с. 32-3). По даним коло р. 1625 Яблоновский виводить для тих же воєводств (дуже приблизно розумієть ся) загальну цифру коло 92 тис. димів, отже зріст більше як в двадцять разів! Се дає деяке понятє, хоч на докладність цифр, розумієть ся, не можна покладатись. При тім треба памятати, що в ліпше залюднених північно-західнїх частях збільшеннє не було так значне; навпаки — в слабше залюднених східно-полудневих частях залюдненнє зростало незмірно.

ЗРІСТ СХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ КОЛЬОНЇЗАЦІЇ І ЗРІСТ КОЗАЧИНИ, СФОРМОВАННЄ КОЗАЦЬКОЇ ВЕРСТВИ Й СОЦІАЛЬНО-ПОЛЇТИЧНЕ ЗНАЧІННЄ КОЗАЦТВА: ЗАВДАННЯ І ЦЇЛИ ЕМІҐРАЦІЇ, ПАНСЬКИЙ ПОХІД ПО СЛЇДАМ ЕМІҐРАНТІВ, СТРІЧА ЕМІҐРАЦІЇ З ПІДДАНСТВОМ, ТУТЕШНЇ ФОРМИ ЙОГО, ДРАЖЛИВІСТЬ ЕМІҐРАЦІЇ ДО ПАНСЬКИХ ПРЕТЕНСІЙ.

Людність сунула, шукаючи свободи від того панщинного гнету, що не давав уже й дихати в північних та західнїх краях, запрягши селянина як худобу в панське ярмо. В просторах Східньої України — сеї „нїчиеї", „божої та господарскої землї" він хотів бути паном своєї праці, не чуючи нїчого про пана й якусь залежність від нього. Але за ним слїдом ішов уже пан, з випрошеним у короля привилеєм на ті землї, де осїдав сей утїкач, де він збирав ся господарювати. Як ми вже бачили на иньшім місцї [1]), в останнїх десятилїтях XVII в. — скоро тільки показалися перші симптоми поліпшення господарських відносин, а між сими симптомами власне грав головнїйшу ролю отсей приплив осадників, робочих рук,-зараз ріжні пани, які мали спромогу слїдити за тутешнїми обставинами, помітили, що шанси тутешнього господарства по цїловіковій застої починають іти в гору. В сподіванню грядущих благ хапають ся вони за тутешнї ґрунти, одні перед другими випрошують собі від короля надання на тутешні „пустинї", як вони звичайно звуть ся в сих наданнях, або за дурничку змушують собі їх давнїх, номінальних власників продавати собі їх ґрунти. [2])

Були се переважно ріжні маґнати, високі репрезентанти місцевої адмінїстрації, які особисто чи через своїх підручних, намістників, факторів мали нагоду слїдити за тутешнїм житєм, і роспоряджали і своїми особистими, і урядовими засобами (з свого офіціального становища), щоб бороти ся з усякими перешкодами, закладаючи своє господарство на сїм вибуялім перелозї. Обстави тутешнього житя, повний брак публичного елєменту в тутешнїм житї — навіть такого слабкого суду і екзекутиви, які були в иньших провінціях держави, необмежене панованнє фізичної сили, кулачного права — робили тутешнє землеволодїннє і господарство монополїєю таких маґнатських риб першої величини — гетьманів, воєвод, що найменьше старост. Східня Україна стає з кінцем XVI в. і далї в XVII клясичним краєм маґнатських лятифундій, величезних розмірами, грізних необмеженною силою й властю своїх володарів „королевят", першорядних маґнатів, що володїють тутешнїми землями, або на праві приватнїм, дїдичнїм, або як доживотні державцї величезних тутешнїх королївщин — на практицї се майже нїякої ріжницї не робило.

Втікачі-еміґранти, що шукали обітованої безпанської землї, з кінцем XVI в. стрічають перед собою й тут, на „самій останнїй Українї" [3]) гладку стїну маґнатського панування, безконечну сїть маєтків, і попадають в руки нових панів, чи їх підстарост і офіціалїстів, в нове підданство — часом самі навіть того не підозріваючи, Правда, се підданство не було саме по собі дуже тяжке. Містечка й слободи, які закладали ся для уловлення сього еміґранта, обіцювали йому звичайно довголїтню свободу, на десять, двадцять і навіть тридцять лїт. Фільваркове господарство панське, з панщиною, поступало поволї, займаючи насамперед околицї близші з краями старшого засидження й панщинного хозяйства — Полїсєм, Волинею, Подїлєм, і довго не показували ся в новоосадженних пустинях [4]). Не можна було спішити ся з ним як з огляду на трівожні ще обставини тутешнього хозяйства, частї татарські напади, які робили фільваркове хозяйство занадто рисковним, так іще більше — з огляду на самий кольонїзаційний матеріал, страшенно ворожий і полохливий на пунктї всяких вістників підданства і його атрибутів. Ми мали нагоду бачити намальований рукою ревізора з 1590-х років образок тутешнїх відносин, з Слободищанської волости Тишкевичів (полуднева Житомирщина): при першій згадцї про те тільки, що селянські ґрунти будуть поміряні, а селяне вписані в інвентар, — вони однодушно запротестували й заявили, що зараз

підуть геть, „бо бувши людьми вільними, в неволі бути не хочуть” [5]).

Тому вичікуючи, поки тутешні кольонізаційні й суспільні відносини стверднуть відповідно, й новий осадник оговтаєть ся й привикне до гадки про нове панщинне ярмо, панське хазяйство не спішило ся з рільним господарством. Вдоволяло ся наїздною, рабівничою експльоатацією природних багацтв — як робленнє поташу, салїтри, та посереднїми доходами з підданської людности — корчемним і млинським правом, судовими доходами, згодом переходячи до ріжних натуральних поборів, як поволовщина, пчільна десятина і т. и., та ріжних помічних робіт [6]). Переглядаючи люстрації східно-українських староств з першої чверти XVII в., бачили ми, що доходи їх ішли головно з корчом і млинів, в дальшій лїнїї — з митних і судових доходів, поборів від рибних і звіриних ловів, та з лїсного промислу, веденого старостинськими факторами, або віддаваного в аренду [7]). Житомирське староство — крайнє на полудневім сходї, що має фільварки (люстр. 1622). В Київськім дохід дає головно аренда корчом, а далї: „мито, перевози, озера (рибні лови), подужне або торгове, обвістки (побори від приїзжих купців)”. Доходи Канївського староства вичисляють ся так: „з млинів, корчом горілчаних, поташових буд, чиншів, вин (судових), рибних ловів, перевозів, мит, обвісток і иньших пожитків” [8]); фільварку нї тут нї в Київі нема нї одного. Міщане „послушні” служать воєнну службу, дають коляди по 15 гр. і стацію для підстарости, так само по селах. В старостві Переяславськім тільки воєнна служба з міщан і стація з селян; доходи грошеві — з корчом і млинів. В Корсунськім міщане дають чинш, де вийшла свобода (всього його 200 зол.), але головний дохід з млинів і корчом (більше півчетвертої тисячі), з поташових буд (1500), з перевозів; з сіл не приходить нїякого доходу. В Білоцерковськім, Богуславськім, Черкаськім теж саме, з тою ріжницею, що міщане не дають і чиншу, а служать воєнну службу при старості [9]).

Такою безвиглядністю фільваркового господарства в даних обставинах треба пояснити і той факт, що поки закладають більше містечок, а розмірно меньше сіл, і через те міщанство далї становить дуже високий процент людности [10]), хоч властиво міського житя, торговельно-промислового було дуже мало, і людність має, навпаки, характер воєнно-хлїборобський та уходницький.

Хоч таким чином експльоатація підданської праці їх панами мала в сїм часї досить леткі й „невинні” форми, — одначе й вони викликали горяче невдоволеннє селянства. Тим часом як селянство західньої України більш меньш покірно двигало на собі тяжке ярмо панщини, тяжких даней і чиншів і всяких иньших атрибутів підданства, тутешнє ярить ся й протестує від легкого дотику панської руки.

Се може здавати ся дивним — і для людей, що стояли й стоять на становищу польсько-шляхетського світогляду — се тільки проречисте свідоцтво ненаситної претенсіозности й невдячности українського хлопа, що навіть против таких мінїмальних підданських обовязків бунтував ся й виступав. Одначе з становища тутешнього селянина се було вповнї зрозумілим і натуральним. Се ж були збігцї, які покинули насиджені місця, розірвали звязи кровні й господарські, перебули повні недогід і небезпечностей мандрівки і під грозою вічних татарських спустошень, вічно рискуючи бути забраним в неволю й піти невільниками за море, закладали своє господарство на те тільки, аби бути повними панами своєї працї, не дїлити ся її здобутками з паном дїдичом.

Еміґрація, як ми вже знаємо, йшла звичайно етапами. Втікачі, перше нїж пустити ся в східні пустинї, звичайно в своїй мандрівцї перебули близші до сих нових земель околицї, дозвільні, богаті дарами природи, лїпше загосподарені, з обовязками далеко низшими, нїж західно-українські чи полїські. Але вони не лишили ся й тут, а понесли далї свої голови під татарський аркан і шаблю, пішли на край українського світу, в саму печеру льва, щоб не знати пана й панщини, щоб свобідно шафувати богатими запасами дівичої природи. І от що йно встигли вони тут розглянути ся, розташувати ся, розгосподарити ся, — як уже якісь панські посїпаки починають чіпати ся їх, обмежуючи в правах палення горілки, варення меду, мелення збіжа, і т. и. Се дражнило їх, як перші прояви панського права і вістуни нових і дальших претенсій панської зверхности, — зверхности про яку тут нїхто не чував давнїйше — доки не осїли сї селяне, не скропили землї своєю кровю й потом і не надали їй тим вартости в очах панських.

Історія привілєґіованого землеволодїння і поневолення людської працї привілєґіованими верствами, розложена на сотнї лїт в иньших краях, була через те меньше примітна й драстична там в своїм степенованню, в своїх

етапах. Тут, в Східній Українї стиснена в кількадесятлїтнїм процесї перетворення „божих та господарських земель" в панські маєтности, вона кінець кінцем зводила ся до одного почерка королївського пера, до одного факту видачі з королївської канцелярії марного папірця, що робив сї вільні землї панськими маєтками, а вільних людей — панськими кріпаками. Се не могло не викликати гарячого протесту й обурення тих, на чий рахунок робили ся оті метаморфози. А дальші, будучі стадії сього процесу не могли бути їм не ясними. Проходячи етапами українські землї в своїй мандрівцї на схід, сї втікачі бачили з ріжними стадіями залюднення і ріжні фази соціально-економічного процесу, еволюції панського господарства й селянського поневолення, і значіннє тих перших вістунів панських прав і підданських обовязків представляло ся їм вповнї ясно. Вони знали на память сю ґамму пансько-підданських відносин і вгадували добре, яке *c* і *d* має наступати за скромним *a* і *b* панських претенсій на горілчану корчму, на млинську монополію й плату від жорен, на вини й пересуди. І тому сї перші претенсії так трівожили їх, викликали переходи з місця на місце, далї на безпанські землї, або — всякі проби увільнити ся від панської власти і панських претенсій.

Нам зрозуміле буде супроти сього таке явище, що право вільного палення горілки й варення меду, як побачимо далї, виростало тут до приціпіального питання високої ваги, тим часом як в Західній Українї радикальнїйші переміни в економічнім і правнім становищу селян проминали майже без слїду. Зрозумілим буде, що в лубенських маєтностях в 1620-х роках люде тїкають тому, що опікун сих маєтностей почав вибирати „неслиханныє податки пѢнежныє, быдлячиє, медовъ накиданє, горилки и селитры" [11]), хоч се на перевірку мабуть означало не більше як заведеннє грошевих чиншів, поволовщина й примусу купования собі певної скількости меду, горілки й салїтри з панських корчом і майданів. А пізнїйший „Самовидець", бажаючи пояснити причини великого повстання народнїх мас в середині XVII в., і зовсїм реально і з повним спочутєм беручи їх, очевидно не вмів вказати нїчого більше як те, що селяне — „любо во всемъ жили обфито — в збожахъ, в бидлахъ, в пасѢкахъ, але однакъ, чего не звикла была Украина терпѢти — вимисли великіє были от старостовъ и отъ намѢстниковъ и Жидовъ і чинши великіє, поволовщини, дуди, осипъ, мѢрочки сухіє, з жорновъ плату и инноє" [12]). Отже і тут тільки заведеннє чиншів, дани збіжем, поволовщини й ріжних оплат звязаних з млинським

правом. Все річи з становища тодішнього панського хозяйства — самі елєментарні, але для східно-українського селянина-еміґранта такіж незносні, як „невинні” анґлійські мита, що викликали епохальне повстаннє серед американських еміґрантів против їх анґлійської метрополії в XVIII в. Еміґрація вся і всюди має свої болячі місця, яких не треба доторкатись...

Примітки

1) В т. VI с. 279 і далї.

2) Приклади тамже. Польські історики, старші й новійші, приймаючи причину за наслїдок, бачуть навпаки в припливі еміґрантів результат панської господарки, заходів нових, польських поміщиків і державців; а наплив сих нових польських дїдичів і державців толкують як результат акту 1569 р., що відкрив двері в Східню Україну для польської шляхти й тим зробив переворот в тутешнїй кольонїзації й господарстві. На такім становищі стоїть і новійший польський дослїдник українського житя Яблоновский (Źródła XXII с. 113-4, 127 й ин.). Але при тім забуваєть ся факт, що в перших рядах фундаторів східно-українських лятифундій ідуть маґнати волинські, яким був сюди приступ вільний і перед 1569 в. Чогож сї Острозькі, Вишневецькі, Корецькі, Збаразькі, Ружинські etc. не пхали ся сюди перед тим, а так страшно заворушили ся в останнїх десятилїтях XVII в. й на — випередки з прихожими польськими панами, або й ще перед ними випрошують та скуповують ґрунти, розбирають королївщини в Браславщинї, на Поднїпровю і за Днїпром? Тому що помітили оте полїпшеннє господарських шансів через приплив робучої еміґрації. Се була головна причина, і вона тільки припадком стріла ся хронольоґічно з актом 1569 р., а властиво розвиваєть ся зовсїм самостійно й незалежно від нього в останнїх десятилїтях XVI і першій половинї XVII в. Акт 1569 р. вплинув тільки на національну закраску пансько-маґнатської верстви й її землеволодїння в Східній Українї (пор. т. VI с. 278 і далї); з становища соціально-економічного і кольонїзаційного він для Східньої України не мав ніякого особливого значіння, тим меньше не був „епохою”. Звісні нам економічні й соціальні обставини сунули сюди однаково з Волини чи з

Поділя, й хазяйство вело ся однаково прирожденними польськими панами й українськими маґнатами вихованими в тнхже соціальних поглядах і перейнятих принціпами тогож польського права.

3) Вираз Жолкєвского з 1619 р. (Pisma с. 364).

4) Див. в т. V с. 218 і далї.

5) Див. в т. V с 216.

6) Див. в т. V с. 220-1, т. VI с. 190-1, 229, також мою статю в Записках українського наукового товариства в Київі т. І. Господарство польського маґната на Заднїпровю перед Хмельниччиною: наведений тут образ з Миргородщини 1640-х років дає нам добре понятє про те, як виглядало панське хазяйство кінця XVI і початків XVII в. в околицях близших, скорше кольонїзованих.

7) Див. т. VI с. 229.

8) Źródła dz. V с. 117-8, 130, 131-2.

9) Źródła dz. V с. 132-4, 135-7.

10) Яблоновскій виводить (хоч і дуже гіпотетично) для східно-полудневої части Київського воєводства такі цифри міщанської й селянської людности коло р. 1625: 69 тис. міщан і 38 тис. селян, для Браславщини 225 тис. міщан і 85 тис. селян, тим часом для Галичини 124 тис. міщан і 447 тис. селян.

11) Див. т. V с. 220.

12) ЛЂтопись Самовидца с. 5.

ЗРІСТ СХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ КОЛЬОНЇЗАЦІЇ І ЗРІСТ КОЗАЧИНИ, СФОРМОВАННЄ КОЗАЦЬКОЇ ВЕРСТВИ Й СОЦІАЛЬНО-ПОЛЇТИЧНЕ ЗНАЧІННЄ КОЗАЦТВА: КОЗАЦТВО ЯК ВИХІД ДЛЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ЕМІҐРАЦІЇ, ВПЛИВ

ПРАВИТЕЛЬСТВЕННИХ РЕФОРМ НА СФОРМОВАННЄ КОЗАЦЬКОГО ІМУНЇТЕТУ, ПРАВИТЕЛЬСТВЕННІ ЗАХОДИ КОЛО РОЗЩЕПЛЕННЯ КОЗАЧИНИ, ЇЇ ОДНОЦІЛЬНІСТЬ, КОЗАЦЬКИЙ ПРИСУД ЯК ПРИНЦІП, СОЦІАЛЬНА ВАРТІСТЬ КОЗАЦЬКОГО ТИТУЛУ, СХІДНО-УКРАЇНСЬКІ МАСИ ПЕРЕХОДЯТЬ В РЯДИ КОЗАЧИНИ, ЗМІНА ХАРАКТЕРА КОЗАЧИНИ ПІД ВЛИВОМ ГОСПОДАРСЬКОЇ ЛЮДНОСТИ.

В сїм змаганню східно-українськоï еміґрації розминути ся з панською властю й її претенсіями, що сунули на неї, — спекати ся й не мати з нею нїчого, — несподївано для себе показало певний вихід сїй східно-українській людности польське правительство. Коли виявила ся неможливість утїкти від панського права міняючи місце пробутку, утїкаючи перед ним, — польське правительство вказало можливість утїкти від панського права зміною суспільного титулу, приступленнєм до нової, свобідної від панського права верстви — козацької.

Воно зробило се своїми козацькими реформами чи постановами, що мали управильнити на далї правне становище козаків. Розумієть ся, воно не мало при тім анї передчутя, що з тих постанов, які мали запевнити карність і порядок від козаків, буде зроблений такий несподїваний ужиток. А тим часом так вийшло. Приймленнє козаків на королївську службу, звільненнє їх від всякої иньшої, звичайної юрисдикції і пiдданнє під виключну власть і юрисдикцію їх шефа було вихідною точкою для ідеї козацького імунїтету, ідеї повного визволення козачини від яких небудь даней, повинностей, тягарів, від всяких обмежень домінїяльною властю та загалом від усякої власти крім своєї козачої.

Не знаємо, чи свобода козаків від усяких поборів, даней, тягарів і обмежень в правах з боку урядників чи державців була проголошена правительством відразу также виразно, як і свобода від усякої власти і юрисдикції крім козачої. Вона могла розуміти ся й сама собою, або бути виведеною як льоґічний наслїдок самого переходу козаків на королївську службу. В польській практиці часів Баторія була анальоґія для того в так званих вибранцях, селянах з королївщин, взятих на військову службу, що за се увільняли ся з усяких підданських обовязків, а під час війни діставали й платиню, як жовнїри [1]). І в українськім житю не бракувало для того анальоґії: в переводах селян на боярську службу, або в звільненню міщан

від усяких податків взаміну воєнної служби; тільки що бачили ми таку практику з того часу в ріжних містах Східної України [2]). Нема сумнїву, що вже в звісній нам петиції 1582 р. козаки стоять на такім становищу: свободи від усяких поборів, і з сим поглядом солїдаризуєть ся й правительство: козачина взаміну своєї служби дістає платню, звільняєть ся від усяких поборів і від усякої иньшої власти й юрисдикції крім козачої [3])

Сї привілєґії правительство призначало „особливо” для козаків „що беруть від нас платню”, себто реєстрових; але як у сїй стилїзації воно не рішаєть ся говорити *виключно* про сих тільки, так і в практиці не могла перевести такого принципу: зробити сї привілєґії виключним удїлом козаків королївських, взятих в реєстр. По перше тому, що правительство сього реєстру нїколи не могло утримати в порядку і удержати в реальнім житю (головно через неакуратне плаченнє платнї). По друге — через те що невеликим віддїлом реєстрових воно нїколи не могло вдоволити ся в своїх воєнних потребах і раз у раз кликало в свою службу ширші круги козачини з-поза реєстру, і тим самим не чуло за собою морального права виключити від користання з козачих прав сї ширші воєнно-служебні контінґенти, а тим меньше вважали се можливим самі козацькі круги. По третє — в інтересах карности і порядку правительство віддавало під козацьку юрисдикцію всю козачину, а тим самим і в сїй точцї підтримувало з свого боку погляди козачини на себе як на одну цїлість, якій мають прислугувати однакові права зовсїм незалежно від того, хто належить до того апокрифічного реєстру, а хто нї.

Правительство мало тенденцію розщепити сю одностайну масу козацтва: розрізнити статочнїйшу, „переднїйшу” частину, яку брало воно на свою службу, від ширших кругів козачини, що зіставала ся поза реєстром. По мислї правительственних ординацій, як ми бачили, ся правительственна козачина мала не тільки служити воєнним цїлям держави, але й сповняти обовязки поліцийні що до решти козачини:

мати нагляд над нею й стримувати від своєвільних вибриків. Та для сього треба було викликати суперечність інтересів між сими двома ґрупами, заінтересувати козачину реєстрову в правительственній проґрамі. Се можна було осягнути тільки, обдарувавши її якимись визначними прероґативами, зробивши сї прероґативи монополїєю реєстрової козачини та заінтересувавши її в монопольнім характері сих прероґатив: щоб реєстрова

козачина мала інтерес недопускати до сих монопольних прав ширші круги козачини і щоб вона так високо цінила права і привілеґії признані їй правительством, аж для них готова була наражати ся на ворожі відносини поза-реєстрових мас. Крім того мусїла б вона бути досить сильна, щоб могла витримувати таку ворожнечу, та силоміць здавлювати течії ворожі правительственній проґрамі. Але правительство сього всього не пильнувало. Воно занедбувало найперші обовязки прийняті на себе супроти реєстрової козачини, не платячи їй за службу. Воно не вміло утримати її на привілеґіованій позиції супроти козачини нереєстрової і раз у раз затирало границю між сими двома ґрупами, не пильнуючи реєстру і притягаючи до служби в суміш з реєстровими не-реєстрових. Нарештї ставило реєстрови занадто тїсні межі, занадто малою цифрою його означало, так що реєстрове козацтво в сїй цифрі не могло мати якесь значіннє, бути якоюсь поважною впливовою силою. І коли ми завважували вже в рухах 1590-х роках певну неохоту, ба навіть ворогованнє між властивим Низовим військом, більше сконсолїдованим, і добровольцями Наливайка (відзиви Лободи) [4]), і ще виразнїйше побачили в подіях по кампанії 1596 р., то мусимо мати на увазї, що ся ґрупа статочнїйших, чи льояльнїйших, чи консервативнїйших елєментів далеко не покривала ся понятєм війська реєстрового. Реєстру фактично в сих часах зовсїм не було; ся льояльнїйша ґрупа була далеко численнїйша нїж яку в теорії допускає реєстр (тисяча козаків по останнїй ординації 1590 р.) і нїякої охоти не мала бути втиснутою нї в офіціальну цифру реєстру, нї в офиціальні рамки прав і обовязків, поставлені правительством для реєстрового війська [5])

В таких обставинах кінець кінцем одиноким критерієм приналежности зіставало ся признаннє козацького присуду: хто признавав над собою власть і присуд козацький, був козак. Але присуд не зверхности уставленої правительством: ся зверхність звичайно мала характер номінально-гоноровий. Переглядаючи кореспонденцію в справах козацьких 1570-1600 рр., ми не стрічаємо тих правительственних шефів козацьких — Вишневецького, Оришовского, Язловецкого з реальними функціями справжньої власти над козачиною (найбільше впливів має Вишневецький, але очевидно як староста черкаський, а не іменований правительством козацький шеф). Козаки мають своїх власних гетьманів, а на іменованих правительством старших дивлять ся що найбільше — як на офіціальних посередників своїх з польським правительством. А про якусь реальну

власть над козачиною, командуваннє нею, виконуваннє екзекутиви з їх боку нема мови, і правительство в випадках, коли треба було якоїсь екзекутиви над козаками, звертаєть ся до козацтва через своїх спеціальних післанців, або пускає в рух воєнну силу держави. Плачевна історія плянів Язловецкого, офіціального шефа козачини [6]), показує ясно, як мало значила сама по собі правительственна повновласть в відносинах козацьких, коли сей повновластник не постарав ся особистим тактом здобути якийсь моральний вплив серед козачини.

Зоставав ся козацький присуд неофіціальний, козацька орґанізація і власть виборна, який офіціальне признаннє здобуває козачина в сих часах (згадана вище умова з черкаським старостою 1593 р.). Хто признавав над собою сей присуд козацький, вважав себе тим самим за козака, зовсїм незалежно від усякої офіціальної санкції, від усякого реєстру. Зрештою реєстру цїлими роками не було нїякого не тільки в житю, а й на папері, і соймовими постановами 1593-6 рр. властиво реєстрове військо було так якби скасоване на довгий час. По наборі 1590 р. аж в 1619р. почало ся списуваннє реєстру, і також, видко, не дійшло кінця, і реєстр не був переведений в житє. Але чи був він чи нї, се не зміняло річи в очах козачини. Вона стояла на тім, що неустанно служить річипосполитій: чи стояло військо козацьке на Низу, чи на волости, чи ходило на ріжні сусїднї землї. Стоючи на Низу чи десь на пограничних волостях, воно стерегло, мовляв, Татар і манїфестувало свою службу оповістками, які давало польським властям — нераз навіть серед відносин дуже напружених, коли правительственні власти дивили ся на козаків як більше на hostes patriae нїж на слуг короля і річи посполитої, якими себе заявляли в такій кореспонденції козаки. І супроти того, що польська адмінїстрація почувала себе на пунктї сторожі полудневих границь вповнї безрадною без помочи і вістей від козаків, вона не могла нїяк обійтися без зносин з козаками і користуванню з їх услуг на сїм пунктї, навіть серед відносин дуже напружених. Але так само представляла козачина службою й услугою річипосполитій і свої походи на турецькі та татарські чи молдавські землї — все се, мовляв, були походи на непріятеля св. Хреста й річипосполитої, чинені козаками в її інтересах і на її користь. І хоч в дійсности вони зовсїм непотрібні, або й шкодливі були польському правительству, козачина навіть в живі очи самому правительству рекомендувала сї свої своєвільні, заборонені походи, як заслугу перед державою. Вершком сього незрівняного лукавства служить лист Наливайка

до короля, цитований нами не раз уже: він весь державній в тоні рапорта „слуги й. кор. милости" про ті служби й заслуги, як він робив королеви й річипосполитій [7]). Але се не було становище Наливайка тільки, а взагалї козацьке. В 1583 р. пише Збаразький до короля, сповіщаючи його, що козаки, против найгострійших заборон королївських вчинивши напади на турецькі землї, „хваляться, що ходили з наказу (урядового) і тепер оповідають не инакше, як тільки, що, мовляв, служили ми річипосполитій" і випочиваючи по поході „на волости", вимагають собі кватир і запасів, як нагороду за службу [8]). Се таж нота, що і в листї Наливайка, який по трудах, понесених для річипосполитої в походах на її ворогів, претендує на відпочинок і виживленнє в коронних землях. Без сумнїву не було се самим тільки щирим непорозуміннєм, але й свідомою тактикою, свідомим лукавством козачини й її вождів — дати таку суґґестію суспільности й власти й самій собі. Могло се польських полїтиків горячійшої крови до фурії привести, але козаки не переставали стояти на такій, дуже вигідній для них позиції. Фактично вважаючи себе за самостійну полїтичну силу, зовсїм не залежну від правительства річипосполитої і в иньших випадках так трактуючи себе, вони в відносинах до правительства польського не переставали себе представляти слугами річипосполитої, що служать їй неустанно, роблять прислугу самим своїм істнованнєм і за се мають моральне незаперечне право на її вдячність, на певні права і привілєґії в її землях; право на виживленнє коштом людности сих земель, які вони обороняють, повну свободу від усяких поборів і тягарів, свобідне землеволодїннє...

Поки що ми спинимося на сих останнїх моментах. Козачина несе неустанну службу річипосполитої (хоче її чи не хоче річпосполита — все одинаково, козаки лїпше знають, що їй треба). Всї козаки, що лиш признають над собою присуд козацький і зверхність козацької старшини, являють ся причастниками сеї служби й прав та прівілєґій з нею звязаних. Реєстрові чи не реєстрові — всї служать однаково, і всї однаково від правительства звичайно не дістають нїчого, бо й реєстрові, коли якийсь реєстр був, найчастїйше нїякої платнї не діставали за хронїчним браком гроша. За се претендують козаки на певні суспільно-економічні права. Всї козаки не підлягають нїчиїй власти (крім козацької), не несуть нїяких податків і повинностей, самі й їх родини, з своїх домів і ґрунтів; їх не дотикають нїякі обмеження, які випливають звичайно з домінїальних прав:

право пропінаційне й т. иньші панські права їх не дотикають; вони свобідні від сього всього наслідком свого козацького імунїтету, за свою службу королеви й річипосполитій.

Прошу тепер се відповідно оцінити. В незвичайно горячий момент, коли східня Україна, як Новий Світ український, зароїлася новими осадниками, що йшли сюди шукаючи безпанських земель, і з смертельною трівогою бачили, як за ними суне панська хмара й сюди — в сей момент являється отся формула: хто пристає до козаків, того не дотикає панське право, той свобідний від усього за свою козацьку службу. Розвинена з правительственних ординацій для козачини тїснійшими козацькими кругами в останній чверти XVI в. ся формула з запалом підхоплюєть ся широкими масами української людности кінця XVI і першої половини XVII в. Однаково обставини східно-українського житя тих часів, навіть чисто господарського побуту, змушували тутешнього осадника бути заразом господарем і вояком, оборонною рукою вести навіть рільне хозяйство, як ми бачили; значить обовязок воєнний, участь в козацькій службі, коли того буде потрібно — не був чимсь особливо тяжким, чужим, диким для тутешнього господаря і не трудно було взяти на себе сей воєнний обовязок, коли він так багато обіцював в сфері тутешніх господарських відносин. І от справді що живо тільки — що хотіло позбути ся панської власти і всяких претенсій її в теперішности, перспективи панщини в будущині, — тисло ся тепер до козачини, піддавало себе під козачий присуд заявляло про свою приналежність до козацького війська.

Як давнійше, в середніх десятилїтях XVI в. було повно шуму від козацьких походів, а самих козаків не можна було ніяк вимацати між українською людністю, бо ніхто не мав інтересу признавати ся до козацького звання, манїфестувати себе козаком, — так тепер зріст козацької верстви далеко випереджує розмах воєнної енерґії козацтва. До козацтва горнуть ся маси людей, яких зовсім не тягне ні до пограничного воєнного спорту, ні тим меньше — до далеких заграничних походів, взагалї до „козацького хлїба”. Вони волїють хлїб звичайний, хлїборобський, хочуть під фірмою й покривкою козачини, під її зверхністю й охороною спокійно господарити „на волости”, не знаючи ні панів, ні їх посіпак — і для того пишуть ся в козаки. Козачина наслїдком того зростає страшенно. Як була се доба незвичайного, чисто американського зросту східноукраїнської кольонїзації — також буйно, по американськи разом з нею зростала, козачина.

Не тільки зростала, а й зміняла свій характер. Не була вже тільки побутово-кольонїзаційним явищем, буяннєм сил пограничної людности, нешкідною забавкою в руках пограничяої адмінїстрації й українського маґнатства. Стала катеґорією суспільного житя, многоважним явищем соціальним, а далї згодом — і національно-полїтичним. Стала формою, в який кристалїзували ся суспільно-економічні змагання українського демосу і його протест против польсько-шляхетського режіму, стала речником національних змагань української народности.

Номадний, добичницький воєнний елємент, яким була козачина XVI в., не счез. Навпаки він тепер зріс чисельно з загальним зростом української кольонїзації з кінця XVI в. і як елємент найбільше рухливий, неспокійний, галасливий, надавав далї туж добичницьку фізіономію козачинї. Але поруч нього в великий масі в ряди козачини війшов елємент зовсїм відмінний — господарський, хлїборобський, вповнї позитивний, який в козачинї шукав не безкарної самоволї, не добичництва, не широкого розмаху воєнної відваги, вічно-бурхливого воєнного життя, а ґарантій своїх особистих і маєткових прав, права на землю, права на працю й її результати [9]). Рівнобіжність (паралєльність) інтересів звязала во єдино сї зовсїм відмінні ґрупи. Для козачини воєнної ся козачина господарська була резервою, яка в кождій небезпечній хвилї прийде в поміч їй — особливо в небезпечних конфлїктах з правительством, які раз у раз виникали особливо на ґрунтї полїтичнім — тому що ся воєнна козачина не піддавалася бажанням правительства й псувала його відносини з сусїдами. Для козачини господарської козачина воєнна була тою активною (дЂйствующею) армією, яка хоронила її інтереси суспільно-економічні і в соціально-економічнім конфлїктї інтересів сеї господарської козачини з інтересами державної шляхетської верстви готова була йти в перший огонь, мобілїзуючи заразом своєю воєнною орґанїзацією масові сили української людности. Ся рівнобіжність основних інтересїв — гарантія самоохорони обох ґруп виглажувала, переважала певні суперечности, які істнували між сими ґрупами. Козачина чула, що завязавши сей союз, вона незмірно розширила й свої сили й круг своїх інтересів, і тому держала ся його свідомо.

Так само як пізнїйше оцїнила, з мотивів більше моральних, союз з тими інтелїґентськими кругами, на яких опирали ся національні змагання тогочасної України.

Стихія на перший погляд руїнна, антикультурна, козачина під сею руїнною покривкою крила в собі енерґію творчу, далеко в більшій мірі ніж той польсько-шляхетський елємент, що гордий своєю державністю і культурністю — звеличаний за се пізнійшими поколїннями — в дійсности був елєментом розкладовим, деструкційним. Попереднє столїтє козацької своєволї принесло безпечність, оборонність, кольонїзаційний і цивілїзаційний зріст „дикому полю” східньої України; се мусїли признати навіть його старі шляхетські вороги, що дїлом козацьким було відвойованнє східно-українського погранича для культури й оселости [10]). В новім столїттю під покривкою „українського своєвільства” наростала соціальна опозиція українських мас і національна енерґія українського елєменту, що спасала від розкладу і загибели українське житє.

Примітки

1) Див. т. V с. 335.

2) Див. с. 261.

3) Roskazuiemy.. aby potym nad tymi kozakami nizowemi zwłaszcza ktorzy żołd nasz biorą a w miesciech, miasteczkach i indziey mieszkaią, onych karząc i do więzenia sadzaiąc mimo wiadomosci starszego ich... iurysdykcyey nieprawnie w rzeczach potocznych nie używali, zadnych tedy podatkow, wymyslow wiecznie nie brali — Жерела VIII ч. 34.

4) Listy c. 66.

5) Супроти сказаного вище не можна вважати оправданим погляд, немовби то наданнє певних прероґатив козакам від Жиґимонта-Авґуста і Баторія почавши, прищіпило козачинї опортунїзм і звело з революційної дороги. Поза скромними петиціями правительству козачина вела далї свою полїтику фактичного розширювання своїх впливів, і фактичного володїння, і правительствеників козацьких можна бачити і не скорше як в другій четвертинї XVII в.

[6]) Див. с. 202.

[7]) Broel-Plater Pamiętniki II с. 214, виімки вище с. 303 і далї.

[8]) Sprawy wojenne с. 155.

[9]) Отже не давнїй комадний козацький елємент сїдає на землю, стає землеволодїльним і хазяйновитим, як представляють часто сей процес, а землеволодїльний, господарський елємент суне в козачину поруч тих воєнних елєментів, з економічних, господарських мотивів.

[10]) Незвісний на імя польський полїтик (Жерела VIII ч. 121, 1616 р.), зітхаючи за давнїйшими, лїпшими відносинами до козаків, так описує їх: Byli a prima origine w karnosci i posłuszenstwie, był y z nich ten rzeczypospoliłey pożytek, że wyparszy Tatarow z tych pol i kocowisk, gdzie teraz sami przemieskiwaią, zatrzymywali incursiones ich, _ ktore asz po Lwow przed tym bywali. Laudator temporis polonici пок. Кулїш в своїх ранїйших історичних працях теж стояв на тім становищу, що козачина, будучи на зверх елєментом руїнним, в дійсности була, фактором позитивним. „Козаки были призваны спасти народную будущность грубо реакціоннымъ способомъ”, як він формулує се в однїм містї (Исторія возсоединенія II с. 180); „колонизація опустѢлой Руси совершалась подъ прикрытіемъ козачества (с. 164). Тільки в пізнїйших своїх писаннях став він вповнї на становищу чисто шляхетськім, козачинї вповнї ворожім і через те вповнї одностороннїм.

ЗРІСТ СХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ КОЛЬОНЇЗАЦІЇ І ЗРІСТ КОЗАЧИНИ, СФОРМОВАННЄ КОЗАЦЬКОЇ ВЕРСТВИ Й СОЦІАЛЬНО-ПОЛЇТИЧНЕ ЗНАЧІННЄ КОЗАЦТВА: ОЦЇНКА СОЦІАЛЬНОГО ЗНАЧІННЯ КОЗАЧИНИ В ШЛЯХЕТСЬКИХ КРУГАХ; ПРИКРОСТИ ШЛЯХТЇ ВІД КОЗАЧИНИ, СТАЦІЯ, ПРИСТАВСТВА, ЛЕЖІ, „НЕПОСЛУШНІСТЬ” ЛЮДНОСТИ, СТАТИСТИКА „НЕПОСЛУШНИХ”, ЗАХОДИ ШЛЯХТИ ПРОТИВ НЕПОСЛУШНОСТИ, УХВАЛИ СОЙМОВІ 1601-1609 РР., ВИКЛЮЧЕННЄ КОЗАЦЬКОГО ІМУНЇТЕТУ З МАЄТНОСТЕЙ

ПАНСЬКИХ І ДУХОВНИХ, СПОРИ З СЬОГО ПРИВОДУ НА КОМІСІЯХ.

Проникливі політики і публицисти річипосполитої оцінили се принціпіальне значіннє козацтва досить скоро. В універсалї своїм до київської шляхти, побуджуючи її до участи в поході на козаків, підчас комісії 1617 р., Жолкєвский дав докладний вираз поглядови на козачину як на соціальний фактор, представника інтересів хлопства, глубоко ворожого шляхетському режіму і грізного для нього. „Та своєволя їх — писав він про козаків — долягає вам; ви що мешкаєте тут, особливо відчуваєте се, а з часом сей огонь може і в дальних сторонах вчинити щось небезпечне і прикре для річипосполитої; бо се хлопство, неприязне з природи своєї народу шляхетському, може поважити ся і на дещо иньше й гірше, коли його занедбати” [1]).

Отже козачина страшна тут не своїми спустошеннями, а як уоружене хлопство, його воєнна репрезентація; принціпіально ворожа шляхтї, вона грозить їй соціальним переворотом. А кілька літ пізнїйше (на соймі 1623 р.) оден з українських маґнатів, кн. Юрий Збаразький, малюючи той страх, в який вганяє козацтво державу й шляхетську суспільність, поруч затасканого мотиву турецької небезпеки через козаків звертає увагу на „власний домашнїй страх і неволю, яку терпимо від своїх же хлопів, — що скоро вибухне ся буря з причин релїґійних і великої надутости сих людей” [2]). В сих досить неясних виразах не тяжко уловити гадку оратора: страх перед козачиною, як речником українських мас в сфері соціальній і релїґійній, то значить національній в тодїшнїм розумінню, — і небезпекою, яку готовить поставленнє національної справи сим уоруженим „хлопством". Два роки пізнїйше, накликаючи правительство до великої уваги для козачини, бо вона грозить хлопською війною [3]), князь докладнїйше виясняє підстави козацької „арроґанції” (надутости) — національно-релїґійне і соціальне спочутє до козаків всїх кругів, які чують утиск релїгійно-національний і тягар панского права. „Сила козацька так сильна не тільки самою чисельністю тих розбійників, є ще дві річи по над те: великий авторитет їх злодійств і явна або скрита прихильність до них трохи не всеї Київської землї й Білоруси. Міста королївські і приватні, доми шляхетські, одні явно, иньші потайки, через страх, пріяють їм і бажають всякого успіху, і великими приятелями своїми вважають в утиску своїм.”

„Всї ті руські краї, каже він далї, що по части вважають себе пригнетеними *панською властю,* по части нарікають на ту унію по своїй дурноті — без сумнїву рушили ся б (з козацьким повстаннєм) і шукали б пімсти разом з ними” [4]).

Та сї далекосяглі, принціпіальні переміни в становищі козачини шляхетському загалови могли виясняти ся поволї, — далеко скорше місцева українська шляхта побачила з трівогою на цїлім рядї конкретних явищ, як зріст козачини підриває її економічні інтереси в цїлім рядї пунктів.

Найбільш драстичною, різкою була козацька „стація”. Для своїх воєнних контінґентів, за прикладом коронного війська, вона вимагає кватир і виживлення від державців королївщин, а також дїдичів українських — „приставств” і „леж”, як їх називали. Не дістаючи платнї від правительства, козацьке військо вважало за оправданє надолужувати се, як і польські жовнїри, таким кватированнєм та поборами — в першій лїнїї з королївщин, а далї — і з приватних маєтностей, і з зростом воєнних козацьких контінґентів сї домагання козацькі упадають все тяжшим тягарем на українську шляхту і її господарство. В цитованім уже листї кн. Збаразького до короля 1583 р, бачили ми здержливі, але дуже сердечні жалї українського маґната на сї козацькі приставства і їх претенсії з приводу „служби річи посполитій”. „Не инакше кажуть як тільки, що служили річипосполитій і беруть собі приставства по давньому... Давнїйше я жалїв ся на Янчу, що собі силоміць позабирав приставетва і наробив немало шкоди — тепер приїзжають і кажуть, що мають приставства у мене й наказують уряднику (панському), щоб давав їм поживу; називають навіть післанця (мб. королївського чи гетьманського), за відомостю котрого визначають ся їм приставства. Ледво можна упросити, щоб силоміць не брали, а далї тільки Біг зна що буде. Я певний того, що вони ходили (в похід на Турків) без наказу (королївського) і не вважаю (оправданим), щоб їм мали давати ся приставства” [5]), Таким чином в панських кругах, так само і в правительственних признавало ся, що козаки мають права на ,.приставства,” коли вони в службі річипосполитій. Бачили ми, що й ординація 1591 р. [6]) признала за ними се право, і щоб позбути ся їх леж і приставств, постановила, що козаки будуть стояти по за волостю, на Низу, і туди будуть їм посилати ся припаси старостами й державцями королївщин. З того виводу козаків на Низ, тим меньше з вивозу їм припасів туди, не

вийшло нїчого, і сей принціп виживлення козаків на волости зістався далї. А хоч сей обовязок виживлення козаків, а значить і право приставств, признавали ся тільки за королївщинами, як видко з наведеної постанови ординації, аде в дійсности без сумнїву козаки розтягали сю практику й на маєтности приватні. Так само з другого боку, хоч се право признавалося тільки за тими козаками, які були в службі річиполитій і тодї як вони сю службу сповняли, але претендували і користали з нього всї козаки. Тому що правительство звичайно не вміло зробити докладної границї між козацтвом служебним і своєвільним, а козацтво, як ми бачили, все і всюди вважало, що воно не инакше як служить річипосполитій, то вся козачина, як тільки чула себе в силї, — домагала ся приставств в українських волостях. Бачили ми, як Наливайко, жертвуючи свої услуги коронному гетьману, заразом просить йому вказати, де б його козаки żywnosczy do czasu słusnego dosięgac miali [7]), а й не діставши від гетьмана інструкцій в справі иприставств, і взагалї не прийнятий ним в свою службу, він чи то разом з Низовцями, чи осібно розкватировуєть ся без церемонії в українських волостях, і жадає приставки всяких припасів, „стацій і помірного" від державців і дїдичів, а навіть відомостей про доходи королївщин — очевидно для визначення якихось контрібуцій [8]). І у провідників властивої низової козачини се вічна, постійна нота у їх зносинах з воєнними й адмінїстраційними властями — вічне жаданнє, в більше або меньше делїкатних формах „не забороняти козакам хлїба соли в тутешнїх краях" [9]). Коли слабла рука польської власти на Українї, коли розходили ся крайні, найменьше дісціплїновані елєменти козачини, се скромне уживаннє „хлїба й соли" переходило в таке безпардонне наїздництво й грабованнє, яке позволяли собі не тільки Наливайківцї, а й Низовцї Лободи в тім часї, коли він так любезно просив не забороняти козакам хлїба-соли [10]). Але і в своїй найбільш льояльній формі се приставство докучало українській шляхтї, бючи її по кешенї, й крім того — через сї розкватаровання козаки ширили козачий фермент між українськoю людністю, помагали процесови її козачення.

Се козаченнє української людности підтинало в самім коренї господарські пляни шляхти на Українї. Маса людности, місцями — переважна маса її умикала ся з під рук шляхти: хапала ся ідеї козацького імунїтету, піддавала ся під козацький присуд і як козаки — відмовляла всяких даней і

повинностей, всякої послушности своїй зверхности — в містах маґістратам і войтам, в королївщинах — старостам і державцям, в приватних маєтностях — дїдичам. Перехід мас людности в ряди козачини стає вічною піснею в першій чверти XVII віка. „Пішли до них неоселі (golotowie), пішли засудженці, пішли втїкачі, повтїкали, покинувши поля, повтїкала челядь, зарвавши у панів — так що мало хто і до плуга має людей на Поділю", каже королївська пропозиція на сойм 1615 р. [11]) „Назбирало ся того гультяйства так, що трудно мати хлопа або наємника: до тої наволочи на своєволю плине все що тільки живе" [12]), завважає два роки пізнїйше Жолкєвский. Сучасний публїцист виливає старі жалї на урядників по королївщинах, що не ставлять нїяких перешкод в виходї підданих на козацтво: „така їх загальна поголоска, що давши підстарості червоний золотий, вільно йти на козацтво, а коли лотр-козак вернеть ся з розбою, дїлить ся з підстаростою тою здобичою, що награбили у убогих людей" [13]). А поруч з ними величезні маси людности виходять з „звичайної юрисдикції" під власть козацьку. Люстрації королївщин 1616 р. дають незвичайно інтересні цифрові ілюстрації сього процесу, що роспочавши ся з кінцем XVI в. йде потім все далї.

При старостві Білоцерківськім читаємо: при ревізії заступник державця кн. Ян. Острозького заявив, що „староство се, як і иньші всї староства Київського воєводства, спустошене вічними нападами татарськими, своєвільними людьми-козаками, що силоміць позаберали й присвоїли собі багато старостинських пожитків, а також і жовнїрами своєвільними з московської війни й иньшими, — так що староста має сам ледве четверту частину доходів" (значить кварти нема з чого платити). В містї Білій Церкві „міщанських домів послушних 300", які не дають нїяких податків, тільки відбувають військову службу, а „козацьких домів, що не хочуть бути під послухом [14]), є більше як 300" [15]). Але се ще не багато. В сусїднїм Богуславськім старостві було в містї домів послушних 200, непослушних 400 [16]). В Каневі домів міщанських послушних 160, домів козацьких непослушних 1346. „Сїл нїяких до того староства нема, тільки хутори, котрих більшість зайняли козаки [17]), бо їх більше нїж послушних підданих, але мають в них також свої ґрунти й міщане, тільки нїяких обовязків крім воєнної служби з них не несуть" [18]). В старостві Корсунськім подібне: в Корсунї послушних домів 200, козацьких 1300; в м. Стеблеві послушних

домів 100, козацьких 400 [19]). В старостві Переяславськім — в Переяславі домів послушних 300, козацьких 700 [20]); в м. Яготині послушних 50, „домів козацьких що не хочуть бути під послухом — 50”; в слободах: в м. Гелмязові „домів міщанських послушних 40, козаків непослушних домів 100”, в Бикові (торішньої осади) „домів міщанських послушних 30, козацьких 25”, в Яблонкові (теж торік осадженім) послушних міщанських домів 50, козацьких домів 30” [21]). В Черкасах домів послушних 150, „козацьких непослушних 100”; в Боровиці, що ціла сидить на слободі, „домів послушних 50 [22]), козацьких 100”, в Ірклїю — також слободі — „домів міщанських послушних 20, козацьких домів більше як 300”; в м. Голтві, що „доперва другий рік як осїла” — „послушних домів 30, козацьких домів 700”; м. Кропивна, осаджена торік, має домів міщанських послушних 30, домів козацьких 60 [23]); в Чигринї домів послушних 50, козацьких 500; в Данилові послушних 20, козацьких 280 [24]).

Ітак в самих вичислених люстрацією містах і містечках, окрім сїл, з одної тільки частини української території ми знаходимо коло сїм з половиною тисяч непослушних козацьких домів, пять раз більше нїж послушних... Се тодї як весь офіціально признаний контінґент козацький для цїлої України правительство хотїло обмежити одною тисячею [25]).

При тім „непослушних” козаків ми знаходимо в таких містах, які однаково не несли иньших обовязків крім воєнної служби — тільки що мали ходити в похід при старостї, а не під проводом козацького отамана. Знаходимо їх в новоосаджених слободах, котрих людність не несла однаково нїяких обовязків. Отже тут був не простий навіть опортунїзм, а принціпіальна неґація панського права. Люде заявляли себе козаками і не хотїли знати над собою пана, робили се умисно, щоб не мати нїчого з панською зверхністю — яка б вона не була, легка чи тяжка, одно слово — не хотїли бути послушними. В тім лежало революційне значіннє козачини з соціального і полїтичного становища, незалежно від того, бунтувала ся вона, чи жила в згоді з урядом в даний момент. Козак — се „непослушний чоловік”, homme sans foi et loi з становища шляхетської річи посполитої.

Ми розуміємо супроти того записку в тійже люстрації при м. Гуляниках (в київській околиці): „в сїм містї було осїлих домів більше нїж 300 — значно

більше, але розійшли ся на своєволю, а за ними повиганяно й жінок і дітей їх з міста, щоб охоронити ся від того, аби не приваблювати сюда козаків на мешканнє" [26]). З панського становища дійсно треба було силоміць розгоняти сї непослушні елєменти, аби не розмножали ся. Але не всї мали до того відповідну енерґію й відповідні сили та відвагу — зачіпати ся з козаками тут „яко на „Українї". І „непослушна людність" росла й множила ся, законопослушна поруч неї зводила ся, як ми бачили вже, зовсїм на дрібні ґрупи, а непослушний елємент задавав тон і чув себе хазяїном.

Візьмем кілька штрихів з дещо пізнїйшої люстрації 1622 р. В Каневі козаки „тягнуть собі всякі користи з піль і з рік, забирають собі мало не всї ґрунти не тільки в містї, але й по селах, і з того нема нїяких доходів", бо козаки сї „не чинять нїяких повинностей, анї послуху" [27]). В Переяславщинї по селах і хуторах, що належать до королївщини (числом 25) підданих послушних 280, а між ними живуть козаки — „уживають ґрунтів і усяких користей, і з них нема нїякого пожитку анї послуху — їх більше нїж тисяча". В старостві Богуславськім по всїх селах і хуторах „нема підданих послушних — хиба кілька, а все козаки" [28]).

Панство хотїло зломити сей принціп козацької непослушности.

Реабілїтуючи козачину по переднїх засудах в 1601 р., сойм, як ми бачили, пробував знищити козацький імунїтет. Соймова ухвала постановила, що козацька зверхність обмежаєть ся командою мобілїзованим козацьким військом, але не обмежує „звичайної юрисдикції" старост, державців і дїдичів над козаками, оселими в їх маєтностях, як звичайними підданими [29]). Але ся ухвала зістала ся несповненою, скільки її не поновлювано, і конституція 1609 р. напр. констатує виразно, що козаки таки далї не признають власти панів і старост, мають свій суд і беруть під свою юрисдикцію цїлі міста [30]). „Анї маґістратів по містах, анї старост, анї гетьманів не слухають, самі собі права уставляють, урядників і вождів настановляють і в великій державі свою осібну творять, так що тільки не кажемо: „власть Цезар дїлить з Юпітером", але не задовго і до того прийде, коли завчасу їх не стримаємо", завважає цитований вже полїтик з 1616 р. [31]). А десять лїт пізнїйше король в інструкції на соймики малює той самий образ ще в сильнїйших фарбах: „Домашня своєволя (козацька) так завзяла ся, що вже справдї, забувши вірність і підданство, заводять собі свою

удільну державу. На житє і маєтність невинних людей наступають. Вся Україна їм підвласна. Шляхтич в домі своїм не вільний. По містах і місточках королївських вся управа, вся власть в руках козаків. Захоплюють юрисдикцію, закони видають” [32]).

Коли зломаннє козацького імунїтету показало ся неможливим, інтересовані круги напирають на те, щоб докладно обмежити цифрою реєстру козацький контінґент, якому належать козацькі права, і щоб се обмеженнє, сей реєстр був дійсно переведений в житє: всї не включені в реєстр козаки щоб були позбавлені козачих прав. З другого боку добивають ся того, щоб се привилеґіоване козацтво істнувало тільки в королївщинах, а не в приватних маєтностях: коли мала в інтересах воєнної служби державі робити ся уступка з домініяльних прав сьому воєннослужебному козацтву, то ся уступка повинна бути зроблена коштом держави ж, її маєтностей, себто королївщин, а не коштом приватних прав і доходів. (Знов прошу памятати анальоґію з вибранцями, що набирали ся теж з королївщин тільки).

Уперве комісія 1619 р. виразно висунула сей принціп. По мислї її козацьким імунїтетом можуть користувати ся тільки вписані в реєстр козаки оселі в королївщинах; тут — постановляють комісари — козаки тільки повинні показувати адмінїстрації wszlaką uczciwość та в крайній потребі їздити на Татар з місцевим урядником, — більше від них не жадають тут (а й того мабуть не робили козаки в дійсности). Але реєстрові козаки, оселі в маєтностях приватних, або мусять вийти звідти до королївщини, або зрікти ся козацької юрисдикції.

Так проєктували комісарі. Але в козацьких кругах не допускали можливости, аби козак мав підлягати власти панській, і не хотіли робити такого прецеденту; тому в гіршім разї — коли б юрисдикція козацька в приватних маєтностях не могла бути допущена, козацькі круги ставили обовязком для козаків перейти до котроїсь королївщини [33]). Але при тім козаки таке обмеженнє козацького імунїтету самими тільки королївщинами вважали за „велику уйму вольностей, наданих привилеями покійних королів”. Се показує, що по приватних маєтностях вони так само як і по королївщинах весь сей час не хотіли признавати власти дїдичів (про се зрештою свідчать і згадані вище конституції), і тільки за браком подібних реєстрів, які маємо з королївщин, не можемо ми сього представити в цифрах. Даремно король поясняв, що тут входять в гру святі права

власности шляхти. „Не може король відібрати у кого небудь права власности, виймаючи підданих з послушности їх панам — він панує над вільним народом” [34]), казав він. Але козаки не могли порозуміти сеї аксіоми шляхетського права, і далї просили, а не можучи допросити ся — фактично не хотїли піддати ся сїй нормі.

Від другого десятилїтя XVII в. справа козацької юрисдикції по маєтностях приватних стає на довгі лїта предметом спору: вічні ухвали, вічне витяганнє її показує, що козаки не мирили ся з сим принціпом і однаково не піддавали ся панській власти і юрисдикції як по королївщинах, так і по маєтностях приватних. Для всеї козачини, незалежно від офіціальних обмежень, і незалежно від місця пробутку доконче хотїли вони мати одно козацьке право і оден козацький устрій.

Примітки

[1]) Gdyż to chłopstwo, ktore z przyrodzenia narodowi szlacheckiemu nie jest przyiazno, może się y czego inszego gorszego, będzie, li zanedbane, poważic. Матеріали до гетм. Сагайдачного в київ. Чтеніях. XV с. 147.

[2]) Ale i względem naszego własnego domowego strachu i niewoli, którą od swoich ze wlasnych chłopów cierpimy, gdyż prędko na nas ta tempestas eruptura est rozney religiey y wzdęcia tych ludzi — Listy ks. Zbaraskiego 77.

[3]) Imminet beli servilis periculum.

[4]) Жерела VIII с. 179 (уривок у Кулїша Матеріали с. 102, з хибною датою).

[5]) Sprawy wojenne c. 155.

[6]) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 11.

[7]) Listy ч. 41.

[8]) Архивъ III. I ч. 22 (Listy с. 39).

[9]) Лист Лободи з 1596 р. (Listy ч. 42), лист Сaська з 1595 ib. ч. 40.

[10]) A chleba soli w tym kraju zabraniacz ne racz, gdyżechmy nie iest przeciwni zwierzchnosci iego krol. mci naszego msciwego pana, tudziesz y roskazaniu wmci i wiemy iako mamy poważac msciwą laskę wmci naszego msciwego pana — l. c.

[11]) Жерела VIII с. 165.

[12]) Pisma żółkiewskiego с. 285.

[13]) Жерела VIII с. 176-7

[14]) Kozackich domów ktorzy niechcą być pod posłuszenstwem.

[15]) Архивъ Ю. З Р. VII I с. 290.

[16]) Zródła dz. XX с. 54.

[17]) В Архиві: ktorych wiecey 7 osiedli kozacy, се 7 мабуть вийшло через непорозуміннє, в Źródła dz. V с. 104 його нема, і пор. тамже с. 106.

[18]) Архивъ VII с. 308.

[19]) Źródła dz. XX с. 54.

[20]) Ibid.

[21]) Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 312-3.

[22]) В виданім, тексті 500, але очевидно помилка, пор. цифри 1622 р. (70 послушних і 120 непослушних).

[23]) Архивъ Ю. З. Р. VII I с. 313-4.

[24]) Źródła XX с. 54.

[25]) Комісарський проєкт 1617 р., як низше.

[26]) Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 316.

[27]) Źródła V с. 131 (цифра козацьких домів 150 тут, очевидно, хибна, Канїв не міг разом мати несповна 300 домів всього (140 послушних).

[28]) Źródła dz. V с. 132 і. 136.

[29]) Vol. legum II с. 401.

[30]) Постанови 1607 р.: ustawujemy, aby ludzi swowolni, kozacy zaporozcy w dobrach naszych mieszkający iurysdycyey starostow naszych y podstaroscich ich, *a którzy w dobrach panow* tak duchownych iako y swieckich, tedy iurysdycyey panow dobr onych podlegali (Volum. legum II с. 447). Постанови 1609 р., з покликом на постанову 1607 р.: iednak mimo tę konstytucyą y dawne zwyczaie wielkie bezprawie y swywolą ci kozacy czynią, (nie) tylko to zwierzchności starostow naszych y *panow swych* nie przyznawaia, ale hetmany swe y inszą formę sprawiedliwości swey maią і низше: Miasta też nasze y mieszczanie chcemy aby się pod ich jurysdykcye nie podawali y synom swoim tego czynić nie pozwolali (с. 465). Пор. конст. O swywoli ukrainnej 1607 р. (с. 443, див. ще низше).

[31]) Жерела VIII с. 174.

[32]) Prawie zapomniawszy wiary y poddanstwa udzielną sobie rzeczpospolitą stanowią. Ukraina wszystka iest od nich scholdowana. W miastach y w miasteczkach i. kr. mosci wszystek rząd, wszystka władza przy kozakach — Жерела VIII ч. 178.

[33]) Деклярації 1619 р. Pisma żółkiewskiego с. 330 і далї, про сї постанови низше.

[34]) Жерела VIII ч. 153 (1622).

КОЗАЦЬКИЙ УСТРІЙ І ПОБУТ КІНЦЯ XVI І ПОЧАТКІВ XVII В.:

ОРҐАНЇЗАЦІЯ НИЗОВА, СЇЧ, ЧИСЛО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА, ЙОГО ОРҐАНЇЗАЦІЯ, ЙОГО ПОДІЛ, СТАРШИНА КОЗАЦЬКА, КОЗАЦЬКА КАНЦЕЛЯРІЯ, ТЕРМІНОЛЬОҐІЯ, ВЛАСТЬ ГЕТЬМАНСЬКА, РАДА, ЇЇ ПРАКТИКА, ШЛЯХТА В КОЗАЦЬКІМ ВІЙСЬКУ.

При кінцї XVI в. козачина в своїй орґанїзації поступила вже досить далеко. Кореспонденція з рр. 1594-1600 і дорогоцїнні записки Лясоти з його подорожи на Запороже 1594 р. рисують її досить докладно [1]). Доповнивши їх вказівки з иньших сучасних пізнїйших записок можна виробити собі вже досить повне понятє про форми тодїшнього козацького устрою й козацьке житє, як воно в сих формах розвивало ся.

Головна вага сеї орґанїзації далї лежить на „Низу", і тут, на свободї від зверхнїх впливів і перешкод, головно розвиваєть ся сей орґанїзаційний процес.

Центром козачини Сїч, що в 1594 р. була на острові Базавлуку, над Чортомликом, „або як вони називають — на Чортомлицькім Днїприщу" [2]). Вона розпоряджала козацькими силами Низу і тою козацькою людністю, що „сидять по містах і селах, а признають ся до Запорожцїв" [3]); через те „мала великий авторитет не тільки на Українї, але і в цїлій Польщі [4]). Чисельні сили її Лясота лїтом 1594 р. рахував так: коло трох тисяч мобілїзованого війська на Низу, а кілька тисяч можна мобілїзувати з козачини, що була під зверхністю запорожського війська, а сиділа на Українї [5]); в моменти його приходу 1300 козаків були в походї з гетьманом на чолї, 400 козаків було розложено в засїдках, в чагарниках і очеретах, на татарській переправі, де вони підстерегали Татар; решта в Сїчи і в ріжних пунктах Низу [6]). Сама козацька старшина в листї до цїсаря рахувала козацького війська для далекого походу 6 тисяч — „старих козаків, вибраних людей", окрім козацької хлїборобської людности „в пограничних краях" [7]). При тім були ще ватаги козацькі, до яких Запороже не признавалось — „не знало їх і знати не хотїло" [8]). Коли в козацькім війську під час кампанїї 1596 року було по польськім звісткам коло 10 тис. [9]), то загальний козацький контінґент в 1590-х роках певно треба рахувати більше як у-двоє. Добре ознайомлений з українськими справами біскуп

Верещинський, фантазуючи про хрестовий похід на Крим з козаками, рахує козацькі сили на 20 тис. [10]).

Військо козацьке досить добре споряджене і орґанїзоване. На Сїчи розложена козацька гармата; приїзд і виїзд послів салютують гарматними стрілами. Є й музика військова. Коли Лясота з козацькими послами виїздив з Сїчи, загреміли військові барабани й труби, залунали вистріли з гармат [11]). Рішеннє йти на війну з Татарами, прийняте військовою радою, було салютоване теж військовою музикою й стрільбою [12]). Під Києвом ми бачили козацьке військо на човнах теж з музикою. В реєстрі 1601 р. бачимо військових сурмачів, трубачів і довбишів [13]). Мабуть був і скарб військовий, де в запасї були ріжні річи (Лясота дістає в дарунку шубу з куниць і шапку з чорних лисиць) [14]). Була своя флотиля, з самодїльних чайок і забраних від Турків кораблїв: Лясоту з послами відправили на турецькім „сандалї” [15]). Був кінський ремонт: не тільки лїтом, а й зимою перегодовували ся в степах козацькі табуни — Лясота каже, що місцем пробутку їх служив острів Хортиця [16]).

Військо дїлить ся на полки, кождий з пятисот козаків; на чолї полку полковник [17]). Полк дїлить ся на сотнї, кождою командує сотник. Сотнї складають ся з десятків, з отаманами на чолї [18]). Порядку в війську пильнують „осаули”, штабовцї гетьмана — вони скликають напр. козаків на раду, і Лясота прирівнює їх до „ляйтнантів” [19]). Досить докладну схему козацького війська на порозї XVII в. дає нам записка про виплату „жолду” Запорожцям на ливонську війну [20]). Тут вичислені: „гетьман”, „обозний”, „писар”, чотири „полковники”, вісїм „осаулів”, 20 „сотників”, 152 „десятники”, 16 „прапорників, сурмачів, довбишів (bembenicze), трубачів”, 1799 рядових („чорних пахоликів”), 12 пушкарів, 20 фурманів; всього 2032 люда. Значить: чотири полки по 500 чоловіка (приблизно) в кождім; полк складаєть ся з пяти сотень, сотня має неповний десяток курінів або десятків, з десятниками або отаманами на чолї. Та се був рахунок офіціальний, а в дїйсности в полку і тодї бувало більше нїж по 500 душ — очевидцї рахували козаків в ливонській війнї на 4 тис. [21]), а пізнїйше з розростом козачини, поруч офіціальних полків були ще так сказати надзвичайні полки, і в полках по кілька тисяч козаків — напр. в Хотинській

битві рахуєть ся полків 11, в кождім від 1600 до 4000 тис. козаків [22]). При кождім полку є корогва, сурмач, довбиш, трубач (яка ріжниця між трубачем і сурмачем, се неясно); вісїм осаулів були правдоподібно при гетьмані всї, як його адютанти і штабовцї. Гарматою завідує обозний, в ранзї полковника. Канцелярію веде писар. Цифри платнї дають понятє про відносини сих ранґів: гетьман має 120 зол. на чверть, полковники і обозний по 30, осаули по 26, сотники по 15, писар тільки 10, „десятники” по 9; пушкарі по 12, музиканти і прапорники по 8, козаки рядові по 7, фурмани по 3.

Як бачимо служба писаря цїнила ся дуже невисоко в порівнянню з воєнними урядами, хоч як важне було становище сього канцлєра війська. Він виготовляє й контрасіґнує всї важнїйші листи, що виходять від імени війська: „Иванъ Кречковичъ, писарь войсковый, именемъ всего войска", як читаємо на грамотї Косинського 1593 р. [23]). Переважно маємо листи писані польським властям і по польски, в звичайнім тодїшнїм епістолярнім стилю. Але є грамоти й листи українські [24]). Крім підписів вони стверджують ся військовою печатю [25]). Найдавнїйший досї описаний ориґінал, з печатю війська запорозького, маємо з р. 1603 (гетьмана Крутневича); печатка має відтиск на папері козака з написом наоколо: „Печать войска запорозкого” [26]).

Військо козацьке в своїх листах, грамотах титулує себе звичайно „військом запорозьким”, залюбки теж зве себе „рицарством запорозьким”, або „рицарством війська запорозького” [27]), а в грамотї Микошинського 1594 р., переданім нам в нїмецькім перекладї Лясотою, зветься воно „вільним військом запорозьким” [28]). Ся остання титулятура без сумнїву добре передає погляд козаків на себе, зазначений вище — як на самостійну полїтичну силу, що сама виключно собою роспоряджає і нї від кого не залежить [29]). Вони продають свою службу сусїднїм володарям, як польському королеви так і иньшим, але коли в своїх листах звуть себе „нижайшими слугами” короля, цїсаря, чи кого иньшого, то се з їх боку тільки етикетальна формула — й на такі етикетальні ґречности, що нїчого не коштують і до нїчого не обовязують, козачина була дуже щедра. Але коли в 1620 роках польське правительство занадто доїло їй пригадками, щоб не нарушала своїми походами згоди з Турками, військо козацьке дало

кінець кінцем таку відповідь: „Знаємо, що король помирив ся з цїсарем турецьким — але не ми!” 30).

Себе між собою козаки титилують товаришами (термін прийнятий і в польськім війську) — напр. в листї 1597 р. гетьман Василевич просить польску адмінїстрацію показати довірє „товаришам нашим К. Підвисоцькому і Г. Рожі” 31). Уживана й назва „товариства” для означення певної части, або цїлого війська — Байбуза напр. скаржив ся за погромленнє „товариства нашого” 32). З польської сторони в ґречних зносинах титулують їх „молодцями”, або „панами молодцями” (panowie mołojcy) 33).

Вибраний військом старшина титулуєть ся „гетьманом” або „старшим". Гетьман — титул не офіціальний: се слово уживаєть ся широко в сучасній українській і польскій суспільности в значінню головного начальника, і такий титул прикладаєть ся до іменованих правительством і виборних шефів козачини: гетьманами титулуєть ся і Оришовский, і брати Ружинські, і козацькі ватажки з власної ініціативи і виборні вожди козаків 1590-х рр. 34). І самі шефи козацькі титулують себе гетьманами, навіть в офіціальних листах, навіть в зносинах з польськими властями — напр. Полоус підписуєть ся в своїм листї до кн. Радивила: Phiedor Polous hetman woyska zaporożkiego y wszystko rycerstwo 35); Шаула в листї до кн. Ружинських: Mathwiey Sawla Hethman i wsze RyczersthwoZaporowskie; 36) Василєвич в своїм унїверсалї до української шляхти: Ihnath Wasilowicz Hetman ze wszitkim woiskiem zaporowskim; Байбуза в листї до канївського підстарости: Tychon Baybuza Hetman wssitkiego woyska Zaporoskiego 37); Микошинський в повновласти послам до цїсаря теж титулує себе гетьманом 38). Не беру в рахубу Наливайка, що в своїм листї до коронного гетьмана і короля титулує себе гетманом 39) — але й Кішка в листї до короля 1600 р. титулує себе так само 40). Але король в відповіди називає його тільки старшим (Starszemu i rycerstwu woyska zaporożkiego) 41), і сим скромнїйшим титулом часто титулують себе козацькі вожди і самі, напр. Лобода в листї з поч. 1596 р. — Hrehory Loboda starszy nad woyskiem zaporożskim y wszystko Rycerstwo Zaporoskie, і тойже Байбуза в листї до гетьмана польного 42). „Старшим” називає козацького начальника і

конституція 1601 р. Отже се quasi — офіціальний титул.

Старший вибирається військом, і сим правом вибирати свого шефа військо дуже дорожить. Тільки крайнїм опортунїзмом, бажаннєм за кожду цїну дістати поміч від правительства і нею побити противну партию подиктоване було прошеннє Байбузовцїв в їх боротьбі з Полоусовцями, щоб правительство дало їм старшого від себе. Коли правительство, сповняючи соймову постанову, хотїло в комісиях 1617-9 рр. добити ся, щоб військо приймало старшого, іменованого королем чи гетьманом, військо противилося тому дуже завзято. В деклярациї 1617 р. вони стоять при тім що старший їх має бути вибраний „нами самими, нїким иньшим”, тільки затверджений правительством 43). А хоч при переговорах 1619 р. не вважали можливим так боронити сього принципу, обминаючи конфлїкту з правительством, одначе в дійсности не вважали можливим приймати накинених їм старших, і на практицї в війську міг роспоряджати тільки такий старший, якого військо хотїло.

Справи військові сей виборний старший порядкує без огляду на офіціальних шефів козачини: в переговорах з козаками 1594 р., в їх нарадах нїде нема згадки про те, що козаки рахували ся з гадками чи з самим тільки істнованнєм таких шефів; для них вони, як я вже сказав, були тільки посередниками в зносинах з польським правительством — та й то тільки часом, коли такого посередництва було треба. Натомісць невідмінним участником всяких справ являєть ся саме військо, через свою раду. Сей принцип зазначує й звичайна формула гетьманських листів, де поруч самого гетьмана згадується звичайно й військова старшина й військо („з усїм військом запорозьким”). Як взірець особливо докладної формули послужить вам лист гетьм. Кішки з 1600 р., де на закінченню фіґурує: „Самійло Кішка гетьман, полковники, сотники і все рицарство вашої кор. мил. війська запорозького” 44).

Оповіданнє Лясоти досить докладно знайомить нас з практикою козацького народоправства 45). Справи обмірковуються або в тїснійшій радї старшини — прибічній радї гетьмана, або на радї загальній. ту і другу Лясота зве „колом” — може бути, що вона так звала ся дійсно, по анальоґії „кола рицарського” у польського жовнїрства, але се рівнозначне і з „військовим кругом" донських козаків, і відповідає реальному виглядови ради, що мала

форму круга, в центрі якого стояла старшина. Всї вайжнїйші справи дають ся на рішеннє загальній військовій раді. Звичайно скликає її гетьман, збираючи через своїх осаулів все військо, яке є на місцї. Але вона збираєть ся часом і з власної ініціативи. Коли виникають труднїйші питання під час наради, рада для докладнїйшого обміркования делєґує або делєґатів з поміж себе або старшину — тїснїйшу раду, яка результати своїх нарад предкладає загальній радї. Загальна рада розбиваєть ся таким чином на дві ради — тїснїйшу й ширшу раду демосу, що жде докладу тїснїйшої ради [46]). Буває одначе й так, що рада загальна рішає справу, не ждучи докладу тїснїйшої ради, й накидає своє рішеннє їй. Взагалї на радї демос поводиться супроти старшини вповнї свобідно й безцеремонно, і ся похопність війська зараз радити над усїм загальною радою, піддаючи ся легко самогіпнозу юрби — була слабкою стороною козацької орґанїзації; вона одначе з часом ослабла трохи. Ultima ratio — гетьман зрікається проводу, то значить ставить питаннє про довірє. Рішенець обявляєть ся криком і киданнєм шапок. Докладнїйшого раховання голосів, або констатовання більшости нема — се міркуєть ся на око. „Як вибирається гетьман без порядку [47]), не подачею голосів, а самим криком і киданнєм шапок на кандидата, так і позбавляєть ся власти часто капризом черни", каже пізнїйший Собєский [48]). В принципі рішеннє, очевидно, має бути одноголосним, і більшість силкується прихилити до своїх гадок незгідних з ними, навіть погрозами й терором. Форм представительства нема. Взагалї своєю примітивністю й хаотичністю військова рада сильно пригадує старе українське віче [49]).

Між старшиною і між тою верхнєю верствою козачини, що була її офиціальним і неофіціальним штабом, і в сїм часї було ще чимало ріжних шляхетських осіб. Байбуза, нарікаючи на Полоусові своєвільства, що він побив козацький віддїл з 120 чоловіка, висланий під проводом осаула Скалозуба на татарські перевози, згадує, що при тім погинуло „уцтивих шляхтичів, дійсно значних, до кількадесять чоловіка" [50]). Не кажучи про ріжні шляхетські одиниції скомпромітовані в козацьких рухах 1590-х років [51]), бачимо ми на чолї козацтва родовитих шляхтичів українських, як Байбуза, Кішка. І двадцять лїт пізнїйше між козацькими делєґатами при переговорах з польськими комісарами стрічаємо цїлий ряд шляхетських імен, українських і польських [52]). В делєґації, правда, могли вони вибирати

ся з огляду на їх завданнє — переговорювати ся з польськими панами; але нема сумнїву, що шляхетського елєменту в верхнїй верстві козацькій було таки досить.

Примітки

[1]) Як вище було сказано, Лясота їздив аґентом від цїсаря на Запороже, щоб заохотити козаків до діверсії на Татар; він був в Січи від 9/VI до 2/VII 1594 і досить докладно описав сю подорож і свої переговори з запорозьким військом в своїм дневнику, що обіймає рр. 1573-1594. Оповіданнє сухе, без прикрас; Слезак родом, Лясота дещо розумів з українського, наводить українські вирази, але часто польонїзує їх, або підмінює польськими. Його дневник видано в р. 1866 п. т.: Tagebuch des Erich Lassota von Steblau, herausg. von R. Schottin (по сьому виданню цитую); российський переклад з коментарем Ф. Бруна: Путевыя записки Эриха Лассоты, Спб., 1873, і в Мемуарах относящихся къ исторіи Южной Руси, виданих під ред. Антоновича, кн. I (1880).

[2]) Лясота с. 210.

[3]) Ibid с. 216.

[4]) Ibid. c. 219.

[5]) Ibid. c. 216.

[6]) Ibid. c. 210.

[7]) Ausserhalb des Landsvolkes an Gränzen c. 222.

[8]) Listy c. 66.

[9]) Див. вище рахунки війська під Лубнами, по великих стратах в попереднїх битвах. Таким чином рахунок Хлопіцкого, що козацького

війська може бути 8 до 10 тис. (Лясота с. 216), не був властиво неправдивий, хоч Лясота його й збиває: таке військо, без сумніву можна було зібрати, добре сипнувши грошима і не роблячи дуже великого розбору.

10) Лист друк. в додатках у Стороженка с. 314.

11) Ор. с. 223, пор. 210.

12) с. 214.

13) Див. низше с. 282.

14) с. 220 (инакше каже Папроцкий, див. с. 292).

15) с. 223.

16) с. 210.

17) Хлопіцкий ein Polkownik, das ist ein bevehlshaber über fünf hundert Man — с. 220, пор. лист Саська з 1595 р. що підписав ся на нїм „połkownik woyska zaporoskiego” — Listy c. 64, полковники на листї Кішки 1600 р. — як низше. Супроти сього Куліш непотрібно доводив, що полковників козацьких в тім часї не було (Ист. возсоед. II с. 37-8) — на тій підставі, що їх нема в листї Косинського. Але можливо, що уряд сей що йно виробляв ся тодї, й згадуєть ся досить рідко.

18) Сасько Федорович і Ничипор unsers Kriegsvolcks bevehlshaber über hundert Man — Лясота с. 222; сотники в листї Косинського 1593 р. — див. далї; „сотник войска... козаковъ гетмана Лободы” — в процесї 1596 р. (Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 35), сотнї й сотники Наливайкові — Ист. возсоед. II, дод. с. 437. Десятки з отаманами в реєстрі 1581 р. — Źródła XX в. 154 і вище с. 155-6. „Атаманья” в цитованім листї Косинського, пор. лист Байбузи — Listy ч. 60; в згаданім процесї 1596 р. Ганський „ся озывалъ атаманом сотни того то Слуцкого”, нарештї полковники, сотники й отамани — в листї Кішки 1600 р. — Жерела VIII ч. 72.

19) jassawuli, welches bevehlshaber undt etwan wie Leuttenand mächten gerechnet werden Лясота с. 214.

[20]) Кіевская Старина 1886 кн. 2, пор. Górski Historya piechety с. 243; сей другий реєстр трошки відмінний, десятників тут 157, і є ще иньші ріжниці в цифрах: платні гетьману 200 зол., осаулу по 25; при кінці; pro plumbo, pukere pixidario 500 fl., pro pannis 12.640 fl.

[21]) Див. низше.

[22]) Жерела VIII с. 250

[23]) Архивъ Ю. З. Р III. I с. 56.

[24]) Напр. досі найдавнійший з гетьманських листів — Микошинського з 1586 р. (Listy с. 34), згаданий лист Косинського 1593 р., грамота Крутневича з 1603 р. (К. Стар. 1898, I).

[25]) Dessen zu urkundt und mehrer gewissheit haben Wir unsern gesandten diesen volmachtbrieff mitgeben, somit unter des Kriegsvolcks Insigill verfertiget und von unserern schreiber Liew Woronowic mit eigner Handt unterschcieben worden — повновласть послам у Лясоти с. 222.

[26]) К. Старина 1898, I с. 3.

[27]) Напр. лист Байбузи 1598 р.

[28]) Ich Bochdan Mikossinssky hauptmanu der Zaporoser sampt der ganzen Ritterschaft des freyen Zaporosischen Kriegsvolcks — с. 222.

[29]) Вище с. 140.

[30]) Жерела VIII ч. 179.

[31]) ркп. бібл. орд. Замойского.

[32]) Listy с. 89. Се те, що Лясота перекидає словом gesellschaft (напр. с. 210, 216 й ин.).

[33]) Напр лист С. Батория з 1578-9 р. — Acta S. Batorei с. 131,136, Претвича 1596 р. — Listy с. 55, Замойского з 1600 р. — ib. ч. 74, короля з р. 1620 —

ркп. бібл. Замойского й ин.

34) Гетьман Оришовский напр. в листї Батория — Acta S. Batorei c. 436, у Бєльского с. 1360 і в процесї 1586 р. — Архивъ VII. I ч. 35; гетьман М. Ружинський — в протесті київського маґістрату, Архивъ III, I ч. 7; гетьман Лобода — напр. в листах Острозького (Куліш Ист. возсоединенія с. 431 і д., Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 26,35.

35) Археограф. сборникъ VII ч. 39.

36) Listy c. 48.

37) ркп бібл. Зам.

38) Лясота с. 222.

39) „Семерій Наливайко запороский гетман” в листї до коронного гетьмана 1594 — Listy ч. 41, Semery (хибно надруковано: Semexy) Nalewayko Hetman i wszystko rycerstwo в листї до короля 1596 р. — Broel-Plater II с. 218.

40) Жерела VIII ч. 72 (див низше).

41) Ibid. ч. 73.

42) Tichon Baybuza starszy, atamany y wszystko woisko Zaporozske -Listy c. 60.

43) Pisma Źółkiewskiego c. 32.

44) Жерела VIII ч. 72.

45) Тексти наведу зараз низше.

46) У Лясоти виходило б, наче старшина умисно усувала ся чи усувана була з загальної ради — немов би на те, щоб не стїсняти її в нарадї; але з иньших оповідань такої практики не знаємо, і можливо, що він не порозумів сього явища. Пор. оповіданнє польських комісарів 1619 р. про те, як рада, з огляду на неможливість вести дебати в повній радї, позволила, щоб гетьман з кількадесятьма иньшими старшинами вийшов з ради і вів

переговори з комісарами осібно.

[47]) Tumultuario modo.

[48]) Commentarii c. 113.

[49]) Впливи конфедераційних практик жовнїрських, теж досить правдоподібні, очевидно, пішли в тім же напрямі.

[50]) Listy c. 89.

[51]) Див. мої матеріали до іст. коз. рухів.

[52]) Pisma żółkiewskiego c. 322, 339, іще див. низше.

КОЗАЦЬКИЙ УСТРІЙ І ПОБУТ КІНЦЯ XVI І ПОЧАТКІВ XVII В.: ОПОВІДАННЯ СУЧАСНИКІВ ПРО КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО І КОЗАЦЬКИЙ ПОБУТ: ЛЯСОТИ, ПАПРОЦКОГО, ҐАМБЕРІНІ, ЯКУБА СОБЄСКОГО, СТАРОВОЛЬСКОГО, БОПЛЯНА — ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА, МОРСЬКІ ПОХОДИ, ВИБОРИ ГЕТЬМАНА І ГЕТЬМАНСЬКА ВЛАСТЬ, РЕПУТАЦІЯ КОЗАЦЬКОЇ ВІДВАГИ; КОЗАЦЬКИЙ АСКЕТИЗМ, ТЕОРІЯ ПРО ВПЛИВИ ЗАХІДНЇХ МОНАШО-РИЦАРСЬКИХ БРАЦТВ НА ОРҐАНЇЗАЦІЮ СЇЧИ.

Подану вище загальну схему козацького устрою, витягнену з наших джерел, оживимо кількома образками з оповідань Лясоти й иньших джерел.

„На Базавлуку, пише Лясота [1]), мали козаки тоді свій табор. Кілька поважнїйших вислано, щоб привитати нас іменем усього товариства, а як ми приїхали, дано багато вистрілів в гармат. Коли ми вийшли на беріг, нас провели зараз у „коло”. Тому що кілька день перед тим гетьман Богдан Микошинський на 50 човнах, і в них 1300 люда, вибрався на море, то ми в „колї” заявили, що ми дуже тїшимося, заставши тут рицарське товариство в добрім здоровю, але що пана гетьмана нема на місцї, і військо не все в зборі, то ми сим разом не хотїли б приступити до предмету нашого

посольства, а воліли б відложити се до щасливого повороту гетьмана і иньших. Вони се прийняли з вдоволеннєм, і ми пішли в наші хижі — що вони звуть „коші", — зроблені з очерету й накриті кінськими шкурами від дощу.”

„20 червня мали ми „авдіенцію” і передали „колу” нам поручене. Потім вони попросили нас відійти і прочитавши публично переданий нами лист, зажадали, аби кождий з присутних висловив свою гадку. Коли ж на перше й друге жаданнє гетьмана всі мовчали, тоді, як у них звичай при важнійших справах — розділили ся вони й утворили два „кола” — в однім старшини [2]), в другім прості люде, те що вони звуть „чернь” [3]). Після довгих нарад чернь нарешті своїм звичайним криком рішила йти в службу його цїс. величеству і на знак того кидала вгору шапки. Прибігли зараз до другого „кола”, старшинського, і грозили ся йому, що коли хто буде тому противити ся, то вони тих покидають у воду й утоплять [4]). Але старшина зараз згодила ся, бо не могла противити ся черни: вона розяривши ся стає завзятою, ґвалтовною, упертою, й не терпить противного слова. Старшини бажали тільки, щоб їм дали поміркувати з нами про кондиції, і вибравши 20 депутатів, закликано нас наново в „коло”. Депутати серед великого „кола” утворили мале „коло”, посїдавши на землї, і по довгій нарадї покликали нас до себе, і ми сїли серед них. Тодї вони заявили нам, що вони всї готові служити його цїс. велич. і жертвувати для нього своїм житєм. Против того щоб їм іти на Волощину, перейти за Дунай і впасти в Туреччину, вони не мали б нїчого, але є тут багато трудностей, які стримують їх і стають на перешкодї. По перше — вони не мають коней, анї для себе, анї до гармат, відбігши їх: Татари останньої зими в сїм поворотів забрали й погнали у них більш як дві тисячі коней, так що у них не зостало ся і цїлих чотирох сот. Далї — з такою малою купкою — трома тисячами люду, вони не відважили ся б іти на Волощину, бо не дуже вірять „господареви”, а Волохи по природї своїй народ несталий і зрадливий, і вони їх невірність добре знають. По третє — при такий малій нагородї і непевности вони не можуть обовязатися до служби так як ми того бажали і пустити ся в таку далеку путь. Вони жадали, щоб я пошукав способів дістати коней — чи не схотїв би я вистарати їм кілька сот коней у воєводи браславського — для них і для гармат. Казали, що вони не мають звичаю служити на непевне і йти в похід; якби я іменем його цїс. вел. уложив з ними угоду, скільки їм буде на квартал на одного коня [5]), то вони б з свого боку доложили старань щось зробити”.

Коли Лясота запевняв їх, що служба їх не лишить ся без нагороди й заохочував таки йти в визначений їм похід — „вони свідчили ся Богом, що вони мають таку охоту послужити п. ціс. вел., — але я чув уже від них про ті трудности й важні причини, які сим разом не позволяють пускати ся в таку далеку путь. Щоб одначе його ціс. вел. посвідчити свій послух і прихильність, вони зараз готові послати своїх послів і дати їм повновласть уложити умову що до їх удержання [6]), а за той час самі пошукають собі коней, та й зараз не дармуватимуть, а покажуть й. ціс. вел. свою службу на морі", і коли се буде в людських селах і погода послужить, вони нападуть на Кілію і Бабу — два визначні турецькі міста на Дунаю, або зруйнують Перекоп — головне місто кримських Татар, що лежить в 16 милях від них простою дорогою, а морем трохи далї". На се одначе Лясота відповів намовами, аби козаки таки йшли зараз на Волощину, як того собі бажав цїсар, і з походу вислали до нього послів. Коли „ясавули" (начальники, яких можна прирівняти до lieutenants (намістників) обійшли велике „коло" і подали се до відомости всїм, чернь знову пішла на бік і вчинила осібне „коло" і на нараді прийняла се, новим загальним криком [7]) і киданнєм шапок. Коли ми після сього виходили з „кола", військо казало бити в барабани й труби і дало десять вистрілів з гармат, а в ночи пущено кілька ракет".

„Але також самого вечера деякі неспокійні голови разом з богатшими козаками [8]) — як ловці звірини або хазяєва кораблїв або „човнів", [9]) звернули ся до простого народу і ходячи від куріня до куріня представляли їм далекість і небезпечність дороги і радили добре роздумати ся на тим, що роблять, аби потім самі не каяли ся: прислана нагорода мала й лиха і з нею не можливо пускати ся в таку далеку дорогу і в ній утримувати ся (бо між ними є багато бідних товаришів) — що вони почнуть з такими грошима і що перше почнуть купувати — хлїб на прожиток чи коня? його ціс. вел.може завести їх в далекі сторони, а коли їх уже не буде йому потрібно — відправити з чим небудь, тим більше що вони не мають від нього нічого певного — ніякої письменної, печатями ствердженої умови. Такими й иньшими подібними словами простий нарід був дуже ростривожений і коли другого дня, себто 21 червня, раннїм ранком, вони зійшлися знову в „коло", вони вже говорили зовсїм инакше: що на такі непевні річи вони ніяк не можуть і не хочуть пускати ся, до того ще й не знають, чи є дійсно гроші чи нї, і хто їм платитиме, бо до них не прийшло ніякої грамоти від й. ціс. вел. і

на обіцяну в будущім нагороду чи дарунки нема ніякої письменної забезпеки. І вислали до нас, до нашого помешкання кількох, щоб оповістити нас про се все". Лясота на се відповів, що гроші може зараз передати, скоро тільки вони приймуть пропозицію, і показав свою інструкцію з цїсарською печаткою. „Вони з сею відповідю вернули ся в „коло", але воно зіставало ся при своїм. Тоді гетьман з кількома найвизначнійшими людьми — між ними й Лобода, що був гетьманом перед ним, і при нїм зруйновано Білгород, — почали просити й умовляти, аби добре роздумали, що роблять, та не відпихали предложену їм цїсарську ласку й пропозицію, яку повинні вважати за велику честь для себе: вони осмішать себе зовсїм, коли не візьмуть участи в такій похвальній „імпрезї" проти відвічного ворога християнського імени і не приймуть пропозиції, зробленої їм ласкаво таким високим потентатом. Коли ж вони й далї трималися свого рішення, — гетьман розгнївав ся й скинув ся перед „колом" з своєї власти — зложив гетьманство, кажучи, що коли вони так мало вважають на свою честь, славу і добре імя, то він не хоче більше бути їх гетьманом, і на сїм „коло" розійшло ся".

„По обіді ясаули скликали знову товариство [10]) в „коло" — часом навіть уживаючи до сього й київ, і тоді вони насамперед почали просити Микошинського, аби знову прийняв гетьманство, і він се вчинив. Потім було богато говорено про Хлопіцкого [11]) досить дивних річей, між иньшим — що він своєю фальшивою заявою увів у помилку не тільки його цїс. вел., але їх і нас. Деякі отверто говорили, что його треба б кинути в воду, — тим навели на нього не конче добрий настрій" [12]).

„23 червня рано зібрали ся вони в „коло" і прислали до нас, до нашого помешкання кількох депутатів і поясняли нам, що ми не повинні сього розуміти так, нїби вони не хочуть послужити його цїс. вел., але ми самі знаємо, що вони не мають коней — якби не се, вони б себе показали. На се я заявив бажаннє уложити умови, на яких би ми прийшли до порозуміння, й предложити „колу".

„З сим вони пішли знову до товариства, переказали мої гадки, і з тим вони розійшли ся. Я уложив умови, і вони те саме зробили з свого боку — на письмі уложили, на яких умовах вони вступили б у службу й. цїс. вел. Так що коли я пополудні прийшов у коло, вони не хотїли чекати, аж я передам

їм мої умови, але зараз прислали кількох з поміж себе, жадаючи відповіди на свої умови, подані на письмі".

Козаки в своїх умовах, представивши, які послуги вони вже зробили цїсареви (такий характер надають вони сим разом своїм останнїм походам на Турків і Татар), зістають ся при своїм, що в Волощину вони підуть не инакше, як діставши катеґоричне приреченнє що до платнї, і для того бажають вислати своїх послів до цїсаря, а тим часом вчинять похід на Крим. Лясота, побачивши, що нїчого більше таки не добєть ся, мусїв кінець кінцем згодити ся на се, й як нагороду за походи, вчинені мовляв для цїсаря — передав їм привезені гроші.

„24 червня в відкритім „колї", серед котрого застромлені були й повівали цїсарські корогви, передав я їм сї сїм тис. дукатів золотом. Вони зараз розстелили кілька татарських „кобеняків" [13]) або плащів, які вони звичайно носять, висипали на них гроші й поручили кільком старшинам їх порахувати. Я по сїм вернув ся до свого куріня, а вони ще зоставали ся разом довший час. В дальших днях вони дуже пильно сходили ся в „коло" і нарештї урадили вислати Хлопіцкого не до його цїс. вел., а до в. князя московського, а на його місце вибрали й вирядили Саська Федоровича і Ничипора, аби вони разом зо мною їхали до його цїс. вел. і з ним уложили угоду що до їх служби й заплати". Повновласть козацьким послам виглядала так: „Я Богдан Микошинський, гетьман запорозький, з усїм рицарством вільного війська Запорозького сим посвідчаємо, що ми сих наших послів: Саська Федоровича і Ничипора, нашого війська сотників за нашим відомом і згодою в нашім рицарськім колї вирядили, даючи їм повну силу і власть з його цїс. величеством, нашим ласкавим паном, умовити ся в наших справах і просимо покірно їм у всїм вирїти, як і нам, всьому війську, а сим листом нашим під нашим рицарським словом заявляємо, що ми рішучу постанову, яку згадані наші посли з його цїс. вел. зроблять і учинять, у всїм приймемо і додержимо без усякого противлення. На посвідченнє і лїпшу твердість дали ми послам нашим сю грамоту, скріпивши її військовою печатю і підписом власноручним писаря нашого Льва Вороновича. Дано в Базавлуку на Чортомлицькім рукаві Днїпровім, 3 липня 1594 р." [14]).

Побутові риси, розсипані в сих повіданнях Лясоти доповнимо иньшими.

В книжці Папроцкого виданій в 1599 р. знаходимо такі відомости про козаків: „Єсть місць кілька або островів широких на ріці Дніпрі, більш уже в татарських, ніж подільських сторонах (що належать польському королеви). Там сливе за нашої памяти почали їздити люде рицарські, аби пробувати щастя з Татарами-поганами, а потім до них почали удавати ся такі люде, що в Польщі щось негарне вчинили або наброїли: там собі знайшли захист, і що далї то більше їх туди зїздило ся. Перше як їх було кілька сот, то здавало ся богато; а тепер уже і по кілька тисяч їх знайдеть ся. Одначе богато і молодиків бездоганних, хоч не богатих [15]) їздить туди, щоб привчити ся до рицарського діла, і з панят з Руси, Поділя, Польщі чимало заїздить між них, бо добре можна між ними вишколити ся в порядку і чуйности рицарській. Русаки звуть їх козаками запорозькими, від порогів, — а иньші звуть їх низовими козаками, бо низько, при кінці ріки Дніпра мешкають. Мають на тих островах богато стрільби і стражу там тримають завсїди, коли йдуть на війну на Татар або Турків. Часами у всім мають великий достаток у війську своїм, бо з усїх сторін до них привозять селяне, а вони платять їм чим ті схочуть — кіньми, волами, иньшим добутком, а також грошима. А хоч мешкають на ґрунтах татарських, Татари їх не можуть перемогти, навпаки — дари їм великі дають, щоб тільки з ними мати спокій. І з Москви, від в. кн. московського що року мають упоминки, а як би їм не дано, шкоди б великі чинили в його землї. Мають богато лосів, серн, коней диких, звіру чорного, риби дуже богато особливої — її печену та печінки звірячі їдять часом замість хлїба. Скарбів нїяких не мають, а як кому хочуть щось подарувати, беруть на борг від котрогось найзаможнїйшого господаря між собою, а потім віддають, або складають, як їм дістанеть ся якась здобич, а потім виплативши те що військо завинило, решту пускають в рівний поділ, і кождий своїм шафує як схоче. На зиму розходять ся по селах подільських і волинських, чекаючи весни, а потім сходять ся знову на свій остров, а звідти йдуть до країв поганських або куди захочуть" [16]).

Варто також навести де що з оповідання про козаків, що списав Ґамберіні з уст якогось козацького ватажка (capitano) коло р. 1584 [17]): Одні козаки служать королеви і пробувають на островах, під властю гетьмана, стережучи границь від Татар, є їх 1500; иньші то зайди, в значній мірі шляхтичі з сусїднїх земель, що займають ся грабованнєм земель турецьких і татарських, і вертають ся потім до дому; постаравши ся, можна з таких

зайд зібрати 14 до 15 тис. вибраного, добре узброєного війська, жадного більше слави, як користи, готового відважити ся на всяку небезпечність. Зброя їх — шаблї й кілька рушниць — з них вони нїколи не хиблять. Добрі вони до війни кінної і пішої, а звуть ся козаками, бо легкі як кози і живлять ся чим небуть в курінях з галузя, критих очеретом. Живуть з рибальства, ловецтва і здобичи татарської. Не їдять хлїба нїколи, а пють воду. Серед козаків служебних (реєстрових) є всякого народу: Поляки, Нїмцї, Французи, Ішпанцї, Італїйцї, ріжні утїкачі — провинники. Тут мають такий добрий захист, що нїяка людська рука їх не здобуде; при тім визначають ся незвичайною солїдарністю. Живуть на островах: як їх мало — то на однім малім, як намножить ся — переходять на більший. Дерева там багато, і вони так уміють себе оборонити засїками, що й зимою, як Днїпро замерзне, не боять ся нїякого ворога; для більшої певности вирубують наоколо лїд і з нього роблять рід валу. А лїтом ріки не можна перейти, та ще по обох боках тягнуть ся великі болота на богато миль, так що тих островів не тільки не можна здобути, але й знайти, хто не знає дороги. Козаки також добре дають собі раду на морі, мають усякі човни й їздять грабувати чорноморські побережа.

З пізнїйшої характеристики козацького житя, поданою Якубом Собєским, що богато бував між козаками особливо в Хотинський війнї 1621 р., виймаю кілька подробиць про козацький устрій:

„Найвищу власть над військом має гетьман. Замість яких небудь відзнак носить він палицю з комишу. Виберають його без порядку, не подачею голосів, а тільки криками і киданнєм шапок на кандидата, і также часто капризом змінної черни позбавляєть ся він уряду. Але доки він на урядї, має власть над житєм і смертю кождого козака. На другім місцї по нїм що до поваги стоять чотири військові радники (consiliarii) звані асаули, і леґат, що зветь ся наказним гетьманом (substitutus praefecti). Далї йдуть начальники обозу, гармати, полковники. Потім сотники і ґенеральний писар (publicus notarius), що записує їх платню і видатки, і пише листи до короля і панів, порадивши ся з монахами грецької віри. В містї Терехтемирові, в Київськім воєводстві, наданім їм за вірні заслуги річею посполитою, на память вдячности, — під завіданнєм гетьмана і осавулів переховують ся їх привилеї, армата ріжна, здобич принесена з зруйнованих турецьких городів, ріжний воєнний припас і королївські корогви, що посилають ся їм королями польськими з особливої ласки, на знак своєї зверхности, всякий

раз як вони ідуть на службу річипосполитої [18]).

„Коли трапляєть ся якось важна справа військова, гетьман скликає на збір всю чернь. Насамперед він кілька разів поклонивши ся перед громадою, надавши лицю свому вираз поважання і смиренности, виступає на призначене йому місце і знявши шапку, стає під розпущеним королївським прапором. Тільки він і чотири осаули стоять, а всї наоколо сидять, і так в промові повній чемности він викладає справу, яка прийшла під обраду. Потім збиває закиди, коли які небудь підносять ся против нього, або покірно просить у війська якоїсь ласки для себе. Тим способом одержує він нагороди, які дістає, і просить їх собі у громади. Коли вона відмовляє, він зносить всякий каприз її з незвичайним поважаннєм в голосї і в постанові. Поки говорить гетьман до них, слова його вислухують ся в повнім мовчанню. Потім висловляють свої гадки — викрикують їх то ті то сї" [19]).

В малознаній і рідкій брошюрі Eques Polonus Старовольского (з 1628 р.) чимало цікавих подробиць особливо з воєнного житя козацького. Хоч вони не мають такої безпосередної свіжости і місцями носять слїди певної схематизації, але безперечно мають в собі вповні реальний підклад.

„Раннєю весною, коли снїги починають сходити з степів, кождий охочий до воєнної слави, спорядивши човна і припас, їде Днїпром до козацьких островів, а там їх вожд набирає військо з сих приходнїв: здатних каже писареви вписати в реєстр, а нездатних відправляє до дому, забравши принесені ним припаси. Прийнятих роздає під власть десятників (отаманів): їх вони слухають, доки не змінить ся їх зайнятє або становище. Гетьман вибираєть ся з поміж них і зістаєть ся на урядї, поки фортуна служить; як він розумний і знає своє дїло, то він до смерти все потверджуєть ся на своїм урядї полковниками, так як полковник сотниками, а сотники отаманами [20]). Не беруть в сїм участи, так само як і в деяких иньших нарадах, новики (новобранцї) [21]) — аж до трох лїт; за сей час вони сповняють ролю слуг і коли що наброять, поносять від своїх отаманів тяжкі кари. Таких новиків отаман, окрім девяти старих вояків, має під собою тридцять, а иноді пятдесят, і ними розпоряджаєть ся як їх повний хазяїн, особливо в битвах: коли хто з них утїче з битви, то не сміє вернути ся — скарали б його смертю; хіба десь дома, як розійдуть ся на зиму, може їх перепросити. На зиму гетьман, вертаючи ся до дому, лишає на кождім

острові по 500 людей — стерегти місця і гармати та всякий воєнний припас. Там в хижах сплетених з очерету, вкритих корою дерев, чекають вони повороту гетьмана і товаришів, і ті що кілька літ зносили тут холод і голод, для загального добра зостаючи ся на сторожі, вважають ся славнійшими від иньших.

„Зброя їх — рушниця і шабля; иньші мають короткий спис і стріли, але рідше. Зелізної броні або панциря не носить ніхто, навіть гетьман, так само не має иньшої одежі, або богатшого столу. Вбирають ся в грубу сорочку і керею, а живлять вяленою рибою та дичиною — мід або сир їдять, вертаючи ся до жінок: в таборі їх не може бути ніяка жінка, хіба візмуть яку зі здобичею.

„Воюють на морі й на суші. На море не всї йдуть, а тільки відважні та здатні зносити його запах. Човни мають такі, що беруть тридцять люда або трохи більше, і щоб не потонули, наоколо човна привязують ся снопи трави (очерету). На відкрите море одначе вони не пускають ся, але їдуть берегом в право і пустошать краї Бесарабські й Тракийські, на скільки можуть пішо пройти від кораблїв за одну ніч. Дальше пускають ся, коли їдуть на ліво, пустошити Крим, бо знають, що Татари не мають такої відваги супроти них. Коли натраплять на турецькі ґалєри, вважають завсїди за ліпше згинути, ніж безсоромно тїкати або піддати ся, через те й не будучи рівні силами вони не ухиляють ся від битви і часто побіджають, попавши в розпучливе положеннє. А здобувши побіду часом на турецьких ґалєрах, під турецькими корогвами їдуть в Азію, в Трапезунт і кого захоплять, беруть в неволю. Але се бувало ранїйше, тепер же Турок майже всї свої кораблї обернувши на сторожу моря, богато перепинив їх нападів, а то вони були взяли звичай нападати, палити и грабувати навіть найблизші околиції Царгороду [22]); тепер можуть поживитися ся тільки якимсь воєнним фортелем або штукою. На степи ж татарські, Ногайські або Перекопські виберають ся пішо. Як надибають кінські табуни, раптом стають кінними і або нападають на перестрашеного ворога, або вертають в свої сторони і Дніпрові укріплення — коли ворог грізний. Колиж знайдуть тільки худобу або вівці, то повязавши їх за хвости й роги, ставлять їх замість укріплення, як їх нажене грізний ворог, і відбивають ся від нього наче зза валів. А коли їдуть походом в иньші краї, то кождий має віз запряжений одним конем і везуть на них мосяжні гармати, а кождий окрім рушниці і припасу мусить

мати ще сокіру, косу, заступ, шнури і все иньше потрібне для того, щоб сипати вали або позвязувати вози, коли приходить ся йти цілим військом оружною рукою (бючи ся з ворогом в дорозї). Вони називають таке розложеннє возів табором; з переду і з заду ставлять гармати, самі з рушницями прикривають боки, а коли велика небезпека наспіє, ховають ся за вози і звідти боронять ся не мов зза укріплення. Коли ж і сього замало, то зараз наповняють вози землею і роблять з них міцнїйший вал. Такий спосіб козацької війни. Їх табор злучений з польською кіннотою має величезну вагу, як переконали ся ми тому сїм лїт, в війнї з Турками [23]). Самих козаків не більше 15 тис., але з новиками виходить військо сороктисячне, і в нїй мають староримську дісціплїну, спокій в таборі, тверезість, послушність, в секретних річах додержують пильну тайність, а провинників карають спартанським звичаєм, чи суворістю. Державі служать за наказом самого короля, без грошей і платнї несуть службу і поміч у війнї; тільки по скінченню війни король звичайно дарує їм значнїйшу суму, а визначнїйших з поміж них надїляє селами і маєтностями, а пани своїх підданих козаків — свободою з підданства й відповідними дарунками [24]). Всї на війну одначе не йдуть, а кому накаже коронний гетьман: иньші почасти йдуть на море, по части в степи на Татар; иньші зістають ся стерегти Поділє та свої острови".

Нарешті, для повноти образу, додаю кілька виїмків з помічень Бопляна над козацьким житєм, зроблених ними уже в 1630 і 1640-х рр.

„Вони грецької віри, а звуть її на своїй мові руською. Дуже шанують днї свят і пости, що займають вісїм або девять місяців в роцї, і під час їх не їдять мяса; вони так завзято тримають ся сеї формальности тому, бо переконані, що спасеннє їх залежить від того, аби вважати на мясо. Зате я не знаю иньшого народу подібного в неповздержности в питю, бо не встигнуть вони вийти з похміля, як уже починають те саме. Одначе се буває тільки при вільнім часї, бо підчас війни, або коли вони забирають ся до якоїсь експедиції, вони тверезі зовсїм. І нїчого простацького в них нема крім одежі. Вони дотепні і проникливі, вибагливі і щедрі, не жадні до великого ботацтва, а страшенно цїнять свою свободу: без неї не можуть жити, і за для неї підіймають вони повстання, счиняючи бунти против місцевих маґнатів, коли бачуть, що ті починають її обмежати. Через те рідко минає 7-8 лїт без того, щоб вони не задумували повстання, або не

повставали против них. При тім се люде невірні, хитрі, так що покладати ся на них не можна [25]). Вони дуже міцні тїлом, легко зносять жар і холод, голод і згагу. На війнї витрівалі, відважні, хоробрі, а навіть легкодушні, бо не цінять свого житя. В чім проявляють вони найбільше зручности і умілости — се бити ся табором, заслонивши ся возами: вони дуже добре стріляють з рушниць, своєї звичайної зброї, і боронять позиції. Незлі вони також на морі, але на коні не найлїпші. Трапляло ся минї бачити, що двістї польських кавалеристів змушувало тїкати 2000 найлїпшого козацького війська. Можна сказати, що під ослоною табору 100 козаків не боять ся 1000 Поляків, і так само 1000 Татар, і як би й на конї вони були такіж сильні як пішо, то, думаю, їх не можна було б побороти. На зріст гарні, проворні, сильні; люблять гарно убирати ся: се видно по них, як вони обловлять ся здобичею в сусїднїх сторонах, бо без того вбирають ся вони досить скромно. З природи мають добре здоровє і навіть мало підлягають сїй пошести цїлої Польщі, званій plica [26]). Від хороби вмирають дуже рідко, хиба в дуже великій старости. Здебільшого кінчають житє на ложі слави, вбиті на війнї [27]).

„Наміряючи ся йти на море, роблять се без дозволу короля, а беруть на се дозвіл у гетьмана (свого). Потім збирають раду і вибирають отамана для начальства в сїм поході, і при тім виповняють тіж церемонії, як при виборі гетьмана [28]), але отаман вибераєть ся тільки на час походу. Потім удають ся в свою „військову скарбницю [29]), своє збірне місце, і там будують чайки [30]). Вони мають коло 60 стіп довгости, 10-12 стіп широкости і 12 стіп глубини. Чайка не має кіля (керми), а основою його служить човен вербовий або липовий, коло 45 стіп довжини і на їм набивають ся борти (боки) з дощок 10-12 стіп довжини, одні на другі, як будують річні барки, поки не дійдуть до висоти 12 стіп, а довжини 60 стіп, а ширина прибуває відповідно до того як підіймаєть ся висота. Обвідка з очерету, груба як бочілка, окружає весь корабль від краю до краю; вязки, міцно привязані вужівками липовими або черешневими, щільно притикають одна до другої. Середину виробляють як наші теслї звичайно роблять, з перегорожами і поперечними брусками, потім смолять. Мають дві керми, з кождого кінця, тому що при великій довжинї корабля вони багато тратили б часу на обертаннє, коли треба, тїкаючи, завернути ся назад. З кождого боку дають звичайно 10-12 весел, і їдуть скорше як турецькі ґалєри веслами. Мають і

щоглу й на ній вішають вітрило, досить лихо зроблене, але уживають його тільки в добру погоду, а під сильний вітер ліпше люблять веслувати. Помосту сї чайки не мають, але як і повно наливають ся водою, то очерет, привязаний наоколо всього човна, не дає йому потонути. В бочці, довжини 10 стіп і в промірі (діаметрі) 4 стіп, добре звязаній обручами, мають сухарі, і дістають їх через діру. Мають також варене пшоно і розпущене з водою тїсто: вони їдять його мішаючи з пшоном, і воно служить їм і за їжу і за питє. Смак має квасний, а звуть вони його саламахою, себто чудова їжа; але минї смак її не здавав ся особливим і я тільки за браком чогось ліпшого їв її в моїх подорожах. Тверезости пильнують гостро, і як трапить ся між ними якийсь пяниця, отаман каже його зараз викинути; нїкому не можна мати з собою горілки, бо в походах вони дуже цінять тверезість.

„Рішивши йти походом на Татар, щоб віддячити ся за кривди і руїну вчинену ними, вони виберають осіннїй час. Висилають в такім разї на Запороже річи потрібні для війни й походу і для будови кораблів, взагалї все що вважають потрібним. Потім ідуть в степи 5 або 6 тис., все добрі козаки, добре оружні; приходять на Запороже і будують чайки. Шістдесять їх беруть ся до будови одної чайки і виготовляють її більше меньше за два тижнї, бо вони майстри на всї руки. Таким чином за два або три тижнї вони виготовляють 80-100 чайок, вище сказаного фасону. В кожду чайку сїдає 50-70 чоловіка, кождий з двома рушницями й шаблею, а на бортах корабля 4-6 гарматок, і потрібні припаси для поживи. Козаки вбрані в сорочки, штани (другі на переміну), лихенькі свитки й шапки. Кождий має шість фунтів пороху, олову подостатку; крім того кулї для гарматок. На кождім кораблї квадрант. Так виглядає лїтючий полк козацький, що годен напасти на найвизначнїйші міста Анатолії.

„Так зібравши ся їдуть вони Днїпром. Отаман має свій значок на щоглї і пливе звичайно на переді. Човни їдуть так дійсно, що сливе оден другого торкаєть ся. Турки звичайно знають про похід і тримають кілька ґалєр на устю Днїпра, щоб не дати їм вийти. Але козаки перехитруючи їх виходять темної ночи перед новим місяцем, ховаючи ся в очеретах, що ростуть в Днїпрі на 3-4 льє [31]). Ґалєри не важать ся заходити туди, бо там не раз мали свій кінець; тому вдоволяють ся тим, що чекають їх в проходї, і хоч тут козаки їх все застають неприготованими, але все таки так скоро пройти, аби їх не побачили, козацькі чайки не можуть. Тодї йде алярм по всїх краях, аж

до Царгороду. (Треба знати, що виходять тільки по св. Івані, щоб вернути ся найпізнійше з початком серпня). Султан розсилає гонців по побережах Анатолії, Болгарії, Румелії, остерігаючи людність, аби стерегла ся, бо козаки на морі. Але се до нїчого, бо вони виберають настільки відповідний час і пору, що за 36 або 40 годин вони вже в Анатолії. Приїхавши, лишають в кождім кораблї тільки двох чоловік і двох хлопців для сторожі, а самі, кождий з рушницею в руках, нападають на міста, здобувають, грабують і палять, іноді заходять на льє від берега, але зараз вертають ся і з своєю здобичю сїдають на кораблї. Їдуть на иньше місце, попробувати ще там щастя: коли трапить ся що, нападають, як нї — вертають з добичею до дому. Як нагодить ся їм стрінути кілька турецьких ґалєр або иньших кораблїв, вони женуть за ними, нападають і здобувають. А роблять се так. Їх чайки підіймають ся над водою всього лише на 2 $^{1}/_{2}$ стопи, тому вони зобачать ґалєру чи иньший корабель перше ніж та їх помітить. Тоді вони спускають щоглу своєї чайки і завваживши, напрям вітра, пильнують, щоб мати під вечер сонце з тилу. За годину перед заходом вони починають сильно грести до корабля чи ґалєри, аби підійти на 1 льє, щоб не стратити її з виду, і так тримають ся до півночи. Тоді дають сіґнал, і гребуть сильно сильно до кораблїв, а половина людей приготовляють ся до битви, то значить, щоб приставши до кораблїв, кинути ся в середину їх. Неприятель здивований, побачивши, що його обпало 80-100 човнів, наповняючи кораблї людьми й здобуваючи їх від разу. Здобувши, грабують, що можуть знайти з грошей і дрібного товару, який не псуєть ся від води, також гармати, і все що на їх гадку може їм придати ся, а корабель з людьми топлять. Так поступають козаки. Колиб вони вміли правити кораблем або ґалєрою, вони забирали б і їх, але вони сих способів не знають [32]).

„Тепер треба вертати ся. Сторожу на устю Днїпра тим часом подвоєно, щоб звести з козаками рахунок. Але вони сміють ся з неї, хоч тепер ще слабші, бо дана ними битва не може обійти ся без того, щоб вони таки не стратили богато й своїх, і море щоб не потопило кількох човнів: не можуть всї бути такі добрі, щоб кождий витримав. Вони ідуть в затоку, що лежить в 3-4 льє на схід за Очаковим, а від неї йде низька ложбина від моря до Днїпра, на яку три льє; вода в ній підіймаєть ся часом на півстопи на яку чверть льє від моря. Тут козаки, по двіста і триста тягнуть оден човен на собі; так перетягають оден за другим і за два-три днї дістають до Днїпра з усею своєю здобичею. Так обминають вони стрічу з ґалєрами, що стережуть устє

під Очаковим. Кінець кінцем вертають ся до своєї Скарбниці і ділять добичу.

„Вони мають ще иньшу дорогу — вертають ся лиманом донським [33]): проходять через протоку між Керчею і Таманею і йдуть лиманом до р. Міусу, потім нею доки можуть іти човни, потім від її верхівя до верхівя Волчої води [34]) (тут тільки одно льє), а Вовчою водою в Самару, що паде в Дніпро одно льє низше Кодака. Але вони рідко йдуть сею дорогою, бо сюдою дуже далеко на Запороже. Иноді йдуть вони сею дорогою і на море, коли на устю Дніпра великі сили загорожують їм вихід, а їх нема більше як 20-25 чайок.

„Коли ґалєри стрітять козаків на морі в день, вони розпочинають сильну стрільбу з гармат і розгоняють їх як шпаків. Одні тонуть, иньші, кому удало ся вихопити ся, збентежені тїкають куди можуть. Але раз завязавши битву з ґалєрами, вони тримають ся, не рушаючи ся з своїх лавок. Весла привязані вузжівкою. Одні стріляють, і по кождім вистрілї товариші подають їм иньші, набиті рушниці, для нового вистрілу; так стріляють безперестанку і стріляють добре. Ручний бій ґалєра може счинити тільки з одною чайкою. Але її гармати чинять великі шкоди, так що в такій стрічі гине добрих дві третини козаків. Рідко коли вертають ся вони з половиною війська. За те приносять богату здобич: шпанські реали, арабські цехини, коври, золотоглави, бавовняні і шовкові матерії й иньші цїнні товари. От з чого живуть козаки; такий їх дохід. Повернувши ся вони не мають иньшого занятя окрім піячення та ріжних авантур з приятелями [35]).

„Гетьмана свого вибирають так. Збирають ся старі полковники й старі козаки, що мають між ними повагу і дають голоси на того, кого вважають найбільше здатним до того. Хто дістав більшість голосів, той вибраний. Коли ж вибраний не приймає уряду добровільно, вимовляючи ся, що він нездібний або не гідний, недосвідний або старий, — се не помагає нїчого: йому відповідають тільки, що він справдї не варт такої чести, і зараз вбивають його на місцї як зрадника — хоч самі власне поступають з ним по зрадницьки (пригадайте сказане про їх характери і звичайне лукавство) [36]). Як же вибраний козак приймає гетьманський уряд, він дякує радї за зроблену йому честь; хоч він не гідний і не здатний до такого уряду, одначе обіцяє, що буде силкувати ся своїми стараннями і пильністю зробити себе

гідним служити їм всїм взагалї й кождому зокрема, і житє його готове буде завсїди на услуги його братам (так звуть вони один другого між собою). На сю промову плещуть йому й кричать: vivat, vivat, а потім кождий підходить до нього, в порядку своїх ранґ, віддає поклін, а гетьман подає йому руку — як то прийнято у них при здоровканню.

„Так вибирають вони вожда — буває се часто в пустім степу. Називають його на своїй мові гетьманом, слухають ся його, власть його необмежена; він може стинати й на палю сажати непослушних. Поступає суворо, але не рішає нїчого без воєнної ради, званої у них ruds (рада). Але й гетьмана може спіткати біда. Він мусить бути незвичайно обережним на війнї, щоб не стало ся якогось нещастя, і в усякій оказії і трудних обставинах мас показати себе проворним і пильним, бо як покажеть ся в чимсь плохим, вбивають його як зрадника, і зараз вибирають на його місце иньшого, тим же способом як я описав. Отже проводити і командувати у них — уряд тяжкий і при неудачі кінчить ся гірко. За сїмнадцять лїт, що я прослужив в тих сторонах, всї хто був на сїм урядї, скінчили нещасливо” 37).

Такі сї оповідання про козацьке житє кінця XVI і перших десятилїть XVII в. З уст чужих і навіть ворожих одною спільною нотою, як ми бачили, проходить здивованнє і поважаннє до воєнних лицарських прикмет сього воєнного українства.

Перейнятий високим поважаннєм до воєнних чеснот козаків, Старовольський саме імя їх толкує (не поясняючи близше сеї етимольоґії) як „людей, що легковажать собі все, й саму смерть”. Иньші письменники також не знаходять звичайно відповідних похвал для їх відваги й витрівалости. Папроцкий в уста Зборовского вкладає такі слова, коли козаки хотїли тїкати, несподївано наскочивши на турецьку ґалєру „не годиться того чинити вам, людям, про яких всї народи знають, що в мужности вам на цїлім світї нема рівних”. Лясота, поясняючи, чому він за всяку цїну хотїв прийти до порозуміння з козаками, толкує се тим, що вважав для цїсаря дуже важною поміч „таких смілих і відважних людей, від молодости призвичаєних до війни і особливо вправних в війнї з Турками й Татарами, з якими мають дїло сливе що дня” 38). Жолкєвский, а з його слів і правительство, святкуючи свою побіду над козацьким своєвільством, признавало козаків військом „відважним, в ремеслї рицарськім добре

вицвіченим" [39]). Турецький хроніст Наїма, описуючи морскі походи козаків та величаючи побіду над ними, каже: „можна сміло сказати, шо не можна на всій землї знайти людей сміливійших, що меньше б дбали про житє, меньше б бояли ся смерти. Як оповідають люде що знають морське діло, ся голота своєю зручністю і відвагою в таких морських битвах страшнїйша від усякого иньшого народу” [40]). Французький посол в Царгородї, доносячи про тужь морську битву козаків з Турками (1625), не знаходить слів похвали козацькій відвазї, і просить своє правительство поміркувати, що роздавши на козаків 50 тис. екю на рік, можна звязати турецьку морську силу, змусивши її стерігти Босфору [41]).

Разом з сим високе поважаннє і здивованнє будив сей строгий стиль козацького життя, спартанська простота в житю і відносинах старшини й рядовиків, брак всякого зверхнього блеску, блїхтру — особливо по контрасту з незмірно охочим до всякої пишности й театральности військом польським, що ще Баторию здивували своїм маскарадним виглядом. У козаків власне певним „шіком” вважало ся сполученнє високих внутрішнїх прикмет воякa, вождя з більш нїж з скромним зверхнїм виглядом [42]). Козацька дума про козака Голоту з особливим замилуваннєм описує убогий вигляд сього степового лицаря, що „не боїться нї огня нї меча нї третього болота”:

На козакови шати дорогиї —

три семирязі лихиї:

одна недобра, друга негожа,

а третя й на хлїв незгожа;

а ще, правда, на козакови

постоли вязові,

а унучі китайчані —

щирі жіноцькі ряднані,

волоки шовкові —

у двоє жіноцькі щирі валові;

правда, на козакови шапка бирка —

зверху дирка,

травою пошита,

вітром підбита,

куди віє, туди й провіває,

козака молодого прохоложає [43])...

Сї прикмети по контрасту імпонували шляхетській суспільности і ми бачили вже слова Папроцкого, з часів кампанії 1596 р., про те як до козаків удаються молоді шляхтичі, особливо з небогатих домів, „тому що між ними добре можна привчити ся порядку і рицарськости" [44]). Шляхетська суспільність одначе не годна була присвоїти собі сї прикмети житя, вироблені в суворій школї пограничного житя українським демосом, — не тільки що запорозького духу, і такі запорозькі вихованцї зоставали ся чужими йому й часто потім в польсько-козацьких війнах на козацькій шкурі здавали екзамен з науки, даної їм на Запорожу.

Примітки

[1]) С. 210; в лапках (кавичках) даю оріґинальні вирази Лясоти.

[2]) die bevehlshaber.

[3]) Czerna.

[4]) Звичай топлення провинників чи противників згадується в історії Зборовского: oni go za tym wskazaniem karać chcieli podług zwyczaju swego: opasawszy mocno piasku za nadre nasypać a w wode wrzycić с. 281. Так вбили козаки Глємбоцкого, а пізнїйше Грековича.

[5]) Се виразний вплив польських практик найму козаків і взагалї всякого війську найменьш на оден квартал (три місяцї).

[6]) Себто плати.

[7]) Cum solenni acclamatione.

[8]) Властиво такими, що мали лїпший прожиток — denjenigen so alda ihre guete Nahrung haben.

[9]) Die Wildtschützen und die so ihre aigne schiffe oder czolne haben.

[10]) Die Gesellschatt.

[11]) Що викликав се цїсарське посольство, зявившись перед цїсарем в ролї козацького посла — див. вище с. 197-8.

[12]) Потім Лясота від себе виясняє читачеви фальшивість звісток, поданих Хлопіцким на цїсарськім дворі.

[13]) Kepenikh.

[14]) С. 222.

[15]) Chudych pachołkow posciwych.

[16]) Ogrod krolewski w którem o początku cesarzow... krolow polskich, kiążąt slaskich, ruskich, litewskich, pruskich, л. 56. Огляд подій тут кінчить ся р. 1597. Про козачину Попроцкий пише на підставі оповідань, очевидно.

[17]) Звісне поки що тільки з витягу зробленого Боратиньским (Kozacy i Watykan, с. 23, ориґ. в Ватикан. арх., Borgh. I, 204-7, f. 229-232).

[18]) Pleno comitatis sermone — автор, як бачимо, сильно підчеркує те поважаннє, з яким гетьман звертаєть ся до громади (multitudo).

[19]) Commentariorum Chotinensis belli 1. III, 1646, с. 113-5. Росийський переклад в Мемуарах багато пропускає (II с. 91). Оповіданнє Собєского про козаків писане без сумніву до кампанії 1625 р.

[20]) Гетьмана С. зве generalis, полковників chiliarchi, сотників centuriones, отаманів decuriones. Порядок виборів і потверджень не мав, певно, в дійсности такого докладного степеновання — С. далї сам дає понятє, що й загал козацький брав участь в виборах старшини.

[21]) Tyrones.

[22]) Мова про морські походи особливо другого і третього десятилїтя XVII в.

[23]) В Хотинську війну.

[24]) Іділя не конче згідна з фактами.

[25]) Переконаннє шляхетських кругів, присвоєне Бопляном.

[26]) Plica polonica — колтун.

[27]) Виданнє 1861 с. 19-22.

[28]) grand général, а атаман — просто général.

[29]) sczabeniska woyskowa.

[30]) voissaux

[31]) Lieue, французька миля трохи більше 4 кільом.

[32]) В дійсности тому, що з ґалєрою не мали б де подіти ся потім.

[33]) Так Боплян зве Азовське море.

[34]) У Бопляна: Tacza Woda.

[35]) С. 104-115

[36]) Тут Боплян оповідає якусь байку, з наслуху; правдоподібно, привід йому дав звичай вибраного відмовляти ся від уряду і приймати тільки, як начинають силувати, лаяти і грозити.

[37]) С. 103-5.

[38]) С. 219.

[39]) Матеріали до історії козацьких рухів ч. 13, Жерела VIII ч. 64.

[40]) Collectanea I c. 181

[41]) Hist. Russiae monimenta I c. 430.

[42]) Деякі анальоґії козацького, спеціально сїчового побуту і устрою не раз давали привід прирівнювати його до західнїх рицарських монаших брацтв: такі гадки стріваємо і в українських кругах першої пол. XIX в. (див. напр. Гоголя Взглядъ на составленіе Малоросіи), а новійше польський письменник Маріан Дубєцький в своїх статях (особливо Zawiązki dziejów Siczy Zaporozkiej, 1887) попробував положити во главу угла історії Запорожа теорію його залежности від лринціпів західнїх рицарських брацтв, мовляв положених в основу запорозького брацтва його польськими орґанїзаторами. Робить се на підставі дуже простого і для всякого польського письменника самозрозумілого розумовання: Lud rusiński, który, pomimo wszelkiej możności rozwoju, nie wytworzył nigdy w ciągu wieków własnej inteligencyi, nie zdobył się na własną kulturę, nie mógł być założycielem bractwa siczowego; najbardziej nawet stronni, najniepry jazniesi majestatowi prawdy dziejowej historycy, nie zdołali się zdobyć na odwagę, by owym siermiężnym tłumom przypisać inicyatywę organizacyi bractwa siczowego... Myśl tworcza, wzniosła, szlachetna, myśl ciągłej, bojowej gotowości wobec nieprzyjaciela, mysl wytworzenia czegoś w rodzaju zakonu rycerskiego, nie mogła przyjsć i nie nadeszła skąd inąd, jak tylko z Polski. Zbiegające na Niż postacie takie, jak wspomniany Samuel Korecki, Dymitr Wiśniowiecki, a przed nimi Eustachy Daszkiewiczi Przecław z Brezia

Lanckoroński... i inni liczni wspólcześni tym wymienionym, tudzież późniejsi polscy rycerze, niesli z sobą mysl rzeczonej instytucyi (c. 84). Та не кажучи вже, що з вичислених тут імен (їх автор і потім називає як тих polskich rycerzy, що вилинули на орґанїзацію сїчового брацтва) Дашкович і Вишневецький нїяк не можуть уйти за репрезентантів „польської мисли”, чи польської культури, а Лянцкоронський нїчого не мав до низової козачини, так само як і Самійло Корецький, — трудно було польським рицарям дати Україні те, чого не мали. Принціп й прикмети монашо-рицарського життя в Польщі не були розвинені зовсїм. Факти наведені Дубєцьким нїби на доказ популярности — як пляни *переселення* на Днїпро *німецького* пруського рицарського брацтва, як пляни заснования якогось брацтва на українськім пограничу, з яких зовсїм нїчого не виходило — найлїпше показують, що в *польській* суспільности не було ґрунту для них. Польські „рицарські” круги могли прищепити козацтву й Запорожу тільки те, що мали: анархізм, неповажаннє закону й правительства, брак дисціплїни нешанованнє суспільности, чужого добра й праці — й справдї прищіпляли. Запорозька ж сувора простота, карність, неохота до сибаритизму, й неповздержности могла виробити ся тільки незалежно від польських впливів. І при слабім росповсюдненню західнїх монашо-рицарських практик в Польщі, трудно думати про впливи їх на Запорожу. Зрештою дещо з тих анальоґій — як закраска релїґійна, культ Покрови і т и. треба вважати мабуть явищами пізнїйшими, як признає й сам Дубєцкий. Отже цїла теорія збудована на ледї. Се не перешкодило одначе п. Дубєцкому знайти прихильників своїх поглядів, як от у авторі новійшої історії козачини Стороженка (С. Баторій с. 26)

43) Историч. пѢсни 1 с. 168-9. Подібно описує дума про Андибера con amore свого героя, протиставляючи кармазинникам дукам, що обляшіли й вийшли з козацького стилю.

44) Див. с. 292.

КОЗАЦЬКІ РУХИ 1590-Х РОКІВ НА ТЛЇ КОЗАЦЬКОЇ ЕВОЛЮЦІЇ Й ДАЛЬШИЙ ЇЇ РОЗВІЙ: РУХ НА ВОЛОСТЬ, ОПОВІДАННЯ ВИШНЕВЕЦЬКОГО І ЖОЛКЄВСКОГО ПРО КОЗАЦЬКІ ПЛЯНИ

ПЕРЕВОРОТУ, ЇХ ПЕРЕБІЛЬШУВАННЯ І РЕАЛЬНІ ПІДСТАВИ, ПИТАННЄ ПРО ПРОҐРАМУ РУХІВ 1590-Х РОКІВ — НЕВИТРИМАННЄ ПРОҐРАМИ НАВІТЬ ЧИСТО КОЗАЦЬКОЇ; ПРИЧИНИ РУХІВ: ПОЯСНЕННЄ ПЯСЄЦКОГО І НЕСТІЙНІСТЬ ЙОГО, СТИХІЙНІСТЬ І ХАОТИЧНІСТЬ РУХІВ, РОЗВІЙ ДОБИЧНИЦТВА, БЕЗУСПІШНІСТЬ РЕПРЕСІЙ, ВПЛИВ КАМПАНІЇ НА ПІЗНІЙШУ КОЗАЦЬКУ ТАКТИКУ, ВІДРОДЖЕННЄ Й УСПІХИ КОЗАЧИНИ В ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЯХ XVII В., ОСЕЛА КОЗАЧИНА НА ВОЛОСТИ Й ПОЧАТКИ РОЗДІЛУ КОЗАЧИНИ НИЗОВОЇ Й ГОРОДОВОЇ, ЗРІСТ КОЗАЦЬКОЇ СИЛИ Й КОЗАЦЬКОЇ ПРОҐРАМИ.

Представивши соціальний підклад козачини й її орґанізаційні форми, як вони роскривали ся з часом, вертаємо ся до вихідної точки — козацьких рухів 1590-х рр., що вперше з цілою виразністю зазначили перед очима сучасників і потомків контраст між сею новою силою й шляхетським режімом України.

В значній мірі вироблена, орґанїзована, повна почутя своєї сили — й моральної й фізичної, як осібне тїло полїтичне, — запорозька козачина з Днїпрового Низу, що був її огнищем і признаним володіннєм, в 1590-х роках рушила „на волость" — в сусїдні території України з польсько-шляхетським правом, і нагло стала їх повним хазяїном.

На недовгий час, що правда, бо польсько-шляхетському режіму вдалося побороти сю предчасно вибуялу силу. Але все таки страшний образ знищення шляхетського панования представився тутешній шляхетській суспільности в повній виразности, вперше за стілький час, пронявши її жахом і грозою, і перший раз відчула вона, що за страшний ворог виростає у неї під боком, готовий звести боротьбу на життє і на смерть з самими основами польсько-шляхетського устрою.

Ми бачили сї алярмні крики, особливо з боку тих, кому привелося повести боротьбу з сею страшною силою. По словам Вишневецького, козачина під проводом Косинського сприсяглася була „до ґрунту вивернути все пограничне коронне, нас (шляхту) всїх вирізати", і для того Косинський війшов в порозуміннє з ханом і царем московським, піддаючи їм українські землї [1]). Вишневецькому вторує Жолкєвский в своїх реляціях королеви з

кампанії 1596 р. „Гидко й згадувати, про що думало се своєвільство, в яких виразах згадувало маєстат вашої корол. милости, які замисли про Краків, славну столицю вашої кор. милости, про розбитє й вирізаннє шляхетського стану [2]), — і то певно, що те своєвільство дуже стало сильне — в сам час зволив ти, ваша кор. милость, казати йому запобігти". І хоч в сих відзивах, повторюваних і тогочасною польською історіоґрафією [3]), мусимо рахувати ся з бажаннєм кождого такого побідника представляти вбиту ним ворожу акцію можливо страшною і небезпечною, то нема сумнїву, що шляхта на Україні таки й справді була сильно бояла ся за свою шкуру і за своє шляхетське володіннє, і козачина дійсно давала їй привід до того. Ми бачили трівогу волинської шляхти з приводу того, що козаки „до присягъ на послушенство своє примушають, подбиваючи ихъ подъ годъ (sic) на послушенство своє" [4]); жалї з Браславщини, що козаки сприсягли ся не допустити жовнїрів на кватири, скасували місцеву адмінїстрацію, вигнали шляхту з Браслава на спілку з міщанами й обложили шляхетські маєтности контрібуцією, вибираючи стацію й помірне [5]). Бачили ґрандіозні контрібуції, цїлком як у ворожім краю, збирані особливо зимою 1595/6 року [6]). Не маємо підстави сумнїватися, що з козацьких кругів виходили балачки й погрози на адресу цїлого польсько-шляхетського режиму на Україні, або й самого короля і його краківської столиці. Тільки неясним зістаєть ся, наскільки се було плянове, на скільки мало під собою певну, продуману і свідому проґраму. І тут, як і в иньших разах, ми не маємо з боку козацької сторони якихось памяток, котрі б відкрили нам щиро і ясно їх заміри й пляни, і ми мусимо відгадувати сї заміри й гадки на підставі того, що переховало ся нам з ворожого, польського табору, та що козачина писала або казала на адресу сього табору [7]).

Отже спитаємо ся наших джерел, — чи сей рух козачини „на волость" в 1590-х роках був свідомий, пляновий, чи стихийний, викликаний обставинами, а не проґрамою вождів козачини?

Проґраму можна собі представляти або спеціально козацьку, тїснїйшу — в дусї тої мінїмальної, зазначеної нами вище: признання імунїтету і свободи від податків за всею козачиною, признання козацького устрою і свобідної діяльности його на Україні, признання за мобілїзованим козацтвом права на виживленнє коштом волости. Або проґраму ширшу, в дусї радикального

перестрою суспільних відносин України — того що Вишневецький або Жолкєвский називав цілею козацьких рухів, і що признають справді проґрамою сих рухів деякі сучасні історики, приймаючи вискази про заміри козаків „вивернути всю шляхту" за автентичне резюме козацької проґрами [8]). Але не тільки сю ширшу проґраму — яка не війшла в свідомість козацьких проводирів навіть значно пізнійших часів, як побачимо, так що для 1590-х років була б чистим анахронїзмом, і прийшло ся б думати, що по Косинськім і Лободї козачина пішла геть назад, — але навіть і ту чисто — козацьку проґраму-minimum, яка безперечно була дійсним дезідератом козачина тих часів, не можна вважати за вихідну точку, за spiritus movens рухів 1590-х років, за їх проґраму — тому що в сих рухах взагалї не видно пляновости.

Я думаю, що вже з поданого вище огляду подій 1593-6 рр. бє в очі хаотичність, безпроґрамовість сих рухів. Козачина кидається то на Волощину і Туреччину, то на Крим, облишаючи зовсїм свій український театр; не дбає про сконцентрованнє своїх сил (пригадаймо роздїл між Низовцями і Наливайківцями, що тріває аж до останього акту траґедії); переходить в просте добичництво, зариваючи ся в сих добичницьких екскурсіях то в глибину Волини, то Полїся і Білої Руси, викликаючи обуреннє, роблячи собі все нових і нових ворогів, мобілїзуючи оружну силу на свою голову, і не роблячи на своїй властивій території нїчого для орґанїзації козацьких сил, для зміцнення певних пожаданих для них суспільно-полїтичних форм і відносин, для забезпечення їх на будуще. Тут, очевидно, не може бути мови про якусь проґраму чи плян. Діяльність козачини, її вчинки йдуть незалежно навіть від тих клясових козацьких дезідератів, які безсумнївно, справдї у козачини були [9]). І значить можемо говорити не про завдання сих козацьких рухів, а тільки про їх причини.

Сучасник і свідок сих подій, польський історик Пясецкий, описуючи в своїй пізнійшій хронїції сї події, сей рух козачини на волость уважав наслїдком репресій, що загородили козакам дорогу на море, на турецькі й татарські землї: „тому що король забороняв, з огляду на турецькі скарги, ходити на Чорне море й землї турецькі і визначав суворі кари їх проводирям за шкоди починені останнїми часами Туркам на тім чорноморськім побережу, — вожд їх Наливайко держав на воєнній нозї своїх вояків, щоб силою забезпечити безкарність собі й своїм товаришам, а

що сим бездомним і убогим людям не було иньшого способу прожитку, мусїли живити ся добичею, яку брали в маєтностях польських тих країв" [10]). За сим обясненнєм пішли — чи й незалежно прийшли до такої гадки — і деякі з новійших істориків [11]). Але в дїйсности як раз в тім часї меньше нїж коли небудь можна говорити про якісь перешкоди козакам в походах на море чи турецькі або татарські землї. Козаки не тільки свобідно ходили, куди хотїли, але ще й спеціальну заохоту мали до того від волоських та семигородських володарів, цїсаря й навіть папи. Отже се обясненнє нестійне. Правдоподібнїйше, ряд конфлїктів з пограничними маґнатами й адмінїстрацією, що стали ся оден по однім в 1592-3 рр., були тою безпосередньою причиною, що витягла козачину з Низу на волость: зачіпка Косинського з Острозькими, потім з Вишневецьким, з київським урядом. А пасивність правительства, з якою стріла ся в сих епізодах козачина, слабосилість місцевої адмінїстрації й маґнатства, з яким, як виявило ся, козачина могла бороти ся зовсїм серіозно, ся безкарність козацьких вибриків, які допускали ся тим часом, нарештї шляхетська анархія — ся атмосфера шляхетського українського своєвіля, безцеремонної оружної боротьби, що втягувала до помочи собі й козацьких ватажків, вправляла в сю внутрішню війну і своєвільство козацтво — все се осмілило й розохотило козачину до дальшого господарювання на Українї, до збирання козацького хлїба на волости далеко лекшим способом, нїж по чужих, турецьких чи волоських краях.

Се кількалїтнє хозяйнованнє козачини на Українї, її походи в ріжних напрямах України, лежі в ріжних місцях незмірно сильно вплинули на козаченнє України, особливо східно-полудневих частей її: спопуляризовали ідею козацького імунїтету, козачини як соціально-економічної форми житя й побуту, та притягли до неї маси нових елєментів. В східнїй Українї запанувала чиста козацька атмосфера й козачина стала тут хазяїном. „Вся Украина скозачіла, зрадців і шпигунів (козацьких) повно", писав під час походу 1596 р. Жолкєвский з Білої Церкви [12]). Козацькі контінґенти зросли з 2-3 тисяч, як бувало давнїйше, до 12-15, і що більше — за спиною сих контінґентів чули ся дальші прихильно для них настроєні народні маси, готові встати й підтримати їх у всяких плянах соціального характеру.

На ґрунтї сього почутя сили козачини й безсильности панського режіму, проявленої ним в сих лїтах, з одного боку могли виростати гадки про

закріпленнє, убезпеченнє тих козацьких дезідератів, які вище ми означили як козацьку проґраму-minimum супроти польсько-шляхетського режіму. Такий характер мали звісні нам умови козачини з черкаським і київським урядом (могло їх бути й більше) і ті близше на жаль не пояснені „присяги" (в скаргах волинської шляхти). Могли козаки справді жадати від шляхти присяги, що вона буде сповняти козацькі жадання і шанувати козацькі права тих своїх підданих, які пристають до козаків (не потягати до повинностей, признавати їх в козацькім присуді) [13]). З другого боку сила козацька могла будити і більш радикальні пляни: скасовання самого польсько-шляхетського режіму, вигнання урядників і шляхти. Такий в високій мірі характеристичний, хоч і відокремленний рух знаємо в Браславщині, де міщанство, опираючи ся на Наливайківців, справді було вигнало з міста шляхту і уряд, понищило акти і т. п. [14]). В тім напрямі й по иньших містах могли давати себе чути ті голоси, з таким страхом передані Вишневецьким та Жолкєвским. Але й ті й иньші пляни й гадки: мінїмальні-козацькі й більш радикального і загально-соціального характеру змагання, виникаючи безперечно, не встигли перейти в свідому проґраму, не надали плянового характеру рухови, не опанували його. Навпаки — почутє сили й безкарности дали місце простому добичництву, яке й забило, заполонило більше плянові течії, не давши їм розвинути ся, і потягнуло не тільки авантурників-Наливайківців, але й більше здержливих і солїдних вождів Низовців, і кінець кінцем тільки прискорило та загострило репресії з боку правительства.

Як не зросла козачина в останнїх роках, вона ще була занадто слабка, щоб робити скільки небудь серіозні виломи в польсько-шляхетськім режімі „волости". Колонїзація українська ще не встигла розвинути ся відповідно, щоб дати козачинї потрібні засоби навіть при найбільш зручній козацький аґітації. А переведеннє навіть чисто козацької проґрами, проґрами-minimum, як ми бачили, задавало дуже серіозні удари шляхетському режімови, шляхетському хозяйству. Шляхетський реванш був неминучий. Спеціальні обставини відтягнули репресії правительства, але кінець кінцем занадто широкі і нездержливі розміри, які козацьке добичництво прибрало в останнім році, 1595/6, вивело з пасивности правительственні круги. Козачина занадто сильно і різко показала свою могутність і небезпечність не тільки самій собі, не тільки українській людности, але й правительственним сферам. Шляхта постановила її знищити „до останку".

Се одначе не удало ся: польському війську вдало ся тільки зігнати козачину з волости, і безоглядним терором — різнею де і скільки запопало, нелюдськими карами провідників, конфіскаціями і баніціями участників, військо і правительство польське хотіло запобігти новому зросту козачини. Се було лекше нїж усунути ті причини, які робили з козачини могутний елємент соціального і полїтичного перевороту; не тільки на се, але й на далеко більш елементарну річ — розложеннє на довший час на Україні польських військ для простої, механїчної перешкоди новому зросту „українського своєвільства" не ставало засобів у польського правительства. На все се треба було сильнїйшої орґанїзації, ліпшої власти, екзекутиви, а перед усім коштів і коштів, ну — а се була перешкода, котрої не могли подолїти нїякі мотиви нї державних нї навіть клясових інтересів.

І козачина, перебувши скоро внутрішню дезорґанїзацію, викликану погромом, притихнувши і скоривши ся перед правительством, щоб добити ся реабілїтації й скасовання проголошених на неї репресій, уже з першими роками XVII в. починає знову опановувати „волость". Покликуючи ся на свою службу річипосполитій, претендує наново на приставства і стації, творить свої штаб-кватири, опорні мобілїзаційні пункти, домагаєть ся виводу звідси польського війська, щоб воно не ставало йому на заваді. Скориставши з недавньої науки, поступає тут обережнїйше, не допускає таких різких і безпардонних вибриків добичництва, звертає свою воєнну й добичницьку енерґію на море, на турецькі й татарські землї. І протягом яких десяти-пятнадцяти лїт від першого скасовання й проскрінцій доходить наново до дуже значних, а при тім далеко тривкійших і далеко свідомійших успіхів.

Акти з мобілїзації козацьких сил в 1618 р., зібрані в досить значнім числї [15]), дають нам досить докладне понятє про успіхи осягнені козацтвом за сей час. Бачимо, що козацтво сидить великими масами по Київщинї, заходячи навіть в київське Полїсє, в маєтностях королївських, духовних і приватних; козацькі полковники резидують тут, і на поклик їх, під „піднесені ними хоругви" ставлять ся покозачені міщане й селяне з околиці. Так Хвастів, маєтність біскупа київського, служить резіденцією полковника Миська Фастовця і сотника Гришка Фастовця, а „иньші міщане і піддані фастівські" виступають в ролї козаків. Як друга резіденція полковницька згадуєть ся Кодня, а козаками виступають міщане й піддані з Котельнї, Паволочи й Коднї, „маєтности пана воєводи берестейського" (Ост.

Тишкевича); третє гнїздо бачимо в околиці Родомисля (маєтности Печерського монастиря) і Брусилова (маєтність Бутовичів) [16]). Таким чином район Тетерева, Гуйви, Унави виглядає як одна велика покозачена територія, з масою людности орґанїзованою в військову орґанїзацію (ставить до 2000 війська) [17]), підвластною тільки власти й юрисдикції козацькій [18]). Се осїданнє й закоріненнє козацтва в глубшій „волости" дає себе знати в сїм часї і в певнім роздїлї, який починає часами прокидати ся між козацтвом „волостним" чи „городовим" і запорожським низовим (перший виразнїйший такий пров бачимо в р. 1620, коли Запороже опановує козачина своєвільна під проводом Бородавки, а на волости, в Київі і Терехтимирові далї перед веде і порядкує Сагайдачний, номінально признаючи або не признаючи реймент Бородавки, — антітеза до роздїлу 1598 року, коли обидві партиї, і Полоусовцї і Байбузовцї однаково товчуть ся на Низу, не маючи де подїти ся і не маючи приступу „до волости": в сїй ріжницї бачимо — глубоку переміну в житю і обставинах козачини за сю чверть столїтя). І комісія 1619 р., уже не бачучи можливости робити якусь опозицію козацькій орґанїзації на волости, відступала вповнї від старих постулятів соймових, що не хотїли знати нїякої осібної козацької юрисдикції і власти на волости: ся комісія признавала вже власть над козачиною місцевих отаманів козацьких [19]) — старала ся тільки обмежити сей процес, зменьшуючи число законно-признаних козаків і силкуючи ся виперти їх з маєтностей приватних. Старання безплодні, бо нищили ся без останку першою ж мобілїзацією козачини.

Скупа і байдужа шляхта і її нище правительство, з браку засобів потрібуючи дешевого війська, мусїли забрати ся до мобілїзації тої самої козачини, ледво видітхнувши від криків про її „винищеннє до останку". І мобілїзували далї, від одної потреби до другої, стараючи ся стягнути того „майже безплатного" війська все більше і більше, в міру розросту і збільшення козачини, підганяючи як острогами сими вербунками її й без того незвичайно скорий зріст і безсило воркотячи потім на її розпаношеннє, на зріст козацьких претенсій, на привілеґії і права, які присвояла собі козачина чуючи залежність від себе адмінїстрації й правительства, і на те значіннє, яке здобувала вона собі в сфері відносин соціальних, а далї й національних.

Перебуті рухи 1590-х років поучили і саму козачину і иньшу суспільність,

що вона може. І коли по всїх засудах і репресіях вона вернула собі свою стару позицію в державі, в відносинах місцевих і загальнодержавних, багато очей і гадок спочило на нїй. Не тільки вона сама — чи її свідомійші елєменти почули спромогу переводити в житє ті неясні, невироблені ще перспективи соціально-полїтичного характера, які повиникали були, як вислїд фактичних відносин і обставин того українського Sturm-und Drang періоду. Богатьом иньшим в тій бурхливій хвилї в козачині блиснула як блискавиця нова полїтична і національна сила, яка могла б багато змінити, коли б її енерґію обернути на певні точки суспільних чи національних відносин. „Наливайки" — се крилате слово, вилетївши з уст уніатських загорїльців, як елєктрична іскра пролетїла по всьому сходу річипосполитої, що служив ареною боротьби двох релїгій, двох культур, двох національностей і з напруженою увагою за сею боротьбою слїдив.

Наливайка розтято „на штуки", але Наливайківщина зістала ся. Гадка, що православні ортодокси й українські патріоти опирають ся, та хочуть оперти ся на зревольтованих козачиною масах — пущена, очевидно, для простого компромітовання їх ворогами, була підхоплена житєм. І не легко в таких випадках буває розріжнити, де кінчить ся угаданнє наслїдків і де починаєть ся суґґестія певної ідеї — яку суґґестіонують так часто власне ті що хочуть її поборювати.

Соціальний протест — з одного боку, культурно-релїґійна і національна боротьба — з другого починають чіпляти ся за козачину, коли вона з репресій і нагінок рострівоженої шляхти підносить ся на ново з новими силами і енерґією. І козачина, шукаючи дальшого розросту, дальших сил, фізичних і моральних, іде на зустріч сим покликам. Під кінець другого десятилїтя се стає вже ясним для польських полїтиків, як ми бачили. Але шляхетське правительство далї підгоняє енерґію мобілїзації сього „майже безплатного" війська, з огляду на услуги, яке віддає воно йому, — з утїхою скупаря, який тїшить ся, що не потрібує купувати палива, бо палить деревом з своєї власної хати.

Примітки

[1]) Mało na tym maiąc, yż po ten czas wszistek rozlewał krew newinną ludzi... ale ieszcze i do gruntu wszistko pogranicze i. k. m. chciał wywrócić y nas wszistkich wysiec, y z swym woiskiem na to się sprzisiągł był, aby z woiski tureckimi i tatarskimi panstwa coronne spustoszył i do opanowania corony psom pogańskim pomogł, jako i teraz car krimski swoie woiska miał z nim posłać, a on mu przysiągł woiwać państwa i. k. m. Na co i kniaziu wielkiemu moskiewskiemu y ze wszistkim woiskiem swym przysiągł y onemu poddał iuż był wszistko pogranicze więcey nizli na sto mil granic owych, iakoż i w liscie swym do nich kniaż wielki pisał się iuż carem zaporozkim, czerkaskim i nizowskim i posłał im za porohi sukna y pieniądze — Listy ч. 17, пор. вище с. 190 про сї московські претензії.

[2]) Brzydko aż i wspominać, do czego się to swowolenstwo brało, jakie spominanie majestatu w. król. mci, jakie zamysły o Krakowie, stolicy sławnej w. król mci, rozbiciu, wytraceniu stanu szlacheckiego — Pisma żółkiewskiego c. 151.

[3]) Слова Жолкєвского, що козаки відгрожували ся на короля і на Краків повторяє і Гайденштайн с. 327 (II с. 363-4).

[4]) Архивъ III. I ч. 15 і 16.

[5]) Listy ч. 22, Архивъ III. I ч. 22. Кіев. Старина 1896, X с. 3 пор. вище с. 207-8.

[6]) Див. вище с. 209.

[7]) Гарно, хоч і з иньшого становища, висловив ся з сього приводу пок. Куліш. „Ото важная потеря для русской исторіи, что украинскіе козаки... оставили по себѢ такъ мало памятниковъ своей дѢятельности. Кровь ихъ пролилась какъ вода на землю и не оставила даже пятна по себѢ. Энергическій духъ ихъ отошелъ въ вѢчность, не заградивши устъ хулителямъ своимъ; а ихъ потомки лишены утѢшенія слышать посмертное слово предковъ, каково бы оно ни было. И вотъ мы разворачиваемъ чуждыя сказанія о нашемъ быломъ, и устами историческихъ враговъ повѢдаемъ миру понимаемыя до сихъ поръ двусмысленно, сбивчиво, часто крайне нелѢпо дѢла героевъ равноправія". (Ист. возсоед. II с. 117).

[8]) В такім дусї писав пок. Кулїш, вважаючи цїлею сих козацьких рухів, як і пізнїйших — заступити право польське правом руським, польсько-шляхетський режім — рівноправністю (Ист. возсоедненія т. II), і за його поглядами пішов і Еварницький (Ист. запорож.козаковъ т. II).

[9]) Деякі факти, в яких давнїйші історики бачили прояв змагань козачини до перестрою суспільних відносин, мали зовсїм иньше значіннє. Таке напр. нищеннє Косинським документів Острозького в Білій Церкві — се був наслїдок особистого конфлїкту, а не прояв бажання знищити дипльоматичні права панів на українські землї. Більш серіозне значіннє мали браславські події (див. с. 207-8): се був рух українського демосу против шляхетського панования і польського режіму; але був він від козачини незалежний: Наливайківцї відограли в нїм роль помічної сили, а не ініціаторів, і козачина не оборонила сих повстанців від репресій.

[10]) Chronica gestorum iп Europa singularium, вид. 1648 с. 172.

[11]) Напр. Костомаров — Богдан Хмельницький вид. 1884 т. I с.. 22 і 24.

[12]) Listy ч. 52.

[13]) Меньше правдоподібно, що козаки на саму шляхту хотїли розтягнути свій присуд і зверхність козацьку.

[14]) Див. вище с. 207-9.

[15]) Архивъ Ю. З. Р. III I ч. 62-71, Матеріали до гетм. Сагайдачного в кн. XV київ. Чтеній.

[16]) Архивъ Ю. З. Р. III I ч. 63, пор. 64, 66, 68.

[17]) Ibid. с. 250.

[18]) Сї факти пок. Антоновичу і приклонникам його поглядів дали привід намалювати образ перетворення Київської України в козацьку територію, подїлену на полки, вільну від пана — те що стало ся тільки за Хмельницького. „Конашевичъ — читаємо в Антоновичевій біоґрафії Сагайдачного — сталъ причислять къ своему войску цѢлыя области

заселенной Украины, по мЂрЂ, какъ жители этихъ областей обращались къ нему, изгнавъ помЂщиковъ и заявивъ о своемь желаніи причислиться къ козацькому войску".

19) „Реверсал" козацький 1619 р. (Pisma с. 337), обіцюючи, що козаки будуть ходити на Татар з місцевими старостами й підстаростами, додають: lub z atamanem swoim, і комісари мовчки прийняли сей додаток. Значить по королївщинах були отамани козацькі: про таких, а не простих отаманів-старшин сільських говорить, очевидно, сей додаток. Каманїн в своїх матеріалах до історії козацького землеволодіння (Чтенія київські т. VIII) подав кілька документів, виданих, або потверджених отаманами в рр. 1600 1630, в пізнїйшім стилю (с. 15-8); але сї документи, де атаман чигринскій в 1600 р. прикладає до документів „печать свою мескую чигринскую", виглядають анахронїстично.

VI. Полїтичні обставини перших десятилїть XVII в. і їх вплив на зріст і розвій козачини.

ЛИВОНСЬКА ВІЙНА І МОСКОВСЬКА СМУТА: НЕОХОТА КОЗАКІВ, МОТИВИ ЩО ЗМУСИЛИ ЇХ ДО УЧАСТИ В ЛИВОНСЬКІЙ ВІЙНІ 1602 Р., ТЯЖКІ ОБСТАВИНИ ВІЙНИ, ЗМІНИ ГЕТЬМАНІВ, КОЗАКИ НА БІЛОРУСИ, ПРЕТЕНСІЇ КОЗАКІВ З ПРИВОДУ СВОЄЇ СЛУЖБИ, СПРАВА ЖОВНЇРСЬКИХ ЛЕЖ НА УКРАЇНІ. КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ НА МОРЕ І НА МОЛДАВУ. ЗРІСТ КОЗАЧИНИ.

Молдавська кампанія 1600 р. була першим кільцем в довгім ланцюху воєнних авантур, що заповнили собою сю воєвничу добу польської історії і казали польському правительству неустанно мобілїзувати козацькі сили та запобігати козацької охоти до служби річипосполитій.

Відправляючи козацьке військо з молдавської війни, гетьман Замойский старав ся заручити ся козацькою помічю для ливонської війни й привіз на сойм козацьку обіцянку участи, як мотив певних признань і уступок для козачини. Але перспектива сього далекого походу на зовсїм чужий і незнаний театр війни сама по собі дуже мало вабила козаків. „Не кажуть про Ливонїю, тільки про Швецію і дуже її боять ся, щоб туди не завели їх

на погибіль”, доносив кореспондент. З другого боку, ласку показану соймом козаки вважали не задатком за службу в новім поході, як хотїло то трактувати правительство, а нагородою за попередню кампанїю. Тай сойм, як ми бачили, тільки по части сповнив їх домагання. Тому поклики до мобілїзації для нової кампанії приймали ся в козацьких кругах досить холодно, і багато було тої гадки, щоб розібравши ті гроші і сукна, які прийдуть від правительства, між учасників молдавської кампанії, іти собі на Запороже. „Нема згоди між ними”, доносив згаданий кореспондент Замойскому в початках квітня ст. ст. [1]), „Кошка три рази скликав раду, і на тих радах багато було таких, що не годили ся на службу королеви, але побравши сукно і гроші хочуть іти на Запороже. І вже чи будуть сукна чи нї, чекають тільки своїх посланців (післаних на сойм); човни вже готові, готують обрік, і борошно набивають в бочки — багато вже понабивали. І чи сукно прийшло б на чотири тисячі чи на шість, і так само якісь гроші, то хочуть розібрати між собою ті що були в волоськім поході, а иньшим дати не хочуть; кажуть так: „ми се заслужили, а иньші нехай собі заслугують”. Так була й Кощина мова на раді: „обіцяно гроші й сукно з початку на чотири тисячі, а тепер на шість — тим ліпш, довшиї сукнї мати будемо” [2]).

Та хоч як непривабна була для козачини перспектива „шведскої війни”, інтереси козацькі не позволяли їй відтягнути ся. Як ми бачили, свої уступки козачині сойм 1601 р. починив в формі умовній — коли козаки візьмуть участь в ливонській війнї; спеціально що до знесення баннїції се було зазначено виразно, а воно було найголовнійшим дезідератом козачини. Але се була тільки одна половина справи; другу половину своїх дезідерат, не санкціоновану ще соймом, козачина опирала і реалїзувала на практиці як активне військо на службі річипосполитій (сюди належать претенсії на приставства і лежі, на контрібуції з „волости”, і навіть свій імунїтет козацький, не признаний соймом, приходило ся, певно, опирати на факті служби королеви і річипосполитій). Тому вирікати ся сеї служби і відмовляти ся від участи в поході, визначенім правительством, козачині нїяк не можна було. І кінець кінцем, покричавши на тих радах, козачина таки рушила в ливонський похід під проводом все тогож Кішки, що очевидно — твердо держав ся опортунїстичної полїтики. Було їх дві тисячі офіціально — на стільки визначена була платня; дійсне число не звісне докладно. Білоруський лїтописець, оповідаючи про їх похід через Білорусь з кампанїї, каже, що козаків було чотири тисячі, але се може й побільшеннє

[3]).

Рушили в похід десь літом, як і польське військо; в Ливонію приспіли на осінь. Служба була справді тяжка, особливо як надійшла зима. Край був сильно випустошений, запровіантувати ся було трудно. „Земля замерзла, куренів будувати не можна, коням теж дуже зле; посилали ми своїх товаришів, розвідуючи про живність — нема ніякої живности, і дерев нема — хиба де хата одна або дві, а й то з рища плетена; нам в такий порожній край нема по що — до решти коней потратимо”, — читаємо в однім листї Кішки до гетьмана коронного. Козаки скаржили ся, що платню їм визначено малу (по 7 зол. на квартал), а головно, що й тих грошей по першім кварталї, заплаченім десь з початком мобілїзації, їм не плачено. Тому вже з кінцем року, не діставши платнї, козаки рішучо загрозили, що підуть назад на Україну: „на радї в минулу середу постановили речінець на будучу середу рушити ся з тої землї, і як би ми що иньше постановили, то б нас товариство каміннєм побило”, писав Замойскому Кішка [4]). Правдоподібно, якоюсь грошевою сумою і обіцянками всілякими удало ся козаків відвести від сього заміру, й вони зістали ся; подібні клопоти мали гетьмани польські і з власним військом, позичаючи й свої річи під застав віддаючи, та роздаючи бодай частинні задатки на рахунок плати. З кінцем 1602 р. козацьке військо мало незаплачених три кварталі, то значить дістало тільки половину грошей, які йому належали за службу, і дуже бідувало, обдерлось і зголодило ся. „Рачив ти, ваша милость, приглянути ся одїжи й достатком нашим”, писав старший козацький до гетьмана коронного з кінцем року; „не тільки те що вислужили ми у короля, але і те що за молодих лїт по ріжних неприятельських землях добуто було шаблею, все те Інфлянтська (Ливонська) земля нам винищила, і довго буде в памяти в війську запорозькім служба інфлянтська; вже тепер нема різниці в уборі між нами слугами королївськими — і Лотишами” [5]). Багато погинуло; сам гетьман Кішка наложив головою в однії битві під Фелїном, як каже польський історик — „казали, що хтось з своїх пробив його кулею ззаду” [6]). По нїм був гетьманом його давнїйший конкурент Гаврило Крутневич, але й він незадовго уступив з гетьманства, і з кінцем року старшує вже Іван Куцкович [7]). Сї зміни на старшинстві показують теж, як роздражнене було козацтво і як трудно було дати раду в тих обставинах. Незаплачене, обдерте й голодне військо козацьке тим тяжше давало ся в знаки місцевій людности,

видушуючи з неї що лиш можна, включно до тих убрань, що з лотишевих плеч переходили на „слуг королївських”, як іронїзували козаки. Подорожнї, що переїздили через Ливонїю в 1602 р., наслухали ся страхів про козацькі спустошення: „козаки зруйнували всї оселї, попалили й попустошили їх, чинячи незвичайні, нечувані насильства над бідними людьми: допитуючи про гроші, пекли огнем, мучили всїляко, і потім, добувши, все таки рубали їх на смерть” [8]). І все таки край був так випустошений уже литовським і польським військом, що скільки не нищили його, бідували самі справдї. Але тактика козацька наказувала терпіти все, не відмовляючи служби річипосполитій.

Кампанїя взагалї йшла добре для Поляків; ливонські здобутки у Шведів відібрано, і Замойский переніс війну в Естонїю, обложивши замок Вайсенштайн, ключ Естонїї. Шведське правительство йшло на згоду, але Жиґимонт жадав не тільки Ливонїї, а й Естонїї, і щоб його конкурент Кароль уступив ся йому з престолу. Через се війна за балтийське побереже потягнула в безконечність (її закінчила аж Олївська угода 1660 р., облишивши за Польсько-литовською державою тільки східно-полудневий кут Ливонїї). Шведи могли держати ся в приморських містах, а Поляки, не маючи фльоти, не могли їх там бльокувати. Брак гроша стримував і сухопутні операції. Замойский затримував військо як міг, але з здобутєм Вайсенштайна, з кінцем серпня, все урвало ся. Старий Замойский, змучений дволїтнїм житєм на війнї, зберав ся відїхати, передавши кому иньшому команду. Військо стало також росходити ся. Козаки, як каже Гайденштайн, рушили перші [9]). Пішли на Білу — Русь — латати злиднї. Зпочатку „дещо з тої нужди й нещасть відпочинок дали собі і коням у Полоцьку”, починивши, розумієть ся, місту „великую шкоду”, як записує білоруський лїтописець [10]). Відти подали ся до Витебська й вислали на перед своїх людей — писаря й осавула, з кількадесять коней, „для порядного росписання господ” для козацького постою. Але витебські міщане задумали відборонити ся від козацької біди силоміць і нїчого не хотїли слухати, коли козаки доводили, що „заслугами своїми і за наказом й. корол. мил. (sic) мають у них визначений одпочинок”. Козаки, як скромно поясняли в своїй реляції Замойскому [11]), „мусїли ґвалт ґвалтом відбивати” й давши формальну битву Витеблянам, оружною рукою опанували місто і на правах побідників обнесли як хотїли — „место славноє, место богатоє

Витебскъ звоєвали, мещанъ побили, панны поплюгавили, скарбы побрали [12]). Відти під кінець року пересунули ся на Подніпровє. Головною кватирою їх був Могилїв. В околиці виберали вони великі контрібуції грошима й припасами, викликаючи велике невдоволеннє людности. „Там у Швеции козаки запорозкиє ничого доброго не вчинили, ани гетманови и пану королю жадного ратунку не дали, толко зъ Швеции утекли, а тутъ на Руси Полоцку великую шкоду чинили и место славноє великоє Витебскъ звоєвали, злота, сребра множество побрали и такъ шкоду содомию чинилы, горше злыхъ неприятелей албо злыхъ Татаръ" [13]), записує місцевий лїтописець. „Брали приставство, пише він далї, зъ волости Боркулабовской и Шупенской, тоєсть грошей копъ 50, жита меръ пятьсотъ, яловиць полтораста, кабановъ 50, салъ свиныхъ 100, меду пресного пудовъ 60, масла пудовъ десять, куровъ пятьсотъ, сена возъ триста". Ся записка поясняє нам значіннє сього терміна „приставства" і дає нам понятє про те, як латала ся козачина й нагороджала себе за незаплачену платню, ідучи прикладом козацького рицерства коронного, яке разом з ними бушувало в землях литовських і коронних [14]). Жалї й крики місцевої людности спонукали короля прислати до козаків свого дворянина з порученнєм, аби козаки не лежали на Білоруси, а йшли на Україну [15]). Козаки се порученнє до відомости прийняли, але не спішили ся. Побираючи контрібуції й чинячи заразом иньші насильства над людністю — трактуючи сю православну Русь як неприятельску землю [16]), вони сунули ся поволї Днїпром в долину. „Брали приставства в Полоцьку, Витебську, Орші, Мстиславлю, Кричеві, Могилеві, Головчинї, Чичерську, Гомелї, Любечу, Річиці, Бихові, Рогачові і по всїх містах" [17]). Забирали з собою скільки можна коней, а навіть людей — жінок, дївок, хлопят, „одинъ козакъ будетъ мети коней 8, 10, 12, а хлопятъ троє, четверо, жонки албо дЂвки две албо три", записує все тойже лїтописець, віддаючи коли не фактичні обставини (правдоподібно прибільшені), то поголоски, які ходили про козачину. Він каже, що з огляду на козацьке своєвільство гетьман Куцкович — або Куцка, як він його називає, зложив з себе гетьманство в Могилеві [18]), і на його місце вибраний був Іван Косий. Під його проводом весною 1603 р. прийшло козацьке військо до Київа, і тут на гетманство вибрало ще раз Крутневича [19]).

З могилівського побуту козаків маємо цікавий лист на Україну [20]), який нам пояснює, що за користи робили собі козаки з свого шведського походу й які претенсії підносили з того титулу, що сповняли службу річипосполитій. Лист писаний на Україну, до старого знайомого Якуба Струся старости браславського і винницького, наслідком вістей, що він розквартирував польських вояків на Україні [21]). Пише „гетьман” Іван Куцкович. Пригадує великі заслуги війська запорозького — що воно „перед усяким иншим рицарством завсїди віддавало значні послуги королеви й річипосполитої, не стільки для користи або якоїсь вислуги, але з любови до доброї слави і річипосполитої — можна то сказати, що тільки за траву й воду служимо" [22]). „За свої заслуги заслугуємо не тільки того, щоб були заховані в цілости й спокою наші убогі хати й маєтности, часто і сильно облиті кровю нашою й поганською, — але і того також, щоб були ми в слушних вільностях і пошанованню від кождого стану. Його королївська милость, будучи особливим прихильником і оборонцем людей рицарських, маючи в ласкавій увазї державу й сердечні послуги наші, рачив нас усїм тим обдарувати і упривилеювати: признавши нас синами коронними [23]). Ублагороднивши стародавнїми вільностями нас, жінок і маєтности наші [24]), він тільки собі і ї. м. панам великим гетьманам начальство і власть над нами полишити зволив, утвердивши то міцно унїверсалами, ґлейтами і конституціями”. Козаки рішучо протестують против розкватировання польського жовнїра на України, „де єсть більша частина наших домів і маєтностей, а крім того кор. милость пан наш за чесні заслуги наші зволив нам дати, на спочинок і очікуваннє нашої чесно заслуженої платнї, почавши від Могилева всю Україну аж до Днїпрового устя; все то власні наші приставства, спустошені з причин вашої милости, а що більше — доми, і маєтности попустошені, гірше нїж неприятельським способом спустошені, зневажені, осоромлені”. Протестують також против листів, розісланих Струсем на Україні, де козаки називають ся своєвільниками і їм забороняєть ся приступ до міст і королївщин — „за котрими унїверсалами наші товариші, які також віддавали послуги й. кор. мил., не могли мати свобідного кавалка хлїба і спокійного переходу”; протестують против сих претенсій на якусь власть над козаками, „чого нїколи не буде”. Жадають виводу жовнїрів з України, инакше грозять оружною росправою й окупацією винницького староства п. Струся. „Що з такої наруги, зневаги і деспекту нашим неприятелем прийде, то в короткім часї можна буде бачити і досвідчити на дїлї, бо супроти того,

що нам доносить товариство наше, — прийдеть ся нам в нашім жалю ґвалт ґвалтом відбивати; донесемо його кор. милости про спустошеннє вами визначених нам приставств і мусимо розложити ся в Винниці і в иньших маєтностях ваших та там собі платні чекати, бо на Україні і по домах наших нема нам що робити".

Лист сей кидає світло на сучасну ситуацію на Україні. Адмінїстрація і взагалї панство хотїло тримати ся букви соймової постанови 1601 р., що здіймала банїцію тільки з участників ливонської кампанїї і полишала в силї всї постанови против своєвільників, всю „звичайну юрисдикцію". Навпаки козачина за поданий мізинний палець тягнула цїлу руку, вважала конституцію за повне і необмежене приверненнє прав і вільностей, на які вона претендувала; признавала своїм одиноким зверхником короля і гетьмана коронного і з приводу своєї служби річипосполитій, та й ще в додатку — незаплаченої платнї — претендувала на повне хазяйське право на Україні, як на територіі своїх приставств, і то не тільки, очевидно, для участників ливонської війни, а й для цїлого товариства. З того приводу, що певна частина козаків сповняла, службу його кор. мил.," цїла козачина претендувала не тільки на всякі права і вільности, але і на „свобідний кавалок хлїба", як скромно виражаються козаки — то значить на право вибирання контрібуцій для своїх пограничних воєн, якими козачина займала ся тодї на полуднї. Заразом вона вважає сю українську територію заказаною для жовнїра коронного — не тілько тому, що той конкурент позбавить козаків можности збирати контрібуції собі, але й тому що тут маса покозаченої людности, неофіціальної козачини, яку жовнїри обтяжали б контрібуціями. Се перший випадок, де з такою гострістю виступає справа жовнїрських леж на козацькій територіі; як в офіціальних кругах се роскватированнє польського війська вважало ся найгострійшою репресією на козаків, так в кругах козацьких признавало ся найбільшою прикрістю, яку можна було собі уявити, і заразом — найлїпшим аґітаційним мотивом против правительства і польського режіму, як в такім мотиві бувала потреба.

Про козацькі війни на полуднї в сих роках маємо деякі відомости в посольських реляціях Пісочинського, що в рр. 1601 і 1602 їздив в Крим і Туреччину [25]). Лїтом 1601 р. багато нарікали в Криму на козацькі напади, і казали як звичайно, що Татари, нападаючи на Україну, тільки мстять ся за козацькі напади; був якийсь козацький напад на турецькі осади в околиці

Білгороду. „Якийсь Киршта Волошин” з козаками докучав Туркам і Татарам на морі і на землї.

Весною 1602 р. козацьке військо (коло двох тисяч, як казали) стояло над Каменицею за Браславом і свою службу пропонувало молдавському господареви. Волоські землі по погромі Михайла слїдом знову стали ареною усобиць, бо на Семена Могилу в Мунтянах підняло ся повстаннє, вигнано його з краю і посаджено на господарстві Раду Щербана Басарабу (1602); його підтримала Австрія, тим часом як Могила шукав помочи у Поляків і Турків, і се знову відкривало арену козацькому спортови. Господар молдавський сим разом услуг козацьких не прийняв, і тодї їх стали сподївати ся в Білгородї. В маю козаки на 30 чайках і кількох ґалєрах відібраних від Турків вийшли на море і під Кілією били ся з турецькими ґалєрами; взяли одну ґалєру, та переймали купецькі кораблї. Під осїнь того року стрічаємо козаків під проводом якогось Ґурского — йшло їх коло тисячі на Молдаву [26]). Такі занятя, очевидно, потягнули ся без перерви і відміни і в дальших роках. Хан скаржився, що козаки пробуваючи на Днїпрі чинять Криму неустанні шкоди і злости, багато злого broять, і жадав, аби їх доконче прогнано з Днїпра [27]). Король в інструкції на сойм 1604 р. звертає увагу, що „за короткий час козаки зруйновали Туркам три міста”, і се грозить неприємностями від Туреччини [28]).

Реституція козацьких вільностей і козацького престіжу потягнули свіжі маси людей в козацькі ряди, збільшаючи своєвільну енерґію козацьку. З кінця 1603 р. маємо королївський унїверсал, де пригадуєть ся попереднє (якесь недавнє) королївське роспорядженнє на погамованнє українського своєвільства і загострюєть ся новими наказами, щоб батьки не пускали синів „на козацьство до тамтыхъ людей своволныхъ, которыи покой посъполитый и перемирьє с панъстви суседъскими взрушают”, щоб до козаків не перепускали і не возили воєнних запасів під страхом кари смертної і т. и. [29]). А шляхта київська в інструкціях своїх з кінця 1604 р. висловляє жалї, що з скасованнєм банїції, від ливонської війни „те гультяйство так пнеть ся в гору, що приходить ся бояти ся, аби „останнє не було горше від першого”, і жадала енерґічних репресій [30]).

Примітки

[1]) Лист Бартоша Верещиньского з 15/IV н. с. у Стороженка с 320.

[2]) Obiecano pierwey hroszy y sukna na cztery tysiącу, a teper na szyst, tym lipsz, dolszygi sukni budem mieti. Се не зовсїм ясне говореннє мабуть треба розуміти так, що в молдавській війнї рахувало ся 4000 козаків, і їм обіцяна була заплата, а на ливонську війну ухвалені кредити на 2000, разом на 6000; тому що справа з платнею була неясна, в польських кругах, мішаючи платню за попереднє і задаток на будуще, за сї гроші хотїли притягнути до служби в ливонській війнї як найбільше козацького війська — до 6 тисяч, а козаки. не хотїли такого толковання і все брали за плату за молдавську війну. Иньше толкованнє було б таке, що плата для 4 тис. так і посилала ся за попереднє, а плата для 2 тис. призначала ся для ливонського корпусу з двох тисяч, і на більше число козацького війська правительство і не претендувало, але козаки і сю платню ливонську хотїли розібрати між участників молдавської війни. Тому що все обертало ся тільки в сфері поголосок, визнати ся трудно.

[3]) Боркулабівська лїтоп. с. 25 (вид. Кулїша с. 77).

[4]) Лист Кішки до Замойского 323 XII. 1601 — Listy ч. 83.

[5]) Listy ч. 88.

[6]) Praefectus illorum Kostka globo a suis aliguibus, ut putabatur, a tergo trajicitur (Гайденштайн с. 378). Очевидно, був се припадок; без усякої підстави думає Стороженко (с. 324), ще се козаки зі злости Кішку вбили: де рада могла кождої хвилї гетьмана скинути, не було місця для такого підступного вбийства.

[7]) Listy с. 86 і 88.

[8]) Сборникъ матеріаловъ по русской исторіи нач. XVII в. с. 50.

[9]) с. 388

10) Боркулабівська лїтопись с. 25.

11) Listy Źółkiewskiego ч. 86.

12) Боркулаб. лїтоп. с. 24.

13) Ibid. с. 25.

14) Пор. інструкцію з кінця 1603 р. — Жерела VIII ч. 75 і протестацію у Жуковича с. 432-3.

15) Ркп. бібл. Замойских.

16) Боркулабівський лїтописець записує оден епізод, який очевидно зробив особливо сильне вражіннє: як перед королївського дворянина, присланого в справі сих насильств козацьких, приніс оден міщанин могилївський на руках свою доньку-дївчинку шестилїтню „змордованую, зкгвалчоную, ледве живую, чого было горко плачливе страшно глядети; на тоє вси люде плакали, Богу сотворителю молили ся, абы таковыхъ своєволниковъ вечне вигладити рачилъ” (с. 28, вид. Кулїша с. 81).

17) Боркулабів. лїт. с. 28.

18) Иванъ Куцка здалъ зъ себе гетманство козацкоє, для того ижъ у войську великоє своволенство: што хто хочетъ то броитъ (с. 28).

19) Див. його унїверсал, для Никольського монастиря, даний 22 мая 1653 р. в Київі, „кгды єсмо с послуги кр. м. з Ынфлянтъ до Києва прибыли” в Кіев. Старинї 1898 кн. І. Тут згадка листу „теперешнего часу пана Ивана Косого”; мабуть Крутневич саме тодї був вибраний, і ченцї звернули ся до нього за потвердженнєм.

20) Ркп. бібл. Замойских.

21) Пор. записку боркулабівського лїтописця, що тим часом як на Білоруси були на приставствах козаки, „на Волыни на Подолю, у Києве — тамъ на тотъ часъ жолнери лежали, которыє зъ Волохъ выєхали, яко десять тысячъ” (с. 28).

[22]) Mozemy tho rzecz, ysz tylko za trawę a za wodę słuzimy.

[23]) Популярна назва, прикладана до себе шляхтою польською.

[24]) Nass thym udarowacz mcziwie y upriwileyowacz raczył, yss prziznawssi nass za syny coronne, starodawnymi wolnosciami nas, żony y maiętnosczi nasze uslachciwszi, sobie tylko y ich mc. panam hethmanom wielkiem nad nami zwierchnoscz y władzą zostawicz raczył, dobrze tho uniwersały, gleithami y costitutiami seymowemy warowawszi.

[25]) Ркп. Петерб. Публ. бібл. Пол. IV № 171 л. 41-7.

[26]) Реляція Пісочинського л. 84-106, 124.

[27]) Жерела VIII ч. 80 (десь з р. 1603).

[28]) Ibid. ч. 76.

[29]) Видано у Кулїша Матеріали с. 26.

[30]) Жерела VIII ч. 78.

ЛИВОНСЬКА ВІЙНА І МОСКОВСЬКА СМУТА: МОСКОВСЬКА СМУТА: УЧАСТЬ КОЗАКІВ В ПОХОДЇ ЦАРЕВИЧА, МОБІЛЇЗАЦІЯ КОЗАЧИНИ, МОСКОВСЬКІ СМУТИ 1605-8 Р. І УЧАСТЬ В НИХ КОЗАЧИНИ. ЗАЧІПКИ З ТУРКАМИ І ТАТАРАМИ; ПОГРОМ ВАРНИ 1606 Р., ПОХОДИ МОЛДАВСЬКІ. СВОЄВІЛЬСТВА НА УКРАЇНЇ, „БУНТИ” КОРСУНСЬКІ, КОНСТИТУЦІЇ НА УКРАЇНСЬКУ СВОЄВОЛЮ 1607 РОКУ, ПОСТАНОВИ 1609 Р., ЇХ БЕЗПЛОДНІСТЬ.

Але на місце погамовання українського своєвїльства, жаданого правительством і кругами шляхетсько-панськими, ті ж сами круги кинули в козацькі круги новий фермент, який ще сильнїйше зміцнив українську анархію і під покровом її дав спромогу далї зростати козацтву і козацькій деструкції польсько-шляхетського режіму. Була то московська авантура, сотворена українськими маґнатами, але кінець кінцем підтримана і самим

правительством. З початку король не хотїв мішати в сю аферу державу й полишив її ініціативі маґнатів. В другій половині 1603 р. Вишневецькі висувають звісного „царевича Дмитра” як московського претендента, законного сина царя Івана, і вже від зими 1603/4 рр. мусїло роспочати ся вербованнє охочих до задуманого походу на Москву. Між участниками мусїли в першій лїнїї знайтися козаки. Уже в передових полках, які повів з собою „царевич” з кінцем лїта 1604, ішов цїлий ряд українських пограничників — кн. Вишневецький, Ружинський, Струсь, староста остерський Ратомский, і вони мусїли рушити з собою цїлу хмару українського козацтва — козаки справдї згадуються в сїм війську [1]). У в тих операціях, які вели ся разом з сим на полудневій границї московській, від Посемя, нема теж сумнїву, що поруч донських брали участь також козаки запорозькі. Головні маси їх рушили одначе пізнїйше, в осени 1604 р. Під Новгород Сїверський в груднї 1604 р. прийшло велике запорозьке військо — 12 тисяч, з доброю гарматою, „котрим царевич (Димитрий) давно був післав корогву (закликаючи до походу); вони мали з собою добру армату, кілька гарматок, і царевич був їм дуже радий, богато покладаючи ся на їх мужність, і велику силу їх війська” [2]). Надії сї не дуже справдили ся, бо в великій битві під Добриничами козаки, як нарікав потім царевич, не додержали йому компанїї й утїкли [3]). Але хоч головне козацьке військо кинуло Дмитра, українські козаки зістали ся участниками дальшого походу, і на місце першого їх корпусу мобілїзували ся дальші партії їх в московський похід. Київська шляхта в своїй інструкції, писаній в перших днях грудня н. с., згадує про дальші їх ватаги, що громадили ся ще на Українї, „вигребши ся з Низу”, і наповняли страхом місцеву шляхту, що сподївала ся від них нових поборів і контрібуцій та нарікала на всякі безправства, особливо в заднїпрянських волостях, де громадили ся козацькі полки для походу в Московщину [4]). На соймі, на початках 1605 р. Януш Острозький на підставі відомостей, які приходили з України, оповідав, що козаки справдї „росписали унїверсали по тамошнїх краях, кажуть собі платити гроші, і з тим боїмо ся, що б і хлопи наші не приставали до козаків і до них не прилучали ся при такім своєвільстві безкарнім” [5]). Правительство було зайняте иньшими справами і не вважаючи за добре стримувати козачину, що головно підтримувала тодї московську авантуру (від якої сподївалися в двірських кругах великих користей полїтичних), не вважало можливими брати ся до якихось значнїйших репресій. Тим більше

що козачина заразом несла й пограничну службу против Татар: напр. 1605 р. вони погромили Татар на Піднїстровю, а з кінця 1606 р. маємо лист Григорія Ізаповича „гетьмана” і всього рицарства запорозького, де вони остерігають усю людність „України Поднїпрської” про скорий напад татарський (правдоподібно оден з многих, сей лист заховався тому, що гетьман просив його лист записати до актів, на доказ козацької служби) [6]). А коли з початком 1606 р. прокинув ся грізний внутрішнїй рух против короля і його близких дорадників, що приводить до оружного рокошу (1606-8), правительство вже не мало анї часу анї спромоги думати про що небудь иньше крім сього небезпечного руху, що грозив самого короля скинути з престолу [7]).

Козачина буяла, вмішуючи ся в заграничні авантури. Далї брала участь в московських замішаннях, підтримуючи після упадку царевича Дмитра († 17/V. 1605) повстаннє, що розвинуло ся на сїверськім пограничу против його наступника царя Вас. Шуйского під проводом Болотнїкова, з сильною соціальною закраскою, в дусї української козачини (лїто 1606 — осїнь 1607). Повстаннє терських козаків, що виставили претендента названого царевичом Петром, внуком царя Івана, і з ним рушили на Поволже, ще за житя царя Дмитра, також знайшло собі помічників між Запорожцями. Дмитро Другий (чи так званий потім „Тушинський вор”), що виступив лїтом 1607 року і підняв повстаннє на тім же сїверськім пограничу, підтриманий ріжними авантурниками з Польсько-литовської держави (кн. Роман Ружинський, Ад. Вишневецький, Ян Сопіга, Тишкевич, Лїсовский), крім козацьких ватаг, навербованих ним, був також ущасливлений запорожськими полками, особливо коли справа Болотнїкова і „царевича Петра” була рішучо убита (жовтень 1607 р.). Так в походї сього „другого Дмитра” з Сїверщини, в тімже жовтнї прилучили ся до нього в Карачеві запорожські ватаги [8]), а хоч скоро відстали, то з початком 1608 р. почали до нього прибувати нові ватаги козацькі, з своїми ватажками і під проводом ріжних шляхетських авантурників з України [9]). І з дальшими успіхами, коли „Дмитру” удало ся пройти під саму Москву й заложивши табор тут в с. Тушинї, взяти Москву в бльокаду, козаків все прибувало до нього. З кінцем 1608 р. рахували в його таборі Запорожців до 13 тисяч [10]), і вони брали визначну участь в московський „смутї” й пустошенню московських земель разом з иньшими авантурничими ватагами, що під фірмою

претендента, якому ніхто не надавав значіння, зробили своїм ремеслом пустошеннє і войованнє Московщини [11]). Під весну 1609 р. потягнули туди нові ватаги: в сучаснім листї (з 1/III) чуємо про Низовців, що йдуть туди через Білорусь, в числї, як казали, до 8 тисяч [12]).

Разом з тим не переривали ся козацькі зачіпки з Татарами й Турками; в переговорах Порти з Польщею незмінним Leitmotiv-ом повторяють ся жадання приборкання козаків, а польське правительство повторяє старі оправдання, що воно нічого не може на се порадити, бо се „племя не постійне, не послушне, безпутне, зложене з утїкачів московських, татарських, турецьких, руських, волоських, без отчини, без закону, без постійного осїдку, що живе з грабунків і розбоїв, безпечне в сховищах і пристановищах своїх на Днїпрі й иньших ріках, свого майна не має, чужому небезпечне, ніякої власти над собою не признає і не зносить” [13]). З кінця 1605 р. маємо королївський універсал, де згадуєть ся про якісь недавні напади козаків на турецькі землї (козацы... в земли єго (цесара турецкого) вривати се и шкоди немалыє чинити мели), і король наказує старостам, аби більше таких нападів не допускали [14]). Лїтом 1606 р. козаки кілька разів нападали на турецькі міста чорноморського побережа, ходили на Кілїю і Білгород, взяли навіть з собою і королївського дворянина, присланого до них для порядку. Забрали на морі десять турецьких ґалєр з людьми, запасами і товарами. Напали з моря на Варну, вибили мешканців і забрали більш як на 180 тис. золотих здобичи з собою [15]). До сього походу прикладаєть ся з деякою правдоподібністю стара пісня про взятє Варни:

А в недїлю пораненьку

Зібрали ся громадоньки,

До козацької порадоньки:

Стали ради додавати,

Відкіль Варни доставати —

Ой чи з поля, чили з моря,

Чи з тої річки невелички?

Послали посла під Варну,

Поймав же посел Турчанина,

Старенького ворожбита,

Стали його випитувати,

Відкіль Варни діставати —

Ой чи з поля, чили з моря,

Чи з тої річки невелички?

„Анї з поля анї з моря,

А з тої річки невелички”,

А в неділю пораненьку

Зібрали ся громадоньки

До козацької порадоньки.

Стали ради радувати,

Відкіль Варни діставати:

Ой чи з поля, ой чи з моря,

А чи з річки невелички?

Біжуть, плинуть човенцями,

Поблискують весельцями;

Ударили з самопалів,

З семи пятдесят [16]) запалів,

Півсоткою із гармати

Стали її добувати,

Стали Турки нарікати.

Стали Варни діставати,

Стали Турки утїкати,

Тую річку проклинати:

Бодай річка висихала,

Що нас Турків в себе взяла.

Була Варна здавна славна.

Славнійшиї козаченьки,

Що тої Варни дістали

І в нїй Турків забрали [17]).

Припадком довідуємо ся далї, що в осени 1608 р. козаки ходили на Перекоп, „дивною хитрістю здобули, розграбили й спалили" се місто, як записує сучасний єзуітський хроніст [18]). Потім з 1609 р. (в осени) маємо звістку, що козаки на 16 чайках напали на устє Дунаю, попалили й пограбили придунайські міста: Ізмаїл, Кілїю, також Білгород, але не встигли забрати всю здобичу, бо їх сполошили Турки [19]). Та се тільки уривкові, припадкові звістки про походи, що стали явищем хронїчним, звичайним.

Крім нападів на землї турецькі і татарські далї давали козакам поле для подвигів нещасливі краї волоські — тепер уже Молдава, де з смертю Єремії Могили в р. 1606 почали ся довгі усобиці, з незмінною участю ріжних шляхетнороджених авантурників і козаків. Польща підтримувала синів Єремії; конкурентами виступив з початку давнїй претендент Степан Богдан. Весною 1607 р. султан довідав ся, що він подав ся на Україну й збирає там козаків, щоб іти на Молдаву; він просив короля його зловити там, але король, розумієть ся не міг сього зробити [20]). З сих заходів Богдана не вийшло нїчого, і далеко серіознійшим претендентом виступив брат Єремії Симеон (невдалий господар мунтянський). Він купив собі ласку турецького двору і мав його протекцію; скинув Константина Єреміїного сина з господарства, але в поміч Єреміїнїй родинї пішов їх шваґер Стефан Потоцкий, зять Єремії, і зігнав Симеона. Симеон скоро потім умер, як

казали — отруєний Поляками, і пішла боротьба між синами Єремії і Симеона, поки Константина Могилу не висадив з сїдла иньший претендент Стефан Томша (син претендента з часів Дмитра Вишневецького). Стефан Потоцкий пішов знов — висланий уже королем в поміч Константину, але не міг подужати його конкурента: Потоцкого погромлено дуже гірко — стратив усе військо, сам попав ся в неволю Туркам, і польське правительство мусїло зрікти ся своїх впливів на Волощину [21]). Підчас сих усобиць козаки, без сумнїву, не переставали брати участь в молдавських справах, хоч ми тільки з рідка маємо про се виразні звістки [22]).

Разом з сим розмахом козацької воєнної енерґії і повної свободи й безкарности, яку козацька стихія стрічала на Українї в сїм часї, розвиває ся все більше „козацьке своєвільство” серед місцевої людности, козацька „непослушність” серед ріжних верств її. Побоювання українських маґнатів, що з розвоєм козацької енергії, як козацтво не тільки наберає фонаберії, але і дійсно „дуже бере гору на Українї”, воно потягне за собою й народнї маси, міщан і „хлопів” [23]), не були марні. Се були часи незвичайного розвою „непослушности”, коли величезні маси людности, задаючи ся під козацьку зверхність та присуд, вимовляли всяку послушність своїм „законним” зверхникам, старостам і дїдичам, і наповнивши ся козацького своєвільного духу не хотїли признавати над собою нїякої власти.

Особливого розголосу з сих епізодів набрали „своєвільства міщан браславських і корсунських”, констатовані королем на соймі 1607 р, — що у них „анї комісії анї декрети наші (королївські) не мають нїякої ваги”, і через те король віддав їх на волю старостинської власти, віднявши право апеляції до яких небудь вищих інстанцій [24]). В справі корсунських бунтів трапило ся минї відшукати рішення королївського суду, числом аж три, які досить добре ілюструють тодїшню українську своєволю, заправлену козачиною. Почали ся спори між корсунськими міщанами і їх старостою й війтом звісним маґнатом Яном Даниловичом (а властиво його урядником) за справи досить дрібні: мішане не хотїли мостити мостів за містом і стачити ся перед старостиними урядниками „на муштру або оказованьє”. Але далї пішло вже на всякі иньші „бунты розмаитыє, ростерки и розненья”, які кінець кінцем староста характеризує як „досить значную ребелию”. Перестали йому платити арендну плату за право варення і шинковання напитками й иньші вигоди. Далї відмовили ся юрисдикції

замкової, старостинської, тримали ся виключно своїх судів, а старосту почали бойкотувати: всїх міщан послушних, які хотїли далї зіставати ся під юрисдикцією старости, вони зганяли з міських ґрунтів, як се описує позов до них: „всю юрыздыцыю замковую старостинскую собе прывлащаєте, справы и розсудки всѢ межы укрывжоными, узявшы тоє з моцы старосты нашого, сами надъ звыклость давную одправуєте, а хто бы ся у реєстръ вашъ, в юриздыцыю вашую не вписалъ и противъ старосте нашому з вами не переставалъ, тогды з мѢста проч од маєтности выганяєте, добра ихъ берете”. Коли староста хотїв повідшукувати між міщанами утїкачів, підданих ріжних панів, що тих утїкачів добивали ся, і їх панам видати, міщане рішучо не позволили їх видавати, а як урядники хотїли їх силоміць видати, то міщанство почало ладити ся до оружного відпору, заявивши, що тих бувших підданих боронитимуть „до горл своїх” [25]).

На сойм 1607 р. шляхта українських воєводств принесла цїлу пачку жалїв і нарікань на се українське своєвільство, і на соймі ухвалено цїлий ряд законів на погамованнє його. Окрім конституції „Про україннї міста”, зверненої головно против міщан браславських, але виданої, здаєть ся, взагалї як норма для всяких таких міщанських своєвільств, — маємо ще кілька постанов в високій мірі характеристичних для тодїшнїх українських відносин. Конституція „Про своєволю українську”, видана „для приведення в добрий звичай і порядок міст і староств українських”, постановляє, що в воєводстві Київськім міщане [26]), а в Подольськім — міщане і бояре мусять бути під властю і зверхністю старост, повинні сповняти воєнну і замкову службу на їх роспорядженнє, і старости мають відправляти суд в справах міських і боярських (видко, що вже перестали ті суди й відправляти ся, бо нїхто їх не хотїв слухати); для переведення в житє сих прав і постанов старостам повинні помагати воєнними силами гетьмани [27]). Конституція „Про козаків запорозьких”, потверджуючи давнїйші постанови (1589, 1590 і 1601 р.), пригадувала, що козаки, мешкаючи по королївщинах, мають підлягати юрисдикції старостинській, а ті що мешкають в маєтностях приватних і духовних — власти своїх панів і їх суду, „а також каранню за всякі проступки”; на своєвільні купи козацькі даєть ся право репресій як на бунтівників [28]). Нарештї серед конституцій в. кн. Литовського, ухвалених на тім де соймі, на першім місцї читаємо довгу постанову „Про погамованнє своєвільних українських людей”, де дають ся широкі судові і

екзекутивні права на всяких своєвільних людей, „плебеїв” і шляхтичів, які зберають людей, нападають на чужі держави і нарушають спокій та стягають клопоти на річ посполиту [29]).

Всї сї постанови одначе полишили ся тільки виразом pia desideria української шляхти та характеристикою українських відносин. Бо ж вони нїчого не давали нового адмінїстрації: всї ті широкі права на своєвільників вона мала й перед тим, і як не могла з ними перед тим нїчого позитивного вчинити, так само і тепер, коли правительство полишало її далї своїм силам. А правительство далї було вповні занято рокошевим рухом, що з новою силою зірвав ся по сїм соймі, і не могло думати нї про що иньше; а рокошевий рух і сусїдні замішання московські тільки далї підсилювали всякі своєвільні елєменти в державі, а в тім і козацьку стихію. Тому в постановах найблизшого сойму (поч. 1609 р.) ми знову читаємо постанову про своєвільних людей, яка констатує ще більше множеннє таких своєвільних воєнних компанїй в останнїх часах, а далї довгу й інтересну постанову „Про козаків запорозьких”, яка свідчить тільки про дальший розвій козацької стихії в супереч всїм шляхетським постановам і ляментаціям [30]). Згадавши про попереднї ухвали, що козаки мають признавати власть і юрисдикцію дїдичів і державцїв королївщин, вона констатує, що дїєть ся зовсїм противне: „всупереч тій конституції й давнїм звичаям сї козаки чинять велике безправє і своєвілє, не тільки не признають власти старост наших і панів своїх, але мають своїх гетьманів і иньшу форму своєї справедливости (власний козацький устрій і суд); тим вони утискають міста і міщан наших, роблять перешкоди власти наших урядників і уряду українного (конкуренцією свого козацького присуду), чинять безкарно незносні шкоди й кривди, насильства і убийства; нарештї — своєвільно, без волї й відомости нашої й урядників наших воєнних збираючи великі купи, чинять наїзди на міста наші у волостях і на замки неприятельські, нарушаючи публичний спокій і наші договори з сусїдами”. Супроти сього сойм наказує містам і міщанам, аби не піддавали ся під юрисдикцію козацьку і синам своїм того не позволяли. Для приведення ж козачини до порядку визначає комісарів, які разом з гетьманом коронним, яко воєводою і старостою київським [31]), мають зробити суд над всякими допущеними своєвільствами, покликавши до сього козаків запорозьких, „які мешкають на вільностях”; козакам низовим наказує настановити старшого і завести між ними порядок; міста від козацької юрисдикції й

„опресії” увільнити; взагалі забезпечити ті сторони від своєвільства, „приладжуючись до обставин і потреб тих країв і мешканців їх”.

Наскільки пусте одначе було все се говореннє, буде нам ясним, коли пригадаємо, що той же сойм принціпіально (хоч і неофіціально) ухвалив війну з Москвою, і уділив кредити для неї, і король з гетьманом в дійсности думали не про приборканнє козачини, а про притягненнє її в розмірах можливо як найбільших для будучого походу на Московщину як незрівняно дешевого, а користного війська. Не маємо близших відомостей про визначену комісію, але можемо сказати на певно, що визначені комісари навіть не пробували сповнити вложене на них порученнє. З кінця серпня, вже з походу на Москву, король висилає лист з своїм дворянином до сенїора українських маґнатів кн. Януша Острозького, поручаючи йому „загамувати козацьке своєвільство по Україні, аби не збирало ся до купи і не нарушало договорів з сусїднїми державами”. Але кн. Острозький, неприхильний плянам московської війни, досить різко відповів королеви, що він не чує себе з силами своїми особистими заходами направляти того, що псують з усїх боків: на Україні як раз іде вербунок козацтва на королївську службу, і се дає права кому небудь заявляти себе королївським військом і підносити всякі претенсії. „Тепер іменем вашої кор. милости по Україні корогви носять і ріжні люде називають себе слугами ваш. кор. милости, хоч то і не правда; і я бачу, що під такою управою не тільки я, але й сильнїйший від мене не потрапить вгамувати сього” 32). Острозький не міг виразно сказати в очі королеви, що він сам своїми вербунками підтримує українську самоволю, і щож тут жадати від поодиноких українських достойників, аби вони ту самоволю гамували!

Примітки

1) Див. лист в Archiwum Radziwiłłów с. 233 (переказана реляція очевидця). В історичній лїтературі сих козаків, що брали участь в першій стадії царевичевих операцій, вважають донськими (новійший перегляд питання у Жуковича Сейм. борьба, вип. І, с. 119). Але зовсїм неймовірно, щоб донські козаки прилучили ся до царевича ще на правім боці Днїпра, перед Київом;

се мусїли бути українські. З сучасних мемуаристів нїхто не називає їх донськими (Маскєвіч каже, що царевич мав в битві з Новгородом 2 тис. запорозьких козаків, Борша називає їх козаками українськими — Pamiętniki S. Maskiewicza с. 2, Рус. ист. библ. I с. 367; оден з ватажків сих козаків — Куцко навіть виглядав на давнїйшого гетьмана Куцковича). Донцї мусїли зявити ся вже далї за Днїпром. І в московських повістях про цар. Дмитра першими союзниками його виступають козаки українські, а пізнїйше вже донські — Рус. ист. библ. III с. 25, пор. 156, 799).

2) Рус. истор. библіотека с. 383, Сказаній современниковъ о ДимитріѢ — самозванцѢ II с. 16, кор. Собраніе госуд. грамотъ II с. 171 (тут згадано тільки 4 тис. — мабуть передовий полк).

3) Рус. ист. библ. I с. 387-388, Сказанія II с. 20-1. Критичні замітки до сих оповідань у Пірлїнґа La Russie et la Sainte Siege III с. 139-140, пор. Жуковича op. c. прим. 14.

4) Жерела VIII ч. 78.

5) Жерела VIII ч. 82.

6) Жерела VIII ч. 84, Архивъ III. I ч. 45.

7) Про рокошевий рух див. в т. VI с. 577-8.

8) Рус. ист. библ. I с. 125, 127.

9) Marchocki Hist. wojny moskiewskiej c 9-10.

10) Звістки зібрані у Соловйова 847 й далї.

11) Пор. оповіданнє Мархоцкого про екскурсію з Тушина під Новгород kozaków Zaporoskich, ktorych sie iuż było do nas nagarnęlo nie mało (c. 47).

12) Листи Мик. Радивила в Публ. бібл., Пол. № 185.

13) Кореспонденція 1606 р., — Жерела ч. 80-90 і записка в Collectanea-х Сенковского I с. 123.

[14]) Матеріали до історії гетьманства Сагайдачного в Чтеніях київських т. XV ч. 2; проф. Жукович толкує, що тут мова про замір козаків іти на турецькі землї (ор. с. I с. 122), але се не вірно.

[15]) Рукоп. Публ. біблїот. Пол. № 119 с. 2063 (інструкція на соймики, 24. II. 1607). Бантиш-Каменський (I с. 23 в 1 вид) пустив сей епізод з датою 1605 р., і так він ходив з сею датою до останнїх часів (Антонович і Драгоманов I с. 247, Каманинъ Очеркъ гетьманства Сагайдачнаго с. 5, й инш.); з правдивою датою подав його доперва Жукович (I с. 122).

[16]) Др. Франко поправляє: семипяденних.

[17]) Русалка Днїстрова і Ź. Pauli Pieśni ludu ruskiego I с. 134, відти у Антоновича і Драгоманова I с. 246, варіанти ще у Франка Студії ч. XIV. Пісня сильно деформована в укладі і зіпсована в мові і ритмі; вибераю з неї те що певнїйше належить до первотвору, справляючи дещо й форму, наскільки се можливо. Перша половина піснї — жалї цариці (ханової чи султанової жінки на море, що втопило її сина єдинака: „Кляла цариця вельможная пані”) не вяжеть ся з другою, властивою, і ті спільні подробиці, на які звернув увагу др. Франко, могли в нїй зявити ся уже пізнїйше.

[18]) Велєвіцкий II с. 280.

[19]) Жерела VIII ч. 93.

[20]) Жерела VIII ч. 89.

[21]) Pisma Źółkiewskiego с. 413 і 452-7.

[22]) Крім наведеного вище листу султана з 1607 р. див. згадку Острозького з 1610 р. — Жерела VIII ч. 92; пор. і реєстр війська, післаного з Потоцким 1612 р. (Pisma с. 452), де чимало також рот козацьких, навербованих ріжними панами, і пізнїйші козацькі заходи до походу на Волощину в рр. 1613-4 (як низше).

[23]) Жерела VIII ч 78 і 82, пор. теж ч. 86.

[24]) Volum. legum II с. 443.

[25]) Акти т. зв. Руської Метрики, 1604-5 рр.

[26]) З київських міст спеціально сій конституції мають підлягати:Корсунь, Чигирин, Стеблїв і Данилів.

[27]) Volum. legum II с. 443.

[28]) Ibid. с. 447, пор. вище с. 278.

[29]) Volum. legum II с. 448.

[30]) Volum. legum II с. 465, пор. вище с. 278.

[31]) Сей уряд київського воєводи Жолкєвский (що став гетьманом великим по смерти Замойского в р. 1605) одержав незадовго перед соймом 1609 р., по Андрію Сопізі, що наступив по кн. Конст. Острозькім.

[32]) Жерела VIII ч. 92.

ЛИВОНСЬКА ВІЙНА І МОСКОВСЬКА СМУТА: ПОЛЬСЬКО-МОСКОВСЬКА ВІЙНА 1608-13 Р. І ВЕРБОВАННЄ КОЗАЧИНИ, КОЗАКИ ПІД СМОЛЕНСЬКОМ, КОЗАКИ В СІВЕРЩИНЇ, НЕОХОТА ШЛЯХТИ І НОВІ ВЕРБУНКИ КОЗАЧИНИ 1611 Р.; КОЗАЦЬКІ ОПЕРАЦІЇ В СІВЕРЩИНЇ.

Король і його дорадники не могли зістати ся спокійними свідками успіхів, які робили в державі московській ріжні польсько-литовські авантурники під фірмою московського „царика", як його називано в Польщі й на Україні, і за помічю української козачини. Поки ярився рокош, польському правительству було не до того (навіть був плян серед рокошан, що стояли в певних звязках з московськими авантурниками, висадити царика на польський трон, на місце Жиґимонта). З московським правительством (царя Василя Шуйского) правительство Жиґимонта лїтом 1608 р., коли втихомireннє рокошу ще не було певне, уложило навіть новий перемирний трактат. Але рокош ущух, польсько-литовські банди в Московщинї робили дальші успіхи, які в серединї 1608 р. дійшли свого апоґея, так що майже

ціла Московська держава була в їх руках; а правительство Шуйского війшло в союз з Швецією, з Карлом IX, смертельним ворогом Жиґимонта й Польщі, Супроти того в двірських кругах польських в другій пол. 1608 р. виникає рішеннє розірвати перемирний трактат з царем, причепившись до деяких дрібних приводів, і скористати з страшного розбитя Московської держави в інтересах Польщі й її короля. Сподівали ся перейняти на себе здобутки польсько-литовських авантуристів і скинувши безрадного Шуйского, посадити на московськім тронї Жиґимонта, а потім з подвоєними силами знищити опозицію в Швеції й вернути Жиґимонтови батьківську корону, яку утратив він з переходом на польський трон — і не міг її забути.

Такі пляни укладалися в кругах Жиґимонтових повірників. Перед ширші круги польської суспільности, підозріливо настроєної до всяких династичних плянів, до всякою зросту королївської сили і власти, з ними не можна було виступати. Щоб прихилити їх до своїх плянів московської війни, Жиґимонта мусїв центр тяжкости класти на приверненнє Польсько-литовській державі утрачених земель: Смоленська і Сїверщини, на розширеннє границь; мусїв обіцяти і запевняти, що всї здобутки сеї війни дістане Польща: нїчого не лишить король собі чи свому потомству, все передасть Річипосполитій (такі формальні деклярації мусїв Жиґимонт зробити, виступаючи в похід). І все таки польська суспільність досить холодно і непевно приймала всї сї королївські запевнення і обіцянки, і сойм 1608 р., котрому була предложена ся справа, хоч прийняв до відомости королївські пляни, але мовчки, і нїякої ухвали в сїй справі не повзяв і нїяких спеціальних кредитів на неї не дав: був ухвалений тільки звичайний побор на те, щоб запобігти ріжним небезпечностям, і на підтриманнє ливонської війни. Але Жиґимонт, жадний завойовань і тріумфів, без соймової ухвали, з порожнею кешенею, з державною машиною розбитою ледви що втихомиреною рокошевою смутою, — кинув ся в московську авантуру. І треба було війська, по можности як найбільше, по можности недорогого, по можности на кредит. І де ж шукати його як не на Україні? І от, як писав Януш Острозький, пішли ріжні авантурники гуляти з королївськими короґвами по Україні, вербуючи всякого охочого.

Король рушив під осїнь 1609 р. через Білорусь на Смоленськ. Жолкєвский радив звернути ся на иньшу утрачену провінцію — Сїверщину, як добичу лекшу, і се була добра рада, тим більше що вже попереднїми повстаннями

Сіверщину незвичайно розбурхано і залято козацьким елєментом. Але король не послухав. На Сіверщину післано козаків, а король пустився на Смоленськ — сильно укріплений, майже не приступний [1]), і обложив його з кінцем вересня. З ним було ріжного навербованого війська коло 8 тис. [2]) — як на таку кампанію зовсім небагато. Тим більше цінено Запорожців, що прибували до війська неустанно і з України і з банд „царика". Значна частина польсько-литовських вояків, які були з цариком, діставши заклик прилучити ся до короля, прилучилася до королївського війська, сподіваючи ся богатої заплати, тим часом як иньші банди за ліпше вважали пустити ся на самостійний розбійний промисел в московські землї, а „царик" з козачиною, покинувши Тушино, подав ся на полудне в Калугу, близше до козачих країв. З ним, безперечно, лишило ся чимало Запорожців, тим часом як иньші перейшли в королївське військо або пустили ся пустошити північні краї.

В дневнику смоленської облоги під днем 7/X читаємо звістку про прихід послів від запорозьких козаків до короля з повідомленнєм, що військо їх в числї 3000 іде до короля і просить собі корогву від нього, і тиждень пізнїйше се військо приходить справдї. Півтора тижня пізнїйше — запорожська ватага з царикового війська, з-під Білої, приходить до короля, а згодом нове посольство від иньших козаків, що ще зоставали ся з цариком: заявляє, що вони не хочуть брати участи в конфедерації царикових банд против короля, просять корогви від короля і віддають йому свою службу. Другого дня — посли від козацького війська з-під Вязьми, в числї 3 тис. вибраного війська, з заявою готовости своєї служити королеви [3]); але прилучити ся до королївського війська не дуже спішили ся, бо два місяцї пізнїйше, як бачимо з записок, вони стоять собі далї під Вязьмою й Білою та переговорюють ся з королем і цариком, чекаючи мабуть, хто ліпше заплатить — і чия візьме гору [4]). Але й під Смоленськом козаків зібрало ся багато. Жолкєвский в своїх записках каже, що вже в початках облоги (в початках жовтня) назбирало ся їх туди 30 тисяч, що прийшли під проводом Олевченка [5]), а пізнїйше ще прибувало. По словам участника смоленської кампанії, „козацтва українського насунуло тодї (зимою 1609/1610 р.) на королївські заклики і з власної пильности страшенна маса: „Запорозьких козаків на ріжних місцях в Москві страшенна сила, рахували їх більше як 40 тисяч, і все більше їх прибувало: трохи що не з усім кошем з Запорожа

вийшли, а послугу королеви чинили значну" [6]). Крім того козацького війська, що прилучило ся до короля по утечі царика до Калуги (в січні 1610 р.) [7]), приходить якийсь більший полк „з України", десь з початком лютого [8]); потім, за кілька тижнів, нове посольство від 7000 козаків з України „що найліпших" — йдуть до короля, під його корогви. В червні йде до короля ще 4 тис. Запорозців, 3 тис. конних, а тисяча піших, а веде їх київський шляхтич Харлінский. Кілька тижнів пізнійше приводить якійсь Кульбака 2500 козаків з України [9]).

Крім того, як сказано вже, оден козацький корпус займав ся підбиваннєм Сіверщини: взято Чернигів, Новгород Сіверський, Почеп, Брянск, Козельск й ин. тутешні замки [10]). Туди ж вислав король під весну (1610) частину новоприбулого з України війська. Вони здобули Стародуб, під проводом свого старшини Іскорки, заскочивши несподіваним нападом. Московська залога заложила ся в замку і ні защо не хотіла піддаватися; козаки запалили замок, але ті кидали ся в огонь, а не піддавали ся — козаки силоміць де кого уратували, взявши в неволю. Новгород Сіверський піддав ся без кроворозлиття „старшому полковнику" Гунченку, що з трохтисячним козацьким військом приступив під місто. Иньший відділ здобув Почеп: тутешня людність піддалася козакам, як не сила стала далі бороти ся [11]). З листу „старшого полковника" Андрія Стороженка, писаного весною 1610 р. з під Почепа, довідуємо ся, що з ним в Сіверщині було 10 до 15 тисяч козаків, і число їх все прибувало. Маємо два листи його, однакового змісту, оден писаний 30 мая, другий 2 червня; в першім він подає число своїх козаків на „десять тисяч і більше", в другім вже „до пятнадцяти тисяч війська і більше" [12]). Коли на весну 1610 р. під Смоленськом, по довгій і безплодній облозї, почали ладити ся до рішучого приступу, рішено стягнути й сей сіверський корпус під Смоленськ; хоч було і тут козаків велика маса, але видно, не могло їх бути забагато. В сій справі писав до них Лев Сопіга, оден з головнійших участників смоленської кампанії, і відповідю на се були згадані вище листи „старшого полковника" сих сіверських полків Андрія Стороженка [13]). В листах своїх писаних з сього приводу, він посвідчав, що військо готове йти на сю службу, тільки хотіло б знати умови служби: почім дістануть на чоловіка, і на як довго беруть їх на службу, „нарешті — на кім, на чім і на якім місці тої убогої крівавої платні

мають упоминати ся по сповненій службі ті що зістануть ся живі" [14]).

Та се власне було найтруднійше питаннє, на яке не міг би відповісти не тільки Сопіга, а й сам король. Жиґимонт сам пускав ся на сю війну по козацьки: „Не на те козак пє що є, а на те що буде". Настягавши війска з тушинського табора і звідки видно, він покладався на будучі успіхи, тим часом тріумфи матеріальних засобів не приносили. Дневники записують все нові й нові козацькі полки, що приходили під Смоленськ, але переважно промовчують про їх дальшу долю. Хоч козацьке військо все згадуєть ся як важний і показний чиновник смоленської війни [15]), але велика частина козачини, не дістаючи ніякої платні, згодом кидала королївське військо і пускала ся сама, чи з Поляками разом в самостійні грабівничі екскурсії [16]). Тому й сїверські козаки не спішили ся до королївського табору, і не знати чи не частина тільки їх туди перейшла [17]).

При лїквідації тушинського табору тутешня боярщина рішила просити на царство у Жиґимонта його сина королевича Володислава, і сей плян був прийнятий і московським боярством, що встигло вже зсадити царя Василя. Але Жиґимонт вважав потрібним наперед забезпечити Польщі спірні землї (Смоленськ і Сїверщину), та й на проєкт коронації Володислава не міг рішити ся. В сих ваганнях і ріжних нетактовностях утратив він момент: зайнятий облогою Смоленська упустив Москву і царську корону безповоротно. Аж лїтом 1611 р. удало ся нарештї взяти Смоленськ, і Жиґимонт скликав сойм, щоб заімпонувавши йому здобутками й тріумфами добитися санкції своєї московської війни (повзятої без формальної ухвали сойму) і солїдних кредитів на її дальше веденнє. Сподївав ся, що приверненнє утрачених перед столїтєм провінцій, вибір на московський престіл польського королевича, введеннє польської залоги до Москви, вчинене на сїй підставі — всї сї від віків нечувані тріумфи відчинять йому серця і кешенї шляхти. В своїм експозе передсоймовім і соймовім [18]) король підчеркував, що щасливий хід сеї війни, і її незвичайні успіхи виразно вказують, що війна ся була дїлом божим — воля божа в данім разї взяла польського короля за знарядє своїх судів. Він звертає увагу польської суспільности на вагу хвилї, на перспективи, які вона відкриває і — на засоби, яких вимагають сї перспективи, та заохочує до жертв на добро держави. Та шляхта очевидно розсудила, що коли сам Бог поборає на Москву, як запевняв король, то можна безпечно і далї сю війну на саму

ласку божу зложити, не піклуючи ся нею і кредитами на неї. Сойм з вдоволеннєм прийняв до відомости успіхи королївські, пробачив йому самовільну війну (хоч і остеріг на будуще, що зачіпної війни король не може вести без згоди сойму), ухвалив звичайний податок, якого далеко не виставало навіть на заплаченнє довгів війську за сю дволїтню війну і — поручив королеви вести далї війну по козацьки „не те на що є, а на те що буде": на ті здобутки і скарби, які мали впасти в руки короля в Московщинї. І правительство Жиґимонта по всїх тріумфах і комплїментах опинило ся знову з незаплаченим військом: з порожньою касою перед перспективою завзятої війни, що вимагала для осягнення ґрандіозних плянів, начеркнених Жиґимонтом, людей і людей, грошей і грошей.

Се було в осени 1611 р. Обставини були того роду, що справа польська була вже сильно попсована і вимагала енерґічних заходів, коли хотїло ся її направити. Польська залога сидїла в Москві, і правило Москвою боярське правительство іменем Володислава, але в ріжних кінцях Московщини підіймала ся реакція все серіознїйша против сього скомпромітованого правительства; Москва була в бльокадї й тільки енерґічна поміч з Польщі могла виратувати її. Але брак, гроша паралїзував усе, і незаплачені роти росходили ся навіть з московської залоги, та післаного їй в поміч війська, з гетьманом литовським Ходкевичом на чолї. В таких обставинах особливо цїнна була правительству поміч козаків — найменьше вибагливих, найбільше готових служити на непевний кредит: надолужувати незаплачену платню реквізіціями, контрибуціями і простими грабунками. Не маємо подробиць про вербованнє козаків на королївську службу в сих роках, але очевидно не без спеціальної заохоти правительства тягнули вони далї в Московщину під час кампанїї 1611-3 рр.: що більше вичерпували ся ресурси правительства на утриманнє польського війська, тим важнїйшою була для нього поміч козацька. В сучасних листах знаходимо згадку про великий корпус козацький, 15 тисяч, що в осени 1611 р. йшов з України через Білу Русь, очевидно в Московщину [19]). В падолистї того року Ходкевич рахує всїх козаків в Московщинї, в службі королївській, на 30 тисяч [20]); великий корпус козацький був при нїм, відділ козацький сидїв в Москві, в залозї. Иньші оперували далї в Сїверщинї, а крім того більші або меньші козацькі ватаги на власну руку промишляли в ріжних кутах Московської держави. Коли в серпнї 1612 р. похід Ходкевича під Москву не удався, і він мусїв відступити, козацьке військо відлучило ся від нього й

пустило ся на північ, на Вологду, Тотьму, Сольвичегодськ, і потім два роки ходили тут, пустошили край, здобували міста і замки, палили і грабували [21]). Иньші козацькі ватаги брали участь в наїздах провідника банд Лїсовского (аж до р. 1615).

З кінцем 1612 р. польська залога в Москві мусїла піддати ся московським військам, зібраним тимчасовим правительством (орґанїзованим по ініціативі Нижегородців при кінці 1611 р.) Король, не маючи чим заплатити вже давнїйше військо, не міг стягнути нїяких нових сил. Навіть польські вояки, що стояли під Смоленськом, не діставши заслуженого, не схотїли йти з ним під Москву. Як на сміх підійшов Жиґимонт з сином під Москву з горсткою війська — уже по капітуляції залоги, і в свідомости повного свого безсильства і безвиглядности — відступив слїдом і подав ся назад до Польщі.

Воєнні операції йшли потім тільки у Сїверщинї, і тут головну ролю грали козаки. З лютого 1613 р. маємо королївську грамоту до Запорожців „в Путивлї", на Запорожу, на Українї й по иньших місцях", де король складає подяку за їх служби в Московській війнї і взагалї за їх останню службу в Сїверщинї, де вони взяли Путивль. Король надав Путивль з волостю Мих. Вишневецькому, що був мабуть одним з провідників, а може й головним провідником в сїй війнї, як пограничний з Московщиною маґнат, властитель Лубенщини і староста пограничної Остерщини; король висловляє надію, що козаки поможуть Вишневецькому затримати в своїх руках Путивлські землї [22]). В иньшім, пізнїйшім листї король просить Запорожців вести далї боротьбу з ворогом і підтримувати Вишневецького [23]). Лїтом того року вони разом з Лїсовчиками і з литовським військом здобули цїлий ряд замків на полудневім пограничу Московщини, заходили під Калугу. На півночи далї ходили українські козаки, притягом 1613 і 1614 р., заходячи під Архангельськ, Холмогори, Олонець, лучили ся з шведськими військами для спільних операцій [24]).

Заразом несли службу і на полудневий границї: на поклик гетьм. Жолкєвского ходили боронити її від татар, а потім від Волохів [25]).

Правительство польське не могло підтримувати далї операцій, в Московщинї і вело безладні переговори з московським правительством, не маючи спромоги виступити більш активно. Сойм, скликаний на початку 1613 р., під вражіннєм останнїх неуспіхів, а ще більше — тих своєвільств, спустошень і грабунків, які допускало незаплачене жовнїрство, перенїсши в границї річипосполитої ту грабівничу роботу, яку розвело було в Московщинї, — різко і рішучо висловив ся против московської авантури Жиґимонта, і всяка надія на її продовженнє була убита на якийсь час.

Примітки

[1]) Pisma Źółkiewskiego с. 19.

[2]) Див. у Ґурского Obleżenie Smoleńska с. 7.

[3]) Рус. истор. библ. 1 с. 453 (цифра 300 замість 3000), 459, 464, 466, 475-6.

[4]) Ibid. с. 493, 498.

[5]) Pisma с. 32; трудно не вірити Жолкєвскому — а простої помилки в писанню не допускає контекст. Маскєвіч в своїх записках рахує козаків тільки 12 тис, а hetman u nich ze Zborowa miasteczka, Zborowskim się zwał, kozak staranny — с. 14. В оповіданню про приступ під Смоленськ в серпнї 1610 р. дневник облоги називає гетьманом козацьким якогось Каленика (Kalenik hetman ich — Рус. ист. бибд. I с. 656).

[6]) Pamietniki Sam. Maskiewicza с. 15.

[7]) Рус. ист. библ. I с. 529.

[8]) Згадка ibid. с. 541.

[9]) Ibid. с. 543, 604, 616, 635.

[10]) Маскєвіч с. 15.

[11]) Рус. ист. библ. I с. 543, 558-61, 566-7, 570-l.

[12]) Листи в Чтеніях київських VII с. 70.

[13]) Видавець сих листів, А. Стороженко-junior, здогадуєть ся, що сей титул треба розуміти як „старший" себто гетьман козацький, але се не так: „гетьманом" титулував себе тоді Тискиневич, і з сим титулом підписав звісний лист в справі Грековича „за порогами року 1610 мая 29 дня" (Акты Ю. З. Р. II с. 66). Тому Стороженко й підписав ся не просто „старший", а „старший полковник", і місця йому на гетьманство в сїм часї нема, і „довгої прогалини", яку був запримітив д. Стороженко в реєстрі запорожських гетьманів, в дійсности не було.

[14]) Чтенія як вище.

[15]) Напр. Рус. ист. библ. I с. 477, 485, 657, 640, 656.

[16]) Див. напр. тамже с. 554, 573, 591, 604 й ин.

[17]) Górski с. 100 каже про 15 тис., аде в дневнику Рус. ист. биб. того нема, див. с. 635-7.

[18]) Зміст (з рукописей) у Жуковича Сейм. борьба вип. I с. 57-65.

[19]) Листи Радивила — Ркп. Публ. бібл. Пол. N 202 л. 154.

[20]) Bibl. ordyn. Krasińskich I с. 92.

[21]) Документальний матеріал про се зібраний в статї Н. Ардашева: Изъ исторіи XVII вЂка (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1898, VI).

[22]) Рукоп. Публ. бібл. Разн. F. IV № 85 с. 50.

[23]) Ibid.

[24]) Акты Москов. госуд. I ч. 46-7, 52, 53, 55, 56, 69, 70.

[25]) Про се доносили козаки королеви ркп. № 85 с. 50, пор. реляцію про погром козаками Татар, в вересні 1612 р. ркп. Пол. F. IV № 202 л. 175.

ЛИВОНСЬКА ВІЙНА І МОСКОВСЬКА СМУТА: КОЗАЦЬКЕ ПАНОВАННЄ НА УКРАЇНІ; СВОЄВІЛЬСТВА АВАНТУРНИКІВ З МОСКОВСЬКОЇ ВІЙНИ, ПОСТАНОВИ СОЙМУ 1611 Р., УХВАЛИ 1613 Р. НА КОЗАЧИНУ. КОЗАЦЬКІ ЗАЧІПКИ З ТУРЕЧЧИНОЮ.

Чотири роки українська козачина віддавала неустанні услуги польському правительству в московській війнї. Латала свої злиднї московським добром, мобілїзувала й висилала туди десятки за десятками тисяч української людности, вириваючи її з рам „звичайної зверхности і послушности” польського режіму, помножала й розширяла в нескінченість свої кадри, стаючи силою все більше сильною і активною, — і заразом обовязувала польське правительство як свого невиплатного довжника, за невиплачені платні, до всякої поблажливости й вирозумілости і до своїх своєвільств і до своїх претенсій. Козацькі впливи, козацьке право, козацьке панованнє на „українї”, вже перед тим розвинувши ся сильно, знаходить собі тепер нові опорні точки, нові оправдання в козацькій службі річипосполитій, в козацьких заслугах, в козацьких претенсіях до невиплатного державного скарбу, і не було що думати ставити якісь границї і перешкоди сим претенсіям. Мобілїзуючи ся до походу, зявляючись на Українї в антрактї між двома походами, випочиваючи і ремонтуючись по походах, і козаки — під фірмою козацькою, „подъ заслоною и назвискомъ рыцерства низового козацкого”, і ще незмірно гірша, далеко більше хижа і грабівнича ріжна воєнна збиранина — не мали стриму в своїх вимогах: претенсіях до місцевої людности і її хозяїв — панів і державців.

Звички сучасної війни, хижої і грабівничої тодї скрізь, так само у Поляків як і Нїмців, не тільки у козачини, що зрештою воюючи власним коштом і промишляючи війною на прожиток тим самим була засуджена на мародерство, на обдираннє людности, — переносили ся на відносини домашні. Люде, особливо з країв близших до театру війни: з Литви, Білоруси, України, не знаходять слів на жалї від шкод і насильств, які

терпіли від всякого рода війська з московської війни. „Вже язик не може описати бід і спустошень від своєвільного козацького війська і від частих леж вояків в нашім повіті за всї літа від початку Московської війни; згинули сили і вся натура людська”, пише мозирська шляхта до гетьмана литовського на поч. 1614 р. [1]). „Будемо дивити ся на ту неволю і погибіль нашу”, вторує пинський шляхтич, доносячи про козацькі полки, які загостили на лежі до Пинщини з кінцем 1613 р.; „на правду вже сей край видано на мясні ятки; як вовки шарпають убогих підданих, але дістаєть ся і убогій шляхті: мусять з своїх домів давати грошима стацію — як хто вже їх умовить і згодить, до того пиво, горілку — де хоче мусить взяти, а ще й похвалки ріжні чинять на річпосполиту” [2]). Там були ватаги полк. Старжиньского, Путивльця, Мітли, Топіги [3]).

А от маленький образок з Київщини (Житомирщина) [4]). На літо 1610 р. заїхав в волости Черняхівську і Шершнївську Стефана Немирича полковник Григорій Пашкевич, з иньшими полковниками Старжиньский, Маґдаленьский, Федір Книш, Козич й ин.), маючи ще при собі велику силу вояків і ріжних своєвільних людей (як казав Немирич — до восьми тисяч). Він з ними страшенно нищив села Немирича і його підданих, так що той, аби видчепити ся, мусїв відкупити ся (дав йому двоє коней добрих і 50 червоних), бо не бачив иньшого виходу (шкоди починені сим військом Немирич рахує — розумієть ся перебільшуючи, на 40 тис. зол., окрім шкоди в збіжу, яку рахує він на 7 тис.). Та не вважаючи на окуп, з початком 1611 року Пашкевич завитав знову до Немиричових маєтностей і почав їх „плюндрувати” і знущати ся з людей, як оповідає се Немирич: „розмаите се надъ поддаными моими безъ погамованья по поганску и по содомску явне паствилъ, жоны и девки учтивыє подданныхъ моихъ кгвалтилъ, а маючи мало на тымъ єще тыє белыє головы, мало не по поясъ кошули пообрезововавши, пасучи лотровскыє своє очи, яко быдло якоє, награваючись зъ нихъ, гналъ по улици; и кгвалты немалыя починилъ: подданыхъ побилъ, помордовалъ, а никоторыхъ позабиявши на смерть ни маємъ ведомости где ихъ тела подевалъ” [5]) (таких убитих вичисляє Немирич шість). Возний судовий потвердив, що бачив в маєтностях людей побитих і покалїчених, до семдесяти душ — старих і молодих, потовчених, побитих булавами, шаблями, з ріжними ранами на головах, спинї, ногах і руках; „тыє крычали и волали на тогожъ Григория Пашьковича и на люди при немъ своволне

идучиє, ижъ были побиты, потлучоны, поранены, и дочки ихъ погвалчоны, пошкарожоны, маєтности побраны, полупены" [6]). Кінець кінцем прийшло до оружної стрічи Пашкевича з Немиричом, і в нїй Пашкевич з кількома товаришами наложив головою. З актів процесу виясняєть ся, що Пашкевич і його товариші були полковниками козацьких охочих полків, одним з тих ротмистрів, що дістаючи „приповідні листи" (право на навербованнє собі роти) [7]) і королївські корогви на знак сього, збирали під ті корогви козаків і всяку збиранину. По словам жінки Пашкевича він „їхав до Москви, на послугу королївську, і там як належить рицарському чоловікови, свої обовязки сповняв, і король, „затягнувши" його на службу свою разом з иньшим рицарством, дав йому корогву і під власть його поручив полк людей рицарських, і він будучи полковником над ними, на ріжних місцях в Москві визначно служив, а потім його король і гетьман (коронний) з листами своїми вислали до тутешнїх країв в ріжних справах і „для зведенья" більшого числа людей рицарських" [8]). Близшими товаришами Пашкевича в сїй афері виступають одначе не козаки, а ріжна збиранина: Поляки, Серби, Угри, Волохи [9]), „чужоземцї" [10]). А от реєстр майна, заграбленого від Пашкевича, по словам його жінки, що дає нам образок того „добра", яке привозили сї „рицерські люде" на Україну з своїх московських послуг. Забрано у нього, по убитю, „золота, сребра робленого и ламаного (в виробах і лому), клейнотовъ и перелъ, шатъ коштовнихъ, яко злотоглововыхъ, альтемъбасовыхъ и инъшихъ розмаитыхъ єдвабныхъ и штуками розмаитыхъ акъсамитовъ, одамашокъ, атласовъ, китаєкъ, розноє масти, и футеръ такъже яко соболихъ, рысихъ, мармурковъ, кунихъ, бобровъ, лисихъ и инъшихъ розмаитыхъ", на суму 100 тис. золотих польських, грішми — дві тисячі червоних, „а на возї в двох скринях монетою ріжною московською і польською, талярами і червоними золотими 20 тис. золотих поль", коней дванадцять упряжних, і т. и. [11]).

Супроти сих своєвільств і грабовань від тих ріжних „людей своєвільних" з Московської війни чисто козацькі домагання і претенсії блїдли і мусїли здавати ся дуже скромними і льояльними.

На соймі 1611 р., невважаючи на його оптимістичний настрій і прихильність королївським плянам, висловлено було, хоч в обережній формі, бажаннє, щоб король не брав на службу української козачини, „з огляду що українська своєволя бере так дуже гору „під претекстом служби

нашої і чинить великі і незносні шкоди і кривди станови шляхецькому в його маєтностях і наших (королівських)”. Король обіцяв не брати її на ніякі служби, „хиба б виявила ся нагла потреба річипосполитої", а і в такім разї вербованнє козачини буде робити ся тим способом, що „приповідні листи” видаватимуть ся тільки шляхтичам місцевим, маєтним, котрих би маєтности могли служити зарукою і відшкодованнєм за шкоди, які б починили їх вояки [12]). Але нагла потреба в козацькім війську не зменьшала ся, а збільшала ся за браком грошей на наєм иньшого війська, а та обставина, що замість правдивих козацьких контінґентів, під проводом виборних козацьких полковників, поручало ся, відповідно до бажання сойму, вербувати в суміш козаків і всяку всячину ріжним, хоч би й шляхетно родженим бандитам-авантурникам, могла тільки погіршати, а не поліпшати справу. Хоч би навіть се були й заможні шляхтичі, що було робити з ними, коли правительство не сповнило своїх обовязків супроти них і не заплатило їх людям платнї?

Але панів заможнїйших, ліпшої марки й не могло бути богато між охочими до того, і приходило ся звертати ся до ріжних шляхетних пройдисвітів, а які результати з того виходили, показують вище наведені звістки й оповіданння.

Сойм, скликаний королем на поч. 1613 р. для ліквідації московської справи, завзято і злобно ударяв на короля й його дорадників-ініціаторів московської війни; хотіли судом доходити на них тих шкод, які з того вийшли для річипосполитої; королю заборонили вчинати яку небудь війну без виразного дозволу. На заплату війську ухвалили потрійний побор, але й його далеко-далеко не вистало, і з кінцем року скликало новий сойм, який ухвалив іще шестїрпий побор на сю мету. Репрезентанти східнїх провінцій, що терпіли від козацьких леж, пригадували, що крім вояків треба думати й про козачину. Біскуп виленський напр. в своїй промові [13]) просив застановити ся над тим, що взагалї робити з сею величезною масою воєнного люду, змобілїзованого, призвичаєного за кілька літ до воєнного ремесла і розбійничого житя, — навіть як би їм заплатити за попереднє, — і звертав спеціальну увагу на козачину: „козацьких військ на всї сторони повно, таких що їх анї річпосполита, анї король, анї гетьмани не затягали, — вони або нас тут вічно будуть непокоїти й нищити, або пересварять нас з котримсь сусїдом, против умов і трактатів; побачимо, що нам вчинять ті

козацькі громади, що нищать в. кн. Литовське, і тих що з конфедератів сапіжинських вийшли” (з давнїх банд „царика”).

„Як би ми мали державу добре упорядковану, росправляє далї біскуп-сенатор, їх можна б було законами заспокоїти і розвести, або вивести за границї, на нові кольонїї; але що у нас все робить ся по невчасї, а своєволя так розпустила ся, що її нї король нї закон (nec rex nec lex) не може стримати, то нам на нїщо ті способи, які в державах порядних ідуть своїм порядком; мусимо шукати иньших способів”. І він радить напустити якимсь способом ті „купи” знова на Москву. Але шляхетський загал, натерпівши ся від війська, нїчого не хотів чути про якісь дальші зачіпки з Москвою. Він ухвалив ще шість поборів на заплаченнє довгів воякам, щоб позбути ся військових контрібуцій, а на козаків, всупереч виводам біскупа, що з тим можна б щось починати тільки „в порядній державі” (in republica bene ordinata) — наухваляли законів і відозв. Вислано до всїх тих своєвільних куп мандати, щоб росходили ся; позволено кождому оружно боронити ся від їх наїздів; уневажнено всякі відклики до приповідних чи рекомендаційних листів королївських і гетьманських.

Нарештї сойм не більше не меньше як ще раз скасував всяку юрисдикцію козацьку, так як би не робив уже того кілька разів: „Тому що сї люде, зневажаючи нашу власть (королївську) і виломлюючи ся з юрисдикції своїх панів і з послушности своїй власти, під котрою живуть, а постановивши собі осібних судїв і старших, не хочуть ставити ся нї перед яким судом, тільки перед атаманами, яких собі установили, — то ми ту юрисдикцію їх касуємо, як противну загальному праву, а піддаємо їх під власть місцеву в їх пробутку” [14]).

Король на жаданнє „чисто всеї річипосполитої”, що „одностайним голосом горячо домагала ся, аби ту своєволю карано і гамовано”, вислав лист до козаків: наказував, аби вони залишили свій замір іти на Волощину (про се власне принесено вість на сойм), розійшли ся й не чинили шкоди на волости, не зачіпали сусїднїх держав, инакше грозив оружною силою і карами „на маєтностях, жонах і дїтях їх" [15]). І не покладаючися на вплив сих наказів і погроз, визначено комісію, яка оружною рукою мала зробити лад з козачиною.

Дійсно, в міру того як правительство польське залишало воєнні заходи свої

в Москві, а нове правительство московське, орґанїзоване вповнї з вибором нового царя на поч. 1613 р., відновляло порядок і лад в державі та вигоняло з неї грабівничі банди, які волочили ся ще по ріжних московських краях (1613-5), — козачина, змобілїзована в небувалих ще розмірах і вибита з своєї колїї московською війною, вертала ся на Україну і страшенно заваджала тут шляхетському режімови, і з подвоєною силою вела зачіпки з полудневими „сусїдами” — турецькими землями і турецькими васалями. Вони, сї зачіпки не переривали ся, безперечно, весь сей час — з Турками, Волощиною, Татарами [16]), але з перервою в московській війнї набирають небувалої сили. Сей час, роки 1613-1620, се героїчна доба особливо морських походів козацьких на турецькі краї, й иньших зачіпок з Туреччиною й її васальними краями. Сї ж зачіпки незвичайно нервували польське правительство і суспільність. Польща почувала за собою власну вину — експедицію Потоцкого на Молдаву, вчинену з королївського наказу; розуміла, що Турки будуть і дальші зачіпки класти на рахунок польського правительства, не вважаючи на всї його відхрещування, і з страхом думала, що гнїв турецький колись може вилити ся в грізнім поході на Польщу, винищену московськими війнами, жовнїрськими конфедераціями, позбавлену війська і зовсїм на здатну до відправи.

Заразом не давала козачина дихати й шляхетському режімови на Українї. Мало ми знаємо з тих „незносних насильств”, але і того що знаємо можемо розуміти безмірне роздраженнє офіціальних панів українських земель. Сойм 1613 р. (лютневий) мусїв між иньшим зайняти ся справою м. Хмельника, попаленого Татарами і козаками (правдоподібно вийшла у них якась сварка з Струсем, старостою хмельницьким) [17]). Зимою 1613/4 р. козаки, як оповідав Жолкєвский, „вийшовши великим військом з Запорожа на волости, почали злости і утиски чинити людям всякого стану по всїй Українї”, і шляхта воєводства Браславського через депутацію свою просила гетьмана Жолкєвского, аби визволив з тої біди [18]). В осени 1614 р. чуємо, як „своєвільне козацтво, що мешкає на волости, декотрих рот не хотїло пустити на кватири”, визначені їм гетьманом, і Жолкєвский мусїв наказати жовнїрам уступати сим претенсіям — „оминати зачіпок, з яких могло б прийти до гнїву або якогось розлитя крови, і не давати до того причини, доки не вияснять ся результати переговорів з козаками комісії [19]), і т. д.

І разом з сим ті небезпечні „зачіпки” з Турками, що грозили стягнути на

Польщу страшний турецький похід.

Примітки

[1]) Рукоп. Публ. бібл. Пол. F IV 182, витяг у Жуковича I с. 132.

[2]) Жерела VIII ч. 97.

[3]) Рукоп. Публ. бібл. Пол. F. IV № 202 л. 200, 214, 216, пор Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 54.

[4]) Акти в Архиві Ю. З. Р. III. I ч. 49-53.

[5]) Ibid. с. 156-7.

[6]) Архивъ III. I с. 164.

[7]) Див. про се в т. V с. 336.

[8]) Архивъ III. I с. 169, пор. 175.

[9]) Войтїх Малчиньский, Януш Лїпский, Оршул і Петрашко Рекети, Василь Давидович, Блажей, Кштьян, Януш Тхоревский, Войтїх Бжезіньский і иньші їх товариші Серби (с. 157), Мігаль Сербин, Марко Сербин, Григорій Поліцкий, поручик „Раквиренц" Лїпский (с. 177).

[10]) С. 174.

[11]) Ib. с. 171-2; див. ще матеріали до гетьманства Сагайдачного Чтенія київські XV ч. 5.

[12]) Volum. legum III с. 16, постанова O swawoli ukrainney kozackiey

[13]) Жерела VIII ч. 98.

[14]) Volum. legum I c. 122.

[15]) Архивъ III. I ч. 55.

[16]) Див. вище с. 321-2, 327, 338. Жукович, не роспоряджуючи цілим матеріалом, в своїм огляді козачини (Сейм. борьба I с. 128-9) проводить ту гадку, що під час московских походів Запорозці лишили Молдаву в спокою і взагалі їх зачіпки з Турками й Татарами ослабли.

[17]) Volum. legum III c. 92.

[18]) Pisma Źółkewskiego c. 509-10.

[19]) Ibid. c. 421.

КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ НА МОРЕ В РР. 1613-7 І КОМІСІЇ ПОЛЬСЬКІ: ПОХОДИ НА МОРЕ 1613 Р., ПОХІД НА ВОЛОЩИНУ 1614 Р., УЛЬТИМАТУМ ЖОЛКЄВСКОГО, ЗБОРИ ДО ВІЙНИ І ПЕРЕГОВОРИ, НЕЩАСЛИВИЙ ПОХІД НА МОРЕ 1614 Р.; ПОГРОМ СИНОПУ. ПЛЯН ТУРЕЦЬКОГО ПОХОДУ І ПАНЇКА В ПОЛЬЩІ. КРИМСЬКІ УСОБИЦЇ І ТАТАРСЬКІ НАПАДИ. ПОХІД АХМЕТ-БАШІ НА ДНІПРО. КОМІСІЯ НА КОЗАКІВ 1614 Р., ПОСТАНОВИ КОМІСІЇ, ТАКТИКА КОЗАКІВ.

Першою причиною турецької небезпеки вважано ту необережну експедицію Потоцкого на Молдаву, що закінчила ся його погромом (літо 1612). „Як Йов проклинав колись день свого народження, так я проклинаю той нещасливий день”, говорив Жолкєвський на соймі 1618 р. [1]), представляючи історію тої турецької небезпеки, „Були й перед тим прикрости Туркам, але се була найбільша, яка була досї; бували щасливі походи королївські — а з того часу як з печи на голову впали ми: розсердили ся погани, розятрили ся, стратили поважаннє до нашого рицарства; впали ми як камінь в пекло й горимо”.

Зараз, за кільканадцять днів по поході Потоцкого прийшов Мехмет ґерай, знищив Поділє. Жолкєвский зайнятий був переговорами з жовнїрською

конфедерацією, ледво вибіг на зустріч, стримуючи татарський похід, а під Білою Церквою застукали Орду козаки, погромили й відібрали коло 5 тисяч невільників [2]). Потім ще два рази того року повторили ся татарські наїзди, а Турки почали готовити ся до війни. Олію в огонь підлили козаки, в 1613 р. два рази ходили на море і починили великі шкоди в землях царя турецького, як оповідає Жолкєвский [3]). „Цїсар турецький вислав фльоту не малу — ґалєри і чайки, в порт очаківський, аби козаків в тім порті погромити, як будуть вертати ся, повоєвавши кілька міст в Криму — бо їм тудою дорога назад на Низ; але вийшло навпаки, бо натомість що мали їх громити Турки, самі вони придибали ночним ділом необачних Турків” [4]). Се зробило великий ефект і мало сильний розголос на Україні. Козаки поспішили потїшити короля реляцією про таку славну побіду. Але в правительственних і шляхетських кругах на зимовім соймі, де її обговорювано, звістка ся наробила великої трівоги. З ріжних боків, від ріжних кореспондентів приходили чутки, що турецьке правительство дуже роздражнене сими козацькими нападами й готуєть ся до походу на Польщу. В додатку прийшла на сойм також звістка, що козаки збирають ся до нового походу на Волощину. Король на жаданнє сойму вислав до козаків свого секретаря з згаданим уже листом, рішучо заказуючи того походу. Але він не зробив на козаків ніякого впливу і з початком 1614 р. вони рушили через Браславщину на Волощину, маючи з собою якогось претендента на волоське господарство і збираючи ся його на тім господарстві посадити. А з Туреччини приходили далї звістки про війну: що султан уже визначив в похід на Польщу намістника Румелїї Ахмет-башу [5]). Жолкєвский невважаючи на незначні свої сили (жовнїрам ще не було заплачено, і їх бунт, конфедерація ще трівала) рішив ся пробувати стримати козаків оружною демонстрацією. Загрозив козакам, що піде на них з військом і стягаючи жовнїрські роти, як міг, рушив на них. Козаки рішили ся прийняти війну й відступили до Днїпра, а потім за Днїпро під Переяслав і тут стали ладити ся табором до війни. Та Жолкєвский не чув себе на силах іти на них туди й розпочати кампанію справдї. Тому рішив перейти до переговорів: вислав до козацького війська двох своїх ротмистрів, взиваючи козаків, щоб вони не чинили шкод в державі, не зачіпали ся з сусїдами і ждали королївської комісії, яка мала дати нову конституцію козацькому війську. Козаки заявили, що будуть чекати, і Жолкєвский вернув ся з своїм військом [6]). До комісії були визначені умисно найбільші пани з України: кн.

Януш Острозький, кн. Януш Заславський і такі иньші [7]), в надії, що вони приведуть значнійші полки з собою й тим скріплять слабі сили коронного гетьмана. Жолкєвский почав на всї способи алярмувати короля і всякі иньші інстанції, щоб як скорше комісія рушила ся й стримала козаків від дальших походів на Турка. Бо з Туреччини давали знати, що на св. Юрія вже визначено похід і наказано мобілїзацію турецьким військам з балканських країв. Тим часом маґнати визначені на комісію, не дуже радо приймали сю частинну мобілїзацію, визначену їм в формі тої комісії. Між иньшим на перешкоді стояла трибунальська сесія, де всї ті пани звичайно мусїли пильнувати своїх несчисленних процесів. Жолкєвский не міг добити ся, щоб трібунал відложив справи всїх участників комісії [8]). А козаки зараз на початку весни вибрали ся знову походом на море. Похід не удав ся, бо напала буря, рознесла по морю чайки, багато війська потонуло, де яких занесло на турецькі береги, і там їх побито або забрано в неволю:

А по Чорному морю супротивна хвиля вставає,

судна козацькі на три части розбиває:

одну часть взяло — в землю Агарську занесло,

другу часть гірло Дунайське пожерло,

а третя де ся має — в Чорному морю потопає [9])

Се нещастє анї трошки одначе не ослабило козацької енерґії. Лїтом козаки зібрали ся в новий похід, небувалої сміливости замислу, і з кінцем липня пустили ся просто на полуднє через Чорне море. Було їх коло двох тисяч, значить коло сорок чайок. Перепливши море навпростець під Трапезунт, почали пустошити тут побереже, засїяне богатими містами й селами, що жили тут безпечно, не маючи нї звідки страху, „бо нї від кого иньшого досї анї від козаків не було тут трівоги й небезпечности, від коли Турки опанували Малу Азію" [10]). За провідників, як оповідає турецький сучасний історик Наіма, послужили їм втїкачі з Туреччини [11]). „Напали на кріпость Синоп, положену на березї Анатолійськім і з огляду на його роскішні околиці звісну під назвою ,міста коханків'; здобувши тутешній старинний замок, вирізали залогу, пограбували й спустошили доми мусульманські і під кінець спалили ціле місто так, що той прегарний і чудовий осїдок

обернув ся в сумну пустиню”, оповідає тойже Наїма. При тім знищили турецький арсенал, попалили все що було там — всякі кораблї, ґалїони і ґалєри. Шкоду рахували на 40 мілїонів [12]). І перше нїж встигли зібрати на них місцеву людність, козаки встигли забрати свою здобич на чайки й пустити ся назад. Султан, прочувши таку історію, впав в страшенний жаль і гнїв, казав був великого візіра Насух-башу повісити; насилу жінка, доньки і иньше жіноцтво випросило у султана, що йому дарував житє — тільки сильно будзиганом вибив — зараз про те пішла по всьому Царгороду поголоска. Візир оправдав ся, що він уже вислав військо і фльоту, аби козаків при повороті знищити.

Баша Ахмет, що тим часом рушив був на Поднїпровє, рішив застукати козацьку фльоту при повороті в очаківськім порті і вислав туди турецькі кораблї з Білгороду. З Царгороду були вислані туди теж кораблї під начальством Алї-баші. Але козаки завчасу дістали про се відомість і розділили ся на дві части. Одні пішли в обхід: висївши ся на схід від Днїпрового устя, задумали перетягнути свої човни на валках через суходол і обминути засідку; але тут найшли на них Татари, і козаки потратили багато людей і здобичи. Иньші пішли перебоєм через Очаківський лиман; теж багато стратили здобичи, бо щоб облекшити чайки, самі своїми руками мусїли її кидати в лиман; стратили дещо й людей, але кінець кінцем таки продерли ся на Низ. Туркам в руки попало всього двадцять козаків і їх відіслано до Царгороду, аби було на кім зірвати серце: коли до султана прийшли люде з Трапезунтської околиції з плачем на своє нещастє, видано їм сих козацьких невільників, аби мали на кім помстити ся [13]).

Про висланнє свого війська на Україну для приборкання козачини султан упередив короля приятельським листом. Він пригадав польські давнїйші відповіди в козацькій справі, що козачина не підвластна королеви, й він нїчого не має против того, щоб Туреччина чи Орда їх винищила; отже султан висилає тепер „трохи війська” на знищеннє її, запевняє, що сей похід не має нїякого ворожого характеру супроти Польщі, і просить тільки не пускати в її границї козаків, коли б вони хотїли туди від Турків ховатись [14]). Невважаючи на дуже приятельський тон сього листу, а може власне через сей лагідний тон — польське правительство було страшенно занепокоєне сею перспективою турецького походу на Україну. Король поспішив вислати гонця до султана з запевненнєм, що він уже поручив

Жолкєвскому з иншими найпервійшими сенаторами перейти цілу Україну й вичистити її від козаків; що вже кілька козацьких куп погромлено і забрано ріжних головних провинників до Камінця, щоб там їх в присутности турецького посла покарати (!). З другого боку король виясняв султанови, що та територія, на якій турецьке військо збираєть ся шукати й ловити козаків — польська, отже ся експедиція не може обійти ся без нарушення польських границь, і треба її занехати [15]).

Трівога в польських кругах була тим більша, що в оден час з Турками й Татари посунули на Подніпровє, й се виглядало на скомбінований напад, хоч в дійсности татарский наїзд стояв не так у звязку з турецьким походом, як викликаний був кримськими усобицями. Сї усобиці тягнули ся довго й відограли чималу ролю в козацьких справах, тому треба їх пояснити [16]). Привідцями їх були брати Магомет і Шагін, сини Сеадат-ґерая, бічні члени ханської династії. Вони претендували на ханство, і старали ся добути його то заходами та перекупствами на султанськім дворі, то оружною боротьбою против тих свояків, яким діставало ся ханство. Хан Селямет-ґерай (1608-1610), дcensus ся на ханство, хотів їм зробити кінець; брати підняли повстаннє в Орді, але були розбиті й мусїли забрати ся з Криму. По смерти Селямета силкували ся дістати у султана ханство, але се їм не удало ся і ханство дістав Джанібек. Тоді брати, засївши коло Білгорода, зібрали тут розбійничі банди і з ними ходили на сусїднї краї. Сї напади дуже докучали хану і він за позволеннєм султана вибрав ся походом на бунтівників і погромив їх під Білгородом. По тім Магомет удав ся до Царгорода, шукати Щастя на султанськім дворі; Шагін якийсь час зоставав ся ще на Україні і з звісним пограничником Босим, з Браславщини, укладав собі якісь пляни. Хан писав про се до Царгороду, і султан в вище згаданім листї жадав, щоб король зловив бунтівника й видав. Але хан на се не покладав ся й лїтом 1614 р. вибрав ся на Україну сам; погромив Босого, знайшов Шагіна і побив його невеличку банду. Шагін утїк до Добруджі й відти потім пішов в Персію, в службу до шаха, ворога султана. А Україна пережила лїто 1614 р. в великій тривозї, з дня на день чекаючи татарського нападу [17]).

Королївські представлення не відвернули походу Ахмета-баші. Він пройшов до Білгороду й довідавши ся тут про козацький наїзд на Синоп, як сказано вислав, турецьку фльоту з Білгороду в Очаківський лиман, щоб козаків перехопити. Сам же, перейшовши Днїстер, потягнув тудиж

суходолом. Від султана мав він порученнє побудувати замки на козацьких дорогах, щоб загородити їм приступ до турецьких країв. Такий оден замок зачав будувати на устю Богу при лимані, а другий шість миль вище на Богу ж, при устю Чичаклею, де стояв колись городок Балаклей; на долішнім Дніпрі мали бути відновлені колишні замки — в Тегінці, на правім боці, і в Аслангородку — на лївім. Але се було вже в місяці вереснї; зачинали ся вже осінні непогоди, дощі, холоди, і роспочинати будову в таку пору серед безлюдних степів було пізно. Турецьке військо скоро занудило ся стояти „на пустім місцї", серед нього почали ся нарікання, непорядки. Баша побачив, що мусить іти чим скорше на зимівку за Дунай.

Коли з Царгороду прийшли листи про прислані султанському правительству від короля запевнення, що козаки будуть приборкані польськими військами, Ахмет-баша рішив з тим вертати. Вислав листи до короля і до Жолкєвского, де писав, що від узятих в неволю козаків з синопської експедиції він довідав ся, що всї козацькі походи дїють ся з волї самого короля або можнїйших пограничних панів (знаємо вже сї козацькі запевнення, що всї свої походи на Турків і Татар вони чинять не инакше як для короля, в службі річипосполитій), і здобич, яку забирають козаки в турецьких землях, вони „дають монастиреви королївському і пограничним панам". Довідавши ся про се, баша збирав ся вислати турецькі й татарські війська в границї Польщі, але султан спинив сей похід, і турецьке військо йде назад. Але польське правительство нехай доконче зробить з козаками кінець, бо більше вже нїякі оправдання не будуть прийняті, і Польщі не мине руїна і неволя з рук турецьких [18]).

Сї похвалки звучали досить неприємно, але й без них сама прогулька турецького війська під самі українські волости була дуже грізним симптомом. На Українї бути тої гадки, що тільки запізненнє сьогорішнє, та мобілїзація коронного війська і комісарських полків на козаків, яку Жолкєвскій робив можливо демонстративно, відвернули сього року турецький похід на Україну, але на весну треба сподївати ся Турків на ново; з ріжних боків доходили вісти про воєнні заміри Туреччини. Україна пережила дуже трівожні хвилї — „трівога, страх був великий, декотрі хотїли тїкати з замків, як би їх не підбодрило розложеннє війська і надія скорого ратунку".

Правительство з огляду на турецьку небезпеку кинуло ся ще з лїта як скорше вислати на Україну свою комісію, визначену ще з весни на

погамованнє української своєволї. Трибунали відложили справи участників комісії, й на день 10/X н. с. (30/IX с. с.) удало ся зібрати до Житомира бодай де кого з панів-комісарів: приїхав Януш Острозький, Януш Заславський, староста камінецький Калїновский, і Жолкєвский; головно постарав ся зібрати значні сили Острозький: показав себе і прислав „значний, правдивий княжий полк”, як рекомендував його Жолкєвский. Кінець кінцем не дала комісія того що могла б дати, але все таке значно покріпила коронне військо. З маєтностей кн. Збаразьких немалим полком зібрала ся їх служба. Шляхта Браславського воєводства рушила в загальний похід під проводом старости в поміч війську. З иньших країв також багато прибувало шляхти, „чуючи небезпеку що висїла над їх головами” [19]). Як ми знаємо, мобілїзація робила ся на два фронти: против козачини й против турецького війська заразом; але небезпека від Турків велїла не доводити по можности до конфлїкту з козаками. Козаків було оповіщено й вони прислали на тойже час своїх відпоручників. Вони заявили, що близших інструкцій для яких небудь постанов від війська не мають, але військо готове сповнити волю королївську. Комісари дали їм таку ординацію:

Військо козацьке буде по старому звичаю нести пограничну службу, против Татар і Турків, провідуючи вісти про неприятеля і бороначи переправ, за певну платню, а власне річно 10 тис. золотих і 700 поставів каразії, що мають їм рік річно присилати ся до Київа.

Старшого матимуть з руки королївської від гетьмана коронного.

Пробуватимуть на своїх звичайних місцях (себто на Низу), на волость не виходитимуть, вибриків і прикростей нїяких не чинитимуть.

Козацькі сїмї й ті козаки, що мешкають в маєтностях державних, духовних і приватних, не будуть претендувати на свою осібну юрисдикцію — нїколи небувалу і богатьма соймовими законами скасовану (!), а будуть послушні своїм панам або їх намістникам яко власти від Бога даній.

Монастир терехтемирівський зістаєть ся при них, але має служити тільки для спокійного промешкання старим, хорим, скалїченим, до смерти їх. Але зберати чи скликати козаків до купи не можна їм нї там нї в иньшім місцї, бо тим самим скасували б те наданнє.

Не повинні на сусїдні держави без волї короля і річипосполитої нападати,

давні трактати держави з ними нарушати, ані людей своєвільних до себе приймати [20]).

Вислухавши сю інструкцію, козацькі делєґати сказали, що візьмуть її до товариства і обіцяють, що за пять тижнїв дасть воно на се відповідь. Ординація була того рода, що аби змусити козаків прийняти її серіозно і щиро, треба було б хиба погромити й розперіщити їх так як погромлено вісімнадцять лїт тому на Солоници. На волость не виходити, в купи не збиратись, на сусїдні землї не ходити, панам дїдичам у всїм бути послушними — сеж було скасованнєм усїх прав, усього побуту й житя козацького. Але козаки, очевидно, вести до конфлїкту не хотїли і нїякого різкого протесту не заявляли, сподїваючи ся, що з того всього так само нїчого не вийде, як і з попереднїх соймових конституцій, що згадували ся в тім комісарськім рішенню. Комісари розложили коронне військо по правому боцї Днїпра від Київа до Черкас; Януш Острозький теж лишив своє військо разом з коронним, розложивши його в своїх староствах Білоцерківськім і Богуславськім. Зроблено се „для більшого построху, аби козаки, бачучи, що річ серіозно трактуєть ся, були послушнїйші комісарським постановам, боячи ся якої небезпеки" [21]).

По сїм комісія розїхала ся. Козаки ж вислали депутатів до короля з листом, на жаль досї нам незвіснім в повнім текстї, — але зміст його можна в головнім відгадати; козаки правдоподібно вказували на якісь неможливости сповнити комісарські рішення і просили їх не примушувати до них. Король і сойм одначе потвердили комісарську ухвалу й поручили козакам її тримати ся [22]). Сойм одначе формальних рішень не міг постановити нїяких, бо був розірваний, так що його голос у сїй справі мав значіннє моральне більше. З тою відповідю козацьких делєґатів відіслано по закінченню сойму, вже в квітнї 1615 р.

Примітки

[1]) Pisma c. 302.

[2]) Рукоп. публич. бібліотеки Пол. P.IV № 202 л, 175.

[3]) Pisma c. 507.

[4]) Ibid. c. 508.

[5]) Pisma c. 508-10, Архивъ Ю. З Р. III. I ч. 55.

[6]) Pisma c. 510.

[7]) Ркп. Публ. бібл. Пол. F IV № 99 л. 4, 6, 16, 17 В комісії потім взяли, очевидно, далеко не всї з тих визначених.

[8]) Жерела VIII ч. 102,105, Pisma c. 512-3, пор. 225, Ркп. №99 л. 19.

[9]) Дума про бурю на Чорному морю й Олексія Поповича — Антонович і Драгоманов I с. 186.

[10]) Pisma Źółkiewskiego c. 513, Жерела VIII ч. 105 (лист Жолкєвского з 26/IX).

[11]) Collectanea z dziejopisów tureckich przez Sękowskiego, I c. 126.

[12]) Pisma c. 513.

[13]) Даю такий образ козацького повороту з під Синоду на підставі досить богатих джерел, які ми тепер маємо для історії сеї експедиції: Наіма в Collectanea-х Сенковского, як вище, і сучасні листи й реляції: Ахмета-баші до короля в Жерелах т. VIII ч. 101 (час трохи хибно означений: не перша половина 1614 р., а осінь, кінець вересня або початок жовтня правдоподїбно) і до Жолкєвского ч. 106, реляції Жолкєвского -Pisma c. 302-3 і 513 і Жерела ч. 108 і лист там же ч. 105 (писаний ще перед поворотом козаків до дому). Турок Наіма знає про обхідний марш козаків, иньші джерела (Жолкєвский, Ахмет-баша) говорять тільки про засїдку зроблену під Очаковим. Але тим часом як турецькі джерела (особливо Наіма) говорять так, нїби то козаків погромлено зовсїм, Жолкєвский пише, рік пізнїйше, коли про се можна було зібрати всесторонні відомости (jako teraz odkryto), що з загального числа козаків коло 2000 — було убитих разом з

покалїченими коло 200. Пізнїйше каже він, що 18 козацьких човнів прорвало ся через очаківську засїдку, „а иньші вискочивши берегом утїкали” (Pisma с. 303). Значить поворот їх зовсїм не був так плачевний. Той сам Ахмет-баша каже, що „декотрі з кількома кораблями чи човнами утїкли і в границї польські до Черкас, до Корсуня пішли” (ч. 101, пор. 106: сї два листи писані більше меньше в однім часї). Вертали козаки десь при кінцї вересня н. ст.; Жолкєвский, пишучи з України 26 вересня, трівожить ся, що про поворот козаків нїчого не чувати, „а вже їм давно час”.

14) Жерела VIII ч. 100 (лист писаний мабуть під лїто).

15) Жерела ч. 103, в тім же дусї писав канцлєр польський до великого візіра турецького ibid. 104.

16) Ширше про них у Смірнова Крымское ханство с. 472 і далї.

17) Реляція Жолкєвского Pisma с. 223-4.

18) Жерела ч. 101 і 105.

19) Pisma с. 516, 530, Жерела ч. 108.

20) Текст в Жерелах VIII ч. 107.

21) Жерела VIII ч. 108, Ркп. № 99 л. 35-8.

22) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 58.

КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ НА МОРЕ В РР. 1613-7 І КОМІСІЇ ПОЛЬСЬКІ: КОЗАЦЬКИЙ ПОХІД НА ЦАРГОРОД 1615 Р., НЕВДАЛИЙ ПОХІД АЛЇ-БАШІ НА КОЗАКІВ, ПОГРОМ КАФИ 1616 Р. І ПОХІД НА ТРАПЕЗУНТ. ПЕРЕГОВОРИ ЖОЛКЄВСКОГО З КОЗАКАМИ ПІД ПАВОЛОЧЮ, ПОХІД ІСКАНДЕР-БАШІ НА УКРАЇНУ І ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКА УМОВА ПІД БУШЕЮ-ЯРУГОЮ.

Сї пересилки й переговори були єдиним наслїдком комісії 1614 р. Козаки, в

делікатній формі, через своїх післанців зазначили неможливість подиктованих їм умов. Правительство не вважало можливим загостряти відносини з козачиною з огляду на перспективу війни з Турками й Татарами. Ще з осени приходили вісти, що хан ладить ся до походу на Україну, так само з Царгороду були трівожні вісти. Війна висїла в повітрі; турецькі говорення про те, що їх військо буде згоняти козаків, вважали тільки покривкою для окупації України, і на козаків в Польщі дивили ся як на головне забороло против сих плянів: як би Туркам козаків удало ся знищити, то тоді б безпечно Україну забрали [1]). На випадок війни з Турками — що здавала ся неминучою — козаки були теж майже одинокою воєнною силою, якою правительство польське могло роспоряджати, бо з конфедерацією війска справа була ще й досї не закінчена, а до дна вичерпаний скарб і брак кредитів (сойм на поч. 1615 р. розійшов ся не ухваливши нїчого) не позволяли й думати про орґанїзацію якогось нового війська. В роспорядженню Жолкєвского в 1615 р. було всього 300 жовнїрів! Сподївання козаків, що з комісарських ухвал не вийде нїчого, вповнї оправдали ся, і козаки не вважали на їх зовсїм.

Уже під час сойму, на поч. 1615 р. прийшли звістки, що якісь своєвільні козаки з полковниками Челядкою і Коробкою війшли в границї в. кн. Литовського, збераючи контрібуції й чинячи всякі насильства. Сойм рішив видати до них унїверсал, а коли б вони не послухали ся, гетьман мав іти з військом — котрого не було [2]).

На весну зараз козаки вибрали ся великим походом, на 80 човнах, не більше не меньше як на самі околиці Царгорода. Вийшли на берег під Царгородом між Мізевною і Архіокою, царгородськими портами, й спалили їх; султан бувши на ловах сам бачив з свого покою дим від того козацького огню. Страшенно розярений, казав він своїй фльоті прогнати козаків. Козаки, вважаючи себе безпечними, спокійно грабували околиці, свільки хотїли, потім забрали здобич і пішли назад. Турецька фльота догонила їх аж против устя Дунаю. Козаки не побояли ся, кинули ся на турецькі ґалєри, на абордаж, і погромили Турків. Самого адмірала турецького взяли в неволю раненого; давав він за себе 30 тисяч окупу, але умер, не вийшовши на свободу. Иньші Турки кинули ся тїкати. Козаки забрали кілька ґалєр турецьких і привівши їх під Очаків, на глум спалили на очах очаківської залоги [3]). Потім великим військом напали на околиці Очакова, зайняли

стада, штурмовали замок [4]).

В правительственних кругах польських рішено було вирядити нову комісію на козаків, але потім роздумали ся: король в листї до головного з комісарів, Ян. Острозького, поясняє, що козаків під теперішнїй час не треба дражнити, тому з комісією нема що зачинати: він просив Острозького замість комісії обернути своє військо против московських наїздів на сіверській границї. Правдоподібно, тудиж правительство хотїло обернути й козаків. Натомість прийшли вісти про козацький похід на Царгород. На нараді сенату рішено вислати таки ту комісію на козаків, додавши ще нових комісарів. В трибуналах спинено („лїмітовано") справи комісарів, щоб дати їм спромогу вибрати ся в комісію [5]). Але вони не вибрали ся, бо прийшла нова гроза, яка змусила їх пильнувати свого житя і добра. Розгнїваний козацькою відвагою султан носив ся з плянами пімсти і репресій. Насамперед послав Орду. Під осїнь того року (1615) впала вона на Поділє, звідти на Волинь. Гетьман Жолкєвский не мав з чим рушити против неї. Король росписав універсали до шляхти, але нїхто не рушив ся. Орда пройшла Поділє, „по локіть миючи руки в нашій крови, пустошачи все огнем і огнем, а нїде і на очі не побачивши піднесеної против неї зброї", як не без дотепу описувала се королївська пропозиция на сойм 1616 р. [6]). А хан вислав по сїй прогульцї глузливий лист до короля, хвалячи ся, що в сїм поході знищено 200 міст і иньших осад, а кождому Татаринови дістало ся по сїм, по вісїм, по десять невільників, а числа худоби нїхто не знає окрім самого Господа Бога. „Воювати держави — то спадщина, переказана нам батьками, а вам де брати ся до войовання? то не ваше дїло; хто хоче наїзжати і воювати — так треба воювати", глумив ся кримський розбійник, представляючи свій наїзд відповідю на той козацький напад на Очаків. „Не знаємо, чи то було за вашою відомістю, чи за радою і справою кн. Януша (Острозького), але знайте, що ми доходили до самого Камінця, і на будуще, що зможемо за божою помічю, не занехаємо того вчинити, а ви но вдячно приймайте" [7]).

Король мовчки мусїв прийняти сю нечувану наругу над річеюпосполитою, її державним значіннєм — і культурною місією в українських землях. Мусїв мовчки дивити ся на відновленнє, заходом нового румелїйського намістника, городків на Днїпрі — Аслангородка і Тягинки, вчинене того року [8]), і ще вислухувати від турецьких послів жадання, аби прислав

поживу для турецького війська, що мало будувати сї замки на козаків, і приготовив для нього будівляні припаси [9]). Хоч то добре було, що якісь перешкоди перебили турецький похід на Україну, що був призначений на сей рік. Але в осени знову „як олїй на огонь” — казав Жолкєвский на соймі: вибрали ся в Волощину вигоняти Томшу й садити на господарстві молодшого Єреміїєного сина Олександра українські маґнати разом з козаками: кн. Михайло Вишневецький і кн. Самійло Корецький. Польське правительство, недавно перед тим віддавши Томші Хотин, щоб його прихилити до себе, і тепер поспішало вислати йому запевнення, що ся експедиція зроблена без волї й відомости короля. Але в кождім разї в рахунок турецьких образ прийшла ще одна нова позиція.

На щастє війна з Персією стримала трохи розмах турецького гнїву. Вислано тільки турецьку фльоту на козаків під проводом Алї-баші, на початку 1616 р., а кілька місяців пізнїйше десятитисячне військо під начальством Іскандер-баші в Волощину, в поміч Томші на наїздників польських. Від польського правительства зажадано виведення своєвольників з Волощини і видачі їх партизанів — волоських бояр [10]).

Морська експедиція на козаків випала одначе жалїсно знову, як і першим разом. Алї-баша поплив до Днїпрового лиману, але козаки не убояли ся, вийшли на зустріч і вдаривши на турецьку фльоту, знищили її до решти. Взяли кільканадцять ґалєр і до сотнї човнів. Алї-баша ледво утїк сам [11]). Потім козаки обернули ся на кримське побереже, повоєвали його, здобули і спалили Кафу, забравши й пустивши на свободу масу невільника. Се було голосне дїло, прославлене в похвальних нагробних віршах Петру Сагайдачному — завдяки їм знаємо і се, хто був гетьманом козацьким в сїм часї (про особи гетьманів не маємо певних звісток від самого 1610 р.):

За своєго гетманства взялъ въ Турцехъ мЂсто Кафу,

ажъ и самъ цесаръ турскій былъ въ великимъ страху,

бо му чотырнадцать тысячъ тамъ люду збилъ;

каторги єдины палилъ, другіи потопилъ;

много тогды зъ неволЂ христіанъ свободилъ,

за што то Богъ зъ воинствомъ єго благословилъ [12]).

В Царгороді настало страшенне замішаннє. Позбирали козаків, які були в неволї, покликали їх перед воєнну раду й питали ся, якими б способами можна на будуще тому запобігти і виперти козаків з їх осель. Не знати, що там мали говорити ті експерти-невільники, але казали, що на раді потім уложено страшні пляни (сповнені багато десятків літ пізнїйше, і то по части тільки, тай дуже ефемерно): рішено осадити Турками Волоську землю, взяти Камінець і дальші землї на схід по Київ, поставити турецькі залоги на Днїпрі. До польського правительства вислано жаданнє, щоб відступило Туреччині пограничні замки Поднїпровя: Черкаси, Канів, Білу Церкву [13]).

Певне вдоволеннє натомість дав турецькому правительству похід Іскандер-баші на Волощину. Він без труду погромив наїздників (Вишневецький умер від хороби, Корецький полишений був польськими вояками, бо не заплачено їм грошей, а Жолкєвский, як кажуть, з свого боку настававав на них, щоб кинули Корецького, аби не компромітувати Польщу перед Портою). Корецького з иньшими шляхтичами взято в неволю й відіслано до Царгороду; Томшу посаджено наново на господарстві. В Польщі зі страхом чекали з Волощини турецького походу на Поділє. Жолкєвский постарав ся знову демонструвати свою оружну готовість на волоськім пограничу — кинув ся туди з своїми невеликими силами, мобілїзував місцеву шляхту і маґнатів, і як думали, тим заімпонував справді й стримав турецький похід з Молдави на Поділє [14]). Татар, висланих на Покутє, удало ся також погромити. В результаті кампанія польсько-турецька закінчила ся переговорами під Хотином, з захованнєм „гідности річипосполитої” [15]).

Козаки одначе попсували слїдом се ледве склеєне помиреннє. В осени тогож (1616) року вони вибрали ся новим походом за море, на малоазійське побереже, і сим разом похід їм удав ся ще ефектовнїйше нїж попереднїй, хоч всього було їх не більше в поході як 2000. Вони вибрали ся під Самсун, але вітри занесли їх чайки до Мінер. Вони вийшли на берег і берегом пройшли до Трапезунту, здобули його й пограбили. Ударила на них турецька фльота під проводом Цікалї-баші, ґенуезького адмірала, зложена з 6 великих ґалєр і богатьох меньших кораблїв, але козаки погромили його й потопили три ґалєри. По сїм погромі довідали ся, що султан вислав під Очаків фльоту під начальством Ібрагім-баші, щоб заступити їм дорогу. Тодї

вони ударили на Босфор, наробили тут спустошень, а потім, обминаючи Очаків, пройшли в Азовське море і відти — мабуть через ріку Молочну і Конку — пройшли собі човнами на Дніпро й подали ся на Україну. Ібрагім же баша, щоб вийти з такої дурної ситуації, пройшов Дніпром на пусту Січ. Була то десь пізня осінь уже; козаки, які не пішли на море, вийшли „на волость”. Стояла тільки маленька залога, кілька сот козаків; вона уступила ся перед турецьким військом, і баша міг потріумфувати над порожнім гнїздом ненависного ворога. Взяв кілька малих козацьких гармат і кільканадцять човнів і з сими трофеями фіктивного тріумфу подав ся до Царгороду — потішити султана сею „мальованою” побідою [16]).

Ся казкова авантура козацька набере ще особливої пікантції, коли завважимо, що вона правдоподібно відбула ся як раз, коли правительство польське вело переговори з козацькою старшиною про погамованнє українського своєвільства. Король листом з 17/IX н. с. поручав Жолкєвскому, упоравши ся з Турками, разом з иньшими комісарами розпочати знову заходи, „аби українське своєвільство, що нас сварить з поганами, було поскромлене і приведене до якогось порядку і послушности”. Сим разом король одначе й сам уже не мав нїяких ілюзій і додає: „коли й сим разом не удасть ся осягнути нїчого позитивного, то принаймнї піде той слух між поганство, що старань нам не бракує” [17]). Було отже се більше демонстрацією про око, ut aliquid fecisse videatur. Крім турецьких справ міг бути й иньший мотив. Сойм 1616 р. дав нарештї дозвіл на відновленнє московського експеріменту: позволив кор. Володиславу орґанїзувати експедицію в Московщину, щоб доходити своїх прав на московську корону. Уставляючи порядок козацької служби, треба було заразом заручити ся їх участю в московській експедиції. Але з сього нїчого не вийшло.

Жолкєвский, покінчивши переговори з Іскандер-башею, пройшов під Паволоч, де стояло якесь козацьке військо, і тут знову поновили ся переговори: дано знову інструкцію козакам що до порядку і служби і поручено не чинити нїяких зачіпок з Турками [18]). Козаки, очевидно, обіцяли дати на се відповідь. Правительство сим разом, видно, само не надавало сим переговорам нїякого значіння. Рішено було вислати нову комісію, з більш імпозантним воєнним арґументом, на день 1 марта 1617 р. до Київа і про се оповіщено з кінцем року козаків і всї українські уряди й

міста: щоб козаки ніяких приготовань до нового морського походу на весну не чинили, ніяких зачіпок з Турками не допускали, і щоб до них з міст і місточок з України не пускали ніяких припасів і запасів до такої експедиції [19]).

Очевидно, до правительственних кругів дійшли чутки, що на весну ладить ся новий похід на море. І він дійсно справдив ся, а королївські унїверсали не зробили на козацькі пляни ніякого впливу. Замість ставити ся до Київа, на комісію, козаки лагодили ся до походу на море, і пішли коло середопостя [20]). Подробиць не знаємо. Ще перед тим зявила ся на Українї Орда, під проводом калґи, і впала на Волинь. Виступити против неї не було з чим. Жолкєвский мав тільки 700 вояків. Козацьке військо попробувало заступити Орді дорогу, але сили його були слабі й не могли устояти [21]). Слїдом прийшла вість, що на Україну суне турецке військо, під проводом Алїмазор-баші — нищити козацькі осади й замки; воєвода семигородський, господар молдавський і мунтянский мали прислати помічні полки. По відомостям, зібраним Жолкєвским, було турецького війська 30 тис., 12 тис. семигородського, коло тогож числа волоського і більше 20 тис. Татар. Замість комісії на козаків треба було думати про мобілїзацію на Турків. Королевич Володислав дістав наказ обернути на полудневі границї зібране ним військо; місцеву шляхту завізвали в похід; українські маґнати прислали хто що мав. Але козаки ухилили ся; мотивів не знаємо — може невдоволені були тим як трактовано їх на тих комісарских зїздах і хотїли змусити правительство до инакших відносин. „Хоч було до них писаннє і наказ вашої кор. мил. і королевича й. м., і я їм то багато разів пригадував, щоб схотїли прислати поміч війську вашої кор. мил., коли самі того пива наварили, — але вони не схотїли того зробити, й не зробили, тільки там на Українї грабують і людей мучать своїми вимаганнями, — ще й удають, нїби я їм то казав”, з великим роздражненнєм скаржив ся на них Жолкєвский [22]). Королевичу Жолкєвский писав, що козаки пустили поголоску, нїби Жолкєвский стягнув королевича на Україну на згубу козаків: аби на них ударити й знищити, й для того не хочуть іти — жадають від Жолкєвского закладнїв. Жолкєвский писав до підвоєводи київського, щоб він зібрав київских міщан, обовязаних до військової служби, і ріжних охочих людей та виступивши на татарський шлях під Ягнятин, там злучив ся з козаками [23]). Але сей маневр і посередництво підвоєводи нї до чого не привело,

очевидно, і козаків таки не удало ся притягнути до участи в кампанії.

Все таки й без козаків Жолкєвскому удало ся стягнути досить значні сили й осягнути ще раз свою мету: демонстрацією воєнних сил Польщі стримати турецьке військо від переходу польської границї. Ставши над Днїстром, против турецького табора, він змусив Іскандер-башу спинити ся й розпочати переговори. Жолкєвскому навіть докоряли, що він, маючи такі значні сили, не дав сам битви Туркам; але се було забагато, і Жолкєвский зовсїм справедливо вказував, що се було б занадто великим риском, бо на випадок програної битви він віддав би в руки турецького війська річпосполиту зовсїм безборонну. Тому всї заходи Турків спровокувати його до походк лишили ся без успіху; Жолкєвский не вважав можливим відділити щось з свого війська, бо зараз би ослабив свою позицію против турецьких сил. Коли Татари, невдоволені тим, що в трактатї Польща не прийняла на себе обовязку виплатити їм харач за попереднї роки (коли вони рік річно грабили Україну), під носом Жолкєвского пустили ся грабити Галичину, він стоїчно дивив ся на дими татарських пожеж і стояв над Днїстром напротив турецького війська, не сміючи ратувати земляків і добиваючи ся лише одного: щоб Іскандер-баша пішов назад. Се йому удало ся. По довгім стоянню роспочато переговори й уложено трактат, затверджений 23/IX під Яругою. Першим пунктом його було: „Розбійники козаки [24]) не мають виходити з Днїпра на море, в краях цїсарських (султанських) нїяких шкод не мають чинити, взагалї якимсь способом вони мають бути знищені, аби більше анї від нас (Поляків) анї від козаків не було нїяких шкод, так щоб цїсарській фльотї більше не треба було виходити на Чорне море, і ми обіцяємо і обовязуємо ся козаків і їх край приборкати й покарати”. Крім того Польща обіцяла не мішати ся в справи семигородські, молдавські, мунтянські, не підтримувати там ворожих Туречинї рухів; Татарам мав платити ся харач, а вони за те не мали нападати на землї Польщі. Іскандер-баша, якому не давали спати торішнї лаври Ібрагим-пашї, „що перевернув Запороже”, жадав знищення пограничних замків: Білої Церкви, Канева, Корсуня, Черкас, Чигирина, але на се дано рішучу відмову, і він мусїв вдоволити ся тим, що спалив Рашків і добив ся знищення Бершади — гнїзд звісного пограничника Босого, що не давав спокою Туркам і Волохам. І з тим забрав ся назад [25]).

Примітки

[1]) Королївські інструкциї й пропозициї — Жерела VIII ч. 110, 116, 117.

[2]) Рукоп. бібл. Пол. F. IV №99 л. 48

[3]) Оповідає се Жолкєвский в своїй промові — справозданню на соймі 1618 р. — Pisma с. 503. Инакше представляє се візир — ркп. Публ. Бібл. Разн. Q. IV №8 л. 132 — тут горою Турки.

[4]) Жерела VIII ч. 115.

[5]) Рукоп. Публ. бібл. Пол. F. IV №19 л. 50-8. Pisma с. 532-3.

[6]) Жерела VIII ч. 117; Публ. бібл. Пол. F. IV №99 л. 80-1.

[7]) Жерела VIII ч. 115.

[8]) Пясецкий с. 365.

[9]) Жерела ч. 118.

[10]) Жерела VIII ч. 168, Pisma с. 504.

[11]) Оповідає Жолкєвский в тій же промові на соймі 1618 р. Pisma с. 304.

[12]) ВЂршЂ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска єго кор. милости Запорозкого, зложоныи презъ инока Касіана Саковича, Київ, 1622, с. 19. При сім поданий образок того нападу на Кафу і при нїм дата: „Кафу воєвалъ року axsi”. Але в одинокім звіснім примірнику сих Віршів цифра і була наведена чорнилом, і се дало привід Максимовичу вважати цифру за дописану, а дату за сфальшовану, намість 1606 (див. Собраніе сочиненій I с. 359, на підставі рукописної замітки його). На сїй підставі й Антонович, що ранїйше приймав дату 1616 р. (Истор. пЂсни I с. 203), змінив її на р. 1606. Але при близшім розглядї виявило ся, що цифра і не приписана, а наведена на

невиразнім друкованім — се і я сам мав нагоду провірити на власні очі. І з сею датою вповні згоджують ся иньші звістки — Жолкєвского, як вище. Але Ґолубєв передруковуючи ВЂршЂ при своїй праці Історія кіевской духовной академіи, дод. 5, подав дату 1606 р. і се мабуть було причиною, що сю дату підтримують і досї — напр. Каманинъ Очеркъ гетманства Сагайдачного с. 6.

13) Pisma с. 305, Жерела VIII ч. 119.

14) Pisma с. 304, Жерела VIII с. 168-9, 189.

15) Pisma с. 304. Жукович хибно зрозумів, що тут мова про комісію козацьку (с. 47); се те саме, що в королївській пропозиції 1618 р. названо: przyszło y do jakiegokolwiek z Turczynem zastanowienia pokoiu (Жерела с. 189), пор. оповіданнє Пясецкого с. 357.

16) Промова Жолкєвского Pisma с. 305, Пясецкий с. 356.

17) Pisma с. 537,

18) Оповідає про се Пясецкий, дуже коротенько — с. 537-8.

19) Архивъ Ю. З. Р. III. І ч. 39.

20) Pisma с. 306.

21) Ibid. с. 247, 251, 305.

22) Pisma с. 276, пор. с. 284.

23) Жерела VIII с. 183.

24) Łotrostwo kozackie.

25) Реляції Жолкєвского, кореспонденція з Іскандер-башею і трактат — Pisma с. 248-284, 422-447; справозданнє про переговори з Іскандер-башою парляментера Петра Ожґи, старости теребовельського переказане у Кулїша II с. 226 і далї. Записка турецького історика Наіми про сей похід в Collectanea-х Сенковского І с. 128-9, також Пясецкого Chronica с. 359, 361.

КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ НА МОРЕ В РР. 1613-7 І КОМІСІЇ ПОЛЬСЬКІ: ПОХІД ЖОЛКЄВСКОГО НА КОЗАКІВ 1617 Р., ЗМІНА НА ГЕТЬМАНСТВІ (Д. БАРАБАШ), КОЗАЦЬКА НЕПОКІРНІСТЬ, ПОХІД КОМІСАРІВ, САГАЙДАЧНИЙ ЗНОВ ГЕТЬМАНОМ, ПЕРЕГОВОРИ НАД ОЛЬШАНКОЮ, УХВАЛИ КОМІСІЇ, ПОТРЕБА В КОЗАКАХ І ЗДЕРЖЛИВІСТЬ ПОЛЯКІВ.

Позбувши ся Турків, Жолкєвский з тими силами, які мав в руках, хотїв заразом росправити ся і з козачиною. Вважав се доконче потрібним не тільки з огляду на Турків, що за перший козацький напад заповідали розірваннє згоди, і Жолкєвский не брав сього за пусті слова, — але і з становища самої річипосполитої. Як я вже сказав, був він в високій мірі роздражнений непослушністю козаків — що вони — to chłopstwo zbestwione, як він їх називав — відмовили помочи і служби в такий рішучий час, самі стягнувши турецьку небезпеку на державу, і взагалї вийшли з послушности — не хочуть служити державі, а тільки під покривкою служби нищать волость своїми поборами: замість іти в поміч, як їх накликав король і королевич, вони „під претекстом що йдуть до нас, Україну немилосердно обдерли, облупили (збераючи немов би припаси на війну), а потім назад пішли на Дніпро” [1]). Потім Жолкєвский вислав до них свого післанця, повідомляючи, що з Турками вже прийшло до угоди — аби вони не пустошили України, а йшли на Дніпро, а до нього прислали б кількох поважних осіб, „аби з ними порозуміти ся про волю королївську”. Але й сього післанця козаки відправили „досить легковажно” — сказали, що до Жолкєвского не підуть: „коли того треба кому, то нехай до нас прийде або пришле”. Очевидно, пусті комісарські переговори попереднїх років, ставлячи козачинї неможливі жадання, домагаючи ся від неї обіцянок сповнювання сих жадань, а нїчого не роблячи, щоб добити ся того сповнювання на дїлї, і роздражнили козачину і відобрали у неї всяке поважаннє до сих комісарських церемоній і до „маєстату річипосполитої”.

Але коли б на чолї козачини стояли ті самі „статочні люде”, що держали ся принціпу „дуріть, коли хочуть, аби їх дурили” (mundus vult decipi, ergo decipiatur, як формулує се клєрикально-католицький афорізм) і приймали всї попереднї інструкції комісій, пускаючи їх на довгий дріт проволоки,

вони певно б і тепер не відмовили Жолкєвскому в його досить невиннім жаданню „розмовити ся” з козацькими делеґатами „про волю й. кор. милости”. Але в сїм році мусїло вийти якесь замішаннє в козацкій полїтицї. Загальний провід на хвилю вийшов з рук зручною керманича козацької полїтики, гетьмана Сагайдачного і опинив ся в руках репрезентанта козацького радикалїзму, вроді пізнїйшого Бородавки. Був ним Дмитро Богданович Барабаш, батько звісного „угодовця” часів Хмельницького, звісний нам на гетьманскім урядї з одного унїверсалу 7 марта 1617 р. [2]). Тою переміною треба пояснити, що козаки так нетактовно відмовили помочи на Турків, і так різко відповіли на запросини Жолкєвского до переговорів.

Розгнїваний і заклопотаний, Жолкєвский рішив дати козакам почути на собі його силу. Він задумував захопити їх несподївано воєнним походом: „пустити поголоску, що військо йде до королевича й. м. і рушити з військом в київські краї, бо війську таки найблизша дорога на Київ або близько поуз Київ”, і як би козаки не прийняли вимог комісії — ударити нагло на козачину. Для того ще перед кінцем переговорів з Іскандер-башею просив він короля прислати поручення комісарам і „суворі мандати до тих самих лотрів і до українських міст, особливо поднїпрянских: аби нїхто не смів посилати на Низ живности і припасів під страхом найтяжших кар — смерти, конфіскації майна; бо як тепер нїчого не буде зроблено, то потім наново зберати військо і вести його через цїлу державу — було б то і довго і трудно, а тим часом сї лотри і нашу умову з Турками розібють і будучи в такій масї бо зна як багато злого зможуть зробити” [3]).

Такоїж гадки про потребу приборкання козачини був і король. Тим більше, що з огляду на московську війну важно було запевнити собі козацьку службу і послушність; нї король нї Жолкєвский не могли бути так наївні, аби думати, що без козаків можна буде обійти ся в тій війнї, особливо при тих скромних кредитах, які були уділені соймом на сю війну. Унїверсал на комісію з козаками був виданий королем ще в липнї; прихід турецького війська не дав тій комісії дійти кінця, та й з визначених до того панів майже нїхто до тої комісії не брав ся; тому видано новий унїверсал 15/IX н. с. і сї королївські поручення комісарам і мандати до козаків прийшли саме на час, зараз потім як Іскандер-баша ладив ся до дому, і Жолкєвский став збирати ся до походу на козаків, хоч здоровє його вимагало спочинку по довгій

кампанії. „Скільки сил стане, буду старати ся приборкати своєволю, бо навіть як би не треба було оглядати ся на Турка, вона й сама по собі страшна річипосполитій", писав він королю. „Назбирало ся того гультяйства так, що трудно дістати хлопа-наємника: все що живе йде до тої наволочи на своєвільство. Правда не такі — то й сили у мене, але прийдеть ся рискнути, як би не обернула ся фортуна річипосполитої". Не покладаючи ся на свої сили, не дуже значні, Жолкєвсвий задумував „більше доходити розумом нїж силою", инакше сказати інтриґою і хитрістю, як і під час кампанії 1596 р. „Я вже кинув між них деякі насіння незгоди: старші не в згоді з черню, бо старші радо б инакший завели порядок, а в такім замішанню порядку не може бути, бо заглушають людським криком і гуком" [4]). Може бути, Жолкєвский знаючи про внутрішню боротьбу між партиєю „старших", на чолї якої стояв очевидно Сагайдачний, і „своєвільців" Барабаша, вийшов в потайнї переговори з „старшими" і рахував, що вони його підтримають в дальших переговорах. І справдї, як побачимо ще, під час переговорів, в звязку з оружною демонстрацією Жолкєвского, змінила ся ситуація в козачинї, й наверх вийшов знову Сагайдачний з старшими та дав привід до порозуміння з правительством — то значить дав ще раз згоду на польські вимоги, аби оминути конфлїкт, так само як давав уже кілька разів і так само не надаючи тому всьому значіння сим разом як і попереднїми.

В останнїх днях вересня н. ст. Жолкєвский, скінчивши справу з Турками, попасав кілька день в своїй державі в Бару, (Барське староство належало до нього), і звідси вислав листи до козаків, наказуючи їм прислати своїх делєґатів для переговорів до Паволочи, як торік, а кілька день пізнїйше рушив туди сам, чотирма полками. Але замість делєґації на зустріч їм рушило ціле козацьке військо; „старші" стримували козаків, але ті таки йшли і відгрожували ся на Жолкєвского. Та Жолкєвский мав досить значні сили і не хотїв дати себе стероризувати. Крім властивого війська прийшли значні полки комісарів: кн. Януша Острозького, кн. Збаражського, воєводи руського і старости чигиринського Даниловича (сей прийшов особисто). Покладав ся Жолкєвский на київську шляхту, що тодї саме була скликана „на оказ" (okazowanie, воєнна контроля), власне сюди — між Паволоч і Трилїси, може власне з огляду на козаків. Покладаючи ся не так може на сї сили, як на психольоґічний вплив свого походу, Жолкєвский в серединї жовтня н. с. рушив з своїм війском з під Паволочи під Білу Церкву, на

стрічу козацькому війську, а заразом, як каже, написав до них „дуже гладкий і людяний лист”, хотячи їх привести до слушних способів слушними намовами” [5]). Але в відповідь на се козаки „написали лист гордий і надутий, вважаючи за кривду собі, що (Жолкєвский) пішов з Паволочи під Білу Церкву, і даючи знати, що поступають до його” [6]). Се була погроза війною, і Жолкєвский уважав неможливим від неї ухилити ся. З під Білої Церкви він рушив у низ Росею, тим часом як козацьке військо ішло над Рось з полудня, чи може вже й було над нею. Ся рішучість Жолкєвского, за котрим потягнула також і київська шляхта з під Паволочи, зробила певне вражіннє. З другого боку мусїли вплинути також намови „старших”, партиї Сагайдачного, що мусїв виясняти некористні перспективи такого гострого конфлїкту з правительством і вигоди полїтики угодової, опортунїстичної. Його партия і полїтика компромісу взяла гору. До польського табору, що стояв на ур. Суха Ольманка (недалеко теперішньої Таращі) прибули делєґати козацькі з табору козацького, що стояв також на Роси, в місцї близше незвіснім, і завязали переговори. „Козаки, особливо старші, заявили, що вони не хочуть воювати з гетьманом коронним, тодї й иньшим серце упало, і розпочали переговори” [7]), ляконїчно оповідає в своїм соймовім справозданню Жолкєвский. На жаль не поясняє, на скілько в сїй, змінї відбили ся ті semina discordiarum, які він старав ся серед козачини посїяти. Гетьманська булава опинила ся наново в руках Сагайдачного і він повів справу методом попереднїх комісій.

Проєкт ухвали комісари виладили ще перед походом під Білу Церкву в Житомирі, на зїздї київської шляхти. З довгої низки визначених до комісиї панів особисто ставили ся тільки Данилович, Станислав Конєцпольский (будучий гетьман) та свояк гетмана Ян Жолкєвский. З гетьманом разом вони зладили на підставі комісарської постанови 1614 р. нову деклярацію, в тім же дусї, але ще більше загострену. Число „запорозьких козаків” зводило ся на одну тисячу, всї иньші мали стратити зараз титул козаків і всякі претенсії до своєї козацької юрисдикциї; на всїх непослушних і своєвільників ухвалено кари смерти; заборонено пускати на Низ всякий припас без відомости воєводи київського і старости черкаського [8]). Потім, коли в польський табор на Старій Ольшанцї (як оповідає деклярація комісарів) явили ся перед комісарів козацькі делєґати й заявили, що не мають заміру противити ся волї короля й готові умовити ся з комісарами що

до дальших порядків, з польської сторони були делєґовані парляментери, які виїхали для переговорів в козацький табор і предложили козакам проєкт, вироблений в Житомирі. Він був одначе настільки неможливий і нереальний, що комісари не вважали можливим на нїм наставати: обмежити козацьке військо тисячею людей було таким абсурдом, що сами комісари мусїли се признати: для оборони погранича, порученої козакам, „треба більшої купи людей". Иньші справи — що до розміру річної плати козацькому війську і потвердження за козаками їх вільностей, „старинним козаками стародавно наданих попереднїми королями", козаки відложили до найблизшого сойму: козаки мали вислати на сойм своїх делєґатів до короля, і комісари з свого боку обіцяли підтримати сї козацькі прошення. І так прийнято постанову, в формі двох декляраций (комісарської й козацької), в дечім між собою відмінних.

Число козацького війська не означало ся, але військо мало виключити зпоміж себе ріжну збиранину, яка поналазила в останнїх лїтах до козацтва: „ремісників, купцїв, шинкарів, війтів, бурмистрів, кафанників, балакезїв, різників, кравцїв і иньших неприкаянних від себе відогнати і виключити з реєстрів („виписати"), а також і тих всїх новоприбувших міщан, які в двох останнїх роках, виломавши ся з урядової юрисдикції, пристали до нашого війська — аби вже більше козаками не називали ся, і на будуще без волї короля й. м. і п. гетьмана коронного таких до війська приймати не будемо" [9]). Плата лишала ся в тім розмірі, який ухвалила комісія 1614 р., але козаки, як сказано, полишили сю справу до порішення соймови. При виплатї сеї платнї комісари проєктували перевести „виписку виключених і зложити реєстр війська, аби тільки певне число зоставало ся"; але козацька декларація проминула се мовчки.

Другій пункт з тих, що звернув на себе увагу при переговорах — се справа „старшого". Житомирський проєкт, як і ухвала 1614 р., говорив просто тільки, що старший їх має бути „з королївської руки" [10]). Козаки хотїли виразного зазначення, що сей старший має бути не іменований правительством, а вибраний військом і тільки затверджений урядом. Особливо виразно се зазначено в декларації козацькій, тим часом як декларація комісарська не висловляєть ся так докладно, може бути що й навмисно, так що в її стилїзації можна розуміти старшого іменованого, а не вибраного [11]).

Инші справи полишено, як в давнійших постановах: козаки будуть пробувати на своїх звичайних місцях, не виходячи на волость; не будуть зачіпати ся з сусідніми державами, і т. д. [12]).

Козацьку декларацію підписали як старшини козацькі: Петро Кунашевич на той час війська й. к. м. запорозького гетьман рукою своєю, Богдан Балика, Харлик Свиридович, Іван Мамаєвич асавул війська й. к. м. запорозького, Лаврентий Пашковський писар війська й. к. м. запорозького, Станїслав Костжевский, Ян Міровский. Декларація писана по польськи — але ми маємо її тільки в копії.

Сойм, на котрий мала вислати своїх делєґатів козачина для порішення тих ріжних питань, мав зібрати ся під весну 1618 р. Таким чином кілька місяців мали потягнути ся відносини statu quo. Але сим соймом безпечно козаки не мали причини журити ся, як і постановами комісії, з огляду на обставини, в яких сї постанови укладали ся. Тоді як вели ся переговори над Росю, королевич Володислав ішов з невеличким військом під Смоленськ, щоб своєю появою підогріти кандидатуру свою на московський трон, поки надтягнуть сильнїйші війська. Конфедерація незаплаченого війська затримала його на зиму в Вязмі, і супроти браку засобів і слабких надій на соймові кредити роблять ся всякі заходи коло того, щоб притягнути до участи в московській кампанії в можливо більших розмірах козацьке військо, як одиноку силу, яка могла бути зараз, моментально змобілїзована, щоб витягнути кампанїю і королевича з того багна, в якім так сумно він застряг [13]). Сим також, між иньшим поясняєть ся та вирозумілість, яку показав до козацьких ґрімас, їх „річей і фантазій" старий їх ворог Жолкєвский, відповідаючи „гладко і людяно" на їх „горді й надуті листи" й усякими способами пильнуючи обійти конфлїкт. Так само обережно ставив ся супроти козаків і сойм. Не хотячи уступити нї в чім серіознім, „искупував время". Не маємо звісток, чи посилали козаки своїх делєґатів у тих справах, які відложили до рішення сойму, чи сойм мав перед собою тільки акти комісії, предложені Жолкєвским. Але се властиво не зміняє річи. Не хотїли зразити козаків, з якими саме тодї вели ся переговори про похід у Московщину, а з другого боку — не хотїли зробити скільки небудь серіозних уступок козачині; тому пущено справу в нову проволоку. Соймова ухвала „про низових козаків", повторивши стереотипові жалї на „козацьку своєволю" і шкоди, які терпить від них українська шляхта і

польська політика загранична, рішила, що для доведення козацької справи до кінця має бути вислана нова комісія, і вона разом з гетьманом має порішити все — ті спірні питання, які з попередньої комісії пішли до сойму [14]). Був се очевидний викрут, бо справа була вияснена осінніми переговорами аж занадто добре, і сойм найліпше міг оцінити, як далеко можна було піти в уступках козацьким бажанням. Але в даний момент він не вважав можливим висловити своїх гадок відкрито, по попередній науці, яку дали козаки своєю абстіненцією під час останньої турецької кампанії. Правительству ж, королю і його повірникам доконче хотіло ся притягнути козачину до московської війни. Сойм, дуже неприхильний московським плянам короля, дав рік часу на полагодженнє відносин з Москвою і майже ніяких коштів до провадження війни (тільки оден звичайний побор). Отже треба було хапати ся, щоб попробувати ще вирвати у фортуни щось, і вся надія була на козачину.

Кінчила ся постанова погрозами на козаків, як би вони знову ходили на море або иньшим способом зачіпали ся з сусідніми державами. Але крім погроз ухвалив сим разом сойм і дещо більш реальне: постановлено добити ся від козаків, щоб попалили свої човни, в яких вони ходили на море, а за се виплатити їм відшкодовання 6000 золотих [15]). Гроші сї навіть були виплачені коронним підскарбієм. Чи дійшли до рук козаків, се не знаю — може. Але призначена козакам річна платня — дарма що така убога — і сим разом виплачена не була, і сим одним козаки могли вважати себе морально розвязаними з усїх обовязків і обмежень вложених на них останньою комісією — так само як і попередніми.

Примітки

[1]) Pisma c. 215.

[2]) Універсал сей звісний з пізнїйшої копії, кінця XVII в., і виданий з неї в Кіев. Старині 1883 кн. V с. 145. В стилїзації його деякі річи здають ся минї підозрілими, вони може бути й поправлені. Але думаю, що через се нема

причин вважати непевним імя гетьмана і дату документа — вони мабуть походять з автентичного прототипу.

3) Pisma с. 276 (лист з Яруги, 16/IX).

4) Pisma с. 285.

5) Унїверсал Жолкєвского до київської шляхти з Білої Церкви, 23/X н. с. — Матеріали до гетм. Сагайдачного ч. 16.

6) Napisali do mnie list hardy i nadęty, biorąc sobie za krzywdę, żem się z Pawołoczy ruszył ku Białey Cerkwie, a daiąc mi znac, że ku mnie pomykała.

7) Pisma с. 285, 288, 311.

8) Pisma с. 313-5.

9) В деклярації комісарській говорило ся про новоприбувших в останнїх трох роках, в деклярації — тільки двох, і при тім докладнїйше означено, що се міщане; се мабуть також обмежало і зменьшувало число тих, що мали бути виключені з війска.

10) Z ramienia jego kr mci.

11) В деклярації козацькій: a starszego z ramienia jego krol. mci, pana naszego mciwego i pana hetmana koronnego teraz i na potym bę dącego, któryby z wojska naszego godny i do tego sposobny przez nas samych [a od] nikogo inszego obrany, a przez jegomci pana hetmana koronnego potwierdzony był (слова в ломаних скобках додав я по констексту — в друкованім текстї їх бракує). В деклярації комісарській : deklarawoli (козаки), że starszego z ramienia jego król. mci pana naszego i od hetmana koronnego danego, jako niegdy bywał Oryszowski i insi, radzi przy sobie mieć chcą, któryby z wojska ich sposobny być mial obrany. Стилїзація козацької деклярації звучить як свідома поправка неясного тексту комісарської деклярації.

12) Pisma żółkiewskiego: с. 311-5 житомирський проєкт, с. 515-8 деклярація комісарів з датою 28/X; с. 318-322 деклярація козацька, з датою 30/X. Деклярація комісарів також в Архиві Ю. З. Р. III. I ч. 41.

[13]) Бракувало не тільки грошей, але і матеріалу на військо, як пише Жолкєвский: Alec y o ludzi służebnych nie tak lacno, lubo by to y pieniądze byli: wygynęło ich niemało przez te wołoskie niepotrzebne woyny, potracili konie y rystunki: patricii zas opuscili służbę oyczyzny; ubodzy chocby chcieli, sposobu y dostatku nie maią.

[14]) Volum legum. II c. c. 157.

[15]) Pisma c. 314.

КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ НА МОРЕ В РР. 1613-7 І КОМІСІЇ ПОЛЬСЬКІ: ПОЛЇТИКА КОЗАЦЬКА, ТАКТИКА СТАТОЧНЇЙШИХ. САГАЙДАЧНИЙ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ ЇЇ. БІОҐРАФІЧНІ ЗВІСТКИ ПРО САГАЙДАЧНОГО, ЙОГО ХАРАКТЕРИСТИКИ, ТРАДИЦІЯ ПРО НЬОГО.

Постанови комісій з останнїх лїт, соймові дебати і конституції виявляли зовсїм виразно задушевні бажання польського правительства і шляхетських кругів що до козачини. Звести козачину до невеличкої пограничної сторожі, в числї одної тисячі — як проєктувала комісія 1617 року, віддати її в повне і абсолютне роспорядженнє польської воєнної адмінїстрації, зігнати з „волости", позбавити власної юрисдикції, обчистити з усїх прикмет соціального фактора, суспільної опозиції — яким власне завдячала вона свою стихійну силу і свій незвичайний зріст останнїх лїт — така була ся задушевна думка польських кругів. Проєкт комісарських постанов 1617 р. (житомирський) і пізнїйші дебати соймові показували її зовсїм виразно [1]); тільки досї річпосполита, зайнята ріжними війнами, не маючи свобідного війська на приборканнє козачини, навпаки — ще потрібуючи козацького війська для помочи, не могла своїх бажань здійснити на практиці, перевести в житє своїх ухвал і комісарських постанов. Але було се, очевидно, тільки питаннєм часу та поправи полїтичних обставин. І провідники козачини мусїли се розуміти зовсїм ясно.

І супроти того вставало тяжке питаннє — якої тактики держати ся козачині супроти правительства, взагалї супроти польської держави?

Чи старати ся присипляти його увагу, не підіймаючи нїяких принціпіальних справ, запевняючи в готовости козачини прийняти всякі його жадання, представляючи всякі конфлїкти й суперечности інтересів як хвилеві малозначні непорозуміння, а заразом дбати про те, щоб приподобати ся йому ріжними прислугами в його державних потребах та можливо прихилити до себе? Чи ставити справу кождого разу гостро, торгувати ся за кожду свою прислугу і жадати формальних уступок для козацьких претенсій і дезідерат — формулувати їх ясно і отверто, хоч би і не в усїм їх обсягу, не всї на раз, а ступінь за ступінем здобувати для них формальне признаннє правительства?

Перше було лекше: не загострювати, не задирати ся, покладаючи ся на те, що „якось то буде": що фактичні обставини: брак воєнних сил, і потреба в війську козацькім, загальна дезорґанїзація і брак екзекутиви не дадуть можности польському урядови допильнувати на дїлї своїх домагань, і козаки не манїфестуючи своїх претенсій, годячи ся на все, фактично зістануть ся далї хозяєвами України, як зіставали ся вже стільки часу, невважаючи на всї конституції й комісії, вислані на них. Правда, се був непевний рахунок, бо перше поліпшеннє в загальних полїтичних обставинах могло дати польському правительству спромогу збити козачину з позицій — бодай на якийсь час, і не можна було сумнївати ся, що правительство і шляхта не занехають такої нагоди. Нїякі присиплювання уваги, нїякі заяви льояльности, нїякі придобрювання і заслуги не могли забезпечити від того козачину, як тільки вона стала виразом соціальної опозиції шляхетсько-польському режімови.

Се був ворог не примирений, смертельний, і польсько-шляхетські круги не могли панувати спокійно, поки він жив — поки козачину не общіпано з тих її соціальних аспірацій і не зведено до ролї простого воєнного корпусу пограничної сторожі. Козачина з усїми своїми здобутками, фактичними володїннями і т. д. все жила на вулканї.

Але дорога формальних здобутків, забезпечення своїх жадань і претенсій конституційними, законодатними ґарантіями була не тільки далеко тяжша, але також не мала перед собою значнїйших виглядів. З того часу як козачина набрала соціальної закраски і стала репрезентанткою суспільних змагань народнїх мас (і далї — коли вона прилучила до того ще домагання релїґійно-національні, ставши речником національних потреб і домагань

українського елємenту взагалї) — її домагання ішли занадто далеко, підривали занадто глубоко всю соціально-полїтичну будову річипосполитої, щоб можна було сподївати ся їх законодатної реалїзації — навіть розложивши сї домогання на довгі роки, на поменьші етапи. Навіть той страшний удар, який задала річпосполитій Хмельниччина, похитнувши самими основами її, не довів польські круги до добровільних уступок козацьким домаганням в сфері полїтичній і національній, не тільки що соціальній. І можна було знати, що перше нїж згодити ся на яку небуть серіознійшу формальну уступку козачині, річпосполита напружить свої сили, щоб козачину погромити — як погромила в 1596 р.

Значить, обидві дороги кінець кінцем зводили ся до тоїж самої перспективи — оружної боротьби за козацькі змагання, і останнїм критерієм мали бути відносини реальних сил. Для козачини в його новій формі питаннєм житя ставало таким чином можливе збільшеннє оружних сил, які могли б забезпечити його ролю господаря на Україні і оборонити від можливого розгрому з боку ворожого польсько-шляхетського режіму. Дороги, якими йшов зріст козацьких сил, ми вже бачили — се було так сказати інтенсіфікація соціального характера козацтва і через неї — притягненнє можливих більших мас народнїх, розширеннє території козачини, і розвій воєнних сил, які стояли б на обороні сих покозачених мас і територій. Для розвою воєнних сил була потрібна вдатна, добичлива війна. Для розширення козачини між масами треба було хоронити її від погромів, які неминучо викликали депресію і підривали атракційну силу козачини. Значить поки не було шансів виграти в оружній боротьбі з державою, треба було уникати всяких оружних конфлїктів. Тіж шанси довго мусїли бути ще по стороні річипосполитої, поки вона в своїх руках держала всї замки й укріплені пункти „волости”, а одинокою твердинею козачини зіставала ся Січ. Значить треба було до якогось часу перед усїм обминати гострих конфлїктів, можливо не давати місця гострим репресіям з боку річипосполитої, меньше налягати на формальні концесії й пильнувати фактичного „стану володїння”. В сїм напрямі переважно і йде тактика козацьких полїтиків, тих „статочних” чи „старших” елєментів, які держали її в руках, від Байбузи і Кішки до Сагайдачного і Кулаги. Не доводити до загострень відносин, не відмовляти услуг річипосполитій, пригадувати, що козацька сила їй потрібна, але знову і не вислугувати ся понад міру, навпаки — по можности не випускати Польщу з воєнних клопотів. Хто зна

навіть, чи в усїх тих зачіпках з сусїднїми державами було тільки своєвільне добичництво, а не було певного пляну — втягати річпосполиту в воєнні трівоги, які б займали її воєнні сили, не давали можности обернути сї воєнні сили на приборканнє козачини, навпаки — змушували річпосполиту запобігати козачини для помочи; одним словом — utile dulci.

Такі прикмети має козацька тактика і всього того часу, коли ми можемо добачати в нїй провід Сагайдачного.

Роками 1616-7 зачинаєть ся історична дїяльність сього визначного проводиря козацького, хоч безперечно його впливи і вага в козацькім війську сягають далеко ранїйших часів. Але мало про кого з визначнїйших наших людей сих часів знаємо так небагато як про нього. Посмертний панеґірик, зложений на похорони Сагайдачного ректором брацької школи Саковичом (ВЂршЂ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана войська є. кор. милости Запорозкого, 1622), головне джерело для його ранїйшої біоґрафії, каже нам дуже мало:

Уродил ся онъ въ краяхъ Подгорских Премысскихъ,

Выхованъ въ вЂрЂ церкви всходнейзъ лЂтъ дЂтинскихъ.

Шолъ потомъ до Острога, для наукъ уцтивыхъ

....

Тамъ теды Конашевичъ часъ немалый живши

И наукъ въ писмЂ нашемъ словенскомъ навыкши,

Потомъ видячи ся способнымъ до мензства,

Шолъ до Запорозкого славного рыцерства.

Межи котрымъ презъ часъ не малый жиючи

И рыцерскихъ дЂлностей там доказуючи,

Гетманомъ потомъ собЂ войско го обрало

И зъ нимъ менжне Татаровъ и Турковъ бивало.

За своєго гетманства взялъ въ Турцехъ мЂсто Кафу,

Ажъ и самъ, цесаръ турскій былъ въ великимъ страху.

....

Дознавалъ не по єдинъ кротъ Турчинъ поганинъ

Єго мензства, и прудковоєнный Татаринъ.

ПовЂсть и Мултянская земля и Волошинъ,

Якъ ихъ тамъ гетманъ зъ своимъ рыцерствомъ полошилъ.

ДосвЂдчилъ и Інфлянтчикъ того войска силы,

Кгды ихъ там рыцеры якъ траву косилы.

Пулночныи тыжъ краи будутъ памятати

Долго єго мужество, бо ся имъ далъ знати,

Велкого звитезства тамъ доказуючи,

МЂста и городы ихъ моцныи псуючи.

И завше онъ дЂлностю своєю в то трафлялъ,

Якъ бы безъ шкоды своихъ, неприятелювъ досталъ.

А кгды якого мЂста въ христіанствЂ досталъ,

Теды церкви въ покою оставляти казалъ,

З долученого образка Сагайдачного на коні, з гербом Побоґ, (підкова з хрестом на горі) міркуємо, що був він з уродження шляхтич, з котроїсь дрібношляхетської української православної родини в Перемищині. Так і Єрлич, київський мемуарист з молодшого поколїння, про нього пише, поясняючи звідти такі чесности у якогось козака знайшли ся: „був він не простого походження, а шляхтич з-під Самбора" 2) (Але автори хотинських дневників і між ними Собєский, що так багато займаєть ся Сагайдачним, вважають його не-шляхтичом — видко Сагайдачний не підчеркував свого шляхецтва). Коли в Острозї учив ся досить довго, то до війска Запорозького вступив не дуже молодим. Як перші кампанії, де брав він участь, Сакович, як бачимо, називає війну молдавську й ливонську; судячи з сього початки воєнної карієри Сагайдачного треба покласти перед 1600 роком. Але „історичною особою" стає він аж на склонї своєї діяльности: імя його зявляєть ся в джерелах тільки від р. 1616, і саме не то що роки, а останнї місяці його житя і дїятельности кидають найяснїйше світло на сю рідку історичну стать, що такими похвальними гімнами записала ся в признаннях двох ворожих тодїшнїх сторон — православної Руси і католицько-шляхетської Польщі. Як. Собєский, оден з комісарів в Хотинській війнї, що мав багато діла з Сагайдачним і в сїй кампанії і в попередній московській і добре знав гетьмана 3), дає таку характеристику його особи і діяльности в своїй історії хотинської війни:

„Сей Петро Конашевич настільки підіймав ся над своїм простим походженнєм і способом житя своїм гострим розумом, визначною зрілістю гадок, незвичайним дотепом в словах і дїлах, що з повною справедливістю мусить бути зачислений для потомства між найвизначнїйших людей Польщі. Скільки проводив він запорозьким військом, всюди окритий славою своїх подвигів на суші й морі користував ся він незмірною ласкою фортуни. Кілька разів погромивши Татар на Перекопських степах, наводив страх на Крим. Там він зайняв худобу на степах, у самої цїли відобрав здобич, захоплену на Руси. Коли Володислав оружною рукою вертав собі права на Московську державу, Конашевич незвичайно проворно, страшенно збентеживши ворога, злучив ся з ним під самою Москвою, столицею держави, обніс побідні корогви свої по безмірних просторах її, попустошивши огнем і мечем ворожі краї, обернувши в сумні руїни такі

незвичайно сильні своєю позицією і залогами міста як Єлець, Шацк, Ливни, Калуга. Обтяжений богатою здобичю, зробив він своє імя пострахом для цілої Московщини і з плачем від таких бід і нещасть бачила вона як його руки заберали її річи, її богацтва, і ляментуючи рахувала ті товпи бранців ріжного стану, ріжного віку, чоловіків і жінок, що йшли за його колїсницями, за його обозом. Не меньше прославили імя Конашевича його морські походи: і тут була звісна його фортуна, що завсїди приносила щасливі результати його піратським походам, і кілька зруйнованих визначнїйших торговельних міст Европи й Азії, попалені околиці Константинополя, і на решті рідка оборотність проявлена ним в отсїй Хотинській війнї — все се неустанно збільшало його славу серед Турків. І взагалї був се чоловік великого духу, що шукав небезпеки, легковажив житє, в битві перший, в відступленню останнїй, проворний, діяльний. В таборі він був сторожкий, мало спав і не був відданий так піяцтву, як то звичайно у козаків. За те неповздержно служив Венері, і се прискорило його смерть. На нарадах, чи був він тверезий чи підпилий, був обережний і в усяких розмовах дуже маломовний. Королеви і річипосполитій вірним зістаючи ся завсїди однаково, був він так суворий в стримуванню козацького своєвільства, що за найменьшу причину лив він щедро їх кров, і через те, зненавидивши його собі, кілька разів буйна товпа скидала його з того старшинства над запорозьким військом. Обряд і релїґію грецьку [4]) окружав він культом незвичайно горячим, більше нїж забобонним і для тих що перейшли в лоно римської церкви був він ворогом дуже зявзятим і запеклим; через те ще перед самою його смертю почали ходити в суспільности поголоски і підозріння про якісь його злочинні замисли на річпосполиту” [5]).

Коли Сагайдачний дістав ся на верхи козацького житя, лишаєть ся нам незвістним. Гетьманом називає, його Сакович у поході на Кафу 1616 р. Чи тоді в перше дістав ся він на гетьманство, розумієть ся не можна сказати, але судячи з того, що Сакович не назвав якогось ранїйшого походу, можна думати, що се таки й не дуже давно перед 1616 р. наступило по довгій і славній, повній „рицарських дїльностей” воєнній карієрі [6]). Будучи репрезентантом партиї „старших” і „статочнїйших”, він не раз навіть і в сїм „історичнім” часї своєї діяльности, 1616-1622, мусїв уступати ся перед провідниками своєвільників, що на час захопляли в свою руку булаву — як се було в 1617, і потім в 1620 роцї (може й частїйше) але не тратив свого

впливу й значіння і давши перешуміти своєвільній бурі, знову брав загальний провід в свої руки. Мірою його виливів таких неофіціальних служать події 1620 року, коли булава переходить в руки провідника своєвільників, але Сагайдачний зістаєть ся далї на чолї городового війська і переводить діло, яке окриває його безсмертною славою в очах українського суспільства — відновленнє єрархії.

Своїм союзом з духовними і світськими кругами української інтелїґенції, опікою й живою участю в сучасних церковно-національних змаганнях її Сагайдачний здобув незвичайну вдячність її і поважаннє. В своїм панеґірику Сакович величає Сагайдачного:

в немъ залецаю

При мензствЂ вЂру єго, въ которой статечне

Трвалъ, заставляючи ся за ню дость сердечне.

И завше зъ своимъ войскомъ короля пана просилъ

Абы вЂру нашу святую успокоилъ,

ОфЂруючи ся му тымъ хентнЂй служити,

Кгды бы рачилъ релію нашу успокоити.

Але в широких масах козачини й народу його компромісова полїтика, її мета і результати не могли бути оцїнені відповідно, і популярним в них Сагайдачний правдоподібно не був нїколи, не вважаючи на те що козачина багато завдячала йому в своїм зміцненню й зростї свого престіжу. Тим поясняють ся сї часті рухи звернені против нього.

В народнїх устах задержало ся голе імя Сагайдачного, стративши всяку реальність, всї індівідуальні прикмети [7]); але з тих популярних ватажків, що противставляли ся йому, не донесли народнї уста навіть і голого імени до наших часів.

Примітки

[1]) З сойму 1618р. маемо промову литовського підканцлєра (Жерела ч.130), де приймаєть ся як факт довершений z kozaki postanowienia, уложені комісією, ktore y trzymac y do skutku przywiesc omnino potrzeba: dawac im pewny iurgielt, podawac nad nimi starszego przysięglego wodza, pewny miec ich numerum dla strazy na Dnieprze, czolny im pobrac y popalic, ktoremi na Czarne morze wyiezdzaia, panom starostom ukrainnym przykazac, aby ich w karze przystoiney mieli, zywnosci nie dodawali, kupic się nie dopuszczali y wszelkim sposobem sweywoli ich

[2]) Latopisiec I с. 5.

[3]) Деякі подробиці його характеристики, — як от ся, що Сагайдачному вкоротили житє його сексуальні пристрасти, давно вже викликали певне недовірє. З усім тім в його характеристиці чуєть ся й богато реального.

[4]) Religionis graecae ritum в оригіналї.

[5]) Собєского Commentariorum belli Chotinensis I. III с. 35-38,. польський і російський переклади (Мемуары II с. 59) передають сю тіраду з кількома значними помилками. Меньше інтересна, бо більше шабльонова характеристика у Петриція (с. 119), наводжу її в скороченню: „В науках невчений, як здебільшого козаки, за те з маленькости привчив ся натягати лук, зброї й коня з рук не випускати, з непогодою бороти ся не покровами, а витрівалістю; легко зносити всяку тяготу, голод, працю; не бояти ся ворога, і в небезпеці проявляти мужність; і тому на нарадах, коли його питали про спосіб ведення війни, те що иньші міркували більше з теорії, він на диво розберав прирожденним розумом і з довгого воєнного досвіду”.

[6]) Давнійші дослідники датуючи похід на Кафу 1606 роком, клали початки гетьманства Сагайдачного на рр. 1604-5.

[7]) Розумію звісний марш „Ой на горі та женці жнуть”, де виступає Сагайдачний:

що проміняв жінку

на тютюн на люльку,

необачний!

Супроти того, що тут він виступає разом з Дорошенком, в історичній літературі було ваганнє, чи розуміти тут гетьмана Сагайдачного, чи пізнійшого запорозького кошового того імени. Каманін в своїй статї про Сагайдачного виступив против сього, силкуючи ся довести, що пісня ся вповнї відповідає реальним фактам Хотинської війни і характеру Сагайдачного. Новійша полєміка про се в Записках київських (Б. Грінченко: пісня про Дорошенка і Сагайдачного в т. I, I. Каманїн: Ще за пісню про Петра Сагайдачного в т. II, і резюме в протоколах т. I с. 154-5). Я думаю, що в пісні маємо імя гетьмана Сагайдачного, але тільки імя, вирване з реальних історичних обставин і причеплене до характеристики типового зайди-голови запорожця. В текстї піснї в збірнику 1713 р. виданім проф. Перетцом (ЗамЂтки и матеріалы по исторіи пЂсни въ Россіи. ИзвЂстія петерб. академій, 1901 кн. II) до імени Сагайдачного ще не притулено сеї характеристики, але вона і тут уже (в формі: Сагайдачник) вповнї вирвана з реальної обстанови і анахронїстично звязане з іменем Дрозденка діяча 1660-рр.

МОСКОВСЬКА КАМПАНІЯ 1618 Р. І КОМІСІЯ 1619 Р.: ВЕРБОВАННЄ КОЗАКІВ НА МОСКОВСЬКУ ВІЙНУ. ПОХОДИ НА МОРЕ 1617/8 Р.; ПОХІД ІСКАНДЕР-БАШІ. САГАЙДАЧНИЙ ПІД МОСКВОЮ; ТРАКТАТ В ДЄУЛІНІ. УГОДА З ТУРКАМИ, ОБІЦЯНКИ ПРИБОРКАТИ КОЗАКІВ.

Відносини козацько-польські по комісії 1617 р. носять характеристичні прикмети політики Сагайдачного.

Приймаючи жадання комісії, він міг напевно рахувати, що всї постанови її не будуть мати ніякого значіння супроти плянів московської війни, що так інтересувала короля.

Правительственні круги, чинячи волю короля, запобігали козачини для сеї кампанії. Ще перед соймом ведуть ся переговори з нею про се. Лев Сопіга, оден з головних проводирів московської кампанії, їдучи на сойм, вислав свого післанця до козацьких старшин, намовити їх до участи в війні — аби

як найскорше вислали своє військо в московські землї в поміч королевичу. Коли він вертав ся з сойму, в Слонимі стрів його післанець з відповідю: козаки готові рушити на війну, скоро тільки буде їм на се наказ від короля. Наказ такий, розумієть ся, був їм даний, а сойм, з ініціативи Сопіги, асіґнував козакам 20 тис. зол., і сї гроші „для заохоти" були їм вислані [1]). Тим даний був новий імпульс мобілїзації всякого воєнного елєменту. На Українї розпочало ся вербованнє козацьких полків; ріжні авантурники, уповажнені й ще більше — не уповажнені до сього, „поднесши хорокнгевъ и забравши до себе людей люзныхъ свовольныхъ", не спішачи в Московщину, зайняли ся наїздами, збором контрибуцій. Иньші рушили в землї в. кн. Литовського — вже в початках сїчня на сойм до Вильна принесено звістки, що „низові козаки" війшли немалими купами роблячи велики шкоди й утиски людности й розложили ся кошем десь недалеко Полоцька [2]). Оден з пограблених полїських панів так описує сей новий вибух українського своєвільства — „подъ часъ своєволенства, кгды гултає козацство, подъ претекстемъ истя на експедицыю московскую, рѢкомо до королевича єго милости, свовольне купы збирали и безъ дозволенья єго кор. милости яко и гетмана коронного великого корогви роспростираючи, землю є. кор. милости власную: Украину, Полисе и Литву одно сплюндровали" [3]). Сей вибух своєвільства без сумнїву був одним з мотивів, які підновили неохоту суспільности до московських плянів короля, і викликали соймову ухвалу, що дала тільки рік часу для полагодження московської справи. Сеж вплинуло і на рішучість соймових комісарів, які в супереч замірам короля і королевича перервали кампанїю трактатом з Москвою — і підлило нового олїю до роздражнення шляхти на козацьке своєвільство. Волинська шляхта уже на весну підняла ся загальним походом і заняла ся розбиваннєм і розгоном тих своєвільних банд [4]). Теж саме рекомендував король і шляхтї київській, в місяцї маю, коли вона удала ся до нього з скаргами на наїзди, здирства і грабовання від ріжних проводирів своєвільних банд [5]).

Козачина низова тим часом накликала на Корону нові страхи від Татар і Турків. Ще з осени 1617 р., здаєть ся, мав місце якийсь козацький похід на море; козаки починили Туркам великі шкоди й погромили турецьку фльоту, при чім убито й самого адмірала, якогось великого башу, свояка султанового [6]). Потім на весну маємо звістку про якусь сильну експедицію

козаків донських; вороги Польщі говорили, що ту експедицію підстроїла Польща, і в тім поході ходили козаки з Польщі [7]) — се друге вповні можливо. Результатом були насамперед наїзди Татар, яким ще до того й обіцяного харачу не виплачено. Перший наїзд став ся в маю, і Жолкєвский, не вважаючи на малі сили свої, встиг дати йому відправу. Але другий, під кінець літа, вчинений був з далеко більшими силами, так що Жолкєвский не відважив ся виступити против нього, і „поганин" по словам королївської інструкції — „глубоко запустивши ся в Покутє, шаблею і огнем пустошив і забирав людей в свою паскудну неволю, так що сим хижакам вже мабуть і рук до забирання і лик до вязання не ставало, а що найжалоснійше — він уже немов погорджував людьми підлого стану, а тільки шляхетською кровю наповняв немилосердно свої хижі руки: скільки половлено людей поважних, скільки осоромлених панєн, скільки оцінених на нечувані ціни — стидно згадати й вимовити" [8]). А слїдом за Ордою рушив знову Іскандер-паша з турецьким військом під границї Польщі; Жолкєвский мав відомости, що татарський набіг був певного рода фортелем, щоб відкрити дорогу турецькому війську, і знову стоічно до пізньої осени стояв під Орининим, заступаючи дорогу Турку. Ріжні посторонні обставини відвели Іскандер-башу від атаки; але ся пасивність Жолкєвского накликала на нього велике невдоволеннє в шляхетських кругах [9]).

Низове військо, по довгих запросинах, обіцянках, заохотах, пригадках рушило на московські землї тільки лїтом. Вів його Сагайдачний, і було в нім „більше 20 тисяч козаків самого вибраного війська" [10]). Ішов через Сїверщину на Путивль, Єлец, Лебедянь, Шацк, Коломну, здобуваючи замки, руйнуючи міста [11]), під Москву, щоб злучити ся з військом королевича, що поволї йшло під Москву ж від Смоленщини, вичікуючи козаків. Московське військо, вислане, щоб заступити козакам дорогу, не потрапило сього зробити, і Сагайдачний свобідно пройшов під Москву. Коли в серединї вересня с. с. в польський табор прийшла вість про наближеннє козацького війська, вона була прийнята з великою радістю: „в незвичайно тяжких обставинах війська ся несподївана, наче з неба післана поміч сповнила душі всїх радістю незвичайною", пише участник похода [12]) — бо по довгім жданню стратили були вже всяку надію на козаків і не мали про них нїяких вістей. Королевич багато обдарував козацьких послів, а Сагайдачному послав через свого посла, войського мстиславського

Мадалиньского, богаті дарунки, булаву, корогву й бубни. Сагайдачному поручало ся пройти під Тушино і там зійти ся з польським військом і він зручно відогнавши московське військо, злучив ся з польським військом, і на парадній авдієнції передав королевичу взятих в неволю московських комендантів Єльца і Ливен і перехоплених в дорозї московських послів з листами до Криму. Потім зараз же другого дня (під 1 жовтня) вчинено нічну атаку на Москву. Але в Москві знали про неї наперед, і через се, а також через деякі нежданні роспорядження польських начальників, приступ не удав ся [13]).

Але все таки прихід козачини і приступ під Москву, хоч і невдалий, зробили своє вражіннє в московських кругах, і вислані соймом для уложення трактату комісари, що весь сей час вели свої переговори, поспішили ся використати се вражіннє, щоб посунути наперед свої торги. Московське правительство стало більше податливе на польські жадання, і комісари, стараючи ся сповнити бажаннє сойму — щоб протягом року московська справа була покінчена, почали гнати до угоди, хоч і всупереч бажанням короля. Жиґимонт, щоб дістати дозвіл на дальше веденнє війни, росписав новий сойм на початок 1619 р. Королевич з своїми дорадниками збирав ся зазимувати в московських землях, щоб з весною, з новими засобами повести кампанію далі. За продовженнє війни стояв і Сагайдачний, що по невдалім приступі під Москву пустив ся на Калугу, здобув і знищив її, й тепер прислав до королевича Путивльця, полковника козацького, „щоб їм з Московської землї не виходити". Від Донців теж були до королевича післанці — заявляли, що хочуть йому помагати в дальшій війнї. Але комісари, не оглядаючи ся на сї пляни і бажання, всїми силами вели до помирення, і в два місяцї по приступі під Москву в с. Дєулїнї уложено угоду на 14 лїт. Москва відступила Польсько-литовській державі забрані землї: Смоленщину і Сїверщину; Чернигів, Новгород Сїверський, Стародуб, Почеп, Трубчевськ. Путивль, Рильськ, Сївськ стали пограничними городами Московської держави. Під час перемиря кор. Володислав обязував ся нїяких заходів коло московської корони не чинити, річпосполита — нї в чім його не спомагати. Але вивести з московських земель козаків — сього польські комісари не хотїли взяти на себе, чи не рахуючи на послух козацький, чи може відкриваючи собі двери для козацького походу, на випадок потреби.

Сим трактатом московська справа, в суперечь бажанням короля і двору, була

убита на довгий час. Польща мала спокій на східній границї, могла подумати про забезпеченнє полудневої, що в останнїх лїтах жила з року на рік таким трівожним і небезпечним житєм. Сойм, скликаний з осени 1618 р. на початок 1619 головно для справи московської, присвятив головну увагу вже небезпецї полудневій, котрої речником на цїлім ряді соймів виступав Жолкєвский. Маємо широко начеркнений ним плян мобілїзації воєнних сил і воєнних операцій для забезпечення полудневої границї [14]): проєктував довести військо польське до 100 тис., скористати з сил козацьких, здобути чорноморське побереже і Подунавє — Тегиню, Білогород, Кілію, разом з тим, очевидно, взяти знову в васальство Молдаву. Сойм не схотїв іти так далеко в жертвованню державі суспільного гроша, але все таки ухвалив досить значні кредити, прийняв орґанїзацію повітового війська і загальний похід на випадок потреби [15]); мету не названо, щоб не дражнити ворога, але нема сумнїву, що розуміла ся тут небезпека турецька. Поручено також обернути на сю потребу і козацьке військо, яке буде прийняте на службу держави. Сойм при тім дипльоматично дав королеви й гетьманови тільки загальне порученнє подбати про загамованнє своєволї, зменьшеннє козацького війська і установленнє для нього певного числа, бо козаків треба було ще „до нинїшної потреби", і було б не тактовно дражнити їх якимись репресивиими постановами” [16]).

Весною Жолкєвський розпочав мобілїзацію сил на полудневій границї, для відповідного враження на Турок. Правдоподібно, вона й справдї відвернула дальші воєнні демонстрації з боку Іскандер-баші, висланого знову на границї Польщі, а новий господар молдавський Каспар Ґраціанї взяв на себе ролю посередника між Жолкєвським і Іскандер-башею, і спільними заходами приведено до „почестної і користної згоди” [17]).

Козаки участи в сїй мобілїзації не брали здаєть ся, офіціально вони взяли на себе ролю лївого крила — сторожі України від Татар [18]), не знати тільки чи з поручення польського правительства, чи з власного помислу, щоб відтягнути ся від походу на Турка. Але з того всього вони, здаєть ся, вибрали ся весною в морський похід: Іскандер-баша про се писав в маю Ґраціанї — що козаки пішли великим військом, приходили чайками під Тегиню [19]). Щось в тім мусїло бути спеціально для Волощини, бо

господарі молдавський і мунтянський, щоб забезпечити себе від козацьких клопотів, надумали відкупити ся від них — подібно як Поляки від Татар. Про се писав Ґраціанї до Жолкєвского, але той рішучо запротестував против такої тактики, бо такий окуп тільки ще більше роздражнить козацькі апетити: „на сих розбійників треба ужити зброї”, писав він. „Давнїйше також, як число їх занадто виросло було, також не було иньшого способу привести до порядку, як тільки сила і зброя, і по всяких безладних стараннях прийшло ся минї їх побити і погромити в кількох крівавих битвах” (мова про 1596 р.). „І тепер нема на них иньшого способу, і аби тільки не перешкоджали походи турецькі і татарські, се обіцяю щиро, що ми знайдемо спосіб на приборканнє й приведеннє до порядку сих злочинників” [20]). Аби тільки переговори з Турками не потягнули ся, каже він на иньшім місцї — „ще буде досить часу, щоб покінчивши справи між собою, ударити на злодіїв козаків” [21]).

Примітки

[1]) Kobierzycki Historia Vladislai c. 560-l; кілька записок про видатки післанцям до козаків — рукоп. Публ. бібл. у Жуковича II с. 65.

[2]) Archiwum Radziwiłłów c. 261.

[3]) Архивъ Ю. З. Р. III ч. 62-66, 68, 71, Матеріали до гетм. Сагайдачного ч. 28, 36.

[4]) Архивъ Ю. З. Р. III I с. 258.

[5]) ibid ч. 70.

[6]) Pisma c. 342, час сього походу Жолкєвский означає дуже загально: skoro się chadzka ta do Turek stała po tranzakcyej owej z Skinderbaszą pod Podbiłem; трактатом під Підбілим називає він угоду під Бушею-Яругою, в вереснї 1617 р. (пор. тамже с. 395).

[7]) Жерела VIII ч. 193.

[8]) Жерела VIII с. 198.

[9]) Pisma żółkiewskiego с. 342-347, 493-6, 432-3, Жерела VIII ч. 133, хронїка Пясецкого с. 370-l.

[10]) Kobierzycki Historia Vladislai с. 558.

[11]) Місту Михайлову удало ся одначе відбити ся від Сагайдачного, як каже місцева повість: „всепагубный врагъ Сагайдачный съ остальными Запороги своими отъиде отъ града со страхомъ и скорбію, а жители богохранимаго града Михайлова совершаютъ по вся лЂта торжественныя празденства въ тЂ дни: въ первый приступный день (день першої атаки) августа въ 17 день чудо архистратига Михаила, а обь отшествіи отъ града Запорогь августа въ 27 день празднуютъ великому чудотворцу НиколЂ” (Кіев. Старина 1885, XII с. 689). Маленьке pendant до ”чуда св. Івана з Дуклї, що оборонив Львів від Хмельницького тридцять лїт пізнїйше.

[12]) Kobierzycki l. c

[13]) Kobierzycki с. 559-6. J. Ossolinskiego Autobiografia с. 70-2 (дата хибна). Ияановъ Описаніе разрядного архива с. 288 (московські урядові записки). Максимович в своїй біоґрафії Сагайдачного (Сбор. сочин. I с. 362) намалював образок (правда — в формі здогаду), як Сагайдачний завагав ся здобувати православну Москву для иновірних Поляків в рішучий момент — „когда Москва звономъ колоколовъ своихъ позвала православный народъ къ заутренЂ на праздникъ Покрова, и руки осаждавшихъ ее козаковъ невольно поднялись на крестное знаменіе”. Сю сентіментальнісгь старого історика їдко висміяв потім Кулїш.

[14]) Жерела VIII ч. 139.

[15]) Volum. legum III с. 169, 170, 171.

[16]) Ibid. с. 170.

[17]) Pisma с. 761, — ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV л. 182.

[18]) Пор. Pisma с. 351.

[19]) Pisma с. 402; Жолкєвский не вірив сїй звістції; але згадку в раставицьких постановах про недавнїй похід на море мабуть треба прикласти до сього походу.

[20]) Pisma с. 404. Жукович помиляєть ся, доглянувши в сїм листї заяву Жолкєвського, що він, давши дарунки козакам стримав їх від морського походу (III с. 3).

[21]) Pisma с. 401.

МОСКОВСЬКА КАМПАНІЯ 1618 Р. І КОМІСІЯ 1619 Р.: ПЕРЕГОВОРИ З КОЗАКАМИ. ПОХІД ЖОЛКЄВСКОГО НА КОЗАКІВ, ДЕКЛЯРАЦІЯ КОМІСАРІВ, ОПОВІДАННЄ СУЧАСНИКА ПРО ПЕРЕГОВОРИ І РАДУ КОЗАЦЬКУ, СПІРНІ ПИТАННЯ, УХВАЛИ КОМІСІЇ, ОПТИМИЗМ ЖОЛКЄВСКОГО, ІЛЮЗОРИЧНІСТЬ УХВАЛ КОМІСІЇ. ВЕРБОВАННЄ КОЗАКІВ В ЦЇСАРСЬКЕ ВІЙСЬКО І ПОХІД НА ПЕРЕКОП.

Справдї, покладаючи ся, що за посередництвом Ґраціанї, який все більше схиляв ся на сторону польську і під польські впливи, справа з Турками буде полагоджена, Жолкєвский уже з лїта зачав ладити ся до походу на козаків. Як і попереднього разу, він задумував їх заскочити несподїваним походом, і такої ж тактики держало ся правительство. Король вислав до козаків в червнї с. с. післанця з листами — зміст їх близше незвісний, але Жолкєвский вважав сю висилку дуже користною, бо вона мала відвернути увагу козаків, зайняти їх, доки Жолкєвский з комісарами зібрали ся б на них, під покровом операцій на Турка. Від себе він радив їм іти з Днїпровських перевозів на Запороже, або вислати туди кілька тисяч війська — „бо і так їх дуже велика сила” — тільки аби не йшли на море [1]). З другого боку в правительственних кругах вважали потрібним погладити „статочнїйші” круги козацькі й їх шефа Сагайдачного, та дати їм пізнати, що правительство робить ріжницю між козацьким своєвільством і льояльними його елєментами. Таку мету мала, очевидно, королївська

грамота, видана 13 (23). VII на імя Сагайдачного [2]). В ній король заявляє своє вдоволеннє і вдячність Сагайдачному з огляду на засвідчені перед ним заслуги його і війська Запорозького в останній московській війні та заходи його і „старинних його товаришів” коло приборкання своєвільного козацтва. „І тепер на волости”, читаємо тут, „гамує він і карає військо Запорозьке, а особливо тих, що називають себе, не належачи до війська Запорозького, иньшим — тим що звикли своєвільно перекрадати ся й псувати трактати з цїсарем турецьким — забороняє ходити на Чорне море, і всяку зичливість і услужність показує з иньшими старинними товаришами своїми нам і річипосполитій”. (На якесь реальне добродійство і супроти сих льояльних елєментів правительство одначе не здобуло ся, і в сїй грамотї король обіцяє свою ласку й опіку Сагайдачному, його родині й потомству!).

В таких пересилках пройшло лїто, а вже 23/VIII (3/IX) король видав унїверсал, визначаючи предовгу низку українських панів і ротмистрів польських до комісії на козаків. „Тому що попередні умови не були здійснені, а тих козаків що далї то більше прибуває, так що ся сила не тільки може нас розсварити з поганами, але й викликати внутрішнї замішання” — поручало ся сїй комісії війти в переговори з козаками, „аби ті своєвольцї, що вже часто і своїх старших не слухали, були приборкані, уставлений був порядок і послушність”, і т. д. [3]).

Але заскочити козачину несподївано так само не удало ся сим разом, як і попереднїм, а навіть іще меньше. Репресивні заміри правительства не були для неї тайною; в двірських кругах варшавських оповідали, що козаки переловили кореспонденцію Жолкєвского з Іскандер-башею і довідали ся про обіцянки, які робили ся турецькому правительству про приброканнє козачини; почувши се, козаки зараз рушили — одні кажуть, що вони збирають ся йти оружною рукою на Україну, иньші — що вони задумують злучити ся з Татарами [4]). Коли під кінець вересня Жолкєвський з своїм військом і комісарськими полками прийшов по торічньому під Паволоч, над Раставицю — військо козацьке притягло сливе під Білу Церкву і стало табором на р. Узени. Але було його не так багато, всього понад десять тисяч, з арматою. Сил Жолкєвского і комісарів докладно не знаємо. З великого числа маґнатів-комісарів сим разом ставили ся особисто воєвода руський Данилович, новоіменований воєвода київський Томаш Замойский (син канцлєра), Станїслав Конєцпольский, також ново іменований

гетьманом польним, і староста камінецький і браславський Калїновский. Коли з табору козацького, на заклик комісарів прибули козацькі делеґати (Ян Костжевский, Петро Одинець, Яцина, Ратібор Боровский й ин., всього до двадцяти душ), по переговорах з ними була уложена деклярація комісарська, і з нею вислані комісарські делєґати в табор козацький для дальших переговорів.

Комісари положили в основу своєї деклярацію попередню, ольшаницьку деклярацію і по переведених переговорах, як свій ультіматум, поставили такі жадання: щоб відповідно до тої ольшаницької деклярації козаки виключили з війська всяких „неприкаяннних людей", які пристали від пяти літ до козацького війська, та прийняли те число реєстрового війська, яке потім їм визначить король; щоб були занехані походи на море, понищені човни, які ще зостали ся, і покарані участники останнїх морських походів; щоб козаки прийняли старшого, якого їм настановить гетьман коронний. З свого боку комісари робили тільки ту уступку, що підносили цифру річної плати козакам (а з сим розуміло ся і побільшеннє козацького реєстру): від 1620 р. козацьке військо мало діставати на рік 40 тис. золотих (замість давнїйших 10 тис. золотих і 700 поставів каразії). При тім виплачено війську плату за рік попереднїй і останнїй, 20 тис. золотих за службу московську, і ще осібно потім на гармату і на старинну коло 4 тис. золотих „за покірність, яку вони показали". [5]).

Сї значні суми грошей, виплачені під сю хвилю, безперечно мали значіннє бочок олїю розлитого на розбурхані хвилї. Золота шкарлупа осолодила гірку пілюлю, яку польське правительство подавало козачинї, використавши її quantum satis в останнїй московській кампанії, а тепер певне того, що вже козачини не потрібує. Помогла вона й козацькій старшинї прихилити козацькі маси до уступок сим правительственним домаганням, щоб не довести до загострення конфлїкту. Переговори й торги одначе тягнули ся довго. „Було не мало терґіверсацій" (викрутів), писав Жолкєвский королеви по скінченню справи; „вставляли і хотїли включити в свій ‚реверсал' то те то се, а особливо на тім наставали — і дуже то зайняло часу, що хотїли додати: коли б котрого року не виплачено їм визначеної платнї, то було б їм вільно йти на море для здобичи; зійшло більше тижня на тім, в зносинах і пересилках з ними, одначе стало таки на тім, що містять в собі ті писання". [6]). Маючи більші сили при собі, не потрібуючи

козацької ласки й помочи як торік, комісари сим разом ставили ся супроти козаків гострійше й безогляднійше і грозили оружним нападом, війною, коли козацьке військо не прийме їх умов. „До такої скрухи в значній части привело їх те, що бачили військо королївське: хоч тяжкі були осінні непогоди, снїги, дощі, морози, таки нї одного дня без непогоди, але військо зносило ті невигоди; чули погрози, що як не схочуть піддати ся волї і наказам короля, то жовнїри королївські готові поступити з ними як з ворогами, і завдяки тому справа взяла такий користний для держави оборот", писав Жолкєвский [7]). І так привабний дзенькіт золота, з другого боку — хвалький бренкіт польських шабельок рішили діло. Козацька старшина, не сподїваючи ся виграти оружної боротьби з річею посполитого, а на випадок невдачі рискуючи стратити й те все, що їй комісарські пропозиції лишали ще, рішила піддати ся і за всяку цїну обминути конфлїкт.

Рапорт польських делеґатів висланих в козацький табор для переговорів з дня 5 (15). X [8]) дає нам кілька характеристичних подробиць до сих переговорів, та й дещо побутових деталїв, так що варто з нього навести що інтереснїйше. „Поїхали ми до них, скоро тільки розвиднїло і застали їх при шикованню війська. Спинили нас, не давши переїхати гребельки на Узени: просили, аби ми почекали, поки вони упорядкують полки. Довго пересували полки на гору і за гору, довго мішали ся і нарештї прислали до нас, аби ми їхали списувати військо. В тім і сам гетьман Сагайдачний зближив ся до нас; ми зближились до нього і сказали, що нам не те важно, аби ми військо списували, але щоб ми прийшли до угоди й комісію уложили: передали вам її (декларацію комісарів), а від вас узяли реверсал. Тодї вони усильно просили хоч не писати, то оглянути, і ми з тим остереженнєм поїхали. Поставили вони одинадцять полків; майже все були з огнистою стрільбою, рідко хто з луками; на наш погляд могло їх так бути 8000. Подали нам реєстр своєї переписи і в нїм рахували війська 10600. Полки по порядку давали вистріли. Потім привели нас до армати; при нїй було більше меньше 200 піхоти з рушницями. Дали вистріли, стріляли з гармат. Потім обернено полки до обозу, показуючи їх нам, і так кождий ішов до свого становища. Сагайдачний зсївши з коня просив нас їсти. На прошеннє наше потім зараз били в бубни на раду; мало що стративши часу на їду, пішли ми на нараду. Там признали їм, що бачили у них готовість воєнну, і похвалили її; переказали подяку вашої милости (Жолкєвского). По

пунктам намовляли ми їх до постанов комісії; доводили, що тут в громаді, в гуку, в такій великій купі до нічого не можна договорити ся. Тоді вони позволили, щоб Сагайдачний з кілька-десятьма відійшов з нами осібно. Насамперед не згодили ся вони на те, щоб брати гроші у Львові, а щоб у Київі на св. Ілю, руське свято, чотирі неділї по св. Івані. По друге — просять, щоб з шляхетських маєтностей їм виходити до тогож свята св. Ілї, і на се ми зважили ся згодитись. По третє, коли ми їм сказали волю вашої милости (гетьмана Жолкєвского), щоб їх тільки 3000 війська зістало ся, — на се ніяким чином не хотіли пристати. Казали: „ми вже виключили 5000 неналежних до війська і зісталися самі в собі, і то нічого не буде коштувати королеви і річипосполитій по над признані нам 40 тис. золотих; роспустивши раз, ми вже більше не будемо в такій масї, — а не дай Боже, як би якийсь ґвалт і небезпечність прийшла на річпосполиту від неприятеля ?! а їх (тих понад 3000) виживимо з тоїж плати, не беручи стації нї звідки, — хоч би й по грошу, то будемо дїлити ся з ними; і так сильнїйшими будемо на відправу неприятелеви, легко нам буде і своєвільних між собою стримати, і походи на море загамуємо”. Секретно запевняли нас: „ми тепер в купі голосимо, що всї в тій купі зістануть ся, а роспустивши, потім лекше, без всякого замішання і небезпечности кровопролитя і усобиції випишемо скоро, а як би тепер оголосили певне число, нїяким чином не уйшли (кровопролитя)”. Від присяги відмовляють ся, кажуть, що ми додержуємо Татарам словесного приречення або дання руки, то й. кор. милости, пану нашому милостивому, поготів дотримаємо, давши умову і обовязок наш на письмі з печатю і підписом рук, і по рицарськи, прийнятим у нас звичаєм, як і на Ольшанції було, потвердимо (умову), підписавши реверсал комісії”. Бачучи, що їм хотіло ся вже розїздити ся, ми, щоб затримати їх і збільшити надію на певнїйшу постанову, казали їм на завтра рахувати гроші”. Тим часом просять у гетьмана інструкцій, як бути з тими бажаннями козаків.

І так, по перше, — потім як козацьке військо приняло і сповнило жаданнє виключення всїх „неприналежних до війська людей”, які до нього вступили за останнї пfive лїт, комісари поставили жаданнє, щоб військо козацьке було зведено до 3 тисяч. Була се велика уступка з польської сторони, по тім як житомирська деклярація 1617 р. проєктувала обмежити козацьке військо одною тисячею, але по тім як кілька місяців тільки тому річпосполита покористувала ся помічю двадцяти-тисячного козацького корпусу, було се жаданнє по просту безстидне. Козаки не хотіли прийняти сеї цифри як

занадто малої, і не хотїли зараз перевести „виписки”, кажучи, що се привело б до розрухів. Рішено виписку відложити, перевести її по містах, а означеннє цифри козацького війська лишити королеви; всї виписані мусять стратити права до вільностей козацьких і підлягати власти дїдичів і державців.

Особливу увагу сим разом звернено на місце пробутку козаків. Козаки можуть мешкати і користувати ся своїми вільностями (свободою від власти пана і козацькою юрисдикцією) тільки в королївщинах, „не обтяжаючи собою маєтностей духовних і шляхетських”, хто хоче бути в війську, мусить вийти з тих маєтностей і перенести ся до котроїсь королївщини. В декляраціі комісарській ставить ся дїлєма: козаки або не мешкатимуть в маєтностях духовних і шляхетських, або коли б там мешкали — то будуть признавати власть тих панів, і не будуть виломлювати ся з підданства або удавати ся до иньшої юрисдикції. Але такої альтернативи козацький реверсал не приймає, не вважаючи, очевидно, можливим, щоб козак був не під військовою юрисдикцією, а під панською властю, — не хоче заводити такого прецендента, хто хоче бути козаком, постановляє він, — мусить вийти з приватної власности до королївщини. В королївщинї державцям і їх урядникам козаки мають показувати „пристойне пошанованнє” тільки, не послушність, і не відрікають ся їхати в наглій потребі на Татар, коли нападуть, при старостї, підстаростї або своїм отаманї, не більше. На переносини до королївщин виторгували вони собі девять місяців. Але всю сю постанову — се обмеженнє в мешканнях в своїм реверсалї називають вони „великою уймою наших вільностей, наданих нам привилеями покійних королів”, і вимовляють, що удадуть ся ще з прошеннєм до короля, аби він у сїй справі полишив їх при стародавнїх вільностях і правах.

В справі іменовання старшого козаки уступили сим разом стільки, що полишили се на волю короля. „Що панове зволили включити в комісію, аби ми мали при собі старшого з руки королївської і п. гетьмана коронного, як колись був небіжчик п. Оришовский, — ми і тому не противимо ся; п. канцлєр і гетьман коронний, не іменуючи зараз, зволив відложити се до будучого сойму, і ми вишлемо туди своїх послів, зоставляючи то на волю й. кор. милости; просимо тільки такого, щоб разом з нами ставив ся на славу і послугу річипосполитій, наставляючи горло против ворога держави, і нам потрібного у й. корол. милости вмів домовитись".

Обіцяли понищити решту морських човнів, які ще не понищені (sic), а ті що зістануть ся для перевозів — тримати під сторожею; ті що осмілили ся ходити своєвільно на море останніми часами — будуть покарані, і на будуще козаки „своїм рицарським словом” прирікають в морські походи „на шкоду земель цїсаря турецького” самим не ходити з Днїпра на море і иньшим не дозволяти й не допускати. Як знаємо з вище наведеної реляції Жолкєвского, козаки довго не згоджували ся на таку абсолютну абстіненцію і хотїли лишити собі право ходити на море за добичею, коли їм не буде платити ся платня, але комісарі на те не пристали. Але в „реверсалї” козацькім воно постилїзовано все таки, може й умисно, так що виглядає на певну умовність: „побираючи вище згадану річну платню від й. к. милости постійно, ми обіцюємо” і т. д.

Козацький реверсал сей має дату 17 н. с. жовтня (два днї по згаданій реляції польських делєґатів). Підписали його: „Петро Конашевич, старший; Ян Ярич [9]); Григорій Затиркевич осавул війська запорозького; Михайло Воловець [10]); Тишко Бобель; Станїслав Злочовский; Дмитро Прецлавець; Ян Бачинський; Ян Костжевский; Мартин Пнєвский; Александр Качковський; Іван Гайдученко; Лаврентий Пашковський, писар військовий; Іляш Ільницький [11]). Крім ствердження підписами і військовою печатю, військо зложило на сї обовязки присягу: „старші полковники і асесори (sic) формально, а поспільству читав їх писар військовий, і вони через аклямацію присягли, що будуть то сповняти”. „Не маю сумнїву, що вони будуть мати охоту то сповнити”, додав Жолкєвский [12]).

Надія була дуже сміла, супроти глубокого противенства між бажаннями і змагання козачини і тими обмеженнями і обовязками, які накинула їй комісія. Але Жолкєвскому хотїло ся вірити трівкости осягнених ним результатів, і він вірив. Відїздячи з під Паволочи в 20-х днях жовтня н. с., він лишив тільки три роти „при самій останнїй Українї”, „аби виписчики, котрих козаки від себе відсилають, не збирали ся в купи”, та від „тих рвачів Татарів”. Все иньше військо висилав на Підгірє, під угорську і шлезьку границю, де треба було стерегти землю від хижих Лисовчиків з Угорщини, й де все більшим полумєм розгорала ся страшна тридцятьлїтня війна [13]). „Глубокій спокій на Українї, з божої ласки”, писав він з кінцем року до свого помічника, польного гетьмана Конєцпольского, і поручав вивести

решту війська під Карпати, стерегти границю від карпатських „сабатів" [14]).

Але спокій глубоким не був. Нема сумнїву, що козацька старшина, уступаючи пресії правительства та його чорній невдячности супроти козацького війська, мала надію, що й сим разом обставини незадовго розвіють всї обмеження вложені на козачину останньою комісією, і зовсїм не брала собі їх дуже траґічно. Сагайдачний, що правда, їздив на Низ і палив козацькі чайки — так принаймні доносив правительственним кругам [15]); але не перший се раз уже палено ті чайки, а вони все далї зіставали ся.

Виписка була, без сумнїву, більше формальністю. З переходом до королївщин козаки правдоподібно не спішили ся, справедливо сподїваючи ся, що до Ілї свята руського можуть зайти ще дуже важні переміни в загальній ситуації. Старший, якого б заіменувало правительство, очевидно, міг бути тільки правительственним комісарем при козацькім війську, а не дїйсним начальником його, коли б се іменованнє не мирило ся з військовим вибором. Що до заборони походів на море, то загороджуючи дорогу походам на турецькі міста, польські комісарі заразом давали козакам до зрозуміння, що не мають нїчого против участи їх в кримських, усобицях і походів на Крим, а також, правдоподібно, відкривали їм перспективу участи в війнї австрийській. Козацькі посли вислані кілька місяцїв пізнїйше до Москви з трофеями кримського походу поясняли, що їм „на людей турецького царя заборонено ходити з Запорожа, а не з малих річок: з річок їм, окрім Запорожа, ходити не заборонено трактатом, і на Крим їм ходити не заборонено" [16]). І таке толкованнє було не вповнї довільне; з листів Януша Радивила довідуємо ся, що і в офіціальних кругах було звісно про таку інтерпретацію: „з козаками постановлено тільки що до моря, все иньше відложено на сойм, дано їм одначе право ходити на Орду", писав Януш [17]). З иньшого його листу довідуємо ся, що до козаків їздили аґенти австрийські з листами короля і гетьмана, закликаючи їх на службу цїсарську. Козаки заявляли готовість іти туди в числї тридцяти тисяч, але жадали ґарантїй, що без них не буде нїяких репресій на козачину, і хотїли грошей наперед, мотивуючи се тим, що инакше для мобілїзації мусїли б брати ріжні побори, а се викликало б нарікання і репресії шляхти [18]). Поки вели ся сї переговори, козаки пішли в Крим, закликані очевидно Шагін-ґераєм, що вернувши ся з Персії, розпочав тодї разом з братом завзяту боротьбу з ханом Джанібек-ґераєм. „Ходили з Запорожа на кримські улуси,

а було їх з 5000 чоловіка, мали битви з кримськими людьми по сей бік Перекопа, під самим муром; Татар було в Перекопі з 7000 чоловіка, а передової сторожі 1000, і козаки Татар багато побили і народу християнського богато висвободили з рук татарських” [19]). Так оповідали в Москві козацькі посли, післані туди з татарськими невільниками з сього походу.

Польські мужі державні знайшли вихід козацькій енерґії. Правда се трохи нагадувало „охримову свиту”, але польська політика не перший раз латала ся тим способом — треба було зараз заспокоїти Турка, отже нехай уже відібєть ся то на Татаринї.

Примітки

1) Pisma c. 351.

2) Видана в Кіев. Старинї 1902 кн. XI.

3) Кіев. Ст., 1 с. с. 329.

4) Листы Януша Радивила — Публ. бібл. Пол. F. IV № 202 с. 349; не зовсїм вірно у Жуковича III. 4.

5) Pisma c. 362.

6) Pisma c. 361.

7) Pisma c. 362-3.

8) Рукоп. бібл. Замойских.

9) Чи може Ларич?

10) Може Волевач?

[11]) Друкований в Pisma St. żółkiewskiego с. 334; декларація комісарів, з датою 8/X, тамже с. 330, і з иньшого кодексу — Сборникъ лѢтоп. къ ист. Южной и Зап. Россіи с. 246.

[12]) Pisma с. 362.

[13]) Pisma с. 364.

[14]) Ibid с. 367.

[15]) Януш Радивил писав брату новину, що „старший (козацький) їздив на Низ, попалив і понищив човни — ркп. Пуб. бібл. Пол. F. IV № 202. с. 395.

[16]) Матеріали Куліша с. 94.

[17]) 1. с. с. 395.

[18]) Згадка, що козаки збирають ся в Орду, дає хронольоґію сїй звістцї 1. с. с. 395-6.

[19]) Матеріали Куліша с. 94, Pisma żółkiewskiego с. 365 (тут довідуємо ся, що в похід на Шагін-ґерая хан рушив в останнїх днях вересня н. с., козацький же похід мусїв стати ся десь в груднї н. с.).

VII. Козачина в службі національних українських змагань. Київський освітний рух і відновленнє православної єрархії.

КОЗАЧИНА ПРОГОЛОШУЄ СВОЮ СОЛЇДАРНІСТЬ З УКРАЇНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ В СПРАВАХ ПРАВОСЛАВНОЇ РЕЛЇҐІЇ, ЇЇ УЧАСТЬ В ЦЕРКОВНИХ СПРАВАХ В ДРУГІМ ДЕСЯТИЛЇТЮ XVII В.: РЕЛЇҐІЙНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕЛЄМЕНТ В ПРОГРАМІ КОЗАЧАНИ, ТРАДИЦІЯ ПРО НЕЦЕРКОВНІСТЬ КОЗАЧИНИ І РЕЛЇҐІЙНА ІДЕОЛЬОҐІЯ В КОЗАЦЬКІМ ОБИХОДЇ, КУЛЬТУРНО НАСТРОЄНІ ЕЛЄМЕНТИ КОЗАЧИНИ І БЛИЗКІСТЬ ЇМ РЕЛЇҐІЙНО-НАЦІОНАЛЬНОЇ СПРАВИ, НЕПОТРІБНІСТЬ ЗДОГАДІВ ПРО СПЕЦІАЛЬНУ РЕЛЇҐІЙНУ ПРОПАҐАНДУ МІЖ

КОЗАЧИНОЮ, ХАРАКТЕРИСТИКА РЕЛЇҐІЙНОСТИ КОЗАЧИНИ У ЙОВА БОРЕЦЬКОГО, КОЗАЦЬКИЙ МАНЇФЕСТ 1610 Р., ЛИСТ ГР. ТИСКИНЕВИЧА.

Тоді як польські полїтики і правителї тїшили ся „приборканнєм української своєволї”, вчиненим комісією 1619 р., що так безоглядно подиктувала козачині свої умови й страхом оружної боротьби змусила прийняти їх всупереч змаганням і бажанням своїм — козачина готовила собі тріумф далеко важнїйший і реальнїйший від сих паперових побід комісарських. Те що досї носило ся перед очима уважнїйших полїтиків більш як побоюваннє або передчутє, готове було заманїфестувати ся фактом значіння в тих обставинах незвичайного. Козачина приймала на себе справу, яка була протягом чверть столїтя предметом неустанних, завзятих, але безуспішних змагань української інтелїґенції. І те що не удавало ся осягнути заходам публицїстів і богословів, полїтичних діячів і релїгійних аґітаторів, лїпших сил духовних і світських сучасної України й Білоруси, було здобуто завдяки тому, що справу взяло під охорону своєї шаблї „низове рицарство”. Відновлена була православна єрахія, засуджена на смерть правительством чверть столїтя тому, а з нею на повільну, але вірну, як здавало ся, смерть призначене церковно-національне житє України й Білоруси, обставлене хитромудрими барієрами, на яких розбивали ся стільки десятолїть всї заходи українського і білоруського суспільства, вирвало ся знову на новий простір і забезпечило собі нову можливість боротьби й розвою. Національній полїтицї правительства був заданий удар такий, якого воно не сподївало ся нїколи. І заданий був тими самими покірними козацькими опортунїстами, які так низько корили голову перед маєстатом річипосполитої й її волею на Раставицї.

Козачина вступила в нову добу свого істнования, віддавши незмірно важно услугу релїґійному (а з тим і національному) українському житю, і включивши від сього часу в свою проґраму вповнї свідомо — службу національним потребам українським в їх релїґійній формі. Між козацькими домаганнями, між дезідератами ставленими правительству козачиною майже незмінно фіґурує від сього часу жаданнє ґарантій для православної церкви — сього національного українського палядіума тих часів, — як одна з найбільш інтимних, найбільш близких козацькому серцю потреб. Козачина стає загально признаним, офіціальним сторожем і протектором українського церковного — а з ним культурного і національного жития.

Досить несподївана се роля для буйних добичників, так мало звязаних з яким небуть церковним житєм, що сучасник Сарнїцкий, збиравши відомости про козаків 1580-х років, вважав їх по більшій части за Магометан [1]), а народня українська поезія в цїлим рядї утворів висміяла повне відчуженнє запорозьких козаків від церковного житя:

Славні хлопції,

Пани Запорозції,

Побачили вони

Скирду сїна в полї;

Отаман і каже:

„Оце ж браття, церква” !

А осавул каже:

„Я в її сповідав ся”,

А кошовий каже:

„А я й причащав ся”... [2]).

Але ми знаємо тенденцію козаків — прибрати своє пограничне добичництво ідеальною шатою боротьби „з неприятелем св. Христа”, і можемо зрозуміти, що навіть такому здичілому добичнику, який в потребі не давав спуску однаково нї Бусурману, нї свому одновірцю православному Московитину чи Білорусину — навіть йому приємно було чути якусь вищу місію в сїм козацькім житю, якийсь ідеольоґічний зміст в своїм буянню на степовім пограничу. Навіть в душі таких степових вовків ідея оборони релїґійних інтересів свого народу — себто того що в тім часї було найбільш ідеального, високого, святого, з чим звязані бували приодягнені ідїлїчним покровом спогади молодих, дитячих часів „на волости” — не могла не знайти певних созвучних струн. Але мусимо памятати, що в тодїшнїй масї козачини отчайдушні козацькі Мамаї були тільки певною частиною, а переважна більшість її складали елєменти настроєні культурно і горожансько — хлїборобська і реміснича сїльська і міщанська людність, привязана цїлим серцем до того, що вважало ся підвалинами культурного,

національного житя. А на чолї козачини стояли в значній части люде, що були плотю від плоти і кістю від кости тої української інтелїґенції, що на своїх плечах виносила національну справу свого народу — репрезентанти шляхетських і міщанських кругів українських, вихованцї нових шкіл як ті ріжні „рібалти" (школярі), призначені до виписки комісією 1619 р., і як сам тодїшнїй гетьман, що по словах його панеґіриста, був вихованцем Острозької школи:

выхован в вЂрЂ церкви всходней з лЂт дЂтинских,

шолъ потомъ до Острога, до наукъ уцтивых,

которыи тамъ квитли, за благочестивыхъ

княжатъ, которыи ся в науках кохали,

на школы маєтностій много фундовали,

абы ся млодь в наукахъ уцтивыхъ цвичила,

церкви и тежъ ойчизнЂ пожитечна была —

тамъ теды Конашевичъ часъ немалый живши

и наукъ в писмЂ нашом словенском навыкши,

шолъ до запорозкого славного рыцерства [3]).

Супроти сього фактом сам собою ясним і зрозумілим являєть ся, що коли релїґійна боротьба і церковно-культурне і національне житє українське присунуло ся близше до країв козацьких, воно неминуче мусїло втягнути в вир сеї боротьби й козачину — принаймнї її інтелїґентнїйші, чулїйші на сї справи елєменти. І нам зовсїм не потрібно заходити в голову й дошукувати ся, хто то підбив козачину, а Сагайдачного в перший лїнїї, до того щоб узяти в свою протекцію церковну справу та дати змогу під охороною козацької зброї відновити православну єрархію [4]). Справи сї верхнїм, інтелїґентнїйшим верствам козачини були такі близькі, самозрозумілі що не потрібували нїякої спеціальної проповіди, аґітації — досить коли в них козачина могла взяти участь і сею участю заважити на розвій і долю сеї боротьби. Не було властиво перебільшення або фальши в тім, що писали новопоставлені владики в своїм меморіалї, приладженім для правительства

(28/IV. 1621) [5]), відкидаючи обвинуваченнє в аґітації серед козаків:

„Що до козаків — то про сих рицарських людей знаємо, що вони наш рід, наші братя і правовірні християне. Про них думають, що вони простаки, не мають анї знання, анї розуму, й були намовлені духовними. Але ми як не відводимо їх від належної послушности анї бунтуємо, так і не навчаємо їх розуму в справах і учинках їх. Вони мають прирожденний дотеп і Богом дарований розум, і ревність та любов до віри, побожности і церкви між ними живуть і процвітають, певно, здавна.

„Се ж бо те племя славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цїсарство морем Чорним і сухопутю. Се з того поколїння військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксїлах по морю й по землї (приробивши до човнів колеса) плавало і Константинополь штурмовало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонїю, Ілїрик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестили ся, віру християнську від Константинопольської церкви приймали, і по сей день в сїй вірі родять ся, хрестять ся і живуть. Живуть не як погане, а як християне; мають пресвитерів, учать ся письма, знають Бога і закон свій [6]). Як же думати, щоб вони самі від себе, за ласкою божою, не мали пильнувати віри і спасення свого? Треба тільки уважати на їх побожність: коли йдуть на море, перше за все молять ся, заявляючи, що за віру християнську йдуть на невірних. Другою своєю метою ставлять визволеннє невільників. При тім дають побожні обітниці, що своєю добичею наділять перед усїм церкви, монастирі, шпиталї та духовних. Задля спасення душі своїї викупляють невільників; церкви нові і монастирі будують, мурують і збогачують. І коли в місцях безлюдних памятають про віру і побожність і засвідчують се, то тим більше пильнують і піклують ся нею на волости, вертаючи ся до дому, де мають батьків, братів і свояків серед духовенства. То певно, що на цїлім світї нїхто по Богу не чинить зневоленому християнству такого великого добродїйства, як Греки своїми окупами, король іспанський своєю сильною фльотою, а військо запорозьке — своєю сміливістю і перемогою: що иньші народи виборюють словом і діскурсами, то козаки доказують дїлом самим. І щож, чи духовні того їх учать? Хто вчить їх того розуму — воювати на землї? хто на морю де вони так гарцюють у своїх моноксїлах, які в порівнянню против кораблїв і каторг — не більше як ночви. Хто бунтує їх, коли вони в своїх справах, стоючи

обозом, оружно, по кілька місяців ведуть переговори против тонких хитрощів [7])? Ще ранійше того як ми стали владиками і до Київа та на Україну завитали, нім привелебний архіепископ Мелетій Смотрицький побував у Київі — вони вже свідчили свою віру, писали, посольства посилали й присяги складали (в справі віри). Річ се знана і звісна широко. І до сього не то щоб мали духовні їх понуждати, але вони (козаки) ще самі пильнують їх, і міщан, пригадують і навіть грозять їм, щоб у вірі не було ніякої переміни і не було ніякої спілки з апостатами уніятами. Досить згадати недавнє — спитати, що було і що за малим не стало ся в Печерськім монастирі через те тільки, що превелебний й. мил. ксьондз біскуп київський увійшов до олтара — довідати ся, яке наріканнє було, яке розяреннє! Ледви заспокоїли їх. А все таки занесли вони скаргу на монахів Печерського монастиря на Запорожю, в генеральній раді [8]). Отже нічого дивного, коли вони мають звістки про нагінки уніятів на православних: з ріжних повітів, з міст і сіл приходять люде до них ,в козацтво', одні своєю волею, иньші — з причини кривд і здирств. Між ними і духовні і світські. Ніщо не чинить стільки заколоту на Україні, як унія і утиски Руси через неї, та безправність і утиски убогих людей. По правді самі уніяти розпалюють гнів козаків, гонячи до них нашу покривижену братию та наповняючи нею Україну. Отже несправедливий і безпідставний сей поговір і клевета на нас, що ми бунтуємо козаків. Серцями й замислами козацькими не керуємо. Бог керує ними, і він то тільки знає, на що він заховує ті останки тої старої Руси та їх правицю і силу їх на морю й на землї довго, широко і далеко розширяє. Бог держить їх і ними править: як оден писав, що то він Татар положив на землї як перуни і громи, і ними християн навіщає і карає, — так і козаків низовських, запорозьких і донських, положив він як другі перуни і громи живі на морю і на землї, щоб ними невірних Турків і Татарів страшити і громити” [9]).

Певно, ми бажали б мати більше матеріалу, більше подробиць для повнійшого образу сеї незмірно-цікавої популяризації тих релїґійно-національних і культурних інтересів, якими жили верхи сучасної української суспільности, між уоруженим українським демосом. Мусимо жалувати, що й тут, як і в стількох иньших разах, маємо переважно голї відірвані факти, без їх інтімного мотивовання. Але саме явище нам ясне вповні, — яснійше ніж багато иньших справ з сфери козацького житя. бо маємо з сеї сфери такі маніфести козацькі, яких даремно б шукали б в

иньших справах. От хоч би й ся заява, зложена в київськім ґроді козацькою депутацією в 1610 р. [10]), яку я з огляду на її крутий канцелярійний стиль, ужитий паном ґродським писарем [11]), за ліпше вважаю подати в перекладі де що облекшенім:

„Довідали ся ми про протестацію якогось розстриги Антонія, виступника з чину монашого чернецького, що називаючи себе якимсь офіціалом або протопопою київським, смів і важив ся, вимисливши непристойне, внести до книг ґродських київських протестацію на попів тутешніх київських і нас та товаришів наших, наче б то вони з побудки або намови попів тутешніх київських мали чинити погрози на митрополита київського, поневіряючи сан його, і на того Антонія. Против сеї вимишленої протестації, в небитности тих товаришів наших, котрі у війську на послузї річипосполитої пробувають в землї Московській при його кор. милости, остерігаючи, щоб такі вимишлені протестації не мали місця, протестуємо іменем товаришів, що пробувають при його кор. милости й іменем всього війська Запорозького, котре з давнїх часів ставить ся против народів поганських за віру християнську, здоровєм і головами своїми накладаючи каждого часу, й дуже не мало визволяє народу християнського з неволї неприятельської, від поган Турків і Татар, також для охорони його кор. милости і річипосполитої дістає вязнїв, язики від усяких неприятелїв Турків і Татар добуває (тих вязнїв і язиків і при його кор. мил. і при їх мил. панах сенторах повно в коронних землях, в богатьох місцях), і на розмноженнє народу християнського за православну віру свою при всякій оказії чинило послугу, і завсїди чинить, не жалуючи здоровя і житя свого. Коли ж під сей час той бувший чернець удав себе офіціалом або протопопою (не знати чи від митрополита київського, чи сам собі то вимисливши) і нашій релігії — православній соборній апостольській церкві, святими отцями на соборі узаконеній, чинить трудности, против постанови королївської соймової, зарукою [12]) убезпеченої, — то як їх милости княжата, панята, діґнїтарі, рицарство, шляхта, народ християнський, з ріжних [13]) земель і повітів і з воєводства Київського непохитно обстають при старожитній православній релїґії і при особах духовних, тій релїгії вірних, і згідно з спільною любови прирікають стояти, — так і ми. Будучи синами тої ж соборної апостольської східньої церкви, іменем всього війська козаків запорожських, що з любови своєї до

розмноження слави божої і народу християнського, і до храмів божих, церков господніх, всякими прикрасами їх наділяють, прикрашають і поміч чинять, — іменем тих всїх товаришів, що пробувають ва службі річипосполитій при його кор. милости, — ми разом з їх милостями панами, з народом тої православної віри, релїґії старожитної, хочемо стояти при духовних особах, які не відступили і не відкинули ся її, і против завзятя напастників на нашу старожитну православну релїґію головами своїми її боронити".

Що сї ідеї, вложені в протестацію, не були дїлом самого пана писаря ґродського, який її записував до актів, на потвердженнє витягнемо з власного листу гетьмана козацького Григория Тискиневича до київського підвоєводи те що належить до сеї справи [14]). В коротшім викладі ми почуємо ті самі ноти, ті самі ідеї:

„Дана намъ справа, же тамъ нѢякійсь именемъ Антоній Грековичъ, рострыга и преступникъ вЂры нашоє, именуєт се быти нЂякимъ официяломъ албо ли протопопою тамошнимъ києвскимъ, который забороняєть и не допускаєтъ собору въ церкви божой у светоє Софии збирать и монорацій (?) ведлЂ стародавного звычаю справовати. Што намъ жалосно єсть и слышеть и не вЂмы и сами, што се въ тымъ дЂєть: єжели зъ раменя короля єго милости албо ли нЂ. А такъ мы унижоне а покорне просимы, абы ваша милость, якъ намъ милостивый панъ, того оному рострызЂ и преступнику допускать не рачилъ и въ тымъ помочнымъ быть, якожъ мы того боронить хочемъ, наветь и персей своихъ наставлять и литовать [15]) до конца хочемъ. И за церковь нашу восточную и за вЂру греческую головы быхмы мЂли вси положити. Напродъ Богу милостивому оповЂдамы се, и вашей милости, нашому милостивому пану. И єстли бы умыслу своєго отмЂнити не мЂлъ оный рострыга, а мЂлъ бы збороняти, — дозволили єсьмо єго гдЂж колвекъ здыбавши, яко пса убити. А мы такого... и боронить словомъ нашимъ рыцерскимъ обЂцуємъ."

Примітки

[1]) Czerkasy — religio apud eos magna ex parte machometana. Mulieres fere ac viri belli munia apud eos obeunt (с. 1894). Мабуть не обійшло ся й тут без помішання з Черкасами кавказькими.

[2]) Пісню сю навів Куліш в своїй Историї возсоединенія (II с. 81), де різко, але правдиво скритикував традиційні погляди на козачину як на якихось подвижників віри (головно против Костомарова). Він вказав на повну неоправданість перенесення певних елєментів релїгійного житя з пізнійшої Сїчи, середини XVIII віка, в старе Запороже XVI-XVII в., але і по його критиці се робить ся далї, раз у раз — приймають істнованнє сїчової церкви на Запорожу, на підставі згадки в думі про Самійла Кішку, в подїлї здобичи:

первую часть брали — на церкви накладали,

на святого Межигорського Спаса,

на Трехтемирівський монастир,

на святую сїчовую Покров давали,

которії давнїм козацьким скарбом будували,

щоб за їх вставаючи і лягаючи милосердого Бога благали

(Антонович і Драгоманів I с. 219). Але сама згадка Межигорського монастиря вказує на пізнїйшу фактуру сього епізоду. Пор. ще примітки низше на с. 391-2.

3) ВѢршѢ на погребъ, розд. XIII.

4) Пок. Кулїш в своїх Матеріалах для историі возсоединенія Руси, друкуючи акти козацького посольства 1620 р. до Москви (с. 91 і далї), пішов так далеко в своїм скептицизмі не тільки супроти козачини, але й цїлої української суспільности, що кінець кінцем ініціативу відновлення української єрархії признав московським правительственним і духовним кругам, особливо патр. Філарету, а козацькі виступлення против унїї — толвував „наймомъ или подговоромъ".

5) Меморіал сей (про нього низше) мав вийти в III т. „Статей по славяновѢдѢнію", з примітками проф. Жуковича; я цитую її по коректурній відбитцї, удїленій минї видавцем.

6) З приводу сього місця заявляє проф. Жукович: „Теперь уже нельзя, напр., повторить утвержденія П. А. Кулиша, что запорожскіе козаки обходились на сушѢ и на морѢ безъ священниковъ". Але я думаю, що ш. учений трохи помиляєть ся. Меморіал не говорить виразно, що священники були в війську козацькім, а низше досить виразно вказує, що доперва на волости козаків мають священиків під рукою. Теза Кулїша, що в Сїчи і в війську козацькім священиків не було, не порушуєть ся меморіалом. Що він сильно збиває доводи Кулїша про байдужість козачини до релїґійних справ, в сїм проф. Жукович зовсїм правий.

7) Очевидний натяк на останиї комісарські переговори.

8) Тут незручне повтореннє вже сказаного, що розриває непотрібно звязок гадок: Wiadóme są y inne ich bezpreczęstwa smiałosci y przewagi bez wszelkiey pobudki duchownych. Na morze ze chodzą, yzali duchowni ich na to pobudzaią?

[9]) С. 149-150.

[10]) Акты Юж. и Зап. Россіи II ч. 36.

[11]) В ориґіналї вся заява становить оден, дуже нескладний період.

[12]) Грошевою карою на випадок нарушення.

[13]) Тут щось упущено, і я доповняю сим словом: „ріжних”.

[14]) Акты Ю. З. Р. II ч. 41.

[15]) Мусить бути: „нелитовать”

КОЗАЧИНА ПРОГОЛОШУЄ СВОЮ СОЛЇДАРНІСТЬ З УКРАЇНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ В СПРАВАХ ПРАВОСЛАВНОЇ РЕЛЇҐЇЇ, ЇЇ УЧАСТЬ В ЦЕРКОВНИХ СПРАВАХ В ДРУГІМ ДЕСЯТИЛЇТЮ XVII В.: ВМІШУВАННЯ КОЗАКІВ В ЦЕРКОВНІ СПРАВИ КИЇВСЬКІ В 1610-Х РОКАХ: СПРАВА ГРЕКОВИЧА 1610 Р., СПРАВА М. НЕОФИТА, ЗАЇЗДИ ПЛЕТЕНЕЦЬКОГО, УБИЙСТВО ГРЕКОВИЧА. ПОЛЇТИЧНЕ ЗНАЧІННЄ СОЮЗУ КОЗАЧИНИ З УКРАЇНСЬКОЮ ІНТЕЛЇҐЕНЦІЄЮ В РЕЛЇҐЇЙНО-НАЦІОНАЛЬНИХ СПРАВАХ; ПИТАННЄ, ЧИ ВІН НЕ ОСЛАБИВ НАХИЛ КОЗАЧИНИ В СТОРОНУ СЕЛЯНСТВА, ПРИЧИНИ НЕВИРОБЛЕНОСТИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПОСТУЛЯТІВ В КОЗАЦЬКІЙ ПРОҐРАМІ.

Таким чином козацька делєґація вже весною 1610 р. проголосила публично свою повну солідарність з українською інтеліґенцією — „народом шляхетським” і духовенством в справі оборони „своєї релїґії” і готовість накладати за неї своїми головами. І справдї, почавши від сеї заяви в ряді випадків протягом другого десятилїтя XVII в. козачина робила ріжні прислуги православному духовенству і міщанству Київа в їх боротьбі против митрополитів-уніятів та їх претенсій на власть над духовенством, церквами й монастирями київської епархії.

Я мав нагоду згадувати про се [1]), тепер спиню ся трошки ширше.

Перший звісний вам випадок вмішання козаків в церковні справи київські був власне сей, що викликав оту протестацію київського митрополичого намістника Грековича. Лїтом 1609 р. Потій за помічю правительства придавив опозицію православного духовенства і силоміць, військовою силою, забрав собі православні церкви в своїй білоруській столиці Вильні. Заохочений сими успіхами задумав він задавити подібним чином опозицію і в Київі. Присланий ним намістник Грекович почав змушувати місцеве духовенство до послушности і грозив що їх „имать и везать буду поты, покы отцу митрополиту послушенство отдасте". Духовенство київське одначе власти митрополита і його намістника не хотїло признавати і не хотїло служити разом з ним. Коли Грекович закликав київських священиків явити ся в недїлю православія в катедральну церкву св. Софії, щоб відправити в нїй соборну службу, яка має правити ся, священики заявили що вони туди не підуть, і людям не казали йти — „потурбували й побунтували простих людей і козаків, кажучи, що хто піде до св. Софії, тих будуть хрестити в лядську віру", як скаржив ся Грекович. А „направлені ними" „київські козаки" під проводом „козака неякого Петра", що мав при собі „товариство своє", переймали людей, щоб не йти до катедральної церкви, і ріжні погрози чинили [2]). Грекович, як ми бачили, заніс протест до суду, що духовенство київське підмовило на нього козаків; духовенство заперечило се, мовби воно бунтувало на нього людей чи козаків „направляло" — „што никгды не тылко въ учинку ани въ помышленю нашомъ не было ани єсть, абысмо тоє чинити мили". Козаки теж заперечували, але заразом заявляли свою готовість голови покладати против всякого замаху на православну церкву. Шляхта київська, зібрана на „рочки" земського суду, „услышавши таковую скаргу помененыхъ свещенниковъ и немалую уйму у церкви божои хвалы божоє и знищеньє єє, заповіла, що буде „правне чинити" против митрополита [3]). Міщанство київське теж зайняло дуже вороже становище. Та тим часом як і ті і сї грозили більше „водле права", козачина, вигородивши духовенство, як ми бачили, дуже недвозначно погрозила Грековичу більш реальними способами поступування, а для ліпшого враження якийсь козак, прийшовши під Видубицький монастир, де Грекович мешкав, „видечи єго самого по манастыру ходячого, заразъ съ пулгаку до него стрѢлилъ и другій разъ стрѢлити хотѢлъ, але онъ видечи за собою погоню ажъ

тылными дверми до рѢки Днепра утекъ" [4]).

Се дуже прохолодило запал Грековича, і Потїя разом. Грекович заявив, що його вдоволили вияснення київських священиків що до сього епізоду — „же козаки, которыхъ овде непогамованая єсть своєволя, сами з своєє давноє натуры то учинили", і він свою протестацію против священиків відкликує [5]). А хоч для порядку він з Потїєм рік пізнїйше позвали до соймового суду київське православне духовенство і київський маґістрат [6]), але з процесу сього не вийшло нїчого, і сим вичерпала ся аґресивна енерґія Потїя що до його київської столиці. І хоч король не переставав надїляти Потїя все новими й новими бенефіціями, і м. и. в осени 1612 р. надав йому київський монастир св. Михайла [7]), то Потїй з Грековичом анї пробували, здаєть ся, заволодїти сим цїнним дарунком. Навіть коли до Київа загостив митрополит софійський Неофит (весною 1612 р.) і осївши ся тут в Печерськім монастирі, під охороною міщанської громади і козацького війська, почав робити конкуренцію владичим правам митрополита: святив церкви, поставляв священиків і дияконів, — Грекович не відважив ся нїчим против сього виступити, „за для погроз ріжних людей духовних і світських, а також козаків": навіть жалїти ся в суді не рішив ся [8]). Тільки рік пізнїйше сам Потїй роспочав за се процес, покликавши київське духовенство перед люблинський трибунал (духовний департамент його), за те що воно ввело в Печерський монастир Неофита і позволяло сьому „обчому неякому чернцови" посвящати в духовні чини й святити церкви, а свого законного митрополита не слухає [9]). Справа скінчила ся нїчим, бо трибунал визначив обвинуваченим присягу в тім, що вони того Неофита до монастиря не вводили й посвящати духовних або церкви святити йому не поручали; а пізвані духовні особи, хоч ставили ся на суд, але з тим тільки, що юрисдикції того суду не признали й рішення його не прийняли [10]). Неофит же, очевидно, далї зістав ся собі в Печерськім монастирі, де бачимо його потім ще в 1620-х роках [11]), і далї сповняв епископські функції на очах митрополичого намістника під охороною козачини. Печерський же архимандрит, славний Єлисей Плетенецький не тільки не набрав по сїм процесї більшої реверенції до уніатського митрополита „яко звирхного пастира свого", але навпаки — слїдом, по смерти Потїя († 18.VII.1613), користаючи з того, що козачина тодї затопила литовські провінції, він

силоміць забрав головно за помічю „козаків українських, людей своєвольних”, величезні маєтности, які належали Печерському монастиреви в землях в. кн. Литовського і після унії були забрані королем від Печерського монастиря і надані митр. Рогозї, а по нїм перейшли до Потїя. Митр. Рутский заскаржив Плетенецького і виграв справу, але маєтности фактично держав далї Плетенецький, очевидно також козацькою силою, і кінець кінцем Рутський мусїв згодити ся, за якусь суму відступного, відректи ся тих маєтків і король потвердив їх за Печерським монастирем (1616 р.) [12]).

Був се в тих часах загального погрому православної церкви успіх зовсїм виїмковий, який міг тільки ще більше піднести дух в православних київських кругах і навчити їх оцінити ще вище свою богоданну зброю, яка знайшла ся в особі козацького війська. Між київським духовенством і православним суспільством з одного боку і намістником уніятського митрополита, що держав в своїй власти ще цїлий ряд церков і монастирів, з старою катедрою св. Софії включно, та митрополичих маєтностей, — з другого, зачинаєть ся нова боротьба, мало звістна нам в подробицях [13]), але закінчена голосним, крівавим фіналом: екзекуцією над Грековичом давнього козацького засуду. Місцевий київський лїтописець каже, що близшим приводом були заходи Грековича коло Михайлівського монастиря. Монастир сей, як знаємо, наданий був уже давнїйше митрополиту, тепер Грекович хотїв його фактично перейняти, і напитав собі біди: його „поймавши козаки тамже противъ Выдубицкого подъ людъ (лїд) подсадили воды пити”, в лютім 1618 р. [14]) Убійників не зловлено і не викрито, і убийство лишило ся непокараним. Митроп. Рутский обжалував перед трибуналом київське духовенство, міщан, православну шляхту: що вони бунтують людей і козаків против нього, як і против його попередника чинили; замишляють його убити, і не можучи сягнути по нього, вбили його намістника [15]). Але справа прогомонїла без слїду: правительство, що тодї всякими способами силкувало ся притягти козаків до участи в московській війнї, очевидно, не попробувало вчинити якісь репресії над, тими козацькими чи иньшими ініціаторами убийства. Так само заглохло і меньше замітне, дещо пізнїйше убийство митрополичого аґента шл. Оклиньского, висланого до Київа на збираннє податку з митрополичих підданих: по словам його брата вбили його київські „козачки — могло быти их с

тридцать", „з ведомости войта києвского Федора Ходыки и всих радец тогож Кыєва, посполства того места Києвского", „маючи ранкор на отца митрополита києвского"; а митр. Рутский в сїм убийстві підозрівав ініціативу новозаснованого київського брацтва [16]).

Такі були звісні нам прецеденти участи козаків в церковній боротьбі, що випередили епохальний факт відновлення православної єрархії під козацького протекцією. Вони переважно дрібні, можуть бути зведені до катеґорії простих козацьких галабурд, як участь козацьких ватажків в ріжних сусїдських спорах і наїздах місцевих шляхтичів, як участь Наливайкових ватаг в рахунках православних панів. Але за ними стоїть козацька деклярація 1610 р. — проголошеннє повної солїдарности козаків з українською інтелїґенцією в справах релїґійної (чи властиво — релїґійно-національної) боротьби й готовости козачини служити їй всїми силами своїми. Ся деклярація надає глубше значіннє відокремленим тим фактам і являєть ся прольоґом до акту 1620 року. Козачина стала свідомим союзником православного духовенства й суспільности, і ті не завагали ся покористувати ся сею поміччю. Такі різкі ексцеси як убийство Грековича або Оклиньского сюди в рахунок не йдуть; вони, певно, не були подиктовані анї київським брацтвом анї маґістратом анї висшим духовенством київським. Але уживаннє козачини на службу церковних справ тим не меньше стало фактом (оружні заїзди печерських маєтностей, може ще деякі факти). Прозвище „Наливайків", кинене на православних кількадцять лїт тому, як злобна інсінуація, переходило в реальність. Козачина за сей час виросла незмірно не тільки матеріально, але й морально. Стала силою не тільки незмірно великою, трівкою, але й поважною, з якою серіозно числили ся в полїтичнім житю і на бажання й настрій її оглядали ся вже і в обговореню релїґійно-національних справ на соймах. Особливо під проводом такого полїтика і адмінїстратора вищої марки як Сагайдачний вона була настілько серіозним та солїдним полїтичним елєментом, що з нею і з її старшиною, її верхами взагалї не було страшно або соромно піти разом — стати під її оборону і признати ся до певної звязи з нею. Се й заманїфестували київські духовні круги актом 1620/1 р. і вище наведеним своїм манїфестом, де вони не вагають ся проголосити козачину за репрезентанта державних, національних і культурних традицій руських, руської слави і сили — ostanki oney starei Rusi, що воювала, під Олегом Царгород, за св. Володимира здобувала

цїсарські реґалії [17]), та з ним разом приймала християнську віру і культуру від царгородської церкви.

З другого боку козачину не тільки більше моральні, ідеольоґічні мотиви, релїґійний пієтизм, почутє своєї солїдарности з українською суспільностю, а навіть і чисто тактичні міркования вели до сього ж союзу.

Коли козачина хотїла усадовити ся „на волости", опанувати Східню Україну й стати на нїй сильною ногою, — їй треба було дбати про те, щоб з ріжними елєментами тутешньої суспільности пошукати певних созвучних точок, певних звязків, спільних інтересів. Розумієть ся, вони могли знайти ся у неї тільки з елєментами українськими. З сільскою масою була вже звязь певна і сильна, хоч і не сформулована, не зведена до якоїсь ясної проґрами. З того часу як козачина стала формою еmансипації від панського права та живого протесту против нього, вона мала за собою сільські і дрібно міщанські маси й могла з них черпати силу і поміч стільки, скільки лише могла проявити сама сили й енерґії екстензії. Ставши на ґрунт оборони релїґійних і національних прав української народности, вона проголошувала свою солїдарність з останками української шляхти — в східнїй Українї ще не малозначними тодї, з могутною духовною верствою й вищими верствами міщанства. Се були круги в сфері соціально-економічній не созвучні, а навіть просто ворожі козачинї, як репрезентанти великої земельної власности, привілєґіованого землеволодїння, права над підданими. Їх поки що козачина могла до себе прихилити тільки обороною релїґійних, національних інтересів. Історичні обставини українського житя привели до того, що в сїм моментї національні інтереси, національні змагання, національна боротьба скупила ся на точцї оборони істнования православної церкви [18]). Обороняючи її стан володїння, козачина прихиляла до себе всї оті верстви, які обстоювали національні й релїґійні інтереси українського народу.

Такий союз на два фронти для козачини був незмірно користний. З загально-національного погляду можна було теж вважати користним фактом, що між двома бігунами (полюсами) українського елєменту, розлученими соціально-економічними інтересами, тим провалєм польського шляхетського права, зявляв ся певний сполучник в видї козачини й звязував новим обручем розсипану українську народність. Правда, можна було побоювати ся, що шукаючи союзу й созвучности з

вищими духовними, шляхетськими і міщанськими кругами, козачина ослабить свій нахил в сторону селянських, підданских кругів: буде слабше підчеркувати свої созвучні моменти з союзниками з лївого боку з огляду на своїх союзників з правого боку: власників і володїтелїв земель і підданих. Дїйсно ми бачимо, що тим часом як оборона православної віри у козачини виявила ся у вповні конкретних вчинках і постулятах включених в козацькі петиції до правительства, союз і опіка над селянськими масами не вийшли за весь час з дуже ембріональних, примітивних стадій козацької демаґоґії між селянством та стихійного нищення всього звязаного з панським правом — під час повстань. До певного сформулованого протесту против панського права взагалї, до якоїсь формули оборони прав селянської чи підданської людности взагалї козачина не дійшла; не вийшла за домагання певних виїмків з польського права для себе і не перейшла до принціпіальної неґації польсько-шляхетського режіму взагалї. Докладнїйше сказавши ся неґація не вийшла з стихійних форм повстанського нищення і не усвідомила ся в якійсь проґрамовій формі.

Трудно сказати на певно, що тут мав вплив той союз козачини з привілєґіованими українськими елєментами, уложений на ґрунтї оборони релїґійних і національних інтересів. Може бути, в сїм заважив головно той факт, що домагання в сфері релїґійній були продумані і вияснені, мали характер вповні ясний, конкретний, легкий до формулования, а дезідерати народнїх мас — не вилили ся в такій продуманій і сформулованій формі. У самих селянських мас вони зістали ся в формі не ясних бажань і мрій. Дезідерат житя без холопа і без пана самим прихильникам його здававсь до певної міри утопічним, а практичне здїйсненнє його вимагало незвичайно смілої і сильної творчої мисли і глубоко продуманої планової творчої роботи. Так і чисто національні домагання, хоч були, безперечно, близькі тим привілєґіованним елєментам і козачинї, в її проґрамі по за сферою церковних справ і кількох конкретних питань (як школи, допущеннє до урядів православних і т. и.) теж не знайшли свого вислову — тому що також не були продумані й уняті в якусь ясну проґраму.

Важне значіннє мало також і те, що ті церковні і релїґійні справи не стояли в такій рішучій і непримиреній суперечности з усім суспільним укладом річипосполитої й могли бути заспокоєні в його межах, тим часом як дезідерати безпанського житя були питаннєм житя і смерти для сього укладу і не могли б бути осягнені инакше як дорогою повного розбитя

польської річипосполитої або повного відірвання від неї.

Так чи инакше, зістаєть ся фактом, що свої відносини до релїґійно-національного питання козачина вияснила, і в видї певних конкретних постулятів включила до своєї проґрами супроти правительства; відносини ж її до соціально-економічних домагань мас не вийшли з стадії певної созвучности, певної симпатичности або союзности інтересів, і розірвати вповнї й безповоротно з соціальним світоглядом шляхетських кругів, і взагалї цїлої суспільности річипосполитої козачина так і не наміркувала ся, — або не відважила ся.

Примітки

1) Див. т. VI с. 599-600.

2) Акты Ю. З. Р. ч. 37, 41, Архивъ зап.-рус. митрополитів ч. 316 док. 5. Потїй і Грекович кажуть, що київські священики не хотїли йти й служити з Грековичом в катедральній церкві в першу недїлю, коли він закликав; священики казали, що він не дав їм служити в катедральній церкві й запечатав її.

3) Акты Ю. З. Р. II ч. 37.

4) Акты Ю. З. Р. II ч. 41.

5) Синодальний архив, неописані акти зап. рус. митрополит. № 3197.

6) Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 156, і недруковані акти Синодальн. архиву.

7) Акгы Зап. Рос. IV ч. 186.

[8]) Архивъ Югозап. Россіи VI ч. 161 (осїнь 1612).

[9]) Голубевъ П. Могила I дод. 27.

[10]) Зміст актів процесу — Архивъ западнорус. митроп. I ч. 343.

[11]) Архивъ Ю. З. Р. I. V ч. 1. Рус. истор. библ. II ч. 166.

[12]) Архив зап.-рус. митрополитів № 362 л. 9. Додатки до 1 т. Петра Могили ч. 30. І пізнїйше в таких справах Плетенецький не переставав користувати ся козацькою помічю, див. напр. скаргу адмінїстрації кн. Острозьких 1625 р. на Плетенецького, що він заїхав маєтність кн. Острозьких с. Ставок „з немалою людей українських і козаків громадою, на то умисне зібраною” — Синод. архив, неописані акти зап.- рус. митрополитів № 1025.

[13]) Кілька судових актів з сеї боротьби за маєтности — Архивъ западнорус. митроп. I ч. 408.

[14]) Сборникъ .лЂтоп. Юж. и Зап. Рос. с. 85.

[15]) Скарга ся в рос. перекладї друкована в часоп. ВЂстникъ Запад. Россіи р. 1864/5 кн. 6, ч. 4.

[16]) Матеріали до гетм. Сагайдачного ч. 30, ВЂстникъ Зап. Россіи рік 1864/5 кн. 4, с. 68.

[17]) Думаю, що сї походи Володимира Вел. „на Грецію, Македонію й Ілїрик — відгомін леґенди про Володимирові реґалїї.

[18]) Див. в т. VI гл. IV; ширше і популярнїйше обговорено причини, які привели до підміни національного моменту релїґійними, в моїх статях: Культурно-національний рух, Л. Н. Вістннк 1908 кн. II.

КИЇВСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В ДРУГІМ І ТРЕТЇМ ДЕСЯТИЛЇТЮ XVII В.: ТЇСНІ ЗВЯЗКИ КОЗАЧИНИ З

КИЇВОМ, ТЕРЕХТЕМИРІВСЬКИЙ МОНАСТИР ЯК ПОСЕРЕДНИК, ЗРІСТ ЖИТЯ В КИЇВІ З КІНЦЕМ XVII В. І НАПЛИВ КАТОЛИЦТВА, ПЕЧЕРСЬКИЙ МОНАСТИР ЯК КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНЕ ОГНИЩЕ: ЄЛИСЕЙ ПЛЕТЕНЕЦЬКИЙ І ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ, ЗАЛОЖЕННЄ ПЕЧЕРСЬКОЇ ДРУКАРНЇ, СПІРНІ ПИТАННЯ ЇЇ ПОЧАТКУ, ПЕЧЕРСЬКИЙ КРУЖОК ПЛЕТЕНЕЦЬКОГО, ЗАХ. КОПИСТЕНСЬКИЙ, П. БЕРИНДА, Т. ЗЕМКА, Л. ЗИЗАНІЙ І ЙОВ БОРЕЦЬКИЙ, ГАЛИЧАНЕ В КИЇВІ.

Проголосивши на початку другого десятиліття XVII в. релїґійну справу українську своєю справою, заявивши солїдарність свою з православним духовенством і тою суспільностю, яка в обороні тої справи виступала, козачина — її верхні верстви особливо, мусїли війти з часом все глубше й дальше в те культурно-релїґійне й національне житє, яке на протязї як раз того другого десятиліття все яснїйше розгорало ся в найблизшім, східно-українськім центрі Київі.

Сї два явища йшли разом, тїсно переплїтаючи ся між собою своїми впливами. Київ здавна стояв в досить тїсних звязках з козачиною. Ще в 1580 р. Кияне в своїх жалях на воєводську управу звертають ся до козацької старшини („до пана Оришовского гетмана запорожского”) [1]).

Тепер в міру того як козачіли близші околиці Київа, як козацькі гнїзда все тїснїйшою й густїйшою сїткою обхоплювали його з усїх боків, звязки козачини з Київом ставали все тїснїйші. Через те не могло зіставати ся без впливу і враження на козацькі круги те національне культурно-релїґійне житє, яке починало саме розвивати ся в Київі. А з другого боку маючи під рукою, напоготові козацьку силу, певні її помочи і солїдарности, київські духовні круги знаходили в тім заохоту до все нових, дальших і сміливійших кроків в розвою національного культурно-релїґійного житя, в його обороні, в забезпеченню йому трівких підвалин дальшого істнования.

Старий Терехтемирівський монастир на півдорозї між Київом і Черкасами (крайнею стражницею волости, за котрою зачинало ся вже повне і необмежене панованнє козачини) був немов стацією в сих зносинах. Півофіціальна резіденція козацька на волости, де відбували ся козацькі ради, де містив ся козацький арсенал, і заразом монастир, відновленний Запорожцями, їх одинока патрональна святиня на довгий час, служив

Терехтимирів немов сполучником політичних, чисто козацьких інтересів з релігійно-національною справою, яку козачина взяла тепер за свою. На чолї його стояла тоді (в 1616-1620 р.) людина, що дуже незамітно перейшла в наших джерелах, але хто зна чи не заважила богато в тодішнїх відносинах. Був се архимандрит Єзекіїль Курцевич, з волинських князїв Курцевичів мабуть [2]), отже чоловік свій між українським панством, а заразом людина світова, освічена, бувала — вихованець падуанського унїверситету, в катальоґах котрого записав він під р. 1600 своє імя по українськи, оден одинокий з усїх. Під його рукою Терехтемирівський монастир виходить на поважну й цікаву позицію політичну. Сюди заїздили київські духовні, сам митрополит навіть, щоб бути присутними на козацькій радї, впливати на її наради і бути в курсї козацької полїтики; терехтимирівські монахи були експозитурою київських кругів в самім серцї козачини. Одним з симптомів зросту козачини на волости був також рух в Терехтемирівський околицї, помітний в сїм часї. Лїтом 1618 р. земський писар київський Сущанський-Проскура заносив скаргу на „игумена и всѢхъ чернцовъ монастиря Терехтемировскаго и всѢхъ фундаторовъ албо надавцовъ тогожъ монастыря то єсть гетмана, полковниковъ, сотниковъ, атаманью и всѢхъ козаковъ (войска) запорозского”, що вони захопили „моцно кгвалтомъ”, наславши козаків і міщан терехтемирівських на сусїдню маєтність Проскур село Григорів і привернули його до Терехтемирівського монастиря [3]). Також захопили козаки коло того ж самого часу й віддали Терехтемирівському монастиреви иньшу сусїдню маєтність шл. Олизара — село Підсуче [4]). Козацька резіденція і козацький монастир ширили ся і росли і відогравали важну ролю, як посередники між новим, відродженим Київом, і козачиною з її новим курсом національної полїтики.

Київ в першім і другім десятилїтю XVII в. ставав усе замітнїйшим центром українського релїґійного і національного житя, й пульсація великої релїґійно-національної боротьби відчувала ся тут все сильнїйше і голоснїйше. Завдяки козацькому реваншу, завдяки зросту кольонїзації з кінцем XVI в., він перестав бути, де далї то більше, самітним замком на українським пограничу, воєнним форпостом, виставленим на всяку трівогу й небезпеку. В нїм розвивало ся суспільне й культурне житє, а з тим все більше сунули ся сюди елєменти тодїшньої польської офіціальної культури і будили ті прояви й явища, в яких виливала ся тодїшня національна українська опозиція асиміляційним змаганням державної культури. Біскуп

Христофор Казимірский, діставши ся на київську катедру в р. 1598, заходить ся коло урядження своєї резіденції в Київі (його попередник Верещинський, перший спровадивши ся по довгих віках до Київа, мав свою резіденцію в Фастові). Він будує собі палату, заходить ся коло будови латинської катедральної церкви, збирає на се надання від побожних католиків [5]). Стара домініканська місія, розмноживши ся, будує собі десь на поч. XVII в. мурований кляштор з останків вишгородської церкви Бориса і Гліба, а пізнійше мурований же конвент. Побожний прихильник єзуітів Жолкєвский в ролі київського воєводи носить ся з плянами заснования єзуітської колеґії, а кілька літ по його уступленню з воєводства сей плян був сповнений біскупом київським Радошовским: в 1620 р. він спровадив до Київа першу єзуітську місію; але в Київі їй не сподобало ся, єзуіти осіли ся в Фастові, і тільки в 1640-х роках воєвода Тишкевич фундовав єзуітську колеґію в Київі. Меньше вибагливі бернардини осіли ся тут ще з 1620-х рр. [6]).

Зявляють ся й просвітні інституції українські. Печерський архимандрит Єлисей Плетенецький, наступник на ігуменстві славного Никифора Тура, що оружною силою відборонив від унії Печерський монастир, — умів ужити козацьку силу не тільки на приверненнє печерських маєтностей, конфіскованих королем, але під ослоною козацької опіки розпочав незвичайно живу й плідну культурну роботу. Величезні засоби, зібрані і старанно збереженні поколіннями печерських старців і ігуменів, по довгих віках застою й інерції знайшли собі благородний ужиток в службі культурним і національним потребам свого народу.

Подчас праве утисков, подчас бЂд церковных,

Подчас єй турбацій в невчасу полныхъ,

як каже його панеґірист, Плетенецький відкрив нову добу в житю сеї твердині українського аскетизму й зробив з Печерського монастиря першорядну культурну силу, так що по словам його гідного наступника і контінуатора його змагань, він „був батьком не тільки для лаври, а і для всього народу российського”, „и такъ ся тому святому заслужилъ мЂсцу, ижъ штоколвекъ по немъ за помочю божею в томъ пречистой Богородицы монастыру дЂєтъ и дЂяти будет, все на єго основЂ, на єго фундаментЂ, на єго будовли починати будовати и кончити будетъ” [7]). Сим заслужив він собі

на вічну память в історії українського житя, і приходить ся незвичайно жалкувати, що ми так мало знаємо близше про нього і про його культурну роботу в Київі.

З двох писань, присвячених печерському архимандриту — панеґірика, виданого в 1618 р. під варварським титулом: „ВЂзерункь цнотъ превелебного въ БозЂ єго милости господина отца Єлисеа Плетенецкого архімандрита кієвского монастыря печарского” 8), і надгробного слова його наступника Захарії Копистенского 9) ми дістаємо тільки скупі й уривкові звістки, які дуже небогато можемо доповнити з иньших джерел 10). Знаємо, що Єлисей Михайлович Плетенецький був шляхетного роду („зацныхъ и побожныхъ родичовъ был урожоный”), з дрібної шляхетської родини, що носила імя від свого родового гнїзда Плетенич недалеко Золочева, в землї Львівській 11). Рід був нічим не визначний і звів ся в початках XVII в. Будучий архимандрит родив ся коло р. 1550. Він вибрав для себе. духовну карієру. В початках 1590-х років, маючи сорок лїт, став він архимандритом пинського лїщинського монастиря, і в сїм титулї брав участь в православнім соборі берестейськім. Правдоподібно тут звернув він на себе увагу рішучою опозицією унїї, і се три роки пізнїйше (1599) дало йому вибір на печерську архимандрію — одну з найвизначнїйших православних позицій в тім часї, і на соймі 1605 р. православним удало ся добити ся від правительства затвердження його на сїм урядї 12). На сїй позиції пробув він повних двадцять пять лїт, до своєї смерти в 1621 р. Досить довго ми одначе не чуємо й тут нїчого визначного про його дїяльність — крім процесів за монастирські маєтности, та скарги занесеної деякими чернцями на нього і на иньшу монастирську старшину: черцї скаржили ся, що архимандрит і „старші полатники і застолпники” монастирські „не вЂдати где оборочають” значну надвишку доходів монастирських над видатками — „которая бы рачей на потребы монастирскіє яко и чернецкіє оборочати ся мЂла” 13). Можна думати, що вже тодї архимандрит почав щось уймати з видатків на сите і пяне монастирське житє, призначаючи на иньші, культурні потреби, та починав стягати до монастиря людей з лїтературними і науковими інтересами. Але те що ми знаємо докладнїйше з сеї сфери дїяльности Плетенецького, все припадає на середину другого десятилїтя XVII в., коли в Київі раптом прокидаєть ся сильний культурний і просвітний рух, під впливом тих услуг, які віддала релїґійно-національній

справі козачина і обіцяла віддавати в будучности.

Печерський архимандрит купує друкарню, заложену в Стрятині Гедеоном Балабаном в розгарі його боротьби з львівським брацтвом, і потім закинену; перевозить її до Київа, розширює і збільшає — може уживши стрятинського інвентаря тільки за моделї для далеко більшого нового інвентаря. Згаданий панеґірик так описує сей епохальний в київськім житю факт:

Бось воскресилъ друкарню припалую пыломъ

Балабана цнотъ велкихъ речю и тежъ дѢломъ:

Онъ за благословенствомъ отца намъ святого

Удалъ ся до ремесла (могу речи) цното,

Ты зась яко милостникъ церкви збытъ ревнивый,

ХотѢлъ и допялесь то яко не лѢнивый:

По зестю єго з свѢта друкарню вскресити

И презъ выдаваньє книгъ церковь украсити.

Правдоподібно се мало місце десь коло р. 1615 [14]). При кінці 1616 або в 1617 р. вийшла вже перша книжка з нової печерської друкарні — Часословець [15]). Перед нею роспочато монументальне як на ті часи виданнє „Анθологіонъ" (164+1048 сторін in folio), але воно вийшло тільки в р. 1619, а перед ним наборзї видруковано і випущено Часословець, між иньшим „яко да исполънит ся требованіє єже въ училищехъ въ православномъ градѢ КиевѢ и въ прочихъ", — як першу шкільну книжку для київських шкіл. Величезні доходи Печерського монастиря знайшли собі призначеннє. Книга виходила за книгою. За пятнадцять літ від виходу Часословця (1617-1631) печерська друкарня випустила кілька десятків книжок: нам звісно звиш 30 друків, між ними цїлий ряд видань монументальних розмірів і знов таких що були показними результатами праці згромаджених тут лїтературних сил [16]). Се було більше нїж скільки дали всї иньші друкарнї України за весь час від свого заложення і до того часу (1631 року). Для потреб друкарнї Плетенецький заложив фабрику

паперу в монастирській маєтности в Радомишлї, на р. Тетереві „коштромъ немалымъ на подивенє в томъ краю якъ речъ небывалую” [17]). Мусїла бути своя відливарня (ґісерня). Зявляють ся свої ґравери і малярі; уже Анθологіонъ 1617 р. прикрашений 18 образами святих; на сїм полї — ґравюри, ілюстрації — Печерський монастир на довго зайняв позицію єдину не тільки на цїлий український, але і весь східно-словянський світ, як найбільше, майже одиноке огнище церковного малярства, ґраверства, ілюстрації.

Збираєть ся і цїлий ряд лїтературних і наукових сил, що з Печерської лаври роблять ряд теольоґічної академії. Копистенський, оден з членів сього кружка, визначений потім Плетенецьким на „сукцесора” свого на архимандрії, виразно вказує в своїм надгробнім слові Плетенецькому як особливу його заслугу се згромадженнє печерського ученого кружка („людей учоныхъ, от негожъ на тоє мѢсце зведеныхъ”) [18]) і величає його в слові на роковини його смерти як „учоныхъ людей прибѢжище, науки любячихъ промотора и школъ на разныхъ мѢсцахъ зычливого фундатора” [19]). Він „науки намъ такъ познаня разныхъ діалектов як и вырозуменя писма бож. жичилъ и о дидаскалы искусныи старал ся, венцъ и ієрокѵріковь то єсть проповѢдниковъ слова божого церковного приспособлялъ, задержовалъ, вихованє ихъ стану и повинности пристойноє и доволноє давалъ” [20]).

Як першорядні сили сього печерського кружка звісні нам насамперед сам Копистенський, далї Тарасій Земка, Памва Беринда, Лаврентій Зизаній, а в близьких зносинах стояв і перший ректор київської братської школи (потім ігумен Михайлівського монастиря) Йов Борецкий, що теж може не без посередництва Плетенецького опинив ся в Київі.

Копистенського, братанича звісного перемиського владики, [21]) ми стрічаємо в Київі вперше на поч. 1616 р., коли він вписуєть ся до нового братства київського разом з Тарасієм Левковичом Земкою. Над виданнєм печерського Анθологіона він працює в тих лїтах разом з Борецьким і Памвою Бериндою. Крім своїх заслуг, які положив він як наступник Плетенецького на архімандрії печерській і гідний континуатор його культурної роботи, Копистенський прославив себе як визначний богослов, полєміст, історик церковний і проповідник. Монументальна його

„Палинодія или книга обороны католической, святой апостолской всходней церкви и святых патріарховъ” написана з приводу книжки Льва, Кревзя Obrona iednosci cerkiewnei (1618) і закінчена та ухвалена до друку в р. 1621, але не надрукована, зістала ся верхом теольоґічної ерудиції тих часів [22]). Величезний трактат (868 стовпців теперішнього друку) поділяєть ся на дві половини, в першій (частина перша і друга) полємізує автор з католицькою доктріною про прімат папи, друга присвячена історії унії на Руси (частина третя збиває арґументи, буцїм київська митрополія була в унії з Римом перед фльорентийською унією, частина четверта присвячена історії берестейської унії). Чому ся капітальна і для свого часу незвичайно цінна праця зістала ся не виданою, зістаєть ся неясним (досить правдоподібна гадка, що в тих роках, 1622-1627, вважали нетактовним розводити релїґійну полєміку і дражнити противну сторону, добиваючи ся лєґалїзації відновленої православної єрархії). Твором тогож Копистеньского вважаєть ся видрукована без імени автора „Книга о вЂрЂ єдиной св. соборной апостольской церкве" [23]), доповнена перерібка старшого, виленського видання, незвичайно популярна потім особливо в Московщинї. З іменем Копистенського надруковані були тільки дві згадані вище проповіди на похорон і річницю смерти Плетенецького, які рекомендують Копистенського справді як визначного проповідника, і крім того кілька передмов при печерських виданнях тих часів. Копистенський, як показують згадки сих передмов, брав дуже діяльну участь в сих виданнях, як перекладчик, редактор, видавець.

Памва Беринда прославив своє імя своїм словарем — „Лексиконъ словяноросскій и именъ тлъкованіє, тщеніємъ, вЂденіємь же и иждивеніємъ малЂйшаго въ ієромонасЂхь Памвы Берынды, протосуггела θрону ієрусалимского”, вид. 1627 р. В присвяті сеї книжки панам Балабанам поясняє він, що живучи в домі Федора Балабана, фундатора стрятинської друкарні, він тоді вже, за його принукою зачав збирати „реченія и имена словенския”, „аки не у сущу тогда лексикону развЂ любомудра кир Лаврентія Зізаніи”. З сього лексикону Беринда покористував ся сам на початках, а потім не переставав протягом довгих літ доповняти свою збірку, і нарешті перейшовши до Київа — „покликаний до друкарні (печерської) до справлення бесїд на посланія апостольські”, над котрим він працював два роки „нощеденствуя”, він рішив видати вибірку з своєї збірки „в пользу спудеємъ” [24]). Словар сей на довго зістав ся

найбільшим і найповнійшим, і по смерти Беринди передрукований був ще в р. 1653. Крім того, перейшовши в Київ (мабуть таки при тім, як забирано до Печерського монастиря Балабанову друкарню) і ставши тут управителем друкарні (архитипографом) він увесь час, аж до своєї смерти (1632) брав дуже діяльну участь в літературних працях печерського кружка, правлячи рукописи, доглядаючи видань, пишучи до них передмови, і т. ин.

Третім таким дуже діяльним, хоч і меньше замітним участником видавничої печерської колеґії був Тарасій Левкович Земка, ігумен брацького богоявленського монастиря і проповідник печерський, як він підписав себе на передмові Бериндиного лексикона, справщик книг і управитель друкарні, муж учений в мові грецькій, латинській, словянскій і руській, ак величає його в епітафії Кальнофойський [25]). Почавши від перших початків печерських видавництв (ми бачимо його підпис разом з Копистенським на братськім упису 1616 р., як єромонаха, правдоподібно печерського) і до смерти своєї в р. 1632 він зіставав ся діяльним участником печерської видавничої роботи, і Кальнофойський в згаданій епітафії нагадує друкарям — „жили ви ним, поки він жив, і він жив вами”. Бачимо в печерських друках його вірші, передмови, переклади „на малороссійскую бесЂду общую”, й т. ин.

Далї трохи, хоч і в близьких зносинах з сим кружком стояли два иньші визначні діячі:

Лаврентий Зизаній, бувший дідаскал львівської брацької школи, оден з найбільш рухливих і многосторонніх людей свого часу, автор букваря, граматики, словаря, катехізіса, педаґоґ, полєміст, проповідник, перекладчик і редактор, в Київі зявляєть ся десь коло р. 1620, прибувши з сусїднього Корця, де був священиком від р. 1612. В Київі він перекладав Бесїди Златоустого, толковання Андрія Кесарійського на Апокаліпсис; передмови сих видань славять його як „благоговЂйна мужа, словеснЂйша дідаскала и вЂтію, художнаго еллиногреческого языка умЂніє и искусство стежавша”, і поясняють, що переклад Бесїд він вчинив на запрошеннє Плетенецького.

Іван, в чернецтві Йов Борецький, теж бувший дідаскал львівський, з сього кружка найранійше зявляєть ся у Київі: мабуть вже в р. 1611-2 був він тут священиком Воскресенської церкви [26]), а з заснованнєм брацької школи був її першим ректором, потім ігуменом михайлівським і митрополитом, і

через се тільки по части міг брати участь в працях печерського кружка. Кальнофойський в своїй епітафії величає його за честноти християнські й аскетичні, але Косов в „Патерику” підносить иньші прикмети славного митрополита, що був він „в науках свобідних, в знанню мови грецької, латинської, руської ледви чи рівний кому” [27]). З значною правдоподібностю можемо бачити його перо в тій інтересній протестації 1621 р., з якої вище навели ми екскурс про козаків, і „Юстифікації” 1622 р.

Поруч сих виднійших діячів бачимо цілий ряд другорядних літератів, як Олександр Митура, автор згаданого панеґірика Плетенецькому (ВѢзерункъ цнотъ, 1618), брати Памви Беринди Лукаш і Стефан (автор віршів на честь Плетенецького), Філотей Кизаревич Йосиф Кирилович, й ин. Здебільшого були се Галичане — напевно знаємо як Галичан Борецького, Копистенського, Зизанія, братів Бериндів [28]); додати до них ще Кас. Саковича, ректора брацької школи в р. 1620-4, і дешо пізнійшого Кальнофойського. Було се перше „нашествіє Галичан” на Київ, що під покровом і протекцією гетьмана козацького, також Галичанина, заходили ся культурними засобами Західньої України відродити на київськім ґрунті заглушене культурно-національне житє й привернути старій столиці України її давну національну і культурну ролю й значіннє.

Примітки

[1]) Архивъ Ю. З. Р. VII I с. 255.

[2]) Так приймаєть ся звичайно в літературі. Ґенеальоґи одначе не вміють його звязати з звісними князями Курцевичами.

[3]) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 67.

[4]) Архивъ Ю. З. Р. II I с. 124.

[5]) Стороженко О существовавшихъ въ г. КіевѢ римско католическихъ храмахъ (збірник Eranos).

[6]) Сборникъ матеріаловъ о КіевѢ с. 103-4, Лебединцевъ Истор. замѢтки о КіевѢ — Кіев. Старина 1884. X с. 283, Петровъ Истор. топогр. очерки Кіева с. 218-9, Zalęski Jezuici w Polsce IV c. 1440-2, Стороженко ор. с.

[7]) Омилія на роковую память о. Єлисея Плетенецкого с. 50.

[8]) Передруковуєть ся в київських Записках т. 5, проф. Перетцом.

[9]) Казаньє на честномъ погребѢ блаженного мужа и превелебного отца Кvръ Єлисея въ єромонасѢхъ Евфимія Плетенецкого, архимандрита печерского кіевского, преставленного въ року 1624, въ октебру дня 29 презъ ієромонаха Захарію Копистенского тогды нареченого, а тепер милостію божією архимандрита тогоже монастыря печерского кіевского творенное и пропов Ѣданное, Київ, 1625.

[10]) Коротенькі біоґрафії Плетенецького у Голубева Исторія кіев. академіи с. 100, також в його книзї П. Могила т. І с. 165 і далї.

[11]) В львівських актах IV в. (Akta gr. i ziem. т. XIV i XV): Івашко, Федько, Андрій, Филипко, Іван, Стахно, Василь alias Васько, Євфемія Плетенецька. В 1578 р. Іван Плетенецький, син його Каспар (кн. Гал. ґроду № 95). В пописї 1651 р. вже Плетенецьких в Плетевичах нема.

[12]) Акты Ю. З. Р. II ч. 17, пор. т. VI сеї Історії с. 573-4.

[13]) Акты Ю. З. Р. II ч. 28.

[14]) На сїм пунктї вела ся свого часу досить жива полєміка: чи печерська друкарня на ново повстала в тім часї, чи істнувала й давнїйше і тільки була розширена чи відновлена додатком стрятинської. Обидва погляди ведуть свій початок ще з XVIII в., перегляд тої старої лїтератури в статї Голубева О началѢ книгопечатанія в КіевѢ (К. Старина 1882 кн. VI). Строєв, м. Евґеній і потім Максимович і Закревський вияснили досить докладно початок київського друкарства і печерської друкарнї (коло р. 1615). Троцький, Малевич, Гільтебрант в статях своїх, друкованих в 1860-1870 роках, пробували відсунути сей початок назад, навіть в XVI в., але на се досї нема нїяких підстав. Цитований панеґірик Плетенецькому (ВѢзерункъ цнотъ) і друкарські статї при виданнях Часословця 1617 р. і Анθологіона

1619 виясняють початок печерської друкарнї дуже докладно. Арґументи, виставлені оборонцями поглядів про ранїйший початок друкарнї не важні. Критика їх в згаданій статї Голубева і йогож книзї П. Могила, т. I, екскурс на с. 386-412. Новійша полємiка Голубева і Титова (Голубевъ Объяснительные параграфы по исторiи западнорусской церкви (Труды кiев. акад. 1906, XII), Титовъ Разъяснительные параграфы по исторiи западнорусской церкви (ib. 1907, VI), і Голубевъ несколько страницъ изъ новЂйшей исторiи Кiевской Духовной Академiи, 1907), взагалї малоiнтересна, знову висуває пізнїйші згадки печерсьвих актів про лаврські видання перед 1616 р. (особливо акафист успенію 1606 р., згаданий в офіціальній кореспонденції лаври з синодом кінця XVIII в.). Але без близшого обслїдування сих актів трудно надавати їм значіннє супроти катеґоричних звісток 1617-1619 рр.

15) Титулового листа не заховало ся, передмова датована 20 грудня 1616 (Каратаевь с. 340).

16) Див. в прим. 8.

17) Казаньє на погребъ, с. 56.

18) Казаньє с. 26.

19) Омiлiа с. 49.

20) Казаньє с. 31.

21) Голубев в своїм екскурсї про Копистенського (Исторiя кiев. академiи I с. 108 і далї) хибно перетолкував згадку в присвятї Бесїд І. Златоустого, де Захарій Копистенський зветь ся „синовцем” владики Михайла і називає його „сином” владики (с. 114). Потім він сам поправив помилку — П. Могила т. II. Иньша проба біоґрафії у Завитневичъ (як низше).

22) Про неї моноґрафія Завитневита: Палинодiя Зах. Копистенскаго (Варш. 1883), дещо також в статї Ол. Сушка: Причинки до студий над текстом Палїнодиї (Записки львівські т. LIV — тут і про одну пізнїйшу компіляцію оперту на Палїнодиї), і в тійже книжцї Записок замітка д-ра Франка про значіннє назви трактату: значіннє се не ясне, є слово παλινψδία (від ψήδ)

спів у відповідь і παλινοδία (οδός) дорога назад; лекше толкованнє перше. Текст виданий в т. IV Рус. истор. библ., з двох не дуже справних копій, в р. 1878. В деяких копіях разом з Палїнодією містить ся ще „Книга о правдивой єдности православныхъ христіань церкви восточной... черезъ ієром. Захарію Копистенского написано”, але в дуже гіркім станї (див. у Завитневича ор. с.).

23) Про неї Голубева Библіограф. замѢчанія о старопечатныхъ книгахъ — Труды кіев. акад. 1876, II і арх. Леонида ЗамѢтка объ одной старопечатной книгѢ — Чтенія московські 1880, I, Завитневичъ ор. с., Рус. ист. библ. IV прим. 29, Каратаевъ с. 348.

24) Про словник Беринди в загальних оглядах: Житецкій: Очеркъ литерат. исторіи малорусскаго нарѢчія в XVII в. 1889; Буличъ; Очеркъ исторіи языкознанія въ Россіи, 1904; Грінченко: Огляд української лексикоґрафії (Записки львів. т. 66), Огієнко; Огляд українського язикознавства (ів. т. 79).

25) Teraturgema, 1638 (виїмки в Сборнику матеріаловь для ист. Кіева).

26) „Пресвитером храма воскресенія Христова” називає він себе ще в 1617 р. (бувшим очевидно, до переходу на ігуменство Михайлівського монастиря), а Іван священник воскресенський, звісний нам з 1611-2 рр., правдоподібно був таки Борецький.

27) Paterikon, с. 180.

28) До них зачисляють ще львівського клирика Гавриїла Дорофеєвича, але чи справді був він в Київі, не знати.

КИЇВСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В ДРУГІМ І ТРЕТЇМ ДЕСЯТИЛЇТЮ XVII В.: ФУНДАЦІЯ ГАЛЬШКИ ГУЛЕВИЧІВНИ, ЗАСНОВАННЄ КИЇВСЬКОГО БРАЦТВА, БРАЦЬКА ШКОЛА, ХАРАКТЕР НАУКИ В НІЙ, ЖАЛЇ УНІАТІВ НА БРАЦТВО, ПАТР. ТЕОФАН І ДАЛЬШІ УСПІХИ КИЇВСЬКОГО БРАЦТВА.

Рух сей не обмежав ся самим Печерським монастирем, а ширив ся й творив

нові огнища свої. Плетенецький з товаришами, по наведеному вище свідоцтву Копистенського, „науки такъ познаня разныхъ діалектов яки вырозуменя писма святого жичилъ и о дидаскалы искусныи старал ся". Разом з заснованнєм друкарнї в Печерськім монастирі виникає фундація Галшки Гулевичівни, жінки маршалка мозирського Стефана Лозки. Записею своєю з дня 14/X. 1615 р. записує вона на всенародню фундацію — „правовернымъ и благочестивымъ христіаномь народу россійского, въ повѣтехь воєводствъ Кіевского, Волынского и Браславского будучимъ, станомъ духовнымъ и свѣцкимъ, инокомъ, священникомъ и діакономъ чину мнишеского и чину мирского, также освѣцонымъ княжатомъ, велможнымъ паномъ шляхте и якогожъ колвекъ иного заволаня и стану людемъ россійскимъ, єднакъ тымъ тылко которыє въ православной благочестивой церкви всходней набоженства греческого вѣре, в послушенстве, тежъ благословенстве св. патріарха константинопольского неодменне трваютъ и трвати будуть", свій двір в Київі — „добра свои власныє дедичныє, правъ и волностій шляхецкихъ будучіє" (подробиця дуже важна в ті часи, бо тільки засновані на шляхетських ґрунтах православні церкви і монастирі не підпадали, як показало ся з тодїшнїх процесів, правительственним репресіям). На сих добрах мають стати ріжні релїґійні й просвітні інституції — вони дають ся „на монастырь, ставропигионъ, такъ же тежъ и на школу детемъ такъ шляхетскимь яко и местскимъ, и на иный способъ богоугодного житія, который бы служилъ ку збавеню христіанскому и ку выконаню милосердныхъ учинковъ, а при томъ и на гостинницу странныковъ духовныхъ, вѣры церкви всходнеє будучимъ". І для безпечнїйшого здійснення тих плянів, заявляє фундаторка, що вона вже „зараз в той двір впровадила і в проважує благовірного священоінока (печерського священика) отця Ісаю Купинського й инших черців, як також і школу" [1]).

Се були тимчасові держателї, але слїдом зявив ся і властивий господар, для котрого призначав ся сей двір „з вільностями і правами шляхетськими". Було ним брацтво, запроєктоване вже перед тим, але ще не завязане формально — правдоподібно чекаючи для нього благословення від царгородського патріарха, по котре післали ініціатори брацтва. В останнїх днях 1615 року було воно вже завязане: маємо його „упис" (фундаційний акт), але в пізнїйшій копії, без дати, і тільки з деякими з підписей; оден з меньшої братії „во иноцехъ Захарія Копистенский исповѣдникъ" підписав

ся під ним з датою 4/I. 1616 — се дає дату „упису” [2]).

Брацтво завязувало ся „ведле порядку прав братствомъ отъ св. патріарховъ наданыхъ” — брацтва львівського, виленського, могилївського й иньших. Метою своєю ставило воно „утѢшеніе и утвержденіє въ благочестіи нашому россійскому роду — сыномъ всходнего православія, обывателемъ воєводства кієвского, такъ духовного вшелякого яко и свѢтского: шляхетского стану и всеє речи-посполитоє местекое [3]) и всѢмъ христоименитымъ людемъ, на выконаньє христіанскихь милосердныхъ учинковъ такъ духовныхъ (въ размноженью и въкорененью христіанскихь добродѢтелей, честного иноческого житія, въ подаванью наукъ учтивыхъ и въ цвиченью дѢтей народу христіанского — отколя хвала всемогущого Бога на земли множит ся, потѢха родичамъ изъ сыновъ наказанныхъ ростетъ, речи посполитои оборона и оздоба предивная фундуєт ся и цвѢтетъ) — яко и тѢлесныхъ (въ обороненью вдовъ и сиротъ и въ поратованью всякихъ людей упадлыхъ)”.

До брацтва вписало ся „безчисленно” ріжного народу з місцевого духовенства (перед усім з того печерського кружка, що безсумнївно був і властивим, головним ініціатором заснования брацтва) і світських людей — міщанства, шляхти. А що було найбільше знаменним — вписав ся і гетьман Сагайдачний з усім військом козацьким, приймаючи тим чином брацтво під спеціальну свою опіку і присвоюючи собі тим способом формальне право всюди і все виступати його офіціальним заступником і протектором. На жаль не знаємо близшої дати сього важного факту: згадує про нього Сакович в своїх віршах на похорони Сагайдачного, що він

При церкви братской честно въ КієвѢ похованъ,

Въ котороє ся братство зо всѢмъ войскомъ вписалъ

И на него ялмужну значную одказалъ [4]).

Що се було одначе не під час передсмертних розпоряджень, а далеко ранійше, перед актом 1620 р. — в сїм не може бути сумнїву.

Брацтво се злучило ся з фундацією Гулевичівни і заснованим на її ґрунті монастирем Богоявлення, що став патрональним брацьким монастирем. При нїм зараз же засновано брацьку школу. Першим ректором її був Борецький. З лїта 1617 р. маємо його поквітованнє, дане ним у Львові львівським братчикам за забрані у них „книжки грамматіки грецкіє друка лвовского", себ то за брацький Адельфотес [5]). Борецький, що називає себе тут „ректором школы братскоє въ Кієве", правдоподібно умисно на те їздив до Львова на вакаціях, щоб зробити запас всього потрібного для нової школи. По нїм був на сїм урядї здаєть ся Мелетий Смотрицький, до свого посвящення на архієпископа полоцкого [6]), а в рр. 1620-4 Калїкст (в чернецтві Касіан) Сакович, Галичанин, син протопопа з Потилича, вихованець замойської академії й краківського унїверситету чоловік здібний, дотепний, але слабо характерний (перейшовши потім до люблинської школи, він перейшов на унію, пізнїйше на латинство, і став одним з найбільш зїдливих критиків і унії й православя) [7]). З його часів маємо перше testimonium diligentiae брацької школи, звісні вже нам „вірші на погреб Сагайдачного", рецитовані учениками брацької школи, але зложені не ними, а самим Саковичем [8]). Імена учеників подані при рецитованих ними роздїлах віршів, і мають певний інтерес; се Стефан Почаский, Петр Созонович Балика, Іван Сакович, Феофилакт Іванович бурмистрович київський, Іван Тарнавський протопопович київський, Федор Скаревський, Леонтий Балика бурмистрович, Єремія Ставровецький, Іван Стецький, Микола Отрешкович, Іван Козарин, Іван Пелчицький, Євтихий Самуілович, Матвій Кирилович, Григорий Кондратович, Димитр Кривкович, Лукаш Беринда, Георгій Воронич, Карп Михайлович, Семен Шульга. Імена сї характеризують брацьку школу як міщанську і духовну колєґію (свояки звісних нам київських і иньших лїтератів — Беринди, Саковичі, Ставровецькі, і дїти священників), але й не без шляхтичів тут також (Вороничі, Коварин, Скаржевский й ин).

Вірші служать ілюстрацією того напряму, в якім ішла наука шкільна в сфері лїтературній. Вони мають характер вповнї схолястичний, перетяжені ремінїсценціями псевдо клясичної ерудиції [9]), стоять вповнї, і в стилю і в мові, під впливами польсько-латинської школи, вихованцем котрої був Сакович; але заразом перейняті дуже сильним козацьким патріотизмом, — не тільки з огляду на свого героя і на військо запорожське (тому що йому сї

вірші присвячені), але даючи вираз тим тїсним звязкам, які лучили київське братство з козацькими кругами. Тут читаємо напр:

О запорозком войску кто писма читаєтъ,

Тотъ имъ мензство и славу хоть не радъ признаєтъ,

Бо завше въ немъ такіє рыцери бывали,

Што менжне непріателей ойчистыхъ бивали.

И жадноє рыцерство въ насъ не єсть такъ славно,

Як Запорозкоє, и непріателюмъ страшно.

За ректорства Борецького школа мала мабуть сильнїйше виражений „грецько-словянський” характер, в стилю львівської брацької школи. Взагалї київська школа мусїла бути орґанїзована на взірець львівської і йти її слїдами: ми бачили, що на чолї сього освітного руху стояли головно галицькі, львівські сили, і саме братство орґанїзувало ся на взірець львівського перед усїм. Загальний характер брацької науки патр. Теофан означає називаючи її в своїй ставропіґіальній грамотї „школою наукъ еллино-словенского и латино-польского писма”, а її мету ставить в дусї того часу „въ цвѢченю побожного живота, въ подаванью наукъ належныхъ, где вызнаня вѢры непорушно и догматъ св. вселенскими седми соборами церкви восточной уставленыхъ неотменне хотящим ся учити, а звлаща младенческому уму наука презъ учителей тоєжъ церкви щире показована и вливана быти маєть” 10).

Взагалї дуже скоро по своїм заснованню братство, чуючи над собою протекцію православної шляхти, місцевого маґістрату, а найбільше — козацької сили, а розпоряддаючи й значними культурними силами, які містив у собі київський світ 1615-1620-х рр., почуло само себе й дало почути своїм противникам як не аби яку силу. Митрополит Рутский, в своїм меморіалї про способи заведення унїї в Київі найбільшою перепоною для росповсюднення унїї вважав се „нове братство, засноване схизматиками три року тому, без королївського привилею, — там вони мають свої збори й наради, а наслїдком їх було зараз се, що по перше — утоплено митрополичого офіціала, потім слугу що збирав податок зловлено з грошима, виведено в дикі степи і приковано до гармати, а тепер схоплено

також і уніатського попа — а він тільки оден тут і був, і незнати де його поділи; трудно думати про щось добре, коли не буде скасоване се брацтво, а скасувати його можна або властю воєводи, або позвом до задворного королївського суду" [11]).

Але нї київський воєвода, нї сам митрополит не відважив ся піднести на нього рук, і брацтво, а з ним і київська православна суспільність все вище підносили голову. Гостина патр. Теофана в 1620 р. і поставленнє православних владиків піднесло ще вище престіж брацтва. Незнаючи, чим скінчить ся вся отся справа, київські монастирі, взагалї духовні круги пильнували як меньше себе звязувати з сим сміливим вчинком. Його взяло на себе брацтво з одного боку, і його протектори — козаки з другого. Патріарх заїхав до брацького „странноприїмного двору" і тут мешкав увесь час; в брацкій монастирській церкві посвячено на митрополита бувшого ректора брацького Йова Борецького, а другого, тодїшнього ректора — Мелетия Смотрицького — на другу зряду єрархічну позицію, на архіепископію полоцьку. Брацтво при тім одержало від Теофана (уповажненого до сього патріархом царгородським) права ставропігії для свого монастиря і для иньших своїх інституцій; як він пише в своїй грамотї: „на знак бытности нашей в мѢстѢ КіевѢ на кґрунте братскомъ, при церкви святыхъ Богоявленій и БлаговѢщенія, кресть водружаємъ и ставропигіонъ патріаршескоє достойно быти судивше, благословляємъ, котороє жадной духовной — митрополічей, архіепископской, епископской ани жадной иной въ духовномъ исправленіи зверхности, судови и благословенству николи подлѢгати не маєть и не будеть повинно вѢчными часы окромъ самои патріаршескои константинопольскои вселенскои столицы" [12]). Рядом грамот Теофан затвердив і благословив брацтво, крім сього „братства старѢйшого" заснувавши при нїм іще „братство младенческоє", що мало бути зложене з молодїжи, правдоподібно з учеників брацької школи, на взір учениччих „содалїцій" в католицьких, особливо єзуїтських школах; потвердив і благословив брацьку школу й иньші інституції — той „странопріимный дворъ", де він сам „по силѢ дарованія божія отъ обывателей мѢста гощоный страннолюбнѢ" перепочивав; похвалив їх орґанїзацію і поручив на будуще, відїзжаючи, „пребывати въ немъ богобоязненно со всяцѢмъ усердієм", в любови й згодї [13]).

Київ по довгім упадку свого церковного житя знов став церковною

столицею, резіденцією митрополита, що більше — столицею всього майже православного епископату, на всї українські (або й білоруські) землї, на довший час, поки православні владики, непевні своєї безпечности, за ліпше вважали не потикати ся в свої епархії та далї зіставати ся під покровом козацької протекції в київських і сусїднїх монастирях. Ставав найпершим і найважнїйшим культурним огнищем на всї українські й білоруські землї, куди з ріжних кінців і країв скликали ся й збігали ся культурні, наукові, просвітні сили, борцї за подвигненнє свого народу, певні безпечного захисту, доброго прийнятя, а навіть — і достатку, коли не карієри. З глухого пограничного кута, непривітного й трівожного форпоста перетворяв ся він в національну столицю, заразом — в боєвий табор відродженого українства, готового до боротьби, до реваншу, до здобування утрачених позицій.

В першій лінії таким боєвим настроєм перейняте було се київське брацтво. „Что єсть єже въ нашей земли братство православныхъ? — писали в 1625 р. київські братчики московському думному дяку (державному секретареви) Ґрамотїну, просячи підмоги з Москви на будову брацької церкви, і так поясняли значіннє і завдання своєї орґанїзації: „Братство нарицаєть ся, єгда христіане православныи живуще посредѢ иновѢрныхъ, посредѢ Ляховъ, унѢятовъ и проклятыхъ єретиковъ и хотяще отъ нихъ отлучити ся и съ ними ничтоже смѢстно имѢти, сами со собою любовно совокупляють ся, имена свои во єдино списують и братіами нарицають ся, — се же да твердѢє и скорѢє противовѢрныхъ отразити возмогуть” [14]).

Ріжні надання на брацтво і закупна ґрунтів за значні цїни, роблені ним в 1620-х роках, [15]) вказують на зріст його матеріальних засобів. В 1625 р. воно закінчило будову нової брацької церкви [16]). А три роки пізнїйше король Жиґимонт, що без сумнїву добре тямив впливи й значіннє сього схизматицького гнїзда, був змушенний, на прошеннє православної шляхти київської, видати грамоту, де „заднїм числом” позволяв фундувати на ґрунтах Гулевичівни „братство милосердія водле рекгулы св. Василія”, то значить монастир, при нїм церкву й шпиталь „для людей убогихъ, старыхъ и уломныхъ, такъ духовныхъ, яко и свѢцкихъ, и людей рыцерскихъ, на послугахъ нашихъ и рѢчипосполитоє отъ непріятелей нашихъ въ разныхъ битвахъ покалѢчоныхъ” [17]). Про школу поки що промовчано, але се не перешкоджало їй істнувати й функціонувати далї.

Примітки

[1]) Запись друкована в Памятниках київ. комісії II ч. 1 і з иньшої копії у Голубева Исторія кіев. акад. дод. 2.

[2]) Друкований в Памятн. кіев. ком. II ч. 2 і з иньшої копії у Голубева Ист. кіев. ак. дод. ч. 1. Перші підписи під уписом належать пізнійшому часу, аж до підписи Копистенського.

[3]) Київської міської „річипосполитої", себто київського міщанства.

[4]) Пор. реляцію Рутского у Гарасевича с. 250.

[5]) П. Могила I дод. 34.

[6]) Смотрицького і Саковича називає як своїх попередників на ректорстві брацької школи Сильвестр Косів (Exegesis, виїмки у Голубева Исторія кіев. акад. I дод. с. 83). Ґолубєв думає, що Смотрицький був її ректором в рр. 1626-8 по повороті зі Сходу, а в рр. 1618-1620 ректорствував Борецький (с. 217) але се меньш правдоподібно, особливо з огляду на те що по повороті Смотрицького зі Сходу брацтва стояли в досить напружених відносинах до нього, за те що він вистарав ся у патріархів грамоту на скасованнє їх ставропіґіальних прав, і в уніатських замислах скоро почали його підозрівати (пор. про се у Харламповича с. 394-5).

[7]) Біоґрафічні відомости про нього зібрані у Голубева Ист. кіев. акад. с. 214-6 і Харламповича с. 402-4.

[8]) Кінцева апострофа „до чителника" просить: „автора вЂршевъ тыхъ ласкаве споминай".

[9]) Див. в т. VI с. 452.

[10]) Голубевъ Ист. кіев. ак. дод. 3.

[11]) Друкований в Основі, 1861, кн. VIII, с. 75 (з хибною датою 1626 р.).

[12]) Грамота у Голубева дод. 4.

[13]) Друковані в Памятниках кіев. ком. II ч. 3-5 і у Голубева дод. 3-5.

[14]) Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 221.

[15]) Вони вичислені у Голубева Ист. Кіев. акад. с. 167-9.

[16]) Ibid.

[17]) Памятники кіев. ком. II ч. 7.

КИЇВСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В ДРУГІМ І ТРЕТЇМ ДЕСЯТИЛЇТЮ XVII В.: ПЕВНІ ДІСОНАНСИ В КИЇВСЬКИХ ВІДНОСИНАХ, ПЛЯНИ П. МОГИЛИ, ЗАСНОВАННЄ ПЕЧЕРСЬКОЇ КОЛЄҐІЇ П. МОГИЛИ, ЇЇ ПЕРШИЙ MUNUS MINERVAE, ОПОЗИЦІЯ МОГИЛИНІЙ КОЛЄҐІЇ, ПРИЛУЧЕННЄ МОГИЛИНОЇ ФУНДАЦІЇ ДО БРАЦТВА, КОНЦЕНТРАЦІЯ КИЇВСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ СИЛ ПІД РУКОЮ МОГИЛИ. НОВЕ ЗНАЧІННЄ КИЇВА ЯК КУЛЬТУРНОГО ЦЕНТРА УКРАЇНИ Й БІЛОРУСИ.

В другій половині 1620-х років можна помітити між ріжними ґрупами сього відродженого православного Київа певну конкуренцію, певне напруженнє, яке одначе скоро вигладжуєть ся під натиском суспільности, і знову таки в першій лїнії — козачини. Відроджена православна єрархія не зразу вміла собі дати раду в тих відносинах, які в православній церкві уложили ся за попередні часи безвладичного житя, з широкою автономією монастирів і брацтв, що виробила ся супроти дезерції владиків і була санкціонована патріаршими ставропіґіальними грамотами. Різким виразом сього була місія Смотрицького на Сході (1624-5), яка принесла патріаршу грамоту, що касувала автономію ставропіґіальних церков, брацтв і монастирів і віддавала їх під власть епископську [1]). Я верну ся ще потім до сього епізоду, тут тільки зазначую, що сї заходи, як і певна тенденція до

компромісу з католицько-уніатськими кругами, виявлена відродженою єрархією в інтересах леґалізації своєї, — поставили православний епископат, згромаджений в Київі, в досить напружені відносини і до братства, і до печерського кружка. З другого боку новий архимандрит печерський, наступник Копистенського (від р. 1627), енерґічний і амбітний молодий „воєводич земель молдавських", Петро Могила також проявив певну охоту до конкуренції з брацькими кругами.

Чи невдоволений характером і напрямом брацької школи, чи просто бажаючи мати свою власну школу, Могила заходить ся коло заснования своєї власної колеґії при Печерськім монастирі, і не вважаючи на невдоволеннє і опозицію, яку сї пляни викликали в київських кругах і навіть серед братиї самого Печерського монастиря, здійсняє сей плян. По словам пізнїйшого вихованця могилянської колеґії, він незадовго по своїм посвященню на печерського архимандрита, „післав від усеї капитули київської до патріарха до Царгороду і дістав від нього благословеннє на те, щоб завести в Київі латинські й польські школи і насамперед вибравши відповідних монахів, вислав їх в ріжні краї для науки" [2]). Опозиція печерських монахів, які не радо дивили ся на нове обтяженнє печерського буджету, була зломлена суворо; сучасник, київський шляхтич Єрлич оповідав, що коли монахи шпитального монастиря св. Трійцї, призначеного Могилою на нову школу, спротивили ся плянам архимандрита, Могила скинув ігумена з посади, забрав у нього гроші, всадив у вязницю і казав бити, так що той потім скоро й умер [3]). Митр. Борецький, що також здаєть ся дав певний вираз тому суперництву, підтримуючи своїми засобами і протекцією [4]) друкарню під управою Спиридона Соболя, що робила конкуренцію друкарнї печерській і випустила в рр. 1628-9 ряд видань [5]), — даремно силкував ся вплинути на Могилу, щоб не робив конкуренцію братству. В своїм тестаменті, визначаючи Могилу екзекутором (душеприказчиком) і заповідаючи йому свою колєкцію грецьких і латинських книг, заразом клав він йому на серце „за наперший и церкве божой и всему православному народови россійскому потребнЂйший пунктъ", „абы школы въ братствЂ києвскомъ для цвиченя дЂтокъ хрестиянскихъ, а не гдЂ индей фундованы были, — подъ неблагословеніємъ приказую" [6]). Але Могила держав ся свого.

По наукові і просвітні засоби для своєї школи звернув ся він тудиж, звідки

черпали культурні сили орґанїзатори печерського кружка і брацької школи. Лїтом 1631 р. Могила зявляєть ся у Львові і дня 15/VI дає тут таку декларацію. „Я Петро Могила, з божої ласки архимандрит київський печерський, бачучи в православній церкві велику утрату в душах людських через неосвіченість духовних і неученнє молодїжи, за ласкою і помічю божою і за власною волею моєю, бажаючи запобігти такій великій утратї й хотячи позискати заблудших від православія, рішив фундувати школи на те, аби молодїж у всякій побожности, в обичаях добрих, в науках свобідних була виховувана (цвичена), а то не на якусь користь, або славу мою, а тільки на славу і честь живоначальної Тройцї, на користь і потїху правовірного роду. На те дїло боже зібрав я до себе братию, бажаючи, аби вона була належна, на певних правилах, до тої святої справи, Їй маю я дати слушне удержаннє як на поживу і одежу так і на иньші потреби з свого власнаго кошту на вічні часи, на певне число осіб, відповідно до фундушу, аби вони без перепони відправляли дїло боже. Одначе поки мене благодать божа потримає на тім світї, я всїляко і у всїм маю бути їм опікуном і промотором, наскільки будуть позволяти минї мої здібности і занятя архимандричі і на скільки буде того вимагати їх потреба в служенню душам людським. І аби поспіх без проволоки був у тім дїлї божім, і аби братия, закликана до того, збирала ся на те без усякої вимівки, я тепер тим які при минї пробувають, честним отцям і братиї: єромонаху Ісаії Трофиміусу і монаху Сильвестру Косову, і тим що потім зберуть ся до них, обіцяю з усього серця мого перед Господом Богом, що я все написане в моїм фундуші, їм мною наданім, без проволоки і утиску буду приводити в дійсність в Київі, в монастирі Печерськім, або де я й вони вважатимемо за потрібне. А той фундуш в формі правній, вповні певній маю їм подати як найскорше, але не більше в кождім разї як дванадцять місяців будуть вони чекати сповнення тої моєї обіцянки. А все те аби було певнїйше, я добровільно обіцяю се в храмі Успенія у Львові, перед хрестом господнїм. А коли б зійшов я зі світу не скінчивши тої справи божої, маю забезпечити те тестаментом і за опікунів до сповнення його без всякого нарушення моєї волї маю взяти людей честних і сильних" [7]).

З осени того року зібрані Могилою професорські сили розпочали науку в орґанїзованій ним лаврській школї. На чолї стояли згадані в наведеній декларації львівські професори Ісаія Трофимович Козловський і Сильвестр Косів, вихованцї люблинської колеґії й замойської академії; перший став

ректором, другий префектом лаврської школи. З иньших професорів знаємо ще Софронія Почаського, „риторики профессора", вихованця київської брацької школи. Школа була поведена, в противність брацькій, близше до типу колеґій єзуітських, з перевагою латинського характеру — се була, очевидно, провідна ідея Могили: що з огляду на практичні потреби сучасного українського житя школа повинна дати перевагу елєменту латинсько-польському над грецько-словянським [8]).

Але не занедбувано і „рущини". Доказом того мав послужити виданий першого ж курсу, як свідоцтво успіхів нової школи, панеґірик фундатору школи Петру Могилї. Він носить, нївроку, довгенький титул; „Ευχαριστηριον албо вдячность, ясне превелебнѢйшему въ ХристѢ єго милости господину отцу кvръ Петру МогилѢ, воєводичу земель Молдавскихъ, великому архимандритови святои великои лавры чудотворнои печерскои кієвскои, вѢры православнои въ церкви святой восточной промоторови побожному и несмертельнои славы годному оборонци одъ спудеовъ гимназіумъ єго милости зъ школы реторіки за гойныи добродѢйства собѢ и церкви православной въ фундованю школъ показанныи при вѢншованю святъ хвалебныхъ въскресенія Христа Спасителя міру повинне а упрейме отданая (з друкарни того монастира Печерск. Кієвск. року 1632 мѢсяца марта 29 дня)". Містить окрім присвятної передмови професора С. Почаського, ряд віршів, де описують ся поодинокі науки нової школи (звичайне trivium і quadrivium) під загальним титулом: „Геликонъ", а потім, в другій части (Парнас) — поодинокі музи і ним присвячені науки; все се з панеґіричними притоками до особи фундатора. При кождім віршу знаходимо ймення учеників — що деклямували, а може й укладали, під проводом свого професора сї вірші: Стефан Стрибиль, Григорій Трипольський, Олександр Олекшич, Самуіл Мужиловський, Андрій Черховський. Вас. Климович, Вас. Каменицький, Мих. Полубенський, Мартин Сурин, Фил. Миклашевський, Іван Заруцький, Вас. Сущанський-Проскура, Филон Ільковський, Стеф. Колчицький, Максим Кресловський, Федор Сусло, Вас. Чудновець, Вас. Устрицький, Георгій Негребецький, Евтихій Соболь, Стеф. Трипольський, Трофим Онушкевич, Єремія Войсяцький [9]). Бачимо тут імена й родовитої місцевої шляхти, котру видко умів притягнути своїм престіжом печерський воєводич.

Але сей primum munus Minervae (перший дарунок Мінерви), говорячи стилєм її професорів, був і останнєю памяткою нової школи. Над нею вже гучала буря, і завзятий воєводич, що не побояв ся неблагословенства свого приятеля митрополита, мусів зложити зброю перед невдоволеннєм, яке піднїмало ся против його фундації серед київської людности, і особливо — серед всевластної козачини. „Від неучених попів и козаків велике було негодованнє", пише цитований вже вихованець брацької школи — „на што латинскоє и польськоє училище заводите, чего у насъ дотуду не бывало, и спасались!" „Хотїли були самого Петра Могилу и учителїв на смерть побити: ледво їх умовили" [10]). Те ж більше меньше оповідає в своїм хитрословнім Exegesis-ї префект лаврської школи Косів. Згадавши про ті пляни, з якими фундувала ся та школа — „аби ми преславному народови нашому, вирісши серед нього, могли дати світ Апольона", він каже: „Але скоро тільки ми з й. м. отцем Петром Могилою завитали до тебе, вікопомний Київе, і пожираючи очима твої сотнї святих і твої неосяжні вали, стали приладжувати перший дарунок Мінерви, — зараз пішли про нас розсївати в слухах людських такі поголоски, що ми унїати, що ми неправославні. Які з того перуни які громи і тріскавиці почали шибати на нас, того язик атраментовий не подужає анатомізувати! Був уже час, що ми, висповідавши ся, тільки того й чекали, коли нами схочуть начиняти животи днїпрових осетрів, або поки одного огнем, другого мечем не пішлють на той світ" [11]).

Можемо здогадувати ся, що сими злобними аґітаторами були не тільки „неучені попи"' та монахи печерські або брацькі, але в нїй були винні й деякі інтелїґентнїйші елєменти; Косів скромно не шукає їх, пишучи по довершенім компромісї. Як би там не було, коли удало ся рушити козачину против нових фасонів печерських, справа була рішена: печерський воєводич мусів піти на капітуляцію. Ще зимою 1631/2 р. прийшло до порозуміння в сїй справі між ним і брацтвом. З дня 30.XII маємо вже формальний акт у сїй справі. Шляхтичі київські й иньші братчики київського брацтва освідчають, що вони бажаючи мати школи при своїм брацтві, упросили П. Могилу перенести фундовану ним школу до брацтва і тут її фундувати, а брацтво натомість признає його на весь час його житя старшим братчиком, опікуном і дозорцею свого брацтва, з тим, що виборні „старости" брацтва у завіданню справами його нї в чім не будуть противити ся радї й волї Могили, а в усїм будуть його слухати [12]). Під сим актом

підписалося тридцять київських шляхтичів — цікавий реєстр православних шляхетських родів, що тримали ся своєї національности — хоч переважно підписували ся вже по польськи (Филон Воронич, Богдан Солтан, Юр. Голуб, Кришт. Муховецький, Федір Сущанський-Проскура, Юр. Лясота, Стан. Третяк, Филон Стрибіль чашник київ., Семен Павша, Фед. і Парфен Трипольські, Ост. Виговський, Іван Струсевич коморник київ., Андрій Литинський, Олександр Велавицький, Юр. Мощаницький, Сам. Некрашевич, Вас. Домбровський, Дан. Пашинський, Дан. Грудницький, Мик. Сусло, Сам. Сокор [13]), Федір Виговський, Іван Невмержицький, Стефан Мшанський, Як. Черховський, Купріан Левковський, Самуель Володкович, Марко Трипольський, Александр Олекшій [14]). Крім того потвердили осібними своїми грамотами сю згоду київські владики (митрополит з двома епископами іменем всього духовенства) і військо козацьке [15]).

З сих грамот довідуємо ся, що злучити Могилину фундацію з брацтвом просило не тільки брацтво і духовенство, але также і військо запорозьке — гетьман і все рицерство, вважаючи се „речь быти святобливую и всей церкви православной велице потребную и пожитечную". Як члени брацтва, „гетман, асаулове, полковникове и все війско є. к. м. запорожскоє" дало свою згоду на признаннє Могилї прав „доживотного дозорцы, опекуна и оборонцы" брацтва і поручили київському атаману і всїм товаришам мати його в усякій опіці. „Яко завше зъ предковъ своихъ войско запорожскоє звикло чинити стараніє о добримъ и пожитечнимъ церкви божой, не мней и теперь въ томъ не уставаючи, звлаща видячи знать зезволеньє Духа Святого, тудежъ згодноє застановеньє всего народу нашего российского, духовного и свѢцкого — ихъ милости пановъ шляхты яко и посполитства, абы науки або цвиченя въ писмѢ святомъ ку подпоре благочестія нашего при церкви брацкой св. Богоявленіи были за старанемъ, коштомъ и накладомъ в Бози превелебнаго отца є. м. П. Могили, — теды и мы видечи барзо речь слушную и церквомъ божіимъ пожитечную, — тоєюжъ милостю братерскою обовязанныє будучи, зезволяємъ и на то припадаємъ, и при той церкви братской яко и при школѢ новозаложеной и при шпиталѢ до ней належачомъ обовязуємъ стоять и опоновать до горлъ своихъ" [16]).

Без сумнїву, становище, зайняте в сїй справі військом Запорозьким, головно й рішило її для Могили. Козачина не тільки чула за собою обовязки, але й

права супроти того церковного і національного житя, взятого нею під свою оборону й опіку, й не жалуючи своїх услуг, коли треба було нагнати відповідного холоду на якого небудь „неприятеля віри святої", диктувала свої бажання також і самій православній суспільности, і єрархії православній, яка завдячала їй своє істнованнє. Робила се в справах церковної політики, в дражливій справі компромісу православних з уніатами, що займала українську суспільність, і особливо київські круги в тих часах, — і так само, як бачимо, в питаннях освітних, в орґанїзації школи, в характері шкільної науки. Козацькі верхи зовсїм не хотіли зіставати ся пасивними і індіферентними свідками сих спорів і ріжниць, які займали сучасну київську суспільність.

Але характер, енерґія, здібности, проявлені молодим печерським архимандритом в сїм шкільнім інцидентї, очевидно, були відповідно оцінені і в київських інтеліґентських сферах, і в козацьких кругах. Капітуляція була зроблена з честю для нього: за цїну перенесення фундації до брацтва він здобував ролю його старшини, і енерґічний, повний ініціативи й амбіції характер Могили давав ґарантію, що в його руках сї права старшого братчика не будуть порожнїм почестним титулом. А коли рік пізнїйше Могилї дістала ся митрополича мітра при живім митрополитї Ісайї Копинськім, ся комбінація не викликала нїякого живійшого протесту з боку козачини, так само як і з боку київських інтеліґентських кругів, не вважаючи на те що Ісайя, чоловік напряму консервативного, старовірського, більш підходив під симпатиї козацьких кругів, ворожо настроєних до всього, що пахло релїґійним компромісом. І ся обставина, і неканонїчне поставленнє Могили було прийняте мовчазною згодою, очевидно, не тільки з мотивів опортунїстичних, але і з огляду на особисті прикмети сього офіціального кандидата.

Комбінація ся відкривала дуже важні перспективи спеціально для київських кругів, заінтересованих успіхами культурного, національного руху. Всї три центри, всї три найважнїйші позиції — Печерська лавра, брацтво, митрополія, між якими було зазначило ся певне напруженнє, певна небажана дізгармонїя, суперництво, тепер сходили ся в одних руках — енерґічного й здібного печерського архимандрита, і він мав спромогу ті матеріальні і моральні засоби й сили, які давало йому довірє суспільности, і престіж єрархічного голови, і лїтературні та наукові здібности київських лїтератів, і услуги друкарського верстату сконцентрувати і пляново

використати на здійсненнє своїх освітних і релїґійно-національних плянів. Церковні й культурно-освітні інституції київські на кільканадцять літ злили ся в одну велику, могутну інституцію, кермовану сильною рукою Могили, що кладе глубокий слїд своєї індівідуальности на всїм характері культурно-релїґійного київського житя сих часів, а навіть на культурнім житю цїлої України, завдяки тому центральному, першорядному значінню, яке здобуває собі Київ для цїлої України (й Білоруси по части) з другим і третїм десятилїтєм.

Повний упадок Острозької академії, значний уже в другім десятилїтю, завершуєть ся по смерти Януша Острозького († 1620). Ослабленнє культурного житя замітне і у Львові, де братчики, заняті будовою і прикрашеннєм церкви, меньше дбали про школу, так що стягали на себе докори патріарха. Виленське братцво переживало також чорну годину; про иньші поменьші центри анї говорити. Вороги українського національного руху злорадно вказували на упадок старших огнищ національного руху. „Всї ваші заходи коло освіти не приводять до нїчого", писав православним Смотрицький по своїм переходї на унїю, з кінцем 1620-х років; „лихі були ваші школи давнїйше, а тепер ще гірші. Де школа острозька, львівська, берестейська, й иньші? А виленська? Багато на неї видано кошту, а користи небагато: от уже скільки лїт з неї як з каменя — анї огня анї води! Дїти в ваших школах тільки й мають ту користь, що з телят стають волами" [17]). Супроти того Київ стає безсумнївним центром для всього православного світу Польщі й Литви, стягає до себе сили з усїх кінців його, і його культурно-національне житє, з його ясними й темними сторонами, в третїм, четвертім, пятім десятилїтю XVII віка здобуває незвичайне значіннє для цїлої України й Білоруси.

Примітки

[1]) П. Могила I дод. 66.

[2]) Лист Гавриїла Домецького в Прибавленіях къ твореніємъ св. отцовъ 1846, VI с. 37.

[3]) Latopisiec I c. 58-9. Костомаров підозрівав справедливість сеї звістки (Рус. исторія въ жизнеописаніяхь II [3] с. 79), але иньші, документальні звістки промовляють за тим, що тут основа реальна (Евгенія Описаніе Кіево-печ. лавры дод. 5-7, пор. Голубева П. Могила I с. 332-4). Єрлич сам жив в Печерськім монастирі і очевидно переказує печерську традицію про суворого архимандрита.

[4]) В дворѢ Іова Борецкого митрополита — значить ся на Лїмонарі 1628 р., друкарнї Соболя.

[5]) Каратаевъ під. рр. 1628-9.

[6]) Тестамент в Пам. кіев. ком. II ч. 8.

[7]) Пам. кіев. ком. II ч. 9.

[8]) Косів в своїм Екзеґезісї — апольоґїї нової школи, як її характеристичну прикмету підносить, що нові професори palladyiskie kunszty, w akademiach katolickich idaeowane, na dowcipach ruskich solidius aniżeli przed nami bedący latina lingua florizować zaczęli (Ист. кіев. ак. дод. 12).

[9]) Передруковано в додатках Ист. кіев. акад. Голубева ч. 8.

[10]) Г. Домецький, як вище.

[11]) Ист. кіев. ак. I дод. с. 8а.

[12]) Пам. Кіев. ком. II ч. 10.

[13]) Сї підписали ся по польськи. Останнї два ймення мабуть не шляхтичів. Mikołay Troianicki і по нїм Mikołay Tuczanicki — мабуть дублєт; Susło видавцї читають замість Susta (акт маємо в копії XVIII в).

[14]) Сї підписали ся по руськи; Невмержицького видавцї читають замість Несторыцкій, як в копії. Імена сих підписей полишив я в формі можливо близькій до документу.

[15]) Памятники кіев. ком. ч. 11 і 12.

[16]) Ibid. ч. 13.

[17]) Paraenesis c. 32.

ВІДНОВЛЕННЄ ЄРАРХІЇ: ТУРЕЦЬКА ГРОЗА НАД ПОЛЬЩЕЮ, РОЗДІЛ МІЖ КОЗАЧИНОЮ, САГАЙДАЧНИЙ І БОРОДАВКА, ПЕРЕЇЗД ПАТР. ТЕОФАНА І ПЛЯНИ НА НЬОГО, СПРАВА ПРАВОСЛАВНОЇ ЄРАРХІЇ Й БЕЗУСПІШНІСТЬ СОЙМОВИХ ЗАХОДІВ, НЕБЕЗПЕЧНІСТЬ ДЛЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ, БЕЗОГЛЯДНІСТЬ КОРОЛЯ, ВИМИРАННЄ ПРАВОСЛАВНОЇ ШЛЯХТИ, ПЛЯНИ ПОСВЯЩЕННЯ НОВОЇ ЄРАРХІЇ, ПАТР. ТЕОФАН В КИЇВІ І ПОЛЬСЬКІ ЗАМИСЛИ НА НЬОГО, ПЕРЕГОВОРИ В СПРАВІ ПОСВЯЩЕННЯ, РОЛЯ САГАЙДАЧНОГО Й КОЗАЧИНИ, ПОСВЯЩЕННЄ МИТРОПОЛИТА І ВЛАДИКІВ.

Зазначивши ті обставини, які зробили з Київа — найбільш покозаченого з усіх більших міст України, центральне огнище церковного, культурного й національного житя України (й Білоруси), й ті моменти, які привели козачину до ролї протектора й оборонця сього руху, тепер деталїчно будемо переходити важнійші явища суспільно-полїтичного і національного українського житя і слїдити участь в них козачини, як найбільш активного національного фактора українського тих часів. Прослїджуючи далї історію зросту козачини, її полїтичної й соціальної сили, ми паралєльно з тим будемо слїдити за історією сучасних суспільно-полїтичних і національних змагань українських, що так тісно вязали ся в сїм часї з зростом і ваганнями козацької сили. Многоважні події 1620-1 рр., до котрих ми підійшли в огляді історії козачини, послужать нам вихідною точкою.

Ми полишили козачину зимою 1619/20 року, в тім моментї як польське правительство, полагодивши, як здавало ся, певно і міцно свої відносини до Туреччини і „змусивши” воєнною силою козачину до капітуляції, вважало можливими перенести свою увагу на захід, на боротьбу протестанських і католицьких партий і володарів, що мала незмірний інтерес для католицько настроєного короля Польщі й його близших повірників. Козацька старшина під проводом Сагайдачного відітхнула лекше, позбувши ся грози конфлїкту з шляхетськими шабельками, і приложила старання, щоб по можности

делїкатним способом звести на нїщо ті обмеження, вложені на козачину комісією 1619 р. Як ми знаємо, в цїлім рядї пунктів вона полишила собі право переговорів і петицій до центрального правительства і правдоподібно не спішачи ся, по маленьку мала замір розводити сї переговори. Щоб зайняти загал козацький, Сагайдачний звернув ся до кримських усобиць, і як знаємо — з кінцем року козаки ходили на Перекоп, під його проводом, щасливо і добичливо, без образи маєстату річипосполитої [1]).

Для козацької полїтики обставини складали ся тим прихильнїйше, що відносини з Портою в дійсности не були зовсїм полагоджені і вже з початком 1620 р. почали приходити з Туреччини трівожні вісти, які наперекір недавнїм сподїванням ворожили близьку і дуже серіозну війну з Туреччиною. З Персією потверджено згоду в осени, турецьке правительство мало розвязані руки й воєвничі поради заохочували молодого султана Османа до нових воєн. Найлекшою здобичею здавала ся Польща й на неї приготовляла війна в найблизшім часї. Козачинї треба було тільки вичекати, і таку полїтику вичікування вів Сагайдачний. Але козацьким масам прищіпити її не було так легко і ще раз козацька стихія (як в 1617 р.) вирвала ся з його твердих рук. Невдоволено корила ся вона полїтицї його і старшини, не мирила ся з уступками зробленими польському правительству, обмеженнєм реєстра, забороною йти на море. Коли Сагайдачний вийшов на Перекоп з старшиною і реєстровцями, серед невдоволених, особливо виписаних з реєстру почав ся рух против нього. Результатом було, що се своєвільне козацтво проголосило Сагайдачного скиненим з гетьманства і вибрало гетьманом Яцка Неродича Бородавку, „зі всїх найнецнотлившого і найбунтовнїйшого", як його атестував Жолкєвский [2]). „Він заявив їм що не тільки на море, а хоч би й до пекла готов іти з ними". Ґрандіозний похід на море — було перше, чого жадала ся своєвільна козачина, і зараз зачали ся приготовання до нього. Вже в лютім рознесли ся поголоски не тільки по Польщі, але й по Туреччинї, що козаки виберають ся великим походом, готують триста човнів [3]). Запороже перейшло в руки сих своєвільників [4]).

На волости одначе — в Київі, в Терехтимирові, сїм центрі городової козачини, далї рядив Сагайдачний, якого вибір Бородавки, очевидно, зовсїм не позбавив впливів і власти серед статочнїйшої городової козачини (я вказував уже, що в сїм епізодї вперше достерігаємо певного роздїлу між

козачиною городовою, що загнїздила ся на волости, і тим своєвільним елєментом, що гуртував ся на Низу). Офіціально Сагайдачний числив ся полковником запорозького війська, під реґіментом гетьмана Бородавки [5]); неофіціально — був повним хозяїном на волости, незалежно від Бородавки. І тим часом як своєвільна козачина Бородавки забрала ся до приготовань для морського походу всупереч катеґоричній забороні останньої комісії і вганяла тим в циганській піт польських полїтиків, — Сагайдачний з своєю статочнїйшою старшиною спокійно займав ся здійсненнєм пляну, що виник в київських кругах мабуть ще з 1619 р., коли не ранїйше, і тепер знаходив дуже догідні обставини в полїтичній констеляції, коли польські полїтики супроти турецької і козацької своєволї мусїли кидати умильні погляди в сторону статочнїйшої волостної козачини і її скиненого гетьмана.

Ще перед кампанїєю 1618 рову проїхав через Орду і українське пограниче до Москви єрусалимський патріарх Теофан, закликаний туди для участи в посвященню царевого батька митр. Филарета на патріарха московського. Під час кампанії 1618 р. він жив в Тулї, в сусїдстві воєнних операцій, брав участь в московсько-польських переговорах і по всякій правдоподібности мав нагоду познайомити ся і з Сагайдачним і з иньшою важнїйшою старшиною. Перед тим він ще довго був затриманий в Криму (цїлий рік, по словам Борецького), так що на Українї гень заздалегідь були приготовані до його приїзду [6]). Лїтом 1619 р. він своє дїло в Москві зробив, Филарета посвятив, і на Українї сподївали ся Теофана назад. І сим переїздом його рішено було покористувати ся для відновлення православної єрархії [7]).

Обставини українського житя зробили сю справу незмірно пекучою вже від кільканадцяти лїт. По тім як майже цїлий епископат український і білоруський покинув православну церкву, з проголошеннєм унїї, православні в першім запалї хотїли добити ся, аби сих владиків-відступників відсуджено від їх урядів і на епископські місця посаджено кандидатів православних. Сей плян і запал розбив ся одначе о зелїзну рішучість правительства Жиґимонта III не попускати православним і вважати владиків-уніатів за правосильних голов „руської” чи „грецької віри” Польсько-литовської держави, котрих позиції їх прилученнє до католицької церкви не уняло нїчого. По десяти лїтах заходів в сїм напрямі православні переконали ся, що се справа страчена; в останнє на рокошових зїздах 1607 р. вони піднесли ще се домаганнє позбавлення урядів владиків-

уніатів, але при компромісі з правительством відступили від сього [8]). Від сього часу православні добивають ся тільки, щоб на будуще правительство роздавало православним ті бенефіції, що належали до православної церкви, і правительство ніби згодило ся на се, в соймових постановах 1607 р. Але замінивши докладнійшу стилїзацію сього постуляту, предложену православними, своєю формулою, меньше ясною, правительство витолкувало по своєму сю постанову про обсаджуваннє православних бенефіцій „людьми справжньої грецької віри" і систематично обсаджувало далї всї духовні посади, якими роспоряджало, кандидатами уніатськими. Всї протести православних в сїй справі зіставали ся без результату. Зараз по ухвалї 1607 р, король віддав луцьке владицтво уніату Єловичу-Малинському, і всї протести волинської шляхти лишили ся без успіху [9]). Так само всї представлення перемиської шляхти і навіть формальна війна, яку повела вона против накиненого їй королївського кандидата уніата Крупецького (1610) [10]), не зробили ніякого враження на правительственні круги.

Тим меньше могли вразити їх паперові протестації, якими стріла православна суспільність (шляхетська) обсадженнє королем митрополії по смерти Потїя Веляміном-Рутским, вірним уніатом, римських вихованцем (московського еміґрантського походження) [11]). Се була тільки опозиция про око, і так вона мусїла бути оцїнена правительством. На Володимирську катедру Потїя король посадив Ілю Мороховського, Потїєвого секретаря, і протест волинської шляхти, занесений на сойм 1616 р., і жаданнє, щоб на сю катедру посаджено волинського шляхтича [12]), не мали ніякого значіння. А се грозило вже повним вигасненнєм православної єрархії, бо ж від 1610 р. (від смерти Копистенського) одиноким православним епископом на всї українські й білоруські землї зіставав ся львівський владика Тисаровський, та й він дістав ся на свою катедру тільки тому, що присяг держати ся унїї і сеї присяги не дотримав. І коли б не знайшло ся в будущинї другого такого охочого, православні дуже легко могли б опинити ся зовсїм без владиків.

А тим часом правительство, маючи на православних катедрах уніатів, міцно стояло на тім, що сї владики являють ся єдино законними і правосильними духовними властями для православних, повинні мати власть і послух у них і у всїх церковних інституціях своєї епархії. Сфальшувавши конституцію 1609 р. і віддавши всї спори між

православними і уніатами під юрисдикцію духовного департаменту трибуналу, де перевагу мали католицькі духовні, правительство поставило православних в становище просто безвихідне. Всї процеси ведені з уніатськими владиками, з їх претенсіями на православні церкви, монастирі, брацтва, маєтности і т. ин., на власть і юрисдикцію над православними, незмінно програвали ся. Всї протести православних, їх заходи на всїх соймах другого десятилїтя XVII в., зіставали ся без скільки небуть замітного успіху.

Опозицийний рух серед загалу шляхти ослаб, і домагання і протести православних депутатів не знаходили енерґічної піддержки навіть в посольській палатї. Проєкт закону в інтересах православних, прийнятий нею на соймі 1613 р., не був прийнятий правительством [13]). На соймі 1615 р. домагання православних були підтримані тільки опозицийною ґрупою послів, яка й розірвала сойм, не можучи добити ся задоволення православних і дісидентів [14]). Безрезультатно пройшов і новий сойм (1616) [15]). В 1618 р. правительство, потрібуючи козачину для московської війни, дало обіцянку в видї соймової конституції „про грецьку релїґію”, де читаємо, що як з огляду на навал ріжних справ не прийшло на нинїшнім соймі „до повното заспокоєння грецької релїґії”, то відкладаєть ся воно до близшого сойму, а тим часом людям грецької релїґії забезпечуєть ся спокій, свобідне богослуженнє, і виключаєть ся всяке примушуваннє судове чи инакше в релїґийній справі [16]). Але ся „досить мягка” конституція, як її називали православні, зараз була опротестована клєрикально-настроєними сенаторами й послами, як неправосильна [17]), а обіцянка „повного заспокоєння” новим соймом (1619) зовсїм не була сповнена, не вважаючи на наставання українських депутатів [18]) і всї „аклямації та голоси” у сїй справі [19]). Релїґийний спокій зовсїм не додержував ся, коли в гру входили інтереси унїї. Новий уніатський арцибіскуп полоцький Йосафат Кунцевич саме забрав ся підбивати під свою власть православні церкви виленські, і королївський суд вповнї став по його сторонї, присудивши всї церкви й монастирі могилївські полоцькому арцибіскупови, а за оружне противленнє могилївських міщан проголошено смертні засуди на їх провідників.

Десятилїтнї заходи православної шляхти на парляментарній арені таким чином не привели до нїчого. Справа православної церкви зістала ся в тій

же безвиходности, і навіть надії на можливий вихід з неї маліли й зникали в міру того, як рідшали ряди православних шляхтичів українських і білоруських. „Ваше духовенство вело свою справу тільки за помічю світських людей, але тих сильнійших помічників вам замітно убуває, а иньших не прибуває”, писав в 1617 р. уніатський полєміст арх. Кревза [20]), і православні мусїли болюче відчувати справедливість сих слів.

Тому в київських кругах, коли тут довідали ся про переїзд Теофана, сама собою мусїла виникнути гадка — при помочи єрусалимського патріарха відновити православну єрархію, самовільно, на власну руку, користаючи з опіки й протекції козачини, що робила тут „яко на Україні” справу православних незайманною для правительственних і уніатських чинників. Переговори і наради ведені в сїй справі, розумієть ся, пропали для нас, як пропало майже все з того неофіціального, інтімного житя сих кругів. Бачимо тільки, що духовенство київське рішило в переведенню сеї справи явно не виступати, з огляду на можливі репресії за се з боку правительства, а все взяла на себе козачина, по части київське брацтво.

Здаєть ся минї дуже правдоподібним, що згадане козацьке посольство до Москви, вислане на новий рік 1620, мало метою не тільки переговори з московським правительством, і навіть не стільки сї переговори, як порозуміннє з патріархом, що перебував тодї в Москві ще (московському правительству, до котрого нїби були вислані, козацькі посли не мали властиво нїчого особливого передати — хиба зачепити, чи Москва не схоче давати козакам „жалованье”, аби ходили на Крим). В цитованій протестації м. Борецкого можна бачити досить виразний натяк на те, що козацькі посли в Москві порозумівали ся з патріархом [21]), і я думаю, що порозуміннє з патріархом було тодї таки зроблене. Коли він, виїхавши з Москви в мартї 1620 р., прибув на Україну, його стріло козацьке військо під проводом самого Сагайдачного, і під сею воєнною охороною привезено до Київа, де закватирував він в брацькім домі сливе на цїлий рік. „Провождаху же єго множество воинъ козаковъ, гетманъ Сагайдачный Петръ (мужъ зѢло воинственъ бяше и страшенъ бѢ врагомъ всѢмъ) и поставиша святѢйшаго отца патриарху во братствѢ, средѢ града києвского, и обточиша єго стражбою аки пчелы матицу свою, тако святѢйшого отца и пастыря овцы словесныи отъ волковъ противныхъ стрежаху”, як пише сучасний український лїтописець [22]).

Охорона була дійсно потрібна, бо в польських кругах дивили ся на патріарха дуже невірно, підозріваючи в його подорожи до Москви політичну місію против Польщі: що турецьке правительство вислало його підіймати на Польщу Москву, й тому він їхав такою „незвичайною дорогою”, через Орду. Тепер, довідавши ся про його приїзд до Київа, бояли ся, що він має з Москви порученнє вести інтриґу теж і між козаками [23]). Жолкєвский, прочувши, що патріарх має вертати ся з Москви на Львів, збирав ся без пардону арештувати його. В Київі се було зробити тяжше, і довідавши ся про приїзд патріарха до Київа, Жолкєвский, вислав туди свого аґента Пачановского, поручивши йому заохотити патріарха вертати ся для безпеки через Поділє, на Камінець. Про око дано сьому такий вигляд, мов би сей аґент висилав ся для почести і вигоди патріарха: Жолкєвскнй пересилав з ним листи до київського маґістрату і до „обивателів” українських, писані наслїдком звідомлень патріарших, і поручав в них мати патріарха в „пристойнім пошанованню, як великого чоловіка і поважного гостя” взагалї, а особливо з огляду на напружені відносини з Туреччиною, і просив чинити йому свобідний і догідний переїзд до Хотина на Камінець [24]). В дійсности, очевидно, патріарха чекала там доля нещасливого екзарха Никифора, як би він здав ся на сї намовлення [25]). Та він се знав, і знали се в його окруженню; сучасник, згадавши про виїзд його з Київа до Терехтемирова, каже, що патріарх бояв ся „абы од Ляховъ не был посланый в заточениє” [26]). І тому він на намови Пачановского не піддав ся, міцно тримав ся Київа, а тут його не можна було чіпати з огляду на козаків — „аби з того не виросло ще більших бунтів і розрухів між козаками”. З рештою про властиву ціль патріаршого приїзду в польських кругах не мали, очевидно, ніякого понятя: польські полїтики XVII в. були такими ж іґнорантами українського житя, як і їх наступники з XIX.

Патріарх тим часом обїздив церкви й монастирі Київа й його околиці; був в Межигорї, Білій-Церкві, Терехтемирові — всюди де чув себе безпечним під опікою козацькою; навідував доми православних обивателїв, „приймаючи человѢколюбіє и достойную честь” і підтрімуючи своєю присутністю, похвалами і благословеннями дух православних [27]). З ріжних сторін України й Білоруси прибували до нього депутації православних, просячи потверджень і благословень для брацтв, монастирів церков, і одержуючи від нього грамоти і ставропіґіальні права. Теофан узяв від царгородського

патріарха повновласть на всякі церковні функції в його київській дієцезії; крім того при нім був і екзарх царгородської церкви Арсеній, що стверджував деякі грамоти й своїм підписом. Так напр. дістали від них грамоти з благословеннєм і затвердженнєм (або потверженнєм) в правах ставропігій брацтво київське, луцьке, слуцьке, львівське й ин. [28]). З огляду на непевні чутки, які ходили про нього, патріарх вислав своїх післанців до короля, запевняючи його в своїй льояльности і просячи свобідної дороги через землї Корони, і король відповів листом, де висловляв своє довірє до патріарха і запевняв йому свобідний переїзд — через Камінець [29]).

Тим часом ішли переговори і приготованая до посвящення владиків. Як каже лїтописець, стало ся се „со совѢтомъ многихъ и благочестивыхъ пановъ шляхецкого рода и всѢхъ посполитыхъ христіанъ, а наипаче же гетмана войска запорожского Петра Сагайдачного, и множества отъ всѢхъ краинъ: Волынскихъ, Подольскихъ, Подгорскихъ, Покутскихъ, Подляскихъ, князства Литовского и Украинъскихъ благочестивыхъ, такъ духовныхъ яко свѢцкихъ; много бо бяху тогда дивныхъ и неисповѢданыхъ гаданій и совѢтовъ, не токмо в духовныхъ, но и в свѢтскихъ” [30]). Отже був то певного рода національний український конґрес, де рішучу ролю грав новий національно-полїтичний фактор — козачина. Смотрицький вказує близше час сього зїзду — свято Успенія, храм печерської церкви [31]). Сей конґрес виступив перед патріархом з формальним прошеннєм поставити їм нову єрархію. Теофан відрікав ся довго, бо бояв ся біди „від короля і Ляхів”, і тільки обіцянки козачини, що оборонять його від всякої біди, осмілили патріарха: „СвятѢйшаго патріарху взяша на рамена и опеку свою благочестивоє войско и гетманъ глаголемый Петръ Сагайдачный”, і патріарх рішив ся [32]). Подібно оповідає се в своїй протестації м. Йов: „Були справдї такі, що відраджували патріарху з огляду на ті небезпеки, які тепер справдї нам загрожують; але люде рицарські, духом горячі, сказали найсвятїйшому: „не був би ти патріархом, не був би добрим пастирем, не будеш намісником Христовим і апостольським, коли б не посвятив і не зоставив народови руському митрополита й епископів, заставши нас тут серед нагінок без пастирів” [33]).

Перед в сїм вела, очевидно, козачина, а її підтримувала і заявляла свою солїдарність шляхта. Київські посли на осіннїм соймі 1620 р., жадаючи

ґарантій для православної релїґії, мотивували се тим, що „козаки й багато значних людей взяли її („грецьку релїґію”) в оборону й сприсягли ся між собою від неї не відступати, так що легко може дійти до розрухів і повстання, коли вони тих ґарантій не одержать” [34]). Головне значіннє в сїй справі як у православних так і унїатських кругах признавали козачинї, а серед неї дають центральну ролю Сагайдачному: Сакович в своїм панеґірику так описує се:

Тымъ часомъ патріарха вчасне къ намъ завиталъ

З землѢ Святой мѢста Ієрусалима,

Отколь вышла на въвесь свѢтъ правдивая вѢра.

Которого тотъ гетманъ зъ войскомъ наведивши

Въ КієвѢ и поклонъ му достойный отдавши

Съ православными, почалъ раду въ томъ чинити

Жебы могли пастырей православныхъ мѢти

Въ церкви своєй, на мѢстцахъ владыковъ унѢтовъ,

Которыхъ маєтъ народъ нашъ за єзуитовъ,

Кдыжъ унѢяты зъ ними єдиномудрствуютъ,

ВсѢхъ побити подъ владзу папы усилуютъ.

Обравши теды згодне всѢ зъ людей духовныхъ

Честныхъ мужей и въ писмѢ бѢглыхъ, особъ годныхъ,

ПатріарсѢ святому ихъ презентовали,

О посвяченя ихъ на владыцства жадали.

А кгды святѢйшій отецъ зъ ексархомъ обачилъ

Слушность въ жаданю, особъ тыхъ посвятити рачилъ:

Іова Борецкого на митрополію

И владыкъ на кождого ихъ епископію.

Ґарантії дані козачиною і православною шляхтою рішили справу. З дня 13/VIII маємо окружну грамоту патріарха до православних Польщі й Литви, де він між иньшим, хоч і досить глухо, поручає їм визначити кандидатів на посвященнє — „вибрати собі епископа, апостоломъ и правилъ узаконенного, повелЂній и запрещеній міра не бояще ся” [35]). З огляду на тайність, в якій вела ся вся отся справа, грамота ся мала чисто формальне значіннє; головну вагу мали наради зібраних у Київі делеґатів з ріжних країв, або тайні пересилки з православними громадами владичих столиць. Вважали потрібним позбути ся королївського комісара, що сидів у Київі для нагляду за патріархом, нїби то щоб провести його до границї. Патріарх заявив, що вже буде їхати, й вибрав ся в дорогу. Їхати через Поділє він не схотїв і Пачановский провів його тільки до Білої Церкви, а там передав на руки полковника козацького Богдана Кизима, що мав відвезти патріарха до границї, сам же Пачановский поїхав до короля. Тоді патріарх вернув ся до Київа, мотивуючи се небезпечністю дальшої дороги, і тут не маючи над собою королївського ока, приступив до посвящення владиків [36]).

Першим посвячено звісного нам ігумена київського брацького монастиря Ісайю Копинського на епископа перемишльського. Кілька день пізнїйше свячено Йова Борецького на митрополита. Потім Мелетія Смотрицького на архіепископа полоцького [37]). Робило ся се в великій тайні, в брацькій церкві, по ночи, при чім вікна церкви були забиті дошками і завішані, щоб світло в церкві не притягло чиєсь уваги. Співав потиху тільки співець патріарха [38]). Крім патріарха, як два иньші владики, брали участь в церемонії звісний нам митр. Неофит, що здавна пробував в Київі, і епископ Авраамій, що приїхав з Теофаном. Пізнїйше, виїхавши з Київа з кінцем року під охороною козацького полку і самого Сагайдачного, в супроводі духовенства, шляхти й иньшого народу, патріарх в ріжних місцях своєї подорожи посвятив іще трох владиків. В Терехтемирові висвятив він тутешнього ігумена Єзекіїля Курцевича на епископа володимирського (на сю катедру був призначений виленський ігумен Леонтий Карпович, але він захорував і вмер під той час). Потім в Білій-Церкві посвячено ігумена чернчицького монастиря Ісаакія Борисковича на епископа луцького. Нарешті заїхавши до маєтности кн. Стеф. Четвертинського м. Животова, в

Браславщинї, в перших днях лютого с. с., патріарх посвятив тут іще ігумена мілецького Паісія Iполитовича на епископа холмського [39]). Чи робили ся сї посвящення в дорозї для лїпшої непознаки, тому що справа посвящень стала вже голосна, чи кандидати, не поспівши на час, догонили патріарха вже в дорозї, трудно сказати.

Кінець кінцем висвячено було разом митрополита і пятьох епископів, а шостого наставлено приїзжого епископа Авраамія владикою пиньским. Таким чином православний епископат був в цїлости відновлений. Але тим часом виникало питаннє далеко складнїйше — як добити ся признання і леґалїзації від правительства сїй єрархії, поставленій самовільно, з нарушеннєм віками усвяченого королївського „права подавання” православних бенефіцій. Скрутне положеннє польського правительства подавало на се надії, і навіть можливо, що подані були з правительственних кругів деякі приводи до сих надій. Але від того до формальної леґалїзації було ще далеко.

Примітки

[1]) Z kilkiem tysięcy wojska przebranego chodził pod Perekop, i dobrze mu tam było szczascie posłużyło, dostał kilkunastu więzniów Tatar, зі співчутєм згадує Жолкєвский, котрому Сагайдачний певно також післав татарських язиків з сього походу (Listy ч. III).

[2]) Listy ч. III.

[3]) Жерела VIII ч. 138.

[4]) Инакше, зовсїм фантастичне освітленнє сьому переворотови дала Історія Русів, представивши Бородавку креатурою польського правительства, противставленого Сагайдачному: „Поляки въ опроверженіе гетмана Сагайдачного, а болЂе чтобы всЂять вражду и междоусобіе въ войскахъ Малороссійскихъ”, заіменували гетьманом з початку Кушку, а потім Бородавку, але Сагайдачний вхопив його й розстріляв. Сей фантастичний

погляд знайшов відгомін не тільки в старшій польській історіоґрафії (L. Powidaj Kozacy Zaporożcy na Ukrainie, 1862, c. 45), але і в нашій: в супереч джерелам був він прийнятий навіть пок. Антоновичом і фіґурує в його Бесїдах про козацькі часи (с. 44) — пор. біоґрафію Сагайдачного в Историч. дЂятелях Югозап. Россіи с. 7. Зміна гетьманства таким чином виступає тут в невірнім світлї.

5) В протестації Борецького, писаній в лютім 1621 р, перед упадком Бородавки (скиненого в серпнї 1621 р.), читаємо (с. 142): W tym czasie sławny y zacno rycerski mąż pan Piotr Konaszewicz Sahaydaczny, przedtym hetman, a na ten czas pułkownik, któremu to y inszim pułkownikom od hetmana sławnego pana Iakuba Nerodycza Borodawki y od wszego woyska zaporozkiego było zlecono, upatrzywszy czas bezpieczny od Tatar y od rozboynikow, z Terechtemirowa s. oyca patriarche... odprawadził do Soroki. Але царська грамота 21/IV. 1620 писана на імя „гетьмана Петра Конашевича” (як вище), хоч мусїли в Москві знати тодї про проголошеннє Бородавки. Мабуть гетьманство Бородавки не було признано скрізь і відразу.

6) Протестація Борецького с. 142-3, пор. Obrona verificaciey — Архивъ I. VII с. 380.

7) В традициї старшій і в новійшій історіоґрафії головна заслуга відновлення єрархії зпоміж козачини признавали ся Сагайдачному. Але проф. Жукович останнїми часами зробив пробу видвигнути на перше місце Бородавку — може під впливом новознайденої протестації м. Йова, писаної за часів Бородавки, де він фіґурує як зверхник козачини. По гадці проф. Жуковича, висловленій, що правда, досить здержливо — Сагайдачний з своєю льояльною полїтикою не відважав ся на такий сміливий крок: „Для этого дЂла рЂзкій и дерзкій, дЂйствовавшій безъ оглядки, козацкій вождь годился больше, чЂмъ вождь осторожный и корректный”. Отже виходило б, що Бородавка був spiritus movens усього. Але нї в яких джерелах, від польських мемуаристів до нелицепріятного Густинського лїтописця включно, Бородавцї не надаєть ся нїякої активної ролї в сїй справі. В усїх моментах звязаних з відновленнєм єрархії — від стрічи патріарха до посольства до короля перед Хотинською війною виступає все тільки Сагайдачний. І думаю, що Бородавцї, провіднику буйної голоти, вибраному під прапором своєвільства, походів „хоч до пекла”, нема по що й накидати

ролю якогось спеціального протектора церковної справи, коли мала вона свого опікуна, звісного і джерелами засвідченого, в особі Сагайдачного.

8) Докладнійше про се все в т. VI гл. VI, с. 575 й ин.

9) Т. VI с. 581.

10) Ibid. с. 244 і 589-90.

11) В Synopsis читаємо: gdy się ogłosił metrop. x. Rutski y u Wilnie na metropolią naiezdżał, bardzo wiele protestatij przeciwko niesłusznemu naiazdowi iego m. tak w Koronie iako y w Litwie do xiąg ziemskich i grodzkich w roznych woiewodstwach y powiatach pozanoszywano. — Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 569.

12) Архивъ Ю. З. Р. II. I с. 104.

13) Див. т. VI с. 585.

14) Протестація опозиціонистів, з українських послів підписана Лаврентиєм Древинським (депутатом волинським) і Михайлом Кропивницьким (депутатом браславським) — Ркп. Публ. бібл. Пол. № 33, с. 89. Пишуть вони тут: persuadowalismy, ze pokoy domowy wewnętrzny, który acz zawsze, ale osobliwie podczas postronnych niebezpeczestw potrzeba aby był obwarowany, ale persuasie w tym nasze nie szły w posłuch, a zatym wszystkie o contentowaniu ludzi religiey greckiey y inszych rozroznionych w wierze, a po wielkiey częsci a poczesci (sic) privatim odprawowane starania y tractaty, gdyż publice koła naszego tym trudnic się nie zdało — żadnego zgoła skutku nie wzięli.

15) Домагання православних, йому предложені, ілюструє волинська інструкція в архиві Ю. З. Р. П. I с. 104.

16) Volum. legum III с. 158.

17) Протестація униатських владик, сенаторів і послів (між ними біскуп краківський і камінецький, воєвода сєрадзький і дорпатський, канцлєр Сопіга й ин.), внесена в варшавськім ґроді, в Синодальнім архиві (не

описані акти западнорус. митроп. № 120). Вони заявляють, що на сю конституцію не було їх згоди, у iego krol. mosc widząc niezgodę na te constitutią y owszem contradictią nie tylko nass senatorow, ale y wiele panow posłow coronnych y wiel. xiestwa Litewskiego, wymazac ia roskazac racził, y miała byc wimazana y opuscona, a potym w kilka dni wzielismy wiadomość, ze w xięgi grodzkie warszawskie tas constitutia o religiey greckiey znowu miedzy innemi wpisana iest.

18) Пор. інструкцію київської шляхти (Архивъ Ю. З. Р. II. I с. 117).

[19]) Synopsis під р. 1619 — тут згадано про протестацію занесену православними депутатами до книг брянського ґроду.

[20]) Рус. ист. библ. IV с. 290.

[21]) jednego czasu iednego roku w Moskwie y patriarcha y kozacy byli, także y w Kiiowie y w Terechtemirowie rok bez kilka niedziel mieszkał, a żadne praktyki y szpiegowanie nie pokazały się (с. 143). Се поставленнє в одну лінію Москви, Київа і Терехтемирова, думаю, виходить з того, що в Москві патріарх мусїв з козаками бачити ся.

[22]) Лїтопись Густынскаго монастыря с. 11-2.

[23]) Лист Жолкєвского, київського воєводи — Listy ч. III.

[24]) Листи, з дня 5 мая н. с., подані були в Verificati-ї niewinnosci — Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 289-90, теж Pisma S. Źółkiewskiego с. 369-370, пор. Протестацію с. 140.

[25]) В згаданім листї Замойского Жолкєвский висловляє побоюваннє, щоб патріарх з Київа не поїхав до Терехтемирова, бо там з огляду на козаків його не можна б було арештувати.

[26]) Записка очевидця, з 1621 р., при кінцї лїтописної збірки, переписаної в Животові — Пол. собраніе лЂтописей т. II, вид. 2, передм. с. XIII.

[27]) Грамота його з дня 26/V в Памят. кіев. ком. II ч. 4.

[28]) Пам. кіев. ком. I ч. 4, II ч. 4, й ин.

[29]) Листи в Verificatia niewinności Архивъ I. VII с. 292-3, Протестація 1. с.

[30]) ЛЂтопись Густин. мон. с. 13.

[31]) Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 296, пор. 287.

[32]) Лїтопись Густинського мон. с. 13.

[33]) С. 146.

[34]) Витяг у Жуковича III с. 71.

[35]) П. Могила I дод. 37.

[36]) Так толкую я сей епізод, що став звісним доперва недавно, з протестації м. Йова — с. 141. Жукович, іґноруючи окружну грамоту з 13/VIII і звістки Смотрицького про успенський зїзд, думав з початку, що справді тільки аж цецорська катастрофа рішила справу посвящення владиків; патріарх вернув ся з дороги і тільки під вражіннєм катастрофи відважив ся він і православні на сей сміливий крок. (Христ. Чтеніе 1905, VI с. 773 — вип. III с. 43). Потім він сам завважив заяву Смотрицького (в другім виданню Verificati-ї, л. 28 об.), що посвященнє стало ся перед цецорською катастрофою, і на тій підставі поставив сумнїв над традиційними датами посвящень у Густинського лїтописця (Хр. Чтеніе 1905, XI с. 580 — вип. III с. 47-8). Слова протестації, що Пачановский лишив митрополита в Білій Церкві, posłyszawszy o nieszczęsnym obrocie woyny w Wołoszech, не противлять ся моєму толкованню, бо нещасливий оборот війни зазначив ся на три тижнї перед останьою катастрофою, і дійсно перші священня могли відбути ся по повороті патріарха перед цецорською катастрофою.

[37]) Густинський лїтописець каже, що Копинського посвящено 6/X, а Борецького „в недѢлю по немъ” 9/X с. ст. і вісім тижнів потім Смотрицького (с. 14); сї дати приймають ся звичайно. Але Смотрицький, як ми бачили, рішучо каже, що їх священо перед молдавською катастрофою, яка закінчила ся 7/X н. ст., а Борецький в протестації пише, що патріарх по посвященнї їх пробув ще на Україні майже пів року, Приходить ся думати, що священня стали ся ранїйше, але мабуть тут ваганнє можливе не велике.

[38]) Лїтоп. Густин. мон. 14; Epanorthosis Саковича с. 33 (виїмок И. Могили I с. 259), Лїтос с. 101 (Архивъ Ю. З. Р. І. Х).

[39]) ЛѢтопись Густин. мон. с. 15-17. Грамота Борисковичу з датою 30.I в моск. архиві справ заграничних (у Макарія XI с. 263). Нововидана животовська запись (Пол. собр. лѢтоп. II [2] с. XIII) подає близшу дату побуту патріарха в Животові, 3-5/II. с. с.

ПЕРЕГОВОРИ З ПРАВИТЕЛЬСТВОМ 1620-1 РР.: РОЗРИВ ПОЛЬЩІ З ТУРЕЧЧИНОЮ, КОЗАКИ ПІД ЦАРГОРОДОМ, ПОХІД ІСКАНДЕР-БАШІ НА МОЛДАВУ, НЕЗРУЧНІСТЬ ЖОЛКЄВСКОГО В ВІДНОСИНАХ ДО КОЗАКІВ, БЕЗРАДНІСТЬ І ПАСИВНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА СУПРОТИ КОЗАЦЬКИХ ВІДНОСИН, ЦЕЦОРСЬКА КАТАСТРОФА, ПАНЇКА В ПОЛЬЩІ, ПОЛЬСЬКІ ЗАХОДИ КОЛО КОЗАКІВ, ПЕРЕГОВОРИ З ПАТР. ТЕОФАНОМ, СОЙМОВІ ДЕБАТИ, ПРОМОВА ДРЕВИНСЬКОГО, ПОСТУЛЯТИ ПРАВОСЛАВНИХ, ПОСТАНОВИ СОЙМУ 1620 Р.

Польські правительственні круги прожили весь 1620 р. в великій трівозї, яка все степенувала ся (зростала) протягом року. Над сподїваннє, згода уложена з Турками попереднього року показала ся не тільки не трівкою, а властне стала прелюдією до страшних плянів на повне завойованнє Польщі, прийнятих в султанських кругах. Близшим приводом розриву мав послужити факт, що в війнї семигородського воєводи Бетлен-Ґабора, члена протестантської лїґи, з головою католицької партії, цїсарем Фердинандом, польське правительство підтримувало свого союзника Фердинанда, і польські своєвільні банди т. зв. Лїсовчиків напали в осени (1619) на Угорщину й погромили військо Ґабора. Бетлен-Ґабор був турецький васаль і протеґованець, і ся польська півофіціальна участь в його погромі записана була на рахунок Польщі на турецькім дворі. До того Іскандер-баша додавав поголосок про пляни козаків до ґрандіозного морського походу на турецькі землї. Під впливом сього вже під весну 1620 р. в турецьких кругах була рішена й проголошена війна з Польщею. Султан рішив сам особисто на зиму рушити в похід, щоб з весною ударити на Польшу для завойовання, а поки що — вислати Іскандер-башу на Молдаву, щоб скинути воєводу Ґраціана, що скомпромітував себе як союзник Польщі. Всї представлення польського посла в Царгородї нїчого не помогали, його трактовано з найбільшою зневагою. Одинока річ, що могла б по гадцї візира відвернути війну — се коли б польське правительство зруйнувало пограничні українські міста і до чотирох місяців винищило козаків. З рештою турецьке правительство, не покладаючи ся на запевнення Поляків, само рішило забезпечити себе від козацьких нападів і вислало ще в мартї башу на днїпровське устє, щоб там побудував замки на козаків [1]). Коли ж

невважаючи на всї заходи в липнї своєвільні козаки дійсно рушили на море, справа була безповоротно рішена: посол польський поспішив утїкти з Царгороду [2]). Козаки пройшли в околиції Царгороду і грабували їх з нечуваною відвагою, а страх перед ними був так великий, що приходило ся киями згоняти турецьких матросів, щоб ішли на тих кілька ґалєр; які постягано, щоб вислати на козаків [3]). Розумієть ся, ся флота в таких обставинах нїчого не годна була зробити козакам, і ті, попустошивши околиції Царгороду, пішли в иньші сторони. Здобули й спалили до останку Варну, де було не меньше 15 тис. людности. Бушували де хотїли по всьому морю, як доносив французький посел [4])

Війна була рішена. Іскандер-баша рушив з лїтом на Молдаву з великими силами; разом з тим з Криму пішла Орда, а Бетлєн-ґабор вислав своє військо. Воєвода Ґраціан благав помочи у Польщі. Жолкєвский розпоряджав дуже не великим військом, щось коло 5 тис. усього; від козаків не міг сподївати ся значнїйшої помочи, але рішив ся залишити сим разом оборонну тактику, якої розважно тримав ся в попереднїх кампанїях, а перенести війну на Молдаву. Був тут рахунок — що на молдавськім ґрунтї Поляки матимуть при собі військо Ґраціана, а давши Туркам його знищити, мусять на самі свої плечі їх прийняти. Але ще більше було тут полїтики нервів: старий гетьман, наслухавши ся дорікань і підозрінь за свою пасивність в попереднїх кампанїях, сим разом хотїв заткнути рота своїм критикам, і рішив ся рискнути. В своїм листї до короля, виступаючи в похід, він висловив ще раз глубоке своє переконаннє, що боротьба з турецько-татарським світом можлива тільки зачіпна, офензивна: пригадував такі пляни кор. Стефана і вказував, що тепер, маючи велику козацьку силу, сї пляни сповнити далеко лекше, нїж за кор. Стефана, коли козаків „не було і сотної части” [5]).

Та в сїй козацькій справі шеф польських воєнних сил і з тим — номінальний зверхник козацтва нїколи не вмів відповідно знайти ся. Крівава різня солоницька, повна безоглядного звірства і підступу, лягла між ним і козачиною непрохідною прірвою на всї пізнїйші часи. Козаки не вірили Жолкєвскому, як се він сам признавав [6]); для нього вони зіставали ся „роззвіреним хлопством”, „наволочю” [7]), розбійниками (łotrostwo — улюблений його вираз про козаків). Він уважав одиноким розвязаннєм

козацької справи нищити їх, рубати, топити в потоках крови, як писав воєводі Ґраціану [8]). А тим часом сам знав найліпше, наскільки труднійшою стала всяка оружна розправа з козачиною. В усяких воєнно-політичних рахунках незмінно приходило ся йому рахувати на участь і поміч козаків; як державному політикови, належало йому супроти того думати про заведеннє певного modus vivendi з козачиною. Але його козацька політика зіставала ся політикою нервів шляхтича, який через шкіру чув, „що те хлопство з природи своєї народу шляхетському неприязне", як він писав київській шляхті. В відносинах до козачини знав він тільки одно — не попускати, нічого не дозволяти, доки можна було страхом оружя стримувати їх. І жертвою сеї короткозорої політики, яка кінець кінцем розвалила річпосполиту, судило ся йому самому упасти тепер насамперед.

Жолкєвскому знаний був розділ, який став ся серед козачини, і заміри своєвільників. Політичний розум наказував зблизити ся до партиї Сагайдачного, „котра тримаєть ся торішнїх постанов, уставлених комісарами його кор. мил.", підтримати її против своєвільників всїми силами і прихилити до себе всякими можливими уступками. Безперечно, Сагайдачний ще стільки значив на Україні, що міг з свого боку дати дуже поважні контінґенти на турецьку війну. Але Жолкєвский стояв безрадно перед сим козацьким розділом, перед козацьким своєвільством і не робив ніяких серіозних старань, щоб притягнути козачину до себе. „Що до козаків не знаю, як там у них випадуть справи: коли візьме гору та сторона, що держить ся торішнїх постанов, уложеної комісарами вашої кор. милости, — то треба буде мати готове, що їм обіцяно дати", писав він в листї до короля з 30/VI. Правда, розвиваючи тамже плян християнської ліґи против Турків і зачіпної війни з ними, він завважав, що коли б річпосполита прийняла сей плян, то треба залишити гадку про кари за давнійші морські походи й заохотити козаків, давши їм „чого вони бажають, аби Туркам починили як найбільші шкоди і злости" [9]). Але се був плян далекий від здійснення: прийнятим бачити його не сподївав ся, певно, і сам Жолкєвский. А тим часом він полишав козацьким відносинам укладати ся самим, як їм Бог дасть, може не без тої задушевної гадки, яку висловляли щиро иньші шляхетські політики 20 літ тому — „ліпше, що вони сами з собою будуть жерти ся".

В липні, коли приходив речинець виплати козацької платнї, Жолкєвский з

підскарбієм коронним вислав до козаків своїх аґентів з запитаннєм, чи будуть вони тримати ся постанов комісії, — в такім разі їм буде виплачена платня. Агенти сї були вислані, очевидно, на Запороже, до козаків своєвільних, і сам Жолкєвский розумів, що нїякою платнею їх не здержиш від своєвільств і від походу на море, до котрого, як донесено Жолкєвскому, приладили вони вже двіста човнів [10]). Отже ся сторона була безнадійна. Але і до Сагайдачного зблизити ся Жолкєвский не старав ся, хоч той з свого боку робив перші кроки, видавши якісь унїверсали, де остерігав перед турецько-татарським походом. Що більше, саме в тім часї Жолкєвский думав над тим, як йому зловити в свої руки патріарха, вивабивши з козацької територїї, „щоб не вийшло більших розрухів серед козаків". В результатї і партия Сагайдачного зістала ся на боцї, і коли навіть уважати „козаків наємних", що значать ся між військом Жолкєвского [11]), за козацький полк висланий Жолкєвскому в поміч Сагайдачним, відповідно до його льояльної політики, то сей малий полк (1600) виглядав би скорше на іронїю, ніж на реальну підмогу.

Накидати ся польському правительству Сагайдачному не було інтересу: в данім моментї треба було, щоб польське правительство його просило, щоб він міг диктувати йому бажання козацькі (спеціально в справі церковній). І тодї як Жолкєвский рушав на Молдаву, в пащу турецького льва, Сагайдачний з своєю партиєю займав ся саме справою священня владиків, певний, що незадовго річпосполита таки звернеть ся до нього за помічю, і тодї буде час їй дещо подиктувати.

Жолкєвский в перших днях вересня н. с. перейшов Днїстер і пішов з своїм військом в глубину Волощини, під Яси, щоб получити його з військом господаря. Але поява такого малого війська викликала тільки панїку серед Волохів, що зараня вважали справу програною і почали кидати господаря та приставати до Турків. Ґраціанї, побачивши се, хотів з душею тїкати до Польщі, але Жолкєвский затримав його. Коли з сподїваного молдавського війська до нього прилучила ся мала горстка дворян Ґраціанї, було справдї ясно, що справу програно: перехід за Днїстер був фатальною помилкою, і Жолкєвскому треба було вертати чим дуж назад. Але амбіція старого вояка була лихим дорадником; Жолкєвский не хотїв вертати ся, отаборив ся під Ясами, на полях цецорських і став чекати Турків.

В другій половинї вересня (н. ст.) надтягнув Іскандер-баша з Ордою

кримською і з Ногайськими Татарами мурзи Кантеміра; Жолкєвский рахував того війська на 60 тис., а иньші ще більше. Дві битви, зведені з ним, випали для польського війська не дуже щасливо, і вночи по другій битві в таборі пішла паніка. Ґраціані кинув ся тікати; богато польських вояків також. По сім Жолкєвский не вважав можливим довше тримати ся й розпочав похід назад, оборонною рукою. Йому удало ся таким чином зблизити ся до Днїстра, але в ночи перед останнїм переходом, в двох милях від Могилева, повторила ся такая втікачка. Сим разом гетьмани нїчого вже не могли порадити, і тураціко-татарське військо, ударивши на Поляків, без труду розпорошило їх (дня 7 жовтня н. с.). Жолкєвский наложив головою, польний гетьман Конєцпольский і цїлий ряд иньших визначних панів попали в неволю. Мало що понад тисячу люда вийшло цїло. Польська корона зістала ся без війська і вождів, і великим щастєм було для неї, що тільки Татари роспустили свої загони по Поділю, Волини, Галичинї. Турецьке військо не перейшло Днїстра — хоч могло б брати тодї руками, що хотїло.

Але се ще не був кінець. Адже похід Іскандер-баші був тільки рекоґносціровкою, і головний похід, під проводом самого султана, мав доперва роспочатись. Соймови, скликаному ще перед катастрофою на початок падолиста н. с., правительство поручало нїчим иньшим не займати ся як тільки нарадами над способами оборони. Посольська палата, правда, раз у раз звертала ся до питання, які властиво причини викликали війну, і хто завинив в них; але се питаннє було дуже неприємне правительству, яке своєю австрофільською полїтикою справдї багато в сим завинило, і воно рекомендувало думати лїпше над способами оборони на будуще. Посольська палата ухвалила восьмерний податок, річ не бувалу; але те що можна було зробити з сими кредитами, було не бозназщо — можна було найняти коло тридцяти пяти тисяч війська на оден рік. Рішено звернути ся до „християнських володарів" Европи, заохочуючи їх до участи в боротьбі з Турком. Але ознайомлений хоч трохи з европейською полїтикою міг вперед вгадати, що з тих посольств і пропозицій нїчого не буде; найблизший союзник, християнський цїсар займав ся християнїйшою боротьбою з протестантами і нїзащо не хотів розривати перемиря з цїсарем поганським. Гадки всїх самі собою звертали ся отже до „прирожденного" ворога бусурманського світа — козачини.

Катастрофу молдавську вважали наслїдком помітування козацькою помічю.

Сучасний львівський літописець записує поговірку, що ходила тоді: „канцлѢра Жолковского у ВолосѢхъ забито и Корецкого взято, бо безъ козаковъ войну почалъ, мовилъ такъ: не хочу я зъ Грицями воєвати, нехай идуть до ролѢ або свинѢ пасти” [12]). Подібне говорило ся, певно, не тільки в самих українських кругах. Не бракувало і між Поляками політиків, які готові були навіть во главу угла покласти приєднаннє козачини для оборони Польщі. Маємо досить популярний меморіал про способи оборони річипосполитої від поган з тих часів [13]), де великий натиск кладеть ся на потребу козацької помочи, як з огляду на число козаків так і на „імя їх у поган дуже славне і поважане”. Щоб приєднати їх, автор вважає головною річю „успокоеннє релїґії”, а за посередництвом радить удати ся до патріарха (Теофана), — пробувати навіть підкупити його; на опорожнену тоді луцьку катедру дати православним владику, якого собі бажають; побільшити платню козакам; „старшого і порядків їх не рухати”; роздати держави й староства впливовійшим козацьким старшинам, „але зробити то зручно”; для переговорів з військом козацьким вислати „не коморника анї дворянина, але сенатора, на котрого могли б ви покласти ся”.

Без сумнїву, подібні гадки сильно циркулювали на соймі. Проєкт орґанїзації оборони, внесений в початках сойму [14]) і підтримуваний дуже сильно посольською палатою, головний натиск клав на той пункт, щоб в службу державі взяти 20 тисяч козаків, з платою в 100 тис. золотих на рік. Було се дешево й сердито, бо реґулярного війська за ті 100 тис. золотих не удержало ся б і тисячі душ. Сенат пояснив посольській палатї, що король іще перед соймом вислав свого аґента до козаків, „щоб з ними про все умовити ся”, але тепер думає вислати ще скорійшого післанця [15]). Для того щоб заохотити козаків до служби Польщі, вважали дуже пожаданим посередництво патріарха. Гадка ся була прийнята королем уже в початках сойму, і з дня 10/XI н. с. маємо королївський лист, висланий з дворянином Барт. Обалковским до патр. Теофана. Король просив патріарха вплинути на військо Запорозьке, аби воно сповнило королївський наказ і взяло участь в війнї з Турком; ширше мав в тих справах переговорити з патріархом Обалковский [16]). Про зміст сих устних переговорів деяке понятє може дати грамота патріарха до козаків, видана ним наслїдком сих переговорів і в такійже мірі призначена для козаків, як і для правительства польського, котрого жаданнє сповняв він сим листом. В сїй написаній „на задану тему”

грамоті (другого дня по посвяченню Курцевича в Терехтемирові), патріарх намовляв козаків, аби з усею силою ставили ся на службу річипосполитій, бо сим здобудуть ласку королївську, славу війську свому, молитви патріарха для себе і всього війська, віддадуть прислугу своїй отчинї, і т. д., і на решті — „то теж вашою щирою і визначною прислугою від найяснїйшого короля і пана вашого здобудете, що ту відновлену нами в св. церкві руській єрархію: митрополита й епископів, нами посвячених на місце тих що відпали від св. апостольського константинопольського престолу, він потвердить і забезпечить своїм королївським дозволом і привилеями — сього пильно-пильно маєте доходити у наясн. короля, пана вашого, вашими пильними прошеннями” 17).

Нема сумнїву, що патріарх висловляв се переконаннє про будуче потвердженнє королем новопоставленої єрархії за службу козацьку на підставі своїх переговорів з Обалковским. Король, очевидно, поручив свому висланцеви дати надії на сповненнє тих постулятів, які будуть піднесені патріархом і козаками. В сїм переконанню мали підтримати їх також листи ріжних сенаторів, навіть духовних: маємо лист до патріарха від краківського біскупа, з тогож сойму, подібного змісту, що й королївський 18).

Але подаючи такі надії, навіть певність сповнення головного постуляту православних, і король і католицькі круги одначе не хотїли дати яких небудь певних гарантій. Заходи православних на соймі в сїм напрямі зістали ся без успіху, не вважаючи на натиск, який клали вони на звязки сеї релїґійної справи з успіхами оборони. По словам соймового дневника, в такім дусї говорили посли київські, ставлячи „заспокоєннє грецької релїґії” умовою своєї участи в оборонї, инакше грозили розрухами й повстаннями. В такім же дусї держана була славна промова волинського депутата Лаврентия Древинського 19). Він пригадав королеви й палатї, що в тій будучій війнї держава буде орудувати православними силами, а тим часом православні не мають причини наставляти свої груди за державу, яка так по мачошому трактує їх справу: „В сїй війнї против головного ворога хреста святого, сміливо можу сказати, ваша кор. милость ледви чи не більшу частину контінґенту буде жадати від народу нашого руського, а народ сей, коли далї не буде задоволений в своїх домаганнях і прошеннях, як може заступати, замість шанців, грудьми своїми державу вашу? Які може чинити

старання для спокою від сусїдів, коли не має внутрішнього спокою у себе дома? З яким серцем, з яким почуєм буде гасити своєю кровю запалені мури своєї отчини, коли не бачить, щоб гашено внутрішнїй огонь запалених стїн домашнїх? Хтож, Боже живий, не бачить сього на очі свої, які великі тяготи, утиски й неможливі прикрости терпить сей старовіцький народ руський [20]) в справах релїґії своєї"?

І бесїдник малює сильно, драстично образ пониження руської віри й православної суспільности:

„Почавши від Кракова в Коронї як помножаєть ся слава Божа за помічю тої нововидуманої унїї? Вже по більших містах церкви запечатані, маєтности церковні попустошені, по манастирях худобу замість монахів замикають. Перейдемо до в. кн. Литовського — тамъ робить ся те саме, навіть в містах пограничних з Московською державою [21]). В Могилеві й Орші церкви запечатано, священиків розігнано [22]). В Пинську те само вчинено; монастир Лещинський на корчму обернено. Через се дїти сходять зі сьвіту без хрещення, тїла мертвих вивозять ся з міст без церковного обряду як стерво; люде без шлюбів живуть в нечистотї, не сповідаючи ся, не причащаючи ся з сьвіту сходять. Невже се не самому Богови обида? невже то буде мстити ся за се Бог?...

„Перейдїм до инших кривд і утисків нечуваних. Чи то не кривда народови нашому руському, що, не кажучи про инші міста, чинить ся у Львові? Хто грецького закону, не унїат, той не може мешкати в містї, анї торгувати на локтї і кварти, анї до цехів не може бути прийнятий [23]). Коли хто умре, мешкаючи в містї, того мертве тїло не можна провести через місто з церковною церемонїєю, анї до хорого з тайнами Господнїми іти не вільно. А в Вильнї чи не утиски то? чи чуване коли? Коли мертве тїло під замком хочуть провести через замкову браму (якою ходять і їздять всї, навіть Жиди й Татари), то ту браму замикають, так що православні мусять мерця свого виносити иньшою брамою, якою тільки гній міський вивозять. Навіть води не можуть докупити ся і велику в тім мають кривду: який небудь халупцї позволяють мати руру з водою, а на такий великий ґрунт, на стільки будинків, одної рури не дають, хоч знають, що була давнїйше, і тепер є слїди. Монахів що до унїї не пристали в Новгородку й по иньших містах унїати граблять, розбивають на добровільний дорозї й садять у вязницю. До

ради міської людей гідних і учених, тому тільки що унії не тримають ся, не беруть, а обсаджують місця в наругу руській лавиці хлопами простими неученими (так що иньший не вміє навіть означати, що то є справедливість). Кари грошеві стягають з невинних без слушної причини. Коротко сказати — давно вже великі, нечувані кривди поносить народ наш руський як у Короні так і в в. кн. Литовськім.

„А ті кривди і те замішаннє внутрішнє", — виводить далі бесідник, даючи вираз шляхетським поглядам і інтересам своєї верстви" [24]), „не з иньшого джерела випливають, як з того, що ваша кор. мил. против справедливости, против прав і вільностей шляхетських, на престоли владичі й достоєнства духовні іменує людей невважаючи на їх рід. Хто не знає того, що нинїшнїй — як він себе зве — архієпископ полоцький родом з Володимира син Кунця шевця, а зробивши з того собі шляхетське призвище називає себе Кунцевичем. Хто сього на очі не бачить, що нинїшнїй перемиський владика, призвищем Шишка [25]), родив ся з свинара, і рідний брат його батька його і тепер сидить на волоці в Хлопушах в підданстві київського воєводи? Хто не знає, що володимирський владика [26]) син львівської міщанки Стецкової Моримушиної, що уродив ся в півтора роки по смерти Стецька, а нїкий Міхаловский і Нїкопольский віддали його в науку? Кому не звісно — свідчу се Богом живим — що владика холмський син виленського купця, призвищем Пакость [27]), що у одного бурмистра виленського украв кармазин, і як би не уратував його чернецький клобук, давно був би пішов на шибеницю [28]). Хто не знає і того, що нинїшнїй владика пинський родом з місточка Заблудова? Тільки й користи вашій кор. милости з унії, що за двадцять літ штуковання сеї унії не можуть уніати подати когось з уроджених шляхтичів, щоб могли б гідно засїдати на тих високих гідностях. От і тепер дано нам у Луцьк, против наших прав і вільностей, Почаповського — його шляхетського роду не заперечуємо, але що до літ, то він не тільки такої гідности не варт, але і діаконської, не то що священичої — через те й отцем його називати не можемо, бо не має ще й двадцати літ.

А весь сей непорядок, поясняв далї оратор, найбільше іде „з того, що неправильно дістають уряди: не від правдивого свого пастиря приймають священнє — відступили від царгородского патріарха, якому власть ся

належала в державі вашої кор. мил”. І кінчить бажаннєм, щоб принаймнї на будуще епископат приведений був до послушенства патріархови, а маєтности церковні як не зараз, то принаймнї по смерти теперішнїх державців їх вернули ся до законних (православних) хозяїв.

„В противнім разї, коли і на сїм соймі — боронь Боже — не прийде до повного заспокоєння і вилїчення тих тяжких ран, — то прийдеть ся нам з пророком скричати: суди мене, Боже, і розсуди справу мою” !

Як бачимо, навіть і в сїй, найбільш сміливій і різкій промові, не кажучи про иньші, не згадано про постулят, що висїв у повітрі — затвердження королем відновленої православної єрархії й припущення її до урядів і бенефіцій. Як Древинський, так і иньші речники православних (крім депутатів київських і волинських соймовий дневник згадує голоси за заспокоєннєм грецької релїгії в постулятах литовських, і з осібна послів берестейських) — всї прикладом попереднїх соймів домагали ся загального привернення церковних відносин до їх давнїйшого ладу. Чи вважали занадто рисковним витягати справу відновленої єрархії з огляду на конфлїкт з королївським правом патронату, чи просто з технїчних причин — тому що на соймикові наради ся справа не встигла прийти, — трудно сказати. Зостаєть ся факт, що тільки одно виленське брацтво піднесло сю справу — в листї адресованім до короля й відчитанім на соймі. В сїм листї воно іменем всеї православної людности „презентувало” королеви новопосвячених владиків і просило для них „віддання бенефіцій, які належать до їх достоєнств” [29]). Але се мало чисто теоретичне значіннє — те що факт відновленння православної єрархії був офіціально поданий до відомости правительства [30]); нїяких дебат над сим ведено не було, тим меньше — не прийнято нїяких резолюцій.

Соймовий дневник, оповідаючи про промову волинських послів, каже, що иньші посли переривали її своїми розмовами, і навіть сміхом; промова Древинського своїми анекдотичними подробицями дїйсно могла дати привод до того. Але загалом беручи настрій посольської палати для православних був не неприхильний. Унїатська сторона, прибіднюючи ся перед папськими і правительственними сферами, навіть в дуже траґічних красках представляла своє становище. Папа, операючи ся на клєрикальних (унїатських мабуть) реляціях, в своїй інструкції нунцієви поясняв, що на соймі ледво не прийшло до побіди православних — привернення бенефіцій

розданних уніатам. „Козаки, що держать ся схизми, сильно добивали ся того, і Поляки, потрібуючи їх помочи против Турків, вже готові були сповнити їх жаданнє; але пильність нунція і побожність короля зробила се, що вони нічого не добили ся” [31]). Без сумнїву, посольська палата оцінювала унію, як джерело дуже неприємних політичних клопотів, і настрій для неї був досить неприхильний. По словам Рутского, уніати були лишені самі собі і тільки нунцій підтримував в них відвагу. „Крім них двох (короля і нунція) не було нікого, хто б не то що помагав нам, але хоч ласкаво заговорив; загально називали нас причиною неспокоїв, унію прозивали нещасливою; пальцями показували на нас: от хто мутить державу! [32]) було нам дуже гірко, але Бог не попустив нас спокусити понад наші сили!...” Нунцій, по його словам, по ночах обходив сенаторів, настроюючи їх против домагань православних. Король держав ся также над усяку похвалу; по словам пізнїйшого єзуітского історика, він говорив, що ліпше зрічеть ся корони і піде на вигнаннє, ніж позволить схизматицькому митрополиту засїсти в Київі [33]), і дійсно навіть під грозою загибели Польської держави не допустив до ніяких серіозних уступок православним. Сойм відновив тільки стару конституцію 1607 р., обезцінену і спрофановану пізнїйшими вчинками короля (номінаціями всупереч їй уніатів на православні катедри). Ухвала його звучала:

„Успокоюючи грецьку релїґію, відновляємо конституцію 1607 р. і маємо держати ся її на будуще в роздаванню церковних бенефіцій [34])”.

Правительство рішило ся далї тримати ся супроти православних своєї перфідної полїтики, яку показала по конституціях 1607 і 1609 рр., і тепер подавши ріжні надії через Обалковского, полишала собі отвором дорогу до дальшого гноблення православних.

В справі козацькій, затягаючи козачину на службу державі з усїми її силами, воно также не хотїло платити за се якимись реальними уступками. Соймова конституція покликала козаків тільки до участи в війнї як наємне військо, і визначила платню, „з тою умовою, що вони будуть під реґіментом і властю гетьмана нашого” [35]). Правний status quo зіставав ся не рушеним, то значить правительство зіставляло за собою право, як промине потреба, знову заганяти козацьке військо страхом оружної росправи в іглине ухо комісарських постанов 1619 р.

Коли б правительство хотїло поучити українські, спеціально козацькі круги, що з ним не можна дійти до якогось порозуміння добрими способами, то не могло б се зробити лїпше, як робило се своєю полїтикою 1620 р.

Примітки

[1]) Депеші французького посла де-Сезі в Historica Russia monumenta (Турґенєва) II с. 412.

[2]) Третяк в своїй моноґрафії про хотинську війну обговорюючи козацько-польські відносини 1620 р. (с. 29-34) хибно розумів їх. Насамперед він думає, що було два козацькі походи на море, оден весною, другий в липнї; але весняний похід вийшов у нього тільки через непорозуміннє: лист Жолкєвского з 30/VI, з котрого він комбінував се, говорить про давнїйші походи на море, які мали бути покарані по ухвалї комісії 1619 р. Липневий козацький похід проф. Третяк толкує тим, що козаки супроти проголошеної Турками війни вважали такий похід на Турків дозволеним і не думали нарушати тим постанов комісії (ор. с. с. 29). Але ми знаємо, що се було дїлом козаків своєвільних, які не хотїли знати комісії й рішили похід заздалегідь. Нарештї гадка його, що Жолкєвский не знав, чи бажати йому морських походів козацьких чи нї, також не знаходить собі нїякої підстави в листах Жолкєвского, на яких оперта.

[3]) Cepandant les Cosaques aves les 150 barques ravagent toute la mer Noire — l. c. c. 412.

[4]) Les Cosaques sont á toute heure pros d'ici sur la mer Noire, ou ils font des prises incroiables veu leur faiblesse et sont en telle reputation, qu' il faut des coups de baston pour faire resoudre les soldats turcs à aller à la guerre contre eux sur quelques galères qne le Grand-Seigr y enovoie avec lagrande peine- Депеші д-Сезі с. 412.

[5]) Pisma c. 377.

[6]) Жерела VIII ч. 125.

[7]) Chłopstwo zbestwiane, sentyna — Жерела VIII с. 138, Pisma с. 285.

[8]) Див. вище с. 379.

[9]) Лист виданий в статї Лїске, дод. V.

[10]) Listy ч. III.

[11]) Між контінґентами Жолкєвского значать ся: Ukraińcow z p. Chmielewskim (sic) 800, z. Tyskiewiczem 400, barskich 300, kazaków pienieżnych 1600 (Wojcicki Biblioteka starożyt pisarzów IV с. 207). Се єдиний слїд козацької участи в експедиції, — на підставі його говорить ся про участь Запорозців в кампанії 1620 р. (напр. Третяк с. 31, „podobno”).

[12]) Рус. истор. сборникъ III с. 237.

[13]) Жерела VIII ч. 142.

[14]) Почав ся 3/XI н. с.

[15]) Витяги з дневника сойму, з віляновської біблїотеки, у Жуковича 1. с.

[16]) Грамота видана в Verificatia niewinności, вид. 2 л. 28, і в старім україн. перекладї — в київських записках, Сборникъ лЂтоп. Юж. и Зап. Рос. с. 87.

[17]) Грамота була видана по грецьки, маємо її в перекладах — українськім (неповнім) в тих же київських записках, в Сборнику лЂтоп. Юж. и Зап. Рос. с. 89, і в польськім — Verificatia niewinności, вид. 2.

[18]) Verificatia niewinności, вид. 2.

[19]) Пустив її в курс Бантиш-Каменський senior в своїй книзї Историческое извЂстіе о возникшей въ Польши уніи (1795, в вид. 1864 р. с. 66) в росийськім перекладї, з відкликом до „записної книжки київ. митр. П. Могили”. До останього часу се був одинокий звісний текст; полишаючи на боцї деякі помилки чи недокладности перекладу, змістом своїм не будив він

підозрінь, і дослїдники як з православного боку, кінчаючи Макарієм (XI с. 257) і Жуковичом (III с. 72, так і з католицького, до Третяка (op. c. c. 55) і Ліковского (вид. 1907 р. с. 207), приймали сю промову за автентичну. Дїйсно, підроблена в такім видї вона не могла бути, і зміст волинських промов, поданий соймовим дневником, також згоджуєть ся з змістом промови Древинського в сїм текстї. Тепер коли маємо оригїнальний польський текст, в збірнику Печерської лаври (дод. № 20, по описанію проф. Петрова № 74 л. 90), він скріпляє автентичність промови ще більше.

[20]) narod rossijski starowieczny.

[21]) Пограниче московське згадане тут не дурно — див. т. VI ст. 596.

[22]) Се була боротьба полоцького унїятського владики Кунцевича з православними.

[23]) Про сї львівські обмеження див. т. V с. 240 і далї.

[24]) З сього становища його виводи зовсїм не дивні, як вони здали ся проф. Жуковичу (III с. 73).

[25]) З тим Шишкою клопіт; не кажучи вже, що Хлопецький-Шишка був шляхтич, а не підданий (взагалї і в иньших подробицях оповіджених Древинським, не одно треба брати cum grano salis), зістаєть ся непевним, чи в осени 1620 р. той Шишка ще жив. Добрянський (Історія епископовъ еп. Перемышльской, с. 26), опираючи ся на записцї рукописної хронїки перемиської капітули, думає що вмер він задовго перед р. 1620, десь в 1611 ще. Але на се виразних звісток нема. В кождім разї був він не унїат, а православний, і в осени 1620 р., коли на перемиську катедру поставлено Копинського, Шишки-Хлопецького мабуть не було на світї.

[26]) Іля (в чернецтві Йоаким) Мороховський, секретар і повірник Потїя.

[27]) Атанасій Пакоста.

[28]) В оригїналї римована фраза: y by nie ratowała go kapica, pewnie że by go nie minęla szubienica.

29) Verifacatia — Архивъ I. VII с. 307.

30) Се академічне значіннє заяви підносить Смотрицький, в другім виданню „Веріфікації": „завдяки сьому листови поданому в посольську палату, духовна інвеститура мала спромогу оголосити ся на соймі" (л. 40, 56).

31) Relacye nuncinszów II с. 124. Інструкція ся, видана 30/V . 1621, перед соймом 1621 р., говорить виразно про сойм 1620 р. Ліковский, друкуючи виривки з листу Рутского до Аркудія, хибно переніс сї звістки про натиск на унїю і заходи нунція на сойм 1621 р., що до того був не зимою (лист Рутского говорить про „зимові ночи" — Unia brzeska вид. 1907 р. с. 253), а лїтом: Ліковский хибно виміркував собі якийсь сойм на початку 1621 р.

32) Passim vocabamur turbatores pacis, unio dicebatur infelix; digitis nos monsrabant: hic est qui turbat regnum.

33) Kojałowicz Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in M. D. Lithuaniae с. 55.

34) Volum. legum III с. 184.

35) Ibid с. 181.

ПЕРЕГОВОРИ З ПРАВИТЕЛЬСТВОМ 1620-1 РР.: ВИЇЗД ПАТРІАРХА І ЙОГО ПРОЩАЛЬНІ ПОУЧЕННЯ. СМОТРИЦЬКИЙ В ВИЛЬНЇ Й УНЇАТСЬКА АҐІТАЦІЯ ПРОТИВ НОВОПОСТАВЛЕНИХ ВЛАДИКІВ, ПРАВИТЕЛЬСТВЕННІ РЕПРЕСІЇ, ЛЇТЕРАТУРНА ПОЛЄМІКА. ПРИГОТОВАННЯ КОЗАКІВ ДО ПОХОДУ, ПРОЄКТ МОРСЬКОГО ПОХОДУ І СТРАХ В ЦАРГОРОДЇ, ВІСТИ ПРО ПРАВИТЕЛЬСТВЕННІ РЕПРЕСІЇ НА ПРАВОСЛАВНИХ І ПРОТЕСТИ КИЇВСЬКИХ КРУГІВ: МАНЇФЕСТ ВЛАДИКІВ, ПРОТЕСТ ДУХОВЕНСТВА І СУСПІЛЬСТВА, АҐІТАЦІЯ В СУСПІЛЬНОСТИ Й СЕРЕД КОЗАЧИНИ.

Патріарх поїхав. Під козачою ескортою, в супроводї Сагайдачного і

новопоставлених владиків проїхавши через Київщину й Браславщину і поставивши по дорозї решту владиків, з кінцем лютого с. с. прибув на молдавську границю до Буші, обминувши Подїлє, куди його запрошували Поляки. В Буші роспрощав ся він з українським товариством своїм, серед котрого пробув майже цїлий рік. Перед виїздом видав грамоту, де вказував деякі непорядки в церковній українській практицї (між иньшим пригадав, що на провідній недїлї поминали мерців за могилах старою тризною, пированнєм з музикою) [1]). Вкінцї наступило прощаннє. Патріарх ставши на ринку серед містечка, серед зібраного народу, дав йому останнї поучення, потім прочитав молитви „прощателныи и раздрѢшателныи". Люде, припавши до землї, побожно вислухали сих молитов. Спеціально до козаків патріарх звернув ся з намовою, аби не ходили більше воювати московські землї, і грозив їм за се гнївом божим. „Коли не сповните мого прошення, знищить вас Бог! не важте ся такої злости чинити над правовірними християнами". Се була, можливо, одинока інструкція, дана патріарху московським правительством на Україну [2]). Козаки обіцяли — „но не сохраниша сего якоже обѢщали бяху", завважає лїтописець [3]). 12 марта Теофан повідомляв уже з Волощини московського патріарха Філарета, що за ласкою божою і молитвами вірних „визволив ся від людей противних вашій вірі" і щасливо побуває на Молдаві [4].)

Тим часом над поставленою ним єрархією збирали ся темні хмари. Унїатські владики ще з кінця 1620 р. забили на ґвалт з причини новопоставлених владиків, особливо з огляду на Мел. Смотрицького, що по своїм посвященню приїхавши до Вильна й осївши ся в брацькім монастирі, тут, хоч і обережно, почав сповняти владичі функції. Се зробило сильне вражіннє на Білоруси. В своїй брошюрі Sowita wina (1622) унїати оповідали, що в Вильнї православні голосили публично, по церквах, що відновленнє єрархії стало ся за формальним дозволом короля; що бенефіції будуть вернені православним, а унїатам дані будуть ріжні посади в церкві католицькій. Унїати були в великім страху, бояли ся повного скасовання унїї й збирали ся переходити на латинство [5]). В сїм було, певно, не одно й побільшене (православні переважно заперечували, мов би щось таке було голошене, доводили, що Смотрицький не виконував нїяких епископських функций в своїй єпархії). Але в кождім разї унїатська єрархія почула себе сильно загроженою і метнула ся до правительственних сфер по опіку й

оборону. Вона представляла, що патріарх був самозванцем, полїтичним аґентом турецьким, що приїздив бунтувати козаків, і тим же займає ся Борецький з товаришами. Новопоставлених владиків унїати проголошували неправно поставленими; оповідали, що вони збирають собі своєвільні банди і з ними заходять ся забирати маєтности й бенефіції у унїатів, і т. п.

Правительственні сфери опинили ся в дуже тяжкій ситуації; з одного боку вони всїм серцем бажали прийти в поміч унїатам і роздавити відновлену єрархію. З другого боку не наручно було дратувати православні круги під таку хвилю з огляду на козачину. Але католицьке завзяте взяло гору над полїтичною розвагою. На прошеннє митроп. Рутского король видав на початку лютого н. с. універсали де наказував арештувати Борецького і Смотрицького, як підозрілих людей, поставлених за порозуміннєм з турецьким султаном самозванним патріархом [6]. Та Борецький благорозумно сидів з своїми владиками в Київщинї, і там його чіпати не мали, розуміє ся, ніякого заміру. Хотїли ратувати для унїатів Білу Русь, позбавлену козацької опіки. Але й тут з огляду на козачину в правительственних кругах не хотїли піднїмати голосної історії; канцлєр литовський Сопіга дуже не радо контрасґінував королївській універсал; „треба оглядати ся на запорозьких козаків, щоб не накоїти лиха, бо той самозванець (пат. Теофан) між ними, і вони його дуже шанують” [7]. Радив в кождім разї не спішити ся з опублїкованнєм універсалу, і сеї ради послухано. Насамперед післано до Вильна комісію, яка признала діяльність Смотрицького неправною; потім Смотрицького пізвано до суду унїатського митрополита, засуджено й виклято; і потім доперва опублїковано універсал против новопоставлених владиків, яко самозванців, шпіонів і зрадників [8]. Вильно, Полоцьк, Витебськ стали ареною нової завзятої боротьби між унїатами і православними. В Вильнї під самий Великдень маґістрат по королївському наказу роспочав слїдство і суд над православними міщанами, що признавали Смотрицького, давали йому якусь поміч, робили складки на владичі шати для нього і т. д. Їх арештовувано, тримано по вязницях, і король збирав ся не більше не меньше як підвести їх під кару смерти; до сього, що правда, не прийшло, але позбавлено всїх православних міських урядів, повиключано з цехів, позабирано привилеї [9]. В епархії полоцькій адмінїстрація завзято підтримувала владику

Кунцевича, силоміць змушуючи православних до послушности, арештуючи непокорних, забираючи церкви і т. д.

Разом з тим ішла дуже жива літературна полєміка, між православним брацтвом виленським і уніатським монастирем св. Трійці, по польськи розумієть ся, з огляду на правительственні круги, на адресу яких призначала ся. В квітні вийшла з православної сторони брошюра Verificatia niewinnosci (Оправданнє невинности), написана Смотрицьким [10]). Тут збивали ся обвинувачення, підняті на православних владик; пригадувало ся, що правительство само признало Теофана правним патріархом, зносило ся з ним, і т. и., доказувала ся законність постановлення владиків, вичисляли ся кривди від уніатів. Уніати відповіли книжкою Sowita wina (Подвійна вина) [11]), де підтримували свої обвинувачення, і так розгоріла ся полєміка, що з академічного тону перших писань переходила все більше на гостру і не конче парляментарну гризню [12]), а поруч неї йшла боротьба улична, оружна, навіть крівава [13]).

Ті правительственні репресії против відновленої єрархії і против православних взагалї мусїли в високій мірі збентежити українські круги. Як розуміти було поведеннє правительства і короля? Він заходив ся притягнути козачину до участи в новій кампанії як найбільше енерґічної, й надії, подані його висланником Обалковским, що мав порученнє заохотити до війни козачину і ужити до того патріарха, мусїли виробити в козацьких і взагалї українських кругах те переконаннє, що заплатою за козацьку підмогу будуть важні уступки в сфері церковно-національного житя, а перед усїм — буде прийнята й санкціонована правительством нова православна єрархія. Так оповіщав про се, зовсїм катеґорично, на підставі переговорів з Обалковским, патріарх в наведеній вище грамоті своїй [14]). З огляду на такі побожні арґументи й мотиви козачина з усею енерґією взяла ся до приготовань до війни. Зимою козаки вибрали ся в похід на околиці Білгороду, здобули місто, забрали людей — невільників християнських три тисячі увільнили, як оповідали на Українї [15]). Се мало бути прелюдією. Під весну 1621 р. вони почали вже мобілїзувати ся в сухопутний похід на Турка, заохочувано Обалковским, що мав порученнє допильнувати тої мобілїзації, і був з тим при них. В квітні козаки вже „вигребли ся” з Запорожа на волость і обіцяли королеви всяку поміч [16]). З польських кругів

заохочувано їх до нового, більшого походу на море, але козаки вважали такий більший похід дуже рисковним з огляду на способи оборони, повзяті Турками. В Царгороді справді дуже бояли ся козаків: по части наслїдком їх останього нападу, по части під впливом остороги партії спокою, яка страхала султана перспективами козацького нападу на Царгород, що може тут викликати повстаннє християн. Головному адміралови, капудан-баші поручено вийти на море, для сторожі, з 40 ґалєрами — даремно він усякими способами силкував ся відкараскати ся від такої небезпечної місії — „трохи не вмер з жалю” (чи з страху). Не покладаючи ся на сю оборону, людність царгородська була в великім страху. „Нїколи не було ще такого страху, який я бачу в Царгороді, доносив свому правительству французький посол: сила людей приготовила ся виїхати звідси, коли виїде султан, сподіваючи ся, що козаки прийдуть і зруйнують усе [17])”. Але козаки супроти такої розбудженої уваги й страху вважали ненаручним іти на море, і ладили ся до сухопутнього походу. На польскі намови з чисто українською іронїєю пригадали вони польському правительству, що вони рік тому мусїли попалити на його жаданнє морські човни і тепер не мають чим їхати. Польське правительство іронїю зрозуміло („що згадують про потопленнє човнів, тому не треба давати віри”, писав король), але мусїло приняти до відомости сю зміну плянів. Пляновало натомість діверсію на Татар, щоб не дати їм прилучити ся до турецького війська [18]). Тим часом, з огляду на проєктований похід козачина зайняла ся збираннєм всякого припасу й запасу з українських волостей: забирала коней під армату козацьку, порох, олово, і по всїх містах і місточках розіслала реєстр, скільки хто має їм чого дати. На запитаннє перетрівожених такими контрібуціями маґнатів козаки відповідали, що инакше не може бути, бо ж вони прийняли на себе службу королївську, і Обалковский, виводячи з Запорожа, признав їм право брати до волї що їм треба в маєтностях як коронних, так і панських [19]).

Але саме під той час почали приходити на Україну перші звістки про нелюдські нагінки на православних в Вильнї від того правительства, якому отсе готовила ся послужити православна Україна за першу серіозну уступку в церковно-національній справі.

Українські круги й м. Йов на чолї їх скипіли гнївом на сей новий пров єзуітської двоєдушности правительства. Справді, не була се „чиста робота”.

Заохочували українську людність, українську козачину послужити державі й манили обіцянкою признання нової єрархії, відновлення церковного православного житя — а піддавали нелюдським карам і беззаконним репресіям людей, вся вина яких була тільки в тім, що вони шановали владичу гідність новопоставленої єрархії. Звертали ся до помочи й посередництва патріарха, щоб заохотив козачину до горячійшої боротьби против Турка — і проголошували сього патріарха турецьким шпигом, а поставлених ним владиків — аґентами султанськими, ворохобниками і зрадниками. Закликали православних обявити свою лояльність і вірність річипосполитій — і ображали їх найсвятійші почутя, ятрили брутально їх найбільш болючі рани.

Дня 28/IV, місяць по виленськім погромі православних м. Йов приготовив публичний протест, іменем всїх новопоставлених владик, против поступовання правительства [20]). Він протестує тут против проголошення патр. Теофана шпіоном і ворохобником і на доказ сього росповідає про його подорож до Москви й на Україну та пригадує відносини до нього польського правительства. Відкриває властиву причину ворогування на нього правительственних і клерикальних кругів — настановленнє православних владиків, і оправдує сей учинок церковними канонами, многовіковою практикою православної руської церкви і обіцянками самого короля (соймовими конституціями) — заховувати в спокою православну церкву і давати їй єрархію православну. Недостачу на се формального права (супроти королївського права патронату) заступає митрополит принціпіальними, моральними мотивами: обовязок перед Богом і спасеннєм своєї душі наказував православним скористати з нагоди, яку посилав їм Бог для відновлення православної єрархії, „ревність для слави Божої й жалість для народу нашого спонукали нас до сього святого діла", веліла йти прикладом перших християн в часах нагінок на них. Особливо підчеркує він неповинність в нїчім Виленців і їх провідника Смотрицького — що вони не просили собі владики, і „чудом" дістали собі його. Широко спиняєть ся на характеристиці козачини [21]), що відограла таку важну ролю в відновленню єрархії, й доводить, що вчинила вона се не з чиєсь інтриґи, а з щирого і горячого привязання до своєї церкви, яке завсїди проявляла. Оправдує себе й своїх колєґів супротив інсінуацій, на них киданих: „Ми не шпиги анї ховаємо шпигів. Ми обивателї сеї землї, добре і чесно уроджені в домах шляхетських, тут оселі й замешкалі, живемо явно і добре звісні

людям усякого стану... Беремо ся до того, що лишили нам наші попередники, — до чого нам дають права божі і людські закони і звичаї й більше як 600-літнє уживаннє. Проповідуємо туж віру, що й попередники наші. Научаємо про спасенні річи, про царство небесне. На нічиє житє і нічиє майно не наступаємо. Волостями, містами, замками не володіємо. Збитків, злочинств, насильств не чинимо. На війну на християн не звемо, убивати не учимо. Навпаки, поучуємо давати себе убивати, майно своє погубити і не жалувати за ним, знаючи про маєток ліпший і вічний на небі... Не бунтівники ми, і не ворохобники, а люде на мучеництво призначені. Нехай про латинську церкву й про уніатів іде неслава по всьому світу, що вони гонять і мучать руський народ. Про нас же нехай всї сторони світа обходить добра слова мучеництва — нехай знає кождий, що перше нїж узяти на себе сю святу службу, ми положили на себе вінець мученичий... Не на панованнє і роскоши пішли ми, і ніякий страх, за помічю божою, нї кари, нї муки не відвернуть нас від правдивої віри і служби Богу".

І в таких же тонах — поклику до подвижництва і готовности потерпіти й пострадати до кінця, звертав ся сей обіжник до загалу православних кінцевим відзивом:

„Стійте твердо, не хитаючи ся анї трівожачи ся! Веселими ногами поспішайте на блаженне мучеництво! Вертають ся для нас ті літа і днї, які були від часів апостольських до Константина Великого... Тїште ся переслїдуваннєм, муками, смертю братиї нашої — бо велика нагорода наша на небі".

Але відзиваючи ся до найбільш ідеальних мотивів в душах своїх земляків і вірних, як до ultima ratio, включно до готовости жертвувати всїм для своєї віри, митрополит не залишав і більш реальних доріг для оборони своєї справи [22]).

Два тижнї пізнїйше він внїс до книг київського ґроду заяву, так само від себе і від усїх владик, від духовенства і всього суспільства, де обвинувачував уніатський епископат, що він, незаконно претендуючи на епископські права в народі руськім, подвигнув короля і правительство на репресії против православних і законно (канонїчно) поставленної православної єрархії [23]). Не виступаючи просто против правительства,

митрополит недвозначно давав до зрозуміння, що останні королївські универсали й репресії незаконні — супроти актів і конституцій, до яких відкликав ся. І вичисливши далї ті насильства, кривди, беззаконности, які останнїми часами потерпіли православні в Вильнї, Могилеві, Минську, Орші, а також — з ріжних приводів по ріжних місцях України (в Перемишлї, Ярославі, Сокалї, Буську, Белзї, Красноставі, Берестю, Пинську, Кремінцї й ин.) [24]), він складав на униатських владиків одвічальність за наслїдки, які можуть з того вийти. „Коли б через такі вчинки, не дай Боже, народ руський в кривдї і безправности так значній і так очевиднїй прийшов і мусїв прийти до якогось розруху, — заявляє отсим жалібник, що се стало ся б не через когось иньшого, і не з чиєї причини, а від самих тих униатів — через те що вони так ґвалтовно наступають на волю і релїґію, особи й майно”.

Сї слова звучали як недвозначна погроза, і так не залишили її перетолкувати униатські публїцисти, хоч православні й поясняли, що в сих словах не було нїчого більше крім остороги й засвідчення власної неповинности в таких можливих наслїдках [25]). Постава київських митрополитських кругів мусїла бути грізна: вони мусїли розуміти, що тепер — або нїколи вони виграють справу. А для того їм треба було самим дїлом переконати правительственні і клєрикальні круги про небезпечність розпочатих репресій. В Київщинї ходили про се досить грізні поголоски. Аґент королївський кс. Оборнїцкий, росповідаючи про раду козацьку 15/VI н. с. (сю його реляцію наведу зараз), каже, що козаки грозили ся, як би король не потвердив новопоставленних владиків, — „брати в неволю шляхту, як їм радив Борецький”. Звістка в кождім разї схоплена на місцї, серед розгару подій, а не в далеких поголосках виленських чи варшавських. Вона не правдоподібна: заходи в справах релїґійних все ще опирали ся в значній мірі на православні елєменти шляхетські, і то як раз у Київщинї й на Волини, а на них мала б звернути ся козацька жакерія; саме тепер митрополит дбав про те, щоб заохотити їх до найживійшої оборони релїґійної справи, і, розумієть ся, не міг заразом підіймати на них козачину. Але як відгомон того, что говорило ся в Київщинї, звістка ся має повну вартість. Православні круги київські далекі були від пасивної покори і взиваючи суспільність до готовости потерпіти муки й переслїдування, меньше всього склонні були до пасивного непротивлення злому [26]). Але перше ніж думати про якусь активну опозицію, вони мали ще дорогу

опозиції пасивної. Не вони самі, правда, а козачина грала тут ролю. Але можна було вплинути на неї в сім напрямі.

Примітки

[1]) Архивъ Ю. З. Р. I. V ч. 1; грамота датована 1620 роком, але між єпископами згаданий і Паісий Іполитович, поставлений на виїзді з України.

[2]) З польського становища беручи, не були се дуже льояльні поучення, і в польско-уніатських кругах були поголоски про се, що патріарх ганив козаків за походи на Москву і забороняв їх (Sowita wina — Архивъ I. VII с. 485). Щоб обілити патріарха, Veriticatia niewinnosci (Архивъ с. 340) оповідає, що коли козаки з Сагайдачним просили патріарха самі, з власної ініціативи, аби дав їм розгрішеннє за їх московський похід, то патріарх пояснив їм, що козаки, сповняючи наказ свого правительства, не мають гріха, а поносять вину тільки за ту злість, яку показали з власного завзятя, і з неї розгрішив їх патріарх.

[3]) Літоп. Густин. мон. с. 16.

[4]) Витяг у Макарія XI с. 265.

[5]) Sowita wina — Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 495, 497.

[6]) Археограф. сборникъ вилен. I ч. 138, II ч. 29.

[7]) Арх. сборникъ II ч. 29 (переклад).

[8]) Sowita wina — Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 487, Грамота з 15/III против Борецького і Смотрицького до Вильна в витягу у Жуковича III с. 107, універсал з датою 22 марта в перекладі друкований в ВЂстнику Зап. Россіи 1864/5 кн. XII ч. 5. Очевидно до ріжних місць були вислані грамоти проти ріжних владиків — так на Волинь були вислані грамоти против Курцевича, владики володимирського — Архивъ I. VI ч. 197.

[9]) Verificatia 1. c. c. 282.

[10]) Повний титул: Verificatia niewinności y omylnych po wszytkiey Litwie i Białej Rusi rozsianych żywot y uczciwe cnego narodu Ruskiego upad przyprawić zrządzonych nowin pod miłosciwą pańską y oycowską naywyższey y pierwszey po Panu Bogu narodu tego zacnego zwierzchności y brzegu wszelkiey sprawiedliwości obronę poddane chrześcianskie upatrzenie. Було два видання: перше має дату 5 квітня (передруковане в Архиві Ю. З. Р. VII. I), друге вийшло з датою 16 червня, значно розширене і доповнене новим документальним матеріалом.

[11]) Передрукована в Архиві Ю. З. Р. I. VII.

[12]) На Sowit-y Win-y православні відповіли книжкою Obrona verificaciey od obrazy maiestatu krola i. m. czystey (передрукована тамже). Унїати на се випустили аж дві брошюри: List do zakonników monastera sw. Ducha i Examen Obrony. Православне брацтво на се видало, на поч. 1822 р.: Elenchus pism uszczypliwych i Appendix na Examen obrony. З унїатської сторони вийшов Antelenchus ігумена троїцького Ант. Селяви.

[13]) Замітка Кіев. Старини (1905, X с. 140 в сїй справі) (чи не пок. Антоновича?) представляє справу так, мов би всї нагінки на православних робили ся правительством про око: король дав наперед свою згоду на посвященнє православних владиків, а пізнїйші грізні унїверсали його були „не більше як дипльоматичною уступкою з боку короля всемогучій в тодїшнїй Польщі клєрикальній партії”, і тому сї унїверсали не мали лихих наслїдків для владиків. Але правительственні репресії, хоч не зачепили самих осіб владиків, пішли далеко по за дипльоматію й принесли православним багато біди, і з кореспонденції короля з Сопігою (що тримав ся більш поміркованого напряму) видно, що король на нову єрархію мав завзятє дуже велике (у Коґновіцкого Zycia Sapiechów I с. 341-4).

[14]) Див. вище с. 444.

[15]) Про се пише на початку лютого 1621 р. (н. ст.), на підставі звістки від котрогось владики (мб. українского) Ост. Тишкевич: „козаки запорозькі, взявши Білгород, відобрали три тисячі наших невільників” — у Жуковича III с. 150.

16) Жерела VIII ч. 143, лист Ходкевича з квітня; протестація м. Йова, 28/IV згадує теж, що козаки за наказом королївським ідуть на війну з Турками, і вивів їх з Запорожа Обалковский (с. 144).

17) Hist. Russiae mon. II с. 413.

18) Королївскі листи 1621 р. в ркп. краків. унів № 2 (оден з них в Жерелах VIII ч. 157, хибно під р. 1622).

19) Listy Ks. Jerzego Zbaraskiego ч. 12. Сї контрибуції козацькі дослїдники кладуть по радї в Сухій Діброві (Третяк, Жукович); але з змісту листу Збаразького виходить зовсїм ясно, що вони почали ся ще з весняної мобілїзації.

20) Як сказало, має він вийти в III т. Статей по славяновЂдЂнію, вид. петербурською академією.

21) Наведена вище с. 391-3.

22) Проф. Жукович, в передмові до свого видання протестації, висловляє гадку, що протестацію „не пущено на офіціальну дорогу”; на сю гадку навела його приписка: taką protestatią zgotował był Borzecki z Smotrzyckim przeciwko krolowi y rzeczy pospolitey. Але в курс вона мусїла таки піти, судячи з того, що й до рук уніатських дістала ся, і на її апольоґію козацтва можна бачити певні натяки в уніатській полєміцї (List до Zakonników).

23) Копія сеї протестації, в польськім перекдадї, в архиві уніат. митроп. — № 458 л. 44-6 (в друкованім Описанії I ч. 458 згадана зовсїм коротко); коротке резюме з рукоп. Кишки у Петрушевича, Свод. лЂтопись с. 58.

24) В Перемишлї (під час боротьби православних з накиненим їм уніатським владикою Крупецьким) всїх попів і 24 міщан мучать, вязнять в смердючій вязниці, беруть на тортури. В Берестю кількох людей: Дороша з братами й синами вкинули в глубоку, смердячу яму й мучать уже довгий час. В Красноставі влїзли до мурованої церкви не через двері, а через проломану в мурі діру, забрали церкву й богато неповинних людей покалїчили. В Сокалї церкву забрали, священиків мучили. В Белзї й Буську

також чинять беззаконні насильства. В Ярославі, в Давид-городку, в Кремінці тяжко й описати всї насильства вчинені православним. В Пинську всї церкви забрано, а людей по вязницях мучать.

[25]) List до Zakonników с. 17, Elenchus, л. 12.

[26]) Для контрасту руїнників козаків пок. Куліш в своїй Історії возсоединення змалював був Борецького людиною цїлком не од миру сього, втїленнєм незлобности і милосердя. Але як сучасна козачина не була таким втїленєм зла, так і Борецький не був безплотним духом, а чоловіком з кістьми і мясом, який умів енерґічно бороти ся за те, що вважав своїм дїлом. Його участь в козацьких нарадах не лишає сумнїву в сїм.

ПЕРЕГОВОРИ З ПРАВИТЕЛЬСТВОМ 1620-1 РР.: СОБОР В КИЇВІ, РАДА В СУХІЙ ДІБРОВІ, ЗАТРИМАННЄ МОБІЛЇЗАЦІЇ, КОМПРОМІСОВА ТАКТИКА КОЗАЧИНИ.

Виступаючи з протестами против репресій іменем не тільки нової єрархії, а всього православного громадянства, митр. Йов разом з тим звернув ся до сього громадянства з закликом прибути на загальний собор до Київа, щоб разом з духовенством обміркувати своє становище й порішити про дальші способи боротьби. Собор сей відбув ся „на святках”, очевидно — на Трійцю православну, в 20 днях мая ст. ст. Був тодї великий зїзд „духовенства і людей релїґії грецької”, пише про нього кн. Збаразький, не додаючи нїчого про зміст нарад крім натяку, що продовженнє сих нарад мало відбувати ся на радї козацькій в Сухій Діброві [1]). Уніатські полємісти крім сього київського собору, для „попів", знають іще якийсь зїзд вчинений митрополитом в Житомирі „з шляхтою” [2]). Правдоподібно, се було під час соймику Київського воєводства, що збирав ся в Житомирі, перед соймом, скликаним на місяць серпень того року. Між сими двома зїздами відбула ся козацька рада, визначена в Сухій Діброві, про яку, на щастє, маємо докладнїйші відомости від королївського аґента кс. Оборнїцкого, що був на на ній особисто. Буде найлїпше, коли я подам насамперед його оповіданнє; воно прояснить нам не мало в сих обставинах і подіях [3]).

„Рада чи збори козаків були 15 червня. Трівали три дні. Були й духовні: п. митрополит Борецький (він запросив мене до свого двору два тижні пізнїйше) [4]), п. Курцевич, вибранний владикою козаками, 300 попів з 50 черцями. Першого дня промовляв п. Борецький, з сильним зворушеннєм, дуже сильно, скаржучи ся на річпосполиту і короля, що їх стару і святу віру гнетуть, нищать, топчуть. Витягнув лист присланий Вильнянами і прочитав; вичитав реєстр, скільки там побито за віру, скільки увязнено, скільки кинено в ями [5]). Потім Сагайдачний дістав лист того обманного патріарха; наперед його поцїлував, потім, як прочитано положив собі на голову. Тоді раптом счинив ся крик: присягали всї, що боронитимуть своєї старої віри „аж до горла”.

„Другого дня приведено в середину круга королївського посла. Поставили для нього дві дїжки чи бочки деревляні на землї, й застелили коврами [6]). Коли він сказав коротку промову, п. гетьман Бородавка казав стріляти з рушниць і гармат, і ся стрільба трівала без перерви цїлі дві години. По скінченню її складали присягу, що будуть вірні королеви і в теперешнїй потребі річипосполитої готові на всяку службу — коли сповнені будуть їх прошення.

„Третього дня визначили сотників, полковників, отаманів, осаулів [7]), і послів до короля: п. Сагайдачного, п. Курцевича і ще двох. Головна справа посольства — щоб король затвердив на митрополїї й владицтвах посвячених патріархом; инакше будуть брати в неволю шляхту, як їм порадив Борецький. Після того між собою робили вибір, кому дати королївські гроші, і рішили дати тільки тим, що мають добру зброю й були по кілька разів в морських походах на Турків. І так прийшло ся по одному золотому на двох: було вибраних козаків, на конях, з рушницями, сорок тисяч. І нарештї, визначивши міста і волости на кватири, уставивши кари і закони, розійшли ся спокійно, і саме під ніч прийшли до Білоцеркви, зробивши три милї”.

Оповївши далї інцидент, що став ся в Білій Церкві (у одного Жида в коморі знайшли збезчещену ікону, і се дало привід Бородавцї дати козакам право грабити Жидів по всїй Українї — „що вони й сповняють вірно”), кс. Оборнїцкий додав ще кілька заміток про настрій між козачиною:

„Треба дуже бояти ся, щоб козаки не вчинили якогось великого повстання і не вийшло хлопської війни. Дуже вони тут розпаношили ся, і все більше зростає їх смілість і своєвільство, коли побачили вони себе в такім числї й силї. Бородавка в своїй промові на тій своїй радї сказав між иньшим: „Перед військом Запорозьким трясеть ся земля польська, турецька і цїлий світ”. Охорони, Боже, тутешнїх католиків, малочисленних і плохих! Нема куди тїкати; всї вас облишили. Міста, волости спустошені козаками. Людей нема; що живо тільки, пішло в козацтво. Сам султан турецький і хан не наробили б більших шкод”.

Се оповіданнє кидає трохи світла на тодїшню ситуацію.

В козацькій справі вийшла якась проволока. Хоч козачина вигребла ся з Запорожа ще під весну, в супроводї королївського дворянина, й зачала мобілїзацію, — ся мобілїзація потім замняла ся. Участь козаків в кампанїї вимагала ще прінціпіального рішення. Чи не було се результатом виливів київських кругів? Можливо, навіть дуже. Але в масї козачина не стояла ще на стільки під їх впливами, щоб взяти на себе їх справу, і київський собор рішив допильнувати справи на радї.

Правительство зрікло ся вже морського походу і думало ужити козачину для діверсії на Татар. Се була справа пильна, бо вже з кінцем квітня рушило ся турецьке військо з Царгороду. Щоб понудити до скоршої мобілїзації, вислано до козаків посла з грошима, з невиплаченою платнею за минувший рік, 20 тис. золотих. На раду, що мала формально рішити сю справу, їде в великім числї духовенство, з владиками, і їх козацькі партизани, з Сагайдачним на чолї — участники київського собору. Їх промовам і впливам удало ся осягти, що козачина взяла церковну справу за свою; поставила першою умовою правительственне затвердженнє відновленої єрархії.

Чи було се те, чого могли собі бажати київські круги? Не зовсїм. Після того як правительство в сїй справі встигло вже православних так безпардонно вивести в поле: наобіцявши всякого добра патріархови, вчинило такі нагінки на православних, а його самого проголосило шпіоном, ворохобником і т. д., тяжко було покладати ся на добру волю короля. В момент ради, в серединї червня н. ст., вже з повною очевидністю вияснило ся, як незмірно важна для правительства участь козаків у війнї. Хмари

турецького війська вже присували ся до Дунаю, а польське військо ледво починало збирати ся, і було його мало, і було воно кепське, лихо споряджене і ще лихше дісціплїноване [8]). В сумі козацьке військо, що взяло участь в кампанії, було так велике як польське і нї трошки не гірше від нього — гірше уоружене, але не гірше дісціплїноване, і далеко лїпше вишколене в війнї з Татарами й Турками, а при тім в порівнянню з польським майже нїчого не коштувало. На козачинї лежала половина справи, і всяка дальша проволока, всяке відтяганнє козачини могло бути пресією на правительство просто незрівняною. Колиб козачина в сїм моментї поставила справу на вістрю меча — aut-aut, або правительство зараз дасть ґарантії її бажанням, або вона йде собі знову на Низ ловити рибу — се могло б в даних обставинах дуже богато зробити. І от така рішуча постава була потрібна київським кругам. Але козачина не поставила ся так рішучо. Як часто перед тим і потім, вона пішла тільки до половини: жадання поставила, але забезпечити їх сповненнє наперед не постаралась.

Чи була се психольоґія підданих, що навіть маючи в своїх руках владущих, так часто не важать ся виступити против них різко, відкрито, безцеремонно? На виступах українських перед тим і потім ми побачимо ту психольоґію, от і зараз ж через кілька тижнїв в Варшаві. Не наприкряти ся занадто, не наставати дуже, щоб не зразити, не виробити злого суду про таку свою настирність.

Чи самі київські круги не мали відваги сказати козачинї відкрито: поставте ся до кінця, „або-або”?

Все ж таки було лекше се порадити, нїж самому так поступати. І може був се брак податности у партиї Бородавки на київські жадання. Козачина Сагайдачного взяла давно церковно-національну справу за свою; вона могла вже перед тим вести серед козачини аґітацію за демонстрацією. Але козацькі головорізи Бородавки може й не брали сеї справи так до серця, і дзенькіт червінцїв та перспектива великої кампанії на королївській службі, добичництва і повної свободи та самоволї „на волости” під покривкою тої королївської служби може взяли перевагу над огненними словами митрополита, образами виленських мук і тортур і пієтизмом для намов найсвятїйшого отця патріархат? І свою християнську ревність вони за лїпше вважали документувати погромом українських Жидів з приводу того жидівського кощунства (фіктивного правдоподібно) [9]), нїж входити в

конфлїкт за свою віру з „християнїйшим” королем!.

Не в інтересах козачини було доводити до повного розриву з правительством. Але може сей розлом, ся мала услужність Бородавки й його партизанів заважили потім на його упадку, суді, смерти? Бо церковно-національні інтереси українські в сїм моментї вимагали від козачини служби ревнїйшої, теплїшої, готовійшої...

Се все можливо, хоч тільки буде нашим здогадом.

Примітки

1) Listy ч. 15 (з Кракова, 9/VII н. ст.).

2) Sowita wina — Архивъ с. 497.

3) Знаємо його в витягу, надрукованім Лукашевичом в його книзї Dzieje kosciolów wyznania helweckiego w Litwie, I с. 165.

4) Лист писаний 28/VI, з „Фаустинова” (Фастова).

5) Пор. вище с. 457 прим. 2.

6) Замість підвисшення.

7) Centuriones, tribunos, attamanos, assawulos.

8) Читати напр. лист Ходкевича в Жерелах VIII ч. 143, або замітки Любомірского в його дневнику — Pauli с. 68.

9) Ось як оповідає се Оборнїцкий: In domo ditissimi Iudei (в Білій Церкві) et dilecti quondam d. Cracoviensis (Януша Острозького) dicta a Wicko inventa est in cellario imago Salvatoris, affixa lerrae quatuor clavis. Hanc extractam attulerunt cives ad d. hetman d. Borodawka і т. д.

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 Р.: МОБІЛЇЗАЦІЯ КОЗАЧИНИ, ПОХІД НА МОРЕ І ПАНЇКА В ЦАРГОРОДЇ, ПОСОЛЬСТВО САГАЙДАЧНОГО Й КУРЦЕВИЧА ДО КОРОЛЯ, УХИЛЬЧИВІ ВІДПОВІДИ КОРОЛЯ, СОЙМ 1621 Р.

Козачина почала ладити ся до війни, шарпаючи Жидів та латаючи злиднї козацькі по волостях королївських і панських так сердечно, що ґвалт пішов по панських кругах. „І так аж занадто маю кривд від жовнїрів і всякого иньшого заблудящаго гультяйства, так що вже сливе все в мене попустошене, а коли ще і те немилосерде останнє маю від того своєвільства (козацького) терпіти, то вже сердцю моєму то було б рівне з смертю", писав королеви оден з найбогатших маґнатів України кн. Ю. Збаразький, і жадав суворої кари на Обалковского, за те що дав козакам позволеннє на збираннє запасів. Але не час був на якісь репресії. Король у відповідь признав велике своєвільство козацьке, але згадав тільки, що сам Обалковский вже заніс на них протестацію до київського ґроду. „Справдї, сильний то спосіб на таких чесних людей", поіронїзував на се маґнат, перший сенатор держави, що й сам розумієть ся не надавав би ніякої ваги такій протестації, занесеній на нього [1]).

Частина козаків таки пішла на море. Вийшовши з Запорожа, і обминувши турецьку фльоту, що стоючи коло устя Дунаю, мала стерігти від них краї турецькі, буяли на морю. Було їх, здаєть ся, не богато, але пополоху наробили страшенного і в безборонній Царгородї й по иньшім побережу. „Не можна й сказати, який був тут страх великий", писав в серединї червня н. с. французькій посол з Царгороду. Шіснадцять кораблїв козацьких пройшло сими днями, дійшовши аж до Помпеєвої кольони на устю черноморської протоки (Босфору), знищили Карамусол, попалили й пограбили тутешнї села, і такий з того був перестрах, що сила людей від Пери і Касомбаші до Арсеналу вже почали перевозити своє майно до Царгороду". В столиці не було ніякої оборони, ніякого порядку; тільки три ґалєри стояли на сторожі Босфору, і каймакам, заступник візира, з начальником палат султанських на улицях назберали ріжної голоти, та позабиравши всяку зброю з чужих кораблїв, що стояли в порті, якось полатали крім тих ґалєр іще сорок ріжних кораблїв і вислали їх на козаків. Але сї імпровізовані моряки мали таке пошанованнє для козачини, що

підїхавши до козацької фльоти й побачивши, що козаки грабують якесь село, не відважили ся напасти на тих шіснадцять чайок — з яких половина людей була на землї й не могла їх боронити. Подивились на запалену козаками пожежу й тихенько, під покровом ночи вернули ся собі назад до Царгороду, а провідник сеї кумедної експедиції поспішив ся вислати 20 тис. цехинів до султанського табору — 15 тис. для самого султана, а 5 тис. для візира, щоб відвернути гнїв султанський за таке своє заячесердиє [2]).

Лїпше пощастило капудан-баші, що при повороті козацької фльотилї задав їй битву, і не вважаючи на сильні страти, які задали йому козаки, встиг захопити кілька чайок з козаками і поспішив їх завезти султанови, що стояв з військом в сусїдстві вже над Дунаєм і тепер зірвав свою злобу і гнїв на нещасливих недобитках, а привідцю такого славного тріумфу чайок обдарував. „За таку славну побіду" (великої турецької фльоти над малою купою чайок!), записує турецький лїтописець, „два рази був він обдарованний препишною шубою, і такіж нагороди дістав для 18 яничарських старшин фльоти, а військо, уживши забраних негодивців (козацьких бранців) для своєї забави, частину їх зробило метою для стрільби з луків, і з них сам султан пробив кількох власними стрілами, иньших розірвано слонами, декотрих призначено на розшарпаннє гаками, розтинаннє й иньші люті муки, а одного з них, відступника від віри ісламської, розрубано на дрібні частки" [3]).

Кінець кінцем серед галасу поголосок і побільшених вістей, які ходили про сей козацький похід (і пускали ся таки умисно, з ріжних мотивів), не легко зміркувати розміри його й кінцеві результати (напр. польському вістунови, що був в Килії, в сусїдстві тої битви турецької фльоти з козаками, оповідали, що козаки, пустивши 16 чайок фальшивих, зроблених з комишу, звабили турецьку фльоту в засідку й там погромили її так, що мало хто втїк) [4]). В сумі експедиція ся інтересна більш тим величезним розголосом, якого наробила, нїж своїми розмірами чи результатами.

Увага польських кругів тим часом була скуплена коло приготовань до кампанїї, що посували ся одначе дуже повільно і нескладно, та трівожних вістей, що приходили з над Дунаю, про рухи турецького війська, його величезні розміри, й велике завзятє на Польщу, яке показував при кождій нагоді султан. Українські круги з напруженою увагою й трівогою чекали

результатів посольства, висланого до короля з козацької ради. Давно ще не було такого рішучого моменту в боротьбі українського житя з ворожим йому режімом, і жадно чекали інтересовані, що візьме тепер такий сильний козир, яким була в сій грі справа козацької участи в війні.

Посольство прибуло в Варшаву в липні. Сагайдачний, Курцевич і ще двох. Тих не знаємо, але сї два вибрані були дуже добре. Сагайдачний, окритий славою стількох походів, з репутацією високої льояльности для річипосполитої й короля, з незабутніми заслугами для них, вінчаними недавньою московською експедіцією, коли він вирятував з такої неможливої ситуації королевича і дав можність закінчити з честю сю безконечну московську авантюру. І Курцевич князь-чернець, вихованець падуанського унїверситету, пан з роду і европеєць з виховання під рясою ігумена козацького монастиря і мітрою відновленої єрархії, що як у фокусї зберав собі ріжнородні течії, які перехрещували ся в українськім житю сього многоважного моменту. Унїатський публицист заховав нам коротко зміст записки, предложеної сими послами королю; судячи з сього змісту, вона повторяла гадки виложені в протестації м. Йова і правдоподібно вийшла з під йогож пера [5]). В нїй багато говорило ся про патр. Теофана, про його побут в Москві і на Українї; жалували ся на неславу пущену на нього і на весь народ руський; коротко, але дуже неприязно згадувало ся про унїатських владиків. Козаки просили полагодження релїгійної справи, скасовання унїверсалів, виданих на православних останнїми часами, і затвердження королївськими грамотами новопоставлених єрархів на їх урядах. Коли король сповнить сї прошення, обіцяли йому послужити [6]).

Перша авдієнція була 20 липня н. ст. Відправленно посольство 31 липня [7]). Про зміст переговорів, про королївські відповіди маємо тільки уривкові, досить загальні і принагідні звістки. В меморіалї православних владиків, виготовленім на зимовий сойм 1622/3 р., пригадувало ся королеви прийняте зроблене ним Курцевичу: „Після того як він пояснив відповідно невинність свою і нашу, ваша кор. мил. прийняли його в ласку свою і допустили до руки своєї і з такими словами відпустили його від свого королївського маєстату: „Маєш ласку нашу! скажи й иньшим, аби вчинили теж — дістануть ласку нашу". А з королївської відповіди, даної війську Запорозькому на письмі, наводить той же меморіал такі слова: „Але його кор. милость з прирожденної своєї доброти робить се — що не спішить ся з

сповненнєм тих своїх мандатів: чекає, що признають ся вони самі, що погрішили против його маєстату, — як то уже оден признав перед його кор. милостю" [8]).

Судячи з сього король на предложені йому домагання відповів досить здержливо і ухильчиво. Він поки що обіцяв тільки стримати екзекуцію мандатів (і то хто зна чи не до осіб самих владиків); обіцяв пробачити їм вину самовільного поставлення, коли вони являть ся перед ним і покають ся в своїй провині. Але відси ще була дуже далека дорога до признання за ними їх владичих гідностей та потвердження на їх духовних урядах, і нічого такого в письменних відповідях королївських, очевидно, не було. Але в устній відправі мусіли бути подані досить виразні надії на заспокоєннє релїґійної справи, хочби в виразах і формах можливо неясних, — так щоб можна було потім без великого труду того всього відректи ся, як уже відрекло ся раз се саме правительство від надій і обіцянок, даних патріарху. Принаймнї козацькі депутати в сих відповідях дочули дуже багато приємного, і Сагайдачний, вертаючи з посольства, був, по словам сучасника, вповнї вдоволений з його результатів — „з великим задоволеннєм одержав втішну для війська відповідь" [9]). Пише се чоловік, що бачив ся і мав нераз нагоду говорити з Сагайдачним зараз по його посольстві, і трудно пропустити, щоб старий козак вважав потрібним робити „добру міну при невдалій грі". І в українських кругах прийнято було за факт, що король пообіцяв „успокоїти" релїґійну справу [10]). А в католицьких кругах ходила та фраза, записана пізнїйшим єзуїтським істориком — що король обіцяв скорше дати корону собі відібрати, нїж позволити схизматику засїсти на митрополії київській [11]). Кождий міг тїшити ся по своєму.

З огляду на дані королем обіцянки, на соймі, скликанім тодї, на місяць серпень, для обговорення воєнних справ (правда, зовсім уже по часї!), православні вважали неделїкатним виступати з якими небудь жаданнями в сїй справі. В пізнїйшім своїм меморіалї владики поясняли, що вони, сповняючи бажаннє короля, аби ставили ся і заявили свою покуту, дійсно явили ся були на сойм, готові дати всякі вияснення. Але за радою розважних людей і самі зміркувавши, що не час тепер на таку справу, вони відложили її, аби не виглядало, що своїми приватними справами вони перешкоджають загальній справі річипосполитої, що тодї була в таких

тїсних і трудних обставинах [12]). В такім разї одначе не було б що й ладити ся на сойм і виберати ся на нього. Правдоподібно, обіцянки дані королем козацькій депутації роззброїли православних. Король обіцяв — льояльним підданим з повним довірєм і спокоєм належало чекати сповнення його обіцянки. Неделїкатно було б наглити його або докучати настирними повтореннями домагань, що йно предложених уже йому.

І льояльні вірнопіддані ґречно розїхали ся з сойму

Примітки

[1]) Listy Zbaraskiego ч. 12 і 15.

[2]) Депеши de Cesi — Historica Russiae Mon. II с. 414.

[3]) Наіма у Сенковского, Cellectanea с. 150-l, пор. звістки Cesi й иньших:

Hist. Russiae Mon. с. 415, Жерела VIII ч. 144 — тут оповідаєть ся, що султан сам хотів рубати голови невільникам, сажав на паль, закопував живцем і т. и. Сучасний проповідник польський Бірковский оповідає, що сорок бранців козацьких султан казав посадити на човно і обливши смолою, пустити так Дунаєм.

4) Жерела VIII с. 228. В кождім разї нема підстави думати, що таки кінець кінцем козаків винищено тоді до ноги, як приймає напр. Третяк (на підставі депеш де Сезі).

5) Унїати називали авторами її виленських монахів (List do zakonników л. 14), але ті заперечували се (Eleuchus л. 10), і очевидно се не був вірний здогад. Сопіга в пізнїйшім голоснім листї до Кунцевича, називає сю записку „деклярацією Сагайдачного": o deklaracyi Sahaydaczcznego mogę rzec: Verba sunt Pamphile (так в текстї рукописного, ориґінального Processus canonisationis в бібл. петерб. академії, у Лїковского Historia unii kosciołа ruskiego z kosciołem rzymskim, дод. 3, трохи инакше: Verba sunt pamphila). До останього часу сей текст ходив в більш нїж свобіднїй парафразї Бантиша-Каменського: „Въ разсужденіи объявленія Сагайдачного можна сказать, что сочиненіе его предрагоцѢнное" (Ист. извѢстіе объ уніи, вид. 1864 р. с. 73), і на тій підставі говорило ся про лїтературну творчість Сагайдачного (ще у Каманїна). В дійсности сї слова не дотикають зовсїм Сагайдачного: Сопіга каже Кунцевичу, що його слова з приводу деклярації Сагайдачного (себто православного посольства), якими Кунцевич хотів позбавити значіння сю деклярацію — пусте говореннє. („Пусті твої слова, Памфіле" свобідна цитата з Теренція).

6) List do zakonników л. 14-5.

7) Сучасні записки королївського дворянина у Кулїша Ист. возсоед. II с. 403.

8) Iustificatia niewinności — Архивъ I. VII с. 525-6.

9) Записує се Як. Собєский: Сагайдачний приїхав з посольства до війська і z wielkim ukontentowaniem pocieszoną wojsku swemu odprawę odniosł. Дневник с. 118, пор. Commentarii (с. 35): redibat ille Varsovia, ubi legatione apud regem functus, optatum suis ferebat responsum.

[10]) Матеріали до гетьм. Сагайдачного ч. 40.

[11]) Див. вище с. 499.

[12]) Iustificatia, Архивъ с. 526.

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 Р.: ПОХІД КОЗАКІВ ПІД ХОТИН, САГАЙДАЧНИЙ В ПОЛЬСЬКІМ ТАБОРІ, ТРІВОГА ПОЛЯКІВ, МАРШ КОЗАКІВ, СЛАВНА ОБОРОНА КОЗАЦЬКИХ ЧАТІВНИКІВ, САГАЙДАЧНИЙ В НЕБЕЗПЕЦІ, ПРИЇЗД ЙОГО В КОЗАЦЬКИЙ ТАБОР І ВИБІР ГЕТЬМАНОМ, КІНЕЦЬ БОРОДАВКИ.

Козачина не ждала результатів посольства для свого походу. В серпнї, коли в Варшаві тільки ще збирав ся сойм для наради над способами боротьби, армія Османа вже перейшла Дунай і святкувала байрам, в серединї серпня н. ст., під Білгородом, а армія польська, що мала стрічати її над Дунаєм, ще доперва тільки збирала ся над Днїстром та по довгих надумуваннях заходила ся переходити його. Отже алярм на всї боки, заклики до скоршого приходу — в тім і до козаків. Треба було спішити ся, не чекаючи королївських відповідей на козацькі петиції.

Правда, момент був того роду, що можна було змусити правительство до уступок, поставивши йому тепер певні conditio sine qua non. Але се не були безстидні полїтикани, що тільки чигають на корону, аби поставити їй свої домагання, коли вона опинить ся в труднім положенню. Се були поштенні земляки, до верху налиті льояльністю для корони, всегда нинї і присно.

В останнїх днях серпня н. ст., коли польська армія, ставши напротив Хотина, збирала ся переходити на молдавський берег Днїстра, козацьке військо під проводом Бородавки стояло вже на долїшнім Днїстрі, й займало ся пустошеннєм Молдавської сторони. Попустошили околиці Сороки і Оргієва, захопили десь сторожу господаря, і тим так його настрашили, що він з Яс утїк до турецького війська. До польського війська прилучити ся казаки не хотїли, доки воно де перейде за Днїстер; так заявили вони через посольство, в відповідь на заклики польських гетьманів; толковано се тим, що козаки не вірять Полякам і побоють ся якої небудь зради з їх сторони

(видання Туркам, як головних провинників і привидців турецького походу) [1]). Се було одною з причин, що дали у Поляків перевагу рішенню перейти за Днїстер, і польське військо почало брати ся до переправи. Довго не могли собі дати ради, поки якийсь „чоловік на постать простий і плохий”, мабуть місцевий селянин, — „одні казали, що Русин, иньші — що Литвин” [2]), підняв ся за 100 зол. поставити міст на Днїстрі, і зробив се дуже дотепно і сміло, викликавши велике здивованнє і радість серед польського війська. До 20/VIII н. с. польське військо перейшло і стало табором під Хотином та нетерпеливо чекало козаків, висилаючи до них гінців за гінцями.

Замість них приїхав несподівано Конашевич, вертаючи ся з Варшави (21/VIII н. с.). Він думав, що козацьке військо вже злучило ся з польським, і з тим їхав сюди. Його прийняли з великою радістю. Гетьмани обдарували його ріжними дарунками і придавши йому для безпечности дві хоругви козацькі і кількадесять польських вояків, просили щоб як найскорше їхав до козацького війська і вплинув на козаків, аби скорше йшли до польського війська. Перед лицем турецьких і татарських орд польське військо почувало себе дуже сиротливо, і боячи ся та недовіряючи Бородавцї, великі надії покладало на Сагайдачного і його впливи, як людини щиро прихильної річипосполитій.

Виявило ся одначе, що Сагайдачного вислано даремно. Два дні пізнїйше прибуло посольство від Бородавки — „Дорошенко, полковник з доброю репутацією у молойців за свою хоробрість і завсїди зичливий для короля і річипосполитої” (пізнїйший гетьман), з товаришами. Вони донесли гетьманови про починені спустошення в Молдаві і питаючи роспоряджень, куди мають іти, обіцяли всяку послушність. Гетьман Ходкевич переказав до Бородавки, аби спішив ся до польського табору [3]).

Але слїдом розійшли ся трівожні вісти, що турецько-татарське військо задумало упередити злуку козацького війська з польським, і користаючи з того, що значна частина козацького війська була розсипана по Молдаві на підїздах („чатах”), задумало затримати козацьке військо й ударити тим часом на польський табор. В таборі настала велика трівога: „кождий і найменьший знав, як нам потрібні козаки”, записує очевидець. Ходкевич вислав на звіди своїх вояків, але їм не удало ся пробити ся. Згодом прийшли вісти більш утїшні. Татарам і Туркам справдї удало ся погромити

декотрі козацькі чати, що позагоняли ся в глубину Молдави, але затримати козацького війська не удало ся. Частина їх, три тисячі, з тих що були на чатах, пробили ся тогож дня до польського війська; головне козацьке військо тягнуло слїдом. При тім оповідання про нечувану відвагу й енергію показану козаками в сих битвах з ворогами незвичайно втїшили й підбодрили польське військо.

Особливо оден епізод набрав великого розголосу, серед Поляків і Турків [4]). Татарське військо перестріло козацькі чати, коло 300 люда, що вертали ся з під самої Сучави. Неможучи їх здобути, дало знати султанови, й той з цїлою армією рушив на ту горстку козацьку. Меньша частина їх, коло 100 душ, засїла в скалистій печері над Прутом, і там боронила ся кілька день, відстрілюючи ся й відбиваючи ся від турецьких військ, поки нарештї султан не стримав сих атак, наказавши взяти козаків димом. Розложили огнї, запалили порохи, і справдї підкурили козаків. Оден по одному виходили вони з печери і попадали під шаблї яничарів. Друга, більша частина, окопала ся в лїсї на другім боцї Пруту. Баші з великим військом і арматою даремно добували їх табор цїлий день. Султан, засївши в шатрі над високим берегом, даремно підбадьорував своє військо, роздаючи богаті дарунки кождому, хто приносив йому голову козацьку. Турки понесли величезні утрати в своїх людях, а табору козацького таки не здобули (оповідано в польськім таборі, що в битві з тим марним козацьким віддїлом кілька тисяч яничарів згинуло). В ночи козаки викрали ся з табору і роздїливши ся на дві части, почали відступати лїсом. Коли ж надійшов день, вони знову заложила ся табором, повикопували собі шаблями лежі, й землею засипавши вози, розставлені наоколо, з них зробили собі імпровізований вал. Знову цїлий день турецьке військо здобувало їх і під вечір, „по росї”, здобуто невеличкі останки сього війська — всього тридцять душ їх було; иньші погинули за сї два днї, декотрі встигли утїкти. Всього наловлено з чат козацьких більше як двіста бранців, і султан знову урядив собі з них хижацьку забаву; рубано їх на кавалки, розстрілювано з луків і рушниць; кількох сам султан застрілив власноручно. А двох лишив живими: одного лишив у себе закладнем, як античний тиран, оспіваний Шілєром, а другого післав до козаків, намовляти їх відстати від Поляків, а пристати до Турків — обіцяв їм за те всяку поміч і опіку, і столицею козацькою брав ся їм дати яку хочуть, чи Київ чи Камінець [5]).

Серед тих маршів турецько-татарських військ на переріз козакам ледво не згинув Сагайдачний, так необачно висланий польськими гетьманами на осліп через загрожену неприятелем територію. Де стояло козацьке військо, в польськім таборі не знали; пустивши ся наздогад, Сагайдачний з товаришами натрапили на широкий слід від війська, і думаючи, що се слід козацький пустили ся ним. Була вже ніч; здалека видко було дим і огнї якогось великого табору, і в тім переконанню, що має перед собою козацький табор, Сагайдачний сміло попростував туди, спішачи ся як скорше. Та коли почало світати, приглянувши ся сьому таборови, Сагайдачний завважив фатальну помилку: перед ними виднїли ся намети турецькі. Треба було чим скорше тїкати назад. Але турецька сторожа встигла завважити ворожий підїзд і кинула ся за ним. Бачучи, що з своїми потомленими кіньми все однаково він не втїче від свіжих коней турецьких, Сагайдачний сміло вдарив на сю погоню. Але тим часом в турецькім таборі розійшла ся вість про неприятеля, все що живо полетїло в поміч своїм. Сагайдачний в сїй битві дістав небезпечну рану — прострілено йому руку. Побачивши, що Турків все прибуває і сили стають зовсїм не рівні, він кинув ся в чагарі, і лишивши коней, почав скрадати ся пішо лїсами. Проблукавши цїлу добу в сих лїсах, без провідників і дороги, змучений тяжкою раною, яка таки й не загоїла ся і звела його в могилу — він все таки уйшов бісурменських рук. Добрав ся до Днїстрового берега, і переправивши ся на другий бік, дістав ся до козацького табору, що стояв коло Могилева [6]).

Приїзд Сагайдачного зробив переміну в козацьких відносинах. На Бородавку серед козаків було велике невдоволеннє. Він чи не доріс до ролї вожда в більшім стилї, чи не пощастило йому, — але в кождім разї справа пішла лихо. Незручно розкидавши чати, дав Туркам і Татарам половити й побити багато козаків, а не встиг поробити потрібних запасів для коней, і тепер уже не можна було сього поправити, коли турецько-татарські війська присунули ся під сам фронт. Навіть не легко було зійти ся з польським військом, і Турки могли відтяти від нього козаків. Неприхильні Бородавцї напрями й круги через се брали гору. Коли Сагайдачний зявив ся в козацькім таборі, його витали оваційно. З похвалами прийнято його реляції про результати з посольства до короля, про стрічу з королевичом, що поспішав з своїм полком до хотинського табору, і переговори з польськими гетьманами в хотинськім таборі. Тактика Сагайдачного, що наказувала

можливу льояльність і услужність для річипосполитої, щоб зреалїзувати обіцянки дані королем (а мабуть і королевичем) — була одобрена. Бородавка чи через якісь перешкоди, чи тому що таки не мав щирої охоти вкладати ся в польські потреби й ставив інтереси козацького добичництва над інтереси кампанії, мусїв покутувати свої помилки. Рада не тільки скинула його з гетьманства і проголосила гетьманом Сагайдачного, — на Бородавку піднесені були ріжні обвинувачування, його закували в кайдани і кілька день пізнійше, уже під Хотином, судили, засудили на смерть і стяли в колї козацькім, для 8/IX н. с. Вини на нього зложені сучасник описує так: „він немудро, а по правдї сказавши — нещасливо розсилав чати в землю Волоську, ідучи до табору, і через те кілька сот козаків згинуло”; инький більше, з польського становища, додає до того вину опізнення до польського табору [7]). Правдоподібно, брак припасу для коней який виявив ся зараз по приходї до польського табору й викликав розрух серед козаків, був чи не найголовнїйшою причиною такого кінця нещасливого гетьмана: на нього, на його злу справу” зложено всю вину сих клопотів — що козаки мали велику шкоду в конях і бояли ся останнього знищення через пізний прихід і неприготованнє сїна [8]). Зовсїм фантастичними натомість були, розумієть ся, поголоски, що ходили в польськім таборі — нїби то за Бородавкою знайшли ся підозріння, що хотїв зрадити, передати ся Туркам і т. п. [9]).

Примітки

[1]) Дневник Собєского с. 111 і 119, йогож Commentarii с. 26 і 41, Петриций с. 88.

[2]) Unus e plebe — Ruthenum fuisse alii, alii Lithuanum ferunt. Петриций с. 90.

[3]) Aby z wojskiem swem u Stepanowice stanął — Дневники с. 120. І під Степанівцї пустив ся Сагайдачний сподїваючи ся там козацького табору. Місце се не звісне. Коментатор Собєского (Мемуары II с. 64) бачить тут Стефанешти на Реутї (на границї пов. Сороцького і Оргїівського), Жукович

— Стефанешти на Пруті (III с. 172). Але так далеко на полудне висувати козацьке військо нікому не прийшло б на гадку, а окрім того коли Сагайдачний, їдучи під Степанівці, опинив ся не дуже далеко від Днїстра і Могилева, то очевидно, що ся осада була десь між Могилевим і Хотином, не далеко від Днїстра.

4) Про нього особливо: Наіма у Сенковского I с. 155-6, дневник т. зв. Любомірского с. 74 (писано тут на підставі листу Шемберґа, що бувши сам в турецькім війську був свідком сього епізоду) і дневник Собєского с. 120-1, пор. Commentarii с. 45-7; Ґрабовского I с. 136.

5) Се була не перша проба збунтувати козаків. Оден аґент оповідав, що з Адріанополя ще вислано було на Україну „12 шпигів з листами патріаршими до Русинів-схизматиків" — Теки Нарушевича № 111 № 145, і в дневнику т. зв. Любомірского читаємо, що султан перед приходом своїм порозсилав до козаків бранців і черців з патріаршими листами, намовляючи против Польщі (с. 68).

6) Епізод сей оповідає Собєский-дневник с. 123, Commentarii с. 48 (пер. с. 64).

7) Дневникъ с. 23, 83, 123 і лист Собєского у Третяка с. 207, Ґрабовский I с. 140, Петриций с. 118.

8) Дневник с. 144.

[9]) Дневники с. 18; 23, і иньший анальоґічний в петерб. публ. бібл. Разняз. № 67. Третяк припускає, що на Бородавку справді буди підозріння, що він має зносини а Турками, хоче передати ся до них, а Сагайдачний відчував, що Бородавка, пробуваючи в обозї, може підняти козачину против нього, і для забезпечення своєї власти „вчинив справу з Бородавкою перед козацьким колом" (с. 151). В такім разї справа „зради" була б виразнїйше зазначена в иньших, докладних дневниках. Ще инакше оповідаєть ся сей епізод у деяких наших істориків. В „Бесїдах" пок. Антоновича Сагайдачний жадає, аби Поляки, видали йому Бородавку, робить йому процес за зраду, як вірному слузї Поляків, велить розстріляти перед польським табором, і по сїм прилучаєть ся до польского війська (с. 44). У Каманїна козаки виберають Бородавку, поки Сагайдачний їздив до польського табору і блукав потім: вони думали, що Сагайдачний згиб (ш. автор не знає, що Бородавка був гетьманом півтора року). Вернувши ся до обозу, Сагайдачний, „щоб вернути собі власть, винайшов якісь вини за Бородавкою і стяв його. Його смерть таким чином лишила ся на совісти Сагайдачного, і щоб облекшити сумлїннє, він перед смертю каже записати Бородавку до свого помянника" (с. 26).

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 Р.: КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО ПРИЛУЧАЄТЬ СЯ ДО ПОЛЬСЬКОГО ТАБОРУ, ЙОГО СКЛАДОВІ ЧАСТИ, БИТВИ З ТУРКАМИ, НЕВДОВОЛЕННЄ СЕРЕД КОЗАЧИНИ, ПОЛАГОДЖЕННЄ КРІЗИ, ПЕРЕГОВОРИ З ТУРКАМИ, КІНЕЦЬ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ, КОЗАКИ ВИХОДЯТЬ НА УКРАЇНУ.

Таким чином булава ще раз, уже в останнє перейшла в скалїчену руку Сагайдачного, що стільки разів носила її. Не знати, на скільки добивав ся того він сам. В звістках сучасників — Поляків про упадок Бородавки нї одною рисою не підчеркують ся якісь особисті заходи Сагайдачного, але сї звістки короткі й побіжні [1]). Але кінець кінцем мав він змогу повести справи відповідно своїм поглядам, своїй тактицї.

Сю тактику ми знаємо- „заслужитися" перед королем і забезпечити тим способом здїйсненнє даних ним обіцянок. І ведені зелїзною рукою Сагайдачного, козаки, що до себе, вповнї сповнили се завданнє і зробили з

історії Хотинської кампанії історію незрівняних подвигів відваги і самовідречення на користь і честь держави-мачохи, що наповнили подивом і признаннєм очевидців-Поляків, а нас, потомків сих героїв наповняють мішаними почутями гордости, жалю і стиду за сї рабські геройства на користь ворога-пана, непримирено — ворожого режіму, кожда прислуга якому кінець кінцем, як виявляло ся, була злочином перед власними національними інтересами [2]).

Перед усїм перед Сагайдачним лежало трудне завданнє — провести козацьке військо до польського. Татарська орда і передові полки турецькі вже врізували ся між ними, грозячи відтяти їх. Але Сагайдачний зручними рухами вмів зробити дорогу свому війську, з усїм обозом. Се потрівало цїлий тиждень, але завдяки тій зручности обійшло ся без великих страт; хоч цїлий час приходило ся йти „оборонною рукою”, відбиваючи ся від ворога, — оден польський дневник записує, що тільки одного козака вхопили Турки й привели перед султана, а той довідавши ся, що то козак, казав його розстріляти. І дня 1 вересня, н. с. вечером, маючи на пятах Татарську орду, козацьке військо добило ся під польський табор, і стало „на стріл з луку” від нього, на лївім крилї [3]). Було того козацького війська, по польським відомостям, до сорок тисяч [4]); реєстр так описує його склад: полк Сагайдачного 3 тис. коней, полк Івана Зискаря (?) 2.320, Богдана Куроші 1600, Тимоша Федоровича 1400, Мойсиха (?) Писарка 2500, Федора Білобородька 3200, Данила Дерекала 3 тис., Адама Подґурского 3700, Сидора Семаковича 3500, Василя Луцкевича 4100, Яцка Гордієнка 2700, Цецюри Севрука 3200, Івана Гордїя 2 тис. [5]) Гармата козацька складала ся з 20 мідяних гармат і 2 зелїзних з запасом пороха і куль. Польського війська було 35 тис., разом з полком королевича Владислава, що прийшов слїдом по козаках. В тім числї було ще коло 8-10 тис. реґулярних козацьких хоругов. Артилєрія польська була дуже дрантива, багато гармат були не знаряджені, анї не мали куль. Орґанїзація запровіантовання була теж дуже лиха. Нереґулярне, сливе неплачене, убоге військо козацьке [6]) не в однім стояло далеко лїпше від державного війська, особливо під зелїзною рукою такого Сагайдачного. Турецького війська гідного до бою раховано на 150 тис. (а з усякою службою до 300 тис.); окрім того була велика орда Татар, кількадесять тисяч [7]).

Сагайдачний в сам час привів своє військо, бо слїдом, другого ж дня турецьке військо присунуло ся під Хотин. І першим дїлом ударило на козацький табор, висунений наперед і ще не укріплений добре, а при тім на козачину головно мали Турки й Татари завзятє, а може й рахували, що знищивши козаків, без труду упорають ся з військом польським. Не вважаючи, що військо козацьке було стомлене трудним маршом і не встигло добре ще й розташувати ся, тримало ся одначе добре і підтримане польськими полками дало добру відправу. Другого дня напад повторив ся, знову Турки „всю фурію свою звернули на козаків запорозьких", і козаки знов „дуже мужно витримували весь той імпет" по словам очевидця, а навіть перейшли самі в атаку. Але ще більша битва стала ся третього дня (4/IX), коли турецьке військо ударило ще сильнїйше, всїми силами, і знов особливо на козаків. Сам султан виїхав придивляти ся турецьким тріумфам. Але сим разом козаки не тільки відбили ся [8]), але вийшовши з табору перейшли в атаку і підтримані Поляками збили Турків з позицій, понищили їм гармати, впали в обоз турецький, і тільки невитримавши — почавши грабувати обоз, дали спромогу турецькому війську поправитись і вибити їх з табору. Взяли одначе кілька значних персон, і одного башу Сагайдачний Ходкевичу в дарунку прислав. На Турків такий страх се все нагнало, що зберали ся тїкати, і про султана оповідали, що плакав зі злости [9]).

Потім було кілька днів спокійнїйших. Турки від часу до часу поновляли свої атаки, ударяючи головно таки на козацький табор [10]). Обстрілювали з гармат. Ногайська орда Кантеміра зайшла за Днїстер і розірвала комунїкацію з Камінцем. Все се вказувало на довгу і затяжну війну і трівожило тим і польське і козацьке військо. Довіз запасів переривав ся, бракувало ріжного припасу, навіть пороху; коням бракувало вівса і паші, вони хорували й здихали в великій масї. В війську польськім багато вояків також хорувало. Почала ся серед нього дезерція, і Ходкевич умисно казав не направляти мосту, щоб не дуже тїкали. Багато шляхтичів навіть з найлїпших фамілій, оповідає польський мемуарист, ховали ся до возів, що мали йти по провіант, аби тим способом утїкти з табору; їх нераз витягали звідти і з ганьбою водили по табору [11])·

З огляду на такі небезпечні симптоми упадку й деморалїзації старшина польська і козацька вважали потрібним постарати ся сильним ударом привести кампанїю до кінця. Сміла козацька атака на турецький табор

піддала гадку в ночи напасти на Турків. Плян сей, підданий мабуть козаками ж і горячо підтриманий на воєнній раді польській Сагайдачним, рішено здійснити в ночи під 12/IX. Головну ролю мали відограти козаки: мусїли підлїзти під обоз турецький, в числї 20 тисяч, і з ними піхота угорська. Конні козаки, реґулярні, мали тодї перші ударити, за ними козаки запорозькі піші з піхотою угорською мали впасти в табор, а кіннота польська вчинити великий шум, і з музикою, трубами, бубнами рушити на Турка. О півночи дано знак і військо почало ладити ся; досить довго потягнули ся сї збори, і вже починало днїти, поки вийшли з таборів. Запорозцї одначе, по землї лїзучи, встигли скрасти ся під сам табор, поки ще розвиднїло ся; були вже під самими шатрами турецькими, а їх не помічали Турки. Але в сю хвилю пішов дощ. Козаки стали бояти ся, що їм позамокають рушницї й самопали, й не можна буде стріляти. Дали знати Ходкевичу, що з нападу мабуть нїчого не вийде, і війську дано наказ вертати ся назад, а цїлий плян затаєно [12]).

Ся неудача, відсуваючи на неозначений час кінець війни, була приводом до того, що в козацькім таборі почали ся розрухи. Як вище було сказано, через опізненнє не було приготовлено запасів, і військо козацьке терпіло біду. Конї гинули без паші, і козаки бояли ся зістати ся зовсїм піші. Тягали ся по польськім таборі, просячи сїна, і польські вояки з ласки, як жебранину, кидали їм вязки сїна, хто що міг; дїлили ся з ними сухарями. Але прошеним хлїбом не розживеш ся, тим більш що й польське військо не роскошувало: за браком сїна годували коней дубовим листєм, та й його не легко було дістати. Невдоволеннє козацтва збільшало ся. Жертвою його впав Бородавка, стятий 8/IX. По невдалій експедиції 12/IX слїдом вибухло знову в козацькім таборі. Козаки докучали Сагайдачному, жадаючи, аби кинув Поляків і вертав ся на Україну. Иньші ходили до польської старшини, представляючи, що для мізерної заплати — 40 тис. золотих, яку мовляв мали дістати за свою службу (та й то був ще журавель у небі!) не можуть рискувати пропасти тут без хлїба і паші. Конашевич дав знати Ходкевичу і кор. Володиславу. Кор. Володислав, дуже популярний серед козаків, лежав хорий і сам не міг посередничити. Рішено було, що він вишле від себе комісарів — воєводу познанського Опалїньского, Стан. Любомірского, що заступав тодї гетьмана польного, і Як. Собєского (автора найцїннїйших мемуарів про сю кампанїю). Вони були запрошені на козацьку раду і тут Собєский, добре знайомий з козаками ще з московської війни, держав до

них мову, вихваляючи їх заслуги перед річею посполитою, давнійші й нинїшні, та просив для особи Володислава витрівати до кінця в кампанії, а обіцяв іменем польських комісарів додатку 10 тис. золотих, з тою умовою, що вертаючи ся, козаки не будуть чинити нїяких насильств, а спокійно будуть чекати виплати, де їм скажуть. Се був марний додаток, та ще в такій далекій перспективі, і рада козацька досить нерадо прийняла солодкі річи Собєского, нарікаючи, що гроші малі, а ще й коли їх виплатять, не знати. Але Сагайдачний і иньша старшина козацька пустила в рух свої впливи, і завдяки їх авторитету і популярности королевича, для якого все се мовляв робило ся, вдало ся козаків заспокоїти й намовити їх лишити ся до кінця кампанії. Тільки зажадали, щоб їм то все обіцяне комісари і сенатори, які були в польським війську, письмом ствердили, і се зроблено [13]). І коли старий гетьман Ходкевич кілька день пізнїйше скликавши військову раду (з Сагайдачним і полковниками козацькими також), випробовуючи настрій війська, запитав, чи не ліпше завчасу відступити, уважаючи на недостатки й деморалїзацію війська — козацька старшина рішучо спротивила ся такій гадцї і достроїла ся до загального настрою польських вождів. „Хоч не шляхтич, доказав, що відвагою може помірятися з найвизначнїйшими рицарями”, наівно завважає при тім польський мемуарист про Сагайдачного [14]). А серед затиша, яке наступило потім, козаки для забави на власну руку здійснили плян нїчного нападу, в меньших розмірах тільки, раз і другий, з чималим ефектом: побили Турків, пограбили і пополохали башів; самого Гусейна башу, бувшого візира, трохи не зловили — втїк до лїсу і там в ямі лежав ледво живий в страху аж до раня, а козаки з тріумфом принесли до табору його дорогу шубу соболину, золотоглавом криту, й иньші річи. Заохочене сим успіхом два днї пізнїйше уже в третє ударило козацтво на турецький табор за Днїстром, при мості, й погромило його, тільки знову „против заборони гетьмана свого” злакомило ся на грабуваннє й дало час Туркам прийти до себе [15]).

Серед таких немилих сюрпризів і невдалих атак на польський і козацький табор встиг простигнути воєвничий запал султана, що з початку нїчого не хотів чути про якусь згоду. Переговори, розпочаті ще по тїй невдалій нічній атацї, за посередництвом господаря молдавського, але не підтримані тодї Турками, тепер піддержані були ними. Ще раз, коли до них прийшла вість, що старий, схорований Ходкевич умер (24/IX), попробували вони, чи не вдасть ся з того скористати. Хоч смерть сю затаєно, Турки знали про неї

зараз, і другого же дня, сподіваючи ся скористати з замішання, всїми силами вдарили на польське і особливо козацьке військо. Але як і ся битва не удала ся, другого же дня зажадали вислання послів для рішучих переговорів. Правда, попробували, може польско-козацке військо, покладаючи ся на переговори, буде меньше обачне, і ще раз задали всїми силами битву — сильнїйшу нїж усї попереднї (28/IX), але була вона і остання. Польське і козацьке військо, якому Турки „міцю і силою всею докучали" [16]), відгромило їх і задало сильні утрати, і ся битва стала останньою. Невважаючи на побіду, польська старшина теж жадібно прагнула кінця війни з огляду на просто розпучливе своє становище: не ставало нї пороху нї куль уже зовсїм, комунїкація була перервана, татарські загони буяли в тилу армії, а про помічні полки з Польщі, про загальний шляхетський похід, давно ухвалений, не було чути, невважаючи на всї принаглення з-під Хотина. Тому другого ж дня вислано послів до переговорів; в інструкції поручало ся уложити згоду на умовах quo ante bellum [17]), а для того щоб зробити турецькі сфери прихильнїйшими, послам позволяло ся дати впливовійшим вельможам „дарунки".

Одначе хоч султан простиг добре вже з свого запалу, все таки мирити ся на сих умовах не хотїв. Турецькі відпоручники жадали для Порти річного харачу і укарання козаків за їх наїзди. Польські посли не годили ся. Що до козаків, то тільки на будуще запевняли, що від них більше наїздів не буде; повторяли старі оповідання, що козаки множать ся через татарські наїзди, а морські походи виходять в переважній части від донських козаків — вони то ходили в останнїй похід; валили на мертвого Бородавку — що то він був головним привідцею, але за те вже заплатив життєм; самі його козаки стяли. Тепер же, казали, мови не могло бути про караннє козаків, після того як вони відбули сю кампанїю спільно з Поляками, і Поляки заручили їм, що їх не полишать. „Не годить ся нам відступити й карати тих, що чинять таку службу нашій отчинї, яку й Турки самі бачать, і вже тепер вони не своєвільники, а товариші наші, взяті на службу і платню річею посполитою як і ми" [18]). Крім таких благородних мотивів, якими Поляки дуже були пишні, тут були і більш практичні: дати поріжнити себе з козаками було дуже небезпечно, бо самі ж Турки могли таке поріжненнє використати. Тому посли не прийняли й ради одного з посередників: здурити Турків і видати їм яких небудь вязнів з камінецької або иньшої вязниці назвавши їх проводирями Запорожцїв; посли зміркували, що се поріжнило б козаків з

ними і „позбавило б польський табор добрих вояків" [19]). Але подібну фікцію в справі харачу допущено: обовязати річпосполиту давати султанови річну данину посли не згодили ся рішучо, але пристали на те, щоб дати дарунки султанови і хоч розуміли, що сї дарунки візир перед султаном представить, як харач, данину, — не протестували против сього. [20]) Щедрі дарунки, обіцяні головнійшим дорадникам султана, вигладили всї иньші трудности, і в днях 3-5/X угода була прийнята, а 9/X формально довершена, і подана до відомости козацької ради. „Ще за житя небіжчика вел. гетьмана (Ходкевича) обіцяно їм було під честю і сумлїннєм, що їх не відступимо, Туркам не видамо і без зносин з ними анї не приступимо до трактату анї тим меньше не уложимо, і завсїди гетьман Сагайдачний з старшинами і полковниками важнійшими бували на найтайнійших радах, тому і тепер в їх колї здав я докладну реляцію з усїх переговорів і докінчення трактатів, а заразом іменем королевича і п. гетьмана запитав їх гадки в справі порядку маршу військ під Камінець; вони заявили вдоволеннє з умов згоди й обіцяли сповнити те, що до них належало, в послушности, яку обовязані вони показувати річи посполитій", — записує один з послів Як. Собєский. [21]) Мала ся на гадцї тут перша умова трактату — що козаки не будуть ходити на море. Старшина мусїла розуміти, що без того згода з Турками не прийде до кінця, і — мусїла заявити згоду, все иньше покладаючи на те, що „якось то буде". Що до маршу Сагайдачний заявив готовність приладити ся до роспоряджень королевича. Але потім не тримаючи ся сих роспоряджень спішно в ночи козаки рушили за Днїстер, не ждучи польского війська: правдоподібно бояли ся, щоб не вважаючи на всї шляхетні запевняння польські не скропило ся на них. Тут стали табором під Брагою й довгою стрільбою витали королевича, коли він їхав повз табору [22]).

Вислали також, виходячи, посольство до короля. Обіцяли на будуче службу і послушність, прирікали згоди з Туреччиною не нарушати, на море не ходити, а за те, з огляду на положені заслуги, незлїчимі жертви кровю і житєм для річи посполитої, просили ріжних полекш і вигід, і між иньшим — „заспокоєння віри нашої старинної грецької." [23])

Просили в сїй справі вставити ся перед королем королевича, гетьмана, комісарів — свідків їх „крівавих заслуг і вірности".

Примітки

[1]) Навпаки оден з дневників пригадує то Бородавці, що він рік тому perversis factionibus ac machinationibus перебив булаву у Сагайдачного (дневник Публ. бібл., подібно в дневнику Остророга с. 23). Симпатиї Поляків були рішучо по стороні Сагайдачного, се теж не треба забувати.

[2]) Ся історія Хотинскої кампанії, меньше інтересної для нас по собі, цінна описами й подробицями козацької участи, характеристичними з історичнопобутового становища й інтересними для оцінки відносини польського правительства й суспільности до козачини.

[3]) Дневники с. 18, 44, 125, Жерела VIII с. 249, Ґрабовский I с. 130.

[4]) Третяк в своїй розвідці приймає цифру козацького війська 30 тис., як подано у Собєского, Пясецкого, і в подрукованім реєстрі тек Нарушевича 111 с. 403 (з Приміткою, що пораховано тільки таких, що мали бодай рушниці). Реєстр виданий у Паулї подає 40 тис., як і Вассенберґ. Детальний виказ, виданий в Жерелах VIII ч. 151 (як низше) має більше значіннє, ніж сї сумаричні цифри, він подає число козаків на 41520.

[5]) Жерела VIII 250, імена полковників дуже покалїчені, поправляю, де можна.

[6]) Про озброєннє козацького війська завважає Цитований дневник тек Нерушевича: kozaków zaporowskich było 30.000 naymniey rusnicznych, co się mogli pieszo pisać, bo szabel nie wszyscy mieli — с. 403.

[7]) Перегляд ріжних звісток про число турецько-татарського війська у Третяка с. 131-4, де показано також, як в польських джерелах раз у раз побільшувано число сього війська для більшого звеличання хотинського тріумфу.

[8]) Bronili się dziwnie mężnie, пише про них у сїй битві Собєский.

[9]) Дневники с. 126-7, 129,130-1, лист Собєского у Третяка с. 204.

[10]) Під 7/IX: rano poczęli Turcy prymykać pod kozaki, і знов: tegoż przecież dnia i do kozaków zaporoskich... impet czynili Tyrcy; під 9/IX: do Zaporżców przecie wielki bardzo impet uczynili (с. 134-137, 139); а пише людина, що сиділа не в козацькім, а польськім таборі.

[11]) Commentarii 99-100.

[12]) Дневники с. 85,142, Comentarii86-7.

[13]) Дневники с. 144, Commentarii с. 116-8 = 92-3 пер.

[14]) Commentarii 126-7 = 97 пер.

[15]) Дневник Собєского с. 147, 149, 150.

[16]) Дневник с. 154.

[17]) Інструкція в дневниках с. 157.

[18]) Дневники с.165-6, Commentarii с. 166-7 = 112-3 пер.

[19]) Commentarii 171= с. 115 пер.

[20]) Пор. у Третяка ор. с. с. 187.

[21]) Дневники с. 179. Commentarii 192 = с. 124 пер.

[22]) Дневники с. 181. Ніяких подробиць про прощаннє козацького війська чи Сагайдачного дневники не подають; для нього і не було місця супроти того, що козацьке військо тихенько поспішило чим дуж забрати ся з польського табору. Через те богаті подробиці про всякі знаки печаливости кор. Володислава для Сагайдачного, різні дарунки йому на прощаннє, з такими привабними деталями росповіджені в збірці Величка й поданій там ніби то автентичній кореспонденції Сагайдачного з кор. Жиґимонтом, мусять уважати ся фантастичними. Сї листи — фальсіфікати, правдоподібно самого Величка; оповідання його — фантастика в тімже

дусї. Третяк, признавши ті листи апокрифами „утворенними правдоподібно за часів Хмельницкого” (в дійсности — за часів Мазепи, як показує їх мова), хотїв бачити в Величковім оповіданню образ того, „як в переказах козацьких відбила ся фіґура королевича і відносини його до козаків”, і дещо з того таки не витерпів, щоб не взяти до тексту (с. 194 — він відкликуєть ся до предсмертного листу Сагайдачного, друкованого в Актах Юж. и Зап. Рос. II ч. 47, але лист сей взятий з Величка ж, I дод. с. 47, так само як і оповіданнє Лукомского ibid. IV с. 175). Каманїн покористував ся сими величківскими документами й звістками також, і викликав тим їдкі дотинки Корзона (див. прим.). Жукович супроти Корзонових заміток був обережнїйшим, хоч в його словах і звучить певне недовірє до такої гіперкритики і дещо таки він узяв з тих апокрифів, хоч з остереженнєм (III с. 190-1). Але, розумієть ся, їх треба раз на все викинути з історичного інвентара, як і всяку иньшу величківщину.

23) Жерела VIII ч. 152.

VIII. Від Хотина до Курукова.

КІНЕЦЬ ТУРЕЦКОЇ ГРОЗИ І РОЗЧАРОВАННЄ ПРАВОСЛАВНИХ: КОЗАЦЬКА СЛАВА В ПОЛЬЩІ ЗА ХОТИНСЬКУ ВІЙНУ, НЕПРИХИЛЬНІСТЬ ДО КОЗАЧИНИ КОР. ЖИҐИМОНТА, КОЗАЦЬКІ ПЕТИЦІЇ ПО ХОТИНСЬКІЙ КАМПАНІЇ, ЇХ ЗМІСТ І ЗНАЧІННЄ, НЕПРИХИЛЬНІСТЬ ДО НИХ КОРОЛЯ, ІНСТРУКЦІЯ КОМІСАРАМ, ЗАМІРИ ПРАВИТЕЛЬСТВА.

Хотинська війна була апоґеєм козацької слави в річипосполитій польській. Поляки участники і сучасники війни не знаходили слів похвали і признання для заслуг, положених козаками для спільної отчини, для їх воєнних подвигів, відваги, мужности. Їх порівнювали з клясичними взірцями відваги і патріотизму, ставили навіть вище тих античних героїв — більше понадто неможна було сказати в тих псевдоклясичних часах [1]). Їх уважали головними спасителями Польщі від страшної турецької тучі — сучасний український мемуарист шляхтич Єрлич, далеко не прихильний козачинї, передаючи погляди своїх кругів, признає головні заслуги в сїй війнї Сагайдачному: „він тримав на собі весь тягар війни, і давав їй раду, а що

радив, то приймали панове гетьмани і королевич й. милость" [2]). Правда, він при тім поясняє, що сей Сагайдачний був чоловік не простого уродження, а шляхтич з Самбора. Але Поляки, не підозріваючи того шляхетського походження Сагайдачного, великодушно признавали, що він і иньші його товариші, не будучи шляхетського роду, рівняли ся своїми чеснотами з прирожденними шляхтичами.

Але подвиги сї були вчинені, славословія прошуміли, і на сцену виступала звичайна історія — „раб зробив своє діло, нехай раб собі йде". Козацьке чесне воїнство на свою голову громило турецькі орди. Наставляючи груди свої за річпосполиту, забезпечаючи її від воєнної небезпеки, робило непотрібними свої услуги в близшій будучности. Воно підкопувало той ґрунт, на якім стояло raison d'état козачини з становища польських державних інтересів.

Король Жиґимонт, в своїй неприступности до ніяких благороднійших почувань вдячности, обовязання і т. под., а безпечно дуже завзятий на козачину за її вмішуваннє в церковну полїтику і перебиваннє його, королївських, релїґійних плянів, спішив не зіставити анї на хвилю яких небудь ілюзій у хотинських героїв, яких небудь надій на те, що їх геройство, їх безграничне пожертвованнє, їх всїми признані заслуги для річипосполитої дадуть їм які небудь реальні здобутки, якесь поліпшеннє їх убогого побуту, поправу їх пів-правного становища. На козацьку петицію, вислану з политих козацькою крівцею хотинських рівнин, на сї безмірно непретенсійні прошення скромних героїв, він приготовляє брутальну, холодну, безсердечну відправує

Козацька петиція звучала так:

„Посольство запорозьких козаків до короля й. м. і річипосполитої — прошення за криваві, у всїм християнськім світї славні і всьому поганству очевидні заслуги."

„Запевнити мають наші посли нашу готовість до услуг королеви і річипосполитій — ніколи не були ми непокірними, і в нинїшній війнї з цїсарем турецьким всюди, де треба того було, не жалуючи свого здоровля і добутку, наставляли ми наші груди, скільки сил наших ставало, за віру християнську, за честь королївську, за цїлість отчини нашої готові голови свої положити не жалуючи. І на далї, тепер і завсїди, хочемо як найбільше

прикладати ся до волї їх (короля і держави). Не будемо воювати держави цїсаря турецького анї землею, анї на Чорнім морі, не хочемо нарушати згоди святої й стариною усвяченої — і рішучо хочемо занехати Чорне море.”

„Тілько хотїли б ми знати, з чим нам на службі річипосполитій на звичайних місцях своїх пробувати, і за якою платнею. На попереднїх комісіях визначено було нам річної плати по 40 тис. золотих, але то сповнено не було, і тепер нам, видко, відложивши ті постанови комісії на бік, треба просити короля і їх милостей, аби визначено було нам тої річної платнї 100 тис., і щоб вона що року приходила на визначений час.”

„А що тепер війна турецька скінчила ся, мають посли просити, аби король й. м. зволив вчинити нагороду справедливу в скорім часї за крїваві заслуги наші і шкоди, понесені нами в конях і в усяких иньших річах в сїй експедиції, як то і п. комісарі нам обіцяли листом своїм.”

„Мають просити королевича й. м., ясновельможного п. гетьмана і п. комісарів, аби зводили перед королем причинити ся, аби король й. м., наш милостивий пан, уважаючи на крїваві заслуги й вірність нашу, зволив успокоїти старинну нашу релїґію грецьку, а вільности надані нам його предками і самим королем за крїваві заслуги наші в війнах — зволив цїлими і непорушними заховати і привилеєм своїй твердити.”

„Королевич й. м., пан гетьман і иньші бачили на власні очі, скільки при боку його з нашого товариства, заступаючи їх перед неприятелем, голови свої положило, иньші калїцтво членів своїх дістали, так що вже на війну більше не здатні, анї виживити ся, поки живі. Отже п. посли мають просити короля, аби на прожиток калїкам зволив придати якесь місто на Українї до того убогого шпиталя, що маємо відновлений на Українї з ласки королївської, а особливо казав вернути нам маєтність надану ним предкам нашим — Боришпіль з околицею.”

„Аби наші товариші мали свобідний пробуток в маєтностях королївських, княжих, шляхетських і духовних, де хто мешкав, або де кому сподобаєть ся, зістаючи ся при вільностях своїх без усякого утиску від уряду.”

„Як би нас якийсь володар християнський покликав до себе за якоюсь оказією, — аби нам можна було піти на службу до нього за відомістю

короля.”

„Декотрі з товаришів не мають осель і достатків і не мають з чого прожити — нехай вільно їм буде промишляти собі з ловлення звіря або риби, як би хто міг і схотів тим зайняти ся.

„Заняті службою королївською, навіть ті що мають свої оселї, через неприсутність свою не приготовили запасу для себе, своїх жінок і дїтей, тим більше такі що не мають власних осель — отже просити, аби на випочинок і вигодованнє коней, які ще полишали ся, були нам визначені становища і приставства в містах, по полкам.”

„І в тих містах, де маємо свій пробуток, а особливо в воєводстві Київськім, аби ніякі жовніри не мали своїх леж і пристановищ” [3]).

Такі були домагання козачини в хвилї її найвищих тріумфів, безцїнних, загально признаних заслуг для річи посполитої. Безперечно, дуже, аж занадто скромні. Не підчеркуючи сього виразно, казаки жадали на дїлї скасовання найбільш неприємних постанов останньої комісії (1619 р.). Хотїли, щоб скасовано було заборону мешкати й користувати ся козачими правами по маєтностях панських і духовних; щоб не було обмеження реєстра (се укрито справою побільшення платнї, не входячи в число реєстрових). Підносить ся в делїкатнїй формі давнїй дезідерат в справі приставств і леж, з виключеннєм жовнїрів від росквартировання в козацьких маєтностях. Бажають, щоб не зборонювано старої практики затягання козаків на службу постороннїх держав. Пригадуєть ся стара свобода звіриних і рибних ловів, що з залюдненнєм України, з розширеннєм привілеґіованого землеволодїння підпадала все більшим обмеженням. Припоминають ся козацькі маєтности не звернені при реституції 1601 р. Нарештї, в дуже скромній формі „успокоєння” пригадуєть ся недавня петиція в справах релїґійних. За се обіцяє козачина певну послушність, непорушність трактатів, занеханнє моря, — річи многоважні, тяжкі, повне самовідреченнє.

Козацькі провідники тямили безмірну дражливість народу шляхетського і його правительства на пунктї козацьких претенсій і стилїзовали свої домагання, як звичайно, можливо скромно і безпретензійно, не натякаючи нічим на якусь корінну переміну в становищу козачини, в його відносинах до держави, на якісь спеціальні права здобуті останньою службою. Правда,

королївська згода на предложені дезідерати значила б дуже богато з погляду леґалїзації фактичних здобутків козачини і їх дальшого розширення, се так. Але сї дезідерати в кождім разї були поставлені дуже скромно, без образи маєстату шляхетських кругів. Козачина знала сї круги й їх настрій, бо і на свої скромні дезідерати дістала все таки по цілій лінїї дуже неприхильну відправу.

Замість королївської відповіди безпосередно козацьким послам ми маємо королївську інструкцію комісарам, що висилали ся для полагодження козацької справи. Правдоподібно, король заявив послам, що його відповідь і волю подадуть козачинї до відомости його посли-комісари [4]). Сї посли-комісари мали заявити вдячність і ласку королївську за службу козацьку. Король, — мали сказати вони — з свого боку годить ся на обіцяний хотинськими комісарами додаток до платнї за сю війну, і тільки. Гроші сї їм мають бути зараз виплачені, і по сїм військо козацьке (що правдоподібно стояло десь на Подїлю, чекаючи результатів своїх петицій) мало зараз розійти ся „на звичайні місця”, без кривд людям, для того аби йшло не полками, а дрібними ватагами і на волости не бавило ся. Се було відмовою на козацькі прошення в справі розкватировання. Король поясняв, що неврожай і спустошеннє не позволяють розкватирувати війська по волостях, і для того й польське військо як найскорше роспускаєть ся [5]).

На иньші просьби поручало ся дати таку відповідь, „коли б козаки допоминали ся її”: В справі релїгійній король не чинить нїкому безправя і примусу, козаки в нїй як перед тим не мали нїякої кривди і на будуче не будуть мати. В справі надання на шпиталь, і затягання заграничними володарями король відсилав козаків до сойму. В справі ловів мусить знести ся з місцевими старостами й містами.

Що до права пробутку по маєтностях приватних, відповідь була досить невиразна, але кінець кінцем юрисдикція приватна признавала ся річю непорушною і в силї мали зістати ся постанови комісії 1619 р. Комісарі взагалї мали порученнє відновити й потвердити комісарські постанови 1619 р. В тих постановах число козаків означене не було, отже комісарам поручало ся торгувати ся з козачиною і звести число козацького війська до мінїмума, „оглядаючи ся на те, щоб велика купа не була тяжка для тамошнїх обивателїв і не була приводом до дальшого своєвільства і збільшення числа”; в кождім разї не більше нїяк трох тисяч. Платнї до 100

тис. підвисшити не можна; комісарі нехай старають ся удержати ся при старій цифрі 40 тис., а як би се було не можливо, то можуть побільшити до 60 тис. Має бути споряджений реєстр тому війську при комісарах зараз же; реєстрові мають користувати ся „повною свободою в своїх юрисдикціях”, виписані повинні підлягати „звичайній юрисдикції панів і старост своїх”. Гетьман, який буде поданий війську іменем короля, має зложити присягу послушности, так само полковники, й загал козацький. Всї човни мають бути видані комісарам, і на будуче нїхто не сміє під карою смерти човнів будувати; певне число човнів має бути зіставлене тільки для довозу припасів козацькій залозї „на Низу”.

Як бачимо, інструкція поручала вернути козацькі відносини до норм ante bellum. Звести козацький реєстр по можности до 1-2 тис., всїх иньших з 40-тисячного козацького війська, що відбуло хотинську війну, вернути назад в підданство; старшину іменувати. Що до церковної справи, то король насамперед, як бачимо, ставив справу так, мов би тут ішла мова про свобідне виконуваннє своєї віри козаками тільки, а і тут не обіцяв їм нїчого більше понад старі благодати — будуть користати з такої ж релїгійної свободи, яку до того часу мали. Инакше сказавши, король хотїв іґнорувати всї свої обіцянки і надії останнього року, хотїв перечеркнути всї факти й події останнїх часів, того тяжкого року; „раб зробив своє дїло”, і мав вернути ся знову в своє рабське становище.

Ба, але говорити ся мало се не на адресу похилого, безоружного, безпомічного раба, а війську, що з зброєю в руках чекало відповіди правительства, рівне силами війську, яке могла виставити корона польська, а що до прикмет і чеснот своїх під небеса вихвалюване польськими очевидцями та великодушне ставленє польськими шляхтичами на рівні з польською шляхтою.

Як можна було думати, що військо се дасть себе здесяткувати, загнати в панську кормигу, пошити в дурнї, заперечивши все те, що було йому обіцяне?

В королївських інструкціях, писаних два тижні по хотинській війнї, лежала вже in optima forma проклямація оружного конфлїкту з козачиною, оружного приборкання спасителів польської річи посполитої, і тільки завдяки ріжним спеціальним обставинам до сього оружного конфлїкту прийшло не зараз, а чотири роки пізнїйше.

Примітки

[1]) Сучасний біограф кор. Володислава Вассенберґ, оповідаючи наведений вище епізод, як Турки били ся з малим козацьким відділом (вище с. 469), пише: Macte beatissimos meo iudicio viros et Lacedemoniorum gloriam longe superantes. Illi quippe trecenti, et ad Thermopylas; hi nonnisi sexaginta numero et in aperto campo parem Xerxis exercitus multitudinem fatigavere (Gestorum Vladislai c. 100).

[2]) Latopisiec c. 5.

[3]) Жерела VIII ч. 152, иньший варіант сих петицій у Третяка дод. VII — часто буквально однаковий, місцями справляє помилки, або доповняє сей текст. Я комбінував обидва варіанти в своїм перекладі.

[4]) Інструкція ся (в Жерелах VIII ч. 153) в ріжних копіях має ріжні дати — в одній 18/X, в другій 28/X. Дата 18/X меньш правдоподібна, бо не легко припустити, щоб так скоро з тим упорали ся, коли тільки 11/X козацькій старшині було подане до відомости уложеннє трактату і закінченнє кампанії.

[5]) Справді неврожай і біда була велика — пор. листи Збаразького с. 43.

КІНЕЦЬ ТУРЕЦКОЇ ГРОЗИ І РОЗЧАРОВАННЄ ПРАВОСЛАВНИХ: ВІДКЛАДАННЯ КОМІСІЇ, ВІДПОВІДЬ В РЕЛІҐІЙНИХ СПРАВАХ, КОЗАЦЬКА ДЕПУТАЦІЯ 1621 Р., ПЛЯН КОЗАЦЬКОГО ПОХОДУ В ЛИВОНІЮ, СМЕРТЬ САГАЙДАЧНОГО, ЖАЛІ НА УКРАЇНІ, ТРІВОГА В ПОЛЬСЬКИХ КРУГАХ, ВИСЛАННЄ КОМІСІЇ І ВИБІР О. ГОЛУБА, КОМІСАРСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ З КОЗАЧИНОЮ, НЕПОКІРНІСТЬ КОЗАЧИНИ, ПОХОДИ НА МОРЕ, КОМІСАРСЬКІ ПОСТАНОВИ 1622 Р.

Не можна сказати, щоб король не міркував собі зовсїм, що робить він, відповідаючи такою різкою відмовою на домагання хотинських героїв. Інструкція кінчила ся таким характеристичним порученнєм:

Комісари мають переказати запорозькому війську відповіди короля і своїми намовами та обіцянками ласки королївської впливати на нього, аби волї королївській було послушним. Для сього ж мають вони потайки вести зносини з Сагайдачним і військовою старшиною та обіцяти їм від короля осібні дарунки. Пункти комісії (що до потвердження ухвал 1619 р.) нехай зіставлять в секретї, аби перед часом не прийшли до відомости козаків.

Отже спекульовано на рабську лояльність старшини, на силу подкупу, деморалїзації. Та ледви чи сї рахунки оправдали б себе...

Добрі духи відвели поки що грозу крівавої усобиці, яка могла б виникнути, коли б королївські комісари задумали сповнити дану їм інструкцію (відновленнє постанов 1619 р.), бо кинули під ноги королївським плянам кілька звичайних, але все необорних для польської полїтики перешкод. Не можна було сповнити першого пункту королївської інструкції — виплатити козакам признану платню, і потім зажадати від них, щоб розійшли ся, і взагалї поступити з ними по всїй строгости королївських бажань. По друге — для того щоб приступити до другої части проґрами — поновити і в житє перевести комісарські постанови 1619 р., треба було відповідних воєнних сил, щоб брязкотом польської зброї підтримати впливи льояльної старшини. І на тодїшнї козацькі сили треба було сили великої, а тим часом Хотинська війна, як Пан-Біг Польщі приказав, закінчила ся, розуміється, жовнїрською конфедерацією. Тому не то що великого, а й нїякого війська на козаків не можна було зараз стягнути.

Тому переведеннє комісарських ухвал 1619 р. прийшло ся відложити. Комісія не відбувала ся. Не заплативши грошей козакам, не можна було ставити до них нїяких серіозних жадань.

Одначе на домагання козачини мусїла бути дана відповідь в дусї королївських інструкцій, неприхильна. Спеціально що до справи релїґійної знаємо, що дана була справдї відповідь в дусї тої інструкції — мов би справа йшла тільки про свободу релїґійну спеціально для козаків [1]). І сї ухильчиві, мало надійні відповіди правительства тепер, коли настав час реалїзації обіцянок, давали зрозуміти неприязний правительственний курс і

мусїли глубоко вразити козачину. За кров, за рани, за голод і смерть знову єзуїтське полїтикованнє, холодне non possumus. Маси мусїли бути обурені, статочні елєменти збентежені таким грубим нетактом, що ставив в неможливе становище і їх і полїтику льояльности. Як можна було заохочувати до повздержности, до льояльности супроти правительства, яке не спішило платити навіть того марного гроша за службу і відмовляла козачині у всїх її бажаннях? Спеціально Сагайдачний, і без того півживий від турецької рани, від понесених трудів і трівог, мусїв бути глубоко ображений в своїх найсвятїйших почутях, в найдорогших надїях.

На том пляцу тотъ нашъ гетманъ пострѣленый

Пріихалъ до Кієва на полы умерлый,

Где розмаитыхъ лѣкарствъ долгій часъ заживалъ,

На докторы отъ кроля самого коштъ мѣвалъ [2]).

Сї знаки королївської прихильности до його особи не могли потїшити Сагайдачного, коли він бачив таку компромітацію своєї полїтики, коли король вирікав ся всїх тих обіцянок, на підставі яких військо пійшло в останню війну, запевнене Сагайдачним, що його бажання королем прийняті.

Військо, одержавши королївську відповідь на свої петиції, вислало зимою нових послів. Досї маємо про нього тільки коротеньку згадку, з лютого 1622 р., коли се нове посольство їхало до Варшави. „Широко про заспокоєннє (релїґійної справи) і скасованнє унїї там писано, а коли б не були успокоєні, грозять конфедерацією, ще не чуваною; перше посольство відправлено з обіцянкою, що їх заспокоять, і на се в другім листї так написали: як король й. мил. хоче тільки нас (козаків) заспокоїти, то в такім разї вся Русь схоче мати спокій в вірі; вкінцї просили заслужених грошей, відповідно до обіцянки королевича”. Так оповідає зміст сеї нової петиції наш припадковий кореспондент [3]). Разом з тим митр. Йов розіслав свій окружник до всїх православних, щоб тримали ся своєї православної єрархії, були їй помічні, а униатів не признавали і свої духовні потреби, як не могли на місцї, то в Київі задоволяли, у своїх владиків, що пробували в сїй неприступній для польських впливів твердинї [4]).

Козацьке військо тим часом, іґноруючи королївський наказ не затримувати ся на волости, розташувало ся на зиму на волости, в воєводстві Київськім головно. Правительство, не сповнивши своєї обіцянки — виплати грошей, мусїло через пальцї на се дивити ся, і не вводило туди жовнїрів, щоб не дійшло до крівавих конфлїктів. Але й козачина, здаєть ся, вела себе по можности здержливо — не тільки уступаючи впливам статочнїйших, але і у власних інтересах — щоб не дати правительству приводу відмовити в заслужених грошах і в усїх иньших обіцянках. І хоч шляхта київська пищала й скаржила ся перед королем на козацькі „тяжкости" (так як волинська на жовнїрів, що там роскватирували ся, теж не заплачені), і король мусїв заспокоювати її всїляко, але військо козацьке з великим притиском підносило потім, що воно, вертаючи ся з війни, „ніяких припасів не домагало ся, і одержавши умовлену заплату росходило ся до дому", і король не мав сміливости заперечити тої козацької чемности [5]).

Козацька депутація мала авдієнцію у короля 21/II н. с. [6]). Змісту королївської відповіди не знаємо. Король, очевидно, в справі виплати мусїв повторити те, що вже перед тим роспись вав на потїху всїх інтересованих: що гроші лежать „відраховані" у Львові; що його дворянин Обалковский от-от поїде з ними до козаків, а королївські комісари, виїхавши разом з ним, при виплатї полагодять иньші справи козацькі [7]). І по за тим — правдоподібно нові повторення, відкликування до сойму, і т. п.

Двох річей треба буде правительству добити ся від козаків: щоб їх полки вийшли з волости й розійшли ся, друге — щоб вони не зачіпали ся з Турками і не псували дипльоматичної справи. Хотинські прелїмінарії ще потрібували ратифікації, в тій справі мало їхати до Туреччини велике посольство, і треба було особливо тепер обминати всього, що могло б подразнити Турків і перешкодити уложенню трактату. Була гадка ужити козачину в війнї з Шведами, щоб відтягнути від походів на Турків. Козаки прийняли сю гадку дуже радо, і зимою 1621/2 р. двадцятитисячне військо козацьке рушило на Литву, і в лютім у гетьмана литовського Кр. Радивила ставили ся посли козацькі, полковники Йосип Путивлець, Адам Подгорський і Донець, заявляючи, що вони, сповняючи наказ королївський, готові прибути в Ливонію і навіть без плати служити тут. Радивил готов був взяти їх на службу, сподїваючи ся тим запобігти їх походу на море [8]). Але дуже бояв ся при тім козацьких своєвільств і грабунків, а ще більше почала

нарікати на се шляхта литовська, боячи ся спустошень, і почала наставати на гетьмана, щоб не брав козаків [9]). Радивил по довгих ваганнях взяв собі до Ливонії тільки невеликий полк, самих „старинних і комонних" козаків, а решту відправив [10]), так що се не могло дуже заважити на козацькі відносини на Україні, і надія на ослабленнє українського напруження через сей ливонсьвий похід мусіла зникнути [11]).

Лишало ся покладатись на впливи старшини і на вдоволеннє, яке викличе виплата грошей. Але хоч гроші ті, як писав король, ще в січні лежали „відраховані" у Львові, то все ніяк не могли звідти видістати ся на Україну. А треба було спішити ся, бо вже приходили трівожні вісти, що козаки збирають ся на море, як не з Дніпра, то з Дону — для благовидности, щоб не компромітувати польського правительства і не входити з ними в колізію [12]). Та участь українських козаків, в такім донськім поході певно, зістала ся б секретом полішінеля, і йди потім доведи турецькому правительству, що то були козаки московські! Занадто стара то була пісня!

До всього злого, ще й Сагайдачний вмер під той час — 10 квітня ст. ст. 1622 р. „По многихъ знаменитыхъ воєнныхъ послугахъ и звитязствахъ на ложи своємъ простеръ нози свои, приложил ся къ отцемъ своимъ, съ добрымъ исповѢданіємъ, исполненъ благихъ дѢлъ и милостыни", як записує помянник тодішньої митрополітальної резіденції, монастиря св. Михайла в Київі [13]). Огірчений і прибитий несловністю короля, крахом своїх плянів і надій, він присвятив останні хвилї свого житя роспорядженням своїм майном, в дусї тих змагань і плянів, які одушевляли його в останні літа многотрудного житя. Пять днів перед смертю (5/IV) тестаментом своїм розділив він своє майно, визначивши „шафарами й вѢрными депозитарами" того маєтку митрополита Йова і свого наступника на гетьманстві Олифера Голуба.

Маєтность свою роздалъ єдину на шпиталѢ,

Другую зась на церквы, школы, монастырѢ,

як записує його панеґірист. „Ялмужну значную" записав на київське братство — „тисячій кидка" [14]). З иньших леґатів докладнійше знана його фундація, вчинена його „духовницею" при львівськім братстві, культурно-

національнім центрі його близшої отчини. Півтори тисячі золотих призначив він на фундацію при Успенськім львівськім брацтві „на науку и цвиченє дЂток християнскихъ, на вихованьє бакаларовъ учоныхъ, вЂчными лЂты”, аби з доходу тої фундації тримано „на кождый рокъ на вихованьє учоного майстра въ греческомъ языку бЂглого, церкви божой и дЂткамъ християнскимъ народу росийскому потребного”, з остереженнєм, що нї на що иньші сї доходи не мають призначати ся, тільки на науку [15]). Коли се була вповнї власна ідея старого гетьмана, то старий вихованець „Острозьких шкіл” вірний зостав ся її греко-руським традиціям до кінця. Панеґіристу ж свому дав привід поставити Сагайдачного прикладом „кождому рицерови” козацького стану, як належить „шафовати своєю маєтністю”:

С того гетмана кождый рыцеръ нехъ се учитъ,

Якъбы тыжъ мЂлъ на свЂтЂ тотъ животъ свой кончитъ:

Ото онъ въ вЂрЂ своєй святой трвалъ статечне,

И ойчизны своєй бронилъ тыжъ менжне,

И маєтностю добре своєю шафовалъ,

Не на костки и карты и збытки оберталъ,

Але яка єсь слышалъ, на речи добрыи,

Души єго по смерти барзо потребныи.

Смерть ся була тяжким ударом православним, взагалї Українцям, що мали всяку підставу покладати великі надії на заступництво Сагайдачного перед королем в релїґійних і національних українських справах, на вагу його особи, його впливів і заслуг в правительственних кругах. Сумним почутєм віє від епіґрафа поставленого на панеґірику братської школи на його „жалосний погребъ”:

Не вЂсте ли, яко властелинъ великъ паде въ сій день въ Ізраили

Похорон був справді жалісний, і утрата ся ще гірше зменьшувала шанси реалїзації королївських обіцянок 1621 р. Але вона дуже неприємною пригодою була і для правительства, яке хоч і пошило в дурні старого гетьмана з його старосвітськими надіями на королївське слово, все таки багато докладало ся на його льояльність і впливи між козачиною. Кн. Юрій Збаразький, перший сенатор Корони з титулу українського маґната уважаний за спеціалїста в українських справах, на першу вість про смерть гетьмана забив трївогу: „Аби ми знову не попали в турецьку війну! З козаками до нинїшнього дня не покінчено, хоч мали ми часу досить, аж занадто, до переговорів з ними. П. Обалковский, не відправлений в час з грошима, не міг приїхати на час, а тим часом, як учора я дістав відомість — вмер Сагайдачний, такий вірний і відданий в. корол. милости і річипосполитій гетьман запорозький: легко зміркувати, на скільки лекше було договорювати ся з козаками за його власти. Тепер Бог зна, якого собі гетьмана виберуть: дуже правдоподібно, що найбільше своєвільного, бо і натура їх того потрібує, і дісціплїна 16) попереднього була для них занадто тяжка. Дуже легко можуть вийти річи дивні. Здаєть ся, викрало ся їх 17) немало до Донців і пішли з ними на море — отже зараз Турки будуть гнївати ся. До Орди посол королївський не відісланий, анї Джан-Антон не відправлений, і тим цар 18) дуже ображений; є відомости від бранців з Перекопу і Білгороду — пишуть до свояків, що цар і ґалґа збирають ся на війну, ображені тим, що їх послів затримують так довго”.

Князь-референт українських справ радив поспішити ся з висилкою великого посольства до Туреччини, для ратифікації трактату (призначений був на то його брат кн. Криштоф). Написати зараз лист до візира, що козаки, які вибрали ся на море, се козаки донські, вислані Москвою, Польщі на злість — аби не вірили Турки, як би хто їх запевняв, що то українські запорозькі; заразом поскаржити ся за набіг на Україну мурзи Кантеміра. Спішно вислати посольство до хана, і полагодити справу козацьку. „Козакам доконче зволь ваша корол. милость визначити гетьмана від себе тепер як найскорше — козака тамошнього запорозького, бо кого иньшого вони не приймуть, і був би він до нїчого. Тільки що трудно знати, кого б власне заіменувати, не знаючи анї його вірности, анї характеру. Я думав би так: нехай би ваша кор. милость зволив післати лист з пропуском 19), а там Обалковский, порозумівши ся з тими, що вашій кор. мил. і

річипосполитій найвірнійші (він же там не раз був між ними!), нехай би визначив такого [20]) — аби тільки був популярний між ними і заслужений, бо инакший не мав би між ними ніякого впливу, ані зміг би утримати їх в обовязку. Тільки то все треба зараз і скоро залагодити, бо дуже коротка та нагода, і як тільки трошки забарити ся, буде справа страчена" [21]).

Правительство занепокоїло ся, заворушило ся теж. Приспішено висилку посольства до Царгорода, а козакам, щоб не спокушало їх море, „наказано вийти на волость, і доти там лежати, доки посол не вернеть ся, або не буде якоїсь відомости" [22]). Інтересами української шляхти пожертвовано для інтересів політичних. Обалковский з грошима був уже перед тим висланий. Наздогін виряджено комісію для постанов з козаками (в маю); вона ж мала заняти ся вибором нового гетьмана, коли прийшла вість про смерть Сагайдачного. Обіцянками й грошима удало ся стримати козачину в сей критичний момент від морських походів. Військо козацьке вийшло з Запорожа на волость, щоб заняти ся вибором нового гетьмана і переговорами з правительством. Тільки невелика партия, на пяти чайках, викрала ся на море, мабуть з Донцями разом, і за ними наздогін посилали на Дон, щоб їх завернути [23]). Але вибору гетьмана комісії не вдало ся взяти в свої руки. Рада для вибору була визначена на Русаві, за два тижні від св. Юрия, і козаки вибрали гетьмана самі, не чекаючи королївського поданя. Правда, вибір випав для правительства користно. Незважаючи на те, що льояльну політику Сагайдачного так гірко скомпромітовало само правительство, впливи Сагайдачного і його партизанів були все таки на стільки ще сильні, що на гетьманство вийшов їх чоловік — повірник Сагайдачного, зіставлений ним шафарем його маєтку Олифер Остапович Голуб, і скільки міг, вів далї політику покійного гетьмана, себто яко мога оминав конфлікт з правительством. Але все таки в правительственних кругах були невдоволені з сього вибору; принаймні кн. Збаразький дуже нарікав і пророкував всякі біди. „Сей народ буйний, бундючний і так сею останньою турецькою війною надутий, що легко важить собі всякі накази, а тим більше маючи тепер гетьмана з черни [24]), перевівши сей вибір против постанови королївської і зневаживши свою старшину [25]), — як їх почнуть підущати попи, то нема що й думати, аби вони стали послушні, поки своєї власної крові не настрашать ся", писав він королю [26]). А одному з товаришів-сенаторів додавав до сих погроз; „Передчував я се, і писав

королеви, гень-гень за житя Сагайдачного, бо знав, що він уже вмерав, та й він, неборак, чоловік чесний, справний і відважний, і річипосполитій дуже жичливий, якого козаки ніколи не мали між собою, — остерігав, що так воно буде по смерти його". [27])

Кінець кінцем гетьман настав для правительства не найгірший, і потерпів тут тільки принціп — що козаки не взяли гетьмана з рук короля, а самі собі вибрали. Але козачина взагалі зовсім несклонна була слухати, що їй диктуватиме правительство, і місія комісарів стріла повне фіаско. „Перемогла сильна партия черни", писав король на підставі реляцій комісарів, „вибрала собі гетьмана по гумору свому — що й старшим їх не буде в лад". [28]) Можливо, що оконечний вибір гетьмана був відложений до приїзду комісарів, але вибрано Голуба незалежно від їх волї. Про те щоб відновити постанови 1619 р., не було й мови. Козачина пригадала, що се гроші привезено торішнї, а час вже й на нові, що мали по давнїй постанові приходити на день св. Ілї (а сї переговори з комісарами мали місце десь при кінцї мая ст. ст. або на початку червня). За те що не підуть на море, козаки домагали ся збільшення плати, а також права кватировання на волости і побирання собі удержання (леж і приставств), коли річпосполита не пускає їх на море, анї на иньшу війну не посилає. Грозили инакше йти на Запороже і звідти на море, на Турка, покликуючи ся на те, що з покійним гетьманом (Жолкєвским) була у них така умова: як гроші на час не приходять, вільно їм на море йти [29]) (в дійсности, як ми знаємо [30]), така умова комісією 1619 р. не була прийнята, але козачина стояла при нїй, і комісія 1622 р. приймає за факт істнованнє такого контракту) [31]). Правдоподібно, підносили й иньші жадання (напр. богато говорено про незабезпеченість ранених і старих козаків), тільки в сучасній кореспонденції мова йде головно про сї два: виплату на св. Ілю збільшеної плати і право приставств на Українї [32]). Про виписку і зменьшеннє війська до вказаного давнїйшими соймами числа не хотїли й чути.

Такий ультіматум поставило військо козацьке на радї „на полю під Кагарликом", десь при кінцї мая. Комісарі випросили тільки, щоб військо почекало пять тижнїв королївської відповіди, а від себе пообіцяли, що плата їм буде збільшена до 50 тис. і виплачена на св. Ілю. Комісари опирали ся при тім на листї присланім їм з Обалковским, що в потребі можуть козакам додати плати десять, а навіть двадцять тисяч. А обставини були

справді такі, що козаки, як то кажуть, і в ус собі не дули з королївських жадань; комісари не привели з собою нїяких значнійших сил, війська не було взагалї через конфедерацію. Але король не хотїв розуміти сього. Не тільки не хотїв позволити приставств, — бо ся перспектива таки в страшну панїку привела українську шляхту, — але і на побільшеннє платнї не хотїв згодити ся. Сильно докоряв комісарам, що вони переступили свої права, обіцявши козакам додаток, і наказав їм, аби знову їхали до козаків, під той час як будуть післані гроші (на св. Ілю нїби, але розумієть ся, з деяким опізненнєм [33]). Комісари сим разом мали виторгувати від козаків, щоб вони зрікли ся підвисшення і розійшли ся з війська, „зіставивши тільки три тисячі або мало що більше” („три або чотири тисячі” в иньшім листї). „Нїколи військо, вертаючи з иньших воєнних експедицій, не вимагало того (роскватировання): одержавши умовлену плату, розїздило ся до домів і осель своїх, не наприкряючи ся обивателям коронним; треба, щоб і тепер заховано давнїй порядок: нехай самі поміркують, що така маса принесла б останнє знищеннє всюди, куди б обернулась", доводив король комісарам. В тім же дусї, дуже мягко, писав і козацькому війську [34]). Але сам не покладав великих надій на успіх нової комісії, й поручив підскарбію таки приладити, секретно від самих комісарів, ті додаткові 10 тис. зол., щоб їх мав при собі довіренний писар на випадок, як би комісарам таки не вдало ся козаків умовити. А в справі кватир наказав комісарам як ultima ratio просити козаків, щоб зіставали ся в послушности й ждали нової комісії з „великих і значних людей”.

Король очевидно відчував, що й ся нова комісія, — хоч як він силкував ся настягати до неї участників, не буде дуже авторитетна. Головно, що не можна було їй дати доброї військової асістенції. Війська не було анї на лїкарство. Конфедерація жовнїрська тягнула ся далї, й кн. Збаразький не помиляв ся, думаючи, що приклад сеї жовнїрської конфедерації може настроїти козачину тільки на тим вищу ноту [35]). „Все з конфедератами й лїсовчиками виїзжають, беручи з них собі міру і приклади, — що їм мілїони платять і на розбої їх скрізь пальцї дивлять ся, і вони не тільки припаси, а й ланові гроші на волости без милосердя збирають, а проте і повну платню дістають”, писали про козаків комісари, і справедливо додавали: „Трудну задачу вкладають на нас — словами відводити те, що вони самими фактами доводять”. На бажаннє, щоб козаки вийшли з волости та стали на шляхах татарських — боронити Ордї дороги, козаки

„відповідали питаннєм — що там будуть їсти, коли тих трох або чотирох золотих, що дістануть на шаблю, не стане і на прожиток (pro victu et amictu), бо дуже голі й голодні”. „Раз у раз питають, де подінуть ся калїки що хлїба-соли собі заробити не можуть, або ті що домів не мають, копати не вміють, а просити стидають ся? Як їм стільки ж грошей дістанеть ся, як і тим що багато з неприятелем не воювали, то не матимуть за що собі й домів та обійстя постарати — бо того за кілька золотих не справлять” [36]).

Приходило ся годити яко мога, не доводячи до розриву, щоб не допустити до походу на море. І так проривали ся невеликі походи на море: уже, як згадано, якась невеличка екскурсія була в маю (кн. Збаразький писав, що ходило пять чайок козацьких і здобули турецький корабель) [37]). Потім в липні французький посол писав з Царгороду, що тридцять козацьких чайок зявило ся недалеко Царгороду, 15 льє від міста, і руйнували побережа Анатолії, взяли богато кораблїв турецьких на морі; в великій небезпечности була також Кафа. В Царгороді був великий страх, „бо поголоска про чотири козацькі чайки на Чорнім морі лякає Турків більше нїж чума в Мореї або Берберії — так вони налякані з сього боку”, поясняє французький посол [38]). А тут іще своєвільні ватаги з Браславщини й Поділя — люде старости браславського і камінецького набігли на околиці Білгороду і землї волоські шарпнули. Мирза Кантемір відповів на все се походом на Покутє [39]). Все се дуже заплутувало відносини до Турків, неясні й без того, через зміну особи султанської: Осман згинув в маю від військової революції, й на тронї засів новий султан Мустафа. А тут саме виберав ся до нього той „великий посол” кн. Кр. Збаразький, для уложення трактату.

Через се комісія головну вагу мусїла положити на забезпеченнє від морських походів. Вона рішучо відмовила ся від королївського поручення — їхати на козацьку раду на св. Ілю та намовляти козаків, щоб вдоволили ся давньою платнею (40 тис. золотих): відписували, що се не тільки їм самим „смертю пахне”,-а хоч, розумієть ся, їм „солодка смерть за отчину”, все таки вони за ліпше вважають ще й далї служити королеви й річи посполитій, — се скомпромітує перед козаками короля і державу, наведе біду на Україну (козацькими лежами) і турецьку грозу на річпосполиту (походами на море). „Трудно і з розсуднїйшою старшиною трактувати, а що вже як надтягне безіменна чернь — там розуму й Духа святого анї питати”. Військо і так, не сподіваючи ся присилки грошей на час, було вже

визначило похід в тиждень по св. Ілї, і наказало борошно готувати, а для платнї, щоб її одержати, полишало своїх депутатів. Нової комісії, задуманої королем, чекати не хочуть — кажуть, що на Запорожу будуть вести з нею переговори [40]). Кінець кінцем нова комісія мусїла таки виплатити війську ту надвишку, 10 тис., аза те Запорозцї обіцяли, що доки не буде закінчена справа з Турками, себто не буде забезпечений спокій і посол з Царгороду не верне, вони не будуть ходити на море. Справа леж і приставств зістала ся одкритою: додаток до платнї військо вважало тільки компензатою за те, щоб не йти на йоре [41]). По доброму обіцяло, що на волости людям наприкряти ся не будуть, підуть на Запороже, на свої звичайні місця і „там в степу будуть собі старати ся на прожиток”; так написали й королеви. Але про виписку й зменьшеннє війська та иньші постанови 1619 р. і чути не хотїли. Казали, що війська буде ще більше, до сто тисяч, і як їм на весну не знайдеть ся иньшої служби, то вони таки підуть на море. Про знищеннє човнів отже не було що й говорити [42]).

Така козацька „надутість” дуже злостила правительственні круги, і розвивала переконаннє, що треба як найскорше скупати козачину на ново, в крівавій лазнї. Сю гадку напр. не перестає на всякі способи повторяти в своїх листах і промовах кн. Збаразький. Але поки що, стиснувши серце, приходило ся годити, відкладаючи на ліпші часи розплату.

Примітки

[1]) Знаємо се з листу Леоновича, як низше.

[2]) ВЂршЂ Саковича, с. 72.

[3]) Лист Теоф. Леоновича — Матеріали до гетм. Сагайдачного ч. 40.

[4]) „Знаючи кождый о своємъ власномъ светители до богоспасаємого града Кієва, второго руского Ієрусалима, прынамней духовныхъ пилныхъ, коли трафят ся, потребахъ, минаючи унитскую безбожную яму, єсли мило

спасеніє, абы ся не лЂнилъ приходити и присылати" — П. Могила I дод. 38. Жукович не зовсїм вірно інтерпретує сей документ, III с. 194.

5) Див. Жерела VIII ч. 155, 156, 162, пор, листи Збаразького ч. 25.

6) Публ. бібл. Пол. F. IV № 138л. 5: 21 februarii, Kozacy zaporowscy od woyska swego posolstwo odprawowali.

7) Пор. Жерела VIII ч. 155, 158.

8) Gdyż, jakom z nich wyrozumiał, na tem są: gdzieby w ojczyznie służby nie mieli, na Don udac, a ztamtąd zwykłym sposobem morzem Czarnym inkursye czynić — Kr. Radziwiłła Sprawy wojenne c. 152, пор. I53.

9) В дневнику читаємо: „ледви тільки послів козацьких відправив гетьман, а вже по всїй Литві загреміла чутка, що гетьман бере кілька тисяч Запорозців на погибіль в. кн. Литовського. Люде всї, настрашені прикладом тої експедиції, як гетьман Замойський був впровадив до Литви 15 тис. козаків, почали благати його листами, щоб відвернув ту сарану" — ibid. c. 174.

10) Ibid. c. 137, 172-4, 187; проєктував узяти 1000, скільки взяв дійсно — не знати.

11) Пор. ще відзив про козаків Воловича — Публ. бібл., автоґрафи 119 ч. 55.

12) Жерела VIII ч. 158.

13) Наведено Максимовичем, Собр. сочиненій I с. 376-7.

14) ВЂршЂ с. 33 і 36.

15) Лист митрополита до львівського брацтва, що уставляв порядок уживання сеї фундації — Архивъ III, I ч. 74. Фундація ся істнувала при кінці XVII в., і дохід з неї, по 8% ішли на vivende szkoły ruskiei, szpitala, iako i chorych w teiże szkole (Архивъ I. XII с. 346).

16) Rygor.

[17]) Себто козаків запорозьких.

[18]) Хан.

[19]) Z okienkiem — щоб вписати потім імя вибраного.

[20]) Доповняю тут еліптичний стиль листу — з контексту.

[21]) Listy ч. 27 (з Кракова, дня 8 мая н. с.).

[22]) Лист з Уманя, 6 мая, в бібл. Замойских.

[23]) Цитований лист 6 мая, і Listy Збаразького ч. 28.

[24]) Ex fece — з сподів, в иньшім листі (ч. 34) автор заступає се словами z czerni.

[25]) Także znieważywszy w tem starszyznę swoię.

[26]) Listy ч. 32.

[27]) Ibid. ч. 34.

[28]) Жерела VIII ч. 159, 167.

[29]) Bo contract z p. hetmanem niebosczykiem byl taki: gdzieby na s. Jlię pieniędzy nie dano, na morze isć będzie wolno.

[30]) Див. вище с. 385.

[31]) Реляція комісарів в бібл. Замойских.

[32]) Жерела VIII ч. 159, 167, 168, 170, ркп. бібл. Замойских, пор. інструкцію на соймики — Zbiór Немцевіча VI с. 332.

[33]) Се опізненнє предвиджував сам король — ib. ч. 170.

[34]) Жерела VIII ч. 170, пор. 162.

[35]) Listy ч. 32.

[36]) Рукоп. бібл. Замойских.

[37]) Listy ч. 28 (лист з 8/VI н. с., з Кракова).

[38]) Hist. Russ. mon. II с. 420-1, пор. реляції анґлійського посла Zbiór V с. 427-8.

[39]) Listy Zbaraskiego ч. 28, Жерела VIII ч. 163-5.

[40]) Рукоп. бібл. Замойских (реляції комісарські з місяця липня).

[41]) Tym zoldem od morza tylko, nie od Zaporoza wstręt im czyni, włosci nie wspominaiąc (рел. комісарська в ркп. бібл. Замойських).

[42]) Жерела VIII ч. 172. Zbiór pamiętników VI с. 331. Реляції в бібл. Замойских. Король серіозно задумав ся на тим, куди б обернути козачину, але не було куди — в Литві її не хотїли, і з Шведами в серпнї зложено згоду на рік, а з Москвою відносини теж вигладили ся (Жерела VIII ч. 159). Хотїв звернути козачину на Кантеміра (ч. 157), але мабуть на се козаки не злакомили ся. Фальшива поголоска про похід Олифера з 15 тисяч козаків під Білгород див. в листї Кр. Збаразького Публ. бібл. Разн. F. № 67 с. 273.

СОЙМ 1623 Р. І ЦЕРКОВНО-НАЦІОНАЛЬНІ ДОМАГАННЯ: ЗАХОДИ ПРАВОСЛАВНИХ ДО СОЙМУ, IUSTIFICATIA МИТРОПОЛИТА, SUPPLICATIA ПРАВОСЛАВНОЇ ШЛЯХТИ, ПЕТИЦІЯ КОЗАЦЬКА, GRAVAMINA ПРАВОСЛАВНИХ.

В тих переговорах, чи властиво рефлексіях їх в королївській кореспонденції — бо не маємо деклярацій козацьких нї з першої (майської) нї з другої (серпневої) комісії, нї змісту їх петицій, висланих по другій комісії до короля, з посольством козацьким (кінець серпня с. с.), і можемо судити про них тільки з тих рефлексій в правительственних сферах, — виступають все жолудкові питання козачини: справа підвисшення платнї, право приставств і леж. Коли се не односторонність самих рефлексій (правительство могло

спеціально інтересувати ся сими „реальними” справами, відсуваючи на бік иньшу „ідеольґію”), то можна се толкувати двома причинами. По перше — перевагу взяла „чернь”, маса козацька, відтиснувши старшину на другий плян (сей мотив про перевагу черни над старшиною неустанно повторяєть ся в правительственних сферах в другій половині 1622 р.) [1]), а маса могла дійсно інтересувати ся тими питаннями жолудковими більше ніж національними. По друге, питання церковно-національні король мабуть від початку зіпхнув на сойм — що там їх треба полагодити, і з ними треба було чекати сойму.

Сойм був росписаний на початок 1623 р., і заздалегідь в українських кругах почала ся аґітація і приготовання до відповідних заходів на соймі. Провід вів в тім митрополит Йов, що з смертю Сагайдачного став рішучо на чолї релїґійно-національного українського руху. Новий гетьман не мав відповідного авторитету і стояв на другім пляні, але колишнїй львівський дідаскал на митрополичім столї „второго Єрусалима” держав ся гідно і опираючи ся на співчутє козацької старшини, сміло прийняв на себе ролю духового провідника України.

Вище згадана була його окружна грамота з кінця 1621 р., де він накликав православних тримати ся своїх православних владиків і не попускати нї в чім уніатській єрархії [2]). З кінцем 1622 р. він видрукував меморіал, призначений для правительства п. т. Iustificatia. Вона адресована королеви, а підписана „Йов Борецький митрополит з усїми епископами низько чолом бє”. Писана, розумієть ся, по польськи, в головнім повторяє вона гадки й арґументи давнїйшої „Протестації”, тільки в формі здержливійшій. Широко розводить ся про льояльність руського народу, боронить його против підозрінь і обвинувачувань в шпіонстві і ворохобництві, кинених останнїми часами на суспільність руську, духовенство і патр. Теофана; виправдує посвященнє владиків; запевняє, що вони не шукали тут нїяких особистих користей, і радо зречуть ся своїх прав до владицтв, коли король схоче виконати своє право презентації і визначить на сї владицтва осіб православних: Теофанове посвященнє було вимушене потребою, бо король перестав презентувати владик патріархови [3]).

Меморіал сей мав заступити особисте оправданнє митрополита з владиками перед королем. Митрополит згадує бажаннє короля, висловлене

минулого року перед Курцевичом — аби владики ставили ся перед ним. Він признає, що випадало б йому з арх. Смотрицьким явити ся перед королем, подякувати за ласку, за прислані охоронні листи („ґлейти”) — „але і недостатки наші, і здоровля мого велика нездатність не дали тому можливости”. Митрополит і архіепископ за ліпше вважали тримати ся своїх резіденцій, нїж здавати ся на ласку королївську, хоч би і з охоронними грамотами.

Разом з адресованою королеви „юстифікацією” епископату була приладжена і видрукована, також по польськи, „Суплікація до сенату Корони і в. кн. Литовського, від обивателїв коронних і в. кн. Литовського, стану шляхетського, релїгії старинної грецької, послушенства східнього” [4]). Вона служила доповненнєм до епископського меморіалу. Написана сильно, а місцями навіть різко, без тої смиренної (хоч і гідної) покори Юстифікації, вона впадала в тони козацького меморіалу 1621 р. або соймової промови Древинського [5]), ударяючи сміло на беззаконне ламаннє правительством прав запоручених православним, і на привідців сих утисків і беззаконь, униятських владик, „сих Пакостів, Шишок, Стецьків, Душохватів, Палисвітів, Почаповських і Рутських, що під теперішню хвилю удають з себе владиків руських” [5]). Вона характеризує сю полїтику, як змаганнє до того, „аби на Руси не було Руси”. „Старти ся змінити віру руську значить силкувати ся знищити руський народ, а силкувати ся знищити руський народ — чи не значить ся задумувати знищити визначну частину самої отчини” [7]), бо — поясняє він — „віра східня не може бути знищена инакше як з знищеннєм народу руського”. І давши кілька образків тих кривд і утисків, які терплять православні, навівши безконечний реєстр міст і місточок, де православні „відсунені від урядів лавиці міської ратушної, ремісники з цехів витиснені, позбавлені церков, предками їх, тої ж віри, з муру і дерева будованих, а при тім терплять морди незносні, вязнення, банїції, в урядах завішення, кари, секвестри і под. [8]), меморіал ставить справу на ґрунт полїтичний, в дусї соймової промови Древинського. „Унїя наших відступників (церковна) очевидним способом захитує, розриває, псує унїю народу руського з королївством Польським” (звязь полїтичну). „Народ руський, що має служити непробитим муром від ворогів для королївства, наповняє уха своїм плачем і скаргами по містах і місточках, а на решті й по селах королївських, і ледве вже Низ і Україна може вмістити

людей, через унію витиснених з домів і маєтків своїх" [9]). „Поки ще стоїть цілою унія політична, забезпечуючи цілість отчині, свободу, права і вільности всім тром народам — треба викинути сю кістку незгоди, сю сфальшовану унію [10]). Викинути зовсім, а не старати ся заспокоїти справу якимись компромісами. Бо — кінчить автор — „заспокоїть ся руський народ не розрізаннєм дитини на дві половини (мати не позволить на те!), себто не розірваннєм епископій і роздвоєннєм митрополії, бо се значило б не заспокоїти нас, народ руський, в релїгії і при правах наших нас зіставити, але розпокоїти і в безправстві знести" [11]).

Сей меморіал української шляхти задавав тон православним участникам сойму. Між ними був знов і сам Древинський, як депутат волинський, й інструкція волинської шляхти поручала послам допоминати ся забезпечення релїгійної свободи дісідентам та основного заспокоєння грецької релїгії [12]). Особливу увагу звернено на запорозьке військо. М. Рутский пише, що перед соймом відбуло ся дуже велике зібраннє козаків „на київських полах", і там рішено добивати ся повного скасовання унії в державі, а як би се було неможливо, то принаймнї, щоб уніатських владик зложено з урядів і маєтности від них відібрано і віддано православним [13]). В петиції козацькій, висланій на сойм, що в головнім повторяла петицію хотинську, бо ж король з тими справами відіслав військо на сойм, справа церковна була видвигнена тепер на перше місце. В першім пунктї її послам поручало ся просити, щоб король його милость, згідно з своїм приреченнєм, зробивши кінець релїгійній боротьбі як в Коронї так і в. кн. Литовськім, зволив наказати основно заспокоїти старинну релїгію грецьку, уніатів віддалити від церков і маєтностей, а владик посвячених патріархом єрусалимським полишити при церквах і маєтностях, які здавна належали до них, та відкликати видані против них універсали. Крім того в петицію вложено ще пункт в справі брацтва київського, до якого належало військо: „просять привилею для брацтва при церкви Богородиці в Київі і для школи заложеної для наук і вчення ріжних язиків". (З иньших доповнень сеї петиції против хотинської вкажемо жаданнє потвердження козацької юрисдикції і мішаного суду в справах з міщанами, права спадщини, без одумерщини — притоку до того дали, очевидно, грамоти випрошені королївським секретарем Єловицьким на відумерлі маєтки козацькі. Упоминали ся також грошей, які стратили ся з платнї через ріжницю курсу

монети) [14]).

Як ілюстрацію релїґійних угисків, що вимагають скасовання унїї для заспокоєння грецької релїґії, предложено соймови, правдоподібно — тими ж козацькими делєґатами, реєстр беззаконностей і кривд, які потерпіли останнїми часами православні [15]). На першім плянї, як у всїх тодїшнїх скаргах, фіґурують беззаконства й кривди православним в Вильнї і в епархії фанатичного владики полоцького. Потім ідуть українські міста. У Львові Русь видалено з усїх цехів; маґістрат не дозволяє звонити по церквах, ходити з тайнами до хорих, проводити процесією небіжчиків через місто й иньші обряди публично справляти. В Перемишлї Крупецький вже кілька лїт позабирав усї церкви; неповинних міщан півроку томив у смердячій вязниці, мучив і кількох людей на смерть замучив. В Соли мучили вязницею ігумена добромильського. В Ярославі за приводом апостата Крупецького забрано церкву, Русь вязнять і мучать через унїю. В Буську, Белзї, Сокалї й Красноставі холмський апостат Пакоста забрав усї церкви й мучить священиків. В Кремінцї, Берестю, Кобринї й иньших містах володимирської дієцезії апостат Мороховський позабирав церкви й мучить священиків і людей. В Луцьку, Ровнім й иньших містах луцької дієцезії апостат Почаповський позабирав церкви; свящ. Івана Немильського вхопили за для унїї і в кайданах привели до Замостя. В Пинську і всїй пинській дієцезії апостат Сахновський позабирав церкви й мучив людей. Київський апостат Рутский наробив багато беззаконства і знущань з людей старої грецької віри і церкву в Київі (св. Софію) знищив.

Примітки

1) Крім попереднїх див. ще промову-exposé Збаразького — Listy с. 70.

2) Див. вище с. 487.

3) Друковано в Архиві І. VII (титулової картки сеї брошюри не заховало ся).

[4]) Supplicatia do przeoswieconego i iasnie wielmożnego przezacney korony Palskiey i w. x. Litowskiego oboiego stanu, duchownego i swieckiego senatu, друкована в збірці „Документы объясняющіе исторію западно-русскаго края”. 1865. Книжка має дату 1623р., без місця друку.

[5]) Деякі подібности в ідеях і мотивах піддають гадку, що Древинський міг бути й автором сього меморіалу.

[6]) С. 294.

[7]) Nie chce tego nikt wiedzieć, że odstępcy naszi na tym są, aby Rusi nie zostawili na Rusi: aby, mowimy, ruska że wschodu przezrzeniem bożym cudownie zawitała s. wiara nie była w ruskiey cerkwi, ktora nie pierwey wyniszczona być może aż z wyniszczonym narodem ruskim, za czym wiarę narodowi ruskiemu tentować odmienić iest usiłowoć znieść narod rusky, a znieść naród rusky usiłować, kto nie widzi, że iest praeceps exterminium nie podley cześci oyczyzny minitować (с. 244). Против сього церковно-національного credo в ориґіналї уміщена рука-вказівка, підчеркуючи вагу сих гадок.

[8]) С. 292.

[9]) Цікаво порівняти се одностороннє представленнє релїґійного спору причиною всїх бід у публициста 1-ої пол. XVII в. з анальоґічними поглядами істориків XIX віку.

[10]) С. 302, 304.

[11]) С. 310.

[12]) Архивъ II. I с. 134.

[13]) Лист з 24.II. 1623, друкований у Ґепена (Guépin) II с. 551, пор. реляцію Рутского у Тарасовича с. 260.

[14]) Петиція в повнім текстї не звісна, заховала ся в соймових дневниках в резюме (дневник в рукоп. Публ. біол. в кількох копіях Пол. IV F. № 29, № 76, № 96 і пізн. копія ч. 174). Перший завважив її Костомаров, але помилкою приточив до сойму 1625 р. (Б. Хмельницький I [4] с. 74). Правдиву

дату вказав Жукович IV с. 25. Інтересні для нас пункти звучать так: l. Żeby krol imsc według obietnice roznice w wierze tak w koronie polskiej iako w w. x. Lit. uskromiwszy starozytną religią grecką grontownie uspokoic, unitow od cerkwi y od dobr ich oddalic, a duchownych od patriarchy hierosolemskiego (metropolitow y władykow) na dostoienstwa poswięconych (uniwersały uczciwemu ich szkodzące skasowawszy) przy cerkwiach y dobrach zdawna do nich należących zachowac rozkazac raczył. 13. O przywiley na bractwo przy cerkwi s. Bogarodzice w Kijowie zalozoney y na szkołę dla nauk y cwiczenia w roznych iężykach dziatkom proszą (ркп. № 29 л. 23).

15) Obrazy które sobie pretenduią mieć w religii greckiey — в соймових дневниках (тамже) вони йдуть безпосередно за козацькою петицією і тому дослідниками вважали ся за козацькі ж. Се вповнї правдоподібно.

СОЙМ 1623 Р. І ЦЕРКОВНО-НАЦІОНАЛЬНІ ДОМАГАННЯ: ТРІВОГА В УНЇАТСЬКИХ КРУГАХ, НЕПРИХИЛЬНИЙ НАСТРІЙ ДЛЯ КОЗАЧИНИ, ЗАХОДИ КАТОЛИКІВ, ЗАПИТАННЄ ДО КОРОЛЯ В СПРАВІ ГРЕЦЬКОЇ ВІРИ І ВІДПОВІДЬ ЙОГО, ПРОЄКТ РЕЛЇҐІЙНОГО КОМПРОМІСУ, СОЙМОВІ УХВАЛИ В СПРАВІ РЕЛЇҐІЙНІЙ І В СПРАВІ КОЗАЦЬКІЙ, ПРАВОСЛАВНІ ПРОГРАЛИ КАМПАНЇЮ, РОЗЛОМ СЕРЕД НИХ.

Сї заходи й приготовання православних трівожили заздалегідь католицькі, а головно унїатські круги. Особливо непокоїло їх знеохоченнє до унїї (з огляду на ті полїтичні трудности і недогоди, які виходили з неї), що почало прокидати ся в полїтичних кругах польських вже на попереднїх соймах і росло далї, а свій вираз знайшло в голоснім листї сенїора в. кн. Литовського, Льва Сопіги в його листї до Кунцевича, справдї дуже роздразненім і різкім [1]). Унїатські владики і особливо митрополит Рутский в незвичайно чорних фарбах малювали своє становище і перед королем, і перед папською курією, бажаючи її подвигнути до певних впливів на польське правительство. Папа висилав умисно нунція з кінцем 1622 р., щоб був присутним на соймі, і клав йому дуже на серце поспішати ся, щоб захопити ще сойм і своїми впливами причинити ся до оборони унїї [2]). І безпосередно до короля і до прімаса писав він, просячи для митрополита і

унії опіки й оборони против ворогів унії, на яких так гірко скаржили ся уніати [3]). З свого боку вони постарали ся нагострити правительственні круги на ті насильства, які терплять від православних і від козаків. Особливо була роздута пригода, що стала ся в осени того року в Київі: козаки на рождество Богородиці зловили чотирох уніатських монахів, що правили в катедрі св. Софії, завезли до Терехтемирова і тримали там. Митр. Рутский підняв великий крик про се. Король і ріжні достойники писали в сій справі до козаків листи, аби їх увільнено, і за те навіть обіцяли сповненнє всяких козацьких бажань на соймі. Митр. Йов вистарав ся, що монахів випущено (одначе козаки при тім обовязали їх, щоб не сміли пробувати в Київі, анї Київщинї і щоб в Київі ніхто явно не виконував обрядів уніатських). А тепер сей епізод використано, разом з иньшими давнїйшими історіями, щоб закид насильств і утисків з уніатської єрархії перенести на православних [4]).

Взагалї заносило ся на рішучу битву унії з православєм, і з обох сторін владики поприїздили до Варшави, щоб бути на місцї. „З усіх місць приїхали проводирі схизматиків, духовні і світські", писав з сойму Рутский.

Головну вагу надавали козачинї. Але на вдячність за її заслуги трудно було рахувати по тім, як поставив ся до козаків король по хотинській кампанїї. Королївська інструкція не лишала в сім пунктї ніяких ілюзій: вона трактувала козаків не як спасителїв польської отчини, а як небезпечного ворога спокою і згоди; просила подумати не над способами нагороди козацьких заслуг, а над способами приборкати сей небезпечний елємент [5]).

І на соймі справдї, починаючи від вступної мови маршалка Як. Собєского [6]), участника Хотинської війни, що в своїх записках так виносив високо заслуги й чесноти козацькі, але в сїй вступній промові вихваляючи польський тріумф над Османом не згадав і словом заслуги козацької, а не обминув за те козацької небезпеки — не зазвучала анї раз нота вдячности за козацькі заслуги. За те неустанно повторяла ся справа приборкання козацтва, забезпечення від неї спокою і ладу держави. І козаки, стративши надію на вдячність польських хозяїв держав, — грозили. Грозили вже зимою 1621/2 р. по першій відправі на свої жадання. І з новою силою грозили тепер.

„Королю сенату і послам земским заявляли козаки, прислані на сойм в посольстві, що як не будуть сповнені їх жадання, то вони счинять повстаннє і великої біди наароблять державі. Прислані на сойм листи біскупа київського, що вже вони 100 полковників вибрали і 100 тисяч козаків вписали до війска — число страшне для держави; се потверджує і мий Саковский", писав з сойму Рутский. Як чоловік інтересований церковною справою, він під козацькими домаганнями розуміє тільки церковні — щоб уніатів скинено з урядів і віддано їх православним. Але між козацькими домаганнями були й иньші, для козачини незвичайно важні. Побільшеннє платні (і укрите під тим — побільшеннє „законного" контінґента війська), замкненнє Київського воєводства для жовнїрських леж і фактичне перетвореннє його в козацьку територію (право козаків мешкати скрізь і скрізь мати свої права і юрисдикцію) — от що містило ся в них.

Король Жиґимонт в своїм ультрамонтанськім завзятю був однаково не податний нї на мольби, нї на погрози, нї на пригадки його обіцянок, коли справа зачіпала інтереси святої католицької віри. Тим більше, що в даний момент козацькі погрози не були так страшні, як могли бути иньшим часом. На політичних горізонтах було тихо, правительство польське не потрібувало козацької служби, анї не лякало ся дуже його повстання, маючи руки розвязані і сподіваючи ся по соймі покінчити з жовнїрською конфедерацією і мати свобідне військо до роспорядимости. Та обставина, що козаки влазили в його церковну політику, хотіли робити в сїй сфері пресію своїми воєнними силами тільки неприязно мусїла настроювати короля взагалї для козацьких домагань.

Але сенат і посольська палата не були так односторонно настроєні для інтересів католицтва і не могли так стоічно слухати погрози козацьких і шляхетських православних депутатів, що даний курс церковної політики може привести до домашньої війни. „Козацькі депутати дуже наставали на послів земських, представляючи ріжні небезпеки, які вийдуть, коли не будуть сповнені їх прошення" [7]), і шляхта не лишала ся глухою на їх слова, особливо посли полудневих воєводств, що легко могли б зробити ся ареною козацької жакерії, або бути видані „на мясні ятки" Татарам. В „екзорбітанціях" (реєстрі завважених непорядків), предложених королеви посольською палатою, поруч меньше приємного для козаків запитання —

„чому козаків не приведено до порядку згідно з конституцією 1619 р. про наємне військо”, поставлено було тож і сей закид: „чому нарушують ся права людей грецької віри, против конституцій 1607 і 1620 р. про грецьку віру”? [8]).

Запитаннє се, иньшими словами, докоряло королеви, що він не іменує на православні бенефіції православних. Але король, скориставши з не дуже докладної стилїзації, відповів на се питаннє „хитро”, як каже Рутский. Людям грецької віри нема ніякої кривди від короля, казала ся відповідь; він не каже нікого змушувати чи силувати до унії анї обмежати когось в правах чи тїснити через релїґію; згідно з законами і старими звичаями роздає він духовні бенефіції людям шляхетського стану грецької віри. „Навпаки, против тих законів і давнїх практик звичаїв необачні люде [9]) плебійського стану Борецький і Смотрицький та иньші зважили ся без номінацій і відомости короля висвятити ся на митрополію і владицтва при живих владиках від підозрілого чужоземця, турецького підданця, що не мав в тутешнїх краях ніякої юрисдикції й на те тільки, видко, і післаний був, аби бунтувати королївських підданих підчас турецької війни. Се crimen laesae maiestatis, зневага гідности і власти королївської, Богом йому даної, бо в державі королївській ніхто не може бути арцибіскупом, біскупом, митрополитом, владикою инакше, тільки той хто буде іменований і визначений (podany) королем. А до того ще від них дїють ся великі ексцеси і непорядки. В Київі чотирох монахів, силоміць взявши від олтарів, вязнено і мучено і тільки тепер недавно випущено; кілька лїт перед тим вхопивши втопили київського офіціала, митрополичого заступника. В Минську і по иньших містах силоміць забирають церкви королївського надавання, бють і забивають священиків і монахів та иньші великі посильства чинять. „Таким чином власне жалібники нарушають закони і права власти королївської, а від короля і уніатів ніякого нарушення їх прав нема, і ніякої вини вони не виказали й виказати не можуть”.

Була се, як бачимо, відправа по своїй безоглядности, по всїм попереднїм, просто незрівняна, і легко зрозуміти ентузіастичні слова Рутского, коли йому поданий був від короля наперед начерк сеї відповіди: „Дай, Боже, многі лїта найяснїйшому! сливе оден він бореть ся за нас” [10]). Але настрій палати і сенату був такий, що такою безповоротною відправою не можна було обмежитись, і в кінцї своєї відповіди король додав „щось”:

„Король його м. бажає, щоб для заспокоєння сих ріжниць між людьми грецької віри духовні особи з обох сторін визначили час і місце, і там зібравши ся за порозуміннєм без великої громади світських людей (дальших від сеї справи) в присутности визначених на те королївських комісарів, поміркували й поговорили про обопільну трівку згоду. А коли б не могли прийти до згоди, то нехай би на будуще з обох сторін заховував ся спокій, згідно з постановами 1607, 1609 і 1620 р., і одна сторона другій не чинила ніяких безправностей і кривд” [11]).

Се проєкт православній стороні не міг подобати ся анї трошки, бо ж їй хотїло ся не якогось компромісу з унією, а повного скасовання унії. Але король хотїв задокументувати перед сенаторськими та посольськими кругами свою охоту щось зробити для полагодження сеї релїгійної боротьби, яка встигла їм доїсти. А при тім міг бути певним, що з предложених ним нарад православних з уніатами, без участи світської суспільности, а за те з участю і контролею королївських комісарів, унії ніякої шкоди не буде.

Дійсно, посольська палата і сенат вже забагато мали тих „утисків грецької віри”, й хотїли якось зацитькати ту справу. Рутский в цитованих листах, правда, каже, що з сенату нїхто не помагав унїї, король сам оден витягав її справу, а настрій земських послів був настільки непевний, „що доконче прийшло ся ходити до земських послів і виясняти їм нашу справу, чого досї ми нїколи не робили”. Але від сього настрою (і без того мабуть, занадто песимістично представленого Рутским) далеко було до якогось співчутя. Хотїли тільки доконче якогось полагодження, компроміса, modus vivendi.

На королївську відповідь по релїгійному питанню посольська палата заявила, що посли „ждуть і просять покірно основного і дійсного заспокоєння грецької віри з обох сторін, — для сього ми вже визначили з нашого кола депутатів до панів сенаторів” [12]). Не хотячи відкладати компромісу до обіцяного королем духовного собору, палата зараз хотїла власними засобами попробувати привести до нього. Король не спротивив ся сьому, і так при кінцї сойму зложена була комісія з девяти депутатів посольської палати і пяти визначених королем сенаторів, під проводом прімаса Ґембіцкого; вона запросила владиків уніатських і православних. Але православні, розумієть ся, холодно прийняли сю пробу компромісу, і дійсно з сеї соймової комісії не вийшло нічого. Православні виложили свої

арґументи, пояснили права, униїати на се предложили своє, і на тім стало. Комісія кінець кінцем нічого иньшого не надумала, як від себе повторити пропозицію собору [13]). Православні владики заявили, що собор не потрібний, бо ніяких діспут релиґійних бути не може, та й мусїв би відбути ся під проводом царгородського патріарха [14]). З становища православних се було льоґічно, але сойму се не могло здати ся нічим иньшим як тільки прикрою упертістю. Потрібний був по його гадцї компроміс, а він не міг обійти ся без уступок обосторонніх.

Сойм кінець кінцем в справі релиґійній обмежив ся постановою тимчасовою: всї засуди і процеси в релиґійній справі скасував, проголосив у сїй справі спокій, а рішеннє її відложив до будучого сойму, „через иньші державні справи" (таких властиво як раз не було) [15]). Так позбула ся польська суспільність національної української справи. Ще більше відпорно поставила ся вона супроти постулятів спеціально козацьких. Зріст козацьких сил і претенсій грозив стану володіння народу шляхетського. Вмішаннє козаків в церковну справу і їх погрози робили кепський смак не тільки у короля, але і в соймі. Сеніор сенату кн. Збаразький в своїй промові вказував потребу полагодити справу козацьку „не тільки супроти небезпеки турецької війни — котрої нічого нема тяжшого на світї, але і з огляду на наш власний домашній страх і неволю, яку терпимо від своїх власних хлопів, і грозить нам звідси скора буря, через справу релиґійну і велику надутість тих людей". І заохочував сойм забрати ся до радикальних заходів. „Не гамувати, але визволити ся нам треба від сеї біди" [16]).

Без сумнїву сей голос знаходив прихильний послух. Навіть православні депутати, що в справах національних (церковних) радо шукали підпори у козаків, на пунктї боротьби з розростом козацьких сил і претенсій були солїдарні з польським шляхетським громадянством [17]). Проєкт Збаразького, щоб вислати від цїлого сойму: від короля сенату і посольської палати спеціальних делєґатів і поставити козачинї ультиматум, — був прийнятий соймом. Козаки мали або капітулювати — розпустити військо до вказаного числа, і се вказане число вивести на Запороже, та присягти, що не будуть ходити на море і зачіпати Турків, і зараз з королївським дворянином на Запорожу зробити суд і управу над своєвільниками. В такім разї правительство вишле до козаків своїх комісарів і уставить дальший порядок що до реєстра і платнї. Як нї, буде вислане на них військо, щоб їх

знищити до останку [18]). Се була тільки одна з трох рад, які старий князь мав на приборканнє козачини: про иньші не хотїв розводити ся публично. Король також не схотїв висловляти, в відповідь на запитаннє посольської палати, своїх плянів на приборканнє козачини [19]). Правительство і суспільність, очевидно, завзяли ся на козаків і в відповідь на козацькі погрози бунтом носили ся з гадками про кріваву розправу, на взір Солоницької [20]).

Число козаків хотїли попробувати звести до двох тисяч [21]); але в секретній інструкції для комісарів maximum козацького війска означав ся на 5 тис., і платню їм годили ся підвисшити до 60 тис. [22]). Дивна то була тактика — maximum уступок ховати в секретї і випробовувати податність противної сторони таким значно низшим minimum-ом!

До комісії визначено найперших маґнатів, в надії на їх авторитет, і на їх полки. Збаразький клав натиск на те, щоб комісія зявила ся на Українї завчасу, „перше нїж лїд почне падати”, инакше буде запізно. І треба розложити на Українї військо; його число в севкретній записцї означене було на півчетверта тисячі, окрім козацьких хоругов.

Се була відповідь на козацькі жадання. Не попускати!

Як в справах загально національних, так і спеціальних козацьких інтересовані стали перед гладкою стїною католицько-шляхетського „non possumus”.

Кампанія була програна. Тої ж ночи, як скінчив ся сойм, православні владики „ратували себе як найспішнїйшою утечею”, як пише Рутский [22]).

Він, каже, знав вперед такий кінець, на підставі зносин, які мав з королем і ріжними впливовими католиками. „Оскільки з початків можемо судити про кінець сойму, схизматики нїчого не дістануть. Се вже вони почали дорозумівати і кілька разів випустили крик розпуки і гнїву, і казали се не тільки моїм священикам, але і минї самому сказав се Древинський: „Бачимо, що нїчого ми не осягнемо проти вас, поки сей король живий, але під час безкоролївя ми всїми силами піднїмемо ся на вас”. Ми посміяли ся з сього, бож справдї тільки сміяти ся з сього. Королеви Бог дасть довге житє; зросте й наших число; не забракне і ласки престолу апостольського, що

своїми впливами подвигне проводирів нашої держави; і те що від Бога — поміч його свята”.

Натиск православних розбивав ся, якими бачили, на пункті інтересів соціальних, клясових: солїдарні між собою в релііґійно-національних справах союзники — шляхта і козачина — стрічали ся на сїм соціальнім ґрунті як ворожі сторони.

І все таки всечеснійші отцї сміяли ся завчасно, забуваючи французьке прислівє „найліпше смієть ся той хто смієть ся останнїй”.

Примітки

1) В оборот пущений був Туманським, в російськім перекладі, в 1793 (Россійскій Магазинъ ч. II кн. 6), а спопуляризував його Бантиш-Каменський, додавши виїмки в своїй праці про унію; звідси вони були переложені назад на польську мову. Польський текст оригінальний видав Шиманьский в 1862 (Przegląd Poznański), відти у Лїковского Historya Unii 1875, дод. 3. Иньший, доправнїйший текст в рукоп. петербурської академії наук в колєкції П. Доброхотова.

2) Relacye nunciuszów II с. 167, пор. характеристику обставин 164-5. Пор. пізнїйшу (по соймі писану) реляцію Рутского у Гарасевича с. 258 і далї.

3) Theiner Monumenta Poloniae III ч. 298, 301.

4) Про нього в листї Рутского (Guépin l. c.) і в пізнїйшій реляції, 1628 р. (друкована в Bocznik towarz. hist-liter. w Paryżu, 1868 с. 54). Supplementum Synopsis — Архивъ I. VII с. 588.

5) Zbiór pamiętników VI с. 351-3 (Жерела VIII ч. 172).

6) Друкована тамже с. 383 і далї; див. с. 388.

7) Рутский (Guépin II с. 533).

8) Коротший текст екзорбітанцій видано у Нємцевіча VI, див. с. 424; ширший в згаданих дневниках Публ. бібл. (№ 29 л. 16, № 76 л. 24, № 96 л. 15).

9) Ludzie lekcy, хибно в копії № 174 lekkiey (plebeiae conditionis).

10) У Ґецена II с. 552.

11)Ркп. № 29 л. 18-9, й ин.

[12]) Ркп. №. 29 л. 22 об., й ин.

[13]) Proponował im imci x. arcybiskup, aby na sobor pozwolili, toiest na concilium, y tam się fraterne z sobą o dyfferenciach znosili, ale Borecki ten y z Smotryckim superbe et contumaciter tam staneli, na żadną rzecz pozwolic nie chcąc, ktora by się do zgody miała, a w wielu rzeczach kalumniami brzydkiemi narabiaiąc, aniż prawdą — Дневник.

[14]) Ркп. № 29 л. 23 об., № 76 л. 60 об.. № 96 с. 35-6. Реляція Рутского у Гарасевича с. 262-3 і лист 1. с.

[15]) Volumina legum III c. 217.

[16]) Listy Zbaraskiego c. 77-8.

[17]) Пор. інструкцію волинської шляхти, де вона поручає своїм послам за порозуміннєм з иньшими доходити gruntownych y wczesnych sposobów dla zatrzymania w posłuszeństwie y w rządzie козачини (Архивъ II. I c. 136).

[18]) Listy c. 552, пор. Volum. legum III c. 216 і лист Рутского 1. c. c. 552.

[19]) Отже не можу згодити ся з Жуковичом (1. с. IV с. 65), що сойм не хотїв доводити до розриву з козачиною. Навпаки, власне тепер особливо він брав справу гостро.

[20]) Лист Рутского, як вище.

[21]) Жерела VIII ч. 175.

[22]) l. c. c. 553.

ПОЛІТИЧНІ ГОРІЗОНТИ КОЗАЧИНИ 1624/5. ШАГІН, ЯХІЯ І ПЕРЕГОВОРИ З МОСКВОЮ: ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ НАПРУЖЕННЄ, ЗМІНИ НА ГЕТЬМАНСТВІ, МОРСЬКИЙ ПОХІД, УБИЙСТВО КУНЦЕВИЧА, СОЙМ 1624 Р. КОЗАКИ В КРИМСЬКИХ УСОБИЦЯХ, ТУРЕЦЬКИЙ ПОХІД НА КРИМ І КОЗАЦЬКА

ЕКСПЕДИЦІЯ ПІД ЦАРГОРОД, ВІЙНА В КРИМІ, КОЗАКИ В ВІЙСЬКУ ҐЕРАЇВ, ЗАХОДИ ШАГІН-ҐЕРАЯ КОЛО СОЮЗУ З ПОЛЬЩЕЮ, СОЮЗНИЙ ТРАКТАТ ЙОГО З КОЗАКАМИ.

Досить легко йшло з ухвалами на козаків на соймі; далеко тяжше пішло проводити ті хитроумні ухвали в житє.

Висланнє ультиматуму, здаєть ся, рішено було кінець кінцем злучити з висилкою комісарів, щоб сї, відповідно до постави козаків, чи трактували чи „поступали з ними суворо", як делікатно висловляла ся тайна інструкція [1]). Для сього комісари повинні були привести з собою готове військо, і для того в комісію визначено найбогатих, найсильнїйших маґнатів.

Але минали місяцї, а та комісія все не могла ніяк зібрати ся „по части для морового повітря, по части для неустанних трівог і частих інкурсій татарських — через них анї комісари не могли зїхати ся, анї п. гетьман не міг посунути війська в ту сторону" [2]). А король коли може й пробував зробити якийсь вплив на козачину через своїх послів або що [3]), то се не могло зробити нїякого враження по попереднїм.

Настрій козачини одначе дуже грізним не був. І погрози на соймі — зробити повстаннє за несповненнє своїх домагань, хоч прийняті були досить серіозно [4]), такими серіозними не були. І се давало досить несолїдне свідоцтво козацьким заявам і погрозам. Але статочнїйша частина козачини, очевидно, далї старанно уникала конфлїкту з річею посполитою і звертала козацьку енерґію в сторону найменьше небезпечну з сього становища, і сподївання якоїсь козацько-польської війни в обороні віри, під впливом духовенства, не справдили ся поки що.

Може бути, мала тут своє значіннє і зміна гетьмана. Фіаско козацьких домагань на соймі позбавило булави Олифера Голуба. Але його місце заступив репрезентант тої ж „статочної" полїтики, Михайло Дорошенко (дїд гетьмана Петра). Чоловік безперечно дуже здібний, вожд і полїтик, авторитетний у своїх, він був поважаний і в польських кругах і мав тут репутацію чоловіка прихильного річипосполитій („Дорошенко, полковник доброї репутації у молодців, за свою відвагу, і королеви й річипосполитій завсїди зичливий", як рекомендував його в своїм дневнику Хотинської війни Як. Собєский) [5]). Він, безперечно, не був прихильником конфлїкту і

своїми впливами міг тільки лагодити напружені відносини, в яких козачина стояла з правительством, особливо від останнього сойму [6]). Подавав і правительству якісь надії в сім напрямі [7]). Але напруження се, розумієть ся, не могло переломити, і сам Дорошенко не міг робити собі якихось ілюзій в сім напрямі.

На весну 1623 р. козаки, як заповідали торік, вибрали ся походом на Чорне море. Похід був не великий. Турецька фльота тоді стояла в Кафі, зайнята інтронїзацією на ханстві Махмет-ґерая. Козацькі чайки зявили ся недалеко безборонного Царгороду, нагнавши великого страху. На спіх почали зброїти ґалєри на них, набираючи ріжну наволоч, яка зайняла ся грабованнєм передмість замість експедиції на козаків. Поки вони вибрали ся на море, козаків і слїд згинув [8]). Ледво вернувши ся з сеї експедиції, козаки під кінець лїта вибрали ся знову на море. „Лишивши одну здобич, пішли по другу". Сим разом турецькій фльоті удало ся зловити трохи козаків: вона прнвезла в Царгород кілька живих бранців і кільканадцять козацьких голов та презентувала їх новому султанови, а той казав положити сї голови перед собою в ряд перед народом, і се дуже сподобало ся Туркам [9]). Збаразькому писали, що було в сім поході 30 чайок. Подробиць з рештою не маємо. Між сими двома морськими походами Дорошенко, що виїздив на Запороже — здаєть ся подаючи надії на якесь успокоєннє своєволї, вибрав ся походом да Перекоп. Мало се характер віддячення Ордї за поход на Україну, вчинений під весну. Козаки забрали велику здобич, масу худоби [10]).

Сї козацькі походи не принесли особливого клопоту правительству. Турецьке правительство прийняло поясненнє польських послів, що сї походи були викликані татарським набігом [11]), і тільки на далї ставило жаданнє, щоб козацьких нападів не було. Вони не перешкодили ратифікації трактатів, навпаки — змушували Турків бажати спокою з Польщею, щоб не було більше тих козацьких наїздів. Натомість останнїй напад Татар виклакав в Польщі певні жалї за розрив з козаками, що тепер не вважали потрібним вислугувати ся Польщі.

В пізнїйших козацьких відповідях на обвинувачення польського правительства (по погромі 1625 р.) старшина згадувала, що вона арештувала проводирів весняною походу на море [12]) і відіслала їх до

київського ґроду — хотіла, мовляв, запобігати морським походам, але як потім правительство не стало платити умовлених грошей, — „мусіли вони самі за себе промишляти”. За своєвільні походи на море правительство вважало вказаним укарати козацьке військо не заплативши йому грошей. Нагода для скарбу приємна, але тактика сумнївної вартости. Напруженнє тільки збільшало ся, і козачина тим меньше вважала себе звязаною.

„Військо козацьке все страшенно хвилюєть ся”, доносив Ю. Збаразький під осінь; „хочуть іти на волость, кажуть, що мають утиски в вірі; хочуть Дорошенка скинути, а Олифера знову мати гетьманом” 13).

Осінь принесла подію, яка ще більше загострила се напруженнє. 12/XI в Витебську розярена юрба вбила уніатського владику Кунцевича, найбільше воєвничого репрезентанта унії, що своєю гострою безоглядною боротьбою з православєм — забираннєм церков, арештованнєм духовних, всякими адміністраційними репресіями викликав

незвичайне обуреннє в своїй епархії і взагалї вважав ся найтяжшим гнобителем православної віри, так що викликав гіркі докори навіть такого вірного протектора унії як литовський канцлєр Лев Сопіга. Прихильні люде давно вже остерігали владику, що се може скінчити ся зле для нього, але він свідомо легковажив остереження, навіть бажав собі такої „мученичої смерти”, бувши людиною взагалї екзальтованою і фанатично відданою католицькій ідеї. Арештованнє ним одного православного священика в Витебську згаданого дня (12/XI) викликало уличне збіговище і толпа кинула ся на владичу палату, і в сїм нападї убито самого владику 14). Така нечувана пригода дала привод королеви

вилити фіал ярости на православних. Вислана ним

на місце судова комісія позасуджувала на смерть десятки людей; відобрано право самоуправи у м. Витебська, заборонено на будуще звонити по міських церквах, і т. и. І по иньших містах уніатська сторона скористала з сеї нагоди до нового натиску на православних. Рутский роспочав новий процес з виленським братцтвом, обвинувативши його між иньшим і в тім, що універсали перетримуваного брацтвом Смотрицького привели до убийства Кунцевича. Смотрицький вважав за ліпше забрати ся не тільки з Вильна, а взагалї з держави і виїхав в подоріже на Схід — а звідти вернув

ся вже уніатом. М. Йов, характеризуючи півроку пізнійше становище православних, називав сей час особливо тяжким, „коли всї змовили ся були зовсїм винищити православний рід” [15]). Навіть в Київі уніатська партія насмілила ся була до якихось аґресивних виступів: запорозькі післанцї згадували, що митрополит Йов скаржив ся козакам на ламаннє віри християнської, печатаннє церков і т. и. [16]).

Сойм, визначений на лютий 1624 р., пройшов серед такого глухого напруження. Не чути нїчого про козацькі петиції, депутації, анї про якісь спеціальні заходи православних. Не рушало сих справ спеціально і правительство [17]). Обі сторони стояли против себе непримирено, не знаходячи нїяких мостів, щоб піти одна до другої.

Поновлено попередню ухвалу що до вислання комісарів; видано суворі кари на тих, хтоб давав якусь поміч козакам або купував від них здобич. Рішено сповнити торішнї ухвали що до розложення війська на Українї, для приборкання своєволї. Вказано державцям українських староств, „почавши від Бару аж до московських границь”, що їх абсентеізм причиняєть ся до зросту козацької своєволї, і заохочено їх, щоб з доходів своїх поставили трохи війська для скріплення державних сил, які будуть виведені на Україну [18]). Справа релїґійна, порушена на ново шляхетськими екзорбітанціями, була відложена з усїми ними до дальшого сойму [19]).

Увага козачини була по части відтягнена від сих справ тими цікавими комплїкаціями, які починали виникати з поворотом на ханство нашого давнього знайомого Махмет-ґерая. Діставши ся назад на ханство, і спровадивши до себе свого брата Шагіна, він почав з ним в Криму росправу з давнїми своїми ворогами, і сим викликав скарги й нарікання перед султанським двором. Супроти свого зверхника-султана брати також ставили ся дуже непокірно, не виконували його роспоряджень — між иньшим не хотїли зайняти ся будовою замків на долїшнїм Днїпрі, що їм султан поручав зробити разом з намісником Кафи, для отримання козацьких походів на море. А на довершеннє всього прийшли до Царгороду вісти, що брати замишляють похід на саму Туреччину, хочуть взяти Адріанополь, щоб сягнути на трон султанський. Наслїдком сього султанське правительство рішило Махмет-ґерая вернути в давнїйше становище, а на ханство посадили назад Джанібек-ґерая, що був ханом

перед тим [20]). Але брати не мали заміру корити ся волї хана, і против Порти звернули ся за помічю до козаків, яких так недавно ще льояльно, як пристоїть султанським Васалям, поручали польському королеви знищити і чайки їм попалити [21]).

Се мусїло стати ся весною 1624 р., але приготовляло ся може й значно скорше. 12/V французький посол в Царгородї доносив про козацький похід на Кафу, що міг мати характер першої екскурсії в інтересах Махмет-ґерая. Правда, козаки оповідали пізнїйше королївським комісарам, що порозуміння у них не було, і в війську Шагіна потім вони опинили ся припадково. Казали, що занесла їх до Криму хвиля, коли вони з Донцями пішли на море, а се стало ся під час війни Махмет-ґерая з Турками. Тодї Шагін-ґерай закликав їх на службу, і вони бувши в біді, немаючи де подїти ся, радо на службу ту вступили, служили вірно, і з того вийшла пізнїйша приязнь їх з Шагін-ґераєм: по війнї він з честю відправив їх на Запороже і з ними бранцїв християнських, які були в Криму [22]). Але ми сеї побожної історії не потрібуємо брати дуже серіозно.

На лїто, коли турецька фльота під проводом капітан-баші (адмірала) Реджеб-баші рушила з Царгороду до Кафи, щоб скинути непослушних васалїв, козацька фльота, користаючи з сеї оказії, рушила під Царгород. Не вважаючи, що грізні поголоски про козацький похід, навіть в побільшених розмірах, завчасу ходили в Стамбулї, капітан-баша лишив столицю без всякої оборони, і козацькі чайки без всякої перешкоди зявили ся в Босфорі. Дня 9 липня н. ст. в досвіта вони приплили туди, в числї 70 до 80 чайок, на кождій по 50 чоловіка. Розкинувши ся по обох берегах протоки, почали собі преспокійно палити і грабувати тутешні оселї. Спалили Буюк-дере, Єнї-кіой на европейськім побережу, Стенїю на азійськім. Знищивши цїлий ряд роскішних віль і багатих осад, протягом шести годин, і забравши масу здобичи, коло 9-ої години відійшли собі на море. В Царгородї підняла ся страшенна трівога. Султан виїхав сам над море і заняв ся обороною. Вислано туди військо кінне і піше; за браком ґалєр позбирали які були човни, посадили на них всяку збиранину і вислали кілька сот таких човнів на козаків. Думали, що ті тїкатимуть. Але козаки, побачивши сю імпровізовану армаду, стали посеред протоки, розложивши півкругом свої чайки й спокійно чекали атаки. Противний вітр не давав їм можности піти самим против Турків. Турки здалека дали огня. Козаки не відповіли нї

одним стрілом і не рухали ся з місця. Побачивши таку відвагу їх, Халіль-баша, що проводив сею імпровізованою фльотою, не насмілив ся ударити на козаків. Міркував, що як би атака не удала ся і козаки його погромили, могли б ударити на сам Стамбул. І козаки спокійно перестоявши собі до вечера перед очима стрівоженої „столиці світу", без перешкоди забрали ся з своєю здобичею до дому.

Два тижнї пізнїйше приїхала знову їх фльота під Царгород, ще в більших розмірах — було чайок що найменьше 150, і мали ззаду резерви, як оповідають царгородські свідки. М. Йов мабуть про сю другу експедицію оповідає, що козаки, маючи 102 чайки, на Днїпровім устю стріли турецьку фльоту з 25 великими ґалєрами і до 300 меньших човнів, т. зв. ушкалів, що мають 25 до 50 людей на собі; була то, очевидно, фльота капітана-баші; кілька днїв били ся Турки з козаками, силкуючи ся не пропустити, але козаки відгромили їх і пішли на Царгород. Дальше оповідають кореспонденти царгородські. Козаки простояли при берегах Босфору три днї, мов насміхаючи ся з безсилости падішаха. Спалили Фарос, кілька сіл. Грозили нападом на арсенал, і се наповнило страхом цїлий Стамбул. Місто стерегли неустанні чати. Нарештї нарядили дві ґалєри і коло 20 човнів та вислали їх на море, стерегти козацького нападу. Козаки постоявши там, відплили собі з великою здобичею.

Стрівожений диван післав спішних післанців до капітана-баші, щоб кинувши кримські оправи спішно вертав ся до Царгороду; тим більше, що кілька козаків, зловлених під час сього нападу, сказали, що вони роблять се в союзї і порозумінню з ханом: се наробило великої трівоги в Царгородї. Козацькі напади таким чином, крім власного добичництва, зробили також діверсію для своїх союзників-Ґераїв. Може бути, що й мали таку ціль [23]). Захочені сими успіхами, 16/VIII н. с. козаки вибрали ся в третю експедицію на Царгород. Стільки великих експедицій в оден сезон, се була річ нечувана. Сим разом було теж коло 150 чайок. Але противні вітри затримали їх під Очаковим, більше як місяць; козаки спожили тут багато припасу і кількадесять чайок через те вернули ся назад, але сто з лишком пішло таки; тільки про сей похід нїчого не знаємо близше [24]).

Иньша частина козаків тим часом помагала Ґераям в Криму, де місія капітана-баші скінчила ся також, повним фіаско. Прибувши в Кафу, він вислав до Махмета і Шагіна листи, сповіщаючи про іменованнє нового

хана, і жадав, щоб вони уступили з своїх урядів, але ті не послухали. По кількох тижнях дрібної війни Реджеб-баша, послухавши Джанїбек-ґерая, з військом і гарматою пустив ся в глубину края на непокірних братів. Але на третій день походу вони побачили перед собою далеко більше військо Махмет-ґерая; був при нїм також козацький полк (800 козаків, як кажуть турецькі джерела). Турки щоб вийти цїло, рішили капітулювати і зрікти ся своєї місії. Джанїбек-ґерай, зачувши се, пустив ся тїкати, поки цїлий, до Кафи. Махметові Татари, побачивши се, напали на турецьке військо і погромили. Татари й козаки взяли слїдом Кафу. Реджеб-баша, утїкши на кораблї, не бачив иньшого виходу, щоб полагодити се все, як на свою руку потвердити на ханстві Махмета. Так і вчинив з ним. Махмет звернув гармату і бранців, і Реджеб вернув ся як не пишний [25]).

Але Махмет і Шагін розуміли, що така вимушена згода нїчого не значить, і Порта не подарує їм такого сміливого бунту. Тому відгромивши Турків, Шагін, що в сїй історії являєть ся головним актором, хотів забезпечити собі й на будуще поміч з України. Крім безпосереднїх зносин з козаками він звернув ся також і до польського правительства, не стільки, очевидно, бажаючи від неї активної помочи, скільки того, щоб вона не ставила перешкод козакам в їх новім союзї з Кримом. Маємо цїкавий лист Шагіна до кор. Жиґимонта з серпня тогож року (19/VIII. 1624) [26]). Він в дуже іділїчнім тонї згадує давні добрі часи, коли Ґераї приятелювали з Ягайловичами: „Були ми собі братами і приятелями, ми вам, а ви нам також помагали завсїди, війська наші за предків наших ходили спільно і разом, люде наші до вас, а ваші до нас приїзжали, і нїхто не питав, куди або звідки йдемо; найменьшій дитинї або вдові убогій не було шкоди”. Аж Османи поріжнили тих приятелїв, напускаючи одних на других. Тепер Османи стали спільним ворогом Криму і Польщі, і Шагін заохочує короля до спільної боротьби з сим ворогом. Просить помочи на Турків, пороху, і олова (бо сї припаси звичайно купували ся від Турків, а тепер вони можуть перервати їх довіз), а найважнїйше — пустити до нього козаків. Кілька разів він се прошеннє про козаків повторяє. В останнїй війнї він, по його словам, мав тільки 300 козаків, а вони зробили йому велику прислугу. „Козаків днїпрових ваших... в товариство прийшло триста козаків. — Дай Боже довге здоровє сим трьом стам козаків, що до помочи і в товариство прийшли, і справуючи ся там, як бажало собі серце наше нас заступали”. „Дайте нам днїпрових козаків, а ми з ними легко собі дамо справу з

Турками”. „Кажіть дніпровим козакам, аби до нас прийшли — прагнемо їх мати не тому, щоб мало у нас було війська: маємо його, Богу дякувати, досить, але що у Османів немало яничарів з рушницями, то і нам треба на рушниці рушничного війська”. Шагін просить прислати тисячу козаків зимою, а друге військо — по Великодні; тільки аби козаки не займали татарських стад, що Татари хочуть на зиму вигнати за Дніпро — бо козаки „до добичі жадні”. А Шагін обіцяє за те затримати кримських і ногайських Татарів, „що й курки не буде взято з земель ваших”. Хоче привернути старі границі з Литовсько-польською державою: по Дніпро, Овечу Воду, ріку „Бузук” і до Дону; що за Дніпром і за тими ріками — нехай буде королеве. Шагін обіцяє королеви віддати Білгород, Тегиню, Кілїю, вивести Білгородську орду на кримську сторону.

В сих пропозиціях по за східніми гіперболами і похвалками була вповнї реальна основа: Шагін і Польща мали спільного ворога в мірзї Кантемірі, начальнику Білгородської орди. Він головно непокоїв своїми нападами коронні землї (того року одначе йому не щастило, і Конєцпольский двічи погромив його, з початком року коло Скали, і лїтом під Мартиновим, коло Галича) [27]). Він же був запеклим і небезпечним ворогом Шагіна, бо безпосередно підлягав Портї. Зимою 1624/5 р. Шагін необережно вибрав ся був на нього походом, але Кантемір сильно погромив його.

Польське правительство опинило ся в досить трудній позиції. Не відважало ся нарушити згоди з Туреччиною, даючи поміч Шагінови, і не рішало ся відкинути його пропозицій. Тому до часу старало ся затримати ся в прихильній нейтральности. Натомість з козаками Шагін, ідучи походом на Кантеміра, по дорозї на Запорожу уложив формальну згоду, в Карайтебенї, дня 24/XII:

„Я Шагін-ґерай, цар кримський, даємо сей наш присяжний лист козакам Запорозьким: пану гетьману, осаулам, атаманам і всьому війську, освідчаємо сим листом нашим і присягами, що від мене і від людей наших держави Кримської нїяка кривда і шкода дїяти ся не буде, а як би хто мав учинити якусь шкоду своєвільно, я їх з жонами, дїтьми й свояками, суд учинивши, маю десятьох за одного видати. І від них (козаків) тогож вимагаю, аби так робило ся. Поки від них не буде якоїсь шкоди, — я поки жив, від нас не має бути, на то присягаю Аллахови і пророкови нашому Магометови — аби я від його полку був відлучений, як би инакше

поступив. Поки не буде від них, не буде від нас ніякої злости — на те даємо лист широкий присяжний п. гетьману, осаулом і всьому війську, аби ви всьому тому вірили, і на те даємо той лист наш широкий присяжний Богу і Пророкови. Якби неприятель якийсь зявив ся у пана гетьмана, осавулів, атаманів і всього війська запорозького, я Шагін-ґерай, як тільки мене оповістять, з усїми беями й мурзами маю їм помогати. А як би зявив ся неприятель у мене, мають вони, за оповіщеннєм від мене, помогати минї згідно з присяжними листами” [28]).

Так звучав сей перший нам звісний трактат козачини з Ордою, попередник пізнїйших трактатів, що таку важну ролю відограли в історії нашого народу.

Примітки

[1]) Жерела VIII ч. 175.

[2]) Королївска інструкція на соймики (кінець 1623 р.). — Жерела VIII ч. 176.

[3]) В згаданій інструкції король так описує свої заходи против козацької своєволї: „не занехав король через своїх комісарів і післанців затримувати в послушности тих людей, стерегти через приставів своїх берегів Днїпрових, звідки ходять вони звичайно на море, палити і забирати човни, і платню, признану їм від річипосполитої, завчасу віддавати”. Але се образ загальний, не з сього року спеціально, бо зараз потім додано: „хоч сього року (платня) їм не віддана, за те що пішли на море”,

[4]) В царгородських кругах сього повстання сподївали ся весною 1623 р. зовсїм серіозно; 25/VI французький посол писав: dit-on ici que les Cosaquea sont mutinez contre les Polonais sur la fait de la religion. Сї поголоски потвердив і польський аґент, що приїхав тодї до Царгороду: Nous apprenons par lui que les Kosaques sont en armes sur le subiet de leur ecelesiastiques; замкненнєм православних церков, каже він, les Cosaques se sont tellement emeus qu'ils ont armé plus de m. 30 hommes; mais le roy de Pologne y a enuoié

des commissaires pour empescher que ce feu ne s'allume et ne cause quelque grand mal (l. c. c. 425).

5) Дневники с. 119.

6) Не бачу одначе в самім виборі Дорошенка симптому податности козачини для правительства — що мовляв вона умисно заступила Голуба приємнійшим для правительства Дорошенком, як думав Жукович IV с. 108.

7) Натяк бачу в листї Збаразького Сборникъ лЂтоп. къ ист. Ю. и З. Р. с. 252.

8) Донесення анґлїйського посла — Zbiór pam. V с. 434-5, лист Збаразького в Сборнику лЂтоп. 1. с. Збаразький мав звістки, що була се зовсїм невелика експедиція: з початку доносили йому про 22 чайки, потім тільки 13, „але хоч їх ходило тільќо 13, але наробили такого, як би їх і більше було”, додає він.

9) Донесення анґлійські с. 438 і лист Збаразького с. 253; пор. Акты Моск. госуд. I ч. 173.

10) Сборн. лЂтоп. 1. с.

11) Див. лист короля в ркп. Публ. бібл. Разн. F IV 67 л. 320 і 323.

12) tych którzy pod czas bycia xiecia imc pana koniuszego koronnego (K. Збаразького) u cesarza tureckiego — Zbiór pam. VI с. 189.

13) Сборникъ лЂтоп. I. с. 253.

14) Лїтература сього голосного епізоду в примітках.

15) Лист до Хр. Радивила 24/XII 1624 в Археогр. сбор. вилен. VII ч 55.

16) Кулїша Матеріали с. 159 (про се ще низше).

17) Пор. інструкціюивъ на соймики Жерела VIII ч. 176.

18) Volumina legum III с. 222-3.

[19]) Supplmentum — Архивъ I VII. 571.

[20]) Див. про сї події у Смірнова Крымское ханство с. 481 і далї, Hammer Geschichte des Osman. Reiches V c. 35 і далї, Zinkeisen op. c. IV c. 487 і далї (турецькі джерела).

[21]) Ркп.Публ. бібл. Разн. F. IV 67 л. 302.

[22]) Zbiór pamiętn. VI c. 190. Де що відмінно, хоч в тім же дусї оповідає сю історію наш анонїмний кореспондент (осінь 1624 р.): Шагін-ґерай ”под самую тую єго з Турками у Кафу ексъпедицыю самых неволников козаков семсот вызволеных маючи при собѢ, всю справу свою ратовалъ и знамените Турков поразивши, татарскіє орды подъ свою юридыку побралъ, и все товариство козацкоє свободою даровавши, з добычею турецкою червоными по килкодесять кожного и на десяток по два бойволы з тѢлегами объдаровавши, до своєє землѢ, за Пороги випроводити казалъ. И тепер послы єго за Порогами очекивают посланных до короля єго милости: єсли ласка єго к. млти будет дати єму козаков на помоч, офѢрує̂т ся и около Константинополя на лѢто помыслити, гдыж и с Персомъ юж взялъ лиґу і оженил ся повинную перского взявши, и королеви пану нашиму добре собѢ тушити кажет в необлудной приязни и послугах своих, як сам єго к. мст зезволити будет хотѢлъ. Зачим розумѢєм жебы и комысыя ихъ задержати ся скажеть, єдно нам безмолствовати и житіє исправляти потреба” — Лавр. бібл. доп № 20 л. 83 об.

[23]) Про сї два морські походи найдокладнїйше в анґлїйських донесеннях, про перший напад під 9/VII, про другий в депеші 24/VII (Zbiór c. 440 і 442); став ся другий напад десь 20/VII, в донесеннях французьских, в депеші з 21/VII оповідаєть ся про „вчорашнїй” напад (Hist. R. mon. c. 427). Пор. Zinkeisen IV c. 495-5, Наіма у Сенковского I c. 178. Лист Борецького в Археограф. Сборнику VII ч. 55.

[24]) Про сей третїй похід — в листї Борецького, Археогр. Сб. VII c. 82 і в недрукованім листї 3 жовтня 1624 р. в печерськім збірнику дод. № 20 ч. 83 Сб., також Roe у Цінкайзена c. 495. Жукович до сеї третьої експедиції прикладає звістку Наіми про спаленнє околиць Царгороду, але у Сенковского дата розвязана хибно, 4/X замість 21/VII, як то вказав свого

часу вже Рудницький.

25) Смірнов, Гаммер як вище. Французскі депеші с. 427.

26) Друкований Ґолембіовским (Bibl. Warsz. 1852 II с. 18), але не справно. Відмінна копія в Публ. бібл. F. IV № 67 с. 303. Пор. Матеріали Куліша с. 159.

27) Пор. депеші французькі с. 428.

28) Збірник. Печер. лаври доп. № 20 л. 71 об. Пор. тамже лист митрополита (друк. у Ґолубєва I с. 275) і звістку запорозьких послів у Куліша Матеріали с. 159: приїздив Шагін-ґерай на Запороже за тиждень перед Різдвом, „зъ запорозскими козаки перемирья взялъ же, что имъ межъ себе не воеватца, а итти съ нимъ Шинъ ГирѢемъ Турского земли воевать за одно”, і пішов потім на Білгородську орду.

ПОЛІТИЧНІ ГОРІЗОНТИ КОЗАЧИНИ 1624/5. ШАГІН, ЯХІЯ І ПЕРЕГОВОРИ З МОСКВОЮ: ОЛЕКСАНДР ЯХІЯ, ПРИЇЗД ЙОГО В КИЇВ І НА ЗАПОРОЖЕ, ПЛЯН ПОХОДУ НА ТУРЕЧЧИНУ Й КИЇВСЬКІ НАДІЇ НА МОСКВУ, ЗНОСИНИ З МОСКВОЮ В 1620 РОКАХ, ПОСОЛЬСТВО МИТР. ЙОВА, ПЛЯН ПІДДАННЯ УКРАЇНИ ПІД МОСКОВСЬКУ ЗВЕРХНІСТЬ, ЗДЕРЖЛИВІСТЬ МОСКВИ, ПОСОЛЬСТВО ЯХІЇ ДО ЦАРЯ, ВІДПОВІДЬ МОСКОВСЬКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА.

Сей союзний трактат з Ордою, як здавало ся, давав нову опорну підставу козацькій політиці — становищу козачини супротив Польщі. Правда, незабаром виявила ся хиткість і непевність сього союзу перед польсько-козацьким конфліктом: сим грішили всї козацькі союзи з Ордою. Але поки що не можна було його оцїнити відповідно з сього становища, і ся нова комбінація відкривала тим часом козачинї нові і радісні перспективи. В козацьких кругах чуло ся незвичайне повисшеннє енерґії й ініціативи. „Сам Христос вѢдаєт, яким духом войско запорозкоє што часу в силу збираєт ся, а як не слихано было досЂлЂ так много човнов морских готовят и готовити збирают ся, иж и сами старинныє дивуют ся, на што бы тую силу тыхъ

лѢтъ повернути хочет, єднож видно, же всѢ ку Чорному мору берут ся; толко бы Бог голову им даровал, мужа по серцу своєму, певне бы снадне и врага креста Христова и христіанского покусити ся важили”! пише київський кореспондент в жовтні 1624 р. І от в сей момент поруч такого цікавого союзу з Кримом перед очима козачини відкривали ся ще нові і ширші політичні краєвиди.

Їх приніс з собою голосний авантюрист, претендент на турецького султана Олександр Яхія, загостивши під час тих переговорів з Шагіном на Запороже.

Се була цікава і загадкова фіґура. Про себе оповідав він, що був сином пок. султана Магомета III (1566-1603), внуком султ. Мурада [1]). Мати його була не більше не меньше як з цісарського роду Комненів; вона Грекиня, потайки тримала ся християнської віри. Яхія жив з початку з батьком в Мал. Азії; коли умер Мурад і Магомет поїхав в Царгород зайняти трон султанський (1595), мати Яхії, замість аби тішити ся блискучими перспективами, які відкривали ся перед нею, мовляв скористала з сеї нагоди, щоб викрасти ся з гарему і втїкши з сином в Македонію, вернула ся до батьківської віри і охрестила сина Яхію на православне, з іменем Олександра. Коли йому скінчило ся 15 літ, в р. 1604, вислала вона його на двір цісаря Рудольфа, і від тодї зачинаєть ся безконечна одісея сього авантюриста. Тиняв ся він по ріжних сторонах, представляючи ся законним спадкоємцем султанського престола і шукаючи опіки у ріжних ворогів Туреччини, брав участь в ріжних замислах, против — турецьких заходах та старав ся причепити ся до якоїсь політичної комбінації, якаб дала йому можність виплисти на верх і зробити карєру. В Віднї здибав ся він в т. зв. Лісовчиками, наємними вояками з земель польських, що на службі цісаря Фердинанда волочили ся по ріжних сторонах середноевропейських, і вони нарадили йому звернути ся до Запорожців.

Оден з Лісовчиків кн. Масальський взяв ся бути посередником і зачав від митр. Йова Борецького. Оповів йому фантастичну історію сього „Олександра Отомануса”, наслїдника царства грецького і турецького, якого мовляв чекає увесь християнський світ Туреччини, „множество много воинства православвыхъ Болгаръ, Сербовъ, Албанитовъ и Грековъ”, що присягли йому як законному цареви, і ждуть його з військом 130 тис. До комплєкту православного світу ще треба було України й Московщини, щоб

з ними розвалити магометанську Порту і на її місці заснувати велике царство православне.

Не знати, на скільки м. Йов увірив у то все, і в ту можливість розвалити Порту, але пляни Яхії — орґанізувати якусь коаліцію против Туреччини з помічю козаків, Московщини, Криму і ріжних володарів европейських здавали ся йому дуже відповідними для даного часу. Він прийняв до себе Яхію і той від 21/X 1624 року пробував з тиждень у митрополичім монастирі св. Михайла [2]). Потім митрополит повіз його до козаків і стрівши в дорозї свого довіреного чоловіка попа Филипа, що вертав з Запорожа, вислав його з Яхією до Крилова, а звідти з козаками поїхав Яхія на Запороже. Тут розвинув він свої пляни перед козачиною, яка заявила свою готовність помогати в його замірах здобувати царгородський трон. Рішено було, що козаків піде з ним на війну 18 тисяч, а він їм платити ме — кінним по 6 єфимків на місяць, а пішим по 4, а крім того на військо дасть 30 зол. польських.

Зладили йому також rendez vous з Шагіном, що під той час приїздив на Запороже. Яхія одначе держав ся з сим союзником на тонкій делїкатности, і коли Шагін кликав його до себе, не поїхав, кажучи, що козаки його не пускають; підозрівав, що Шагін, зловивши його, може за добру заплату видати Туркам. І rendez vous у них відбуло ся на делїкатній дістанції, на двох боках Днїпра, і при Яхії козаки стояли з рушницями „в чотири круги”. Одначе рішено було, що Шагін-ґерай з братом будуть Яхії помогати [3]).

По сїм Яхія післав по гроші для війська до Фльоренції, а українські благоприятелї його стали роздумувати, як би заручити ся помічю ще з Москви. Тим часом як козачина могла вабити ся перспективами богатої платнї, в київських митрополичих кругах ся власне сторона орґанїзація широкої православної коаліції, з участю московського царя, мала особливу принадність з огляду на той зелїзний католицький перстень, що з такого невблаганною безоглядністю тїснив що далї все тяжше православну стихію українську (і білоруську з нею). Ще перед появою Яхії на київських горізонтах в київських митрополичих кругах прийшли до рішення — шукати опертя в московськім правительстві в тім безвихіднім, як здавало ся, становищу, в якім православна єрархія, кажучи словами владичих листів цареви,- „в маленькім кутку тиснула ся на Українї, в землї Київській, під

крилами христолюбивого воїнства запорозьких козаків” [4]).

Шуканнє московської опіки з причини (чи під покривкою) релїґійних утисків — мало свою давню традицію в в. кн. Литовськім, як знаємо. Такий маневр знищив був, на початках XVI в., у польсько-литовського правительства всякі апетити до якої небудь релїґійної пресії на своїх православних підданих трохи не на ціле столїтє [5]). Тільки з упадком Московської держави з кінцем XVI в. воно насмілило ся знову. „Смутні часи” московські зняли були всякий страх з польсько-католицьких кругів. Але Москва підіймала ся з занепаду, і у польсько-литовських полїтиків починала приходити трівожна думка, що притиснені до останнього православні можуть знову шукати помочи в Москві, і та знову почне свої інтриґи на релїґійнім ґрунтї. В згадуванім листї Льва Сопіги до Кунцевича шеф литовської полїтики, вказуючи на неполїтичність уніатських нагінок на православних, пригадує давнї утрати, понесені через православну іреденту Польсько-литовською державою. „Новгород Великий, Псков, Стародуб, Чернигів, Козелськ і багато иньших замків відірвала від нас та унія, і тепер та унія богато причинила ся до відтручення народу московського від королевича” (Володислава) [6]). А з новим зростом московської сили неминучо виникала гроза нової православної іреденти в московський бік з нутра земель білоруських і українських.

З становища православних владик і иньших ревнителїв національної і церковної ідеї, що від польсько-католицьких нагінок збігли ся в тім київськім „кутку”, — шукати опіки і протекції, помочи і оборони в московських кругах було напрямом вповнї натуральним. Се було так само пограниче, що стояло в старій сфері московських династичних і полїтичних інтересів (порівняти розмови московських полїтиків поч. XVI в. про Київ як отчину московських царів) [7]). Перед московською смутою, з київського „города” добрим оком можна було бачити московську границю. Вона відсунула ся за останнї лїта, але тепер, коли ся смута могла здавати ся припадковим, скороминущим епізодом, можна було сподївати ся нових проявів московської екстенсивної сили. Незалежно від них, з огляду на созвучність інтересів, українська людність, як ми бачили, і так не раз, іґноруючи полїтичні рубежі, орудувала силами обох „україн”, польсько-литовської і московської. Пляни Дм. Вишневецького були найбільш блискучим проявом такої тактики, і українська козачина, від його часів

почавши, не раз досить зручно вміла служити на обидві сторони, черпаючи засоби по черзі, або і заразом, з обох скарбів: московського і польсько-литовського, та грала ролю посереднього політичного фактора між обома державними орґанізаціями. Останні зносини козачини з московським правительством звісні нам зимою 1620 р. [8]). Поруч них відомі посилки ріжних духовних осіб в московську столицю за „милостинею” на ріжні побожні церковні цїли. Так 1622 р. посилав до царя плачливий лист Ісая Копинський, номінальний владика перемиський, просячи жертв для своїх монастирів, заснованих ним в Дубенщинї. Але крім писаної грамоти післані ним монахи мали устно сказати пограничним московським воєводам (путивльським), щоб вони написали цареви, чи позволить Ісаї з ченцями перейти за московську границю від польського гонения. „Да и всѢ де, государь, православные крестьяне и запорожскіе козаки, какъ имъ отъ Поляковъ утѢсненья будетъ, многія хотятъ Ѣхать къ тебѢ государю”, додавали від себе воєводи, на підставі того, що оповідали їм Ісаїні післанці [9]).

Лїтом 1624 р., під впливом тодїшнього загострення католицько-уніатських натисків на православних, з анальоґічними заявами висилає свого посла безпосередно до самого царя сам митрополит Йов. З того самого дня, коли писали ся його грамоти до царя (24/VIII. 1624), маємо лист самого ж митрополита до голови литовських протестантів Кришт. Радивила, і він добре ілюструє нам той психольоґічний стан, в якім робили сей знаменний крок київські духовні круги. Просячи помочи литовського маґната в найблизшій соймовій кампанїї, митрополит так характеризував гірке становище православних: „Так нас стиснули з усїх боків, що гірше зрадників і доказаних злочинців, гірш ніж від ворогів хреста і самих поган, терпить переслїдування від вавилонської, кровю пяної распустниці наш народ вірний, панам своїм зичливий, народ невинний, народ старинний християнський. Що день і година як віл обуха чекаємо ми, небожата, засуду Астерового, за оскарженнєм Гамановим, з нашими святинями, священиками, людом, рицарством, шляхтою”. А козачина своїми своєвільними вибриками — морськими походами, вчиненими против волї навіть своєї старшини, каже далї митрополит, — ще загострює завзяте на православних владиків, бо підозрівають їх в союзї з козаками [10]). Перед маґнатом, хоч і союзним, хотїло ся митрополитови очистити ся з сього підозріння.

Того самого дня митрополит писав листи до царя, його батька патріарха і шефа московської дипльоматії дяка Ґрамотїна, рекомендуючи їм свого посла владику луцького Ісакія Борисковича. В листах до них він і Ісакій описували гірке становище православних в Польщі й Литві, благали царя памятати про сих своїх одновірців і не забувати своєю ласкою, та особливо просили допустити Ісакія до особистої авдієнції, яко „мужа во всЂмъ вЂрна и тайну царскую могуща сохранити” [11]). Допущений по сїй рекомендації, по довгих московських процедурах, до царя в січні 1625 р., Борискович дня 14/І с.с. мав адієнцію перед боярами кн. Черкаским і дяком Ів. Ґрамотїним і їм переказав секретне порученнє дане йому митрополитом. На жаль, протоколу сеї авдієнції маємо тільки уривок [12]), і в нїм нема автентичного тексту митрополичої заяви. З відповідей бояр видко, що митрополит вказував на утиски православній вірі від Поляків, на перспективу польського походу на Україну; висловляв побоювання, що козаки своїми силами не спроможні будуть відборонити Україну від польського війська, тому просив царя прийняти Україну й військо козацьке під свою руку, пробачивши козакам їх давнїйші пустошення Московщини, та оборонити їх від Поляків. Бояре, роспитавши близше, переконали ся, що тут ще нема нїчого певного, рішеного, і так відповіли Борисковичу: „З листу (митрополита) і з твоїх слів видко, що у вас самих ся гадка не зміцнила ся й рішучої умови між нами нема, і про козаків кажеш, що їх не буде стільки, аби вони самі могли стати против Поляків, а в своїх оповіданнях пояснив ти, що військо козацьке на весну збираєть ся йти на Турків морем — отже тепер сього дїла царському величеству зачинати не можна, бо міцної постанови між вами нема, і козаки всї ідуть на море" [13]). Вини козаків „противъ царскаго величества и всего Россійскаго государства” пробачають ся, з тим, аби на будуще козаки „царскому величеству служили”. „А як буде вам в будучности кривда в вірі від Поляків, а у вас против них буде міцна думка і постанова” — мав сказати на кінець дяк- „тоді дайте знати царському величеству і святїйшому патріархови, а вони про те поміркують, як би православну віру і церкви божі і вас всїх бачити свобідними від єретиків” [14]). Митрополиту Йову поручено переказати ласку царську і патріарше благословеннє, та передати ікону в срібній ризї й пять сороків соболїв цїною в сто рублїв; так само досить богаті дарунки дано самому Борисковичу і протосінкелу Памві (мабуть Беринді), що був з ним, і привіз патріарху чотири книги.

Борискович, дякуючи за ласку, просив переказати царю і патріарху, що у них ся гадка міцна, всї вони царській ласцї раді й хочуть бути під царською рукою; будуть умовляти ся про се між собою, тільки боять ся, як що тим часом Поляки на них раптовно наступлять, то їм крім царської ласки нема де подїтись: всї вони тоді — митрополит, владики, і військо Запорозьке — звернуть ся до царської ласки і поїдуть на царське імя (піддавати муть ся цареви), то нехай цар їх пожалує, не каже відгоняти, бо їм крім царя нема куди подїти ся" [15]).

Така була ся перша пропозиція переходу України під царську зверхність — інтересна як перша рекоґносціровка пізнїйше довершеного перевороту. Що в тих пропозиціях, як вони ставили ся московському правительству сим разом, ще дуже мало було конкретного, се мусїли розуміти в самих митрополичих кругах. Та перше нїж в иньших українських кругах ширити проєкт піддання під московську протекцію, переводити її в „міцну думку і постанову" української суспільности, треба було знати, чи взагалї склонне московське правительство зайняти ся близше українською справою, а тоді думати, що можна робити з тою московською інтервенцією, та на скільки можна рискувати за для неї. Такий підклад сеї справи виникає з поза козацьких прошень „жалованія" і монаших благань про „милостиню", що становлять властивий жизненний нерв сих зносин з Москою і по перших удатних результатах 1622-1625 рр. починають прибирати все більші розміри [16]). Щоб вивідати добре московські гадки, треба було „задерти", зачепити на сїм ґрунтї московське правительство чимсь пікантнїйшим, нїж самі плачі митрополита і владиків. І таку добру нагоду подавала поява Яхії з його фантастичними плянами, несчисленними протекторами, таємничими союзами на заходї й сходї, і т. и.

В січнї 1625 р. м. Йов виїхав з Київа в сторони козацькі до Корсуня, відти до Терехтемирова. При тім, очевидно, мав війти в близше порозуміннє з козацькою старшиною й заняти ся справою нового посольства до Москви в справі Яхії. Посольство се було вислане з Запорожа дня 2/I с. с. (зараз по виїздї Шагін-ґерая); воно складало ся з запорозького посольства під проводом Івана Гирі, і з післанця Яхії якогось Марка Федоровича Македонянина і козака Івашка Мартиновича. Митр. Йов від себе дав їм рекомендаційні листи до путивльского воєводи і автобіоґрафію Яхії, списану у нього, та поручав воєводі цїлу сю справу. „Прочитавши сю

повість, писав він йому, зміркуєш ти, що благодатю божою наближаєть ся вже кінець нечестивого вавилонського Турецького царства, і колиісповідники східнього православя прийдуть до згоди, то й зараз буде тому початок. Молимо того у всесильної правиці Христової, щоб розбивши тяжкі кайдани православних, дав церкві своїй і православному множеству єдиновірних Греків доступити бажаної, дорогої свободи. Просимо, щоб і ви з благочестивим царем вашим подали руку помочи єдиновірним братиям, аби й самі в день суду від вічної увільнили ся неволі” [17]). Яхія в своїм листі до царя сповіщав, що на весну вибираєть ся походом, морським і сухопутним, з козаками, до Греції, а там чекають його Болгари, Серби, Албанці й Греки, що присягнули вже Яхії як свому законному цареви — се мав посвідчити в Москві той Яхіїв посол „Марко Македонянин з землї Сербської”. Сей Марко поясняв устно, що крім сих присяжників поміч Яхії обіцяв король іспанський: має дати йому 60 ґалєр з воєнного залогою, а князь фльорентийський прирік прислати 20 тис. рушниць, гармат, і всякої иньшої армати, і иньші землї обіцяли поміч людьми й грошима. Та Шагін - ґерай, як сподівають ся, пришле орди до 100 тис., і з тими всїма Яхія піде на весну на Царгород. У царя ж просить помочи людьми чи грошима — як цар зволить [18]).

Московські полїтики не зістали ся індіферентні для таких широких і привабних — дарма що фантастичних плянів. Посли Яхії були представлені цареви, хоч incognito: Яхієві післанці допущені були до царської руки при авдієнції запорозьких послів, після них, але без Яхії, то значить імення їх не були проголошені, як проголошували ся звичайно. Яхії вислано дарунки богаті (особливо як на тодїшнї роки, досить тїсні для московського державного скарбу). Але активно вмішати ся в сї Яхіїні й козацькі пляни московське правительство не рішило ся — бояло ся розриву з Польщею. Цар побажав „царевичу Олександру” всякого добра, щоб він свого батьківського царства доступив, але помагати йому цар не може, бо „царевич” в Литовській землї, у запорозьких Черкас, підданих польського короля, а польський король цареви неприятель, і не позволив би війська післати через свою землю, і навіть, будучи тепер в союзї з султаном, починив би ще якісь трудности царевичу; тому й грамоти царевичу цар не посилає, тільки устно шле йому привіт. Така була відповідь, дана послам Яхії дня 10/IV с. с. [19]). Вона заразом казала катеґорично, що і в козацьку справу взагалї московське правительство в сїй хвилї не відважить ся

мішати ся, щоб не привести до розриву з Польщею.

Примітки

1) Пор. автобіоґрафію Яхії, списану для м. Йова і оповідання перед царськими людьми-Матеріали Кулїша с. 163 і 195.

2) Про приїзд Яхії до Київа (24/IX) сучасний лист в цитов. збірнику Лавр. бібл.

3) Кулїша Матер. с. 160, 168, 213-5.

4) В листї Ісаі Копинського (1622): „не имамы къ кому прибЂгнути: царей и князей и боляръ благочестивыхъ не имамы — всЂ отступницы отъ благочестивые вЂры нашей: єдины Ляхи, вторыи унеяты, третиї сынове єретичестиї. Отовсюду обстоятъ ны скорби и гонениє на благочестиє наше и церковь сионскую восточную, матку нашу, хотяще ны ростерзати... И нигдЂ не имамы отъ нихъ упокою, только всЂ мы благочестивыі въ маленькомъ кутку теснимо ся на Украіне въ землЂ Кієвской, только насъ особъ святительскихъ благочестивыхъ, которыхъ посвятилъ на степень святительства всесвятЂйшиі патріархь єрусалимскиі кvръ Θеофанъ”. В листї м. Йова (1624); „всячески гоненіє на православныхъ, не хотящихъ послЂдовати нечистотамъ ихъ, воздвигоша, наипаче же насъ, православныхъ епіскоповъ, отъ престолъ, отъ мЂстъ и отъ обителей нашихъ изгнаша и до крове на святую православную вЂру вьоружиша ся, олтари Господни оскверниша, церкве православныє въ латинскую прелесть превратиша, и просто рещи — всесилнЂ королевскою державою мечъ на православныхъ обостриша. ТЂмже мы, помняще реченноє: укрийте ся въ малЂ, дондеже мимо идетъ гнЂвъ, се здЂ крыющесь подъ крилЂ христолюбивого воинства черкаскихъ молодцовъ, восхотЂхомъ посещати и великодержавноє владычество ти”... Кулїша Матеріалы с. 130-1, 136.

5) Див. в т. IV вид. 2 с, 265 і далї, в т. V с. 539-541.

[6]) 1. с.

[7]) Див. т. IV [2] с. 280.

[8]) Див. вище с. 386-7.

[9]) Кулїша Матеріали с. 126-7.

[10]) Археограф. сборникъ VII с. 55.

[11]) Грамоти у Кулїша, Матеріали с. 132-6.

[12]) Моск. архив заграничних справ, дЂла малороссійскія, 1625, лютий, № 1, титул (новий): „ПріЂздъ в Москву из Кіева Луцкаго еписпопа Исакія, присланнаго от Кіевскаго митрополита Иова Борецкого с представленіемь государю парю Михаилу Федоровичу и Патріарху Филарету Никитичу о принятіи Малороссіи и Запорожскихъ козаковъ в покровительство, и о прощеніи имъ вины противу єго государя учиненной".

[13]) „И по тому писму и по твоимъ рЂчамъ та мысль и в самЂхъ васъ еще не утвержена и о том укрепленія меж вас ещо нЂтъ. А про казаков еси сказал, что казаков столко не будеть, чтоб им стоять против Поляковъ собою без помочи, а в вЂстях сказываеш, что нынЂ Запорожское войско идет на весну на Турского морем. И ныне царскому величеству того дЂла. всчати нельзЂ потому, что еще у вас о томъ укрЂпленія нЂт и казаки идут всЂ на море на Турского войною".

[14]) „А нЂчто вам вперед от Поляковъ в вЂрЂ будет утЂсненье, а у вас против их будет соединенье и укрЂпленье, и вы о томъ вперед царскому величеству и святЂйшему патріарху вЂдомо учините и царское величество и святЂйшій патріархь будутъ о томъ мыслить, какъ бы православную вЂру и церкви Божіи и вас всЂхъ от еретиковъ во избавленье видЂти".

[15]) „И епископъ на государево и святЂйшаго патріарха на жалованье билъ челомъ а говорилъ что онъ государскую милость Иеву митрополиту Кіевскому скажеть, и образ и соболи довезет, да билъ челом чтоб его челобите до государя и до святЂйшаго патріарха донесли — что у них та мысль крЂпка, что они всЂ государской милости ради и под государскою

рукою быть хотять, и о томъ совЂтоват меж собою будут, а нынЂ боятца того, любо на них Поляки наступятЂ вскорЂ и им кромЂ государевой милости нЂгдЂ дЂтца: всЂ в то время — митрополит и епископи и войско Запорожское — прибЂгнуть ко государской милости и поЂдут на государское имя и государю бы ихъ пожаловалъ, отринуть не велЂлъ а имъ кромЂ государя дЂтца негдЂ. И бояринъ и думной діакь говорили, что они о томъ государя и святЂйшаго патріарха извЂстять, а онъ бы нынЂшней государевъ указъ митрополиту сказалъ, а что у них учнет дЂлатца и они б о томъ государю вЂдомо учинили и государь смотря по дЂлу и мыслить о томъ будетъ".

16) Так на поч. 1625 р. поновив посольство Копинський, „дякуючи о вже і просячи о ще"; в осени того року еміґрував до Москви владика Курцевич і зістав ся тут, діставши епархію; прийшов монах від владики львівського Тисаровського за милостинею; в 1626 р. знов приходили монахи з лубенських монастирів Копинського і з Почаєва; в 1627 з монастиря чигиринського, канївського і терехтемирівського; в 1628 з манявського Скиту і з виленського монастиря, і т. д. Матеріал зібраний у Макарія ор. с. с. 319-20.

17) Кулїша Матеріали с. 162, пор. 161.

18) Кулїша Матеріали с. 169-172.

19) Ibid. с. 173.

ПЕРЕД КАМПАНЇЄЮ 1625 Р.: ЗМІНИ ГЕТЬМАНІВ, ПЛЯНИ ПОХОДУ НА ТУРЕЧЧИНУ, КОРОЛЇВСЬКИЙ ДВОРЯНИН НА ЗАПОРОЖУ, КОЗАЦЬКЕ ПОСОЛЬСТВО НА СОЙМ, ДОДАТКИ МИТРОПОЛИТА, КИЇВСЬКІ РОЗРУХИ, СОЙМ 1625 Р., КОРОЛЇВСЬКИЙ УЛЬТІМАТУМ І КОЗАЦЬКА ВІДПРАВА, ПОХОДИ НА МОРЕ, МОРСЬКА БАТАЛЇЯ ПІД КАРА-КЕРМАНОМ, БИТВИ ПІД ОЧАКОВИМ.

Широкі полїтичні перспективи, які почали були відкривати ся перед козачиною в 1624 р., підіймаючи дух і відвагу козацьких мас, мусїли

заразом викликати великий рух серед них і боротьбу з напрямами більш умірковаными, статочнійшими, більш склонними оглядати ся на заднї. Сильно мусїло кипіти між козачиною того року, зимою 1624/5, і дуже б інтересно було нам приглянути ся внутрішнїм козацьким відносинам — далеко інтереснійше ніж напр. відносинам польського правительства до козацтва. Та на превеликий жаль і з сього часу не маємо документів, які б глубше вводили нас в козацьке житє і відносини, і тільки часті зміни старшини свідчать нам про сильну брbuilt боротьбу внутрішнїх течій між козачиною поруч того розмаху екстензивної козацької енерґії, який виявляєть ся в тодїшнїх походах. Морські походи козацькі 1624 р., як запевняє Йов Борецький Кр. Радивила, стали ся против волї старшини — ходили то новики (tyrones) [1]). Се можливо; митрополит може се писав не для полїтики тільки. І в звязку з сим може стояти й зміна гетьмана: в осени гетьманом на Запорожу був Каленик Андрієвич („Каленикъ Андреевъ” в московських записках, які своїм обовязком вважають переробляти українські ймення на щиро московське копито); правдоподібно се звісний уже нам „гетьман Каленик” з Смоленської війни 1610 р. [2]). А в серпневім морськім походї ватажком був ще Грицько Чорний, пізнїйший гетьман з королївської руки (постаточнїв видно потім) [3]). Каленика Андрієвича бачимо на гетьманстві від жовтня до сїчня 1625 р. [4]), потім не маємо звісток про гетьмана, аж з місяця червня маємо лист гетьманський, даний на Запорожу — був гетьманом знов Дорошенко [5]). Потім на перший плян виступає Пирський, „що був у них гетьманом на Запорожу”, і Марко Жмайло, що виступає на чолї козацького війська в момент осїнньої війни, щоб по капітуляції дати знова місце Дорошенку. Сї зміни і цїла ся боротьба не мали одначе особливо напруженого характеру, судячи з того, що всї сї особи — бувші й будучі гетьмани, від Олифера Голуба почавши, а Жмайлом і Дорошенком скінчивши — всї виступають на чолї козацького війська в війнї його з Конєцпольским, як видатнїйші старшини [6]). Отже партії так би сказати опортунїстична і радикальна — не стояли в якімсь різкім противенстві протав себе, і зміни осіб мабуть були проявом скорше трудних, складних обставин, нїж різкої непримиреної боротьби двох полїтичних течій.

Зима 1624/5 р. пройшла у козачини в укладанню широких воєнних плянів на будучий рік. Похід Шагін-ґерая на Кантеміра, на Дунай, роспочатий з

поч. 1625 р., мав служити прелюдією. Шагін вів з собою претендента на молдавське воєводство, ніби Єреміїного сина, щоб посадити його з своєї руки [7]). Потім мав наступити похід Яхії на Туреччину. Яхія заохочував іти зараз зимою, для того щоб ріки перейти по леду до моря, а на весну іти морем і Дунаєм через Волоську і Мунтянську землю до своїх людей, що піддали ся йому. Взяв він собі в службу 18 тис. козаків, а окрім того, з власної охоти, як волонтери чи що, записали ся з ним іти козаки з городів: „з Переяслава, Канева, й иньших міст". Але козаки мабуть на обіцянку плати не здали ся, й похід відложено аж прийдуть до Яхії гроші з Фльоренції: написав він по них до герцоґа тосканського, і мав той йому прислати 60 тис. золотих. А тим часом вислано звісне нам посольство до московського царя, щоб заручити ся його помічю як не воєнною то грошевою. Обіцяли також іти в похід з Яхією козаки донські. А на Запорожі стояло тоді, зимою, 6 тис. війська [8]).

Нові політичні комбинації попробувала козацька старшина використати для того також, щоб ослабити напруженнє, яке вже від довшого часу грозило привести до гострого конфлікту з польським правительством. Союз з Шагін-ґераєм козачини і його заходи коло союзу з правительством польським, не відкинені польською стороною, і поновлені Шагіном знову під час зимового побуту на Запорожу [9]), подавали козацькій старшині деяку надію на полагодженнє своїх відносин до правительства. Les aimis de nos amis sont nos amis; нераз цитований нами; київський лист з огляду на пропозиції Шагіна висловляв надію, що й до комісії на козаків тепер не прийде [10]). Козачина могла сподївати ся, що кримська комбинація, даючи певний созвучний зміст політиці козацькій і правительственній, ослабить напруженнє, і се дало козакам привід звернути ся з меморіалом до скликаного тодї сойму.

Вже потім як вислано було се козацьке посольство, прибув якийсь королївський дворянин, з бувшим писарем військовим Вовком з якимись інструкціями. Без сумнїву, стояли вони в звязку з тими кримсько-турецьким авантюрами, але змісту їх не знаємо. Правда, козацькі посли до Москви, що стріли ся в дорозї з сим посольством, казали з слів Вовка, що сї посли везли на Запороже „королївський наказ всїм козакам — на весну йти на Турецького (султана) землю воювати", „морем і сухопутю" [11]). Але такої інструкції не могли вони мати; хиба може польське правительство, з

приводу пропозицій Шагіна, давало якийсь натяк козакам, що їх поміч Шагіну не була б противна намірам правительства, а козаки з того зробили далеко дальший вивід — що можна й на Турка йти в таким разї.

Інструкція козацька на сойм нам звісна. Послами їхали Яцко Острянин [12]), Іляш Федорович і Дацко Гордїєнко. Їм поручало ся просити, „аби є. корол. милость з милостивоє ласки своєє, маючы на памяти заслуги войска своєго Запорозкого, за тыє шкоди, што тепер за смиреньємъ ордъ поносимо и поносити мусимо, чымъ знаменитымъ войско з скарбу своєго королевского контентовати што рокъ ухвалити рачылъ; чымъ бы уконтентовани охотни до далшихъ поволностей и рыцерскихъ дѢльностей серца не тратили, и овшем завше ставити ся охотне могли”. По друге — „просити о причину, абы вѢру нашу рускую, ведлугъ старыхъ прав и волностей нашыхъ, и нашыхъ духовныхъ старшыхъ — митрополита Йова Борецкого и владыковъ пры послушенствѢ и благословенстве церкви всходнеє въ покою заховати и листом своимъ ствердити и добрами церковными осмотрети велети рачилъ; а унитомъ, которыє братю нашу мучатъ, больше мучыти и церквей преслѢдовати з милостивоє ласки заказати и з церквей уступати розказати рачылъ”. Нарештї третє — аби король зволив потвердити недавно перед тим вибраного на спорожнену архимандрію печерську Захарію Копистенського, „человѢка в животе чернеческомъ и в писме божомъ добре учоного” [13]). До послів соймових (а так само мабуть і до сенаторів прихильних) висланий був з послами лист, де військо, повідомляючи про своє посольство, від себе ще просило їх підтримати військові домагання в обох справах — збільшенню козацької плати і заспокоєнню релїгійної справи [14]).

Як я вже згадував, правдоподібно отсе власне „змиренє” з Кримською ордою, згадане во главі угла петиції, було й притокою до сього посольства — до нового зондовання відносини з польським правительством. До сього долучено церковні справи вже потім. М. Йов в листї своїм з Корсуня, 12/І. 1625 с. с., оповідає, що він розминув ся з сим посольством, і не знаючи, чи козаки згадали що про церковні справи, посилав за кільканадцять миль завертати послів, і завернувши „штомъ на прудце розумѢлъ, оным написавши” та додавши кілька блянків з своїм іменем, про потребу, вислав їх далї [15]). Інструкція в вище наведеній формі вийшла вже мабуть з рук митрополита. На сойм, скликаний на початок 1625 р., перед тим в

православних кругах не покладано ніяких надій, не роблено ніяких важнійших приготовань для заходів на нім (м. Йов зве його в згаданім листі „отчаянним от христолюбивих", а з одного листу з жовтня 1624 р., з духовних київських кругів, довідуємо ся, що всякі заходи на сій сесії рішено занехати „так приватне, як и сеймовне", „бо тож и скучило ся великоє презорство ихъ" [16]). Тому висилка козацької депутації була фактом досить несподіваним (що виник мабуть під моментальним враженнєм подій на Запорожу в останніх днях 1624 р.). А ми завдяки сій обставині дістаємо характеристичний для тих відносин образок, — як сміло і свобідно роспоряджає ся митр. Йов між козачиною — завертає післанців, на власну руку без військового рішення дає їм інструкції на сойм. Дуже інтересні сї близькі відносини й великі впливи митрополита між тою козачиною, яку в зносинах своїх з більш офіціальними кругами він за ліпше вважав описувати як щось дуже далеке від себе.

Сойм був дійсно безнадійний. Крім загальної ситуації, настрій для православних був зіпсований ще вістями, які наспіли про козацьку розправу з уніатами в Київі, вчинену саме в перших днях січня. Я вже наводив звістку запорозьких післанців про те, як жалив ся м. Йов козакам на ворожі православним вчинки, допущені тодішнім війтом київським Федором Ходикою. „В пилипівку писав від себе київський митрополит Йов Борецький на Запороже до гетьмана і війська, що Поляки хотїли в Київі віру християнську ламати і церкви попечатали, замислом і покликом київського війта Федора Ходики та міщанина київського Созона. І гетьман запорозький для того прислав до Київа двох полковників Якима Чагринця та Антона Лазоренка, й велїв їм зібрати ся в київській околиці з тутешніми козаками та йти до Київа для охорони християнської віри" [17]). На закиди пізнійшої комісії за київські вчинки козаки не згадуючи про участь митрополита в сїй справі, виправдували ся, що бачучи, які кривди діють ся православним за унїю на Білій Руси, на Волини, і в Галичинї, пильнували, аби щось подібного не почало ся і у них, в східній Україні. „Коли ми побачили, що за приводом того попа (Юзефовича, убитого в тих розрухах) війт тут зараз коло нас у Київі церкви печатає, доходи відбирає здавна приналежні до парафії, обидні слова, противні добрій славі важить ся підносити на нашого митрополита київського і на нас самих, — то не тільки ми, а й чоловік найгіршої кондиції не витримав би" [18]). Иньша заява, зложена по горячим слїдам, хоч і без всякого звязку з сею справою —

і тим ціннійша ще, пригадує нам ще одну обставину, яка трівожно настроювала київські круги й насторожувала їх на всяку чутку про замисли на православну церкву, на всякий симптом якихось наступлень на неї. Саме під пилипів день умер архимандрит печерський Єлисей Плетенецький, і в православних кругах бояли ся яких небудь атентатів на опорожнену позицію — найважнійшу твердиню православної України. Пішла поголоска, що король, поминаючи вибраного на архимандрію Зах. Копистенського, дав її кн. Юрію Чорторийському, і йде вже військо, аби силоміць його посадити на архимандрії [19]). Серед таких трівожних обставин прийшли на Запороже вісти про небезпечні для православних заходи в Київі. Чи дійсно митрополит просто і безпосередно удав ся до гетьмана, чи тільки з його іменем передавали ся отсї трівожні поголоски, се тяжко вгадати; могло бути і одно і друге. В кождім разї запорозьке військо прийняло справу до серця і до Київа прибув великий відділ запорозького війська — „рыцерство с посродку себе килка тисячей войска до Києва прислали”.

Тодї в Київі почала ся росправа з прихильниками і опікунами унії. Убито Івана Юзефовича, священика церкви св. Василя (теп. Трох Святителїв). Як бачили ми, при слїдстві названо його привідцею війтівських роспоряджень; ставши уніатом і діставши від митрополита Рутского церкву св. Василя, що стояла на софійських ґрунтах, він випросив собі потім у короля грамоту на воскресенську церкву на Подолї, де був священиком давнїйше, як був іще православним. Міщане одначе не хотїли йому дати сеї церкви. Мабуть се й була та церква, запечатана війтом, на підставі королївського, чи митрополичого (Рутского) рішення, що наробила халепи. Її розпечатано. Ходику зловлено і відрубано йому голову; так само Юзефовичу. Якихось жовнїрів, що показали ся на Печерську, запідозрено, що се якісь соглядатаї від королївського кандидата, на архимандрію і арештовано. Намісника воєводського знезажено. „ОтколѢ была великая тривога не только межи людомъ посполитым, але теж и межи шляхтою уросла” [20]).

Сей київський інцидент, що став ся саме на початку соймової сесії (київські події стали ся „після Водохрищ”, а сойм роспочав ся 10/I с. с.), не міг не заквасити ще більше настрій двірських і правительственних кругів, так дражливих до всяких мішань в церковні відносини. „Отчаянний” сойм пройшов без усяких позитивних результатів для церковно-національної

справи — крім затвердження королем на печерській архимандрії Копистенського, виданого під час сього сойму (дня 7/II) [21]). По словам православного „Сінопсиса”, посольська палата зайнята своєю боротьбою з королем, сама просила „послів грецької віри”, аби релїґійну справу відложили до дальшого сойму, і так вона була відложена [22]). Під кінець сойму (1/III н. с.) мало у короля авдієнцію козацьке посольство [23]). Зміст пеговорів не знаний, але депутація по новім прояві козацької своєволї в Київі не могла нїчого приємного почути [24]). Могли то бути тільки повторення наказів, щоб козаки залишили своєвільство, вийшли з волости, занехали походів на море, роспустили військo — тодї буде мова про плату, а инакше коронне військо наступить на них як на ворогів. Козачина, стільки раз чувши про се все, і сим разом, розуміеть ся, не мала охоти слухати ся тих наказів.

Але її широкі пляни тим часом упадали. Першою неприємністю було, що Шагін-ґераїв похід на Кантеміра і Волощину, що мав роспочати ряд тих операцій против Туреччини, скінчив ся повним фіаско: Кантемір погромив Шагіна і розбав на пірє цід Бабадаґом. Потім — гроші до Яхії все не приходили з Фльоренції тай не приходили, і з Москви посли його вернули ся без всякого реальнїйшого успіху. Кінець кінцем замість проєктованого ґрандіозного походу на Царгород зійшло все на морську експедицію, тільки може в дещо побільшених розмірах: царгородські джерела кажуть про 300-380 козацьких чайок, що вказувало б на дуже велике військо, 15-20 тис. (так рахує його й французький посол — 20 тис.) [25]). На вість про сей похід на море королївський дворянин, звісний нам Пачановский, висланий був на Запороже з наказами, щоб козаки стримали ся з усякими походами против Турків, але дістав різку і високо характеристичну відповідь: козаки знають, що король з цїсарем турецьким через свого посла уложив згоду — але не козаки [26]). Звісний нам митрополичий повірник піп Филип оповідає, що Пачановский крім того передав королївський ультиматум: щоб козаки перевели самі виписку, инакше — як вони виписки не переведуть і походів не занедбають, то коронне військо піде на них. Каже, що сей ультиматум зробив сильне вражіннє на козаків („козаки почувши злякались”); казали Пачановскому, що пішлють до короля своїх старших з чолобитєм, але той заявив, що се до нїчого не приведе — король свого рішення не перемінить [27]). Але з козацької відповіди, даної Пачановскому, а звісної нам з

польських правительственних сфер, видно навпаки, що козаки зовсїм не показали охоти йти за бажаннями польського правительства. Хотїли поступати на власну руку, не оглядаючи ся на бажання польського правительства, коли воно перестало сповняти свій обовязок — платити платню.

Про самі морські походи козацькі того року не маємо вповнї докладних відомостей. Морська кампанія виповнила собою цїлу весну і лїто і початок осени 1625 р. і очевидно зложила ся з трох походів, як се виразно каже в своїй інструкції король [28]) — хоч в ходячих звичайно звістках все зливаєть ся в оден похід. Кн. Збаразький, пишучи про се в вереснї, теж розбиває кампанїю на кілька походів. Про перший похід не дає нїяких близших подробиць, тільки натякає, що він не був вдатний; потім „за другим разом, коли за Очаковвм були, з початку побили Турків не мало і чайок їх напсували, гармат набрали, тільки потім, нерозсудно штурмуючи очаківський замок, стратили кільканадцять сот своїх людей; і з під Очакова відійшовши, хоч теж не щастило їм, бо їх і буря морська роскидала, і гарматою турецькою кілька човнїв урвало, — все таки місто Кілїю спалили” [29]).

Правдоподібно те, що оповідають Царгородські депеші, належить до першого походу. Перші звістки про козацьку фльоту до Царгороду прийшли ще в мартї. Ходили поголоски, що вони підуть на Кафу, за намовою татарського хана, але вони натомість зявили ся несподївано недалеко Босфору [30]). Фльота турецька мала наказ під проводом самого капітана-баші стати завчасу на сторожі між Варною і Царгородом, щоб заступити козакам дорогу [31]), але поки він вибрав ся туди — поки постягав кораблї, поки упорав ся з повстаннєм яничарів на його кораблях, пізно вже було. Козаки вже вийшли на море і зявили ся десь поблизу Царгороду, нагнавши великого страху, так що вся людність царгородська почала тїкати куди видко. Але сим разом козаки йшли на схід, в околицї Трапезунта й почали руйнувати тамошнє побереже. Знищили 250 міст і містечок в сїй околицї, тільки самого замку трапезунтського взяти не могли; такі звістки прийшли до Царгороду в перших днях червня н. ст. [32]), отже сї козацькі подвиги належать до квітня-мая. Капітан-баша, що аж тепер зібрав ся в похід, не знав куди йому звернути ся і кінець кінцем рішив ся чекати повороту козаків — як будуть вертати ся на устє Днїпра. Тут простояв він дуже

довго, півтора місяця, як каже турецький хронїст, аж надійшла козацька фльота. Стрів він її під Кара — Керманом, і тут десь на початках липня н. ст. [33]) стала ся битва, описана самим капітан-башею в його реляціях, а за ними і в турецьких джерелах, як роскішний тріумф турецької зброї над козачиною, яка також мовляв доказувала чуда відваги, але таки була погромлена.

По словам сих реляцій, з турецької фльоти, зложеної з 43 ґалєр, тільки половина, 21 брала в битві участь, бо иньші повідставали через те, що вітру не було, а весляри були потомлені. На одну турецьку ґалєру випадало майже по 20 чайок, на кождій було 50 збройних козаків з рушницями, а у Турків тільки на девяти була добра яничарська залога. Було се тим небезпечнійше, що при тиші на морю й одна чайка може міряти ся з ґалєрою, — а при добрім вітрі і двадцять їх мало, поясняє турецький автор. „Зачала ся страшенна битва; мусульмане били ся з несказанною відвагою, і з останньою розпукою. Корабль капітана-баші був в останній біді і мало не став здобичею розїженої наволочи. Сї злодїї, пізнавши його по трох ліхтарях, що прикрашали його задню стїну, як навіжені кинули ся на нього з боків і з переду, бо з заду його боронили гармати і густа ручна стрільба. Не вважаючи на масу трупів своїх, двіста поганців видряпало ся на корабель і звело на помостї найгорячійшу битву. Вся просторонь від переду корабля до мачти була так завалена трупами невірних, що перейти було неможна. Весляри ґалєри, всї з бранців козацьких, перестали працювати веслами і певне вдарили б разом з ворогами на мусульман, як би не були закуті наперед у кайдани. І так коли иньші кораблї думали, що адміральський корабель уже тоне, знищений козаками, як раз надлюдська відвага його геройської залоги здобувала найвищу побіду: скоро тільки увільнено помост від тих злодїїв, дано вистріл з одного і з другого боку і масу чайок з обох сторін пожерла морська глубина. Ґалєра намісника адміральського була теж в неменьшій біді і з такою ж відвагою побідила своїх ворогів. Але багато иньших кораблїв вже ставало жертвою розярених недовірків; уже мусульмане, бачучи неминучу погибіль, припадали до землї, благаючи помочи у Бога, — аж раптом ту страшну тишу, що лишала кожду ґалєру її долї, не позволяючи їм помагати одна другій; сильний вітер надлетївши розвіяв щасливо. Надувають ся вітрила, житє і надія вертають до зневірених вояків і за кілька хвиль множество перевернених і розбитих човнів наповняють море тисячами неприятельських трупів, а з 350 чайок

ледви тридцять добігло до берега, і горстка тих злодіїв ратує себе, тїкаючи" [34]).

Так оповідає турецький хронїст. Але близші відомости значно зменьшили образ сеї побіди. Виявило ся, що дійсно турецька фльота була в превеликій біді, бо козаки взяли її на абордаж, і в тім саму адміральську ґалєру; порубали каюти, керми, і тільки сильний вітер, що зняв ся тоді, виратував Турків, бо вода почала заливати чайки. Але страти козаків зовсїм були не великі — кілька сот людей, і коли над вечір вітер трохи надстав, вони навіть гнали ся за турецькою фльотою, що тїкала від них. Капітан-баша післав до Царгорода, аби як найскорше вислали йому нові сили, і там зібрали все що тільки могло носити зброю й післали до нього. Але се не перешкодило йому, вернувши ся в осени з тими 270 козацькими бранцями, які впали в його руки, урядити тріумфальну процесію, до небес виносячи свою побіду й порівнюючи її з тріумфами Помпея і т. п. [35]).

Про дальші стадії морської кампанії не маємо докладнїйших відомостей, понад то що оповідає Збаразький. З них виходило б, що козацькі операції концентрували ся коло Очакова і дунайського устя. Громили Турків, але і самі мали якусь нещасливу битву: піп Филип в своїх звістках згадує, що Турки козаків „били в двох місцях, та на морі потопили 22 або 23 чайки", і взагалї кампанія вважала ся невдалою, то значить її результати не дорівнювали її розмірам.

Морська війна протягнула ся так, що зайшла осїнь, і коли коронне військо рушило на козаків в осени, козаків з походу ще не було. Се була одна з тих обставин, які відбили ся на нещасливім кінцї війни з Поляками.

Примітки

[1]) Археограф. сб. VII. с. 82.

[2]) Див. вище с. 333.

[3]) Збрірник .Лавр. бібл. доп. 20 л. 83 об.

[4]) Куліша Матеріали с. 158, 228.

[5]) Ibid. с. 234.

[6]) Ibid. с. 181.

[7]) Лист Борецького (П. Могила I с. 275).

[8]) Куліша Матеріали с. 158-9, 214, 215-6, 225, 228-9.

[9]) Лист Борецького — П. Могила I дод. с. 275, Куліша Мат.с. 268.

[10]) Див. с. 519.

[11]) Куліша Матеріали с. 158.

[12]) Він зветь ся в сїй копії і в листї послів „Яцком Острожанином"; я думаю що се Острянин (Ostrzanin, відти Острожанин).

[13]) Уривок друкований у Голубева П. Могила I с. 276, з старої копії збірника київської лаврської бібліотеки доп. кат. 20 л. 72; я користав з сього збірника; інструкція має тут підпис Andrzey Krzywobłocki pisarz woyska iego kro. m. Zaporozkiego, печать описана: chłop z samopałem na ramieniu.

[14]) Wielką dokukę w braci naszei narodu ruskiego relligiey starożytney greckiey y posłuszenstwa wschodniego tak korony iako y i w. x. L. do woyska naszego cogodzina miewaiąc, iako na kozdym seymie tak y dopiero o uspokoienie oney y potwierdzenie duchownych naszych, metropolita y władykow, od cerkwie wschodniey poswieconych za przyczyną wm. naszych m. panow u i. kr. m. pana naszego m. pokornie y płaczliwie prosząc żebrząc, iako pokornie y słusznie żebrzemy, niech by nam więcey tych unitow na karki cerkwi ruskiey (z) wielka krzywda y naruszenie praw y wolnosci naszych nie nasadzano, gdyz ich słuchac nie będziemy y nie możemy. — Лавр. бібл. доп. № 20 л. 72 об. (Лист підписав Каленик Андрієвич з військом запорозьким, 1 січня 1625 р.).

[15]) Лист м. Йова у Голубева П. Могила I с. 273.

[16]) Лавр. бібл. доп. № 20 л. 72 об. (так читаю я сей досить нечиткий — тому й неопублїкований досї лист).

[17]) Кулїша Матеріали с. 159-60.

[18]) Zbiór pam. IV c. 101.

[19]) П. Могила II дод. с. 298-9. Жукович в своїй працї (IV с. 145), в останнє обговорюючи сю справу, звістки про якісь ворожі виступи Ходики вважає перебільшеними, і хоче вихідною точкою київського руку вважати поголоски про номінацію на печерську архимандрію і насланнє на Київ тих жовнїрів. Одначе се вже крайність. По-перше, з документу сього виходило б, що коли під Київ рушили дві роти жовнїрів, викликавши підозріннє, що вони йдуть силоміць забрати Печерський монастир — козацьке військо вже було в Київі, прислане перед тим. По друге — післанцї козацькі, що їхали через Київ, нїчого не знають про печерську архимандрію як причину київської історії, тільки Ходикині вчинки. Так само говорять козаки і перед слїдчою комісією. Рух жовнїрів під Київ міг послужити безпосередньою причиною смерти Ходики. Але справа почала ся таки за якусь запечатану церкву — мабуть туж воскресенську.

[20]) П. Могила 1. с., Матеріали Кулїша l. c., Zbiór pam. VI c. 180, записка Рутского — переклад в Rocznik — у towarzystwa hist.-liter. w Paryżu за р. 1868 с. 55. Кілька документів в Матеріалах для исторіи кіев. митроп. Лебединцева (Кіев. епарх. вѢдом.1873 ч. 17).

[21]) П. Могила I дод. 42.

[22]) Архивъ Ю. З. Р. I, VII с. 571.

[23]) Публ. бібл. Пол. F. IV. 138 л. 5.

[24]) Попереднїй неприхильний для козачини настрій правительства віддає інструкція на соймики — Жерела VIII ч. 176, і листи до сенаторів — як напр. до Сопіги, Публ. бібл. автоґрафи 177 л. 30.

[25]) L. c. ч. 430.

[26]) Isz wiedzą, ze w. k. m. raczył wziąc przymierze z cesarzem tureckiem przez posła swego, ale nie oni. — Жерела VIII ч. 119. Про сю відповідь кн. Збаразький мав звістку вже 20/VII н. с. Значить, міркую з того, Пачановский на Запорожу був мабуть не пізнійше середини червня (юня) н. ст., а вислано його на вість про перший похід козаків на море.

[27]) Матеріали Кулїша с. 229. Оповідання Филипа взагалї мають не в однім слїди антиціпації; напр. як він каже, що Пачановский казав козакам зменшити військо до 6 тис. Не потрібний также наказ козакам не ходити на кримського хана, що був союзником козаків. Се все каже нам не дуже покладати ся на докладність Филипового оповідання, і воно нїяк не може іти в конкуренцію з звісткою Збаразького

[28]) Жерела VIII с. 285.

[29]) Сборникъ лЂтописей с. 253, Listy c. 97 (в обох копіях вставна фраза розбиває оповіданнє). Сї Подробиці не приймали ся під увагу в оглядах морської кампанії 1625 р., нї в давнїйших, нї в новійшій праці Рудницького; а вони досить зміняють погляд на сю кампанїю.

[30]) Депеші Roe у Цінкайзена с. 496.

[31]) Депеші французькі — Hist Russiae mon. I с. 429.

[32]) Ibid. с. 430.

[33]) Міркую з того, що про се читаємо в депеші з 13 липня, як подію останнїх днїв, 1. с. с. 430.

[34]) Collectanea 1 с. 179-181. Мегмет-Дяк, сердар (начальник) військ чорноморських, так описує сю морську кампанїю козацьку в листї до Конєцпольского: Naprzod przyszli pod Samson sczescia probowac; tam sromotnie stanei y ze wstydem odeszli. Stamtąd poszli pod Trapezont y przes try dni bawiąc się tam, trzy tysiące swoich zostawili y stamtąd także sromotnie odeszli. Potem przyszli pod Oliwar y tam dwa dni y dwie nocy pod zamkiem bawieli się, y tam ze trzy tysiące ich zostoło, ktorych teras ciała krucy iedza. Tam kilka proznych okrętow spaleli y s taką wielką sromota stamtąd odeszli y wrocieli cię na morze. Gdzie podkali się z naszymi galernikami, s ktoremi

moznie się bili, ale y tam bardzo się im złe powiodło. Stamtąd wypadli w Dynay pod Kilią y tam ich siła zginęłło y siła ich żywcem poimano. Stamtąd przyszli tu pod Biłogrod, gdzie Niestr w morze wpada y z nami się mężnie biiąc odeszli (Ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV 241 с. 592). Скромнійше описує се пізнійший дещо лист каймакана Мехмет-Джурджі (тамже с. 598). Чайок козацьких, запорозьких і донських, по його словам було під 205; під Синопом згинуло більше як тисяч. Potym podkali się z dunayskimi czaykami, ktorzy poimali siedm szolnow y starszyne y do cara posłali.

[35]) Депеші французькі с. 430, Roe у Цінкайзена с. 497.

ПЕРЕД КАМПАНІЄЮ 1625 Р.: ПОЛЬСЬКІ ПРИГОТОВАННЯ ДО КАМПАНІЇ — ЗАВЗЯТЄ НА КОЗАКІВ, ПЕРЕШКОДИ, НЕМОЖЛИВІСТЬ ВІДНОСИН ДО КОЗАКІВ В КОРОЛЇВСЬКІМ ПРЕДСТАВЛЕННЮ, НЕБЕЗПЕЧНІСТЬ КРИМСЬКА, КОНЄЦПОЛЬСКИЙ ЗАБЕЗПЕЧУЄ НЕВТРАЛЬНІСТЬ ОРДИ Й ТУРЕЧЧИНИ, ВИЗНАЧЕННЄ КОМІСІЇ Й ІНСТРУКЦІЯ ЇЙ, НАСТРІЙ ШЛЯХЕТСЬКИХ КРУГІВ (ЛИСТ Ю. ЗБАРАЗЬКОГО).

Як ми знаємо, уже слідом по Хотинській війні, коли козачина, сповнивши що від неї хотіла шляхетська річ посполита, не хотіли покоритись і утишитись, як того та собі бажала — в правительственних сферах принято було рішеннє новим кровопуском прискромити козачину. Наш землячок кн. Збаразький своїми листам і промовами дає характеристичну ілюстрацію, як сей мотив — потреба козацького кровопуску незмінним провідним мотивом, шляхетським praeterea censeo звучав усї сї роки. „Не успокоювати їх, а цілком визволити ся від тої біди”. „Не комісарами з ними діло вести — бо через те вони тільки що більше надували ся і набрали ся фальшивої величи, що з ними як з якою сторонньою нацією, через найвизначнійших людей Польщі, трактатами, а не воєнною силою ведено справу” [1]). Так пише сей український маґнат, віддаючи тим, безперечно, настрій цілої своєї верстви.

Та біда була в тім, що власних рук своїх приложити до „визволення від сеї біди” він і вся та верства були не скорі, і коли король кличе його до участи в оружній комісії, що має задавити ту козацьку біду, сей пан знаходить уже

безконечний ряд „консідерацій” на ту тему, що козачина стала великою силою, до війни з нею треба добре приготувати ся, а не виривати ся з чим небудь. „Боронь Боже, легкодушно вирвавши ся, якоїсь катастрофи війську! Побіда не повздержна, найгірша бестия, як то кажуть. Скільки то в руках тих людей (козаків)? Всї руські краї, що по части вважають себе пригнобленими панським правом, по части через ту унїю і релїгію в дурнім своїм завзятю нарікають, — безсумнїву підняли ся б потім і разом з ними хотїли б помстити ся. А тут в Коронї придавлені своєвільні купи [2]) і всї хто мають апетит до такого хлїба, зараз би зявили ся і кинули ся... Ваша кор. мил. не маєш в тій державі нїяких сил, які міг би двигнути, ратуючи гідність і безпечність своєї держави: унїверсалами певно не міг би анї утихомирити анї побудити когось до оборони — тільки плач і лемент і перестрах зістали б. І недай Боже пророкувати — затім і заграничні і внутрішнї противники вашої кор. милости, які є — захотїли б мішати ся і ловити рибу в скаламученій водї” [3]). І останнїй вивод з того всього — не поривати ся з якою небудь збираною дружиною на козачину. Лїпше ввести коронне військо в центр схід. України і „не дражнячи тої гадини, а примилюючись”, розложити його на зимові кватири, навести на них страх і потім, на випадок, з новими силами наступити на них [4]).

Оттакі благорозумні „консідерації”, безперечно на ріжні мотиви повторювані панами на королївські поклики до участи в оружній комісії, служили головною перешкодою для того щоб сповнити те рішеннє. Рік за роком минав серед порожнїх погроз з боку річи посполитої, непослуху і викрутів з боку козачини. Воєнні сили Корони з початку були паралїзовані конфедерацією. Потім відтягала їх сторожа границь від Татар. Тай мало було того війська коронного, щоб з тими кількома тисячами наступати на військо козацьке, раховане тепер на 40-80 тис. Небезпечно було викликати його на боротьбу на житє і на смерть. А остання зима принесла нові трудности в видї формального союзу козачини з Кримом, зносин її з Москвою. В офіціальних кругах трівожно обговорювано ту обставину, що під час останньої морської війни (1625) козаки знаходили поміч і опіку в кримських містах [5]). Можна було бояти ся, що виступивши з військом на козаків, можна наскочити на козацько-татарську лїґу [6]).

А з другого боку „надутість” і „ароґанція” козача дійшла вже таких розмірів, що годї було далї терпіти — і державному престіжови, і

місцевому „народу шляхетському”. Козацькі походи на море грозили не на жарт стягнути нову турецьку війну на Польщу. Козачина починала виступати як вповні самостійна політична сила. Її союз з Кримом, її зносини з Москвою, проєкти формальної війни з Портою в інтересах Яхії (незвісними польському правительству сї пляни зістати ся теж не могли) — все се знаменувало новий курс козацької політики — державної політики на свою руку. В своїй відповіди на ультиматум привезений Пачановским, козачина проголосила се явно: „король уложив трактати з султаном, ми — нї”...

З другого боку козачина стала паном східньої України, і панському праву поруч неї ставало все тїснїйше. Київський епізод зробив незвичайно сильне вражиннє на шляхетські і правительственні сфери. Комісія згадує поруч київських якісь „убийства богуславські, корсунські і иньших багато, наїзди на доми шляхетські” [7]). Королївська інструкція на соймики 1625 р. дає такий образ тої незносної ситуації (в части вже цитований нами): „Домашня своєволя бере гору і так завзяла ся, що і самим нам тяжка і з сильними сусїдами нас розсварює; забувши зовсїм віру і підданство, вони урядили собі удїльну державу. Наступають на житє і майно невинних людей. Україна вся в послушности їм. Шляхтич в домі своїм не вільний. По містах і місточках королївських вся управа, вся власть у козаків; захоплюють собі юрисдикцію, закони видають. Не згадуючи иньших ексцесів, того року напавши на Київ, вбили війта і з ним кількох иньших невинних урядників; иньшим казали платити непомірний окуп. Не оден шляхетський дом споневіренний, знечещеннй, скрівавленний власними підданими під титулом козацьким. Рік тому важили ся вони від свого власного імени укладати перемирє з султаном-калґою, трактати постановляти, приймати обовязки служби супротив нього. Сього року пересилали ся посольствами й дарунками з Москвою. Своєю волею рішають згоду і війну; нарушають уложені річею посполитою перемиря. Сього року, знехтувавши собі королївську заборону, три рази ходили на море, і хоч дістали значну відправу від турецької фльоти, одначе починили великі шкоди в далеких сторонах Турецької держави” [8]).

Союз козачини з Ордою став поважною перешкодою плянам про приборканнє козаків. З другого боку — не можна було далї тягнути з огляду на Туреччину. Заносило ся з дня на день близше на новий розрив і війну на

півночи з Швецією — було небезпечно лишати полудневі границі в такій небезпеці, в можливости розриву з Туреччиною. І нарешті ся постава козачини у внутрішнїх відносинах, її виразна заява, що вона не вяжеть ся волею і трактатами Польщі, її повне і безоглядне пановраннє на Українї! Hannibal ante portas шляхетської річипосполитої і шляхетського житя і права! Перше нїж рушити коронне військо на Шведів, треба було доконче постарати ся зробити кінець сїй „своєволї".

Конєцпольский, тодїшнїй шеф коронного війська, рік перед тим іменований великим гетьманом, рішив за всяку цїну розбити союз Орди з козаками. І се йому удало ся, лїтом 1625 р. Маємо про се досить побіжні звістки, але факт ясний. Шагін продав своїх союзників, і Конєцпольский міг взяти ся до козаків. В серпнї виплачено в Каменцї хану і калзї „упоминки" за два роки. [9]).

Крім сього золотого арґументу Конєцпольский запобігав в сїм напрямі впливів турецьких. Відповідаючи турецькому шефу пограничних земель і військ Мегмет-Дякови на його лист, де той докоряв за козацькі походи на море і хвалив ся останнїм погромом козаків, Конєцпольский старав ся забезпечити собі не тільки невтральність турецьку, але і вплив на Крим, щоб там козаки не знайшли якоїсь помочи. Він поручив свому післанцеви нагадати баші льояльність польського правительства супроти Порти — включно до арештування недавнього претендента на волоське господарство Константина Антоновича. Висловляв „невимовну утїху" свою з приводу розгрому козаків, пригадував соймові постанови на знищеннє своєволї козацької і толкував, що тільки непевна постава Турків не позволила йому досї взяти ся до знищення козачини. Повідомляв про свій замір іти на козацтво, „як тільки козаки з моря і Днїпра вернуть ся до домів своїх" [10]), і жадав прихильної невтральности турецької для сеї своєї кампанїї, грозячи, що инакше Польща з козаками помирить ся, а звернеть ся з ними на Туреччину. „Певний я", переказував Конєцпольский, що коли я зверну ся з військом туди, тутешнї границї і держава королївська будуть спокійні; бо инакше, хоч ми з козаками й поріжнили ся, легко б помирили ся з ними, як би почули щось вороже з сеї (турецької) сторони, а далї й до тїсного союзу у нас з ними прийшло. А і то нехай баша мудрим розумом своїм постарає, щоб козаки не мали нїякої користи від Татар їм приязних і союзних. Бо зовсїм певно, що тї розбійники (козаки), почувши про сильне військо

королївське, не посміють йому глянути в очі, але або утїчуть до Московщини на Дін, або на Днїпрі в кочовищах своїх засядуть, і як би туди їм від приязних Татар якісь припаси стали приходити, то вони легко перезимували б там, задоволяючись навіть скупим прожитком, а на весну пішли б на Чорне море" 11).

Королївський лист до комісарів виданий був 20 липня н. ст. 12). Правдоподібно, справа з Шагіном була вже тодї наладжена, і треба було подумати головно про те, щоб зібрати поважні сили для оружного приборкання козачини. Король в загальних виразах згадував про прикрости, які мала річпосполита від козачини, нагадував соймову постанову 1623 р., що визначила комісію на козаків, але не була сповнена „через неустанні майже напади татарські", і в таких же загальних виразах поручав комісарам привести козачину до порядку, якими буде можна способами. „Аби вся своєвільна чернь була виписана, піддані своїм панам видані, всїм покривдженим людям усїх станів була вчинена справедливість, а злочинства були покарані. Козаки на будуще аби пробували на певних кочовищах (sic), визначених їм річеюпосполитою і гетьманами лїтом і зимою, готові, як слїд, до служби королеви і річипосполитій, в визначенім їм числї, списані в реєстрі, під управою старших, поданих і визначених королем. Юрисдикції нїякої аби не присвояли собі в містах і маєтностях королївських, духовних і шляхетських, а жили під правом зверхности кождого місця. В духовні справи аби не вдавали ся, не брали в свою опіку людей, що під покровом духовних справ ведуть полїтичні інтриги з заграничними державами та присвоюють собі титули владичі без волї і подання королївського. Аби не приймали до себе утїкачів заграничних, що удають себе фальшиво за царевичів та господаричів, і видали того Ісаю (sic), явного обманця, що тепер у них пробуває і називає себе сином цїсаря турецького". Привівши козачину до такого порядку, поручало ся взяти її на державну плату, але при тім не означало ся в сїй інструкції анї великости реєстру анї плати, — се полишало ся, очевидно, зробити приміняючи ся до фактичних обставин.

До участи в переведенню сеї справи король покликав довгий ряд українських маґнатів і панів (близько тридцять), що мали своїми приватними „почтами" уможливити гетьману сповненнє сього трудного завдання. Як звичайно, так і сим разом богато з них поспішило ся ріжними

способами вимовитись. Наш знайомий кн. Юрий Збаразький, в відповідь на зазив сповіщаючи гетьмана, що він з братом вишлють своїх людей в похід, щедрою рукою розсипав знову скептичні замітки про раціональність сеї комісії і взагалї переговорів з козаками:

„Я певний, що козаки зроблять одно з двох: або не вийдуть з Запорожа, довідавши ся, що ваша милость рушив з військом, а знаючи давно, що їх чекає. І тим своїм, що зістали ся в глубших українських містах, скажуть або сказали тїкати на Запороже. Против вашої милости вони тепер не підуть і перебудуть зиму хоч би в найгіршій біді, сподїваючи ся, що військо польське буде розпущене або на зимові кватири розіслане, а тодї вони матимуть обставини лїпші і наручнїйші. Або пришлють кількадесять козаків, заявлять, що піддають ся волї короля і річи посполитої й готові сповнити у всїм накази комісії — військо, мовляв, само не могло ставити ся для своїх недостатків, і тому що не було готове до походу, але переказує через них свою покору і се має такуж вагу, як би всї вони були присутні. Скільки в тім буде щирости, знаю, що в. м. легко оцїниш, але щож тут будеш робити, питаю, по прінціпу комісії? Поставити їм умови — вони все приймуть дуже радо, бо ж піддають ся: хоч би кровю ті умови писали — все вони удадуть на час, звичаєм своєї натури, аби тільки викрутити ся від сього походу і утїкти від небезпечности. Побити присланих і тим вдоволити ся — значило б попсувати всю справу — се і не в характері ваш. милости, та й не могло б бути експіацією тих бід, які від них неустанно грозять, анї не вгамовало б їх. І по тім би комісари давнїм звичаєм поїхали до дому, погрозивши їм в листї, а справа ще б більше погіршила ся". „А тут не словами й не трактатами, як ваша мил. добре знаєш сам, треба заспокоювати і від турецької війни убезпечати ся, а зброєю вчинити справедливість за давнїйші і теперішнї непослушности", повторяє свою звичайну пісню наш вельможний землячок. „Zemsty tak potrzebney y spawiedliwej nad temi ludzmi"! прагне його шляхетське серце. Він певний, що й Конєцпольский прагне того самого [13]), тільки думає, що нинїшня комісія не доведе до того, і даремно тягнуть панські почти, тратять панські гроші на сей похід. „Як би козаки ставили ся купою, або де небудь заскочити їх, як будуть іти на Україну, — не зле б то", міркує він, але мелянхолїйно додає: „Але я певний, що вони тепер з Запорожа не покажуть ся, бо і сама неудача їх на морі не допустить їх до зухвальства: не сподїватимуть ся успіху і не посміють напасти на в. милость, ужиють собі

слов вовчих і постави та чекатимуть, аж військо буде розпущене”. І боячи ся, що комісія, не скупавши в крови козачину тільки роздражнить її на участників експедиції, благає він Конєцпольского мати в своїй опіції його українські маєтности і в тій справі посилає до Конєцпольского кн. Четвертинського для устних переговорів і просить мати до нього всяке довірє, як до самого Збаразького. „Хоч він грецької віри, але вдача у нього не козацька, знаю, що рад би він їх всїх бачити в однїй ложці утоплених” [14]), рекомендує його і себе український маґнат [15]).

Примітки

[1]) Falsam maiestatem sobie uczynili, iż z nimi jako cum externa aliqua gente przez ludzi przednich w Polsce conditionibus, non imperio traktowano — Listy c. 78, 96.

[2]) Жовнїрські, лїсовчиківські.

[3]) Землячок наш, як бачимо, не зле намалював перспективи, які стрінуть Річпосполиту при першій катастрофі в боротьбі з козаками. За Хмельниччини все воно справдило ся вповнї.

[4]) Жерела VIII ч. 179.

[5]) Listy c. 97, пор. французькі депеші с. 430.

[6]) A to ad istum statum rzpta przyszła, że ci servi jei znalezli sobie takiego foederatum principem, który ich necessario bedzie bronić — Збаразький l. c.

[7]) Zbiór pamietn. VI c. 181.

[8]) Жерела VIII ч. 178.

[9]) Піп Филип оповідав в Москві: „с Турскимъ и Крымскимъ польской король перемирьє взялъ для тово чтобъ съ козаки запорожскими справитца”

— с. 244, про упоминки с. 269.

[10]) На всякий випадок одначе остерігав від занадто оптимістичних надій : Lecz ysz iest sprawa wielka, ktora nie może byc tylko przesz szable s tak wielkimi tego lotrostwa woyski uspokoiona, niech sie nie dziwują y tym się nie poruszaią, ieżeli tak prętko iakobysmy sobie zyczeli, do skutku nie przydzie.

[11]) Instructia od i m. p. Stanisława Koniecpolskiego woiewody sendomirskiego, hetmana polnego koronnego i. m. panu Marcinowi Wolinskiemu do Mehmet Diak baszy posłanemu w Barze 23 augusti roku 1625 dan — Публ. бібл. Пол. F. IV № 241 с. 595.

[12]) Ibid. с. 695.

[13]) Nie dla tego to mowię, żebym nie wiedzial y nie bel pewien, zebyc w. m. moy m. pan nie miał buc cupidissimus tey zemstey tak potrzebny y sprawiedliwy nad temi ludzmi y nie miał y przysługi sobie takiey y sławy zyczyc y kosztu rzeczy pospolitey załowac.

[14]) Lubo iest religii graecki, ale cnoty nie kozackiey ani urodzenia, y wiem, zeby ich rad widział wszydkich w iedney łyszce ytopionych.

[15]) Лист Збаразького в Публ. бібл. Пол. F. IV. 241 с. 605.

КАМПАНЇЯ 1625 Р.: ПОХІД КОНЄЦПОЛЬСКОГО, НЕПРИГОТОВАНІСТЬ КОЗАЧИНИ, ПЕРЕГОВОРИ ПІД КАНЕВОМ, ПЕРЕГОВОРИ ПІД КРИЛОВИМ, СКЛАД ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО І КОЗАЦЬКОГО.

Коронне військо з своїх становищ на Поділю рушило ся на Україну в середині вересня н. ст. Було його коло 8 тисяч [1]). Ішло на Поросє, на Паволоч — туди прибув дня 25/IX сам гетьман, відправивши ріжні посольства. Відти поволї посунув Поросєм, повз Білу -Церкву, чекаючи комісарських полків, що оден по другім прибували до нього. До козаків вислав перед себе Хмєлєцкого, звісного пограничника, запитуючи їх, де хочуть зійти ся з ним для переведення комісії, вислухання волї короля і

порозуміння що до порядку в війську. Не діставши ніякої відповіди, останнього вересня з над Раставиці вислав другого післанця, дорікаючи за таку зневагу і запевняючи, що іде не з злими умислами, але з любовю й повагою до запорозького війська — „бо сам носячи шаблю при боці, вмію шанувати людей рицарських". Хиба як би не схотіли слухати ся короля і річипосполитої, — грозив він — мусів би „хоч і з жалем сповнити свій обовязок" [2]).

Козачина була захоплена сим походом і посольствами зовсїм неприготована. Під сам похід Конєцпольского військо козацьке вибрало ся в морський похід, третїй зряду, а старшина козацька, тоді вже як Конєцпольский зближав ся до Днїпра, була ще на Запорожу з головним військом — річ в попереднїх комісиях не бувала. Правдоподібно, козачина покладала ся на свій союз з Шагіном, і тим мабуть поясняєть ся таке довге гаяннє часу на Запорожу, що старшина всякими способами силкувала ся розірвати союз Шагіна з Польщею й відогріти його союз з козачиною. Все се одначе закрите перед нами, як і та внутрішня боротьба, внутрішнї зміни, що мусїли йти поруч із тим всїм, і на чоло козачини виставили гетьманом і вождем нового чоловика, Марка Жмайла, що й проводив козачиною у сїй війнї.

Дня 11/X коронне військо підійшло під Канїв. В містї було коло 3-х тисяч козаків. Вони вислали до Конєцпольского своїх послїв, сповіщаючи, що гетьман їх Жмайло ще на Запорожу, і вони не знають, як їм буть, і просять, аби військо не наступало на них, а дало їм порадити ся. Конєцпольский вислав до них упоминальний лист, писаний від імени комісарів, де вони, вичисливши козацькі гріхи і загрозивши за непослушність оружною розправою, промовляли до „людей рицарських, честних, що заслужили собі добру славу в чужих краях кровю своєю; заспокоювали їх, що не буде їм нїчого злого, нї в правах, нї в маєтках, нї в вірі [3]). Очевидно, по Українї пішли поголоски, що польське військо іде на знищеннє православної віри [4]), і сї підозріння комісари особливо вважали потрібним розбити. Але їх намови не помогли.

Рада козацька, вчинена в Каневі, скінчила ся таки тим, що козаки не піддали ся, а вийшли з міста, щоб іти до головного війська. Конєцпольский тоді, „бачучи грубу уперту" непокорність тих людей післав на них передове

військо, 10 хоругов, під проводом Оджівольского. Козацьке військо ішло скоро, Поляки догонили його вже під Мошнами, і ударили на козаків. Але козаки бороли ся сильно, не вважаючи на страти в людях („не мало їх під шаблю пішло", доносив про сю битву королеви Конєцпольский). Оджівольского прийшло ся скріпляти підмогами з головного війська, але козаки все таки оборонною рукою, в порядку, відступали перед ним табором, не даючи розбити. Так дійшли до Черкас, де стояла козацька залога з 2000 війська. Вона прилучила ся до канївського полку і разом з ним стала відступати до козацького війська, що стояло над Масловим Ставом, а тепер, з наближеннєм польського війська, стало відступати під Крилів.

Головне польське військо підходило вже під Черкаси, а гетьман Жмайло з арматою доперва надходив. Се була дуже не корисна ситуація. Козаки, очевидно, вперед були переконані, що прийдеть ся з Поляками битись, а не миритись. Городове військо, що стояло над Масловим Ставом, не вважаючи себе в силах прийняти битву з головним польським військом, відступало, щоб зійти ся з Запорожцями, а при тім силкувало ся затримати Конєцпольского пересилками [5]). Вислало під Черкаси післанця, повідомляючи Конєцпольского, що Жмайло вже рушив з Запорожа; два дві пізнїйше — нових послів, просячи, щоб польське військо не наступало на них, поки прийде Жмайло з арматою, і так повторяли ся посольства що кілька день. Маємо оден з сих листів, з дня 18/X, пересланий через згадане посольство (Івана Манастирського і Григорія Трощана з товаришами). Писаний він від „Яреми Михайловича присланого з Запорожа”, іменем „всього товариства що на устю Тясмина”; стилїзований дуже покірно, навіть унижено, просить гетьмана „зволити трохи почекати, поки старший з Запорожа прибуде, і з ним могли б ми постановити гаразд про все, щоб вдоволити волю і наказ королївський і вас, наших милостивих панів” — „бо ми без старшого нїчого, нїякого порядку не можемо зачати робити”. Благає також, аби військо польське не чинило насильств сїмям козацьким — „жонам, дїтям і убозтву нашому, яке десь зістало” [6]). Конєцпольский з комісарами відповіли на се новими запевненнями, що козакам нема що бояти ся якогось лиха від них, коли схочуть бути послушними королеви. Але військо польське пустошило козацькі сторони, для „спасительного страху”, мабуть не без волї комісії — „городи і міста зруйнували, вибрали і попалили”, як оповідав в Москві піп Филип [7]).

Комісари рішили чекати для переговорів Жмайла, і тільки поволї присували ся до козацкого табору, що стояв за Криловим над р. Цибульником, на старім городищу, „де і тепер ще є останки турецького мечету”, як записує сучасна записка [8]). Се теп. ур. Табурище, де ще недавно було видко слїди палїсаду. Польське військо приступило під кінець так близько до козаків, що з польського табору видко було добре обоз козацький.

Польське військо було в повнім зборі — останнї комісарські полки пришли під Черкасами. Головнїйші участники комісії були такі:

Том. Замойский воєвода київський (привів 300 людей і 5 гармат). Ян

Данилович воєвода руський (550 людей), Гаврило Гойський каштелян київський з братом і сином (200), Матвій Лєсньовский каштелян белзький, Мартин Казановский каштелян галицький; далї: Стан. Потоцкий підкоморий подільський, Стефан Немирич підкоморий київський, Якуб Собєский староста красноставський, Олександр Балабан теребовельський, Адам Калїновский браславський, кн. Вишневецький, кн. Заславський, Єлец, Стрибиль, — Поляки й Українцї майже через половину — те що в московських вістях називаєть ся „Ляхи і Поляки" [9]) (Поляки — спольщена Русь). Всього комісари привели війська коло 8 тис. Отже цїле польське військо мусїло мати 17 до 18 тис. вояків, а з службою можна його рахувати повиш 30 тис. Сю останню цифру подають нам українські звістки [10]). Козацьке військо рахують вони всього на 20 тис., а старшими звуть „полковників Дорошенка, Жмайла. Олифера і Пирського" [11]). Поляки-очевидцї рахують козацького війська до 30 тисяч [12]). Виходить, що військо козацьке було навіть чисельно або рівне з польським військом, або й слабше, а польське військо було лїпше й уоружене і споряджене. Се одно вже ставило козаків в дуже некористні умови. Правдоподібно, козацьке військо, що було на морі, не все встигло вернути ся з походу, і крім того не було часу зробити повної мобілїзації козацьких кадрів на Українї, і тим поясняєть ся таке розмірно невелике число козаків [13]).

Примітки

[1]) До нього очевидно належить отся цифра війська, з яким приходить ся йти до козаків Конєцпольскому, подана Збаразьким — Жерела VIII с. 289. Пор. міркування Рудницького про число війська в його розвідцї, с. 21.

[2]) Zbiór pamiętn. c. 167-8.

[3]) Zbiór c. 169 (в титулї хибно 20/X, так і в ркп. Публ. бібл).

[4]) Так поясняв в Москві цїль походу митрополичий повірник піп Филип: „чтобъ козаковъ уменьшить, а уменьша козаковъ и вѢра римская въ Киеве и

во всѢхъ литовскихъ городехъ учинити (Кулїша Матер. с. 181).

5) Рудницький добачав тут помилку, що козацьке військо, замість зайти з тилу Конєцпольского, все відступало. Але се передове військо, очевидно, було для сього занадто слабе.

6) Zbiór pam. VI с. 171-8.

7) Матеріали Кулїша с. 229.

8) Публ. бібл. Пол. F. IV № 96 л. 43.

9) Реєстр комісарських полків (Zbiór с. 161-2) подає загальне число 7336 і 16 гармат, але тут деякі полки поминено і є деякі очевидні помилки. Реєстр в ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV № 241 дає такі напр. відміни: Данилович привів не 3000 „Українців", а 300 вибранців (і в иньших місцях теж не Ukraincow, а wybrancow, тільки при Калїновскім Ukraincow, але може помилкою); між присланими полками: кн. Корецького 300 коней, Яна Фірлея гусарів 12 і піших 20. В сумі реєстр сей від друкованого меньший на 2000 з верхом.

10) Піп Филип у Москві „было Поляковъ тысечъ съ тритцать, а НЂмецъ цысарскихъ три тысечи" — Кулїша Матер. с. 181.

11) Ibid.

12) Див. низше с. 557.

13) З слів попа Филипа в Москві виходило, що козаки з моря на війну не всї поспіли: „в тЂ жъ поры безъ нихъ (як були на морю) пришолъ на нихъ гетманъ Конецпольской съ Поляки и съ Ляхи со многими людьми и городы Черкасомъ и Крыловъ і иные, и мЂста разорили и попленили и выжгли. А какъ они съ моря пришли и хотЂли съ Конецпольскимъ бой учинить, и онъ имъ собратца не далъ и пришелъ на станъ ночью и былъ бой великой" — Матеріали с. 229-30. Справдї капітан-баша вернув ся до Царгороду з моря в перших днях жовтня (франц. депеші с. 430); ледви щоб на 25/X н. с. козаки з останньої експедиції поспіли з арматою під Крилів.

КАМПАНІЯ 1625 Р.: ДЕКЛЯРАЦІЯ КОМІСАРІВ, ВІДПОВІДЬ КОЗАЦЬКА В СПРАВАХ ПОЛЇТИЧНИХ І РЕЛЇҐІЙНО-НАЦІОНАЛЬНИХ, MODUS VIVENDI КОЗАЦЬКОЇ ДЕКЛЯРАЦІЇ, ПРОГОЛОШЕННЄ ВІЙНИ.

Дня 25/X н. с. сповістив нарештї гетьман Жмайло польську комісію і гетьмана про свій приїзд до війська, і другого дня комісари вислали для переговорів з козацьким військом двох своїх членів-Українцїв Немирича і Стрибиля, передавши через них свою декларацію.

Декларація ся починала ся з пригадки, яких ласк і щедрот дізнавало козацьке військо за свої заслуги. „Не будучи по більшій части людьми шляхетського стану, вони не тільки особистою свободою, але і в маєткових правах своїх були зрівняні з тим першим станом держави. Цїлий світ дивив ся й дивував ся, як довго попускано їх вибрикам і часто пробачувано їм те, за що публичне право карало б навіть людей найвельможнїйших, найстариннїйших родів”. Далї вичисляли ся всї звісні вже нам грім і прогрішення козацькі: походи на море, самостійні дипльоматичні кроки, мішання в церковну справу, нарушення панського права, юрисдикції міської й королївської (спеціальний натиск положено на останнїй київський інцідент). Кінець кінцем ставили ся жадання: Військо видасть провідників морських походів і инших ексцесів, попалить човни при комісарських делєґатах і на будуще нїхто з них не ходити ме на море анї Днїпром анї Доном. Поставить послів, що ходили до Москви, для вислухання їх свідчень, видасть кореспонденцію „з московським князем” і „царика Яхію”. Зменьшить військо козацьке „до числа давнїйше означеного річею посполитою”, виключить всїх понад те число і спише решту на реєстр з докладним означеннєм їх осад — а мешкати і користати вони з своїх прав могти-муть тільки по містах королївських, „бо маєтности шляхетські й духовні підлягати тому анї не мають анї не можуть”. Повернуть ґрунти захоплені козаками в королївщинах, без надань старостинських. Чинити-муть справедливість в усяких скаргах до них. Зносини з заграничними державами занехають, на вірну службу присягнуть, на волости війська тримати не будуть, а на Низу будуть держати певне означене число козаків і стільки лише човнів, скільки треба для довозу припасів. В такім разї річпосполита буде виплачувати козакам щорічну платню уставлену під

Хотином [1]).

Се було в головнім не що иньше як повтореннє гадок королївської декларації, даної по Хотинській війнї — приверненнє козачини в відносини, які були їй визначені перед Хотинською війною.

Одержавши комісарську декларацію, козацька старшина признала її умови „тяжкими”, і передала на раду. Рада ся трівала другого дня з рана до полудня і признала умови неможливими. Відповідь була дана на письмі в тонї ґречнім, але гіднім [2]).

„Не маловажимо ми того — починала ся вона — що по предках наших одержали ми за вірні служби нашого війска, які чинило воно на многих місцях, против кождого неприятеля, держави, не жалуючи свого здоровля і майна і не оглядаючи ся на які небудь нагороди. Не поводило ся воно в тім иньшими побудками, тільки хотїло зєднати собі ласку королїв покійних і й. кор. мил. ласкавого пана нашого, що тепер над нами щасливо панує. І за те і предки наші й ми самі від попередників й. кор. милости і від нього самого були надїленї свободами в особистім житю, в справах маєткових і в судах, як годило ся людям рицарським. І користаючи з тих свобід, ми піклували ся тим завжди, аби так як ми одержали по наших предках ті права і вільности, — щоб їх і наступникам нашим передати в цїлости і непорушности, примноживши слави, — аби й вони таким чином, одні по одних переймаючи, передавали в потомні часи, як належить підданим, вірним і. м. королям панам нашим. А якоїсь неласки короля пана нашого милостивого, або яких небудь карань за непослушність ми нїколи не були винні, бо все були вірними сьому підданству і тепер вірні зістаємо ся”.

Переходячи потім до поодиноких обвинувачень і жадань, поставлених комісарами козацькому війську, козацька декларація поясняє, що привідцї перших морських походів були військом видані на кару, а пізнїйші походи були викликані тим, що правительство перестало видавати козацькому війську його платню, і козаки, не маючи з чого жити, „мусїли самі про себе промишляти”. Зносини з Шагін-ґераєм поясняють ся припадком (ми знаємо вже се поясненнє); козачина при тім, мовляв, рахувала на те, що Шагін заразом хотїв бути союзником Корони. Зносини з Москвою не мали на метї нїяких союзів, а робили ся „давнїм звичаєм” тільки для того, аби московське правительство „не переставало присилати казни” — „від віку

московські князї мали звичай присилати нашому війську „контентацію”, і не хотячи упускати того, що попередники наші нам передали, ми посилали, допоминаючи ся сього; але щоб то було з якоюсь образою маєстату королївського [3]), або противне річипосполитій, того анї в мисли нашій не було, анї дай того Боже”. Ставити перед правительством своїх післанців, що їздили до Москви, військо таки не хотїло. Так само що до Яхії заявило, що він як прийшов невідомо звідки, так і пішов невідомо куди. В дїйсности, коли Конєцпольский посунув з військом на козаків, старшина козацька з Запорожа вислала Яхію до Черкас, відти він прокрав ся в Київ, і тут митрополит Йов його тримав у себе, в чернечім убранню, а як Ляхи дуже почали за ним шукати, вислав його з своїм повірником попом Филипом за московську границю, а з Москви, протримавши досить довго, випустили його в дальший світ через Архангельськ [4]).

Таким чином в сих полїтичних справах козаки відповідали більш виминаючи. Але в справі релїґійній поставили ся рішучо, вважаючи очевидно за справу чести не дипльоматизувати, а постояти за неї. „Про найсвятїйшого патріарха і инших духовних” не хотїли входити в дальші пояснення, вважаючи, що свою справу вони перед королем доста вияснили; з притиском тільки затитулували патріарха найсятїйшим, з огляду на те що комісари в своїй декларації висловили сумнїв що до правовитости його титулу. За те київський інцидент рішучо брали в свою оборону, заявляючи, що й „найнизшої кондиції чоловік” не міг би витримати тих образ православній вірі, які діяли ся в Київі [5]). І на будуще просили пильно „заспокоєння нашої старинної грецької віри, котрій і корол. й. м. присягою своєю покій обіцяв, — аби вона була у всїм захована, — аби ми дізнавши ласки королївської, річипосполитої і п. комісарів, тим охотнїйше ставили ся за цїлість отчини против неприятеля Корони, де в тім була б потреба”.

Докори в ріжних ексцесах військо почасти признавало безпідставними, почасти обіцяло покарати провинників, як би показала ся за ними якась вина — „справедливість за кривди вчинені всякого стану людям завсїди чинила ся, і тепер готові вони її дати кождому по заслугам”. Зносини з заграничними державами і службу стороннїм державам воно на будуще готове занехати, коли на то воля королївська; але просить за те потвердження своїх прав і нагороди в кривдах, які терпіли козаки. Але що до приймання ріжних претендентів — „царків турецьких, московських,

господарчиків волоських”, військо відповіло рішучо, що воно мусить тримати ся давньої свободи: „з віків за порогами приїзд і відїзд вільний всяким людям, як би вони не титулували ся”.

Походи на море військо готове залишити, коли йому буде підвисшена платня, так що могло б з нею обійти ся. І човни готове попалити, коли буде за них відповідна нагорода. Мусять бути також відкриті козачині якісь джерела прожитку, коли забороняєть ся добичництво на морі, „з котрого ми привикли діставати собі кусник хлїба” [6]): має бути свобода в ловленню звіря, риби „і в чеснім гандлю мати прожиток”. З платні, збільшеної під Хотином до 50 тис. зол., козаки не тільки не можуть прожити, як хто не має власної оселї („а таких між нами є багато”), анї зброї справити на службу, а навіть ледви на порох і олово вистане її на цїлий рік; посли козацькі мали отже просити комісарів, аби в тій справі постарали ся за козаками перед королем і річеюпосполитою. На армату козацьку треба також ріжних річей; коли комісари ображають ся тим, що козаки, виходячи на службу королївську, збирають з україннних міст всякий припас для неї, як порох, олово, конї, шори, одїж і обувє для погоничів, — то треба справляти такий припас з державних коштів.

Виписку „непотрібних і до війни нездатних людей” військо годило ся зробити, тільки щоб виписаним не було потім кар або иньших прикростей від їх панів. При тім оправдувало ся, що не так воно до себе вербувало підданих з королївщин, духовних і шляхетських маєтностей, як самі урядники, беручи від людей дарунки, позволяли їм приставати до козаків [7]), — через те й ремісників між козаками опинило ся богато. Про величину війська, яке мало б лишити ся в службі, козаки не згадували. Так само не вважали можливим означити великости того контінґенту, що мав стояти залогою на Низу: „малий гурт не постоїть против поганина, великий — не стримаєть ся від того, аби не вдарити на неприятеля, хоч би для самого прожитку; треба б його відповідно надїлити припасом, одежею, грошима”. І знов запитаннє до комісарів — звідки буде йти удержаннє тим козакам, що стоятимуть на Запорожу і відбуватимуть вартову службу?

Обмеження козацького проживання тільки королївщинами військо прийняти не хотїло рішучо. „Жити нам щоб було вільно як в маєтностях королївських, так і духовних та шляхетських, і коли б хто хотїв (з приватної маєтности) перейти до королївських міст, то щоб мав право продати свою

хату і ґрунти (rozrobek)”. Не так гостро, але все таки рішучо не хотїло воно прийняти жадання, щоб гетьмана козацького настановляв король або гетьман коронний. „Кождий чоловік підлягав різним пригодам, а під воєнний час особливо смерть його може завсїди спіткати: як би з нагоди смерти старшого прийшло ся до короля або до п. гетьмана посилати по нового старшого, міг би з того вийти в війську великий розрух і непорядок; з тих причин хочемо зістати ся при давнїм звичаю — щоб самим собі старшого вибирати”. Так само нову присягу зложити, як хотїли комісари, не вважали потрібним, бо зложили її давнїйше.

Просили ще, аби комісари і гетьман допильнували, щоб заграблені і забрані під час сього походу на Україну козацькі маєтки і сїмї були вернено назад — „бо не заслужили ми терпіти сього”.

Відповідь таким чином, при всїм своїм чемнім тонї, була досить рішучо відмовна. Козаки не хотїли прийняти обмеження війська реєстром, і касовання своїх старих прав і практик (свобода мешкання, вибір гетьмана). Заявляли готовість піддати ся потребам польської полїтики — не шукати добичи і заробітку у сусїднїх держав, але від умовою коли річпосполита дасть їм відповідні способи удержання. Рішучо підносили свій церковно-національний постулят.

В польськім таборі відповідь прийнято як розірваннє переговорів і casus belli. Конєцпольский затримав у себе послів через ніч, щоб заскочити козацьке військо несподївано. Свому війську звелїв через ніч приготовити ся до походу. Рано прикликавши послів козацьких, заявив їм, що коли не хочуть показати послушности й покори, то він їм дасть спробувати шабель своїх на шиях їх, і кров їх спаде на душі їх. По сїй патетичний і гордій промові відправив послів і зараз же, по їх слїдах, рушив військо на козацький табор, що як сказано, стояв так близько, що видко його було з польського табору. Зачала ся війна.

Примітки

1) Zbiór pam. c. 177-8, з иньшої копії в Zrodła do dziejów pol. Ґрабовского і

Пшездзєцкого

2) Видана в двох редакціях — Zbiór VI c. 188 і Zrzódła II с. 174. Стиль дещо відмінний, се вказує, що тексти сї передають оригінал досить свобідно. Копії в збірниках петерб. публичної бібл. (№ 29, 96 й ин.) мають під сею козацькою деклярацією підпись: Laurenty Paszkowski pisarz na ten czas woyskowy і поміту „печати військової". В обох редакціях є несправности, які можна поправляти, комбінуючи обидві версії.

3) Образа маєстату була в тім, що козаки московському цареви признавали царський титул, а на сей титул все ще претендував королевич, і польське правительство того титулу за царем Михайлом не признавало.

4) Кулїша Матеріали с. 216-7, 229-30. В Москві Яхія оповідав фантастичні історії ad captandam benevolentiam: коли польське військо пішло на козаків, вони казали Яхії, що проголосять його своїм царем і під його проводом будуть бити ся з Поляками, або користаючи з його походу перейдуть через коронні землї в балканські краї, що признали Яхію царем. Але Яхія почав їх відмовляти, доказуючи неможливість сих плянів, а заохочував післати до царя московського і просити приняти їх в підданство і заняти Поднїпровє своїм військом: „Будетъ они хотятъ царя христиансково (польський король, як католик, очевидно за християнина не рахував ся), и они бъ послали бить челомъ государю царю и вел. князю Михайлу Федоровичу всеа Русіи, чтобъ ихъ принялъ подъ свою державу и послалъ къ Киеву ратныхъ людей, чтобъ Кіевъ со всЂми городы і землями і Запороги привести подъ ево государеву руку, и тамъ имъ будетъ лутче". І козаки буцїм то й збирали ся вислати таке посольство до Москви, але під той час прийшло польське військо, „Поляки и Ляхи, и учали ихъ побивать безъ пощады", і се перебило висилку посольства.

5) Пор. вище с. 520-1.

6) Surowie nam z morza, zdobyczy zbraniaią, zkąd zwykliśmy chleba sztuki zasiągać.

7) Panowie urzędowie, biorąc od niektorych podarki, towazystwa nam pomagać pozwolali.

КАМПАНІЯ 1625 Р.: БИТВА НАД ЦИБУЛЬНИКОМ, КОЗАКИ ВІДСТУПАЮТЬ, БИТВИ НА ПЕРЕПРАВАХ, БИТВА НАД КУРУКОВИМ ОЗЕРОМ, КОНЄЦПОЛЬСКИЙ ВІДНОВЛЯЄ ПЕРЕГОВОРИ, КОЗАЦЬКА ДЕКЛЯРАЦІЯ, ПЕРЕГОВОРИ, УСТУПКИ, УХВАЛИ КУРУКІВСЬКОЇ КОМІСІЇ, ПОВОРОТ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА, БЕЗВИГЛЯДНІСТЬ КУРУКІВСЬКИХ ПОСТАНОВ.

Було то дня 19 (29)/X. Перейшовши болотнисту річку (Цибульник), Конєцпольский з трох сторін ударив на козацький табор і зігнавши козацькі полки з поля до обозу, розпочав канонаду. Біоґраф воєв. Замойского з розчуленнєм оповідав про свого пана, як він сам рихтував гармати й стріляв з них на козаків, „на здоровє пану гетьману" (Конєцпольскому), а той приїхавши на його крило й собі йому помагав і такими ж гарматними віватами віддячував ся, „по черзї оден другому свідчачи свою прихильність, а неприятелеви задаючи шкоди". Козаки пробували переревати сю милу панську забаву, виславши вилазку — наперед трохи кінноти, а за ними на животах повзли по землї піші козаки в засідцї; але Поляки помітили їх і вибили козаків з їх засїдок. Так само не удала ся вилазка під батареї лївого крила [1]).

В вечері польське військо відступило з позицій, і другого дня не поновляло своїх атак. Конєцпольский видав наказ ладити ся до приступу, готовити коші, гуляй-городи й иньше знарядє. Коли про се довідали ся козаки, — каже польський дневник — на них напав великий страх. Думали перевезти ся й утікти за Днїпро, але погода була того дня дуже неспокійна, і ті що пробували переплисти, потонули. Тодї Жмайло рішив відступити далї на полудне, на старе городище в ур. Медвежі Лози над Куруковим озером (теп. Круків напротив Кремінчука), — дві милї від Табурища. З вечера розложили огнї в своїм таборі, щоб здурити Поляків, а самі пішли на Курукове. Одначе слїдом в польськім таборі довідали ся про їх відступленнє: в ночи був висланий віддїл нїмецької піхоти на розвіди, і він підійшовши під самі шанцї козацькі, а не знайшовши нїкого, довідав ся, що козаки пішли, й сповістив про се Конєцпольского. Зараз о півночи зібрав той раду, і на нїй рішено не пускати козаків, а йти зараз за ними. Вислано

зараз знаного вже нам (прославленого пізнійше) Хмєлєцкого, щоб він догонив і „забавив" козаків, доки надійде головне польське військо, а зараз другого дня рушив і Конєцпольский.

Так оповідає польський дневник. Не маємо иньших джерел, які б пояснили нам причини сього несподіваного козацького маршу. Правдо подібно, виявили ся якісь недогоди зайнятої позиції, на випадок польського приступу, й рішено її змінити.

Сподіваючи ся польської погоні, козаки ужили всяких способів, щоб її забавити — так як Поляки собі хотіли забавити їх. „Була вже година на день", коли Хмєлєцкий з своїм кінним полком догонив козацьке військо, в милї від старого табору. Козаки, перейшовши річку, лишили в густих лозах на її берегах півтори тисячі своїх, щоб вони боронили переправи, „забавили" польську погоню. Так само відійшовши далї пів милї, до другої води, поставили тут другу засїдку, з двох тисяч кінного війська. І нарешті третю заставу умістали над Куруковим озером, на північний стороні, від Поляків, дві тисячі війська в обороннім таборі з возів, розставлених в формі півмісяця. Головним табором стали по другий бік озера, в старім городищу і тут розставивши наоколо в кілька рядів вози, приступили до укріплення табору.

Козацькі застави були виставлені на погибіль майже неминучу — мали пожертвувати собою, щоб дати спромогу головному війську отаборити ся добре до приходу польського війська. Свою задачу вони сповнили.

Не тільки висланий на перед Хмєлєцкий, [2]), але і полки Потоцкого і Тишкевича, що пішли слїдом, не могли собі дати ради з першою козацькою залогою, та замість бити ся, розпочали з нею переговори [3]). Аж коли надтягнула німецька піхота, почала обстрілювати козаків, а за ними й кіннота, позсїдавши з коней, ударила на засїдку, перейшовши з мушкетами в руках річку — подали ся козаки перед переважними польськими силами. Пішли в розсипку, куди видко, перед польською кіннотою.

Так добігли до другої засїдки й тут повторило ся те саме: стрільба по козацьким позиціям, потім штурм, і нове виступленнє козаків. Польський дневник хвалить ся, що польська кіннота війшла в такий запал, що громила козаків, „не жалуючи нї коней анї рук, так що нї оден не втїк щоб дати вість

на Курукове". Тут знов зачекали пішого війська і з ним вибили козаків з передової позиції і з табору зачали обстрілювати другий бік озера. Під той час стали підходити вже полки й головного польського війська. З ними передові полки польські пішли приступом за ріку й погнали козаків до їх головного табору, а багато при тім побили. Тому що козаки табору не встигли ще докінчити й відповідно зміцнити. Поляки сподївали ся розбити його, користаючи з сього, і ударили з великим імпетом на табор. Але сей запал коштував їм дорого. Козаки з табору прийняли їх влучним огнем, иньші знов ударили з своїх засїдок, де були позалягали. Багато з польського війська вбито, иньших постріляно — між иньшими визначного вояка рицаря мальтийського Юдицкого: поцілено його в сам мальтийський хрест. Ледво не згинув і Замойский, заскочивши в болотисту дреговину, де обпали його козаки і ледво не вбили. Польське військо кинуло ся в неладї назад, але в тім наспів Конєцпольский з рештою війська, привів до порядку, роздав позиції й поновив з новими силами приступ, під гарматну стрільбу, з усїма силами. Але результати й сього більш плянового приступу були зовсїм не особливі. Табору розірвати не удало ся, тільки Поляки понесли великі страти в людях [4]), і сам Конєцпольский вважав ся чудом тільки уратованим від смерти. Тому коли з козацького табору донесли ся якісь крики — як оповідає польський дневник, ратуючи гонор свого війська — „кричали голосно, просячи милосердя", Конєцпольский вважав се за добру нагоду закінчити невдалу битву. Казав забрати батареї з позицій, звів військо і став табором над берегом озера [5]).

Що та козацька панїка і покора була не більше як фікцією комісарів, щоб покрити сумні результати битви, виявило ся зараз. З козацького табору не думав нїхто приїздити з чолобитєм. В польськім, роблячи bonne mine, говорили, що козаки боять ся висилати послів до розгнїваного гетьмана. Конєцпольский, ратуючи неприємну ситуацію, заявив, що він в такім разї більше козаків не пожалує і знову наказав ладити „уже серіозно" коші і всякий припас для штурму. Але комісари, поясняв дневник, намовили його вислати собі послів до козацького війська, і він пристав на се — післав Хмєлєцкого з иньшим ротмістром до козаків, щоб заохотити їх до спокійного полагодження справи.

Се було вповнї по афоризму — „не йде гора до Магомета, йде Магомет до гори". Але прийшло ся „зняти пиху з сердця". Перспектива дальших битв

по нещасливій баталії 31 жовтня, а ще гірше — перспектива довгої затяжної облоги — лякала Поляків. Вже зачали ся приморозки, ішов сніг; трудно було вигодувати військо і коней в таку пору і в такім далекім, глухім куті. Великі були страти в конях і людях. Багато було ранених, що вимагали якоїсь вигоди і догляду, а того не можно було їм дати. При тім знаючи про зносини козаків з Шагін-ґераєм — що вони силкували ся дістати від Шагіна поміч, мусїли Поляки бояти ся всякого протягання війни, бо ну-ж Шагін ще раз зломить умову й задумає помогти козакам? А відкладати на пізнійше не можна було з огляду на перспективу шведської війни. Тому треба було доконче якось залагодити справу.

В листї, переданім через післанців Конєцпольского, заявляв він готовість вибачити козакам їм непокорність, що вони „сміли піднести корогви свої против корогов і зброю свою против війська королївського" (боронячи себе від Поляків, що перші наступили на них). Аби лише тепер спамятали ся й покорили ся. Инакше грозив ся, що він „з тутешнїх країв не відійде", і буде „над жінками, дїтьми і маєтностями" козацькими „суровість свою виконувати" [6]). Звучало се грізно (меньше вже гідно і культурно). Але з за сих грізних фраз звучала властива нота: „przysyłaycie do nas zarazem posłów"! І те що ніяково було написати, ратуючи гонор королївського війська, мала, очевидно, устно договорити післанцї. Результатом було, що козаки справдї вислали своїх післанців з листом, „просячи трактатів", як записує се дневник [7]). Комісари, вислухавши їх, вислали від себе лист, жадаючи, щоб козаки вислали послів з повновластю для договорення. Самого сього листу не маємо, можемо судити тільки з козацької відповіди [8]). Головним змістом були, очевидно, виправдування в тім, що польське військо по попереднїх запевненнях своїх добрих замірів так хижо і безоглядно наступило на козаків. Виправдували ся тим, що козаки шукають помочи у Шагін-ґерая, що вони спалили замок канївський, і т. п.

Козаки на се другого дня (3/XI н. с.) прислали посольство з десяти осіб (були то: Петро Одинець, Іван Лярич, Лев Борута, Іван Бачинський, Андрій Кудиновський, Микола Болбас, Іван Горушкевич, Стефан Микитич, Богдан Пашина, Іван Пекачевський). Привезли вони нову козацьку декларацію, адресовану до комісарів, і осібні листи (до Конєцпольского як гетьмана і до Замойского як воєводи київського). Як в сїй декларації, так і в інструкції даній сим послам, підписаній писарем Савою Бурчевським і також

предложеній, комісії, козаки хоч в виразах скромнійших і здержливійших, в самій річи повторяли погляди і жадання, висловлені в першій декларації. Робили тільки незначні уступки, в тім роді як зложеннє присяги, але напр. означеннє реєстра певною цифрою все таки промовчували („властиво нема про що вже говорити, бо під час походу війська на Україну одних побито, иньші, боячи ся тої виписки, відступили ся від нас і добровільно піддали ся панам-урядам українським; але сповняючи волю п. комісарів, не противимо ся тому, щоб по повороті нашім до дому люде ділу рицарському чужі не пишали ся нашими вільностями"); додавали дещо нове — напр. аби старшині була визначена осібна платня [10]).

Переговори на підставі сих декларацій трівали цілий день, але при великій ріжниці в жаданнях комісарів і козацького війська не могли дійти кінця. Комісари годили ся тільки піднести реєстр до 5 тисяч, а до плати 50 тис. додати осібну платню старшині; годили ся, щоб на випадок, як би гетьман козацький вмер на уряді, військо могло собі вибрати гетьмана тимчасового, поки правительство визначить, але військо не може самовільно ні скидати з гетьманства ні виберати. Рішучо признавали далі не можливим, щоб козаки мали право проживати по маєтностях приватних і видхиляли козацькі прошення що до заспокоєння релїґійної справи такими метикуваннями, що в релїґійний справі, мовляв, ніякої кривди не діє ся і займати ся нею повинно духовенство, а не військо. Крім сеї офіціальної відповіди вислані були осібні листи, з запевненнями прихильности, від тих, до кого козаки писали осібно; були вони писані прихильно, але з панської високости до людей „простої кондиції") [11]).

Переговори, ведені в польськім таборі 3/XI, значно посунули справу на перед. Правдоподібно, комісари вияснили козацьким послам, що від певних пунктів вони ніяк не можуть відступити, і їх умова з козачиною не може бути уложена инакше. Але разом з тим чи не дали вони по тиху певні надії, не вказали якісь перспективи, що в дійсности, на практиці сї постанови де в чім можуть бути помякчені, ослаблені? Або козацька старшина собі се виміркувала з переговорів, з ситуації. Трактати з козачиною все укладали ся більше про око, і ніколи риґористично не переводили ся. І сим разом не було причини думати инакше. Ті нові постанови, проєктовані комісією, мали бути відновленнєм постанов комісії ольшаницької 1619 р. Чи не згодили ся тодї козаки на них? А в дійсности вони зістали ся на папері.

Правда, по таких нових заслугах, положених в Хотинській війні, по дальшім зрості і сили, і енерґії, і престіжу козацького вертати ся назад до постанов 1619 р., перечеркнувши всї надії і претенсії, оперті на хотинських заслугах, козачинї було, без сумнїву, прикро. Але щож! І постанови 1619 р. вінчали собою великі козацькі заслуги в московській кампанії. Иньшої дяки, очевидно, не було що сподївати ся від шляхетської річипосполитої.

Се все мусїло взяти під розвагу військо козацьке, вислухавши відомости і листи, привезені його посольством. Цїлий день 4/XI пройшов в нарадах. Не вважаючи на значні страти в попереднїх битвах (як каже польський дневник, самі козаки по закінченню переговорів признавали ся, що згинуло їх в битвах сеї кампанії 8 тис), військо козацьке було ще значне. Поляк участник походу каже, що було його по всїм тім в таборі „що найменьше 20 тис." [12]). Але перспектива дальшої війни не усміхала ся й козакам. В раптовім походї з під Крилова „урвано" їм значну частину обозу, з припасом і запасом, і так спішно закладаючи табор на новому місцї, не могли вони зробити його так як треба. З огляду на все отсе рішено капітулювати. В вечері до польського табору приїхали посли, які заявили, що два пункти становлять головну перешкоду: козаки не можуть згодити ся на видачу провідників попереднїх своєвільств і на цифру реєстру, бо по за реєстром лишить ся яких 45 тис. і виписки їх неможна буде перевести. Так записує дневник [13]). Декларація козацька (третя з ряду), яку маємо на письмі [14]), заявляла також, що козаки „нїяким чином і з ріжних причин" не можуть видати проводирів, „бо старший як посол вибираєть ся до кождої справи однодушно цїлим військом і мусить те робити, що військо йому накаже — тому не вони, але ми, все військо завинило перед королем і річеюпосполитою", і військо просить сю провину вибачити. В справі реєстру: „трудно нам згодити ся, аби військо обмежити всього пятьма тисячами, бо між нами знайдеть ся більше десятка тисяч таких людей, що по 10, 20 і 30 лїт займали ся рицарським дїлом на службі річипосполитій, шаблею кавалок хлїба собі добували і калїцтва терпіли. Як же такий чоловік, бувши свобідним, мав би тепер підлягати юрисдикції панській? Віддаємо се на ласкаву розвагу панів комісарів і покірно просимо їх, аби не вимагали від нас того, що могло б учинити тільки розрух між нами. Тим більше, що сеї зими однаково тяжко робити між нами порядок (переводити реєстр): в полї трудно, а зібрати все військо в якімсь містї — велика тягота людям і спустошеннє мусїло б бути; а як дасть Бог, на весну, коли на полї

нам лекше зібрати ся, не чинячи людям тяготи, можна буде зробити, хоч би й при п. комісарах — коговони з себе до того визначать".

В иньших справах заявляли готовість піддати ся давнійшим комісарським постановам. Годили ся вийти з шляхетських маєтностей, тільки щоб будинки і „розробки" (ґрунти розроблені) їм сплачено. Пробували випросити собі, щоб заховано їм право вибору старшого — „хиба як би ми були покликані куди небудь на королївську службу, міг би бути хтось від короля з нами, як колись бував Оришовский" (в ролї королївського комісара, не властивого гетьмана козацького). Просили осібної платнї для старшини, на армату. Хотїли, аби дано приміщення на найблизшу зиму в якихось містах для козаків і армати з огляду на спустошеннє України польським військом. Повторено бажаннє, щоб нагорожені були шкоди, починені польським військом, щоб вернено жінок, дїтей, майно — „де б хтосъ пізнав своє або в таборі знайшов" [15]).

Кінець кінцем комісари рішили ся зробити такі уступки: не жадати видачі провинників, дати амнестию всїм за минуле. Підвисшити реєстр до 6000 і додати платнї на військо 10 тис. (разом 60 тис. зол.), а осібно старшинї [16]). В справі іменовання старшого теж учинено компроміс: рішено, що козаки будуть вибирати кандидата на гетьманство, а гетьман польський, іменем короля, буде його їм „подавати" (затверджувати властиво) [17]); і так зараз „по виборі ними зпоміж їх самих" Мих. Дорошенка, гетьман „подав" їм його за старшого. Тільки як би в великім віддаленню від короля і гетьмана козацькому старшому тралило ся вмерти, можуть козаки собі тимчасово вибрати гетьмана самостійно [18]). На тих підставах зараз списано комісарські постанови [19]).

- За минувше козакам давала ся амнестия, на будуще вони обовязували ся занехати всякі зносини з сторонніми держави, не ходити походами на них своєвільно, анї на море не виходити, човни зараз попалити, на будуче їх не робити, бути в послушности і в „юрисдикції замкові, духовні і міські не вдавати ся", та віддавати „належне поважаннє і послушність" старостам і урядам. На се гетьман зложив присягу, що не поведе без волї правительства свого війська на Туреччину анї морем анї землею, не збиратиме „анї куп, анї охотників, анї виписчиків", а всяких своєвільників каратиме. В тім же дусї послушности і повздержности від самовільних походів зложили

присягу „отамани, чернь вся, військо запорозьке його кор. милости" по даній йому формулї присяги.

Шеститисячний реєстр війська мав бути зладжений в шести тижнях, до дня 18 грудня, і переданий властям. Протягом дванадцяти тижнїв мали козаки вийти з маєтностей шляхетських, попродавши ґрунти і будинки людям, котрі згодили ся б віддавати панови „повинности і підданство"; в панських маєтностях могли б зістати ся тільки ті з війська, „котрі будуть своїм панам послушні і котрих пани схочуть терпіти". Козакам позволяєть ся всяке przystoine pożywienie з торгу, ловлення риби і звіра, без шкоди одначе для доходів старостинських.

Тисяча козаків — чи скільки вкаже коронний гетьман — буде пробувати як залога на Запорожу. Иньше військо козацьке буде стояти „за волостю", і відти, куда їм вкажуть гетьмани, буде ходити в поміч польському війську, уважаючи, щоб у тих переходах нї в чім не обтяжати людности. За се діставатимуть платню — 60 тис. золотих річно, що будуть виплачувати ся їм на св. Ілю в Київі.

Сей протокол, уложений від імени комісарів, в тріумфальнім все таки, хоч і досить здержливім тонї [20]), стверджено підписами козацьких старшин. За Дорошенка, „тому що писати не вміє", підписав ся оден з шляхтичів; іменем иньших і всього війська — новий писар військовий, Сава Бурчевський [21]). Вислані до козацького табору Собєский і Балабан вислухали козацької присяги, і ріжних говорень, які „хитрі Малороси" вважали потрібним говорити „панам", аби сказати „что нибудь пріятное". „Нарікали на свою глупоту і непокорність, що привели їх до такого кроворозлитя, і признавали, що нема лїпшого війська над лядське, а по нїм запорозьке", записує польський дневник. Другого дня новий гетьман з старшиною приїздив до польського табору; Конєцпольский витав їх і частував. А другого дня, відслуживши мшу, військо польське рушило назад, тоюж дорогою. Перейшовши Рось, Конєцпольский визначив своїм полкам становища на зиму, і поїхав до Бару до дому. Комісари розїхали ся теж [22]).

З тріумфом був відісланий королеви паперовий трофей сеї довго плянованої кампанії — протокол комісії. Зброєю вимушено у козачини, що сама вона перечеркнула свій рахунок за хотинські послуги і подвиги, за які так багато сподївала ся, за які так багато її обіцювано.

Змушено її замовчати про свої найосновнійші домагання, відступити від того що признавала вона елєментарними вимогами свого істновання.

Фізично не можливо було втиснути в рами реєстру всїх старих, довголїтнїх козаків, що брали участь у стількох кампаніях для річипосполитої, на її заклик. Фізично не можливо було прогодовувати ся тому війську, яке річпосполита хотїла задержати в своїй службі, коли воно зрікало ся заграничного заробітку і заразом не діставало нїяких домашнїх джерел утримання.

Нїчого! Від козачини вимушено се. Вона мусїла істнувати для потреб річипосполитої, нїчого їй не коштувати, і нїчим не давати відчувати свого істновання.

Жити надією на марну платню, що звичайно не виплачувала ся. Пробувати „поза волостю", так щоб і дома її не було чути, і сусїдні держави не відчували її істновання. При всїй реальности сього істновання знайти собі якусь над — натуральну сферу, четвертий вимір геометричний.

Польські державні і воєнні мужі осягнули се. Неможливе стало можливим.

В протоколї принаймнї.

Се був оден з типових паперових і атраментових тріумфів, що розроджували ся потім звичайно морями крови, біди і злоби.

Примітки

[1]) Дневник — Zbiór с. 149-152, Журковский с. 97-8.

[2]) Журковский, вихваляючи подвиги свого колєґи Хмєлєцкого, занадто рожево представляє його успіхи.

[3]) Дневник каже, що військо зостало Потоцкого і Тишкевича ubiezpieczonych nieco kozackimi traktatami; сї слова дослїдники перекладали так, що мовляв сї полки зміцнили свої позиції на козацький спосіб.

Переклад, думаю, не можливий.

4) Wiele piechoty niemieckiej pogineło, i koni siła nastrzelali, także kawaleriey zacney padło niemało, записують Pamiętniki do panow. Zygmunta III, I с. 124. Gdzie i z naszey strony krew lac się musiały y towarzystwa kilkanascie (!) z naszych zginęło y rotmistrz kozacky pan Rogowski, koni także sila barzo nastrzelano i nazabiano — сучасна записка, Публ. бібл. F. IV 96 л. 43.

5) Дневник — Zbiór с. 152-6, тамже листи Мясковского і Конєцпольского с. 164-5, 228-9, Журковский с. 99-100.

6) Zbiór, с. 175-7.

7) Ibid. с. 157.

8) Ibid. с. 199.

9) Zbiór с. 200, доповняю й поправляю деякі ймення по рукоп. Публ. бібл. № 241 с. 624 Тут сей реєстр послів виглядає так: Piotra Odinca, Iana Larzia, Lwa Barutę, Iana Buczynskiego, Andrzeia Kudinowskiego, Mikolaia Bolbosa, Iwana Horuskiewicza, Stephana Mikytucza, Bohdana Passyne a Iwana Pekaczewskiego.

10) Zbiór с. 199-207, Zrzódła II с. 180, Źurkowski с. 101.

11) Zbiór с. 208-16, Źurkowski с. 102.

12) Zbiór с. 159, 229.

13) Ibid. с. 158.

14) З датою 5/XI; чи се показує, що деклярація була вислана другого дня, чи тут недокладність в даті, тяжко сказати.

15) Zbiór с. 218-222.

16) Старшині плата така: старшому 600 зол., двом осавулам по 150, обозному, писарю і судї військовому по 100, 6 полковникам по 100, осавулам полковничим по 50 зол., 60 сотникам по 50 зол. Роспись дуже

інтересна, бо вказує на дальші факти еволюції козацького устрою: перехід полку від пятисотного до тисячного контінґенту, дальша орґанїзація інституту ґенеральної старшини, дуже близька вже до часів Хмельниччини (судя військовий, повисшеннє значіння писаря, розділ осавулів генеральних від полкових, отамани вже між старшиною не фіґурують).

17) Так очевидно треба розуміти досить неясну стилїзацію комісарських постанов: Starszemu, ktorego k. mc.ś przez hetmanów koronnych z pośrodka ich samych obranego podawac będą, особливо як порівняти з попереднїми словами про затвердженнє Дорошенка.

18) Zbiór c. 232-3.

19) Zbiór c. 230-241, теж в Архиві III. I ч. 78.

20) Неприємно мусїли звучати для козаків фрази: iż przez szable za nastąpieniem woyska koronnego znacznie są pokarane, tym których szczęście i wola boża od tey kazni zasłoniła, iż i ostatek krwie swoiey, przy którey Rpta ich zostawiła, na odwagi i usługi Rptey ofiarują y obowiązują, cale imieniem i. k. m. i rptey odpuszczamy.

21) Imieniem pana Michaila Doroszenka starszego woyska i. k. n. Zaporoskiego za prośbą iego, iż sam pisac ne umiał, Jan Raczynski mp. podpisuie się. Imieniem wszystkiego woyska Zaporoskiego przy bytnosci starszych podpisuie Sawa Burcewsky pisarz woyskowy. Ся підпись, звісна в численних копіях „комісії 1625 р." (в рукоп. Публичної бібліотеки, № 29, 96, 175), опущена в виданнях її (тільки з Маркевичової історії цитує її видавець в Zrzódła-х т. II с. 189). Підпись писаря читаєть ся різно — Sawuy Buczewsky також; очевидно се помилка.

22) Zbiór VI c. 158-160.

ПРИМІТКИ

1. Література суспільно — економічних і кольонїзаційних обставин східно-українського житя XV-XVI вв. *назад...*.

На сї теми писало ся чимало, головно для XVI в. — його середини і другої половини — що до кольонїзації, етноґрафічного складу, дещо теж про оборонність, дороги і зносини Сх. України в звязку з історією торговлї і кольонїзації; я вичислив се в VI т., в прим. 1 і 3. Потім в сї питання входять праці по історії початків козачини — я вичисляю се низше в прим. 2. Найбільше для образу східноукраїнського житя дають з того статї Яблоновского в V і XXII т. Źródła dziejowe (до сеї останньої див. критичні поправки мої в Записках т. XVII і В. Буданова у вступній статї ч. VII т. III Архива Югозап. Россіи), матеріал про Заднїпровє також в статї Zadnieprze, в Słownik geograficzny (переклад в Кіев. Стар 1896) [1]), і статя В.-Буданова у вступі до ч. VII т. II Архива Ю. З. Россіи. Вони одначе обговорюють тільки деякі сторони східно-українського житя, яке нас тут займає. Яблоновский при тім дуже уймає свому викладови не цитуючи своїх джерел, а В.-Буданов поза своїм актовим матеріалом розпоряджає дуже скупим історичним апаратом і залюбки уживає напр. такого не певного джерела як Стрийковский. Загальний, хоч короткий образ східно-українського житя мала своєю метою дати праця проф. Антоновича: Кіевъ, его судьба и значеніе XIV по XVI стол. (1362-1569) (в Моноґрафіях), але матеріал, яким розпоряджав він, розмірно невеликий, а в загальних поглядах чимало субєктивизму. Кілька доповнень (на підставі трибунальської виписи з документами родини Олехновичів) подав Н. Стороженко п. т. Къ исторіи г. Кіева и его окрестностей въ XV-XVI вв. (К. Стар. 1892, II) [2]). Загальний образ східнополудневої України хотїв дати Пулаский в статї Dzikie pola

(1877, передрукована в його Szkice i poszukiwania) — тепер вона уже перестаріла. Історично-ґеоґрафічний опис терену полудневої України дав Еварницький в книзї Вольности Запорожскихъ козаковъ 1890, досить богатий матеріалом, але слабо оброблений. Про оборонність східної України моя перша робота: Южнорусскіе господарскіе замки в пол. XVI в., 1890 [3]). Про татарські напади й спустошення — статї Пулаского про польсько-татарські відносини: Stosunki z Mendli Gireiem, 1881, Machmet Girej, chan Tatarów perekopskich (Szkice II); вони дають історію татарських спустошень до р. 1523. До історії адмінїстрації недавні праці — Довнар-Запольского: Украинскія староства въ первой половинЂ XVI в. (Архивъ Ю. З. Р. VIII. V) і Яковлева: Намістники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінцї XV і в XVI вв. (Україна кн. IX).

2. Початки козачини. [*назад...*]

Козачина й її початки мають свою давню і довгу літературу. Явище се — голосне, ефектне, найбільш ефектне з усього українського житя дотеперішнього, здавна притягало до себе увагу чужинців і вони старали ся по силї вияснити також історію появи сього оригінального козацького елєменту. Починаючи від останьої чверти XVI в. появляєть ся ряд довших або коротших заміток, екскурсів, трактатів по історії козачини й її початків. Не претендуючи на абсолютну повноту (яка б кінець кінцем мусїла хиба зійти на вичисленнє всїх згадок про козачину), я винотую тут що важнїйше, ширше, інтереснїйше в старих друках. Зачинаю від Йоах. Бєльского O Kozakach, в VI кн. хронїки М. Бельского, під р. 1574 (вид. Туровского с. 1358-1361), писане в 1590-х рр., оперте по части на Сарнїцкім (Descriptio veteris et novae Poloniae 1585, сї місця вказані в недавнїй праці Стороженка Стефанъ Баторій и днЂпровскіе козаки, с. 267 і далї). Далї „Гваґнїна“ O kozakach nizowych które pospolicie zaporozkimi zowiemy, в розширенім польськім виданню його Sarmacya Europejska, 1611 (вид. Туровского с. 220-4); він переповідає Бєльского. На підставі його і Бєльского зложена українська статя О началЂ козаковъ — одна з кінцевих статей Густинської компіл. (Пол. собр. лЂтоп. II с. 367-8). Замітки Б. Папроцкого в Ogrod krolewski, 1509, л. 56. Старовольского Eques Polonus, 1628, с. 51 De Cosachis Zaporosensibus. Петриція Rerum in Polonia ac praecipue belli cum Osmani gesti historia (1637), с. 12-4. Далї Собєского Commehtarii Chotinensis belli (1646), с. 109-5: Origo, vita et mores Cosacorum Zaporohensium. Екскурс у Пясецкого Chronica gestorum in Europa singularium, 1645 (с. 52-6). Бопляна Description de l'Ukraine (1 вид. 1650), де ряд роздїлів присвячено спеціально козакам. А. Віміна Relazione dell' origine e dei costumi dei cosacchi, 1656 (витяги в Кіев. Ст. 1900, I). Шевальє: Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne, avec un discours de leur origine, pays, moeurs, gouvernement et religion, 1663, і т. и. З 1680-х років маємо вже першу наукову нїмецьку дісертацію: I. Möller i M. G. Weissius De cosacis dissertatio, Липськ, 1684.

З початком XVIII в. починають ся українські „наукові“ трактати про козачину і її початки: Гр. Грабянки „О началЂ преименованія козаковъ, купно же и о древнЂйшихъ ихъ дЂйствіяхъ сокрашеннЂ“, у вступі до його „ДЂйствій презЂльной брани Б. Хмельницкого“, 1710 (вид. 1854 р.). Анонїмне „Краткое описаніе“ Малороссіи, зложене коло р. 1734 і дуже

популярне на Україні (в 1777 р. воно було видане Рубаном, як. вступна частина його „Краткої лЂтописи Малыя Россиu“, і ще раз в першім вид. літописи Самовидця, як її продовженнє, нове виданнє при вид. Самовидця 1878 р.). П. Симоновського Краткое описаніе о козацкомъ малороссійськомь народЂ, 1765 (вид. в московських Чтеніях і осібно в 1847 р.). Стеф. Лукомського Собраніе историческое изъ книгъ древняго писателя Ал. Гвагнина и изъ старыхъ рускихъ лЂтописей, 1770 (при вид. Самовидця 1878 р.). Вас. Рубана Краткія политическія и историческія извЂстія о Малой Россіи, 1773 (перша друкована з сих праць, була переложена по німецьки в Маґазині Бішінґа ч. IX і Gemälde Шторха). Йогож Краткая лЂтопись Малыя Россіи съ 1506 по 1776 годъ, 1777 (се згадане вище анонїмне Краткое описаніе, доповнене Ол. Безбородьком). І на решті славна „Исторія Русовъ или Малой Россіи“ псевдо-Кониського (видана в московських Чтеніях і осібно 1846 р.). До сих українських праць більше або меньше тїсно притикають кілька российських. Кн. Мышецкого Исторія о козакахъ запорожскихъ, какъ оные издревне зачалися и откуда свое происхожденіе имЂютъ (написана, як приймають, коло р. 1740, видана в московских Чтеніях 1847 і одеських 1851). Численні прац. офіціального „российського історіоґрафа“ Г. Мілєра: О началЂ и происхожденіи козаковъ (Сочиненія къ пользЂ и увеселенію служащія 1760), ИзвЂстія о запорожскихъ козакахъ (ibid.), і недруковані: „О малороссійскомъ народЂ и Запорожцахъ“ и „Разсужденіе о Запорожцахъ“ (зложені в 1770-х рр., очевидно з поручення российського правительства, коли його займала справа скасовання Січи і української автономії). Ол. Ригельмана „ЛЂтописное описаніе о Малой Россіи и ея народЂ и козакахъ вообще,“ нап. в р. 1778 і перероблене в 1785-6 рр. (найбільша з компіляцій). І. Болтина ПримЂчанія на исторію Россіи Леклерка, 1778, ескурс про козаків в т. I. В словарі Щекатова (Новый полный географическій словарь Россійскаго госуд.) теж статї про козаків і історію України. В иньших літературах: I. B. Scherer Annales de la Petite Russie ou histoire des Cosaques, Париж 1788 (в першій части тут перерібка тогож анонїмнаго Краткого Описанія). Hammerdorfer Geschichte der Ukrainischen Kosaken, Єна, 1789. I. Engel Commentatio do republica militari seu comparatio Lacedemoniorum et Kosacorum, Гетінґен 1790, і потім його ж Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken wie auch der Königreiche Halitsch, und Wladimir, 1796 (в Allgemeine Weltgeschicnte, т. 48). T. Czacki O nazwisku Ukrainy i początku Kozaków — Nowy Pam. Warsz. 1801 (був і рос. переклад в часоп. Улей,

1811). K. L. Lesur Histoire des Cosaques précedée d'une introduction ou coup d'oeil sur les peuples qui ont habité les pays des Cosaques avant l'invasion des Tartares, I-II Париж, 1813-4. Gretzmüllern Die Ukrainischen Kosaken und ihre Unterwerfung an Russland (Hormayers Archiv, 1814).

1822 р. вийшла „Исторія Малой Россіи“ Дм. Бантиш-Каменського, з коротким вступом про події до р. 1654 р., скомпілїрованим з лїтератури XVIII в. і досить маловартним, але ще свобідним від байок Історії Русів. Сї байки в українській лїтературі популяризував Кулїш своєю поетичною історією України („Україна одъ початку Вкраины до батька Хмельницького“, 1847), в польській Мацєйовский — O Kozakach (Kwart. nauk. Краків. 1835, був і рос. переклад в Журналї Мин. Нар. Просв. 1837), Kozaków dzieje (Orędownik poznański, 1840), Polska aż do wieka XVII; в російській Срезнєвский своєю „Запоржскою Стариною“ (1833) і ще більше Маркович въ своїй Исторії Малороссіи, т. I 1842 р. Під впливом Марковича написані польські праці Глїщинського (Gliszczyński) Hetmani małorosyjscy i kozacy do czasów unii (Bilbl. Warszaw. 1848, рос. переклад в часоп. Пантеонъ, 1856) і Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporoża oraz hetmani malorosyjscy i Kozacy do czasów unii, I-II, Варш. 1852, та Чарновскаго Ukraina i Zaporoże czyli historya Kozaków, I-II, Варш., 1854. Дрібнїйші статї в тих роках: П. Бутковъ О имени козакъ (ВЂстн. Европы 1822). Г. Эверсъ НЂчто о козакахъ (Отеч. Записки 1826). Н. З. Начало истории козаковъ (В Евр. 1828). Историческое обозрЂніе Украины (Спб. ВЂдомости 1840). Скальковскій Очерки Запорожья (Ж. М. Н. П. 1840); її перерібка війшла в його „Исторія Новой СЂчи или последняго коша Запорожскаго“ (1840, друге вид. 1846), що містить також на вступі історію початків козачини.

Віщунами новійшої лїтератури являють ся раннї працї Костомарова О причинахъ и характерЂ униі 1840 (він багато удїляє місця козачинї й її историчній ролї) і Мысли объ историі Малороссіи (Библіотека для чтенія 1846). Далї Соловйова Очеркъ историі Малороссіи до подчиненія ея царю АлексЂю Михайловичу (Отеч. Записки 1848) і о десять лїт пізнїйше: „О нЂкоторыхъ рукописяхъ и рЂдкихъ печатныхъ сочиненіяхъ XVI и XVII ст. относящихся къ историі Малороссіи (Библ. Зап. 1858), і Малороссійское козачество до Хмельницкаго (Русскій ВЂстникъ 1859), також замітки Максимовича 1840-1850-х років, зібрані в І т. його Собранія сочиненій. Меньш важне з тих лїт: Маркевича О первыхъ гетманахъ малороссійскихь (Чтенія москов. 1848) і О козакахъ (ib. 1858). М. Дашкевича Козаки (Кіев.

губ. вЂд. 1851). Козаки (Москов. губ. вЂд. 1854). В иньших лїтературах: H. Krasiński The Kossaks of the Ukraina, Льондон 1848. A. Die Kosaken in ihrer geschichtlichen Entwickelung, Берлїн, 1860. P. Merimée Les Cosaques d'autrefois, Париж, 1865.

1863 вийшла в передмові до ч. III т. 1 Архива Югозап. Россіи праця Вол. Антоновича про початки козачини — написана під сильними впливами Історії Русів з одного боку, теорій староруського громадського життя — з другого, вповнї фантастична, але з становища еволюції історичних ідей дуже інтересна — як перехід від старої традиції XVIII в. до нових історіософічних поглядів. Її погляди були підхоплені Кояловичом в його Лекціях по исторіи зап. Россіи, 1864, і vice versa Кояловичів виклад історії козачини був зараз одомашнений п. т. Коротка история козаччини, що була надрукована в Правдї 1868 р. Виводи Антоновича послужили предметом цїнних — не так фактичними поправками, як загальним своїм критицизмом — заміток Максимовича Историческія письма о козакахъ Запорожскихъ (1863-5, передр. в Собр. сочиненій). Другою цїнною працею був Кулїшевий Перший період козацтва аж до ворогования з Ляхами (в „Правдї" 1868) — прототип пізнїйшої Историї возсоединенія Руси, але без тої ворожнечі до козачини і крайнього субєктивизму, який ішов у Кулїша crescendo і зовсїм позбавив всякого значіння його останнї праці (Отпаденіе, Укр. паны и козаки). „Перший період був" цїнний широким соціальним тлом, на якім Кулїш виводив історію козачини, й значною свободою своєю від леґендарної традиції; можна назвати його може найцїннїйшим з усеї сеї лїтератури, й треба пожалувати, що видрукований в мало росповсюдненій в Росії часописи, не виданий осібно, він проминув без впливу в лїтературі. В новій редакції (Ист. возсоед.), вже значно нашпікованій пізнїйшими теоріями Кулїша, ся праця викликала тільки опозицію, яка не позволяла оцінити позитивні сторони її. Значно слабший був огляд початків козачини написаний Костомаровим п. т. Южная Русь и козачество до возстанія Богдана Хмельницкаго (Отеч. Записки, 1870), потім введений як вступ до нового видання його Богдана Хмельницкого (1870 і потім 1884). Се дуже поверховний начерк, без глубшого продумання і докладного використання джерел; можна думати, що пишучи його Костомаров ще не знав Кулїшевого Першого періода, але й по виходї Историї возсоединенія Костомаров не поглубив його, і в порівнянню з Кулїшем се був крок назад.

Кулїша „Исторія возсоединенія Руси" вийшла в 1874 р. і лишила ся на

довго найвизначнійшою працею по історії початків козачини. Але його екстраваґанції відвернули суспільність від його історичних праць. Спеціально що доданого питання зробили вражіннє його статї: Козаки въ отношеніи къ государству и обществу (Рус. Архивъ 1877), акт пристрастного оскарження козачини (на неї відповідь Костомарова „О козакахъ“. Рус. Старина 1878). Але не появлялось нїчого серіознїйшого, написаного з иньшого становища. Популярні книжечки як Драгоманова „Про українських козаків, Татар та Турків“, 1876, або компіляційка Марковина „Очеркъ исторіи запорожскаго козачества“, Спб. 1878, в рахунок не йдуть. По за тим: статї Дубєцкого Kudak, twierdza kresowa i jej okolice, 1879, з поглядом на початки козачини взагалї (в новім обробленню вийшло в 1900 р.) і Zawiązki dziejów Siczy Zaporozkiej, 1887, передр. в його Obrazy i studya hist., II, 1899 (тут теорія рицарського походження козацького устрою, висловлена одначе без всякої близшої арґументації, в морі пустої фразеольоґії,-про саму теорію див. вище с. 303-4). Erckert Der Ursprung der Kosaken, vorzüglich nach neuesten russischen Quellen, Берлїн, 1882р. „Историческіе дЂятели Югозападной Руси“ В. Антоновича і В. Беца, 1883 — ряд біоґрафій гетьманів писаних або редактованих Антоновичом, серед них біоґрафія Сагайдачного з загальним поглядом на початки козачини. Рік пізнїйше зявилась иньша праця, анонїмна, але написана також під очевидним впливом Антоновича (на підставі його матеріалів, а може й редактована ним), присвячена спеціально початкам козачини: Происхожденіе запорожскаго козачества (Кіев. Старина 1884, VIII-IX), При певних критичних помилках і неповноті наукового апарата вона замітна своїм змаганнєм історію козачини прослїдити вповнї незалежно від традиції і на тлї суспільно-економічних відносин східньої України. Анонїмність і не дуже зручна конструкція були причиною, що праця ся не звернула уваги, якої була властиво варта. „Отпаденіе Малороссіи оть Польши“ Кулїша, 1888, де знов були повторені його погляди на початки козачини і т. и., але ще з субєктивнїйшою закраскою — не мало вже майже ніякого обєктивного наукового інтересу. Так само т. III Исторії Россіи Іловайского, де в гл. XV був поданий огляд початків козачини, нічим не визначний, з сильною залежністю від традиції (Дашкович — голова городової козачини, Лянцкороньский — перший отаман козаків низових і т. и.) — дарма що у новійшого дослїдника козачини Стороженка знайшов він похвалу і признаннє (мабуть тому, що вийшов не від ненависної Стороженку мітичної „київської школи“). Историія запорожскихъ козаковъ

Д. Еварницького (I том, з загальними характеристиками запорозької козачини, його території, устрою, побуту, господарства, вийшов 1892 р., другий — з історією козачини — в р. 1895) — праця з наукового погляду вповні слабка, без методу, без критичного розбору джерел, зачерпнених часто з других і третїх рук (критична оцїнка Лазаревського в т. X київських Чтеній). Дрібнїйші статї про початки Запорожа: Еварницького Число и порядокъ Запорожскихъ сЂчей (Ibid. Стар. 1884), йогож: Островъ Хортица на р. ДнЂпрЂ (Ibid. 1886), Падалки По вопросу о существованіи Запорожской СЂчи въ первые времена запорожскаго козачества (Ib. 1894).

Цїнна була статя І. Каманїна про початки козачини: Къ вопросу о козачествЂ до Богдана Хмельницкаго (київські Чтенія VIII, 1894). Він відважив ся дата нову концепцію фактам історії козачини, утворену на підставі самостійних студій, і хоч при тім критицизм дивно мішав ся з некритичним повтореннєм річей безпідставних, слїдкованнєм за чужими теоріями і т. п., то й не приймаючи виводів автора вповні, треба признати цїнність переведеній ним критичній і конструкційній роботї. Вона викликала небезінтересні критичні замітки М. Любавского и. т. Начальная исторія малорусскаго козачества (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1895, VII) — перед тим він дав кілька уваг про козачину в своїй книзї Областное дЂленіе в. кн. Литовскаго (1893), і його погляди (теорія турецька) були потім прийняті й розвинені Яблоновским в його книзї Ukraina (Źródła dz. XXII, 1897), де осібний роздїл (с.395 і далї) присвячено початкам козачини, з становища тоїж турецької теорії (з наукового погляду маловартне). Тогож 1897 р. вийшов короткий курс історії козачини В. Антоновича в обробленню В. Доманицького „Бесїди про козацькі часи на Українї“; для початків козачини він принїс мало нового понад то, що писало ся в „Происхожденіе запорож. козачества“, а богато помилок. З приводу його висловив я свої погляди на початки козачини в статї Примітки до історії козачини (Записки львівські XXII, 1898). Потім короткий погляд на початки козачини подала книга А. Стороженка Стефанъ Баторій и днЂпровскіе козаки, К., 1904. Написана взагалї дуже претенсіозно, з становища польсько-культурницького (в дусї Кулїша і польської історіоґрафії), вона замітна була небезінтересним добром матеріалу (особливо з польських джерел), хоч взагалї анї не панувала над лїтературою вповні, анї не вичерпувала предмету й матеріалу. Критичні замітки до неї М. Любавского в Записках петерб. акад. т. VIII, 1908. Нарештї останньою новиною на сїм

полї являєть ся розвідка І. Крипякевича Козачина і Баторієві вільности (Жерела VIII, 1908), де поданий (в гл. II і III) також загальний погляд на початки козацької орґанїзації.

Новійшу пробу огляду української історіоґрафії XVIII в і студій української історії подав проф. Іконнїков в своїм Опыт-ї русской историографіи, т. II кн. 2. 1908, с. 1560 і далї (є тут і бібліоґрафія, але тільки російська і дуже не переглядна, а й перегляд старої історіоґрафії не дуже повний і систематичний, з новійшої ж тільки дещо — про виданнє українських лїтописних памяток). З давнїйшого: Г. Карпова Критическій обзоръ розработки главныхъ русскихъ источниковъ до исторії Малороссіи относящихся, 1870. К. Заклинського Рускіи лЂтописи и лЂтописци XVII столЂтія (Зоря, 1880). О. Лазаревського; Прежніе изыскатели малорусской старины (К. Стар. 1894-5). Лїтоґрафований курс пок. Антоновича Источники для исторіи Югозападной Россіи, 1881. Спеціальну лїтературу (крім вступних статей і заміток при виданнях) має тільки Історія Русів: К. В. Вь зашиту неизвЂстнаго покойника автора „Ист. Руссовъ“ (Порядокъ, 1881), Лазаревського Догадки объ авторЂ „Исторіи Руссовъ (К. Стар. 1891, IV), Горленка Изъ Исторіи южнорусскаго общества нач. XIX в. (ib. 1893, I і в збірці його: Южнорус. очерки и портреты, 1898), Л. Майкова Къ вопросу объ „Исторіи Руссовъ“ (Ж. М. Н. П. 1893, V), і в новій перерібцї: Малорусскій Титъ Ливійъ' (Истор. литературные очерки, 1895), Ол. Грушевського. Къ судьбЂ „Исторіи Руссовъ“ (київські Чтенія XIX, 1906) і Къ характеристикЂ взглядовъ „Исторіи Русовъ“ (ИзвЂстія отд. рус. яз. 1908). Бібліоґрафічний показчик Ол. Лазаревського: Указатель источниковъ для изученія Малороссійского края, вып. I, 1858 (до р. 1857) за браком ліпшого приходить ся уживати й досї.

3. Остафій Дашкович і Предслав Лянцкороньский. *назад...*

Про сих двох традиційних фундаторів днїпровської козачини писано богато, але спеціальної, серіознїйшої лїтератури сливе нема; тим поясняєть ся і довготрівалість старої традиції про них.

Про Дашковича статейка Бартошевича в Encyklop. powszechn. і новійша, але теж повна помилок розвідка Пулаского в його Szkic-ах, I (Ostafi Daszkiewicz); цїнний як на свій час екскурс про нього Максимовича в замітках до працї Антоновича; новійше — статя Яковлева про намістників Черкаських (Україна I). Невважаючи на інтерес, який Дашкович притягав

до себе, в біографії його, особливо ранній, до недавна було маса баламуцтв, та й досі є багато неясностей. Поруч старшої традиції, що Дашкович був підданим кн. Острозького з Овруча (Старовольский), повстає другий такий же хибний здогад, що він був одного роду з князями Дашковичами (Пулаский, Каманін); але сї князї Дашковичі були з роду Глинських і нїчого спільного не мали з родиною Остафія. Так само безпідставний здогад Пулаского, що Остафій був свояком Острозьких, а й гадка Максимовича, що він був шваґром воєводи київського Немировича, оперта на неправдоподібнім здогаді, що Милохна Немировая, сестра і спадкоємниця Дашковича, була жінкою Андрія Немировича" в акті 1536 р., де вона згадуєть ся (Акты. Ю. З. Р. II ч. 117), не фіґурована б вона простого „земянкою кієвъскою" в такім разі (тим більше, що Андрій Немирович був жив і був воєводою). Привабний здогад поставив Бонєцкий (Poczet rodów i новійше знов Herbarz polski, sub voce); опираючи ся на заяві Ів. Ходковича, намісника витебського, що в лїсах свого братанича Івана Дашковича він бував на ловах тільки за його дозволом, він вважає Дашковичів одним родом з Ходковичами і в новійшій версії (Herbarz) звязує ще їх з фамілією Пстручів. Се вже за багато, але спорідненнє з Ходковичами — гіпотеза дуже привабна супроти традиції про київське походженнє Ходковичів. Її приймає і новійший дослїдник історії роду, Дашкевич-Горбацкий, що випустив недавно лїтографовані „Матеріалы къ исторіи Корибутъ-Дашкевичъ-Горбацкихъ, Спб., 1908. Тільки з документів зацитованних Бонєцким виходило б, що лїси тих Дашковичів були в Витебскій землї, і там була ся родина осела, тим часом нема слїду, щоб наші Дашковичі володїли маєтностями в Витебщині й мали там свояків (до отчини Остафія не нїхто зголосив прав окрім його сестри). Так само хибно каже Бонєцкий, що Остафій був в московській неволї під час московсько-литовської війни.

Недавно опублїкована справа Дашковича з кн. Капустою, принїсши звістку про приїзд Дашкевича на городенський сойм і реабілїтацію на нїм, дала повод до здогаду, що тодї, в 1505 р. Дашкович вернув ся з Московщини і дістав староство Канївське (Яковлев, як вище). Ще давнїйше Антонович, описуючи повстаннє Глинського і участь в нїм Дашковича вважав його для того часу старостою канївським і черкаським (Монографіи с. 243). Та з того, що тепер знаємо про участь Дашковича в повстанню виходило б, що він брав в нїм участь з руки московського в князя, а не як місцевий чоловік [4]), тим меньше — староста якогось місцевого замку. Spass gilt nur einmal, і

я думаю, що Дашкович по друге не просив амнестії у в. кн. литовського. Що черкаським старостою він став тільки з 1514 р., тепер знаємо вже певно. Канївським став скорше: московські посли згадували, що як у Черкасах був намістником Андрій Нимирович, то в Каневі був Дашкович: (Памятн. спош. къ Литов. госуд. I с. 522-3), а Черкаси Дашкович одержав власне по Немировичу.

Лянцкороньским, невважаючи на його репутацію, роздуту Старовольським (див. вище с. 95) і українською традицією XVIII в., новійша історіоґрафія займала ся мало. Критиці традиції присвятив спеціальну статю Бартошевич Czy Preczlaw Lanckoroński był hetmanem kozaczyzny? (в його Słudya histor. i literackie, III). Не вважаючи на сю критику Лянцкороньский зістав ся на позиції козацького гетьмана й пізнїйше. Так московський історик Іловайский в своїй Історії России (III, 1890, с. 582) лишає Лянцкоронського на його традиційній позиції, тільки помінявши його місцями з Дашковичем; у Марковича Лянцкороньский був першим гетьманом городовим, а Дашкович першим кошовим; Іловайский, знаючи, що Дашкович був старостою черкаським, зробив його орґанїзатором козачини городової, а Лянцкороньского „первымъ извѢстнымъ атаманомъ низовыхъ козаковъ“.

Дашковичу взагалї прийшло ся видержати тяжку боротьбу з Лянцкоронським і не без трудности удало ся пересунути його на друге місце з першого, як він сидить ще в „хронологии высокославныхъ гетьмановъ“ вид. Білозерським: „первый гетманъ війскъ запорожскихъ съ фамилии сенаторской именуемый Прецлавъ Лянцкоронській или принцъ славяноросійській“. Трудно було таке звучне імя відтиснути (се з варіанта імени: Пренцлавъ, Пренцславъ, відси „принц славянський“, і в звязку з тим у Ріґельмана він уже й „князь“,). Мілєр держачись хронольоґії війн Дашковича з Татарами, також лишив його на другім місцї, по Лянцкороньскім; теж саме у Енґеля. Перше нїж Дашкович взагалї вернув ся в сей реєстр, популярний був порядок Грабянки, з виключеннєм Венжика, якому віднайшли початкову дату 1534 р. і посунули на пізнїйше: отже перший гетьман Лянцкороньский, другий Вишневецький, третій Ружинський (так у Кратком описанію — сїй найпопулярнїйшій історії України, і в Собранію Лукомського (при вид. Самовидця 1876 р. с. 212 і 329). Ще Історія Русів держить ся сього катальоґу — висуваючи одначе поруч Лянцкороньского на центральну позицію сеї початкової козачини Ост. Ружинського, як першого орґанїзатора козачини, в другім десятолїтю

XVI в.; йому ж передана тут слава побіди над Татарими 1516 р. „надъ рЂкою Донцемъ, при городЂ БЂлгородЂ“ (Білгород-Акерман помішаний з Білгородом слобідським). Доперва Бантиш-Каменський і Маркович укріпили Дашковича на першій позиції на довгий час і згодом тільки, під кінець XIX в. в порядку виступлення Дашковича і Лянцкороньского знову починаєть ся ваганнє. Їх наступників Вишневецького й Ружинського відсунув на пізнїйші часи Максимович в своїх замітках до моноґрафії Антоновича, і з старого Грабянчиного реєстру повис в повітрі безрадно тільки той загадковий Венжик Хмельницький (див. реєстр гетьманів у Максимовича Собр. сочин. I с. 241). Автор „Происхожденія запор. козачества“ (К. Стар. 1884, VIII с. 596) здогадувавсь, що се кор. гетьман Ян Тарновский, бо він направив Хмельник і в нїм з війском стояв, і його заслугою Бєльский (с. 1064) називає погром Татарів 1534 р. Але все таки не ясно як могло до його пристати призвище „Wężyk Chmielnicki“.

Сї вагання що до Дашковича виглядають тим дивнїйше, що в традиції значіннє його як першого орґанїзатора козачини з великим притиском було поставлено вже в початках XVII в. Зробив се Старовольский в екскурсї, присвяченім козакам в брошюрі Eques Polonus (1628), тут читаємо: Quibus (війнами Жиґимонта Старого) exercitatus a puero Ostapheus quidam Daskieuicius ex oppido Ourucko subditus Constantini ducis Ostrogii... postquam ad maturiorem aetatem devenit, coepit statim animos commilitonum praensare et ut sigrta sua seguantur rogare ac suadere, quod et persuasit, factaque nonnulla manu duxit in hostem propriis auspiciis semel atque iterum et conglobatos tandem indigetavit nomine Cosachorum, quasi contemnentium cuncta praeter famam bonam, atque sic ex parvis initiis sectam militarem fecit et revera magnam. Nam statim in primordiis illis et Moscho et Tartaris valde gravis fuit, multisque barbaros ille ipse affecit, baltheo equestri pro meritis a rege donatus et multis praefecturis ornatus. Tandem vita functo centuriones novum sibi caput elegerunt. Потім в своїх Sarmatiae bellatores 1631) Старовольский вінчав Дашковича ще більшими похвалами (vir omni saeculorum memoria dignissimus el castrensis disciplinae exactor gravissimus, cui iam pares non sunt Cosaci — с. 154), і докинув кілька фактичних звісток — що він дістав дозвіл збирати собі козачину, одержав староство черкаське, що серед своїх війн з Татарами під старість попав ся був в неволю (in senectam iam vergens, cum maxime rerum bellicarum peritus esse putaretur, ad ripam Borysthenis cum Tartaris aduerso proelio decertans, captus ab illis fuit et anno integro in servitute

mansit). Оповіданнє фактичним матеріалом все таки досить бідне, але ролю Дашковича як першого орґанїзатора козачини підчеркує дуже сильно, і тільки незнаннєм сих писань Старовольского в пізнїйших козацьких кругах поясняєть ся, що Дашковича від разу не взяли тут за першого фундатора козачини.

При апокрифічну пісню про Лянцкороньского див. в прим. 4.

4. Поетична традиція про козачину. (до с. 241). *назад...*

Поетична традиція перших часів козачини, аж до Хмельницького, безсумнївно дуже богата й ріжнородна, дійшла до нас в невеличких фраґментах, які не завсїди можуть навіть дати понятє про її колишнїй вигляд. Причиною було те, що переважно жила вона в устній традиції, почала записувати ся систематично тодї, як уже ся козацька традиція вимирала взагалї, а при тім була відтиснена, розбита і притемнена в памяти пізнїйшими циклями — Хмельниччини, Руїни, Гайдамаччини. Крім того її памятки і дослїджені досить мало. По перших заходах збирання памяток народньої творчости (збірки Ходаковского, Цертелєва, Максимовича) історична поезія з історичного становища, як джерело до пізнання минулого українського житя, звертала на себе увагу в пробах змальовання української минувшини за помічю не тільки історіоґрафічного, а й поетичного матеріалу в 1830-1840 роках. Такими були проби Гоголя, Кулїша (Україна, 1843), і особливо „Запорожская Старина“ Срезнєвского (6 книжок, в рр. 1833-8). (Про сї проби, їх завдання і провідні ідеї статї Ол. Грушевського: „З сорокових років“, Записки львівські т. 83, 85, 89, про етноґрафію тих часів Пипіна Исторія русской етноґрафіи, т. III, В. Доманицького про Ходаковського в Записках львів. т. 65, Ол. Грушевського про Максимовича в ИзвЂстіях петерб. акад. 1906). Поруч цінного, автентичного матеріалу сї праці одначе ввели богато фальшованих пісень, скомпонованих на теми лїтописнї та популярної Історії Русів, і засмітили ними ту поетичну традицію. Особливо напустив їх Срезнєвский в своїй Запорозькій Старинї і навів ними туману на довгі лїта; але й иньші, критичнїйші дослїдники, як Максимович, Костомаров, Кулїш не вповнї ухоронили ся від тої фальсифікаторської течії. Критичне очищеннє традиції поставив собі Костомаров в статях „Историческое значеніе южно-русскаго народнаго пЂсеннаго творчества" (БесЂда 1872), недокінчених і продовженних гень пізнїйше п. т. Исторія козачества въ памятниках южно-

русскаго народнаго пЂсеннаго творчества (Рус. Мысль 1880 і 1883); але зробив в тім небогато. 1874 р. вийшов перший том праці „Историческія пЂсни малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова, що містив збірку пісень аж до епохи Хмельницького Критиці уділено тут місця небагато: в передмові вичислені пісні пропущені за неавтентичність, в тексті до деяких текстів прийнятих до збірки, подані короткі замітки про їх підозрілі прикмети. Головну вагу положено на коментованнє історичного підкладу пісень. Нову ревізію сього корпусу задумав дати др. Франко в своїх „Студіях над народніми піснями“ (Записки львівські т. 75, 76, 78 і 83 і осібною книжкою, 1908); він пробує знайти в сучаснім нашім запасї пісень старший пісенний репертуар, XVI-XVII в., на підставі побутових прикмет, історичних алюзій, а нарештї — розміру пісень (праця недокінчена).

Спеціальна лїтература старших пісень (до Хмельниччини): Науменко Происхожденіе малорусской думы о СамуилЂ КошкЂ (Кіев. Старина 1883. VI). Андріевскій-Козацкая дума о трехъ братьяхъ азовскихъ, 1884. Сумцовъ — Къ вопросу о происхожденіи думы о смерти козака бандуриста (Культурныя переживанія ч. 69 — К. Стар. 1889, IX) і „Дума объ АлексЂђ ПоповичЂ (ів. 1894, I). С. Томашівський Маруся Богуславка в українській літературі (Літ.-Наук. Вістник 1901). І. Франко Козак Плахта (Записки львів. т. 47, 1902). Дашкевичъ Олексій Поповичъ думы „Про бурю на Чорному морі“ (відбитка з юбилейного збірника Антоновича, 1905). Загальні праці про т. зв. думи: Неймана Dumy ukraińskie (Ateneum, 1885), Лисовского Вопросъ о происхожденіи малорусскихъ думъ, 1891, Житецького Мысли о малорускихъ думахъ, 1892, Тершаковця Beziehungen des ukrainischem historischen Lieder resp. Dumen zum südslavishen Epos (Archiv т. 29), бібліоґрафічна статя Ткаченка-Петренка Думы в изданіяхъ и изслЂдованіяхь (Україна, 1907) і моя примітка (7) в т. VI, с. 614.

З формального боку весь запас історичних пісень поділяєть ся на піснї будови рівноскладової, або т. зв. Історичні піснї, і піснї будови нерівноскладової, конвенціонально звані думами. Цікаве питаннє про повстаннє і розвій сеї характеристичної нерівноскладової форми зостаєть ся невиясненим, а воно тим часом кинуло б світло на еволюції поетичної традиції козачини, бо можна думати, що на нову форму дум переоблювано старі пісні, а не переоблювані дуже часто вигибали, не витримуючи конкуренції з новою, більш модною і плястичною формою, що давала широке місце імпровізації і всяким інноваціям.

Що до змісту то поминаючи українські редакції тем загальних, мандрівних, де тільки зовсїм механїчно вклеєно часом якогось „козака“, маємо серію, досить велику, пісень історичних в ширшім значінню, або історично побутових, які малюють нам козачину і житє козацьких часів в типових образах без звязку з конкретними особами чи подїями. Такі піснї про татарські напади і забираннє ясиру (Антонович і Драгоманов ч. 21, 22, 25, 26, 28, 29), невільницькі плачі (ib. ч. 30, 31), думи про утечу трох братів з Азова і смерть трох утїкачів над Самарою (ч. 35 і 51) — фраґменти величного невільницького циклю. Далї, піснї про козацьку війну в степах — як прегарна дума про козака Голоту (ib. ч. 43), про степову сторожу (ч. 36-9), пор. замітки і матеріали до сеї піснї др. Франка ч. 8), про смерть козака у степу (Антонович і Драгоманов ч. 58-60, Франко ч. 9). Нарештї цикль пісень про козацький обичай — як стара запись піснї про козака і Кулину (пісня козака Плахти) і серія пісень про відносини до жінок, дївчат, сїмї — частина їх зґрупована дром Франком на підставі розміру (Студії с. 154).

Другу катеґорію творять піснї історичні в тїснїйшим значінню, що малюють певні конкретні подїї чи особи. Ся друга катеґорія одначе в данім разї не відріжняєть ся сильно від першої, тому що й особи й подїї дуже мало і в нїй індівідуалїзовані: переважно бачимо тільки самі ймення досить механїчно або й припадково причеплені до типів чи образів історично-побутових. До сеї катеґорії окрім пісень викинених уже безповоротно з історичного репертуару, як сфальшовані, і також безсумнївно підроблених, але ще прийнятих, хоч і з сумнївами, в корпус Антоновича і Драгоманова, як пісня про „Лядський ріг“ (Лянцкороньского), про Свирговського (Антонович і Драгоманов I ч. 39 і 41), зачисляють ся такі піснї:

пісня про Байду-Вишневецького;

пісня про гетьмана Богдана в жалобі;

дума про Самійла Кішку, з згадкою про Сем. Скалозуба;

пісня про здобутє Варни;

дума про Олексїя Поповича, з згадкою про гетьмана Зборовського;

пісня про Сагайдачного.

Пісню про Байду мав я нагоду недавно розібрати (статя в III т. київських Записок: Байда-Вишневецький в поезії й історії, 1909), в звязку з історичною й леґендарною традицією про Вишневецького (там вказана й иньша література) [5]), і там я вказав, які незвичайно слабкі і далекі звязки вяжуть пісенного Байду з історичним Вишневецьким. Ще гірше посміяла ся поетична традиція з статочного Сагайдачного, привязавши його імя до образка запорожського гультяя (див. вище с. 373-4); проби дати фактичну обстанову з житя Сагайдачного сьому пісенному образу зістають ся натяганнями. Пісня про Богдана в чорному оксамиті зближаєть ся з особою Богдана Ружинського з значною правдоподібністю з огляду на звістку про те, що Татари взяли в неволю його жінку (див. мою статю про нього в Записках львів. т. XVI с. 9); пісня в кождім разї обробила сей мотив дуже загально, або обшліфувала ся так, перейшовши через уста поколїнь. Пісня про Варну з деякою правдоподібністю звязуєть ся з погромом її в р. 1606 (див. вище с. 326). Натомість згадку про Грицька Зборовського гетьмана запорозького в думі про Олексїя Поповича дуже тяжко звязувати з Самійлом Зборовским, як роблять звичайно (Антонович, Сумцов, Дашкевич). Побут Самійла між козачиною був короткий, нїчим особливим не замітний, в нїякі походи морські він не ходив (покликують ся на оповіданнє Папроцкого, але то малозначна екскурсія на лови, na zwierz na wyspy morskie коло устя Днїпра), бурі з козаками на морі теж не перебував. Уже скорше б можна вказати на иньшого Зборовського, козацького ватажка 1610 р. (див. вище с. 333), хоч і сей настільки слабо виступає в джерелах наших, що годї на тім зближенню наставати.

Найбільш виразисто нїби виступає Самійло Кішка в чудовій думі — найбільшій розмірами. Вона описує, як визволив ся він з турецької неволї після того як пробув у ній 54 літ. Пізнїйше записаний варіант кобзаря Крюковського (К. Стар. 1882, XII і знову в 1904, II, з записей Мартиновича) описує, хоч дуже блїдо і фраґментарично, як Турки беруть Кішку в неволю. Старші дослїдники припускали, що ся неволя мала місце перед звісною нам історичною діяльністю Кішки, в перших роках XVII в.; вони вказували на те, що у Величка, в листї Сїрка згадуєть ся морський похід Кішки перед 1575 р. (II с. 380) [6]), і здогадували ся, що по тім мала місце та довга неволя Кішки (Антонович і Драгоманов с. 227). Але кілька літ пізнїйше Антоновичу стріло ся італїйське оповіданнє 1643 р. про те, як руські невільники опанували ґалєру і визволили ся з неволї; в сїм оповіданню

пізнано історичний прототип думи, і на сій підставі д. Науменко в своїй розвідці про думу поклав неволю Кішки уже на р. 1620, за Величком [7]).

В 1894 р. прибуло ще иньше автентичне оповіданнє — чолобитня головного героя сеї епопеї, калузького стрільця Івана Семеновича Мошкіна цареви за жалованнєм. Вона була видана в Чтеніях московських, і даючи справозданнє з них в Записках львівських (т. VII с. 22) я вказав на звязь її з думою, а проф. Антонович, видаючи її разом з італійським мемуаром в II т. Мемуарів къ ист. Южной Руси, висловив погляд, що подія 1643 р. в думі була скомбінована з традицією про неволю і визволеннє Кішки, яке могла мати місце в XVI в., перед гетьманованнєм його, коли жив і Скалозуб, згаданий в думі.

Як гіпотеза, ся гадка про анальоґічну традицію про Кішку, скомбіновану потім з подією 1643 р., може уйти. Але кінець кінцем і ся найбільш історично обставлена дума дає нам тільки новий приклад вповні механїчної звязи історичних імен тих часів з пісенними темами. Дума своїми деталями підходить до оповідань про епізод 1643 р. дуже близько, і не можна сумнїватися в тім, що описує вона таки сей епізод. Кішка до того причастним не був, правдоподібно не жив тоді давно. І тим часом якимись недовідомими шляхами дума притягає його імя й робить героєм події, до якої він не належав, описує його подробицями зовсїм чужими, і т. д. Історично-побутовий образ з механїчно причепленим, через спільність мотивів, історичним іменем.

Маємо знову серію пісень де історично-побутовий образок звязаний з якимсь іменем, нам не звісним. Такі напр. думи про Марусю Богуславку, Івана Богуславця, Федора Безрідного, піснї про смерть Коваленка, козака Овраменка і т. и. Не завсїди можна їх відграничити від таких пісень, де імена героїв вимишлені, для характеристики (як козак Голота, або може й той Федір Безрідний), та й се не має значіння. За правило можна прийняти, що основою піснї служить факт дійсний. Чи вона задержить при тім конкретне імя особи, чи затратить, се не зміняє властиво нїчого. Ми бачили, як свобідно оброблює поетична творчість навіть епізоди чи теми звязані з певними голосними історичними йменнями, або переносить сї йменння до епізодів зовсїм чужих; так само і ще меньше вона вязала ся темами з припадком захованими йменнями якого небудь нїкому не відомого Коваленка або Овраменка. З сеї доби маємо в народнїй поезії властиво

тільки історично-побутові образи, де ймення не грають майже ніякої ролї.

5. Баториєва реформа. назад...

Я вказав в текстї (с. 158-160) на ті обставини, що центром пізнїйших козацьких традицій про козацькі свободи й вільности, про органїзованнє і зріст козачини зробили імя Баторія і його реформу. Козачина не богата була документами, не вела метрик і архивів, і грамота Баторія, захована припадком, послужила пізнїйшим часам опорною точкою для всяких переказів про початки козацьких прав і вільностей. Так Баториєва леґенда розвивала ся в козацьких кругах, відси її луна розходила ся по польській суспільности, попадали її відгомони в лїтературу [8]), і потім сї лїтературні відгомони, за браком своєї, козацької лїтератури з XVII в., служили опорними точками для дальшого розвою і уґрунтовання сеї леґенди в кругах козацьких. Найстаршу редакцію її з козацьких кругів маємо у Грабянки (с. 22-3) — вона опираєть ся очевидно на польскій лїтературній традиції Бєльского, Пясецкого, Твардовского, і додає до них лише кілька штрихів: Баторий дає козакам клейноти, військові запаси, від нього ведуть початок всї козацькі чини і т. и. Грамота Хмельницького з потвердженнєм Баториєвого надання, що обертала ся в запорозьких кругах в половинї XVIII і була сфабрикована, очевидно, по повороті Запорожців з Криму (видана Скальковским в Исторії Новой СѢчи т. III і Бодянским в Чтеніях московских 1846 р.), не додає до Грабянківської версії нїчого нового (центр ваги її лежить в означенню запорозької території). Натомість у Симоновського козацька традиція здобуває важну подробицю, яка стала потім одною з найважнїйших складових частин леґенди: шеститисячний козацький реєстр, розділений на 6 полків (с. 8). Другим, меньш важним додатком була леґенда про другу козацьку резиденцію, побудовану для козаків Баториєм і названу по його імени Батурином (ЛѢтописи вид. Білозерським с. 55, звістка йде від Коховского). Нову версію дає леґендї автор Історії Русів, замість старої військової козацької шляхетсько-козацьку: Баторий признає за козацтвом шляхетські права, рівно з шляхтою польською й литовською, надїляє значних товаришів маєтностями, заводить суди земські, ґродські, трибунальські, з статутовим правом (с. 28-9). І хоч як ся версія була фантастична й штучна, вона прожила довго і була повторена en toutes lettres не тільки Марковичом та його польськими приклонниками (у Чарновского I с. 90 і далї), але в деяких своїх елєментах (як напр. „судебный трибуналъ въ БатуринѢ“) була затримана ще в курсї

Еварницького (II с. 61). Старша ж версія Грабянки-Симоновського з повним довірєм повторяла ся істориками України до найновійших часів (у Костомарова, у вступі до Б. Хмельницького I с. 20-1, вид. 1884, у Антоновича в його Бесїдах, у Еварницького в його курсї й ин.) — не вважаючи на скептичні остереження, що підносили ся вже від 1870-х років.

Кулїш, лїпше очитаний в польськім історичнім матеріалї XVI в., перший пiднїс голос против Баториєвої леґенди. Правда, в Исторії возсоединенія він думає, що сучасні історичні матеріали „подтверждаютъ, въ извѢстной степени, лѢтописное сказаніе о Баторіевской регуляціи козацкаго войська“ (I с. 94), тільки не хоче йти за всїми подробицями традиції XVIII в. („едвали слѢдуетъ понимать эту регуляцію въ смыслѢ раздѢленія козаковъ на полки и проч.“). Але кілька років пізнїйше, в Матеріалах до исторіи возсоединенія Руси, 1877 (с. 11), публїкуючи унїверсал Батория до козаків 1579 р., він уже рішучо не хоче вірити про якусь „реґуляцію“ козачини Баториєм. Сї скептичні гадки були розвинені докладнїйше доперва в 1890-х рр. В 1896 р; зявилась статя Ол. Яблоновского Kozaczyzna a legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy — batoryańska i baturyńska (Ateneum 896, VIII), де він спиняючи ся близше над леґендою про Батурин, зачіпав і Баториєву леґенду взагалї. Слїдом вийшла статя А. Стороженка Сводъ данныхъ о ЯнѢ Орышевскомъ, запорожскомъ гетманѢ временъ Стефана Баторія (К. Старина 1897, I), де він коротенько збирав деякі документальні звістки про розпорядження Баторія що до козаків, не входячи в оцінку традиційних звісток про них. Рік пізнїйше, з приводу „Бесїд“ проф. Антоновича, де підтримував ся традиційний погляд на Баториєву реформу (шеститисячний реєстр, орґанїзація козацької верстви), дав я коротку історію козацької орґанїзації й Баториєвої реформи в своїй статї „Примітки до історії козачини“ (Записки т. XXII). Потім в р. 1903-4 вийшло нараз ще кілька праць присвячених Баториєвій реформі: Волод. Яроша Legenda Batoryańska. Krytyczny szkic z dziejów Zaporoża (Kwart. histor., 1904), Ол. Яблоновского Trechtymirów (ibid., 1904), згадана вже вище книжка Стороженка С. Баторій и днѢпровскіе козаки, 1904. Працї Яроша і Стороженка збирають звістки про Баториєві розпорядження й збивають традицію про орґанїзацію Баториєм козачини; в сїй війнї з традицією обидва йдуть навіть задалеко, силкуючи ся довести, що Баториєві реформи нїчого не дали для правного становища козачини, а Ярош доводив навіть, що Баторий спеціально хотів знищити козацьку

автономію, признану реформою Язловецкого; я в тексті виясняв хибність сих поглядів. Пізнїйше зявив ся ще критичний огляд Доманицького: Чи була реформа Баторія? (Науковий збірник присвячений М. Грушевському, 1906). Потім згадана вище критична статя Любавского з приводу книги Стороженка, і статейка сього останього: Новыя подробности къ біографіи запорожскаго гетмана Яна Орышовского (київ. Чтенія т. XIX). Нарештї кілька місяців тому зявила ся названа вже статя І. Крипякевича: Козачина і Баторієві вольности (Жерела VIII), де автор, відкидаючи Баториєву леґенду, стараєть ся оцінити те значіннє, яке мала Баториєва реформа в житю козачини.

6. Лїтература козацьких рухів 1590-х років. *назад...*

Козацькі рухи XVI в. притягали до себе здавна увагу дослїдників і розроблені в порівнянню з иньшими частями історії козачини досить незле. Крім старших праць є кілька робіт новійших, які досить повно використували приступний джереловий матеріал. Але при хаотичности самих рухів і уривковости переважної части джерел все таки зостаєть ся в них багато неясного що до звязи, порядку, навіть простої хронольоґії подій.

Крім загальних курсів історії козачини, вичислених вище, в прим. 2, займали ся ними праці польські, присвячені часам Жиґимонта III. Поминувши старші історичні праці, з XIX в. назвемо: Niemcewicz Dzieje panowania Zygmunta III, 1819 (нове вид. Туровского 1860); Siarczyński Obraz wieku panowania Zygmunta III, 1828. Спеціальнїйші праці: A. Bielowski Łoboda i Nalewajko (Głos львів. 1864 і варшавський Tygodnik illustrowany 1861, т. IV). Костомаров Отрывки изъ исторіи южнорусскаго козачества до Богдана Хмельницького (Библіотека для чтенія, 1865) — се перерібка праці О причинахъ и характерѢ уніи въ Западной Россіи, 1842, знищеної адмінїстрацією (під титулом Южная Русь въ концѢ XVI в. вона війшла в III т. його Моноґрафій). Оповідання І. Роллє (Antoni J.): Semen Nalewajko, opowiadanie z końca XVI w. (Przewodnik nauk. i liter. 1879, потім в Opowiadania historyczne, 1887, VI), Ks. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim (ibid. т. VI), Na posterunku (atamau Zaporożców Koszko w XVI i XVII w.) (Szkice i opowiad., 1887, V). Корн. Заклинський Зношення цѢсаря Рудольфа II зъ козаками и ихъ участь въ р. 1594 и 1595 (Справозданнє гимназіи академичнои, 1882). И. Новицкій Князья Ружинскіе (К. Ст. 1882 IV) — тут про кн. Кирика. Ф. Николайчик Первыя козацкія движенія въ

РЂчи Посполитой (Кіев. Старина 1884, III і IV). А. Стороженко Кіевъ триста лЂтъ назадъ (К. Стар. 1894, II) — про Верещинського і його діяльность в Київі; тамже 1895, III п. т. Старинный проектъ заселенія Украины видав він рідку брошюру Верещиньского: Droga pewna do prędszego y snadnieyszego osadzenia w Ruskich krainach pustyń, 1590 p. В. А(нтонович) Къ Исторіи возстанія Наливайка (К. Старина 1896, X — документ з 1595 р. з коментариком). Е. Барвінський Причинки до історії зносин цїсаря Рудольфа II і папи Климентия VIII з козаками р. 1593 і 1594 (Записки Наук. тов. Шевченка X, 1896). Вас. Доманицький Причинок до історії повстання Наливайка (Записки т. XL) і більша праця: Козачина. на переломі XVI-XVII в. (1591-1603) (ibid. т. 60-64 і осібно 1905).

З джерел крім сучасних хронїстів (з них особливо Бєльский й Гайденштайн — сей тільки неоправдано уживаєть ся замість оригінала в польськім перекладі Ґліщиньского, Спб. 1857, дуже свобіднім) мають визначне значіннє ще: дневник Лясоти (Tagebuch des Erich Lassota von Steblau, hrsgegeben von K. Schottin, Halle, переклад в Мемуарах относ. къ исторіи Южной Руси, пер. К. Мельникъ, 1890); лист-реляція Наливайка до короля, вид. в Zbiór pamiętników wyd. Broel-Plater, II; кореспонденція Жолкєвского (властиво Замойского), вид. кн. Любомірским п. т. Listy Stan. Źółkiewskiego, 1868 (виданнє дуже не особливе, можна сподївати ся ліпшого в новім кодексї листів Замойского — Archiwum Jana Zamojskiego, але вийшов поки що тільки I том, до р. 1579). Колєкцію документів з так зв. „Руської Метрики“ видав я п. т. Матеріали до історії козацьких рухів 1595-6 рр. (Записки т. XXXI). Кілька листів з тих літ видав А. Стороженко в XIX т. київських Чтеній п. т. Изъ переписки Запорожья XVI в. съ польскими вельможами. Нарештї кілька важних документів приніс VIII т. Жерел.

На доповненнє уривка з невиданих оповідань кс. Йоиньскогонч про сїмю Наливайків, поданого вище на с. 218, наводжу ще уривок, теж не виданий, про самого Северина: Erat Nalevayko ostrogiensi cive patre natus, in novo oppido, quod Zaslaviam vergit. Hicpater tres filios singularis improbitatis edidit. Primus erat Ostrogiensis arcis in templo protopopa sive archidiaconus, perniciosissimae schismati immersus, qui moriens testamento cavit ne penes ullam ecclesiam sepeliretur, rationem apponens: scio huc Ostrogium venturum latinum ritum, guare etiam ossa mea, ne cum latina ecclesia conveniant, sepelite me in campis. Minimus natu frater Nalevaykonis erat professione et pelio et caupo, paris impietatis. Medius erat hic, qui artificio pelionum postposito, turbae

se kosakorum immiscuerat, atque 30 millium exercitus post mortem Lobodae dux praefectus a tumultuante plebe. Anno 1597 adversus hunc Źółkiewski expeditionem apparavit atque aliqnot praeliis attritum caepit cum praefectis legionum. Qui cum per forum Leopoliense ducerentur, Nalewayko transiens templum metropolitanum (ibat autem eques vinctus sub albo equi (sic) compedibus) movens caput dixit: o parochia, parochia, in medio tui habituri erant equi stationem, versissem enim te in stabulum. Varsaviam adductus kosatico more et die et nocte tractabatur neque permittebatur somnum capere, sed si quando declinabat occulos in somnum, peditibus ad id vigilantibus abtusa parte securis monebat[ur] vigilantiae. Tandem aereo (не читке) equo candenti impositus fuit ac candenti corona coronatus. Denique capitis sententiam tulit. Aliqui tum affirmabant, quod ante mortem abiuravisset schisma. — с. 203-3.

7. Козачина в перших двох десятилїтях XVII в. *назад...*

Ся доба в житю козачини належить до найслабше розроблених. До недавнього часу найбільш докладним оброблениєм її була Исторія возсоединенія Руси Куліша, т. II, з деякими додатковими замітками в Матеріалах для исторіи возсоединенія; та й тут меньше фактів, а більше загальників і реторики, хоч є й чимало інтересних гадок, Пізнїйші праці Кулїша, входячи загально і в сю добу, дають іще меньше. Костомаров в своїм вступі до Богдана Хмельницького трактує її дуже побіжно. Еварницький опираєть ся на Кулїшу, Соловйові й ин. і не дав нїчого інтересного. В загальних курсах российських і польських — як курси Соловйова, Іловайского, як старші оброблення Жиґимонтових часів названі вище — Нємцевіча, Сярчиньского, або Szujski Dzieje Polski III — знаходимо тільки відокремлені епізоди з історії козачини. Ще меньше дають історії Туреччини й Крима (Гаммера, Цінкайзена, Говордза, Смірнова). Новійшими часами праця Доманицького довела зверхню історію козачини до конституції 1602 р., а Жукович в ряді розвідок своїх друкованих в р. 1902-6 звів до купи факти з житя козачини від початків XVII в. до р. 1625. Першим двом десятилїтям XVII в. присвячені його статї: „Московская смута начала XVII вѢка и ея отраженіе въ Литовско-польскомъ государствѢ“, 1902, „Запорожское козачество въ Смутную эпоху“, 1903 (сї розвідки війшли в його книжку: Сеймовая борба православного западнорусскаго дворянства съ церковной уніей съ 1609 г., I-II, 1903), далї: „Историческія обстоятельства, предшествовавшія возстановленію патр. Феофаном западно-русской церковной іерархіи“

(Христіанское Чтеніе, 1905, V-VI і потім в III вип. тоїж книги Соймовая борьба). Тут доволї повно використаний джерельний матеріал, доповнений деяким недрукованими причинками, і хоч автор головно притягає ті факти, що стояли в звязку з церковною справою й слїдить за самою зверхньою історією козачини, без звязку з суспільно-економічним українським житєм, без ширшого суспільного освітлення, але як перегляд фактів сї статї його мають повну вартість. З історичних діячів сеї доби тільки Сагайдачний має значнійшу лїтературу: Максимовича ИзслЂдованіе о гетманЂ ПетрЂ КонашевичЂ Сагайдачномъ (1843) і Сказаніе о гетманЂ П. Сагайдачномъ (1850) — передруковані в I т. Собр. сочиненій. Статя в збірцї Антоновича Историческіе дЂятели Юго-Западной Россіи (1885). Лазаревскій Еще извЂстіе о московскомъ походЂ Сагайдачнаго (К. Стар. 1886, I) — маленька записка з курського лїтописця, Каманїна Очеркъ гетманства Петра Сагайдачнаго (Чтенія київські т. XV і осібно, 1901, зі збіркою документів, але мало інтересних взагалї і для діяльности Сагайдачного спеціально). Зїдлива рецензія на сю статю Т. Корзона в Kwart. Histor. 1904. О. Чайківський Початки гетьманування П. Сагайдачного. 1906 (Науков. Збірник присв. М. Грушевському). Всї сї статї одначе далеко не використовують матеріалу. Поза тим тільки згадана (прим. 4) статя Науменка про Сам. Кішку: Происхожденіе малорусской думы о СамуилЂ КошкЂ (К. Старина 1883, VI); Антоновича НеизвЂстный доселЂ гетманъ и его приказъ (ib. 1883, про Барабаша), йогож студия: Кіевскіе войты Ходыки — эпизодъ изъ исторіи городского самоуправленія въ КіевЂ въ XVI-XVII ст. (ib. 1882, II і потім в Моноґрафіях) — м. и. про звісного київського війта сих часів, і нарештї недавня статя Жуковича про Бородавку й Сагайдачного — див. в прим. 8 ст. 587.

З моноґрафічної лїтератури, яка переважно тільки посередно займає інтересні для нас відносини й події, назву: A. Sokołowski Austryacka polityka Zygmunta III (Przegląd pol. 1878). I. Sas Stosunki polsko-tureckie w pierwszych latach Zygmunta III (Przegl. powsz. 1897), Układy o ligę przeciw Turkom za Z. III (ib. 1899), Wyprawa Zamojskiego na Mołdawę (ib. 1897). K. Górski Wojna z wojewodą wołoskim Michałem (Atuneum, 1892). Г. Форстенъ Балтійскій вопросъ въ XVI-XVII ст., т. I-II, 1893-4. С. Платоновъ Очерки по исторіи смуты въ московскомъ государствЂ XVI-XVII вв., 1899. A. Hirszberg Dymitr Samozwaniec, 1898. K. Górski Obleżenie Smoleńska w latach 1609-1611 i bitwa pod Kluszynem (Przew. nauk. i liter. 1895). Для внутрішнїх

відносин ще нова статя: П. Ардашевъ Изъ исторіи XVII в. — Походъ Черкасъ (1612-4) (Журналъ Мин. Просв. 1898, VI) і коротший витяг з сеї статї в К. Старинї 1900, V: Походъ козаковъ въ СЂверную Россію въ нач. XVII в. Зазначу ще маленьку замітку: Евреи-козаки въ нач. XVII в. (К. Стар. 1895, V), про Жидів в козацькому війську, що ходило в Московщину перед р. 1613 — згадуєть ся тут ватага їх з 11 чоловіка. Про лїсовчиків: M. Dzieduszycki Krótki rys dziejow i spraw Lisowczykow, I-II, 1843-4. Для внутрішнїх відносин нова статя: A. Prochaska Wojewodztwo Ruskie wobec rokoszu Zebrzydowskiego (Przewodnik nauk. i liter. 1908).

Найважнійша збірка актового матеріалу (польського) для сих часів — Pisma S. Źółkiewskiego, wydał A. Bielowski, Льв., 1861; далї Архивъ Югозап. Рос. III. I і Жерела т. VIII. З мемуарної та історичної сучасної лїтератури Гайденштайн кінчить ся на ливонській війнї, далї маємо хронїки Пясецкого, Вєлєвіцкого; для ливонської війни інтересні подробиці дає білоруська хронїка Боркулабівська (видана в перше у Кулїша Матеріали, і знову в київ. Университетскихъ ИзвЂстіяхъ, 1898, XII). З величезної маси матеріалу для історії московської смути згадаю важнїйші колєкції: Устряловъ Сказанія современниковъ о Диматріи СамозванцЂ, Мухановъ Подлинныя свидЂтельства о взаимныхъ отношеніяхъ Россіи съ Польшей, Русская истор. библїотека т. I і XIII. Матеріал актовий до історії смути не зібраний разом. З джерел турецьких — стара вибірка Сенковского Collectanea z dziejepisów tureckich т. I. Лїтература української пісенної традиції в прим. 4.

8. Київське культурне і церковне житє перших десятилїть XVII в. і відновленнє православної єрархії. *назад...*

Київський релїгійно-національний і освітний рух першої чверти XIII в. досї вистудіований дуже ще мало. Те що зроблено досї, містить ся головно в двох працях проф. Голубева: Исторія кіевской духовной академіи, I, 1886, і Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, т. I, 1883; тут зібрано трохи відомостей і про печерський кружок, розслїджені початки братства і брацької школи. До історії сеї школи ще дає дещо звісна нам уже праця Харламповича Западнорусскія православныя школы; меньше Яблоновского Akademia Kijowo-Mohilańska, 1899 (більш компілятивна). Полєміці з поглядами Ґолубєва на початки київського братства присвячені статї Н. Оглоблина „Къ вопросу о началЂ кіевской академіи“ (К. Стар.

1886, III) і Каманина „Еще о древности братства и школы въ КіевЂ“ (Чтенія київські, IX, 1895) — вони пробують оборонити істнованнє брацтва вже при кінці XVI в.

З загальних курсів церковної історії ще найбільше займав ся сею добою Макарій (X с. 467-479), але теж спинив ся тільки досить побіжно на головнійших фактах; ще меньше Пелеш і Чистович. З істориків надавав велику вагу сїй добі Куліш, незвичайно високо ставлячи діяльність Сагайдачного і особливо Борецького (сього зробив він ідеалом християнського, культурного діяча); але він теж спиняєть ся головно на фактах зверхнїх, від відновлення єрархії почавши, і все більше впадає в своїм викладі в манєру белєтристично-риторичну (т. II і III Ист. возсоединенія). Не вистудіована близше навіть друкована спадщина київського кружка сих часів — київські видання, дуже цінні для історії київського культурного житя сих часів.

Вичисляю досї звісні печерські видання 1617-1680 рр., з деякими подробицями, небезінтересними для пізнання печерського кружка:

1617. Часослов 4°, 21+192 л., з передмовами Плетенецького і Копитенського, ся остання передмова писана 20. XII. 1616, тому виданнє датуєть ся звичайно 1617 р. (титулова картка не заховала ся).

1619. Ανδολογιον, in fol. 16+1048 стр. з передмовою Плетенецького і клириків лавры печерскія“ та вихідною статею „типограва“ Памви Беринди; більше 20 ґравюр.

1619. Книга о вЂрЂ єдиной соборной апостольской церкве, 4о, 4+317+308 ст., перероблене і розширене виданнє давнійшого, перших років XVII в.

1620. Божественная литургія, 4°, 16+56+521 стор. з передмовою Плетенецького, з ґравюрами.

1620. Номоканонъ, з передмовою П. Беринди, 4°, 4+140 ст. з двома ґравюрами.

1622. ВЂршЂ на жалосный погребъ Сагайдачного, 4°, 24 л., з 3 ґравюрами.

1623. Иже въ святыхъ отца нашого Іоанна Златоустого... бесЂда на 14 посланій св. ап. Павла, in fol., 34 ст. і 3202, стовпці. Переклад єромон.

Кипріана, справлений Лавр. Зизанїєм, Зах. Копистенським і П. Бериндою, з передмовою Зах. Копистенського, з присвятою кн. Стеф. Четвертинському „пресвЂтлыхъ великихъ княжатъ росскихъ потомкови“ і (в иньших примірниках) Фед. Копистенському від П. Беринди, з віршами Стеф. Беринди на герб. Плетенецького; як друкарі згадані Тимофій Олександрович, Стеф. Беринда і Тимофій Петрович велика ґравюра Іоана Злат. і кілька дрібних.

(1623. Тріодь пісна in fol., близше не знана).

1624. Номоканон, з передм. Зах. Копистенського і вихідною статею друкаря Тар. Земки, 4°, 8+175 стор., 2 ґравюри.

1624. Іже въ святыхъ отца нашего Іоанна Златоустаго... бЂсЂды на дЂянія святыхъ апостолъ, переклад примикирія п(ечерського?) клирика церкви львівської й дідаскала грецької мови Гаврила Дорофеєвича, правлений єром. Йосифом Святогорцем і П. Бериндою, з передмовами Плетенецького і З. Копистенського і віршами на герб Долматів Т. Земки і (в иньших примірниках) з віршами і присвятого З. Копистенського Стеф. Четвертинському; в вихідній статї сказано, що книга вийшла коштом Конст. Долмата. In fol., 24+534 ст. і 22 ґравюри.

1624. Псалтирь, з передмовою Йосифа Кириловича монаха, з гербами Плетенецького і Долмата й віршами до них, 4°, ст. 24+456, зількома ґравюрами.

1625. Казаньє на честномъ погребЂ... Еліссеа в ієросхимонасехъ Еνθνміа Плетенецкого презъ єромонаха Захарію Копистенского тогды нареченного, а теперь милостію божією архімандріта, 4о.1+49 ст.

1625. Оміліа албо казаньє на роковую память... Еνθνміа Плетенецкого... презъ... Захарію Копистенского, 4°, ст. 60

1625. Святого отца нашего Андреа архіепископа Кесаріа Каппадокійскіа тлъкованіє на апокалипсіи, переклад Лавр. Зизанія, справлений і доповнений „от люботрудящих ся“, з передмовами З. Копистенського і Т. Земки і показчиком, з гербами Копистенського і Григ. Долмата і віршами до них; друкував П. Беринда; in fol., ст. 16+156+1, зількома ґравюрами.

1625. Акафисти, „прилежаніємъ и иждивеніємъ“ намісника печерського

Філофея Кизаревича, з його передмовою і віршами на герб кн. Анни з Ходкевичів Корецької, 4°, ст. 16+205, кілька ґравюр.

1626. От отечьника скитского повѢсть удивителна о діаволѢ, 4°, 8 ст., виданнє П. Беринди; дата й імя видавця подані в виді шаради („усръдствующа о семъ имя пятописмно, довоскладно же, первый тресложенъ, съгласовны три, гласовны же двѢ, число єму девясотно съ дводесятьми и тремя“ — Памво, 1626).

(1627. Часослов, in 8°, близше не звісний).

1627. Лексіконь словенороссскій П. Беринди з додаткомъ (Оставшая реченія) і толкованнєм хресних імен, 4°, ст. 4 ст.+475 стовп. +1 ст., з гербом Балабанів, віршами Т. Земки, присвятою і кінцевою статею П. Беринди, „архитупографа церкве россскія“; друкував

Стеф. Беринда.

1627. Τριωδρον, in fol., 2+802 ст., з масою ґравюр (більше 100).

1628. Απολλεια Апологіи, соборні акти, 4о, 3+9 л.

1628. „Поученія“ Авви Дорофея, приладжені З. Копистенським, з його передмовою, заміненою потім новою присвятою П. Могилї Ф. Кизаревича, і з кінцевою статею С. Беринди, 4°, 8+450 ст. і 2 ґравюрами.

1628. „Главизны“ Агалита діакона, пер. П. Могили, з присвятою йому від братії, 4°, 6+22 ст., з ґравюрою.

1629. Окружник м. Йова Борецького, що скликає на собор, 4°.

1629. Служебник, in fol., 14 л.+144+300 ст. 2 л., з передмовою Т. Земки „пропов Ѣдника и исправителя въ типографіи“ і грамотою на дозвіл від митрополита з владиками; друкував С. Беринда т(ипограф), від різдва до 1/IV.

1629. Акафисти, 4°, 7+296, більше як 80 ґравюр; передмова Т. Земки.

1629. Номоканон, з статями П. Могили і Т. Земки, 4°, 16+175 ст., з 2 ґравюрами.

1629. Псалтир, 16°, ст. 614, кілька ґравюр.

1630. Імнологія, похвала Могилї „презъ дЂлатели в типографіи в даруночку низко принесенная“, з підписями їх в кінцї — П. Беринда типикароводецъ, всего типу правитель Тарасій.

[Пор Каратаевъ Описаніе славяно-рус. книгъ, Голубевъ П. Могила I. с. 392-401; про ґраверів одинока робота Ровинскій Словарь русскихъ граверовъ].

Більше уваги притягало до себе відновленнє православної єрархії й боротьба за її признаннє. Досить докладно виложив сї факти Макарій (т. XI гл. IV), богато місця дав їм Кулїш (1. с.) Ряд окремих статей присвятив їм Жуковичъ: крім цитованої вище (в прим. 7) ще: „Первый польській сеймъ послЂ возстановленія патр. Феофаномъ западно-русской церковной ієрархіи“ (Христ. Чтеніе 1905, XI-XII), „Архіепископъ Мелетій Смотрицкій въ ВильнЂ въ первые мЂсяцы послЂ своей хиротоніи“ (ibid. 1906, IV-VI), „Запорожскіе гетманы Бородавка и Сагайдачный въ своих послЂднихъ церковныхъ и политическихъ дЂлахъ“ (ib. 1906 VIII і IX) — вони зібрані в його книзї „Сеймовая борьба“ вип. III. Самим фактом відновлення єрархії Жукович не богато займаєть ся, а головно всякими полїтичними і релїґійними комплїкаціями, викликаними ним; сучасним культурним і національним рухом київським зовсїм нї. Статейка П. Орловского Участіе запорожскихъ козаковъ въ востановленіи православной южно-русской іерархіи въ 1620 г. (Кіев. Старина, 1905) дає мало що понад витяг з недавно відкритої протестації м. Йова, що має вийти в III т. академічного збірника: „Статьи по славяновЂдЂнію“, т. III, п. т. „Протестація митроп. Іова Борецкого и другихъ западно-русскихъ іерарховъ, составленная 28 апрЂля 1621 года“, з передмовою проф. Жуковича.

Нарештї є кілька біоґрафічних статей про головнїйших діячів сих подій: П. Викулъ Кіевскій митрополитъ Іовъ Борецкій (Подол. епарх. вЂдом. 1894), К. Харламповичъ Іосифъ Курцевичъ, архіепископъ суздальскій, б. владимірській и брестскій (1621-4) (Волынскія Епарх. ВЂдомости, 1900). Працї про Смотрицького вказані в т. VI прим 11. З діячів уніатських велику лїтературу має завдяки своїй сенсаційній смерти Йос. Кунцевич; особливо його канонїзація в 1865 р., як манїфестація против заходів против унїї в Росії, зробивши з нього немов апотеозу унїї, викликала горячу полєміку, більш церковно-полїтичного нїж наукового характеру. З старших писань згадаю: Суші Cursus vitae et certamen martyrii b. I. Kuncewicii, передр. Мартиновим в Парижі 1865 р., йогож Saint Josaphat et ses détracteurs, Лїон,

1875; A. Guépin S. Ioasaphat archeveque de Polock, I-II, Пуатє 1874 (перекладене по польськи Калїнкою, Льв. 1885), нове вид. 1897-8 р. п. т. Un apotre de l'union des églises au XVII s. Saint Iosaphat et église greco-slave en Polegne et en Russie, Париж (рецензія в Записках т. XXXIX). З православного боку: Кояловича I. Кунцевичъ (1579-1623), изъ историі литовской церк. униі (Правосл. ОбозрЂніе 1861); Говорского I. Кунцевичъ, полоцкій уніат. архіеп., кононизованный папою Піемъ IX, Вильно, 1865; Сикорского Реликвіи I. Кунцевича — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1870. Осібно стоїть найновійша статя Жуковича: Убійство Іосафата Кунцевича (Христ. Чтеніе, 1907, IX, передр. в IV вип. Сеймової борьби), написана дуже обєктивно.

Як джерела, з памяток лїтератуних важні особливо: полємічні брошюри 1621-2 рр. (частина їх видана в Архиві Ю. З. Р. I. VII, деякі мабуть вийдуть в I т. VIII); меморіали православних для правительства (тамже, в Статьях по славяновЂденію III і в Документах объясн. исторію зап. рус. края); сучасні записки київські — Сборникъ лЂтописей относ. къ исторіи Ю. и Зап. Рос.; лїтопись Густинського монастиря (ЛЂтописецъ о первомъ зачатіи и созданіи святыя обители монастыря Густинского), списана в сїй части, очевидно, на підставі оповідань Ісаї Копинського, одного з ставлеників 1620 р. (вид. в Чтеніях москов. 1848 р. і осібно). Документальний матеріал до історії київського брацтва в Памятниках кіев. ком. III і в додатку до Ист. кіев. акад. Голубева, до подій 1620-х рр. — в додатках до „Петра Могили“ йогож, т. I.

9. Лїтература до історії козачини 1620-1625 р. *назад...*

Загальні праці до історії козачини і відносин українсько-польських, турецько-татарських і московських в сих роках ті самі що вичислені були в прим. 7. Спеціальна лїтература до історії самої козачини невелика: крім вичисленої вище лїтератури про Сагайдачного (прим. 7) і участи козачини в церковних справах (прим. 8) маємо ще до історії козачини рр. 1621-5 нові статї Жуковича: „Первое вмЂшательство западнорусскихъ козаковъ въ сеймовую борьбу съ церковной уніей (Христ. Чтеніе 1907, I-III), „Первый польскій сеймъ послЂ убійства Іосафата Кунцевича“ (ib. 1908, I-II), „Передъ козацкимъ разгромомъ (варшавскій сеймъ 1625 года) (ib. 1908, VIII-IX). Статї сї війшли в IV вип. „Сеймової борьби“ автора. Історія козачини (зверхня), участь її в тодішній релїґійно-національній боротьбі і

відносини до правительства служить головною осею сих розвідок, що мають бути, по пляну автора, доведені до р. 1632. Другу ґрупу статей маємо до кампанії 1625 р.: Никифоровъ Куруковскій договоръ козаковъ съ Поляками 1625 г. (К. Стар. 1885, IV), Николайчикъ Новый источникъ о козацкомъ возстаніи 1625 г. и мѢсто заключенія Куруковского договора (ib. 1889, X), Рудницький Козацько-польська війна р. 1625 (Записки львівські т. XVII). Сими роками близше займаєть ся також остання (недокінчена і слаба) праця Куліша Украинскіе козаки и паны въ двадцатилѢтіе передъ бунтомъ Б. Хмельницкаго (Рус. ОбозрѢніе 1895). В польській історіоґрафії розроблені найліпше кампанії 1620 і 1621 р. Вичисляю тільки важнійшу лїтературу:

X. Liske Der turkisch-polnische Feldzug im Jahre 1620 (Archiv für österr. Geschichte. XLI), і йогож: Stanisława Źółkiewskiego klęska i zgon na polach Cecorskych (Tygodn. literacki 1869, ч. 1-16), зі збіркою документів з бібл. Рачинських. Szujski Cecora i Chocim (Przegl. polski 1871, I і потім в Dzieła-x серія II т. VI). Górski O wyprawie i klęsce cecorskiej (Bibl. Warsz. 1886 III). Darowski Wojna Chocimska, 1862. Tretiak Historya wojny chocimskiej 1889 (старанно і науково написана книга). Поза тим: Kondratowicz Samuel Korecki, 1858. Bartoszewicz Stanisław Koniecpolski (Tygodn illustr. 1863). Chometowski Książe Krysztof Zbaraski koniuszy koronny (Bibl. Warsz. 1865). A. Gołębiowski Szahin-giraj i kozacy (ibid. 1852). Про Олександра Яхію: Макушевъ Восточный вопросъ въ XVI и XVII в. (Слав. сб. III) і йогож статя в Журн. Мин. Нар. Просв. 1872, X; V. Catualdi (Гассек) Sultan Iahja dell' imperial casa Ottomana, Тріест, 1889 (написано белєтристично, а не науково), витяги звідти надрукував А. Гирсъ п. т. Графъ Александръ Черногорскій — султанъ Яхія, Страница изъ исторіи Запорожья (Рус. Старина 1890, III).

Богата лїтература мемуарів для Хотинської війни зібрана почасти в збірцї Ж. Паулї Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej, 1853. Один дневник в Starożytności Ґрабовского I, оден в додатках у Третяка. По за тим: Як. Собєского Commentariorum Chotinensis belli libri tres, 1646 (се роскішне сучасне виданнє не було повторене, і в лїтературі користують ся частійше його перекладами — польським в збірнику Dziejopisowie krajowi, 1854, або российським в II кн. Мемуарів Мельник-Антоновича, але переклади сї досить свобідні, пор. рецензію в Записках львів. т. XXIV). Petricii Rerum in Polonia ac praecipue belli cum Osmano gesti historia, 1637. Иньша, меньша

важна лїтература вказана у Третяка.

Для українсько-польських відносин 1622-1625 рр. Дуже цінний матеріал дає кореспонденція кн. Юр. Збаразького. Вона зібрана А. Соколовским і видана п. т. Listy ks. Jerzego Zbaraskiego kaszt. krakow. z lat 1621-1631 в Scriptores rerum polonicarum, т. V, і осібно (про се виданнє замітка Лазаревського Украинскіе козаки въ двадцатыхъ годахъ XVII в., Чтенія київські т. XV); збірка одначе неповна, є кілька листів в иньших виданнях (Сборникъ лЂтоп., Жерела VIII), і невидані в рукоп. Петербур. Публ. бібл. [9]). Цінну колєкцію матеріалів з краків. бібліотек для сих років дає т. VIII Жерел. Про козацькі походи на море — збірки посольських депеш: анґлїйські в Zbiór pamiętników o dawnej Polsce Нємцевіча, т. V, 1830 (р. 1620-1626), французькі в Historica Russiae Monimenta (р. 1620-1627). Для подій 1624-5 рр. багато цінного в московських актах про приїзд Яхії, виданих Кулїшем (Матеріалы, I); натомість в Актах Московскаго госуд. для сих часів ще нема нїчого інтересного. Для кампанії 1625 р. маємо стару рукописну збірку, дуже популярну (напр. в петерб. Публичній бібліотецї єсть кілька копій її), вона містить дневник походу і акти комісії, видана ціла в VI т. Zbiór-у Нємцевіча, дневник крім того з иньшої редакції в Сборник-у лЂтописей, акти в Źródła-х Ґрабовского. Крім того широко і деталїчно описує сей похід Żywot Tomasza Zamojskiego, написаний його дворянином Станїславом Журковским (виданий у Львові 1860 р.). Дрібнїйше вказане при текстї.

Примітки

[1]) З ранїйших статей принотую ще одну — не мав її нагоди згадати перед тим: Kresy Ukrainne po Licholeciu do Ruiny (Ateneum, 1877-78).

[2]) Тут наданнє кн. Олелька Олехну Сахновичу на ґрунти каранські (пізнїйші ґрунти Лозків), городища Полствин і Кузяків над Росавою й ріжні поліські маєтности.

[3]) До річи, близше незвісну досі історію початків Білоцерківського замку

(див. вище 46) дещо поясняв недавно виданий документ (Архив Ю. З. Р. VIII. V ч. 36) — лист. в. князя, без дати, записаний між документами 1552 р. Тут згадуєть ся, на підставі донесень воєводи Пронського, про недостачу води і живности „въ замку в Белоє Церкви новозбудованомъ“, так що замок сей, очевидно, був поставлений у всякім разї кілька лїт перед смертю Пронського († 1555).

4) Див. т. IV 2 с. 486.

5) До неї додати ще замітку Стороженка до портрета в Кiев. Старинї 1894: Князь Дмитрій Ивановичъ Вишневецкій по народному прозвищу Байда (написана головно на підставі Вольфа, але не без деяких самостійних баламуцтв).

6) Лист сей апокрифічний і дата ся не має ваги ніякої.

7) Величко взяв тут Цецорську битву на здогад, а неволя Кішки в лїтописну традицію війшла взагалї з думи.

8) Сї відгомони (у Пясецкого, Твардовского, Ґрондзкого) слїдить Стороженко в своїй книжцї про Баториєву реформу; додати ще інтересний погляд на Баториєву реформу Беньовского, в інструкції волинського соймика 1676 р. (шеститисячний реєстр, набраний з загального 40-тисячного козацького війська, і т. и). — Архивъ II. II с. 352.

9) Інтересний лист Збаразького про українські відносини, цитований на с. 292-3, а звісний досї в двох варіантах (Жерела VIII ч. 179 і у Кулїша), з значними відмінами читаєть ся в ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV. № 109). Найбільш інтересне для нас місце читаєть ся так: Plebei presumptią złoczin(n)a in tanta potentia czego uczunic nje smieią et quos ausus non meditantur. Nie iest bez tego zeby ich y popy, genus scelestum, horum nie mieli nadymać, y wiele inszych — ale to iest accessorium. Iako wiec owo bywa u dostatnich a mlodych paniąt, gdzie czeladz comites pereuntium patrimoniorum wiedzie ich do utraty i zbrodni. В дальшім: onych samych liberatores w ucisku swoich kłada et non desunt falsa auguria, ktoremi y ich i siebie dementuiąc y obostrzaiąc, і т. д.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 7. — Київ-Львів, 1909. — 628 с.

Сьомий том розпочинає третій цикл «Історії України-Руси», присвячений часам козацьким. У ньому розповідається про початки козацтва від кінця XIV ст. до початку XVII ст., коли воно перетворюється з чисто побутового явища у суспільно-політичний стан, стає на чолі національно-визвольних змагань українського народу. У томі висвітлюються ключові події першої чверті XVII ст., участь козаків у релігійній боротьбі, Хотинська війна і відновлення православної ієрархії 1620-1621 рр., морські походи та військові дії гетьмана Сагайдачного проти турок і татар. Йдеться про зв'язки козацтва з київським культурно-громадським рухом цього часу, який очолювали митрополити Й. Борецький і П. Могила.

[*Репринтне видання*:
Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — . — (Пам'ятки іст. думки України). — ISBN 5-12-002468-8.
Т. 7. — 1995. — 628 с. — ISBN 5-12-004784-X (в опр.).]